ПЛИСКА - ПРЕСЛАВ

904
П 59
П II 1161

7

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ
ТОМ 7

ПЛИСКА - ПРЕСЛАВ

7

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ИНСТИТУТ И МУЗЕЙ
ФИЛИАЛ ШУМЕН

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ

ТОМ 7

Висш педагогически институт
Шумен
БИБЛИОТЕКА
Константин Пре

Шумен, 1995 г.

П 1161
904/497.2)
П 904
П 59

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

ст. н. с. РАШО РАШЕВ (отговорен редактор)

ст. н. с. I ст. д. и. н. ДИМИТЪР ОВЧАРОВ

ст. н. с. I ст. д. и. н. ЛЮДМИЛА ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА

ст. н. с. д. и. н. ИВАН ЙОРДАНОВ

ст. н. с. ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ

н. с. СТОЯН ВИТЛЯНОВ (секретар)

D-13915/95

На корицата: Моливдовул на хан Тервел като кесар (705-718).
Съхранява се в колекцията на Центъра за византоложки проучвания към Харвардския университет Дъмбъртън Оукс във Вашингтон (DO 58 106 4932). Илюстрацията е предоставена за публикация с любезното съгласие на администрацията на Дъмбъртън Оукс.

ДВАДЕСЕТ ГОДИНИ ФИЛИАЛ НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИЯ ИНСТИТУТ ПРИ БАН В ГР. ШУМЕН

Стойчо Бонев

През 1974 г. с Разпореждане № 262 на Министерския съвет на Народна република България в гр. Шумен беше създаден филиал на Археологическия институт и музей при БАН. През есента на същата година започнаха работа първите специалисти в него, а няколко месеца по-късно съставът му беше окончателно комплектуван. Възникването на това научно звено беше продиктувано от обективната необходимост за ускорено изучаване на старобългарските столични центрове Плиска и Преслав и култовото средище Мадара, чиито паметници бележат най-високите достижения на старобългарската материална и духовна култура и надхвърлят рамките на националната ни история. Днес, двадесет години по късно, след някои промени в първоначания им състав в двете звена на филиала - научно-изследователско и помощно-техническо, работят общо 12 души. От тях трима са старши научни сътрудници, трима научни сътрудници и двама проучватели, един доктор на историческите науки и пет кандидати на историческите науки. В продължение на две десетилетия този значителен научен потенциал влага усилията си в изследването на най-ранните периоди от българската културна история в цялото й многообразие.

Дейността на филиала през първите десет години от неговото съществуване премина под знака на всенародното честване на 13-вековния юбилей на българската държава. Приетата в навечерието на годишнината комплексна програма предвиждаше преди всичко широкомащабни археологически проучвания в старобългарските столици и засилена издателска дейност, свързана с тях. В тези насоки протече и интензивната научна работа на сътрудниците от филиала. В резултат на продължителни разкопки под тяхно ръководство или с тяхно участие, достояние на археологическата наука станаха значителни паметници на българското ранно средновековие: крепостни стени, църкви, граждански и манастирски комплекси, бани, работилници, водопроводни и канализационни съоръжения. Вниманието беше привлечено и от по-рано известни паметници, като разкопките при тях внесоха нови моменти в плана, устройството и функциите им, както е примерът с дворците в Плиска и Преслав. Усърдието на археолозите предостави на обществеността през тези години много ценни и уникални находки като Преславското златно съкровище, ханския керамичен сервиз от Плиска, нови творби на белоглинената рисувана керамика от Преслав, на металопластиката и ювелирните техники, които разкриват по различен начин разностранния художествен живот в старобългарските градски центрове.[1]

След отшумяване на събитията около 13-вековния юбилей на българската държава и през следващите две-три години в теренната работа на филиала настъпиха осезаеми промени. Обемът на проучванията видимо намаля. За сметка на това силите на археологическия колектив, съставен от археолози от филиала и от АИМ - София, се съсредоточиха в изучаването на няколко извънредно важни за националната ни история паметници, като се изостави практиката да се копае на отделни, отдалечени един от друг обекти по огромните територии на старобългарските столици.

В Плиска започна системното проучване на самия център на ханската резиденция, откъдето постъпиха неподозирани резултати, свързани с най-ранното предкаменно строителство в укрепения стан, с планировката на градежите и подземните комуникации между тях през столичния му период, с водоснабдяването и канализацията му. Напоследък плисковският археологически колектив започна изследването на известната в науката могила XXXIV.

В продължение на няколко сезона разкопките под Мадарското плато имаха за цел да разкрият познатия от миналото, но недопроучен старобългарски архитектурен ансамбъл в м. "Кирика" при с. Калугерица.

В Преслав през последните десет години също така беше изоставена старата практика да се разкопават отдалечени, разпокъсани в териториален план комплекси и други паметници. Тук целият археологически колектив обедини усилията си за разкриването на самия център на Симеоновата столица, станал известен в науката под името Вътрешен град. Резултатите показаха, че тези усилия не са отишли напразно. Проучванията на терена южно от централните дворцови сгради попаднаха на нови постройки, свързани пряко с резиденцията на владетеля, на обширен християнски култов център, обграден от дългите корпуси на няколко монументални сгради, на площади с важна роля в дворцовия живот, на църкви и други сгради, обслужвали висшите слоеве на българската аристокрация през X в. Едновременно с това се задълбочи полемиката около някои паметници, предимно крепостни съоръжения, във връзка с тяхната хронология. Тук е мястото да се отбележи, че на вниманието на разкопвачите все по-често попадат паметници от достоличния период на града, с което се хвърля нова светлина върху неговото развитие. Тези постижения на археологическата наука в Преслав промениха представите за градоустройствения облик на Вътрешния град и той в своята цялост все по-често се възприема като Двореца на преславските царе. Продължи изучаването и на богатия манастир в м. Патлейна, който се откроява като водещо културно средище и място за плодотворна творческа дейност.

Активното участие в теренните изследвания на старобългарските центрове и богатството на постъпилите материали спомогнаха за формиране на конкретни научни интереси и доведе до известно профилиране в заниманията на сътрудниците от филиала. Още през първите седем-осем години от създаването на звеното почти всички определиха теми за кандидатска дисертация и осем от неговите членове преминаха успешно през защитата им.

На този фон съвсем оправдан изглежда стремежът на филиала да се обособи като център за изследване на материалната култура на Първото българско царство в днешна Североизточна България, да разшири своите научни търсения и да предприеме теренни проучвания и в други нейни части, където са засвидетелствани следи от периода VIII-X в. Така се стигна до разкопаването на двата големи старобългарски манастира при с. Равна, Провадийско, с. Черноглавци, Шуменско, на укрепени и неукрепени селища при с. Хума, Разградско и с. Хърсово, Новопазарско, на некрополите при с. Ножарево, Силистренско, с. Караманите, община Вълчидол, с. Дибич, Шуменско, до обхожданията и регистрацията на старобългарските обекти в общините Каспичан, Нови пазар и Каолиново.

Придобитият опит и нарасналият авторитет на филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен като научно звено намери отражение особено през последните десет години и в една впечатляваща издателска и публикационна дейност. След началните четири тома на сб. "Плиска-Преслав", издадени от АИМ при БАН, издателските права върху поредицата бяха преотстъпени на филиала, който само за три години с подкрепата на местното държавно ръководство издаде следващите два тома - 5 и 6. Сборникът е предпочитана трибуна за научните изяви на редица утвърдени автори. Изцяло филиалска издателска инициатива е поредицата "Проблеми на прабългарската история и култура", в която се включват материали от международни научни симпозиуми по история и археология на прабългарите. Активна издателска дейност се развива и по отношение на поредицата сборници "Преслав", от който през последните години излязоха от печат т. 4 и 5. Показателен е фактът, че редколегиите на тези три издания са съставени от сътрудници на филиала, което налага своя отпечатък върху подбора и качеството на отпечатаните статии. За високата стойност на изданията говори интересът към тях, проявен от наши и чужди учени, от наши и чужди библиотеки, които отвръщат на контактите чрез изпратената им наша литература с най-ценните си издания. Филиалът е създател и на някои отделни сборници, предимно с материали от проведени научни срещи. Сред тях специално внимание заслужава обемистият том с доклади от Великопреславския научен събор "Преслав 1100".

Трайни следи в националния ни научен живот оставиха няколкото срещи и симпозиуми, организатор или главен съорганизатор на които е филиалът в Шумен. През 1976 г. се проведе двустранна българо-съветска среща по археология на прабългарите, която по-късно прерасна в международна конференция. В нея взеха участие с доклади известни специалисти по история и археология на прабългарите от бившия Съветски съюз. Проведените два симпозиума в Шумен през 1986 и 1990 г. на същата тематика надхвърлиха тесните рамки на първата двустранна среща и се превърнаха в многонационални научни форуми. В тях наред с утвърдените вече автори от държавите на ОНД, със свои тезиси и доклади се включиха и изследователи от Германия, Унгария, Румъния, Австрия. Много усилия бяха положени за организацията на Великопреславския научен събор, който се превърна в основно събитие при ознаменуване на 1100-годишнината от обявяването на Преслав за столица на българската държава. Членовете на филиала бяха не само организатори на научната проява, но и главни фигури в организационния комитет за всенародното честване.

Десетки са участията с доклади и научни съобщения на сътрудниците на филиала на АИМ в национални и международни научни конференции, конгреси и симпозиуми, провели се през последните две десетилетия у нас и в чужбина: трети, четвърти и пети международни конгреси по славянска археология в Братислава (1975), София (1980), Киев (1985), симпозиумите "Йоан Екзарх Български" Шумен (1979), "Преславска книжовна школа I и II" - Шумен (1981, 1983), първи и втори международен конгрес по българистика в София (1981,1986), четвърти конгрес на БИД - София (1987), осемнадесети конгрес по византология в Москва (1990), международен симпозиум "Християнската традиция и царската институция" - Шумен (1992), сфрагистичен симпозиум в Британския музей (1992), трети симпозиум по византийска сигилография - Виена (1993), международен симпозиум "От Скития към Добруджа" - Добрич (1994), международен симпозиум по градска история в Страсбург (1994) и още много други. Към международната научна дейност на филиала следва да се отнесат и двустранните сътрудничества, свързани с провеждане на разкопки и обмен на специалисти с Москва, Берлин, Люблин - Полша, Симферопол - Крим.

Успоредно с тези изяви в двадесетгодишния път на шуменския филиал се осъществи активна научно-публикационна дейност. За нейните мащаби красноречиво говорят издадените осем монографии и над 450 студии, статии и научни съобщения в нашата и чужда периодика, както и в отделни сборници. Авторите от филиала присъстват на страниците на списанията Археология, Исторически преглед, Изкуство и Проблеми на изкуството, Векове и Музеи и паметници на културата, на Известията на АИМ и музеите в страната, поредиците Разкопки и проучвания, сборниците Плиска-Преслав и Преслав. В тази значителна печатна продукция се разглеждат както конкретни паметници и находки, така се прави опит и за обобщено разглеждане на ключови проблеми на българската ранносредновековна материална и духовна култура. Не може да има съмнение, че това е значимо научно дело със съществен принос в развитието на археологическата наука.

Характерна черта от живота на шуменския филиал е високата обществена ангажираност на неговите членове, които никога не са се изолирали в кабинетите си със своите чисто научни занимания. Така например в разгърналата се кампания за широко популяризиране на разкритията в Плиска, Преслав и Мадара в навечерието на 1300-годишнината от създаването на българската държава те взеха дейно участие с изнесените множество лекции и беседи пред граждански, трудови, военни, ученически и студентски колективи, любителски общества и др. На техните усилия Българската телевизия дължи над 15 научно-популярни филми, в които те бяха сценаристи, консултанти и преки участници, а редица радиостанции ги привличаха за обогатяване и актуализиране на програмите си. В продължение на шест години сред най-предпочитаните периодични издания бяха вестниците "Плиска-Мадара-Преслав" и Кирилометодиевският "За буквите", в които филиалските сътрудници бяха основното авторско ядро. Добро впечатление и широк обществен отзвук имаха няколкото изложби, създатели на които са колективи от филиала: новата експозиция в АМ "Велики Преслав", "Рисувана керамика от Преслав" и "Надписи от манастира при с. Черноглавци" в ИМ Шумен, "Плиска и Дръстър-центрове на Първата българска държава" в ИМ Силистра. Добре се приемат от обществеността и периодичните представяния на филиалските издания, което спомага за тяхното по-широко популяризиране. Някои от сътрудниците напоследък четат курсове от лекции в новосформираната специалност "История" към ВПИ "Константин Преславски" - Шумен, което е стъпка към излизане от сферата на кабинетната обработка на информацията и нейното приобщаване към младото поколение.

Представената в едри щрихи дейност на филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен би била немислима без всестранната помощ, която той получава от окръжното и от общинското ръководство на града, което винаги е разбирало, че трудът на археолозите дава по-бавен резултат, но затова пък е с много трайни и значими последици за националното ни достойнство и за възпитанието на подрастващите. Искрени съмишленици и творчески сътрудници филиалът винаги е имал и в лицето на колегите от Археологическия институт и музей и неговото ръководство, които неведнъж са показвали голямо доверие на археолозите от Шумен. Тези взаимоотношения са гаранция, че в бъдеще филиалът ще може да реализира задачите, които си е поставил. А в близък план те се отнасят до все по-пълното археологическо проучване на старобългарските центрове Плиска, Мадара и Преслав, до запазването и продължаването на поредиците от сборници "Плиска-Преслав", "Преслав" и "Проблеми на прабългарската история и култура", до обнародване на мащабната творческа задача "Археологическа карта на средновековните паметници от Североизточна България".

Сега читателят държи в ръцете си поредния том 7 на сборника "Плиска-Преслав". Той се посвещава на 20-годишнината на филиала на АИМ при БАН в гр. Шумен. Ръководството на филиала и редколегията на изданието се надяват, че той продължава традицията и ще затвърди позициите, извоювани от неговите предшественици. Съставен е от две части. В първата са включени разширени варианти на доклади, изнесени на юбилейната научна сесия "Двадесет години археологически проучвания в Плиска, Мадара и Преслав (1974-1994 г.)", проведена в Шумен на 10.11.1994 г. за отбелязване на годишнината. Разбира се, на сесията докладите бяха повече, но в сборника не са включени тези, чиито автори по една или друга причина не ги представиха готови за печат в определения срок. Втората част несъмнено ще събуди интереса на една по-голяма читателска аудитория. В нея са включени "Материали за археологическата карта на средновековна България (територията на днешна Североизточна България)". Картата е опит за първи път да се локализират максимално точно, да се регистрират и опишат и да се представят в общ план както известните вече, така и много новооткрити паметници от средновековната епоха (VIII-XIV в.) върху един широк географски регион, влизал в посочения период в пределите на българската държава. Тя е резултат от близо четиригодишния изследователски труд (теренни обхождания, регистрация на паметници, сондажи и разкопки, описание на фиксираните останки, техническо заснимане и др.) на сътрудниците от филиала на АИМ в Шумен и на археолозите-медиевисти от музеите в Силистра, Добрич, Балчик, Варна, Русе, Разград, Шумен, Търговище и Омуртаг. Изпълнението на тази голяма творческа задача е солидна основа за бъдещите изследователи на поселищния и демографския облик, на материалната култура на средновековната българска държава.

---

[1] За дейността на филиала през първите десет години от създаването му виж по-подробно Т. Тотев. Център за археологическо изучаване на Плиска, Преслав и Мадара. - 10 години филиал на Археологическия институт и музей при Българска академия на науките - Шумен. Библиография. Шумен, 1984, с. 3-9.

ПРИВЕТСТВИЕ ОТ АКАД. ДИМИТЪР АНГЕЛОВ, ДИРЕКТОР НА АИМ ПРИ БАН (1971-1987 Г.)

Драги колеги и приятели,

Далеч от Вас, присъствам мислено на хубавия юбилей на шуменския филиал и искам да Ви поздравя топло за всичко онова, което е постигнато с труда и таланта на неговите сътрудници през изтеклите две десетилетия от създаването му. Две десетилетия са само един миг от гледна точка на работещата със столетия и хилядолетия археологическа хронология, но на практика това са двадесет години, изпълнени със съдържание, с много и много успехи в изследването на материалната и духовна култура на средновековна България. Плиска, Преслав, Шумен, Мадара, манастирският комплекс при село Равна, които са основни обекти на Вашата дейност, са не просто имена, но символи на едно богато наследие, завещано ни от един от най-старите европейски народи и една от най-древните европейски държави, възникнала в югоизточния край на Европейския континент. Наследие, което сочи убедително яркото присъствие на българския творчески гений през един отдавна отшумял, но все така силно вълнуващ ни период от нашето минало. Период, който ни вдъхва самочувствие и увереност, така необходими в настоящия момент на видима не само икономическа, но и духовна криза. Криза, която нерядко избива в неоправдан национален нихилизъм, стигащ дори до съмнението, че все още не сме в Европа и трябва тепърва да влизаме в нея... С това, което Вие постигнахте и постигате с многогодишната всеотдайна работа на терена, в музейните зали, на писалищната маса, доказвате колко неверни, лишени от основание са подобни твърдения.

Наистина, и това проличава ясно от досегашните резултати с висока научна стойност и заедно с това с ярко родолюбиво значение е това, което сте извършили и вършите като труженици на едни от най-важните научни фронтове за изследване на многовековната ни култура. Всички Вие, археолози, нумизмати, епиграфи, историци, със своите умения и знания, с предизвикващия възхита идеализъм да се работи в условията на една крайно трудна обстановка, която се наблюдава през последните години. Трябва да Ви призная, че изпитвам дълбоко удовлетворение от това, че създаденият преди 20 години шуменски филиал на Археологическия институт, начело с неговия пръв ръководител Тотю Тотев, а сега с ръководител Стойчо Бонев, и с усилията на немногобройния, но талантлив и изпълнен с ентусиазъм колектив (не споменавам тук отделни имена, за да не пропусна някого), постигна наистина забележителни успехи. Успехи, намерили израз в разкриването и изследването на важни обекти, както и в ценни монографии, студии, статии, сборници. Успехи, които разкриват съществени моменти от живота на двете първи български столици - Плиска и Преслав, от ранна фаза в развитието на старобългарската писменост и книжнина. Успехи, които доизясняват картината на онова чудесно съчетание между завареното от прабългари и славяни тракоримско и тракобизантийско наследство, и собствения принос на тези два етноса, слели се в единна българска народност. Една наистина сполучлива амалгама, довела до създаването на висока за времето си цивилизация, възникнала на балканска почва, чийто творец е българският народ. Това е най-краткото, и вярвам, правдиво определение, което може да се даде като обобщаваща характеристика.

Може още много да се говори, но аз свършвам дотук, за да Ви пожелая от сърце здраве, сили и бодрост, за да продължите със същия идеализъм и ентусиазъм - отличителни черти на българския археолог - Вашата научна дейност в рамките на присъщите за шуменския филиал области. Дейност, която не само допринася за по-нататъшното издигане на международния престиж на археологическия фронт, но и за повишаване на националното ни самочувствие, за утвърждаване на името на България като страна със забележителна за времето си култура. Още веднъж - бъдете живи и здрави, за да посрещнете следващия юбилей с още по-големи постижения!

София, 8.11.1994 г.
Д. Ангелов

ПЛИСКОВСКИЯТ АУЛ

Рашо Рашев

Напоследък бяха обнародвани някои резултати от разкопки във Вътрешния град на Плиска през последните двадесет години (1974-1994)[1]. Потвърждавайки стари наблюдения и изводи, те предлагат и нови факти, позволяващи да се даде по-пълна характеристика на централната столична територия. Трудно е да се каже, че тази характеристика може да изчерпи всички въпроси. Както и преди, тя ще остане непълна и частична преди всичко поради недостатъчния обхват на проучения терен. Към настоящия момент чрез разкопки е проучена (не навсякъде до пълно изчерпване на културния пласт и съоръженията) около 6% от общата площ на Вътрешния град. Системно изследвани по-значителни терени има само в центъра и край крепостните стени, пространството между тях е почти непроучено. В същото време интензивните разкопки през 1971-1981 г. позволиха да се направят прорязвания на културния пласт по цялото протежение на южната и западната крепостни стени, отчасти на източната стена и в сектора между дворците и южната стена, т. е. в най-обитаемите части на Вътрешния град. Благодарение на тези изкопи може да се счита, че стратиграфията му в общи линии е изяснена чрез съпоставка на данните от различни по място сектори. Обратно, разкопките в центъра бяха насочени предимно в дълбочина. На терени, проучвани порано чрез редовни разкопки или сондажи, се откриха неизвестни сгради и съоръжения. Въпреки частичния характер на обнародваните нови данни, може да се направи предварителна равносметка на периода и да се посочат онези факти, които внасят нови моменти в характеристиката на плисковския Вътрешен град.

АНТИЧНИТЕ МАТЕРИАЛИ. От всички изследвани през 1974-1994 г. терени произхождат материали, които по своя произход не са съвременни на средновековна Плиска. Най-голямо е количеството на тухлите. Значително количество фрагментирани антични тухли се откриха в Дворцовия център при разкопките на Крумовия дворец, Тронната палата, дворцовия площад и в Цитаделата. Те произхождат както от ранните каменни сгради, така и от най-късни нива и съоръжения - настилки, печки, ями, в резултат от неколкократната им употреба. Еднократна преупотреба са имали тухлите, с които са настлани подовете на тайните подземни ходници. В преобладаващата си част те принадлежат към познатите късноантични тухли със среден размер 0,30 x 0,30 м и дебелина 0,04-0,06 м. Изработени са от пречистена глина, която след опалването е добила червен или жълт цвят. Повърхността им е покрита понякога от врязани диагонални прави и вълнообразни линии, по някои от тях са вдълбани частни печати. По всички тухли от подовете на тайните ходници могат да се видят полепи от хоросан, свидетелстващ за вторичната им употреба.[2] Изобщо характерно е за дворцовия център, че там броят на ранносредновековните тухли в сравнение с античните е твърде ограничен. Значителен брой тухли, повечето от V-VI в., са открити край крепостните стени. Всички разкопвачи, в това число разкопвачът на южната порта, са единодушни, че тези тухли произхождат най-вероятно от развалините на близката крепост при Войвода, първите резултати от проучването на която бяха вече обнародвани.[3]

Значителен е броят на преупотребените антични архитектурни детайли - плочи, колони, корнизи. Броят им за отделните сектори не е систематизиран. Разполагаме с точни данни само за южната крепостна стена, като тези данни в пропорционално отношение вероятно не се различават от броя и характера на архитектурните детайли от другите сектори. Там са изброени 320 фрагмента от плочи и 86 архитектурни детайла от бял мрамор от античен произход, използвани вторично в градежа (пълнежа) на стената.[4] В тази група антични материали могат да се поставят и частите от антични статуи и релефи. Най-фрапиращият случай е установен отново при южната крепостна стена, в чийто пълнеж е намерена глава на мъж с шлем от фино шлифован мрамор, датирана в IV в.[5] По-различен е случаят с намерените части от статуи и релефи в насипите край стените. Те не носят следи от хоросан и вероятно са били използвани по друг начин. На този факт е обърнато внимание по повод откриването на две конски глави и долна част от релеф на конник, датиран в III в.[6] Основателно се посочва известният от по-рано фрагмент от релеф на конник от същото време, намерен при доразчистванията на източната порта. Като се знае популярността на конните изображения през времето на Първото българско царство, може да се допусне, че тези по-стари релефи са били вграждани в портите. Аналогичен може да се окаже случаят с ранно-християнския релеф с изображения на пауни, намерен при източната крепостна стена.[7]

Броят на античните надписи е значително по-малък. Тук можем да съобщим за част от един зле запазен гръцки надпис от V-IV в. пр. н. е., намерен в една яма до Тронната палата заедно с материали от X-XI в. Все още не е обнародван големият старогръцки надпис, преизползван като надгробна плоча в некропола от X-XI в. около Дворцовата черква.[8]

Данните за античната керамика, открита в Плиска, не са систематизирани, в обнародваните досега отчети не се споменава за такава керамика. Известните ни сигурни находки са две "вити" дръжки, които могат да се отнесат най-общо към IV-V в. Намерени са съответно при разкопките на Крумовия дворец и в сондаж до южната крепостна стена. Двете находки са незначителна част, практически неизчисляема в проценти, от общото количество на керамичните фрагменти от ранното средновековие. За компактна група антична керамика бе съобщено при обнародването на южната порта. Според разкопвача тя е намерена в пласта между двете подови нива на северозападната кула, която заедно с цялата порта се отнася към IX в.[9] Това обстоятелство поражда неясноти около действителния произход на тази керамика - проблем, който вече бе поставен и по който не е даден убедителен отговор.[10] За късноантична някои автори погрешно приемат керамиката от пречистена глина с жълт или червен цвят, покрита с червена ангоба и открита за пръв път в по-значително количество при разкопките на Големия басейн в Плиска. Съвършено погрешно към IV-VI в. се отнасят и съдовете от т. нар. хански сервиз, открити в един от тайните ходници, свързани с Крумовия дворец.[11] Ангобираната керамика в Плиска е само част от една нова за този център керамична група, представена от съдове, изработени на крачно грънчарско колело - еднорьчни и двуръчни стомни, каквито се откриват в най-ранните пластове и съоръжения във Вътрешния град. Може би най-значително е количеството на тази керамика от опожарените слоеве в траншеите за зидове на Крумовия дворец, където тази керамика, към която трябва да се добавят и късовете от амфори, се открива заедно с познатата ранносредновековна българска керамика от основните два типа.

Накрая трябва да се споменат и античните монети. Местонахождението им показва, че са пръснати по цялата територия на Вътрешния град. Датировката им от II-III в. до VI-VII в. напълно съответства на датата на преупотребените антични архитектурни детайли. Най-вероятно монетите са намирани при доставянето на строителни материали за градежите в Плиска. Случай, който привържениците на тезата за античния произход на Плиска няма да отминат без внимание, е откриването на две монети в слоя от пепел и обгорели строителни отпадъци, запълващи леглата на зидовете на Крумовия дворец след изваждането на каменните блокове на основите. Тази сграда и без това вече бе отнесена към антично време.[12] Надценяването на монетите в случая е излишно при наличието на многократно по-голямо количество антични тухли във всички части на опожарената сграда. Отново ще припомним, че в същите опожарени слоеве бе намерена ранносредновековна керамика. (за античните монети, открити във Вътрешния град през 1971-1994 г. вж. табл. I).[13]

КАМПОСЪТ НА ПЛИСКА. В Чаталарския надпис резиденцията на Омуртаг е наречена "кампосът на Плиска" (ἰζ τῖζ Πλσκαζ τὸν κάνπον). Понятието кампос се превежда като лагер, стан и обикновено се отъждествява с външното укрепление на Плиска от землен ров и вал[14]. Предложено е и тълкуване на понятието като укрепено поле не само поради наличието на плисковското, но и на други две землени укрепления в непосредствената му околност[15]. Налице са някои данни за уточняване значението на този единствен в домашните извори термин.

Византийската фортификация познава и прилага през цялото средновековие полевия военен лагер, укрепен със землен ров и вал, подсилен понякога от дървени заграждения. В нито един от познатите случаи не се употребява терминът кампос. Лагерът или станът се нарича стратопедон (στρατόπεδον), ровът - фосатон (φασάτον), а валът с дървета или колове - харакс (χάραξ)

Така е у Теофан, който е хронологически най-близо до датата на Чаталарския надпис и във византийски военни трактати[16]. Теофан употребява тази дума за Анхиалското поле (εἰζ τὸν κάμπον Αγχιάλον), когато разказва, че Константин V Копроним се установил там на стан през 763 г. и че войниците на Юстиниан II през 708 г. непредпазливо се пръснали из същото поле (τοὺζ κάμπουζ) да събират фураж[17]. В Чудесата на св. Димитър Солунски полето около античната Керамеа е наречено Карамисийско поле (τὸν Κεραμήσιον κάμπον), което Кубер завладял[18]. В тези случаи с кампос без съмнение е означено потаблица 1

№	Датировка	Местонамиране	Метал	Инв. №
1	Антонин Пий (138-161)	Западна крепостна стена, кв. 200, дълб. 0,60 м	бронз	206
2	II-III в.	Южна крепостна стена, кв. 38, дълб. 1,10 м	бронз	86
3	II-III в.	Северно от Цитаделата, на повърхността	бронз	402
4	Гордиан и Транквилина (239-244)	Северно от Цитаделата, на повърхността	бронз	401
5	III-IV в.	Източна порта, 2 м западно от прохода, дълб. 0,20 м	бронз	384
6	Константин Велики (306-337)	Крумов дворец, клетка № 58, дълб. 0,80 м	бронз	124
7	Констанций (351-361)	Крумов дворец, зид XIV, дълб. 0,30 м	бронз	125
8	Анастасий (491-518)	Крумов дворец, южен фасаден зид (траншея), кв. 22	бронз	126
9	Анастасий (491-518)	Крумов дворец, кв. 47	бронз	127
10	Юстин I (518-527)	Западна крепостна стена, кв. 220, дълб. 0,80 м	бронз	208
11	VI-VII в.	Северно от Цитаделата, на повърхността	бронз	404

ле, равнина, различно от обикновеното поле πεδίον. Това е поле, което предлага възможност за дислоциране на войска, която се събира или пребивава там, приготвяйки се за сражение или поход.

За разбирането на термина от Чаталарския надпис в този или сходен смисъл би било полезно да се припомнят отдавна известните, но неизползвани за тази цел досега сведения за Кампоса при Константинопол[19]. Той бил създаден от Константин Велики по подобие на Марсовото поле в Рим. В изворите се означава като ὁ Κάμποϛ (τοῦ τριβουναλίου), Campus tribunalis. Това е широко и равно поле вън от столицата, на пътя за Адрианопол, което служело за сбор на войските в Тракия. До него днес са установени останките на няколко цистерни. Близо до кампоса се намирал Евдомон - седмата миля от нулевата точка в центъра на Константинопол. Евдомон представлявал комплекс от постройки, издигнати в различно време: дворецът Магнаура на Константин Велики, дворецът Юкундиана на Юстиниан I, казарма за елитен охранителен корпус, цистерна и няколко църкви. Императорите идвали тук да посрещат войската след победна кампания, тук били прокламирани т. нар. войнишки императори от Валенс до Никифор Фока. В Евдомон се настанил през 913 г. Симеон, предприемайки първите стъпки за придобиване на Византийската корона. Императорската резиденция и полето за събиране, маневри и паради на войската са представлявали едно цяло.

Вземайки под внимание вероятния гръцки произход на автора на Чаталарския надпис, не може да се изключва, че той е схванал центъра на българската държава като съчетание от укрепен дворец и поле за събиране на войската. Той е акцентирал на втория елемент, съпоставяйки и противопоставяйки едновременно българския кампос на византийския. Употребата на понятието кампос вместо аул или стар дом не изглежда да е случайна. Самият надпис говори за преместване на войската срещу гърци и славяни, отправя се пожелание на българския владетел да гази с краката си императора и да подчинява враговете си. Макар че надписът традиционно се смята за строителен, личността на българския владетел се представя не само като строител, както е в Търновския надпис, но и като воин и главнокомандващ войската. Именно при Омуртаг се появява съставката сюбиги към ханския титул, като се смята, че тя отразява реформа в българската войска, при която ханът станал главнокомандващ на цялата войска[20]. Чаталарският надпис издава неприкрита войнственост, изразител на която е самият хан и вероятно поради това той е поставен да обитава не аул или палат, а кампос. В случая се подчертава не укрепеният характер на част от това поле, а обстоятелството, че мястото, където се е концентрирала българската войска преди походите си на юг, се намира под контрола на владетеля.

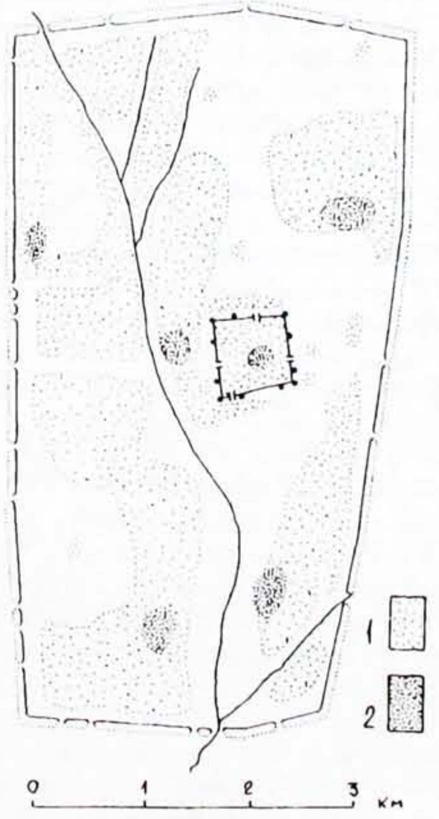

Обр. 1. Обитаема територия на Плиска. Легенда: 1. През X-XI в. 2. Ориентировъчна площ на селищата от VIII-IX в.

Трудно е да се каже какви са били точните граници на българския кампос. Във всеки случай те едва ли са били очертани от линията на земленото укрепление, още повече, че в неговите рамки към началото на IX в. вече са съществували няколко значителни по площ селища (обр. 1). Вероятно това е равнината между двата големи землени лагера - Плисковския и този при днешния конезавод Кабиюк. Вторият лагер включва голяма естествена могила, която е най-високата точка в полето. Трети ориентир може да бъде Мадара, която отстои от Плиска почти на същото разстояние, както Кабиюк от Плиска. Нещо повече, измерването върху топографска карта в мащаб 1:100 000 показва, че между могилата до северния вход на плисковското укрепление (333 м), могилата при Кабиюк (338 м) и могилата върху Мадарското плато над конника (433 м) се образува триъгълник с размери 14,7 x 15,1 км. Приблизително в тези очертания трябва да се локализира кампосът. От северозапад на югоизток през полето тече Каменица (Канара дере) - естественият водоем на българската конна войска.

Що се отнася до българския превод или еквивалент на името, трябва да се посочи следното. Генетивният падеж на израза "кампосът на Плиска" се превежда по различен начин: лагерът в Плиска (Успенски), в лагера Плиска (Рънсиман), в равнината Плиска (Бъри), лагерът на Плиска (Златарски), станът на Плиска (Бешевлиев). Независимо от тези нюанси се приема, че Плиска е собственото име на българската столица. Ако е така, трябва да се добави, че това е единственият случай в домашните писмени паметници до X век, в който е дадено собственото селищно име. В останалите случаи се употребяват изрази като "аул на Тича", "преславен дом на Дунав", "старият дом", "устието на Тича", "вътре", които са географски и пространствени еквиваленти на селищни имена, каквито несъмнено са съществували. Изглежда, за ранното средновековие у нас това е характерна практика и поради това още веднъж трябва да се постави въпросът дали генетивният падеж предполага превода на името само като селищно или, като се има предвид вероятният широк пространствен обхват на кампоса - то може да се схваща и като име на реката, протичаща през полето и дала от своя страна името на столицата[21]. Като аналог може да се приведе примерът с Ахело-Анхиало във връзка с битката от 917 г. Едни византийски хронисти смятат името за речно, други - за селищно.[22] През 30-те години на нашия век местното население (в по-голямата си част преселници) наричали равнината около Плиска "ова́та" (полето).[23]

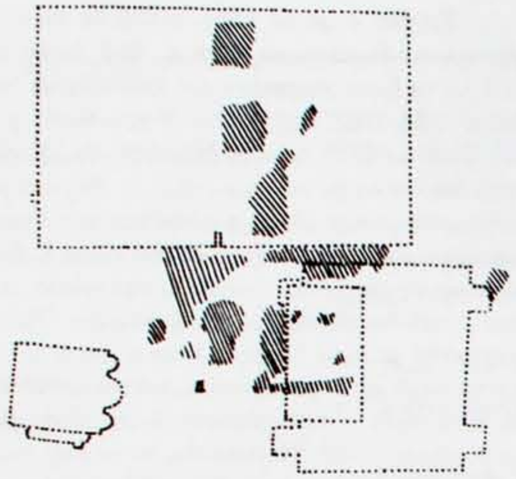

Обр. 2. Установени останки от дървени градежи в Дворцовия център.

За още по-точното обрисуване на плисковския кампос не би била излишна съпоставката с центъра на Втория тюркски каганат (681-744) - държавна и етнокултурна общност, с която Дунавска България има редица сходства.[24] В тюркските рунически надписи той е наречен Отукен и се характеризира като тайга, лес или земя. Това е съвременният хребет Хангай в западната част на Монголия. Всъщност истинският център на каганата не се е намирал върху самия хребет, непригоден за обитаване от конно население, а в степта по горното течение на р. Орхон, извираща от него. Планината е била схващана като географски символ на каганата, а също като религиозен символ, издигнат към обожественото небе - Тенгри. Орхонската равнина е имала изключително стратегическо разположение. Намирала се е на южния фронт на каганата, но отделена от най-близките китайски погранични градове чрез пустинята Гоби - труднопроходима за китайската пехота, но лесно и бързо пресичана от тюркската конница. Тя освен това лежала недалеч от съседните подчинени сродни племена, към които водели преки пътища. От тази равнина древните тюрки държали под контрол обширните степи на север от Гоби.[25] В надписите се срещат следните изрази: "тюркският каган обитава в Отукенската тайга"; "тюркският народ пребивава (остава) в Отукенската тайга"; "аз (мъдрият Тонюкук) доведох тюркския народ в земята Отукен"[26]. В Орхонската равнина по време на Втория каганат не е имало столичен център с постоянно застроени площи и укрепителни съоръжения. Тя е представлявала просторен лагер - средоточие на главната сила на тюркската конница, обитаваща леки подвижни жилища около каганската шатра. Подобно устройство са имали всички номадски лагери от Атила до Чингис хан. Плисковският кампос се е отличавал от тях с наличието на постоянно обитавани от хана каменни сгради, но по своята площ и разположение има много общо с традиционния номадски лагер, а със стратегическото си положение[27] спрямо Византия отблизо напомня земята Отукен. В съответствие с тенденцията за навлизане на византийски влияния, особено активни при Омуртаг, той е получил гръцкото име кампос. И това не е било произволно хрумване, тъй като по основните си елементи - дворец и поле за събиране на войската - той не се е различавал от византийския, отстъпвайки му, разбира се, по броя, съвършенството и красотата на постройките.

АУЛЪТ. Според източниците от IX в. резиденцията на българския владетел се означава с гръцкия термин аул αὐλή, който означавал двор, дворец, комплекс от дворцови постройки с различно предназначение, оградени с крепостна стена.[28] През последните двадесет години бяха прибавени редица нови факти за устройството на плисковския дворец през различните етапи на съществуването му и за характера на неговите укрепителни съоръжения. Проучванията бяха съсредоточени в два сектора - в центъра и по протежение на източната, южната и западната крепостни стени на Вътрешния град.

Още К. Шкорпил си бе задал въпроса дали преди изграждането на каменната крепостна стена на Вътрешния град там не е съществувало укрепление от вал и ров, подобно на онова, което образува външната укрепена линия.[29] При неговите частични изследвания на източната стена следи от подобно укрепление не са били открити. Такива следи не са забелязани и при разчистванията на южната, западната и източната крепостни стени през 1971-1981 г. Въпросът за по-ранно укрепително съоръжение на Вътрешния град е поставен през 60-те години по повод откриването на един каменен зид, ограждащ значително пространство пред северната крепостна стена. Връзката му с нея не е била изяснена, а разполагането на могили XXXII и XXXIII в двата ъгъла на ограденото пространство, подобно на могилите в земленото укрепление при с. Хан Крум, дава основание на Ст. Михайлов да се запита дали това не е по-ранна крепост.[30] Разкопвачът на стената отначало я смята за допълнително добавена към северната стена с цел разширяване на пространството. По-късно той смята, че хронологията и предназначението на зида от ломени камъни не е ясно.[31] Първоначалното му мнение изглежда по-вероятно. Зидът е граден от ломени мергелни камъни, споени с кал, дебелината му е едва 1,20 м, огражда значителна площ и по трасето му не се забелязват останки от порти и кули. Според вида на камъка и характера на спойката той принадлежи към плисковското строителство от X-XI в.

Обр. 3. Очертания на ямите за стълбове на юртообразната дървена постройка.

Друг характер има укрепителното съоръжение, част от което бе открито южно от дворците. Проследено е по протежение на 75 м. Съставено е от две траншеи, широки 0,8-1,00 м, отдалечени една от друга на 1,6 м, така че общата ширина достига до 3,60 м. Дълбочината на траншеите от старата повърхност е 2,2 м. Те са запълнени със смесена пръст и ломени камъни. Тълкуват се като основи на облицовъчни редове от дялани камъни, които са оформяли лицата на масивен каменен зид, чиято вътрешност е била запълнена с блокаж от пръст и камъни.[31a] Според С. А. Плетнева стената е съществувала вече в началото на IX в. и през 811 г. е бил направен опит да бъде преодоляна чрез подкопаване.[32] Няма съмнение, че според стратиграфските данни и конструкцията си съоръжението принадлежи към ранните жилищни хоризонти на Плиска. През 70-те години, когато други подобни съоръжение в Плиска още не бяха известни, изглеждаше възможно то да бъде реконструирано по описания по-горе начин. Напоследък подобни двойни траншеи се определят като останки от дървени огради.[33] При траншеите южно от дворците също има данни за подобна интерпретация. Те се стесняват към дъното, камъкът не образува хомогенна структура, както е обичайно за една основа, преобладава не каменната, а смесената землена маса. Освен това на няколко места са открити следи от дърво. Всички белези показват, че това съоръжение е било съставено от два реда дървета, побити в траншеи и укрепени с камъни и пръст. Трудно е да се каже дали пространството между тях е било запълнено, липсват данни за това. Реконструкцията на съоръжението от селището югоизточно от Вътрешния град като дървена крепостна стена с бойна платформа ни се струва не единствен възможен вариант. Тъй или иначе, няма съмнение, че преди издигането на каменната стена на Вътрешния град е съществувало дървено укрепление или по-скоро двойна дървена ограда. От нея засега е известна само част от южната стена. Планът и размерите ѝ остават неясни. Може да се предполага, имайки предвид други подобни случаи, че това по-ранно ограждане на постройките в центъра е имало по-малка площ от каменната крепост.

Като останки от ранно укрепление се тълкуват и следите от землен ров и вал северно от каменната крепост.[34] Известният от по-рано ров, образуван от изкопаването на пръст за могила XXXIII продължава на изток и юг (документиран с аерофотоснимка), образувайки по този начин северозападен ъгъл на землено укрепление. Следи от вал във вид на светла землена ивица се проследяват само в сектора между могила XXXIII и пътя към северната порта.[34] В разрез, направен на около 300 м източно от могила XXXIII, наличието на ров и слаби останки от вал са вън от съмнение.[35] Западната линия на рова не е проверявана и изобщо данните за това съоръжение тепърва следва да се уточняват чрез съответни разкопки.

Наличието на ранно укрепително съоръжение в рамките на Вътрешния град допълнително се удостоверява от планировката и конструкцията на някои новооткрити постройки и жилища, чието съществуване и стратиграфски и функционално не отговаря на монументалния характер на каменната стена. На различни места в Дворцовия център се откриха останки от дървени огради и постройки, които предшестват появата на най-старите каменни сгради (обр. 2). В добавка на казаното по-горе за по-ранно укрепяване на Вътрешния град трябва да се добави, че следи от по-ранно (дървено) укрепление има по трасето на северния зид на цитаделата.[36] Вероятно преди издигането на тухлената стена по нейното трасе или с план, различен от нейния, е съществувала дървена стена, която ще е ограждала постройки от същия строителен материал. Засега разполагаме с пълния план само на една такава постройка - юртообразната дървена конструкция западно от Тронната палата[37] (обр. 3-8). Непосредственото съседство на останки от други такива сгради и особено следите от постройката под основите на Крумовия дворец и Тронната палата показват, че на мястото на по-късния каменен дворцов център съществувал комплекс от дървени жилища и представителни постройки, съставящи първоначалния аул на българските ханове. Дали в тази дървена резиденция не е имало каменно-тухлена баня подобно на банята в резиденцията на Атила? Подобна възможност може са

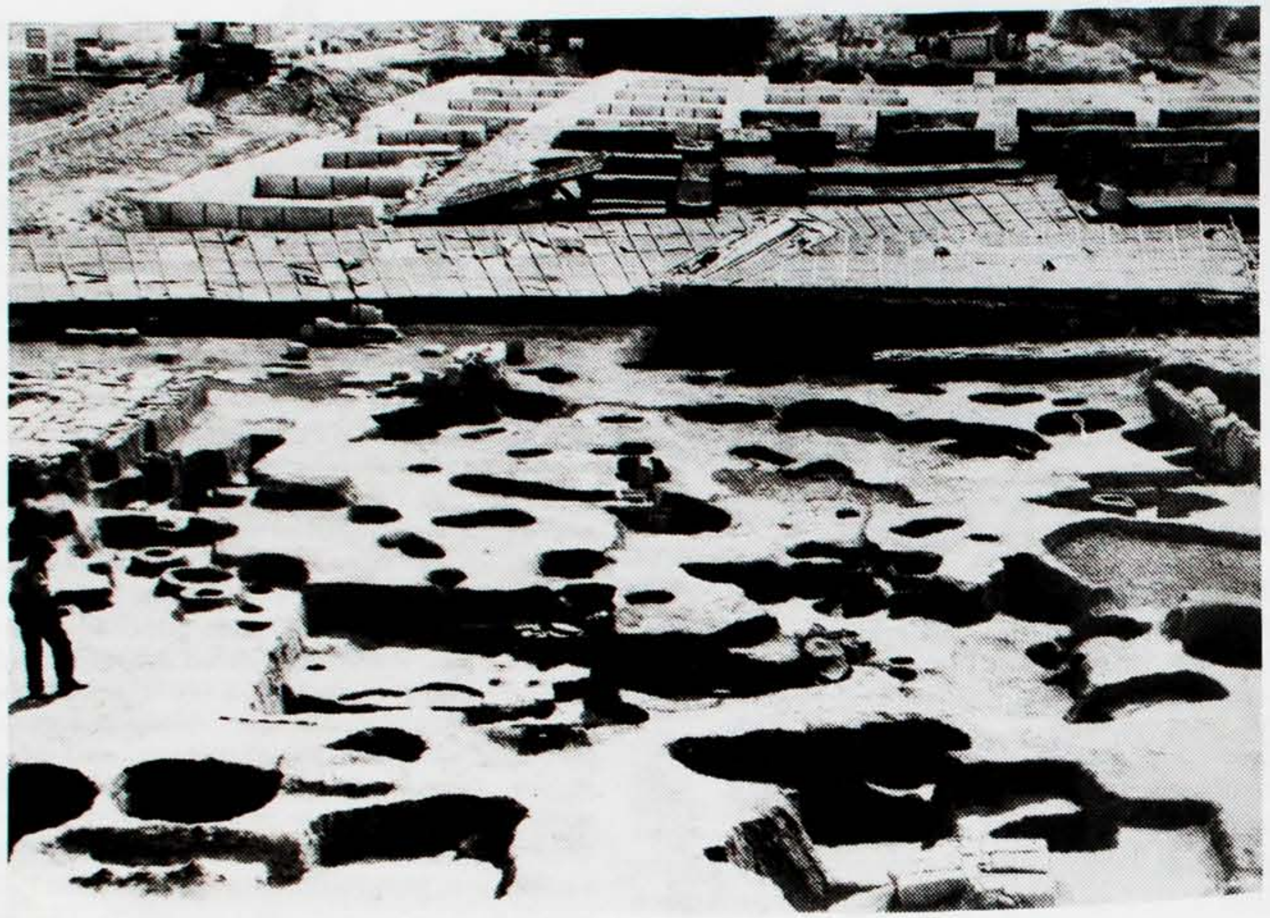

Обр. 4. Централната част на юртообразната дървена постройка.

се допуска по принцип, макар тя да не може да се докаже сега с чисто археологически доказателства. Във всеки случай концентрацията на съществувалите в различно време три бани и водохранилище в северозападния ъгъл на цитаделата, отнасящи се към езическия период, показват една последователност на изграждане, която съответства на основните периоди на строителство в центъра.[38] В такъв случай някоя от баните, разположени северно и южно от водохранилището,[39] би могла да съответства по време на дървените строежи.

Освен солидните дървени постройки, в първоначалния дървен аул са съществували и жилища, принадлежащи на обслужващото население. Една обикновена юрта с осморкообразен план се е намирала недалеч от голямата юрта и по стратиграфски данни принадлежи на същия строителен период.[40] До нея се е разполагала постройка с правоъгълен план, подобен на установения в южната част на Вътрешния град.[41] Пак там са открити полуземлянки и траншеи за дървени колове, които по своята конструкция и планировка могат да се свържат по време със съществуването на "дървения" аул.

Каменният аул на Плиска по своята принципна планировъчна схема вероятно малко ще се е различавал от по-ранния. Особеностите в плана на най-ранната каменна сграда в центъра - Крумовия дворец - К. Миятев търсеше в устройството на дървения дворец на Атила, приемайки, че в Плиска се е извършила монументализация на номадския хански лагер.[42] Сега е ясно, че дървен етап е имала и плисковската резиденция и че повдигането на обитаемия етаж е съществувало като белег за представителност не само в резиденцията на Атила, но и в конструкцията на плисковската юртообразна постройка. По своите форми и обеми обаче, без да говорим за строителната техника, каменният аул предлага съвършено различна картина. Тя бе обогатена благодарение на интензивните разкопки през 1971-1978 г., насочени преди всичко към цялостното разчистване на крепостните сте́ни. Като се добавят резултатите от проучванията на западната и южната порта през 60-те години, днес трите стени на каменната крепост - източната, южната и западната - са изцяло проучени заедно с 5-метровата ивица край вътрешното лице на зидовете. Приложеният тук план на Вътрешния град, започнат през 1971 г. и довършен през 1992 г.,[42а] потвърждава данните на К. Шкорпил за местоположението на кулите и позволява разстоянието между тях и общата дължина на стените да бъде установено с точност. Измерването е по вътрешното лице на стените от плана в мащаб 1:1000. За улеснение се предлага номерация на кулите, започваща от североизточната ъглова кула.

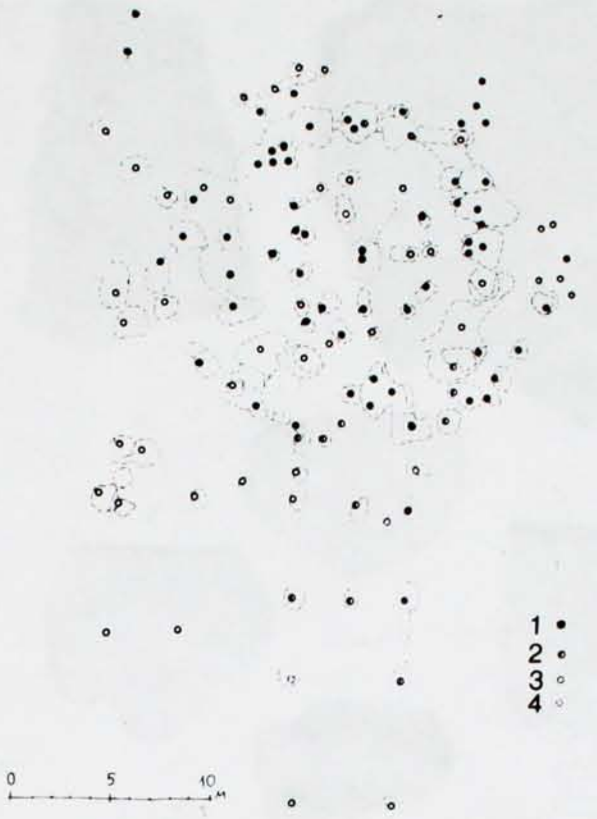

Обр. 5. Юртообразната дървена постройка. План. Легенда: 1. Стълбове, от които са запазени отпечатъци или останки от дърво. 2. Стълбове с тухлена подставка на дъното на ямата. 3. Стълбове, наличието на които е сигурно поради съществуването на яма. 4. Стълбове, наличието на които се предполага от гледна точка на симетрията на конструкцията.

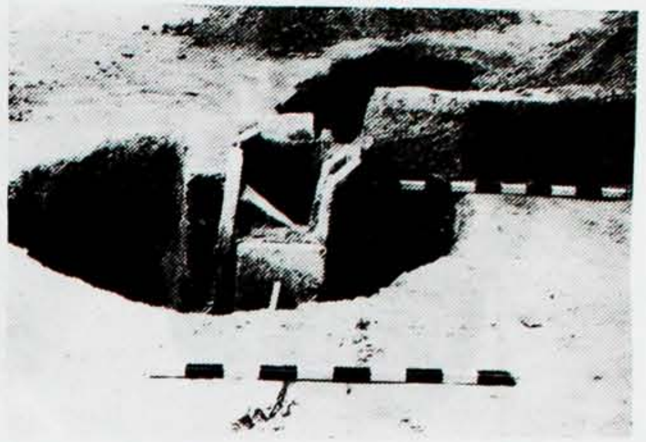

Обр. 6. Ямата за централния стълб на юртообразната постройка с ограждане от преупотребени антични тухли.

Източна крепостна стена - 611 м. От кула № 1 до кула № 2 - 191 м; от кула № 2 до източната порта - 189 м; от източната порта до кула № 3 - 94 м; от кула № 3 до кула № 4 - 95 м. Към тези разстояния трябва да се добави дължината на кули №№ 2 и 3 и на източната порта - общо 42 м.

Южна крепостна стена - 710 м. От кула № 4 до кула № 5 - 168 м; от кула № 5 до тайния ходник - 124 м; от тайния ходник до кула № 6 - 226 м; от кула № 6 до южната порта - 118 м; от южната порта до югозападната ъглова кула № 7 - 38 м. Към тези разстояния се добавят дължините на кули №№ 5 и 6 и на южната порта - 36 м.

Западна крепостна стена - 787 м. От кула № 7 до кула № 8 - 166,50 м; от кула № 8 до западната порта - 167 м; от западната порта до потерната - 181 м; от потерната до кула № 9 - 40 м; от кула № 9 до кула № 10 - 191,50 м. Към тези разстояния се добавят дължините на кули №№ 8 и 9 и на западната порта - общо 41 м.

Северна крепостна стена - 685 м. От кула № 10 до северната порта - 402 м, кула № 11 (неразкопана) изглежда е разположена точно по средата; от северната порта до кула № 1 - 263 м, кула № 12 (неразкопана) е разположена по средата. Към тези разстояния се добавя дължината на северната порта - 20 м.

Площта на Вътрешния град в тези граници е

Обр. 7. Легла от дървени стълбове от Външния кръг на юртообразната постройка.

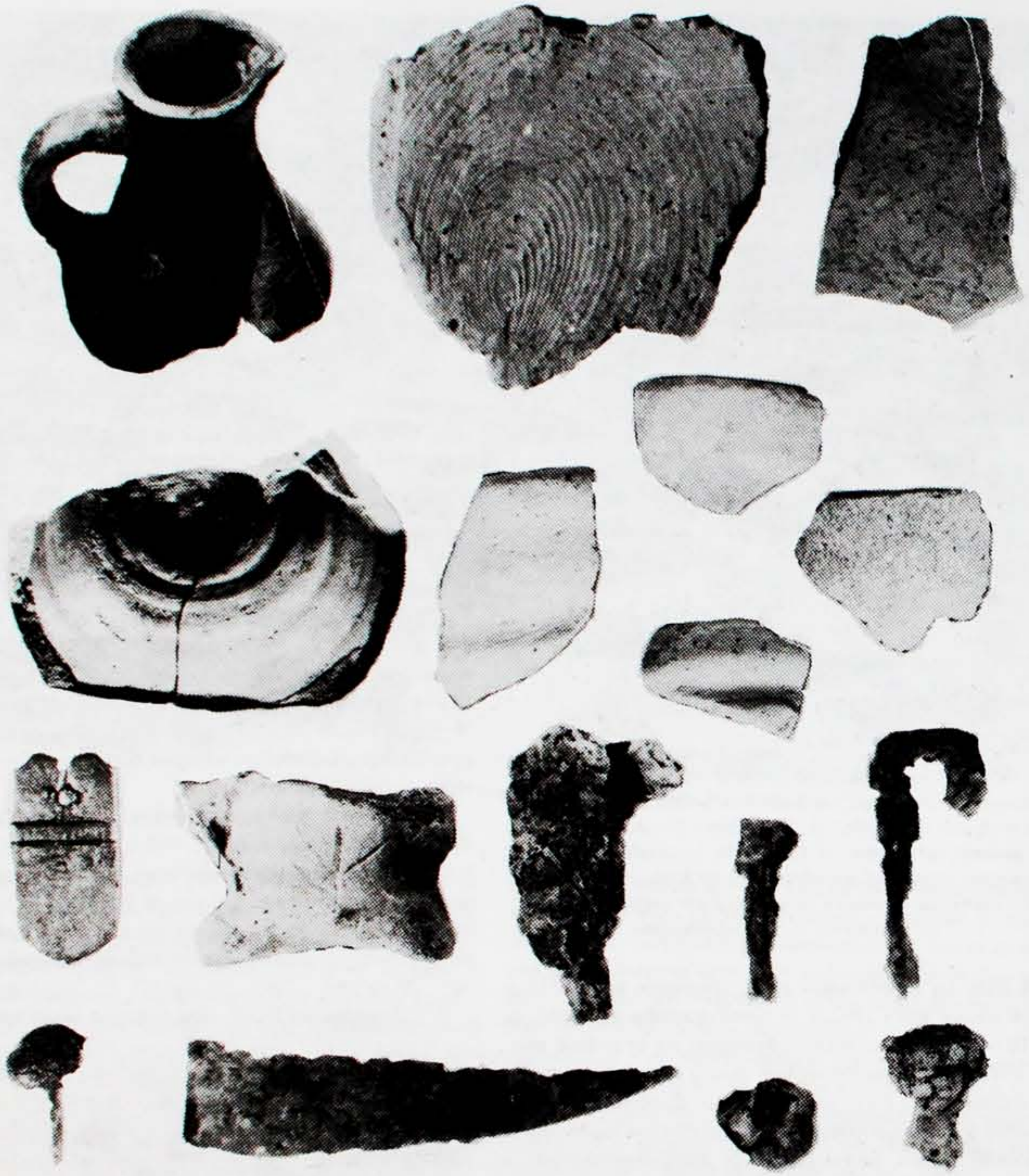

Обр. 8. Материали от ямите за стълбове на юртообразната постройка: а - част от съд от "прабългарски" тип; б,в - фрагменти от песъчлива глина с червена ангоба; г-з - фрагменти от пречистена глина с червена ангоба; и-п - бронзови апликации; k - костен ашик с врязан знак; л-н, р-т - железни предмети.

483 декара, а общата дължина на крепостните стени - 2793 м. (обр. 9)

Във всички проучени сектори строителната техника и материали показват забележително единство. Не са установени случаи на допълнително изграждане на порти и кули или вторично, допълнително разширяване на укрепената територия. Във вида, в който я познаваме, плисковската крепост била издигната еднократно. Впечатлява нейната значителна площ и правилна форма. Тъкмо поради то някои особености в нейната планировка и устрой тво предизвикват въпроси, свързани с функционирането ѝ като отбранително съоръжение.

Най-напред трябва да се отбележи, че независимо от равния терен и почти идеално правите линии на стените, нито една порта не е разположена точно по средата на съответната стена. Източната порта е изместена с 83 м на юг, западната порта е отклонена също на юг с 40 м, а северната - на изток с 69 м. При южната порта дори не може да се говори за отклонение, тъй като тя е разположена само на 32 м от югоизточната ъглова кула. Тук са могли да окажат влияние особеностите на терена. Разкопвачът на южната стена съобщава, че при кота 0 до кула № 5 нивото на стария терен при съседната кула № 6 е 2 м, а между двете кули, където по правило трябвало да се разположи портата, то достига 3 м[43]. Изграждането ѝ в тази падина очевидно не е било целесъобразно, но тя не е била издигната и във високата източна половина на трасето, където би могла да бъде по-близо до средата. Вероятно силното ѝ изместване на запад трябва да се обясни със слабото военно значение на южната страна на крепостта, трасирана по края на терасата. То се потвърждава и от значително по-малките ѝ размери в сравнение с тези на останалите порти.[44] Вместо порта между кули №№ 5 и 6 се е намирал засводен с тухли проход на таен подземен ходник, измес-

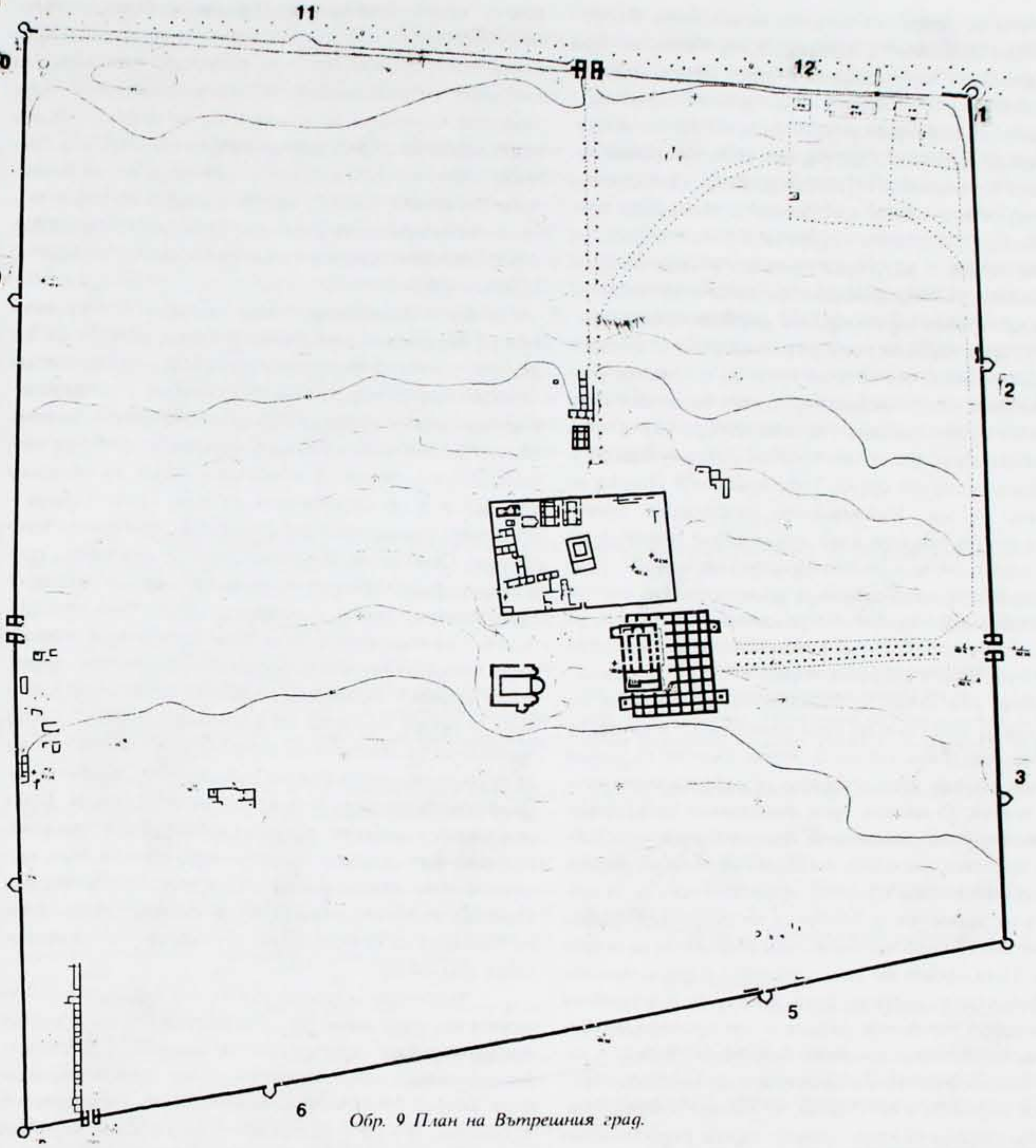

Обр. 9 План на Вътрешния град.

тен с 49 м на изток от средата на стената. Според разкопвача ходникът е пробит в основата на зида допълнително[45], според други автори двата градежа са едновременни.[46] Тъй или иначе ролята на изход в тази част на южната стена е била поета от подземен ходник, идващ от дворците. Други подобни съоръжения по стените не са установени. Пресечната точка на осите между източната и западната порта и между северната порта и тайния ходник на южната стена е на 20 м южно от южния вход на цитаделата, в очертанията на кръглата част на попадащата там юртообразна дървена постройка.

Твърде характерно е разположението и броят на петоъгълните фронтални кули. За голямата дължина на отсечките между портите и ъгловите кули би трябвало да очакваме значителен брой кули, тъй като обикновено те се разполагат максимум на 50 м разстояние една от друга. Това правило в Плиска не е спазено никъде. Най-малкото разстояние, което отделя петоъгълната кула от съседна ъглова кула или порта е 94 м - разстоянието от кула № 3 до югоизточната ъглова кула и до източната порта. При останалите кули това разстояние е от 160 до 200 м, между кули №№ 5 и 6 то достига 351 м и само между кула № 6 и южната порта то е 118 м. Спазено е обаче навсякъде правилото между порта и ъглова кула да има само по една петоъгълна и то може да се види дори при южната стена, където изглежда тайният ходник през стената се схваща като подземна порта. С малкия брой фронтални кули, отдалечени на голямо разстояние една от друга, плисковската крепост изглежда по-скоро като една парадна, представителна крепост, предназначена не за отбрана и не за военни действия, а по-скоро да внушава респект със своята височина и масивни обеми на порти и кули. Този ефект ще се е подсилвал и от измазаните с фин червен хоросан фуги, които са ѝ придавали декоративен характер, различен от мрачния, грубоват вид на стените на обикновените крепости. Слабата военна функционалност на плисковската крепост се подсилва и от факта, че никъде покрай вътрешните страни на крепостните зидове първоначално не е имало открити стълбища, тъй необходими за бързото изкачване до платформата. Достъпът до нея е ставал през кулите с техните тесни и неудобни входове чрез дървени вътрешни стълбища. Външни стълби са били изградени по-късно, когато теренът на Вътрешния град и сградите в него вече не са имали представително предназначение.[47]

По своята правилна планировка, ритмично редуване на порти и кули и значителна площ плисковската крепост напомня ранните римски градове, а по формата на характерните петоъгълни кули - ранновизантийските крепости. Но и най-близката по време - строената през царуването на Ираклий (610-641) крепост на Анкара, снабдена със същите по пропорции петоъгълни кули - се различава с извънредно гъстото им разполагане.[48] С разполагането на три защитни елемента по дължината на една стена и с правилната си геометрична форма плисковската крепост напомня планировката и размерите на византийския полеви лагер[49], който в нашия случай е монументализиран чрез замяна на временния землен вал и ров с каменни стени, а императорската шатра - с каменен дворец.

Като оставим настрана посочените общи сходства с византийската фортификация, трябва да кажем, че в планировката на плисковския аул могат да се открият черти, които го свързват с устройството на съвременните му византийски градове и преди всичко на столицата Константинопол. Това се отнася до сходството в плановата схема на отделни сгради[50] и в обособяването на три групи сгради - представителни, жилищни и култови - групирани около площад. Особеност на плисковската планировка е средищното разполагане на дворцовите постройки спрямо крепостните стени и портите. Вероятно изместването на портите е било продиктувано от запазване централното положение на площада между трите групи сгради - положение, каквото той изглежда е имал и преди появата на каменните стени. Друга особеност са обширните незастроени - както може да се съди от досегашните наблюдения - площи между дворцовите сгради и крепостните стени. През столичния период те са били изобщо рядко заселени. Новото строителство е било насочено не към застрояване на тези площи, а към преустройства или издигане на нови сгради върху по-стари, чиито основи понякога са демонтирани до нивото на хоросановата подложка.[51]

Въпросът за произхода на плисковското монументално строителство бе поставен и по принцип правилно решен още през 30-те години.[52] Строителната техника, материалите и някои характерни планове сочат връзка с късноантичната строителна традиция, без да е възможно в настоящия момент да се посочат директните източници на плисковските паметници. Като един вероятен регион, от който са могли да произхождат майсторите или специфичния квадров градеж, се сочат източните провинции на Византия - Мала Азия, Сирия, Армения. Към привежданите досега примери бихме добавили някои обнародвани напоследък данни за крепости от VI в. в Източен Анадол с блоков градеж и гладко измазани фуги.[53] Един ранновизантийски дворец в някогашната Киликия по своите размери, вътрешно разпределение и издаващи се пред една от фасадите кули напомня за Крумовия дворец.[54] Интересен детайл е четириъгълната кула, в чиято кръгла вътрешност е била разположена спираловидна стълба, развита около кръгъл стълб подобно на стълбите в кулите на плисковския дворец (Крумовия) и в две от портите на крепостната стена.

Изграждането на каменната крепост традиционно се свързва със строителната дейност на Омуртаг, към която се отнасят още Тронната палата и някои сгради около нея.[55] Крумовият дворец се поставя в период, когато резиденцията на владетеля е била оградена с дървета, опожарени според изворите от Никифор при напускането на столицата в 811 г. При сегашното състояние на данните за строителството и неговата периодизация в центъра и липсата на съпоставително изследване на керамиката от този дворец и от долната част на културния пласт край стените, връзката между двата градежа не може да се изключва. Като се има предвид традицията за укрепяване на ханската резиденция още в нейния най-ранен етап, трябва да се допуска, че Крумовият дворец и синхронните му сгради са били защитени със стена, изградена по подобие на стените на двореца. Ние не знаем къде точно се е намирала изгорената от Никифор I дървена ограда, но едва ли подобна ограда ще е защитавала каменния дворец и постройките около него. За вероятна синхронност между този дворец и крепостта говори разполагането му по оста между източната и западната порта. Макар че в настоящия момент едновременното изграждане на двата паметника не може да бъде доказано, проблемът съществува, той трябва да се има предвид, когато се разглежда въпросът за относителната хронология на градежите, съставящи плисковския аул.

---

[1] За проучванията до 1980 г. вж. **Ст. Ваклинов**. Плиска за тридесет години. - Археология, 1974, 3, с. 28-38; **Ат. Милчев**. Разкопки в Плиска (1945-1970). - Археология, 1974, 3, с. 39-47; **Р. Рашев**. Плиска - разкопки, проблеми, задачи. - Векове, 1979, 4, с. 38-47.

[2] Не отговаря на действителността заявлението на **Ат. Милчев**. Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев. - ИПр, 1990, 4, с. 81, че тухлите от тайните ходници нямат хоросанови налепи - следи от първоначалната им употреба.

[3] **Р. Василев**. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972-1974 г.). - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 101; **Ат. Милчев**. Разкопки и проучвания на южната порта в Плиска. - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 38 и бел. 22; **В. Антонова, Ст. Витлянов**. Плиска. Западна крепостна стена - сектор север (археологически разкопки 1973-1975 г. - Пак там, с. 104; **Л. Дончева - Петкова**. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.) - Пак там, с. 60.

[4] **Ив. Захариев**. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971-1974 г.) - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 120. За аналогични материали от южната порта и западната крепостна стена вж. **Ат. Милчев**. Разкопки и проучвания..., с. 38; **Л. Дончева - Петкова**. Цит. съч., обр. 7; **Ст. Михайлов**. Разкопки на западната порта в Плиска. - ИАИ, XXXIV, 1974, с. 234, обр. 31, 32.

[5] **Ив. Захариев**. Цит. съч., с. 120.

[6] **Ат. Милчев**. Разкопки и проучвания..., с. 38, обр. 44, 46-48

[7] **Р. Василев**. Цит. съч., с. 101, обр. 3а

[8] В кратката информация за разкопките на некропола не се съобщава за този важен епиграфски паметник, вж. **Ат. Милчев**. Разкопки в Плиска..., с. 46.

[9] **Ат. Милчев**. Разкопки и проучвания..., с. 34, обр. 33, 34.

[10] **П. Георгиев**. Рец.: Плиска-Преслав. т. 4. Укрепителните съоръжения на Плиска и Преслав. С., 1985. - Археология, 1986, 2, с. 48-51. За дискусията **Ат. Милчев**. Критични бележки..., с. 78-83; **П. Георгиев**. Предизвикан отговор. - ИПр, 1991, 1, с. 68.

[11] **Ат. Милчев**. Критични бележки..., с. 81.

[12] **Ст. Михайлов**. Коя сграда е Крумовия дворец в Плиска. - ИАИ, XXXIII, 1972, с. 279-283.

[13] По инвентарната книга за монетите и печатите от Плиска в нумизматичния отдел на филиала на АИМ при БАН - Шумен. Монетите са определени от колегата Иван Йорданов, комуто дължа благодарност за съдействието.

[14] **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи. С., 1992, с. 217-218.

[15] **Ст. Ваклинов**. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 85-86.

[16] **G. T. Dennis**. Three byzantine military Treatises. Washington, 1985, p. 371, 376-377.

[17] Извори за българската история, VI, с. 267-268, 271.

[18] Пак там, с. 160.

[19] **R. Janin**. Constantinople byzantine. IIe ed. Paris, 1964, p. 446-450.

[20] **В. Бешевлиев**. Цит. съч., с. 72-74. За традиционния превод на съставката срв. **Г. Бакалов**. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. С., 1985, с. 89-90.

[21] **В. Бешевлиев**. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. - ИАИ, XXV, 1962, с. 14; Географското минало на Плиска и нейната околност. - ИНМШ, VI, 1973, с. 6-7.

[22] **В. Н. Златарски**. История на българската държава през средните векове. Т. I, ч. 2 (второ фототипно издание). С., 1994, с. 385, бел. 3.

[23] **В. Маринов**. Плисковското (Абобско) поле. С., 1943, с. 11.

[24] **Р. Рашев**. Дунавска България и Централна Азия. - Българските земи в древността. България през Средновековието. Доклади от II международен конгрес по българистика. Т. 6. С., 1987, с. 205-210.

[25] **С. Г. Кляшторный**. Древнетюркские рунические

паметници как источник по истории Средней Азии. М., 1964, с. 33-34; R. Giraud. L'empire des turcs célestes. Paris, 1960, p. 55.

[26] Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата, 1971, с. 99.

[27] В. Маринов. Цит. съч., с. 9.

[28] В. Бешевлиев. Към въпроса за двореца на първобългарския хан. - ИБИД, XIV-XV, 1937, с. 75-79; Ив. Венедиков. 'ΑΥΛΗ - ИИБЕ, XVI, 1968, с. 107, 110.

[29] К. Шкорпил. Укрепления Абобской равнины. - ИРАИК, X, 1905, с. 44-45.

[30] Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. - ИАИ, XXVI, 1963, с. 44-45.

[31] Ат. Милчев. Проучвания на раннославянската култура в България и на Плиска през последните 20 години. - Археология, 1964, 3, с. 31, обр. 2; Разкопки в Плиска..., с. 41.

[31a] С. А. Плетнева. Стратиграфические исследования Плиски. - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 41-46.

[32] Пак там, с. 46.

[33] Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов. Проучвания на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, с. 124-127, обр. 1-3. Подобно предназначение ще са имали и траншеите, частично проучени южно от двореца, определени като водоснабдителни канали, срв. С. А. Плетнева. Цит. съч., с. 48.

[34] П. Петрова. Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 67-68, обр. 2.

[35] Недовършени проучвания на П. Петрова.

[36] Необнародвани проучвания на П. Георгиев и Р. Рашев.

[37] Р. Рашев, В. Дочева. Юртообразна постройка в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 291-313; Р. Рашев. Най-старият строителен период в центъра на Плиска. - ИНМШ, VIII, 1994 (под печат).

[38] П. Георгиев. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 77 сл., обр. 3.

[39] П. Георгиев. Двуделна баня от дворцовия комплекс в Плиска. - МПК, 1981, 4, с. 28-34.

[40] Р. Рашев. К ранней истории праболгар на Нижнем Дунае. - Новое в средневековой археологии Евразии. Сборник в честь С. А. Плетневой. Самара, 1993, с. 184-191; Юртата - храм и жилище в езическа България. - Приноси към българската археология. III. С., 1994 (под печат). Друго мнение за предназначението на паметника у П. Георгиев. Големият езически храм в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 345-346.

[41] С. А. Плетнева. Цит. съч., обр. 2 - кв. 13.

[42] К. Миятев. Крумовият дворец..., с. 129.

[42a] Попълнен и изчертан от С. Бояджиев през 1992 г.

[43] Ив. Захариев. Цит. съч., с. 109.

[44] Ат. Милчев. Разкопки и проучвания..., с. 31.

[45] Ив. Захариев. Цит. съч., с. 112, обр. 13-17.

[46] Ст. Ваклинов. Плиска..., с. 32.

[47] К. Миятев. Нещо за каменната крепост на Плиска. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев по случай 80-годишнината му. С., 1958, с. 598-603; Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостни стени в Плиска (1977-1978). - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 124-127, обр. 16-19; Ив. Захариев. Цит. съч., с. 110, обр. 4, 12; В. Антонова, Ст. Витлянов. Цит. съч., с. 52, обр. 16.

[48] Ст. Ваклинов. Формиране..., с. 114-115.

[49] На тази възможност за съпоставка ми обърна внимание И. А. Баранов. За устройството на византийския полеви лагер срв. Ю. Кулаковский. Византийский лагерь конца X века. - Византийский временник, X, вып. 1-2, 1903, с. 63-90; G. T. Dennis. Op. cit., 10d-10f.

[50] K. Mijatev. Der grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. - ИАИ, X, 1936; К. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, с. 124-130.

[51] Новите резултати от разкопките в Дворцовия център са обнародвани частично, вж. тук бел. 37-40 и П. Георгиев. Строителната история на Малкия дворец в Плиска. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 140-152; Р. Рашев. Плиска..., с. 44-46.

[52] Д. Василев. Строителната традиция в прабългарските дворци от Плиска. С., 1937; К. Миятев. Крумовият дворец..., с. 124 сл. Сходството на Тронната палата в Плиска с триклиниума на Теофил и Магнаура и вероятното участие на гръцки майстори в изграждането на Плиска е посочено още от Бъри, вж. J. B. Bury. A History of the Roman Empire. From the falle of Irene to the accession of Basil I. (A. D. 802-867). London, 1912, p. 333; St. Ranciman. A History of the first bulgarian Empire. London, 1930, p. 79.

[53] F. de Mafei. Fortificazioni di Giustiniano sul limes orentale: monumenti e fonti. - The 17th International byzantin Congress. Major Papers. New Rochel, New York, 1986, p. 237 sqq., fig. 4, 6, 10, 26.

[54] S. Eyice. Akkale in der Nahe von Elaiussa-Sebaste (Ayas). - Studien zur spätantike und Byzantinische Kunst. Teil I. Bonne, 1986, S. 66-68, Abb. 2; F. Hild, H. Hellenkemper. Tabula imperii Byzantini. 5. Kilikien und Isaurien. Wien, 1990, Teil I, S. 165-166, Teil II, Abb. 19-22.

НОВ ПРОЧИТ НА ГРЪКОЕЗИЧНИЯ НАДПИС ОТ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА

Павел Георгиев

Откритият преди няколко години в югоизточната част от Външния град на Плиска надпис беше вече предмет на дискусия във връзка с неговото разчитане и тълкуване[1]. В последователно изказаните на страниците на списание "Археология" мнения бяха предложени различни, взаимно изключващи се тези[2]. Лаконичният текст, загадъчният смисъл и особено отсъствието тогава на подобен писмен паметник затрудниха изследователите в опитите им за убедителна интерпретация на надписа. Като общо взето несполучлив считам и собствения си опит да дешифрирам смисъла на този наистина важен надпис[3].

Непосредствен подтик за преразглеждане и ревизия на собствената си теза е работата ми с публикувания наскоро надпис от Преслав, който още неговият издател оцени като много близък и сходен с Плисковския надпис[4]. Съпоставени, двата текста наистина си схождат в много отношения и макар че според мене не могат да бъдат датирани по едно и също време, имат близък характер и значение. По тази причина вместо да преразказвам изказаните становища за надписа от Плиска, предпочитам да изложа накратко резултатите от моите изследвания върху сродния надпис от Преслав[5].

Подобно на Плисковския надпис и той е врязан в горния край на голяма и грубо очукана каменна плоча. Текстът е в един ред, но под него има дълбоко изсечен знак, който се явява буквен символ на дифтонга ου, така че като цяло текстът гласи: " + Πέμτε ου". С този звук, респективно буква, в средите на християнския гностицизъм се именуват т. нар. Еони, т. е. небесни сили или епохи, които са пряко подчинени на християнския Бог и в някои текстове се разкриват като негови служители. Тяхната пълнота, изразяваща изцяло същността на Бога и неговия син Исус, се определя с числото 'пет' /πέντε/. Поставен в светлината на тези данни, Преславският надпис може да бъде разчетен още като " Пет Еона". Този текст, съгласно доктрината на християнския гностицизъм, се явява т. нар. неизразимо име на самия Исус, което е било познато само на Еоните от двора на Всевишния. Поставена в светлината на подбрани библейски текстове, плочата с издълбаното върху нея по своеобразен начин мистично име на Бога може да се тълкува като паметен знак, който сочи "богоизбраността" на втората българска столица, в чийто Дворцов център тя е намерена.

В сферата на същите гностически съждения може да се постави и занимаващият ме за втори път надпис от Плиска, а също така и много други писмени и изобразителни паметници от епохата на Първото българско царство[6]. Анализът им показва, че тяхната истинска семантика може да бъде разкрита единствено на базата на познания върху елинистическия и християнски Гносис, който несъмнено е бил добре познат на създателите им. Особено голямо значение за писмените паметници има т. нар. στοιχεῖα, т. е. търсенето в отделните букви или думи на числови зависимости, чрез чисто познание да се постигне и разкрие тайната на Божията същност и създадения от него свят[7]. В центъра на тези мистични по характер спекулации е поставена семитската буква wâw, чиято числова стойност е равна на шест, което има дълбока символика и се явява Знак-инсигний /ἐπίσημον/ на Бог и неговия син Исус[8]. В гръцката писменост мистиката на тази буква и число се възприема отрано и приемниците ѝ в азбуката получават същата символика, а числото шест продължава да се тълкува като знак на върховното божество. За по-големия период от нейното развитие еквивалент на семитската буква wâw е ὖ ψιλόν, който има същата звукова стойност, изразена с дифтонга ου, и е засвидетелстван, както ще видим, не само в Преславския, но и в близкия му по смисъл Плисковски надпис.

Налага се, обаче, преди това да се спра на самото четене на надписа от Плиска. И сега продължавам да считам, че самостоятелно разположената над реда буква О е от началото на текста, но може наистина да е била допълнително издълбана, предвид на по-малките ѝ размери (обр. 1). В отчупения ляв ъгъл на плочата едва ли е имало повече от един-два знака. С оглед на цялостния нов прочит със сигурност може да се каже, че единият от тях е бил буквата О. Това отчасти личи на място от жлеба, останал по ръба на отчупването. Що се отнася до

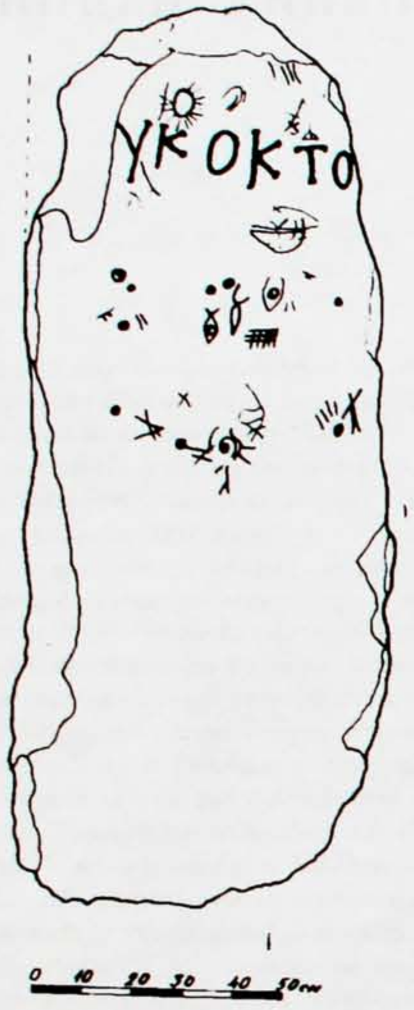

Обр. 1. Каменната плоча с надпис от Външния град на Плиска.

евентуалния знак в началото на реда, той е изцяло хипотетичен и евентуалното му съществуване може да се свърже с предполагаема инвокация, какъвто е случаят с кръста при Преславския надпис. С тези бележки текстът в scriptio continuata гласи: О ОУКОКТО. В опитите за словоразделяне, съобразени отново със значението на текста от Преславския надпис, са възможни две решения: При първото може да се прочете: О ОУ КОКТО, а при второто: О ОУК ОКТО. И в двата случая текстът има три съставки.

Самостоятелната буква в средата на горния ред би могла да се приеме както досега за определителен член /ὁ/, но има и друга възможност тя да се тълкува като знак за възклицание /ὄ=ῶ/ и да има на практика инвокативно значение[9]. Буквосъчетанието ОУ (ОУК) има за свой аналог знака-диграма ου от Преславския надпис. Очевидно е, че върху двата родствени паметника двете или три букви са фонетичен вариант на гръцката буква ῦ φιλόν, която в ранните етапи от историческия развой на гръцката писменост е била произнасяна като дифтонг и изписвана с две букви: ου[10]. След V в. пр. н. е. обаче тя се превръща в монофтонг /ü/ и се изписва с един буквен знак Y. Названието ѝ ῦ φιλόν издава нейния висок семантичен ранг в реда на буквите, считани в азбучната мистика στοιχεῖα за божествени по произход елементи на Вселената. В двата надписа - от Плиска и Преслав - диграмата ОУ, макар и представени по различен начин, са архаичното название на 20-ата гръцка буква ὖ ψιλόν , която като приемник на семитското wâw се явява Знак-инсигний на Всевишния бог. По-сложен е въпросът за произхода и семантиката на съчетанието ОУК.

Подобна триграма отсъства в гръцката азбука, но се явява в старобългарската славянска азбука. Там тя е название на буквата оу, която заема съответно 21 и 22 място (поради включването на "букu", а в глаголицата и на "герв") и е еквивалент на гръцкия ὖ ψιλόν като връзката ѝ с него е вън от съмнение. Приликата на нейното название - оукъ със съчетанието ОУК от надписа от Плиска е пълно, особено ако се отчете, че в първия случай става дума за славянско, а във втория за гръцко название. В най-стария, Парижкия глаголически абецедар, наречен още Abecenarium bulgaricum от XI-XII в. буквата оу носи названието hic[11]. В други абецедари или акростихови творби тя има сходни имена: uet, ἤκ, оу, оукъ, нкъ, но всички те са без изяснен смисъл[12]. За Е. Георгиев дори оукъ е по-късна форма на името на въпросната славянска буква. Несъмнено първата част от нея трябва да се извежда от ранното произношение на гръцкия ипсилон, когато той е бил изписван като диграма. Въпросът е за произхода и значението на втората част от името на старобългарската буква. Според изследователите на славянската азбука, буквените наименования са често "спрегнати форми", което подсказва, че те са се намирали "в някакви връзки с други думи, т. е., че те са били части от по-големи езикови цялости". [13] Надписът от Плиска в частта си след ОУ /= ῦ ψιλόν/ предлага дума, която започва с К и това дава известно основание да се запитаме дали тя именно не е влязла в названието на старобългарската буква? Преди да можем да отговорим на този въпрос, обаче, трябва да се види доколко е оправдано четенето на думата КОКТО.

Както вече имах възможност да посоча, думата КОКТО има за корен древнотюркското KÖK, което дословно означава 'синьо' или 'сиво' и най-често се употребява в смисъл на 'Небе' , повече като част от Космоса, отколкото като название на общотюркското божество[14]. В паметниците на тюрко-монголската религия и епос kök се явява и в качеството на прилагателното 'небесен' и се приписва на същества или предмети с неземен произход[15]. Езиковата форма КОКТО от надписа досега извеждах от думите 'kok' и 'окто/октъ', което може да се преведе 'Небесен стрелец' [16]. В светлината на надписа от Преслав, както и на някои други новоустановени факти от културната история на старобългарските центрове, е наложително да се даде друго, по-убедително решение за семантиката на думата КОКТО. Подобно на числителното πέμτε от Преславския надпис, върху плочата от Плиска стои съчетанието ОКТО, което още проф. В. Бешевлиев прочете като ὀκτώ, т. е. осем. При това положение, почти аналогично на предишното решение, думата КОКТО се явява двусъставна и в нея влизат тюркското 'kok' и гръцкото 'ὀκτώ', от които чрез елизия се стига до нея. В превод целият израз би могъл да означава: "О, (буква) ОУ (=ипсилон), Небесна осморка!", или пък: "О, (буква) ОУК (=ипсилон), Осмица!". Освен тях, в случай че началното О се приеме за определителен член (ὁ) с отслабена указателност, текстът би могъл да звучи и така: "(Ето тази буква) ОУ, Небесна осморка!" или: "(Ето буква) ОУК, Осмица!", като указателните думи в тези случаи могат и да не се произнасят, така че изразът е означавал просто: "ОУ - Небесна осмица!" или "ОУК - Осмица!".

При разделното четене на думата КОКТО началната буква К (от kök) е преминала към наименованието на буквата и в българска езикова среда (ако съдим от датата на надписа, още в първата половина на IX в.) и тя е започнала да се нарича оу-kök. (Небесна буква оу) или накратко: оуk - оукъ. Следователно наименованието на славянската буква оукъ води произхода си от мистичното ѝ значение в българската στοιχεῖα още преди официалната християнизация в държавата. Семантиката ѝ в тези представи като (Небесна) осмица може да изясни и паралелните форми на названието: лат. hic, гр. ἤκ и старобълг. нкъ. Появата им явно датира от времето, когато буквата оу = υ се е произнасяла като Н = ἦτα и е имала, както в гръцката азбука, числова стойност 'осем'. Преход на звука υ към новогръцкото ἡ=ι отбелязват някои от първобългарските надписи от първата половина на IX в.[17] Този факт именно очертава реалната езикова среда, в която ОУ от надписа в Плиска е могъл убедително да бъде схващан като буква ῦ ψιλόν с мистична стойност на осмица. За фонетичното изравняване на υ с ἡ свидетелства и публикуваният от П. Шрайнер абецедар от XV-XVI в. (Par. gr. 2749, f. 46), където 11-ата буква Н /ῆ/ е предадена още като υ, а на старобългарски с названието нкъ. В същия абецедар 21-та славянска буква носи гръцко название ἤκ/ουκ, а старобългарско - оукъ.[18]

Дотук става ясно, че буквата ОУ (ОУК) от надписа е получила своята числова стойност на Осмица от звуковия си еквивалент ῆ=ἤk в българска, гръкоезична среда. Остава да се изясни обаче каква идея носи нейното мистично значение на Небесна осмица. От смисъла на краткия израз върху плочата се подразбира, че буквата е била схващана за самостоятелна небесна сила, така както същата, но представена като Знак върху Преславския надпис, е имала значението на 'пет Еона', респективно 'неизразимото, небесно име на Исус'. Според известния учен-гностик от II в. Марко "буквата..., държаща сметка за ἐπίσημον' а е една Ogdoade, тъй като заема осмото място след първата буква"[19]. От този текст следва, че Исус, който именно е ἐπίσημον, носи "титлата, наречена Ogdoade, но оставайки същевременно и "Инсигний" (Знак), той е ὀγδόας ἐπίσημος[20]. Ако този израз се отнесе към текста от надписа, се вижда, че в случая буквата ОУ (ОУК) като еквивалентна на wâw=ῦ φιλόν е всъщност ἐπίσημον, а КОКТО (ОКТО) има значението на ὀγδόαδα, сиреч Небесната Осморка. С други думи надписът от Плиска, както този от Преслав, ни представя едно мистично име на Исус, заедно с неговата титла, чрез която той се явява притежател "на целия брой от елементи", т. е. Върховно божество. Тази титла Исус получава след Преображението си, когато той се завръща отново при своя Отец и триединното божество се изявява отново в своята цялост.[21] По думите на Марко, предадени от Ириней, от този момент нататък "Hebdomade слави Ogdoade и небесата разказват на небесата за славата на Бога. Буквите, които ние произнасяме, са видимите образи на тези неща".[22] В случая, както обяснява това Λ. Дюпон-Зомер, тези букви са седемте гласни, които чрез своя звук изразяват седемте небеса. Те именно са т. нар. Хебдомада - Седмицата гласни букви, респективно небеса, които славят стоящия върху трон Демиург (Ogdoade Insigne), разположен на "осмото небе".[23]

Посоченото дотук доказва, че каменната плоча с надпис от Външния град представлява култов паметник, който отразява своеобразни раннохристиянски представи с източен произход. При него основният християнски култ към Исус Христос е изявен непряко, но твърде ясно и категорично, чрез буквата-Знак на неговата божествена сила и неговата небесна титла, сочеща го като Създател и Господар на Вселената. Днес е трудно да се каже дали плочата с това име и титла на християнския Бог е стояла наистина във Външния град на Плиска или е била пренесена там по неизвестни на нас причини. Не може обаче да има съмнение, че тя е била, подобно на аналогичния Преславски паметник, своеобразен паметен знак за връзката между християнския Бог и жителите на първата столица. На автентичното си място той изглежда е стоял като някакъв оброк, поставен от нейните жители в знак на молба за покровителство от техния Върховен Бог. Лицевата част на плочата е запазила известни следи от тези моления под формата на плитко врязани знаци и рисунки (обр. 1). При някои от тях най-малко на четири пъти е повторено начертание, което общо взето повтаря графиката на дифтонга ου , в лигатурно съчетание, както е при старобългарските знаци и букви. По същество тези диграми наподобяват буквата - Инсигний в надписа и могат да се тълкуват като нейно многократно повторение при лични молби към божеството, което те заедно представляват. За останалите графити от плочата с надписа сега е трудно да се каже нещо определено. Без съмнение обаче сред тях има и соларни символи и това е нещо естествено, щом в надписа става дума за един висш небесен култ.

Новата интерпретация на надписа от Плиска е с изключително важно значение за правилното разбиране на религиозните представи на българското население през т. нар. езически период. В тази насока той дава нови отправни точки за тяхното изследване върху по-широка изворова основа.

---

[1] За откриването на надписа вж. **Р. Рашев**. Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. - Археология, 1986, 2, 36-37.

[2] Срв. **В. Бешевлиев**. Четене и тълкуване на надписа на гръцки език от Външния град на Плиска. - Археология, 1986, 2, 38-39; **Ст. Михайлов**. Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска. - Археология, 1989, 1, 37-39. **Б. Симеонов**. Още един прабългарски надпис. - Пак там, 39-41.

[3] **П. Георгиев**. Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия). - Археология, 1991, 1, 38-43.

[4] **Д. Овчаров**. Надпис и знак-тамга върху каменна плоча от Преслав. - В: Плиска-Преслав, 6, 1993, 94-100.

[5] **П. Георгиев**. Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. - В: Приноси към българската археология, IV, С., 1995 (под печат).

[6] Срв. **P.Georgiev**. The Bronze Rosette from Pliska (on decoding the runic inscriptions in Bulgaria). - Byzantinoslavica, 1995 (sous press).

[7] **Fr. Dornseiff**. Das Alphabet in Mystik und Magie, 2 Aufl. Leipzig-Berlin, 1925, S. 14 ff.

[8] Cf, **A. Dupont-Sommer**. La doctrine gnostique de la lettre "waw" d' après une lamelle araméenne inédite. P., 1946, passim.

[9] Срв. Древнегреческо-русский словарь под ред. С. И. Соболевского, II. М., 1958, с. 1149.

[10] Кирило-Методиевска енциклопедия, I. С., с. 39.

[11] **Е. Георгиев**. Названията на старобългарските букви. - ИБИД, XVI-XVIII. Сборник в памет на проф. П. Ников. С., 1940, 134-151.

[12] **Е. Георгиев**. Нашето Аз-Буки-Веди. С., 1981, с. 115 и сл.; Кирило-Методиевска..., 20-21,23.

[13] Пак там, с. 37.

[14] **П. Георгиев**. Отново за първобългарския надпис..., с. 39.

[15] **J. P. Roux**. Tängri. Essai sur le Ciel-Dieux des peuples altaiques. - Revue des Histoire des Religions, CXLIX, 1, p.206.

[16] **П. Георгиев**. Цит. съч., с. 40. Срв. изложените там варианти на първоначалното четене.

[17] **В. Бешевлиев**. Първобългарски надписи, С., 1979, 47-48.

[18] **P. Schreiner**. Ein Wiederaufgefundener Text der Narratio de Russorum conversione und einige Bemerkungen zur Christianisierung der Russen in Byzantinischen Quellen. - In: Miscelanea bugarica, 2. Wien, 1986, S. 8.

[19] **A. Dupont-Sommer**. Op. cit., p. 47, note 1.

[20] Ibidem, p. 44.

[21] Ibidem, 45-47.

[22] Ibidem, p. 50, note 4.

[23] От тази представа изглежда водят началото си известните изрази в българския език: "на седмото небе" и "на осмото небе".

НОВИ ДАННИ ЗА РАННОСРЕДНОВЕКОВНОТО СЕЛИЩЕ В РАЙОНА НА ГОЛЯМАТА БАЗИЛИКА В ПЛИСКА

Р. Василев

Проучването на значителни площи в района на базиликата и разкриването на комплекса, възникнал край нея, позволи през първата половина на 70-те години да бъде установено съществуването на ранносредновековно селище в тази част на Външния град. Първите жилища-полуземлянки, разкрити в северния двор на манастирския комплекс[1] (№ 1-5) и предметите, намерени в тях, дадоха основание да се твърди за наличието на живот на това място още в края на VIII век.[2]

В края на 70-те години с разкопаването на терена източно от базиликата, в рамките на вече разкритата манастирска ограда, освен останки от късни настилки в североизточния ъгъл на южния двор и няколкото гроба (9), хронологически свързани с некропола до апсидите на църквата[3], бяха изследвани нови 5 жилища-полуземлянки от селището (№ 6-10) (обр. 1).

Пространството от 2 дка в североизточния ъгъл на този двор бе засегнато от ямите на 9 големи пещи за вар с диаметър около 3 м. В тях бяха открити нахвърляни каменни блокове и отделни архитектурни детайли от разрушената църква, сградите от комплекса и оградите му. Някои от тези жилища също частично са разрушени от ямите за вар, както и от изкопи от друг характер, извършени в различно време. Жилище № 8 се намира под източния ограден зид на манастира (обр. 2).

Три от жилищата (№ 7, 9 и 10) са в една линия с посока И-З и са разположени в непосредствена близост до апсидите на църквата (обр. 3). Разстоянието между тях е много малко - между 7 и 9 е 3,40, а от 9 до 10 е само 1,40 м. В две от тях - № 9 и 10, не бяха открити почти никакви находки. Липсата им може да бъде обяснена с обстоятелството, че техните обитатели, както и на други жилища от същото селище, са ги напуснали, като са отнесли всичкия годен за ползване инвентар. Това е станало, когато се е наложило да бъде изселена една част от селището, понеже там е трябвало да бъде изградена новата църква. Много е вероятно те да са преместени на около 1 км по на изток - непосредствено до източния вал.

Важен факт, установен при изследването на двете полуземлянки с № 9 и 10, са големите им размери. В сравнение с проучените през 1974 г. жилища по площ те са почти два пъти по-големи - № 9 е 28 кв. м, а 10 - 34,7 кв. м. Впечатлява и дълбочината, на която са вкопани - 1,40 м от съвременната повърхност. Установено бе облицоване на стените им с талпи с дебелина 16 см.[4] Най-отчетливо това бе констатирано при северната стена на жилище №10.

В непосредствена близост до тези жилища бе открита значителна част от помещение, ориентирано по всяка вероятност също като тях по оста си изток-запад.[5] Това помещение е разположено североизточно от северната апсида на базиликата. Със сигурност е установен североизточният му ъгъл, който се оказа незасегнат от по-ранни или по-късни изкопи. Той е очертан с две правоъгълни траншеи, свързани под прав ъгъл, като тази с посока И-З е със запазена дължина 25 м, а другата с посока С-Ю - 10 м. Те са с дължина, която е незасвидетелствана досега, като се има предвид, че това не са целите им размери. Траншеите са с ширина 0,45-0,50 м, като дълбочината, на която са вкопани в льоса, е 0,40-0,50 м. (обр.4)

Върху западната част на траншеята с посока И-З е разкрито хоросаново бъркало с дебелина 5-6 см. То е използвано при изграждането на постройката (В)[6] с масивни стени от манастирския комплекс, която е разрушила изцяло траншеята в тази ѝ част. За начина на изграждане на стените на помещението може да се съди по намерените следи от дървена облицовка, която е с дебели до 15 см талпи, както стените на полуземлянките до тях. Следи от изтлялите талпи са установени на няколко места в траншеята И-З.

До източната траншея бяха открити три бази за стълбове. Те са изградени в почти квадратни в план ями с размери 1,15 на 1,20 м, които са вкопани в льоса на 0,20-0,30 м. Най-северната, която е почти напълно унищожена, се намира на 0,50 м южно от северната траншея. На 3 м южно от нея в една ос се намира средната база. В източната част на нейната яма е изградена от фрагментирани тухли и

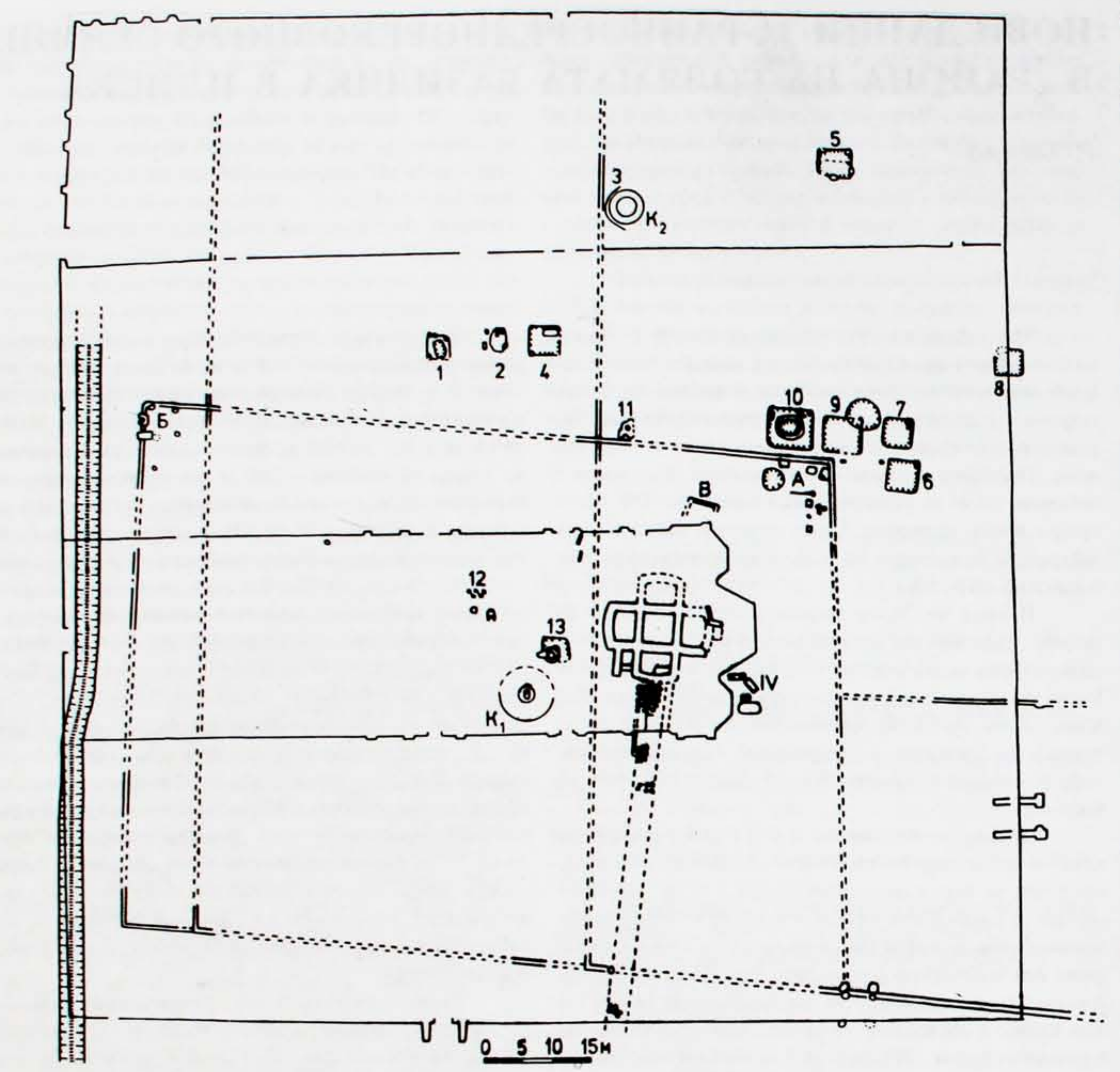
1
2
4
3
К2
5
8
11
10
9
7
Б
А
6
В
12
13
К1
IV
0 5 10 15м

Обр.1. План на манастирския комплекс при Голямата базилика с мартириума и жилищата - полуземлянки.

няколко средно големи ломени камъни подложка - квадрат със страна 0,70 м. В средата му е оформено квадратно гнездо със страни 0,30 м и дълбочина 0,10 м. В това гнездо е бил поставен стълб с квадратно сечение. Доказателство за това са поддалите към центъра фрагменти от тухли, с които е застлано дъното на гнездото. В самата яма е насипана жълта трамбована след това глина.

Базата, която е най- на юг, се намира на 2,80 м от средната в една ос с останалите две. В югоизточния й ъгъл от тухли и камък е оформена квадратна площадка със страни 0,50 м. Стълбовете, поставени върху базите, са носели покрива на това помещение.

В запазения североизточен ъгъл на помещението на 0,40 м западно от източната стена са разчистени две плитко вкопани в льоса ями, които се застъпват. Северната е с дълбочина 0,15 м и е поплитка от южната (0,30 м). Общите им размери са И-З - 1,15 м и С-Ю - 2,30 м. Тяхното предназначение е трудно за определяне, като може да се предположи, че в тях е трябвало да бъде изградена каменна пещ, която по традиция се намира в този ъгъл на жилището, в случая на помещението.

Наличието на това помещение до две от найголемите по площ жилища (№ 9 и 10) поставя въпроса за предназначението му в живота на селището. В досега проучваните ранносредновековни селища у нас не са известни други с такива размери. Помещението не може да бъде стопанско, като се има предвид начинът му на изграждане, облицовката на стените с талпи, значителните по размери стълбове. Може да се предположи, че то е имало обществени функции и поради това е оформяло централната част на селището, заедно с големите по площ жилища.

Обр. 2 Общ изглед на разкопания сектор с жилища № 6, 7, 9, 10 и помещението.

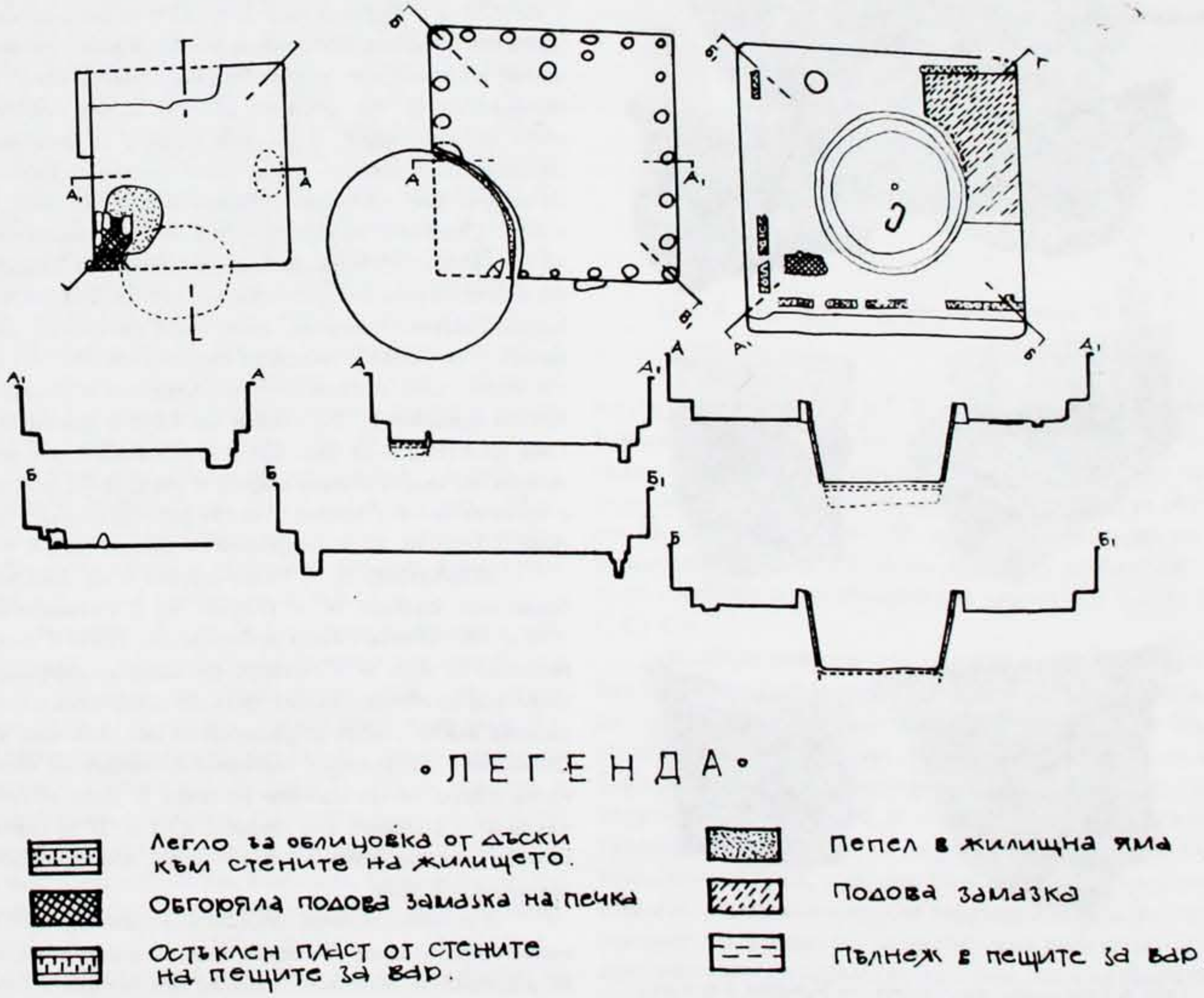
Б
Г
А
А1
Б1
•ЛЕГЕНДА•
Легло за облицовка от дъски към стените на жилището.
Обгоряла подова замазка на печка
Остъклен пласт от стените на пещите за вар.
Пепел в жилищна яма
Подова замазка
Пълнеж в пещите за вар.

Обр. 3 План и разрези на жилища № 7, 9 и 10.

Обр. 4 Поглед от изток на помещението.

Обр. 5 Каменна пещ в жилище № 7 - поглед от запад.

За жилищата полуземлянки могат да бъдат изложени, при това състояние на запазеност, максимално възможните данни, получени за тях при разкопаването.

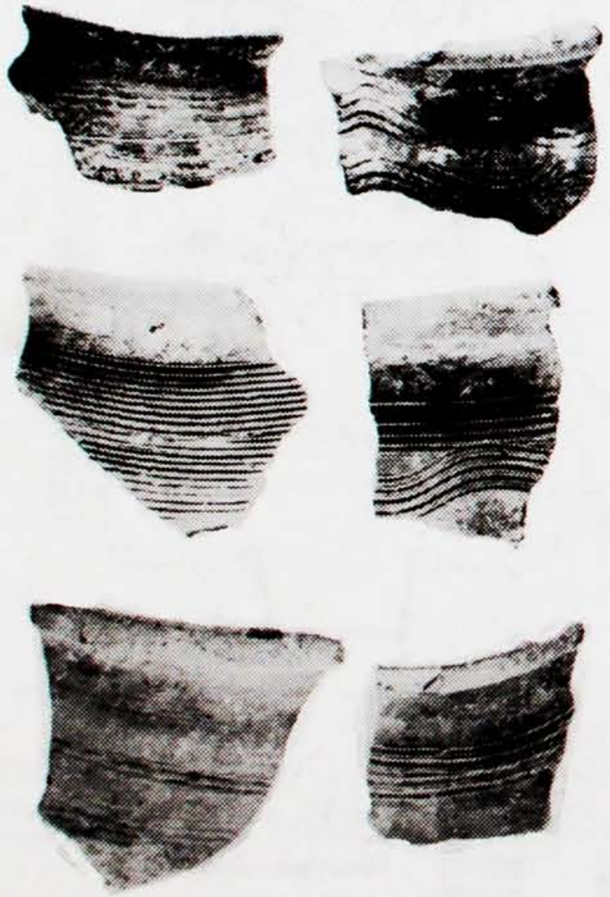

Обр. 6 Керамични фрагменти от гърнета с врязана украса от жилища 6 и 7.

ЖИЛИЩЕ № 6: Намира се приблизително на 10 м западно от източния ограден зид на манастирския комплекс и на около 25 м североизточно от централната апсида на Голямата базилика. Вкопано е на 0,70 м в здравия льос и на 1,70 м от съвременната повърхност. Северната му половина е разрушена от по-късни ями с различна дълбочина, като най-дълбоката от тях достига до 1,45 м под подовото ниво на жилището. Тези ями изцяло са разрушили северната му стена. Други ями с по-малка дълбочина нарушават пространството между жилища № 6 и № 7. Стените на полуземлянката са ориентирани по посоките на света. В план жилището е квадратно с приблизителни размери на стените по 4,80 м. Керамичният материал, намерен в насипа на жилището, е от фрагментирани глинени съдове от двата типа: сива с излъскана повърхност и ивици и с врязан орнамент. Те могат да бъдат датирани в края на VIII и в IX век. Сред керамиката има фрагменти от амфоровидни съдове и от съдове, покрити с червена ангоба, които също могат да бъдат датирани в края на VIII - първата половина на IX в.

ЖИЛИЩЕ № 7: Разположено е на 2,40 м северно от жилище № 6. Подът му е разчистен на 1,40 м от съвременната повърхност, като в льоса е вкопано на 0,40 м. Стените му са ориентирани по посоките на света. Голяма част от северната и почти цялата южна стена са разрушени от по-късни ями. Отчасти е нарушена и южната половина на източната стена, но до нивото на пода. В план полуземлянката е квадрат със страни 4,30 м. В западната половина на жилището има следи от подово ниво от трамбована земя.

В североизточния ъгъл, непосредствено до стените, бе разчистена каменна пещ, изградена от малки и средни по големина камъни. Западната ѝ стена е разрушена от ямата, която е засегнала и голяма част от северната стена на жилището. Запазените размери на пещта са И-З 0,90 м и С-Ю 1,10 м. Отворът на пещта от юг е фланкиран от два големи камъка, западният от които не е на място. С изместването му отворът на пещта е стеснен на 0,30 м, докато в действителност е с ширина 0,40 м. Неговата височина е била 0,30-0,35 м, колкото са високи камъните. Запазените северна и източна стени на печката оформят огнището правоъгълно в план с размери И-З 0,50 и С-Ю 0,60 м. Замазката на огнището е с дебелина 2-2,5 см. Стените са запазени на височина до 0,35 м и са широки 0,26 м. В долната си част са изградени от средни по големина камъни, а нагоре с малки. Непосредствено на юг от отвора се забелязва обгоряла до червено пръст, което показва, че там е изтегляна жарта. (обр. 5)

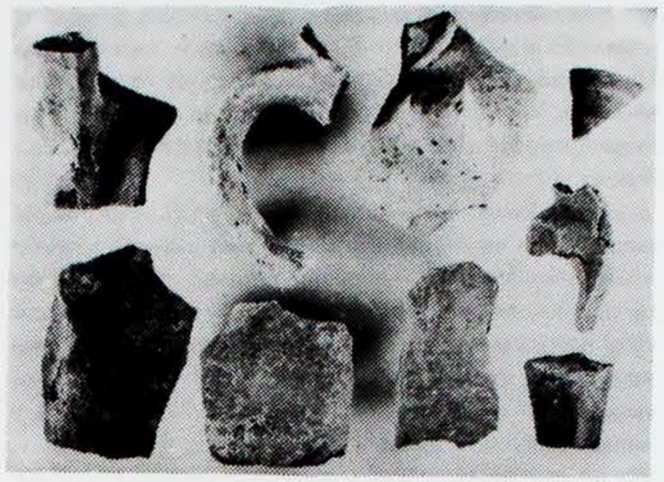

Обр. 7 Керамични фрагменти от амфоровидни съдове, покрити с червена ангоба, от жилища № 6 и 7.

Северната стена на жилището, западно от печката, е нарушена от яма с диаметър от 2,50 м, която е вкопана на 0,60 м под пода на полуземлянката. Южната стена е засегната от ями, които разбиват и пода на дълбочина 0,70-0,80 м.

Насипът, с който бе запълнена жилищната яма, бе наситен с керамични фрагменти от съдове от края на VIII-IX в. от двата типа - сиви с излъскана повърхност и ивици и с врязан орнамент (обр. 6). Намерени са фрагменти от съдове, чиито стени са покрити с червена ангоба (обр. 7). Тук бе намерен и единственият съд, който е реставриран - малко гърне с врязан вълнист орнамент от пасма, които започват непосредствено под шийката, като при дъното украсата е от хоризонтални браздички, нанесени твърде небрежно. Неговите размери са: височина - 12,7 см, диаметър на дъното - 6,8 см, диаметър на устието - 8,5 см (обр. 8).

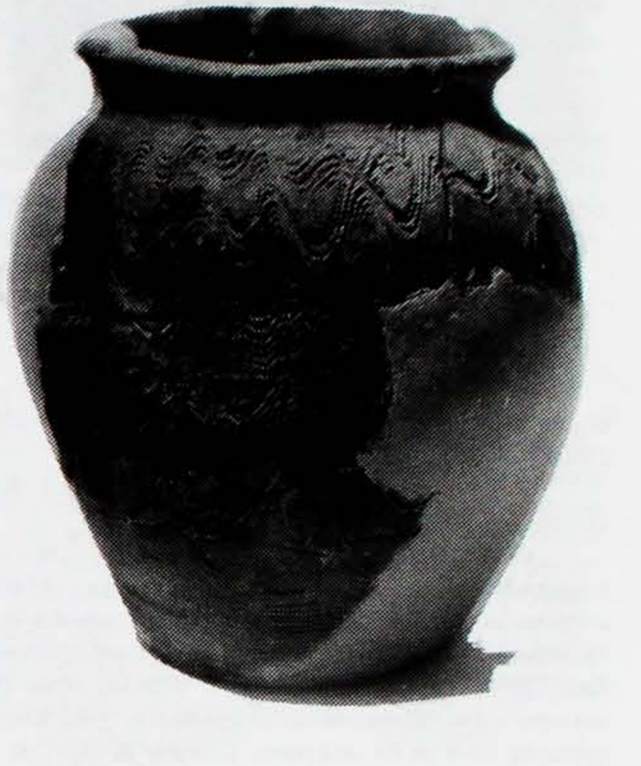

Обр. 8 Реставрирано гърне от жилище № 7.

ЖИЛИЩЕ № 8. Отстои на 12 м североизточно от жилища № 6 и 7. В западната му половина в посока север-юг над него е построен източният ограден зид на манастирския комплекс. Стените на полуземлянката са ориентирани по посоките на света. Подът е вкопан на 1,60 м от съвременната повърхност и на 0,40 м в льоса. В план е правоъгълно, приближаващо се до квадрат със стени И-З 4,20 м и С-Ю 4 м.

В северозападния ъгъл се намира вкопана в здравия бряг пещ, която не бе разчистена, защото попада изцяло под оградния зид. Отворът ѝ е от юг. Нейните приблизителни размери са И-З 1,60 м и С-Ю 1 м. Височина на отвора 0,40 м. Приблизителна ширина на отвора 0,90 м. Насипът на жилището, както и неговият под, са нарушени от по-късни изкопи, ями, гробове, сондажи. Най-дълбоката яма е на 0,80 м под нивото на пода на полуземлянката. В очертанията на жилището са разчистени три гроба, които отстоят на 0,60 м от оградния зид и са вкопани на една дълбочина, т. е. погребенията са извършени най-рано в края на X или в началото на XI в., когато

Обр. 9 Жилище № 8 - поглед от юг.

стената вече е била изградена и са се съобразявали с нея (обр. 9).

Керамичните фрагменти са от двата типа съдове от края на VIII-IX в.

ЖИЛИЩЕ № 9. Разположено е на 3,40 м западно от жилище № 7. Подът е вкопан на 1,40 м от съвременната повърхност и на 0,40 м в здравия льос. Неговият североизточен ъгъл е разрушен от пещ за вар. По всяка вероятност тук, в този ъгъл, се е намирало отоплителното съоръжение, тъй като в другите ъгли не бе открито. Пещта за вар е разрушила 2,80 м от източната и 1,80 м от северната стена. Стените на полуземлянката са ориентирани по посоките на света. В план жилището е квадратно със страни по 5,30 м. То е със стълбова конструкция, като гнезда от греди са открити в пода в трите запазени ъгъла и по всяка от запазените стени. Почти всички са кръгли с диаметър от 0,26 до 0,40 м и дълбочина от 0,20 до 0,55 м. Разстоянието между гнездата е 0,60 м. Две са с издължена форма, а три на дълбочина 0,13 - 0,15 м и се стесняват и с диаметър 0,14 - 0,16 м достигат дълбочина 0,45 м. (обр. 10)

ЖИЛИЩЕ № 10. Намира се на 1,40 м западно от жилище № 9. Стените са ориентирани по посоките на света. Подът е разчистен на 1,40 м от съвременното ниво, а в здравия льос е вкопано на 0,40 м. Това жилище в план е почти квадратно със страни И-З 6,20 м и С-Ю - 5,60 м. Покрай северната стена на полуземлянката бе установена ивица от жълта глина с ширина 0,20 м.

Може да се предположи, че тя не е позволявала да проникват в жилището води от пороите, които са идвали от север, тъй като в тази част на плисковското поле то е с наклон от север към юг.

В средата на жилището бе разкопана пещ за вар с диаметър 3,20 м, която бе изчерпана до дълбочина 1,60 м под нивото на пода на полуземлянката. Пълнежът ѝ е от каменни блокове от строежите наоколо, късове от тухли, остъклена от високата температура земя от стените на ямата, обрушена в нея.

По-късно прекопаване леко е нарушило югозападния ъгъл на жилището. В североизточния ъгъл бе открита обгорена до червено замазка от огнището на пещта, изградена от камъни, няколко от които бяха намерени обгорени върху нея. Стените на пещта приблизително са били широки 0,20 - 0,25 м. Ориентацията на замазката е И-З с дължина 0,90 м и ширина 0,40 м. С такава ширина е бил и отворът ѝ, който се е намирал от запад. Дебелината на замазката на огнището е 2 см.

В югозападния ъгъл на нивото на пода върху площ от 4 кв. м бе открита трамбована пръст. Може да се допусне, че подът на цялото жилище е бил трамбован.

В пода на жилището покрай стените и най-отчетливо при северната бяха разчистени по-тъмни на цвят ивици. Тази при северната стена има ширина 0,16 м и е на 0,20 м от стената. Тези ивици са с дълбочина 0,07-0,08 м. По всяка вероятност такава е била дебелината на талпите, с които са облицовани стените.

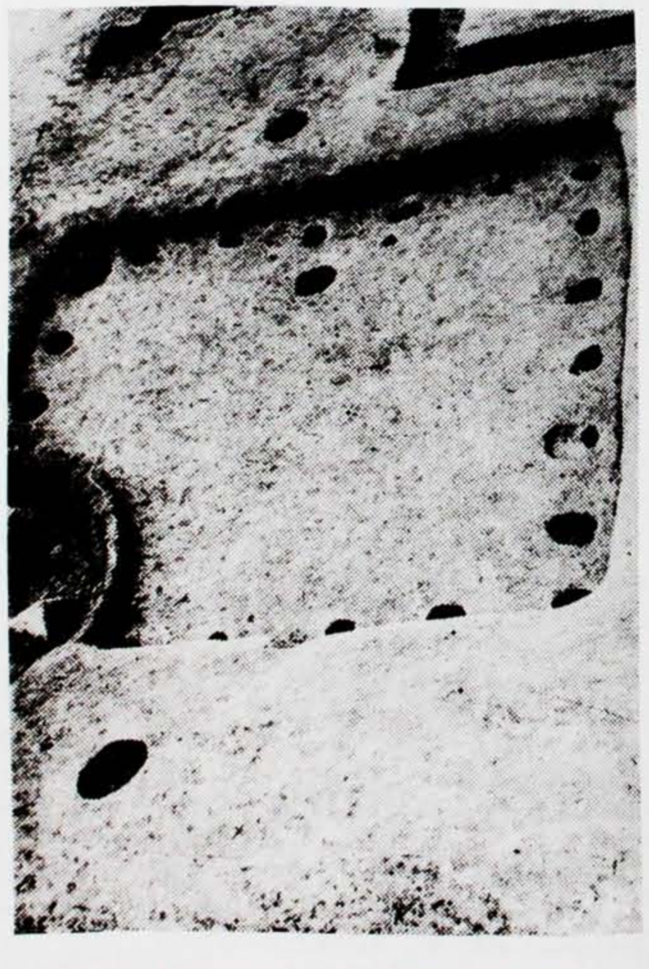

Обр. 10 Жилище № 9 - поглед от североизток.

Разкриването на няколко жилища (три) в една ос дава основание да се допусне, че селището е имало някаква планировка. Отоплителното съоръжение има устойчиво място в североизточния ъгъл на жилището. Открит е и нов тип отоплително съоръжение, незасвидетелстван досега в останалите жилища на селището - вкопаната в здравия бряг пещ.

Тези жилища са обитавани най-късно до средата на шестдесетте години на IX век и тази дата може да служи като сигурен terminus antae quaem.

В тази връзка ще посоча, че избирането на това място от селището за изграждане на базиликата не е случайно. Като негов център то е било предпочетено и оценено като най-подходящо за тази цел. Именно поради това първоначално на това място е построена и кръстовидната сграда, която е най-ранната монументална постройка в тази част на Външния град на Плиска. Селището и определената като мартириум сграда съществуват едновременно[7] до момента, когато се взема решението за изграждане на базиликата. Така разгледана, тяхната връзка дава основание да се говори не само за приемственост, но и да се предположи, че са съществували контакти между живеещите в селището и мартириума.

---

[1] П. Георгиев. Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 2, 1981, С., 190-197.

[2] Пак там, с. 195.

[3] Ж. Възкарова. Некрополът до Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 69-81.

[4] Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска (1948-1951). - ИАИ, XX, 1955, с. 154. Авторът допуска, че стените на жилищата са изцяло облицовани с талпи.

[5] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993, с. 11, обр. 2 дава план, в който това помещение е дадено като североизточен ъгъл на оградата на мартириума, а едновременно с това е посочено и като помещение А от постройките към него. Аз приемам, че в един по-късен етап този ъгъл е част от тази ограда, но във времето преди изграждането на мартириума там е съществувала постройка с обществени функции, свързана със селището.

[6] П. Георгиев. Мартириумът в Плиска... с.11, обр. 2. Планът показва нарушената траншея с пунктир непосредствено северно от кръстовидната сграда.

[7] Пак там, с. 96.

Висш педагогически институт
ШУМЕН
БИБЛИОТЕКА
Д-43415/95

ПЕЩИ ЗА ДОБИВАНЕ НА ЖЕЛЯЗО КРАЙ ЗАПАДНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА ПЛИСКА

Людмила Дончева - Петкова

В продължение на четири археологически кампании (през 1989, 1990, 1991, 1992 г.) беше проучен теренът (до 10 м) покрай вътрешното лице на западната крепостна стена на Плиска в нейния най-южен сектор. В този район на 15 м от входа на петоъгълната кула (кв. 76-114) се разкри цяла редица от пещи за топене на желязо.[1] Те се простират на юг на разстояние почти 100 м и броят им е 58. Още две пещи все в този район са открити през 1977 г. по време на изследването на вътрешното лице на западната крепостна стена.[2] Те се намират в кв. 78 и 86 и са разположени на 0,70 м североизточно от пещ № 4 и на 0,50 м - почти непосредствено от запад на пещи № 21 и 22. Други две пещи са открити на север от петоъгълната кула - едната на изток от стъкларските пещи[3], а другата - не функционирала и затова най-добре запазена - още по на север пред жилище № 8 в заобиколения с ограден зид комплекс.[4] Така броят на пещите, свързани с металургията на желязото, е 62.

Петдесет и осемте пещи, които са предмет на настоящата статия, са подредени почти в редица (обр. 1, 2, 3), тъй като отстоят приблизително на еднакво разстояние - от 3,30, но най-вече от 4 - 4,50 до 5 - 5,60 м от крепостната стена. Изключение правят само шест пещи, които са разположени още по на изток. Пещи № 7, 8 и 9 се намират на 7,25 - 8 м, № 34 - на 8,20 м, № 46 - на 7,80 м, а най-отдалечената е пещ № 7 - на 9,60 м от крепостната стена.

Номерацията на пещите не е последователна от север на юг, както е при квадратната мрежа, а е в зависимост от реда на откриването им.

Разположени са на дълб. 1 - 1,40 м от съвременното ниво на терена в зависимост от образуването по-късно върху тях насип от разрушената крепостна стена. Най-долните им части (основите) са в здравия глинест терен - при началото на най-долния ред на суперструкцията на крепостната стена. Забелязва се групиране на няколко пещи на едно място - № 1 и 2; 4 и 5; 7, 8 и 9; 10 и 11; 16 и 17; 20, 21 и 22; 27 и 28; 29 и 30; 31 е 32; 33, 35 и 36; 38 и 39; 40, 41 и 42; 43 и 44; 48 и 49; 50, 51, 52 и 53; 54 и 55; 56 и 57. Пещи № 13 и 14 са една до друга и като че ли са имали обща преградна стена.

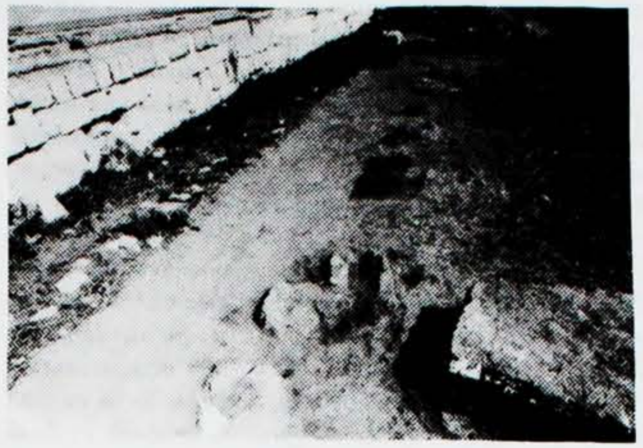

Обр. 2 Поглед на север от пещ № 22.

За устройството на тези интересни съоръжения не може да се каже много. При всичките 58 пещи стените са разрушени, но са били от хубава, плътна, огнеупорна глина. Вътре и около пещи № 31, 35, 37 и 38 са открити късове от тухлена замазка с деб. 0,03, 0,05, 0,06, 0,10 м (обр. 4). Непосредствено на изток на пещ 45 се очерта купчина жълта глина, оставена вероятно при изграждането на пещта. Запазени са и то в повредено състояние, долните части (дъната), които са здрави, силно изпечени. Формата на дъната е кръгла или елипсовидна с вътрешен диаметър 0,20 - 0,60 м и външен 0,50 - 0,60 м. Най-голямо и неравно (0,90/1,40 м) е дъното на пещ № 4, което може би е увеличено при разрушаването

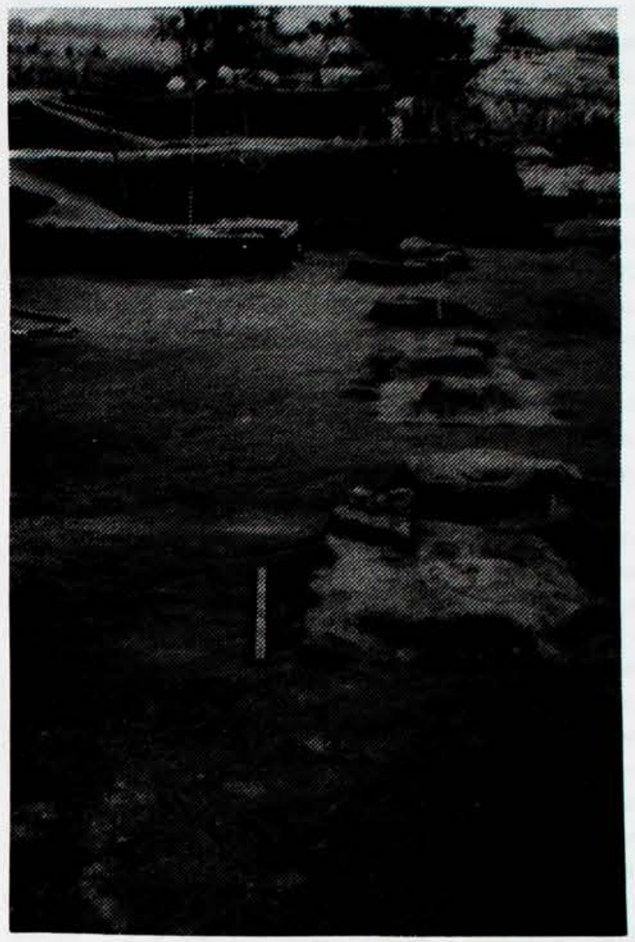

Обр. 3 Поглед на юг от пещи № 13, 14.

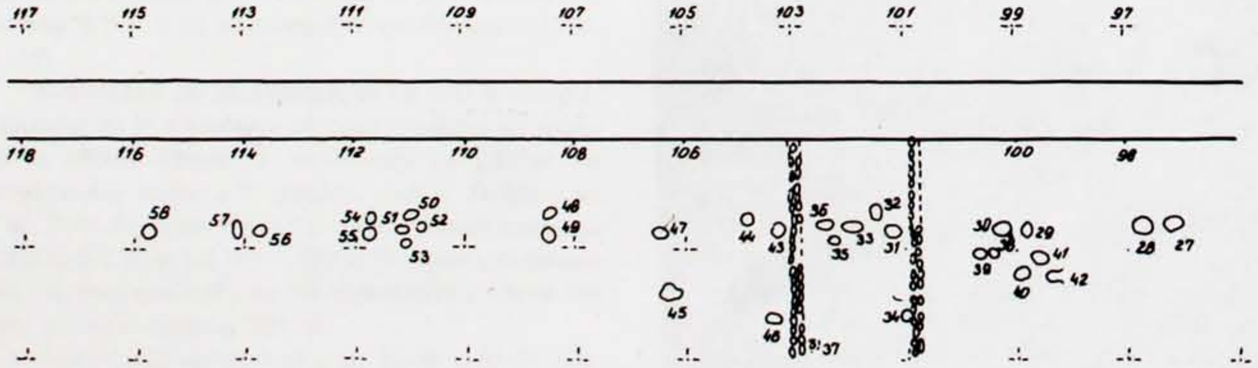

Обр. 1 Разположение на пещите край южния сектор на западната крепостна стена (лява част)

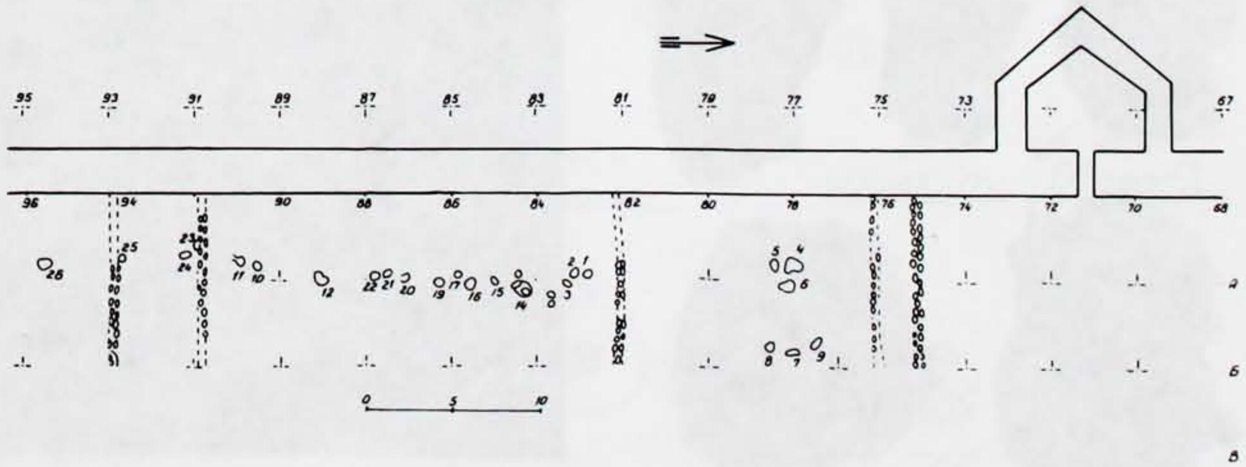

Обр. 1 Разположение на пещите край южния сектор на западната крепостна стена (дясна част)

и натрупването на замазката от стените. Стените на пещите в тези долни части почти не са запазени. Само при пещи 28 и 34 те са на вис. 0,25 и 0,28 м. Дебелината на стените при дъната варира от 0,10 до 0,18 м. Вътрешните части на дъната са плоски, наклонени или леко конкавни с 0,03 - 0,10 м по-дълбоки от запазените до тях стени. Особено са разрушени пещи № 4, 5, 7, 8, 18, 25, 26, 29, 30, 36, 37, 43, 47, 56, 57. При тях е останала само вътрешната част на дъната, без стените. При това някои са така деформирани (№ 4, 5, 7, 18), че формата им не може да се установи. Тези вътрешни части са здрави и са придобили от високата температура циментовосив цвят. При откъртване се оронват неравни зрънца с диам. 0,005 - 0,008 м.

За вида, за формата на пещите най-добра представа може да се получи от единствената сравнително добре запазена пещ, открита на север пред жилище № 8 (обр. 8).[5] Тя наподобява пресечен конус и е със сравнително малки размери (вис. 0,53 м, диам. на дъното 0,66 м, на горната основа 0,34 м), каквито изглежда са имали повече от разглежданите пещи. На нивото на пода ѝ се намира малък арковиден отвор (вис. 0,10 м, шир. 0,12 м). Стените ѝ са обгорели от жълта глина. По всичко изглежда, че тази пещ не е функционирала, тъй като около нея няма следи от производствена дейност и затова се е запазила цяла. Предполагаме, че подобно е било устройството и на останалите пещи и че в малките отвори при дъната са били поставяни и духалните цеви (сопла). С изключение на един фрагмент от сопло (зап. дълж. 0,055, диам. 0,055 м), други подобни материали не са намерени. Металургичният процес се е състоял в пряка редукция - извличане на метала с помощта на висока температура. В този процес окисите на желязото, които се намират в рудата, се превръщат в желязо, т. е. при извличане на метала се създава възстановителен процес - от металния окис се получава чист метал. Предполагаме, че както в древността, рудата в пещите е била нареждана на хоризонтални пластове, редуващи се с пластове дървени въглища.[6] Изследването на въглищата показва, че са от дъбови дървета.[7] Топенето на желязото е започвало при 900° и при температура 1100-1400° то се е изливало във вид на гъста тестовидна маса на дъното на пещта. За да се достигне и събере полученото желязо, пещите са били разбивани. Затова и пещите при западната крепостна стена са силно разрушени, но при някои извлеченото желязо не е било изцяло вдигнато от дъната. Така върху дъната на пещи № 1, 3, 6, 17, 18, 31, 33, 34, 36, 38, 39, 45 имаше тъмносиви железни късове утаено желязо с диаметър 0,10 - 0,15 м. Извадените

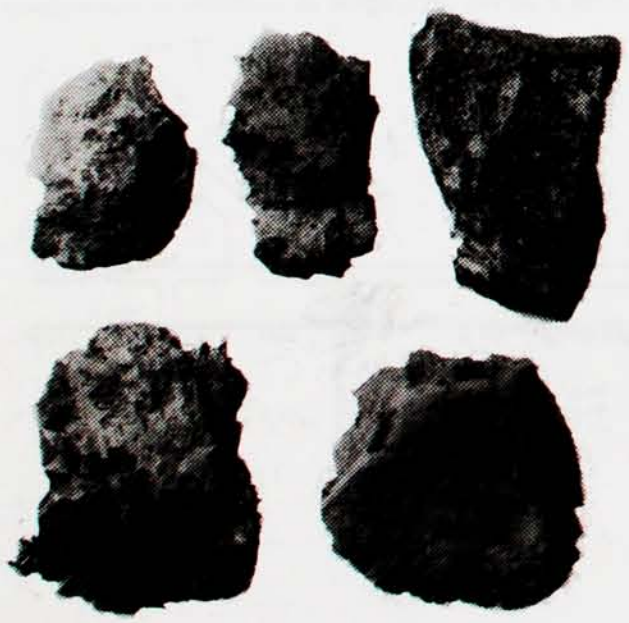

Обр. 4 Късове отухлена замазка от пещ № 38.

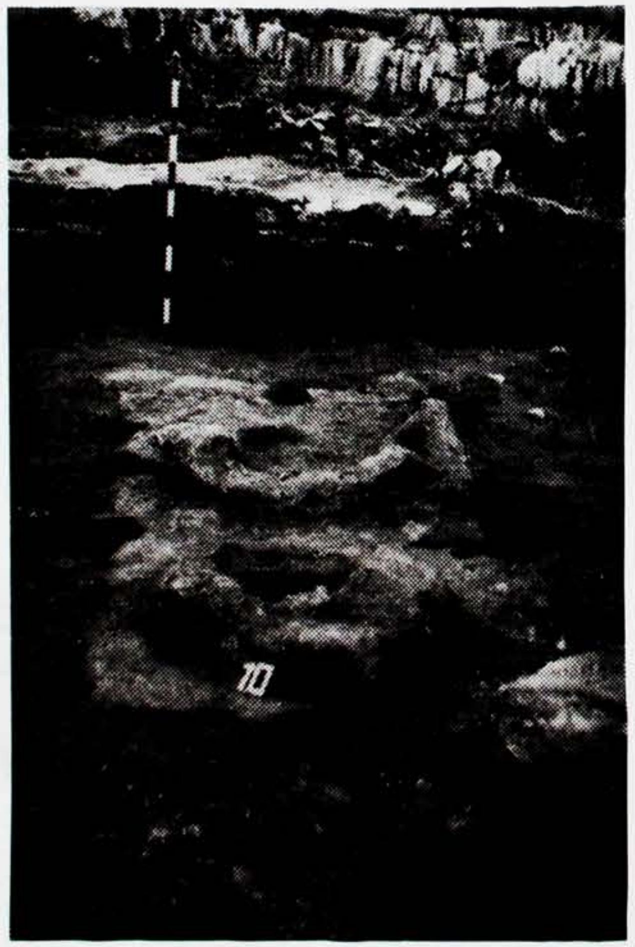

Обр. 5 Пещи № 10 и 11.

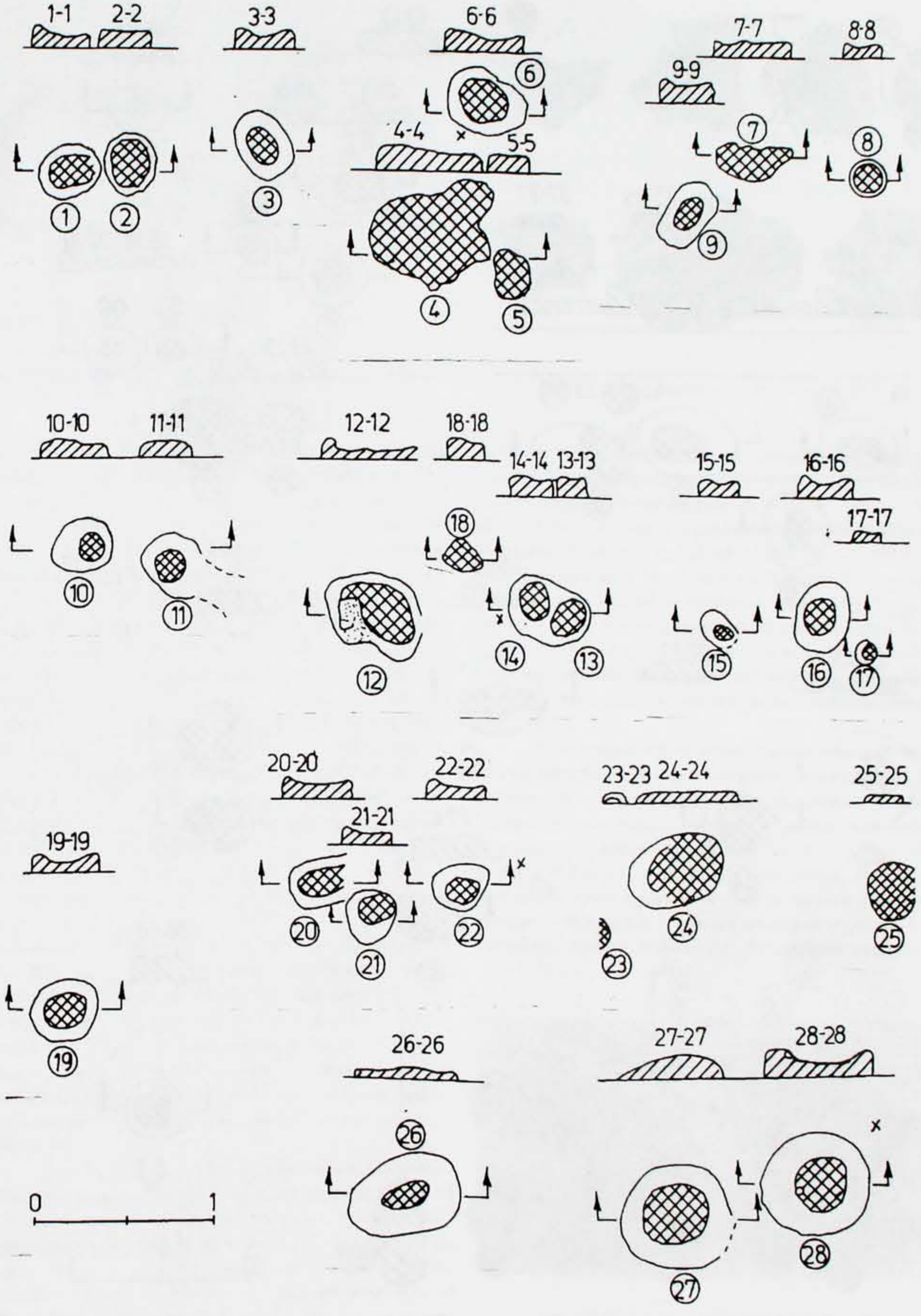

Обр. 6 Планове и разрези на пещите в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска.

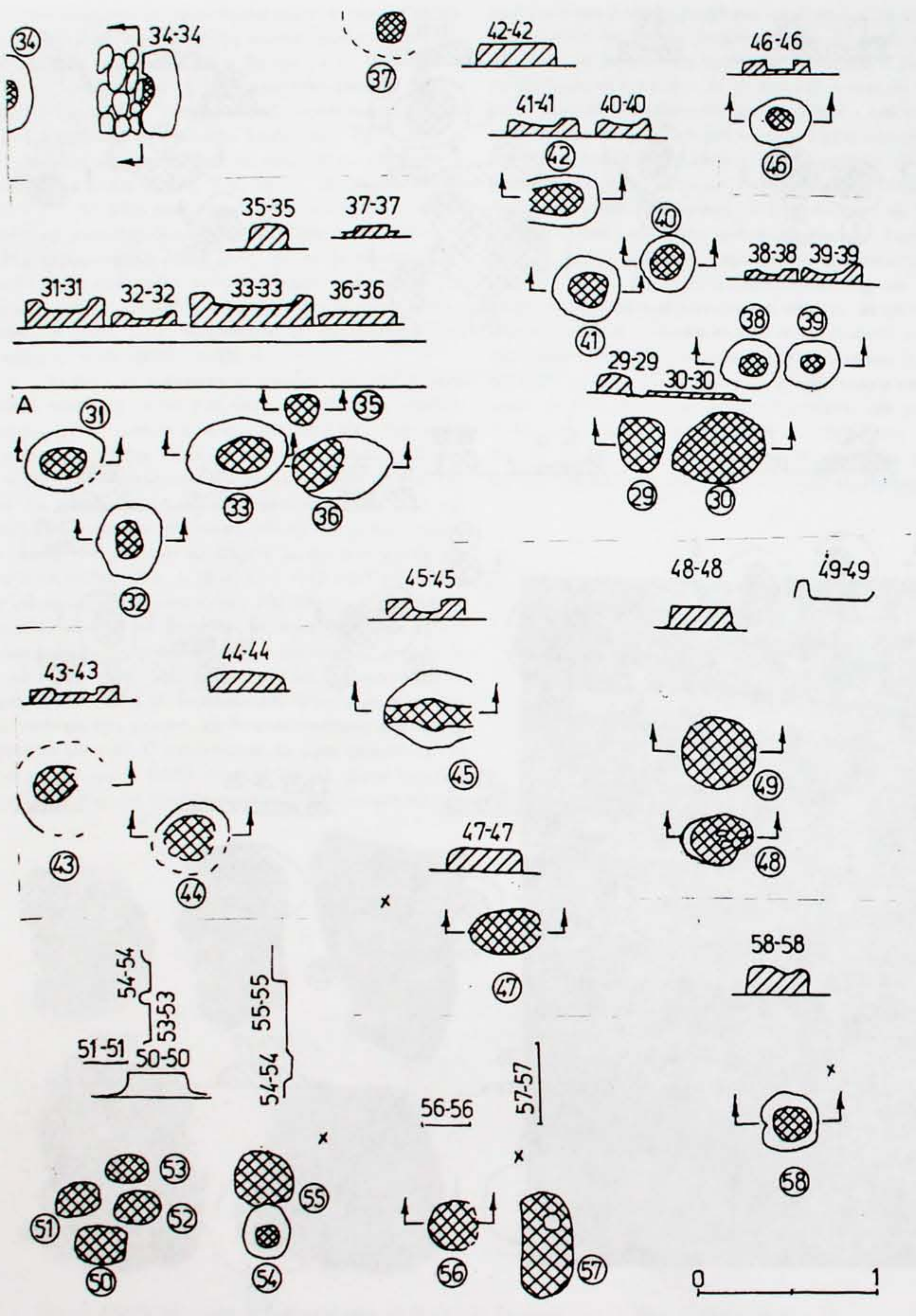

Обр. 7 Планове и разрези на пещите в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска.

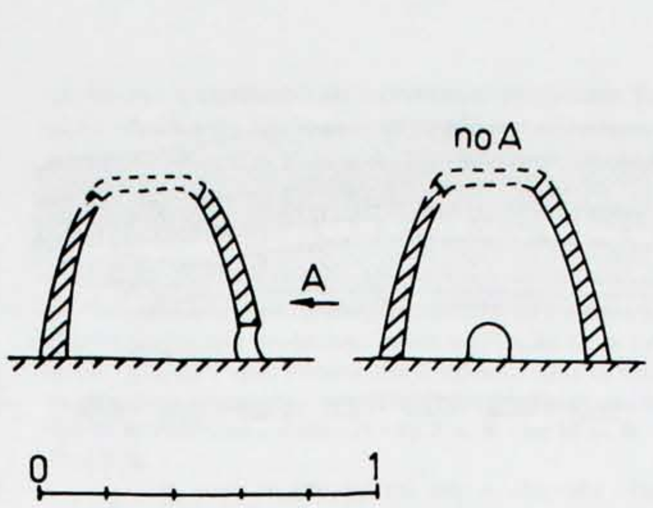

Обр. 8 Пещ пред жилище № 8 в заобиколения с граден зид комплекс.

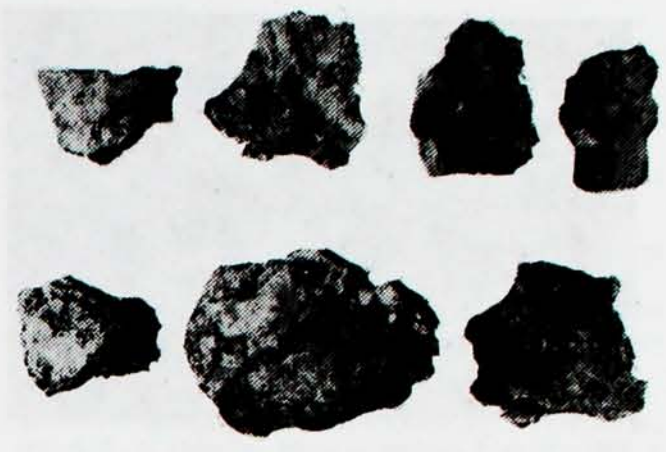

Обр. 9 Недотопена руда от пещ № 33.

железни късове от дъното на силно разрушената пещ 18 тежат 4,200 кг, а от пещ 45 - 5 кг, от пещ 55 - 500 г. Отделни късове и от другите пещи или около тях са с полукръгла или елипсовидна форма и тежат 500-700 г. Върху дъното на пещ № 19 са намерени дребни късове шлака, а на № 20, 21, 22, 35, 40, 41, 42, 44, 45, 48 - големи и тежки буци, което свидетелства, че при топенето е била употребявана богата на желязо руда. Количеството шлака около някои пещи е значително. Така например при № 43 то е 2,5 кг, при № 47 - 8 кг, при № 44 - 9 кг, около № 46 - 21 кг, около № 45 - 30 кг. Сред шлаката около пещи № 33, 35, 38, 39 се вижда недотопена руда (обр. 9).

Извлеченото от пещите желязо не е било достатъчно чисто, плътно и хомогенно. В него се съдържат много чужди примеси, които са отстранявани чрез неколкократно нагряване и изчукване. Изчуканите късове са вече метално желязо, необходимо за изработване на железни предмети. Изглежда такава пещ или по-точно огнище за изчукване на утаеното желязо или за направа на предмети е № 12. При това тя е по-голяма, елипсовидна, с диам. 1,40/0,85 м. Запазени са части от стените ѝ, които от високата температура са със сив цвят. Непосредствено от изток на пещта е извадено метално желязо с тегло 3,600 кг, което се явява един вид потвърждение, че това съоръжение е ковашко огнище. Подобна изглежда е била функцията и на пещ и № 35 и 45.

Пластът на нивото на пещите по цялото протежение е с ръждивокафяв цвят и с дебелина от 0,02 - 0,05 до 0,10 - 0,15 м. Той е запълнен с въглени, лека (шуплеста) и тежка шлака, железни късове и буци, сгурия. Отделни късове, останали от този производствен процес, започват да се откриват още на 0,69 - 0,80 м дълбочина. Те са разнесени в по-горните пластове през следващите десетилетия, след като пещите са престанали да съществуват. На дълб. 0,80 - 1 м в редица квадрати (от 76 Λ до 92 Λ8) са събирани по 10-15 кг шлака и други отпадъчни материали от всеки 25 кв. м. От 125 кв. м (кв. 94 Λ - 102 Λ) на дълб. от 0,80 до 1,10 - 1,40 м са събрани 75 кг шлака. Особено много шлака е извадена от кв. 106 Λ - около 100 кг. Прави впечатление, че около последните пещи (№ 50, 51, 52 и 53) крицaverage са изтеглени...

Значително число пещи, наличието на крици и шлака показва, че в южния сектор на западната крепостна стена на нашата първа столица е добивано и обработвано желязо. Както изглежда, от повечето пещи се е извличало желязо, докато други - 3 - 4 са били ковашки огнища.[8] За съжаление, на настоящия етап тези предположения не могат отново да бъдат потвърдени с рентгено-структурни и количествени химически анализи. Но такива пещи за до-

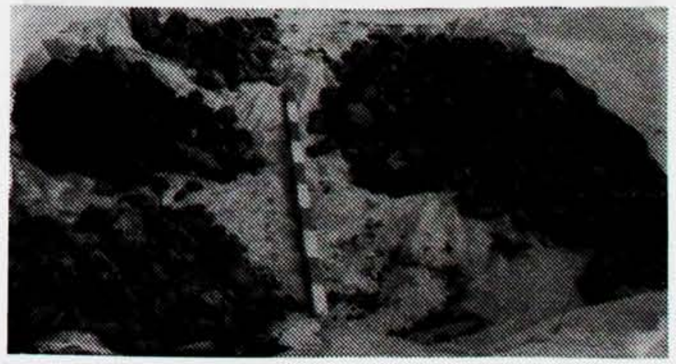

Обр. 10 Крици и шлака от кв. 94 А - 102 А.

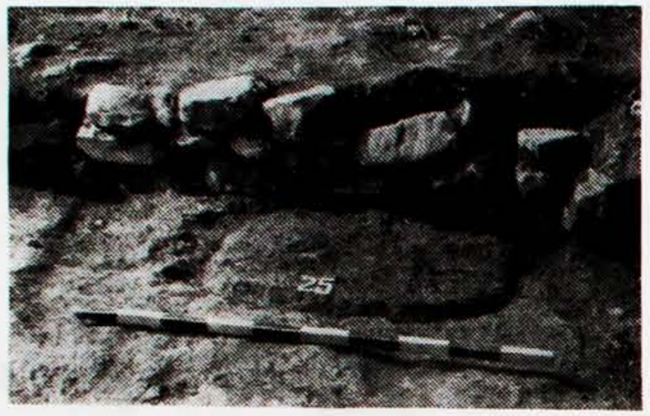

Обр. 11 Пещ № 25

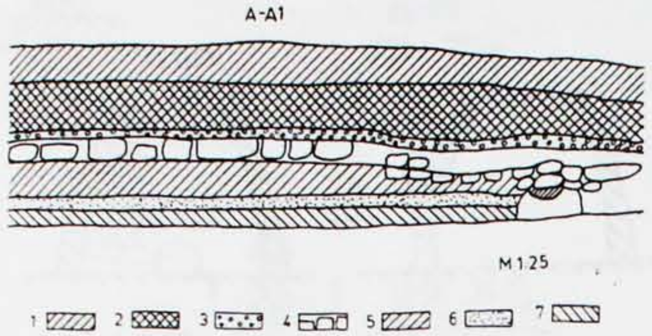

Обр. 13 Профил в кв. 102 А, поглед от юг: 1) хумусен пласт; 2) черна пръст с камъни; 3) пласт бял хоросан; 4) зид от търговско-занаятчийските помещения; 5) хумусен пласт; 6) пласт с криши, шлака, въглени, сгурия; 7) жълт глинест слой.

биване на желязо чрез т. нар. сиродутен процес са открити в редица страни - Русия, Белорусия, Молдова, Чехия, Германия.[9]

Стратиграфските наблюдения помагат да се определи относително точно времето, през което са функционирали пещите в Плиска. Така пещ № 12 стъпва върху хоросанено бъркало с фин розов хоросан, оставено при замазването на фугите и градежа на крепостната стена. На изток и на юг от пещите през втората половина на X - началото на XI век са функционирали търговско-занаятчийските помещения.[10] Шест зида от тези помещения са насочени на запад и опират до крепостната стена. Проучванията потвърдиха предишните наблюдения, че зидовете застъпват предшестващите ги пещи.[11] Така пещи № 23, 25 и 34 (обр. 11) са отчасти застъпени от свлеклите се над тях зидове. Пещи № 10 и 11 са с 0,30 м по-ниско от последния ред камъни на зида, разположен южно от тях (обр. 5). На 0,30 м по-ниско от зида до нея е пещ 37 (обр. 3,д).

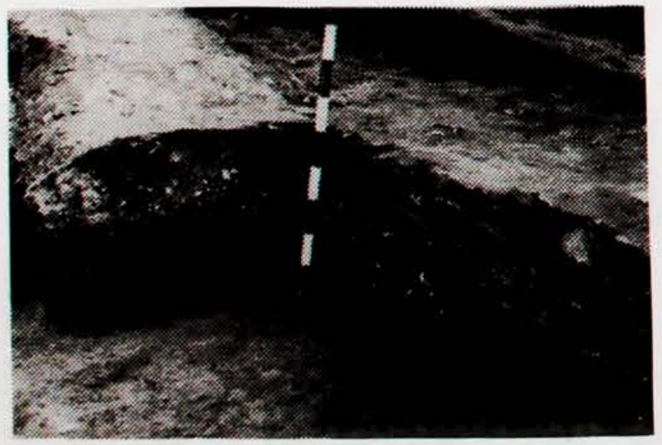

Обр. 12 Пласт с бял хоросан и баластра до един от зидовете на търговско-занаятчийските помещения.

На редица места в сектора с пещите се попада на слой с бял хоросан, свързан с поправките на стената в първите десетилетия на XI век. Този слой е с различна дебелина - от 0,05 - 0,07 до 0,30 м и обхваща значително пространство. В кв. 90 Λ и 92 Λ продължава в пласт жълт речен пясък и баластра. Пещи № 10, 11, 12, 20, 21, 22, 24 и 25 са разположени с 0,28 - 0,35 м по-ниско от пласта с бял хоросан, пясък и баластра, който е образуван след тяхното разрушаване. На места той е почти на нивото на зидовете от търговско-занаятчийските помещения. В кв. 92 Λ и 102 Λ се вижда, че този слой е по-високо (обр. 12) или застъпва (обр. 13) намиращите се там зидове, което показва, че поправките по крепостната стена са малко по-късни от търговско-занаятчийския комплекс.

Всички тези наблюдения доказват, че разглежданите пещи са функционирали след построяването на крепостната стена и преди търговско-занаятчийските помещения. Хумусният слой от около 0,30 м между пещите и зидовете на търговско-занаятчийските помещения скъсява тази дата. Затова сме склонни да приемем, че пещите са били изградени и са действали някъде между средата и края на IX или най-късно до началото на X век. Към тази дата насочват и редките керамични фрагменти от гърнета с песъчлива глина и с врязана украса. В слоя с пещите и в този над тях липсват анонимни византийски фолиси. Извлеченото от пещите край западната крепостна стена желязо е било необходимо както за отбраната на страната, така и за стопанския и ежедневния бит. Тези съоръжения показват, че в Плиска твърде рано е имало занаятчии, които са се специализирали в трудния и сложен процес на добиване на желязо и изработване на железни предмети. Ранната обработка на желязо се потвърждава и от материали, открити в могила XXXIV, чието проучване бе подновено през 1994 г.

---

[1] Номерацията на квадратите (5/5 м) в южния сектор на западната крепостна стена на Плиска е от север на юг. Цифрите пред източното вътрешно лице са четни числа, а пред западното - нечетни. Редиците квадрати пред тях са отбелязани с букви: Λ - на 5 м, Б - на 10 м, В - на 15 м и т. н.

[2] Тези пещи са публикувани. Вж: Λ. Дончева - Петкова. За металодобива и металообработването в Плиска. - Археология, XXIII, 1980, 4, с. 27 кл., обр. 1б, в.

[3] Пак там, с. 27, обр. 1а.

[4] Λ. Дончева - Петкова. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. В: Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 80 сл., обр. 5.

[5] Пак там.

[6] Ив. Поповић. Античко оруђе од гвожђа у Србији. Београд, 1988, с. 217 сл. и цит. лит.

[7] Анализът е направен от н. с. Цветана Попова, за което й благодаря.

[8] Допуска се, че е ковашка пещ - огнище и една от откритите през 1977 г. Вж. Λ. Дончева - Петкова. За металодобива... с. 31.

[9] Б. А. Кольчин. Черная металлургия и металлообработка в древней Руси. - МИА СССР, 32, 1953, с. 30 сл., обр. 6; Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 128 и цит. лит. в бел. 16; В. В. Седов. Восточные славяне в VI-XIII вв. Археология СССР, М., 1982, с. 240, сл. табл. LXV, 10 и цит. лит.

[10] Ат. Милчев- Занаятчийски и търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град на Плиска. - Архитектура на Първата и Втората българска държава. С., 1975, с. 246-270.

[11] Λ. Дончева - Петкова. Цит. съч., с. 32.

ЦЪРКВА И НЕКРОПОЛ ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД НА ПЛИСКА (КРАЯ НА X-XI В.)

Янко Димитров

През 1989 г. мелиоративен изкоп на СП "Водно стопанство" - Шумен пресече от север на юг терена край автомобилния паркинг до източната порта, засягайки частично 19 гроба. В продължение на пет археологически кампании, разширявайки този изкоп във всички посоки, проучихме около 450 кв. м от площта между портата и сграда № 32 (обр.1). Настоящата статия представлява цялостна публикация на резултатите от проведените разкопки, при които освен християнския некропол се откриха останките от малка църква и още няколко съоръжения - керамичен водопровод, част от трасетата на две траншеи, четири ями (обр. 2-3).[1]

Стратиграфията на преобладаващата част от разкопания терен е сравнително еднородна (обр. $2_{\text{Г}}$. Най-горе е орният слой - чернозем с кафеникав оттенък, имащ дебелина 0,35-0,40 м. Без рязка граница под него следва друг естествен пласт, който се отличава с малко по-светъл цвят и достига на дълбочина до 0,85-0,90 м. Това е предматерика, горната част на който всъщност представлява старият ("погребан") хумус. Върху и вътре в него, макар и рядко, се срещат културни останки - бучки хоросан, едри или дребни камъни, животински кости. В този именно пласт попадат откритите надгробни обозначения (вж. за тях по-долу), които маркират средновековното ходово ниво на дълб. 0,50-0,55 м от съвременния терен. Материкът - льосова почва с яркожълт цвят, се явява на дълбочина 0,85-0,90 м, което създаде големи затруднения при откриване очертанията на по-плитко вкопаните гробни ями.

По-различна е стратиграфията в западния край на проученото пространство, където се откриха останките на църквата. Тук естественият процес в образуването на пластовете е нарушен - веднъж вследствие натрупването на материали от разрушения храм и втори път - вследствие на извършените съвременни строителни дейности. Така вертикалната стратиграфия е добила следния вид (обр. 3, профили): Най-отгоре се проследява 0,15-0,20 м дебел пласт от сива пръст, наситена с множество съвременни строителни и битови отпадъци. Под него следва плътна кора от вар и каменно брашно, образувала се при строителството на постройките, до които опира нашият изкоп на запад. Последната лежи върху идеално подравнено ниво, получило се вероятно при подготовката на терена в този сектор за настилането на автомобилния паркинг. Под тънък пласт хумус (0,12-0,15 м деб.) се явява слоят, образувал се вследствие пълното разрушаване на църквата - сивкава пръст, съдържаща множество ломени камъни, фрагментирани керемиди и тухли, бучки бял хоросан. Дебелината на този пласт, който се проследява ясно на разстояние 1,0-1,5 м извън стените на постройката, е 0,05-0,10 м от външната им страна и 0,15-0,20 м между тях. Под пласта рушевини, а там, където той липсва - под хумуса, следва чиста, кафявосива на цвят пръст, достигаща на дълб. 0,95-1,00, където се явява льосът. Това е предматерик (старият хумус), който е прорязан от всички средновековни съоръжения. В него попадат изцяло водопроводът и няколко по-плитки гроба, очертанията на изкопите на които не можаха да се установят. Стратиграфията в разглежданата част от изкопа е нарушена от дълбока траншея за полагане на електропровод, която е прорязала слоя рушевини, унищожавайки изцяло леглото за основа на западната стена на църквата. Вероятно някакъв съвременен изкоп, границите на който не можаха да се установят, е причина за разрушаването на липсващата част от леглата на зидовете в източната част на църквата. Не изключваме обаче и възможността това да е станало при разкриване на каменния градеж в основата на апсидата, който първоначално възприехме като част от суперструкцията и разкрихме до долния край (обр.11_{1}).

Източно от основния изкоп бяха направени четири проверовъчни сондажа, в които попаднахме на гробове и беше засечено продължението на голямата траншея (обр. 1, $2_{\text{А,Б, В}}$). В най-далечния от тези сондажи се откри 0,15 м дебел пласт от сивочерна пръст, наситена с бучки розов хоросан и фрагменти от тухли (обр. $2_{\text{В}}$). Пластът лежи върху чиста, силно трамбована пръст с тъмнокафяв цвят, достигаща на дълб. 0,40-0,45 м от съвременния терен. Заснетият по западната стена на сондажа профил показва едно плавно удълбочаване на описаните пластове почти в средата на изкопа, имащо ширина 1,60 м. Продължението на търсената от нас голяма траншея не се откри. Откритите материали показват наличието на съоръжение, което вероятно стои в хронологическа и функционална връзка с намиращата се в непосредствена близост сграда № 32.

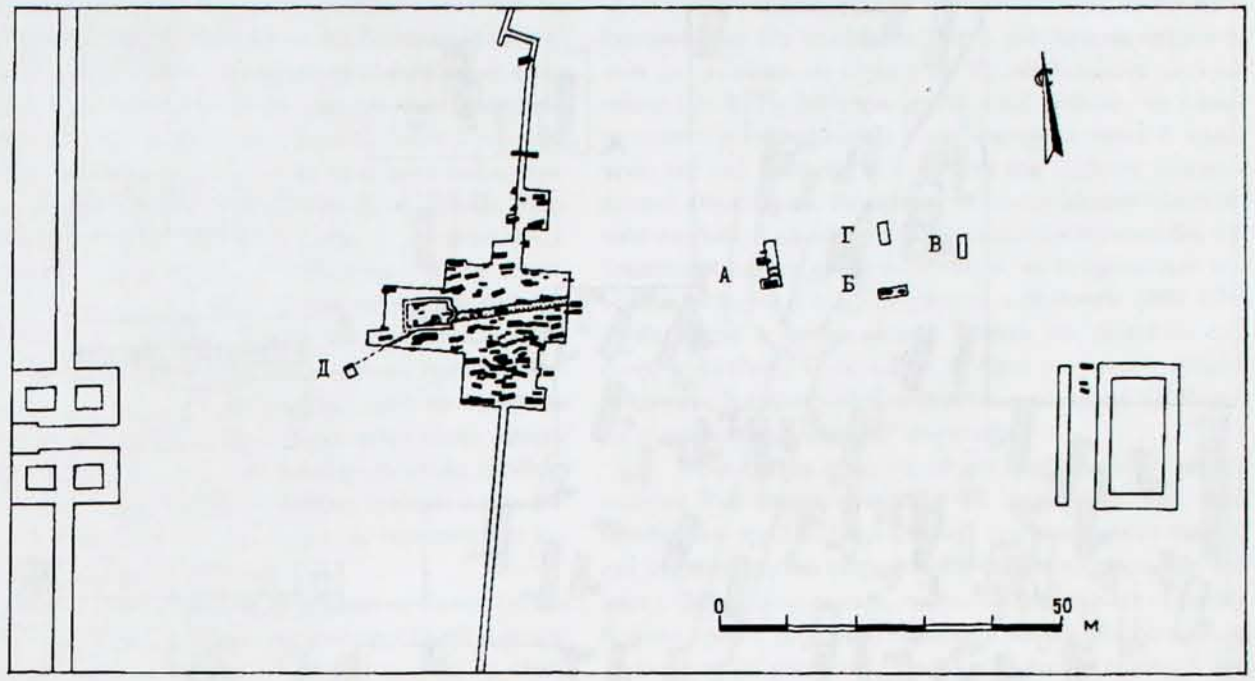

Обр. 1 Обща ситуация на проучения терен, сграда № 32 и източната порта.

В описаната дотук ситуация заслужават специално внимание преките стратиграфски връзки между откритите съоръжения, които са следните: Траншея I (голямата) е пресечена (застъпена) от шест гроба и апсидата на църквата; Траншея II е пресечена (застъпена) от северния зид на църквата, ями 1 и 2 и три гроба (№ 112, 115, 125); водопроводът е застъпен от южния зид на църквата и пресечен от гроб № 113; яма 2 е пресечена от яма 1; яма 4 пресича (застъпва) съответно гроб 126 и гроб 111; гроб 125 е застъпен от северния зид на църквата; слоят с рушевини се свързва със запълването на гробове 99, 112, 115, 118, 119 и запечатва гробни ями 104, 108, 120, 123, 124, а е прорязан със сигурност само от гроб 113 (обр. 3, план и профили).

Относителната хронология на откритите съоръжения и нива, в съответствие с изложените данни, може да се реконструира в следния възходящ ред: Траншеи I и II, водопровод (релативна връзка между тях не може да се установи) - гроб 125 - църква - гробове 104, 108, 120, 123, 124 (без установена релативна връзка) - слой с рушевини от църквата, гробове 99, 112, 115, 118, 119, 126 - ями 1, 2 и 3 - гроб 113 - яма 4.

Съоръженията, предхождащи изграждането на църквата, могат да получат обяснение, като се потърси връзката им с откритите в близост паметници със сходна функционална характеристика и хронология. Така керамичният водопровод (обр. 1-3) със сигурност е част от единственото известно засега водоснабдително трасе във Вътрешния град, идващо от изток.[2] В установената от П. Георгиев класификация и хронология на водоснабдителната мрежа в Дворцовия център той фигурира под № 28 и се датира във втората половина на IX-X в.[3]

По-труден за разрешаване е въпросът за предназначението на откритите две траншеи, едната от които изглежда да е разклонение на другата (обр. 2, 3) В публикация на Р. Рашев се съобщава за следи от постройка с изцяло дървена конструкция, която предхожда по място и време сграда № 32.[4] В тази връзка обяснението на откритите от нас траншеи като основи на дървена сграда, синхронна със споменатата от Р. Рашев постройка, изглежда приемливо. Още повече, че голямата траншея със сигурност е по-ранна от водопровода, тъй като няколко фрагмента от неговите тръби се намериха в запълващия я насип непосредствено до апсидата на църквата. Наличието на дворове, затворени с дър-

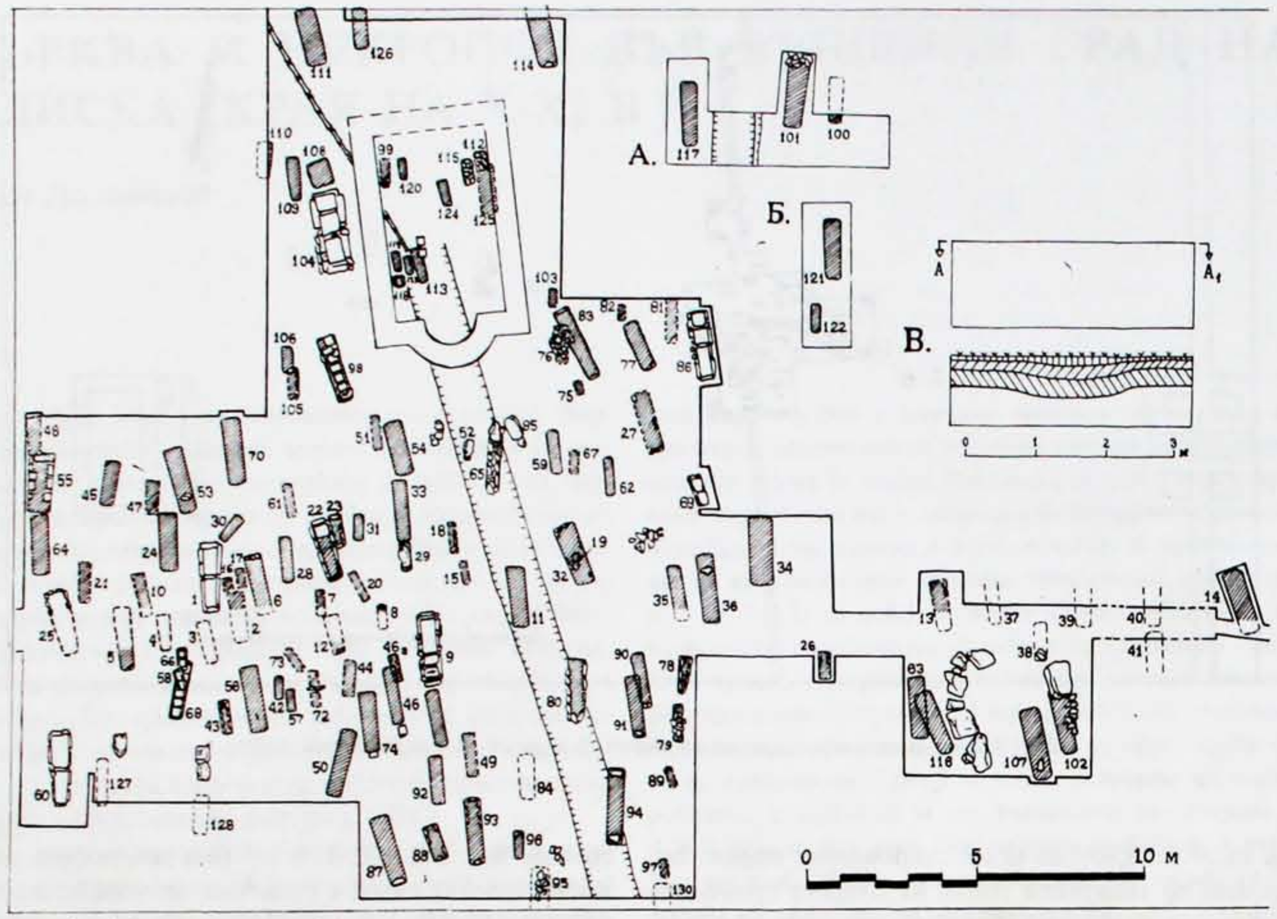

Обр. 2 Ситуация на църквата и проучената част от некропола. А-В: Планове на сондажните изкопи.

вени прегради в най-ранния, "докаменен" период на Плиска напоследък бе доказано категорично.[5] В конкретния случай обаче ние имаме известни колебания за такова определение, произтичащи от необичайната за такива съоръжения конфигурация на голямата траншея. Тя има отвесни стени и равно дъно, ширина 1,20-1,30 м и дълбочина 1,35-1,50 м. Запълващият я насип бе еднороден по цялото трасе - черно-жълта пръст, в която, като се изключат споменатите фрагменти от водопроводни тръби, три големи варовика и един говежди рог, не се намериха материали. Имайки предвид тези данни, считаме, че предназначението на откритите две траншеи остава неясно до постъпване на данни от нови теренни проучвания.

Църквата отстои на разстояние 48,6 м от източната крепостна стена и на 10,4 м северно от геометричната линия, следваща средата на засводения проход в източната порта. Ориентацията на храма е запад-изток, с 11° отклонение в посока ЮЗ-СИ. Надземната част на стените не е запазена - до нас е достигнала само малка част от градежа на източната страна. Три реда пясъчникови и варовикови блокчета, споени с бял хоросан, оформят дъгата на апсидата. На място е запазен и един камък, оформящ ъгъла между нея и външното (източно) лице на южното рамо (обр. 3, 11_1). Блокчетата са с добре огладени широки страни, имащи размери 0,60/0,35 м; 0,34/0,30 м и други, с приблизително същата форма. Дебелината на всички камъни от първия (най-долен) ред е 0,12 м, докато тези от горните два реда са дебели по 0,15-0,17 м. Установи се, че долните два реда блокчета всъщност са субструкцията на зида - те лежат изцяло в чистия предматерик, на дълбочина 0,85 м от съвременното равнище и 0,45 м от средновековното ниво. След най-долния ред градежът прави отстъп с по 0,03-0,05 м от двете страни и се стеснява до 0,65 м, каквато е била дебелината на стената в суперструкцията. Интересен е фактът, че това стесняване е направено още в основата, а не след първия ред на суперструкцията, каквато е обичайната практика за старобългарските градежи. Планът на църквата бе установен според запазените изкопи за основи на двата надлъжни зида, които се очертаха ясно след изчерпването на покриващия ги слой рушевина (обр. 3). Единствено мястото на западната стена, леглото на която липсва, бе определено с приблизителна точност. Изглежда едрите камъни от основите са били извадени, след което те са се запълнили постепенно със строителни материали и пръст, както ги открихме при разкопките. Леглата са с леко наклонени стени и имат ширина 0,65-0,70 м, т. е. почти толкова, колкото и на апсидата (обр. 3, профил $АА_1$). Освен сивкавобяла пръст, в запълващия насип се намериха голямо количество дребни мергели и варовикови отломъци, а също - фрагментирани тухли и керемиди. На място изглежда да е оцелял един сравнително голям камък от външното лице на северния зид. Съдейки по запазената в апсидата част, градежът на църквата е бил от разноформатни, сравнително малки варовикови блокчета, споени с бял хоросан, с добавка на ломени мергели, парчета от керемиди и тухли във фугите.

Цялостният план на църквата се възстановява като еднокорабна, едноапсидна постройка без притвор, имаща външни размери 7,50/4,60 м (обр. 2). Покритието на наоса най-вероятно е било от съвсем прост тип - гредоред с двускатно покритие от широки и тесни керемиди (фрагменти от такива се намериха в слоя рушевини, прорязващите го ями и част от гробовете на некропола).

По план, размери и начин на градеж, новооткритата църква е сходна с храма във Вътрешния град на Плиска, проучен от съветска експедиция под ръководството на Св. Плетньова.[6] Твърде близки на нея са и група църкви от старобългарските центрове на територията на Добруджа и Североизточна България (повечето датирани в края на X-XI в.), плановите особености на които наскоро бяха коментирани в изследване на Г. Атанасов.[7] За разлика от посочените паметници, църквата пред източната порта на Плиска е функционирала не като енориален храм, а като гробничен параклис, подобно на църквата до с. Дядово, която всъщност е и най-близката аналогия по отношение на плана.[8] Това й предназначение личи на първо място от вътрешните параметри на апсидата (ширина 1,25 м, дълбочина едва 0,60 м), а също - от разположения наоколо некропол, част от гробовете на който са синхронни с църквата.

От некропола бяха открити общо 132 гроба (обр. 1, 2). Цялостно проучени от тях са 106 гроба, останалите частично - разрушени от мелиоративния изкоп 19 гроба, локализирани без да бъдат разкрити 7 гроба. Според наблюдения по мелиоративния изкоп гробовете са разположени до 12 м южно и 35 м северно от църквата.

Направените проверовъчни сондажи показаха, че границите му обхващат неколкократно по-голяма от проучената площ - североизточно, източно и югоизточно от църквата. Не е изключено некрополът да достига до сграда № 32, обхващайки откритите от Р. Рашев три гроба, още повече, че намереният в тях инвентар е идентичен с този в проучени от нас гробове.[9] Съчетани със съвсем хипотетични изчисления, базиращи се на средното количество гробове в разкопаното досега пространство, изброените факти свидетелстват, че некрополът обхваща между 3,5 и 4,5 дка площ и включва 1000-1500 гроба. Тези и други данни, които ще изложим подолу, показват, че се касае за един регулярен граски некропол, в който обикновеното население на Плиска е погребвало своите мъртъвци.

Вече стана ясно, че 10 от гробовете са разположени във вътрешността на църквата. От тях единствен гроб 125 предхожда със сигурност нейното изграждане (за стратиграфската позиция вж. по-горе). Забележително е, че положението на скелета в този гроб е различно от това на всички останали - обърнат на дясната страна, със силно свити в колената крака. Случаите на хокерни или полухокерни погребения в старобългарските християнски некрополи, макар и редки, не са изключение. Такива гробове са открити във Вътрешния град на Плиска и се датират около средата на XI в.[10] Напоследък Л. Дончева-Петкова публикува сведения за няколко полухокерни погребения в некропола край с. Одърци, коментирайки ритуала като езическа преживелица, за носител на която счита печенежко по произход население в Североизточна България от 30-те - 50-те години на XI в.[11]

Заслужава специално внимание гроб 118, представляващ старателно изградена камерка от тухли, в която се намери горната част на юношески череп, обърнат на запад (обр. $11_{2,3}$). Камерката се откри непосредствено до южния зид на църквата (обр. 3). Първоначално допуснахме, че се касае за мощи, но стратиграфската позиция на камерката (покритието й попада в слоя рушевини) показва, че гроб 118 се е появил след разрушаването на църквата. За обикновен вторичен гроб, подобни на който са познати от други старобългарски некрополи[12], свидетелстват еднаквата дълбочина на тухлената камерка и намиращият се западно от него, също детски гроб 119, както и почти идентичния с оформлението си гроб 58 (обр. 4_4).

В разположението на гробовете от некропола не се забелязва някакъв ред - те се срещат сравнително равномерно по цялата разкопана площ (обр. 2). Заслужава да се отбележи голямата гъстота на гробните ями, която видимо се увеличава южно от геометричната ос на църквата - факт, който тук е излишно да анализираме, тъй като е вече обяснен

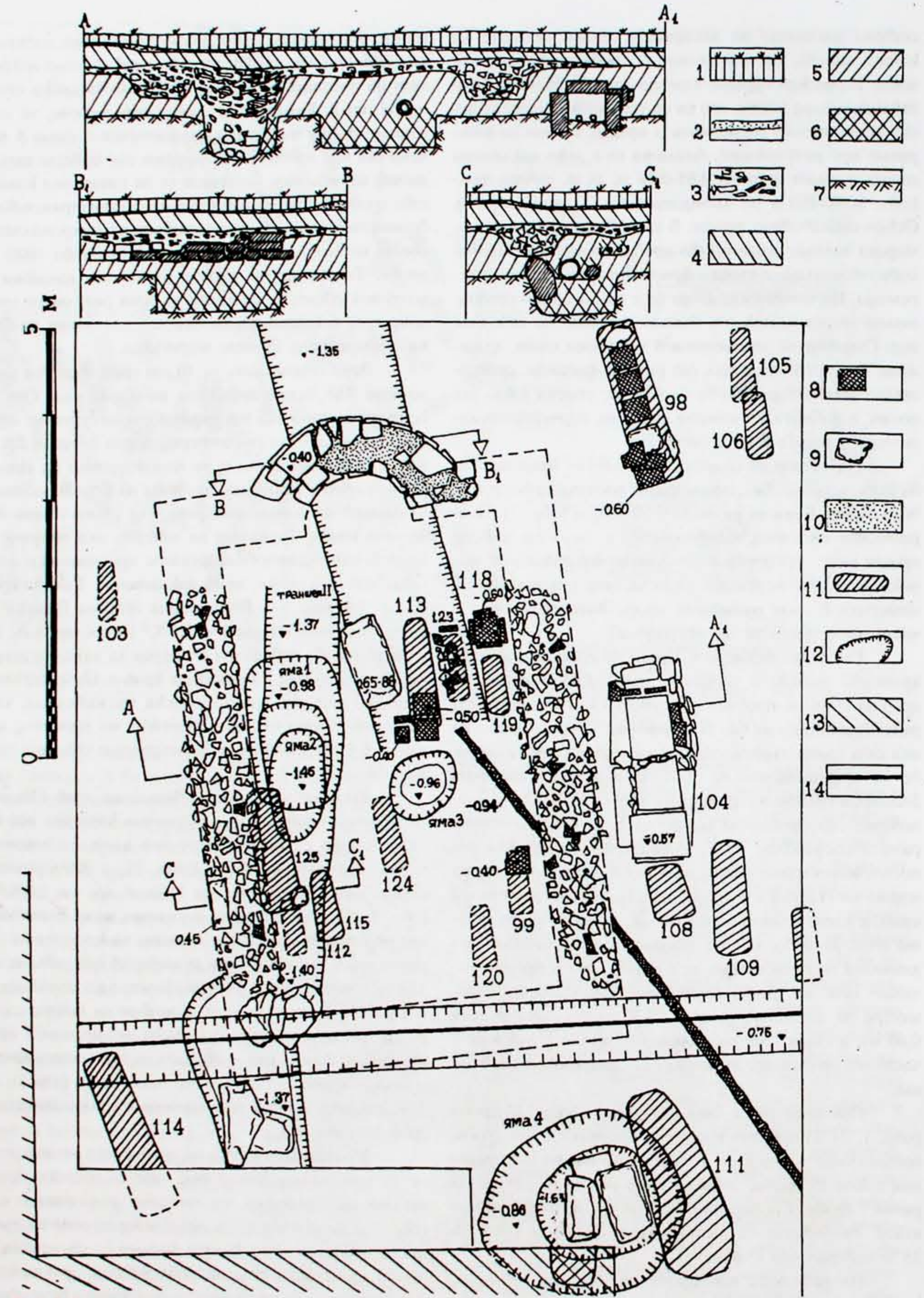

Обр. 3 Общ план на откритите останки от църквата и другите съоръжения - траншеи, водопровод, гробове, ями. Легенда: 1 - Съвременен насип; 2 - плътен слой от съвременното строителство; 3 - сива пръст с рушевини от църквата; 4 - чернокафява пръст (хумус); 5 - кафявосива пръст (предматерик); 6 - смесена черножълта пръст (насип); 7 - льос; 8 - тухли, керемиди, керамични тръби; 9 - камъни; 10 - хоросан; 11 - гроб; 12 - яма, траншея; 13 - съвременни постройки; 14 - електр. кабел.

в научната литература.[13] Въпреки голямата концентрация на гробовете, случаите, в които те се застъпват, не са много - от общо 12 такива, повечето са погребения на деца изцяло или отчасти върху гробове на възрастни (обр. 2, 5_1). Обяснението на тази ситуация е видно от намерената при 19 гроба (18% от проучените) трайна маркировка на нивото на стария терен: - вертикално забити от изток тухли или каменни плочи с врязани кръстове (обр. $4_{1,2}$, 5_1); - плътно или частично покритие от камъни, фрагменти керемиди или тухли (обр. 4_3, 5_7).

Дълбочината на полагане варира от 0,40 до 1,43 м от съвременното равнище на терена. В тези граници се обособяват ясно три групи гробове: с дълбочина до 0,80 м (80% от тях са детски); с дълбочина 0,90-1,10 м (почти всички възрастни); с дълбочина повече от 1,20 м (много редки случаи, всички възрастни). Съотношението на погребаните в некропола възрастни и деца е почти равно - 59% / 41%.[14]

Въпреки многообразието в детайлите, оформлението на гробовете е направено основно по два начина. Малко повече от половината (53%) са четириъгълни или трапецовидни ями със заоблени ъгли, без каквито и да било допълнения (обр. 5_6, 12_2). Другата група гробове са с допълнения в устройството на ямата: камери от камъни или тухли (8,2%, обр. $4_{1,4}$, 5_1, $11_{2,3}$); цялостно или частично ограждане на дъното (29%, обр. 4_3, $5_{3,5}$); полагане на камъни, цели или фрагментирани тухли или керемиди въху или около тялото (8,1%, обр. $4_{3,4}$, $5_{2,7}$, 11_6, 12_6); камъни под тялото (1,8%). Забелязва се, че гробовете с допълнения в устройството на ямата са в близост или на югоизток от църквата и следват почти точно нейната ориентация за разлика от останалите, при които са налице значителни отклонения. Изобщо при повечето гробове се наблюдава отклонение от посоката запад-изток, което в повечето случаи (94% от гробовете, за които има данни по този показател) е в посока ЮЗ-СИ. Явно това е вследствие ориентацията на църквата, която бележи същата посока на отклонение. Изключение правят пет гроба (4,7%), ориентирани с отклонение в посока СЗ-ЮИ, достигащи до 38°.

Корелацията на гробовете по показателите възраст-оформление на ямата показва три случая, при които на едно и също място са погребани зрели индивиди и след това деца, или три деца в различно време. Забележително е, че във всички тези случаи е съблюдаван един и същ способ в оформлението на разновременните гробове (обр. 4_4). Този факт потвърждава изказаното предположение за непрекъснато използване на некропола най-малко от две поколения, а също така навежда на заключението, че в него по някакъв начин са били отделени семейни парцели за погребване.

Относно характеристиката на погребалния ритуал в некропола заслужават внимание съществените отклонения от християнския канон за положението на тялото. В повечето гробове той е стриктно спазен (68% от гробовете, за които има данни). От установените общо 14 варианта в положението на ръцете 7 са в границите на нормалните отклонения, при които ръцете лежат върху гърдите или корема (обр. 4_1, $4_{1,2,4}$, $5_{1,2,7}$, $12_{2,6}$). Преобладаващите отклонения, отбелязани при общо 24 гроба (27% от гробовете с данни) са силно свити към раменете или изпънати покрай тялото ръце, а също събраните в колената или стъпалата крака. Сравнително често се срещат скелети с нарушен анатомичен порядък: - отделени и разместени (понякога върху гърдите) совалки на ръцете и фемури (общо 14 гроба, обр. 5_4, $12_{1-3, 5}$; - отделен от тялото череп (5 гроба), който в два случая е обърнат с темето надолу; - отделена и разместена горна част на черепа (7 гроба, обр. 12_4); - липсващи части от крайниците или черепа (10 гроба, обр. $5_{3,4}$, 12_4). За съжаление, поради отсъствието на специалист-антрополог по време на разкопките, не можа да се установи със сигурност дали изброените случаи са резултат от предварително или вторично разчленяване.

Съпоставката на данните за възрастта на погребаните с положението на скелета показва, че случаите на отклонение от християнската норма са много по-чести и по-изразени при детските гробове. Разместването на костите в част от тях явно е причинено от подземните проходи на животни, каквито се откриваха при разкопките. При няколко гроба обаче предмишниците или само дланите са отделени и разместени, но костите им лежат в анатомичен порядък. Също при детските гробове се повтаря неколкократно ситуация, при която фемурите са разместени или изобщо липсват. Случаи като описаните се срещат и в далеч по-късно датирани некрополи и най-често се обясняват като резултат от действия, целящи обезвреждането на покойника във връзка със съществуващите представи на вампирясване.[15] Такива елементи са установени и в погребалния обряд на старобългарските некрополи както от езическия, така и от християнския период[16]. Следователно те не биха могли да се приемат като свидетелство за неустановеност на християнския обряд, още по-малко като показател за датировка.

Като цяло характеристиката на гробните съоръжения и погребалния ритуал в разглеждания некропол има общи черти с няколко добре проучени некропола в Плиска[17] и други старобългарски центрове.[18] Датировката на последните обаче попада в твърде широките хронологически граници от края на IX

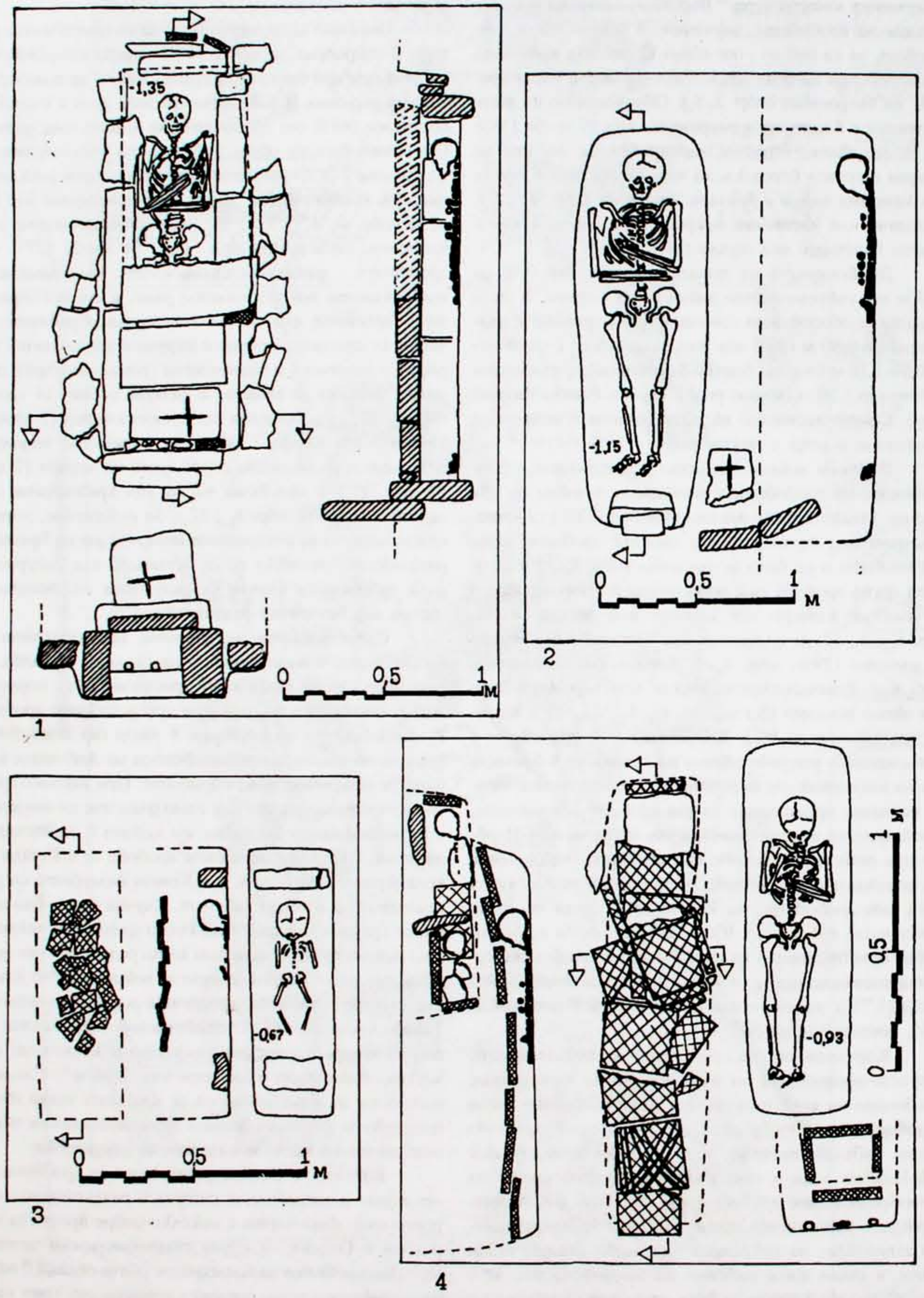

Обр. 4 Гробове от некропола - устройство, положение на скелета: 1 - гроб №9; 2 - гроб №74; 3 - гроб №79; 4 - гроб № 58, 66, 68.

до XIII в. Прецизиране на хронологията в нашия случай е възможно въз основа на намерения в 25 от гробовете (80% от тях детски) инвентар. Той включва: накити за глава и тяло, принадлежности и украшения към облеклото, нагръдни кръстове. Разпределението на откритите материали по гробове и тяхното количество показват определена близост с данните от некрополите, проучени главно в Североизточна и Югоизточна България, които се датират след третата четвърт на X до XII в.[19] Потвърждава се установеният и на други места факт, че найбогат инвентар съдържат детските гробове, а също така - че в сравнително сложно устроените гробни ями не се откриват находки.

Някои материали от гробовете имат точни аналогии сред находки от селища и некрополи на територията на Добруджа, Североизточна и Югоизточна България, датирани в сравнително тесни хронологични граници. Това са част от стъклените (обр. $9_{21,22}$) и метални гривни (обр. $8_{7,9}$, 9_{14-16}), отнасящи се хронологически към времето на византийското владичество в българските земи (XI-XII в.)[20]. Към тях трябва да се прибавят още реликвиарният кръстенколпион (обр. 6_1)[21] и луновидните обеци с филигранна украса (обр. 7_1)[22], хронологията на които също е установена в границите от края на X до края на XII в. Специфичност в общата картина на инвентара внасят металните апликации, които се намираха в горната част на гърдите, а също - върху или около черепа. Конструкцията на кръглите апликации (обр. 10_{4-7}) - без шипове или нитове за прикрепване и най-вече мястото на тяхното откриване, ясно показват приложението им. Това са гарнитури към костюма, които са били пришивани и носени върху дрехите, за което свидетелстват и намерените в отворите нишки от конец. Подобни метални украси са намерени в некрополите от XI в. в Плиска[23] и Одърци[24], което действително показва, че в Североизточна България по това време е налице една "мода" в облеклото, различаваща се до известна степен от тази на населението южно от Стара планина[25]. Проученият от нас некропол предлага някои данни, които допълват вече известната според материалите от Одърци картина. Така например, става ясно, че част от кръглите апликации са били изработвани специално за украса на платнено покривало или лента, носени на главата. Това се потвърждава от твърде малката им дебелина (обр. 10_{7-9}), но най-вече от факта, че в гроб 31 бе намерен комплект от такива апликации върху челото на погребания (обр.13) Близки аналогии по отношение на формата и технологията (кована сребърна ламарина), големите апликации от комплекта намират сред паметници на старобългарската металопластика, датирани в широки хронологически граници (IX-XI в.) и имащи друго предназначение[26]. Облеклото на част от погребаните в некропола е украсявано и с вторично употребени метални гарнитури, пришивани най-често около врата. В детски гроб (№ 68) за тази цел е използвана част от обковка (обр. 10_{10}) с очупени краища и пробити отвори за пришиване. Изработена е от сребърна ламарина чрез изковаване върху матрица, фонът на изпъкналия орнаментален мотив по лицевата страна е позлатен. Трудно е да се каже какво точно е украсявала тази обковка, но съдейки по характерния орнаментален мотив - "привързана" палмета, повтаряща се(?) в хоризонтален ред, тя може да се свърже с някои паметници на старобългарската металопластика, част от които са сигурно датирани в края на X-XI в.[27]

Безспорно най-голям интерес представляват намерените в некропола метални апликации, служещи за украса на ремъци от конска амуниция, но употребени тук вторично - като гарнитура към облеклото на погребаните (обр. 10_{1-2}). Едната е с листовидна форма (обр. 10_2) и големи размери, предназначена за прикрепяне към висящ начелник на юзда. Изработена е от дебела сребърна ламарина чрез пресоване върху матрица. Орнаменталната украса е гравирана, след което получилите се вдлъбнатини (а може да се допусне - и цялата повърхност), са покрити с тънък слой злато. На опаката страна са разположени симетрично пет нита - два в основата, един при върха, другите два в средната част. Петте отвора - един в основата и четири в изпъкналата средна част, са пробити допълнително, нарушавайки орнаменталната композиция. Мястото, където е намерена апликацията - отдясно на черепа на погребания в гроб 2, показва, че тя е била пришита към обвиващ главата плат. Според немногобройни, но точно датирани аналогии сред материали от отделни гробове или некрополи в Северното Причерноморие[28] и Североизточна България[29], листовидната апликация се отнася към металните гарнитури от втората половина на X - първата половина на XI в., разпространявани в посочения географски ареал от печенезите[30].

Другата апликация за конска амуниция (обр. 10_1) също е употребена вторично за украса на дрехата на погребания в гроб 2. Тя е сърцевидна, със симетрично разположени и издаващи се от периферията три пъпки. Лицевата страна е силно изпъкнала, с близък до полусфера профил. Изработена е от сребро чрез горещо пресоване върху матрица - лицевият орнамент се е отразил в негатив върху опаката страна, към която са припоени три симетрично разположени шипа. Основният орнаментален мотив е изпъкнал и заема цялото лицево пространство: раз-

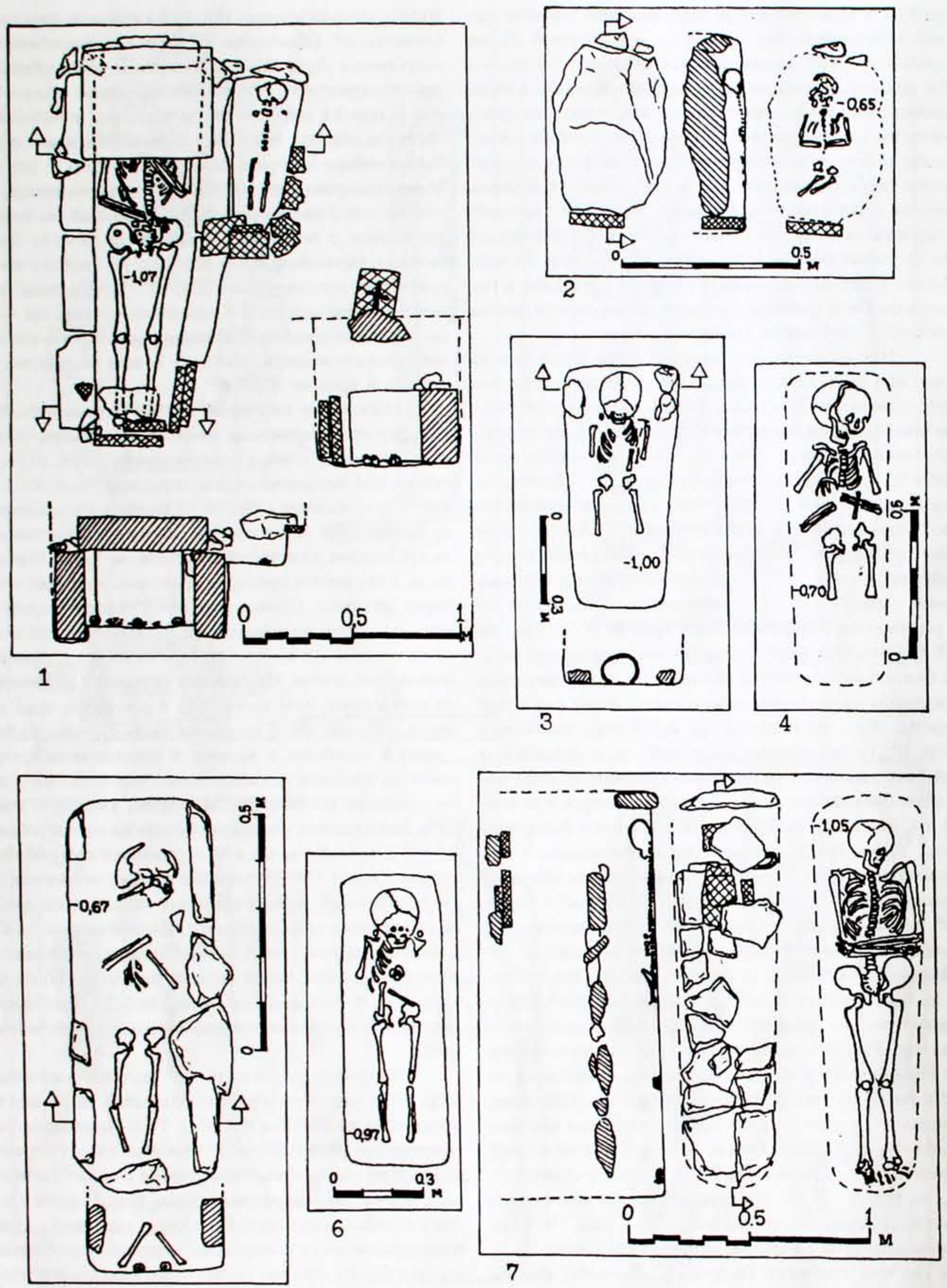

Обр. 5 Гробове от некропола - устройство, положение на скелета: 1 - гробове №22, 23; 2 - гроб №52, 3 - гроб №26; 4 - гроб №44; 5 - гроб №43; 6 - гроб №31; 7 - гроб №65.

ложена трилистна палмета с широки листа, обиколена с бордюр, имитиращ перлен ред. Редът прекъсва при пъпките, които имат гофрирана периферия и са свързани с друг, също изпъкнал растителен мотив, поместен симетрично между листата на палметата. Неизпъкналите части по лицевата повърхност са покрити с тънък слой злато. Вместените в листата на палметата растителни орнаменти са изпълнени посредством сравнително рядко срещаната техника ниело. Паралели на формата и орнаментите тази апликация намира сред част от старобългарските метални ремъчни украси, датирани най-общо в края на IX - първата половина на XI в.[31] По отношение на технологическите си характеристики (сребро, позлата, ниело) има връзка с гарнитурите за конска амуниция и колани, намерени в Диногеция[32] и Северното Причерноморие[33], датирани в края на X - средата на XI в.

Уникална, според нас, е третата апликация (обр. 10_3), произхождаща от някой от разрушените гробове (открита е сред изхвърлената от багера пръст). Нейните стилови и формални характеристики се откриват сред група паметници, стоящи твърде далеч в хронологическо и географско отношение - комплект метални украси за конска амуниция от късноаварския некропол при Комарно[34], метални украси от скито-сарматската епоха[35].

Изложените дотук данни показват, че повечето от намерените предмети са били носени приживе от погребаните, но в некропола има случаи, при които те явно са били хвърляни като погребален дар. В няколко гроба се намериха накити на необичайни места - пръстени около краката, на дъното на ямата; гривни върху горната част на гърдите, над костите. Съществува известна вероятност намерените в два гроба монети (анонимни византийски фолиси - единият от клас А-2, другият от клас В[36]) също да са погребален дар. Фактът, че те не са пробити, както и обстоятелството, че се откриха около кръста на погребаните, с полепнала по двете страни тъкан, насочва към друго обяснение. Изглежда много вероятно монетите да са били носени от погребаните още приживе в малка платнена кесия, прикрепена към пояса[37]. Какъвто и да е верният отговор на този въпрос, монетите са важни за уточняване хронологията на некропола, който според характеристиката на гробните съоръжения, ритуала и инвентара може да се датира най-общо в края на X-XI в. Те поставят неговата долна хронологична граница след 976 г., още повече, че са намерени в сравнително близко разположени до църквата гробове. Сигурната горна хронологическа граница, която сочат монетите за функционирането на некропола са годините 1030/35 - 1040/42. Прецизирането на времето, когато се е появил и функционирал некрополът, е от съществено значение за датировката на църквата. Вече стана ясно, че една част от гробовете са едновременни с нея (в случая ние изключваме гроб 125, който считаме за случаен), докато другите са се появили доста по-късно след окончателното ѝ разрушаване. В оформлението на гробовете от втората група са използвани материали от градежа на храма - керемиди, тухли, блокчета от зидовете (в гроб 94 е намерен камък от стената на апсидата). Имайки предвид местоположението на храма и некропола около него - извън крепостната стена, и в близост до една от основните пътни артерии на Плиска, предполагаме, че те са се появили в самия край на X в. или началото на XI в. Тогава, както свидетелстват резултатите от разкопки на други обекти, населението на Плиска се е съсредоточило във Вътрешния град, но той все още не е загубил същинския си градски облик[38]. В първите десетилетия на XI-ото столетие некрополът и изграденият при него параклис са били използвани от обикновеното градско население, живеещо в крепостта, която все още не е била загубила значението си като отбранително съоръжение и очертание на града[39]. По-късно, най-вероятно по време на първата голяма вълна от печенежки нашествия, през 30-те години на XI в. храмът е бил разрушен и ограбен, но около неговите останки по традиция продължавали да се извършват погребения. Вероятно това е продължило и в първите десетилетия след средата на столетието или до самия му край, както показват резултатите от проучванията на некрополите във Вътрешния град. Датировката на разрушаването на църквата се подкрепя и от намерената в една от ямите (яма 4) и слоя с рушевини фрагментирана битова керамика (обр. 14), чиято характеристика - изработени на крачно грънчарско колело гърнета, амфори с плоски и широки, извити високо над устието дръжки, попада най-общо в границите на XI в.[40]

Що се касае до въпроса за етническата принадлежност на погребаните в некропола, трябва да признаем, че при липсата на антропологически данни сме затруднени да изразим категорично становище.

[1] Кратки сведения за резултатите от разкопките през отделните сезони вж. в: **Я. Димитров**. Некропол пред източната порта на Вътрешния град в Плиска. - АОР (от 1989 до 1994 г.).

[2] **И. Моллов**. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930-1931 г. - **ИБАИ, XIV**, с. 71; **Т. Балабанов, Т. Михайлова**. Сондажни проучвания по подходите и трасетата за маршрутни пътеки в средновековна Плиска. - АОР през 1979 г.

[3] **П. Георгиев**. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 90-91.

[4] **Р. Рашев**. Нови сведения за сграда № 32 в Плиска. - МПК, 1984, 2, с. 6.

[5] **Ст. Станилов. Я. Димитров. Иг. Янкулов**. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура., 2. С., 1991, с. 132 и сл.; **П. Георгиев**. Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. С., 1992.

[6] **Св. Плетнева**. Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977-1980 т.) - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 54 и сл.

[7] **Г. Атанасов**. Кримски реалии на еднокорабните едноапсидни църкви без притвор в Добруджа и Източна България през X-XI в. - Българите в Северното Причерноморие. Т. III. В. Търново, 1994, с. 51 и сл. и посоч. там литература.

[8] **B. Borisov**. Djadovo, 1. Mediaeval Settlement and Necropolis (11th-12th Century). Tokyo, 1989, 323-324, fig. 365.

[9] **Р. Рашев**. Цит. съч., с. 7, обр. 3, 7_{3-4}.

[10] **Т. Михайлова**. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска - X-XI в. - Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 80.

[11] **Л. Дончева-Петкова**. Средновековен некропол при село Одърци, Добричко (предварително съобщение). - Добруджа, 10, 1993, с. 137, 142, табл. II_4.

[12] **Ж. Въжарова**. Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). С., 1976, с. 252, 413.

[13] **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров**. - Големият дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X в. С., 1991, с. 85; **П. Георгиев**. Класификация и характер на гробничните постройки и съоръжения в Преслав. - Преслав, 4, 1993, с. 101.

[14] Посочената в каталога възраст на погребаните деца е изчислена приблизително според измерената дължина на скелетите и антропометрични показатели, посочени от: **Е. Роси**. Педиатрия. С., 1993, Прилож., с. 912-913, 916-917.

[15] **Хр. Вакарелски**. Български погребални обичаи. С., 1990, с. 162 и сл.

[16] **Д. Димитров**. Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII-X в.). - **ИАИ XXXIV**, 1974, с. 72-73; **Ж. Въжарова**. Цит. съч., с. 414.

[17] **К. Шкорпил**. Постройки в Абобском укрепление. - **ИРАИК**, X, с. 97-101, Табл. XXVIII, XXIX, XXXI, XXXII, **И. Захариев**. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (Разкопки през 1971-1974 г.). - Плиска-Преслав, 1. 1975, с. 129-137; **Л. Дончева-Петкова**. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 181-191; **Ст. Витлянов**. Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. - Векове, 1979, 6, с. 62-65; **В. Антонова. Ст. Витлянов**. Плиска. Западна крепостна стена - сектор Север (археологически разкопки през 1973-1975 г.). - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 64-70; **Св. Плетнева**. Цит. съч., с. 58-59; **Ж. Аладжов**. Некропол край църквата на обект 40 (Комплекс "А") във Външния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 85 и сл.

[18] **Ж. Въжарова**. Цит. съч., с. 270 и сл., 311 и сл., 326 и сл., 329 и сл., 332 и сл., 341 и сл., 342, 344, 350-351; **Д. Димитров**. Цит. съч., с. 80 и сл.; **Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров**., цит. съч.; **К. Меламед**. Средновековните некрополи. - Дуранкулак, Т. 1, 1989, с. 111-147 и посоч. литература; **B. Borisov**. Op. cit., p. 323-368 и посоч. лит.

[19] **Л. Дончева-Петкова**. Средновековен некропол...; **Св. Плетнева**. цит. съч.; **П. Гатев**. Накити от погребения от XI-XII в. - Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 30 и сл., обр. 1; **B. Borisov**. Op. cit., p. 348 и посоч. лит.

[20] **П. Гатев**. Цит. съч., с. 41, обр. $5_{1-5, II-1, V, IV}$; **В. Антонова**. Средновековни накити в окръжния народен музей в Коларовград. - Археология, VI, 1964, 2, с. 49-51, обр. 3_9; **Б. Борисов**. Средновековен български некропол в района на комплекса "Марица-изток". **ИМЮИБ**, X, 1987, с. 45, фиг. 23, $23_а$; **Л. Дончева-Петкова**. Некропол при южния сектор..., с. 188, обр. $8_г$, 9; **И. Захариев**. Цит. съч., с. 118, обр. 25; **B. Borisov**. Op. cit., p. 285, fig. 335, 336, 345, посоч. лит.

[21] **Л. Дончева-Петкова**. Кръстове-енколпиони във Варненския музей. - **ИНМВ**, 19(34), 1983, табл. $I_{2,3}$ и посоч. лит.; **Г. Атанасов. В. Йотов**. Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Добруджа, 6, 1989, с. 90, табл. II_{10}, IV_{10} и посоч. лит.; **Д. Овчаров. Ж. Аладжов. Н. Овчаров**. Цит. съч., с. 98, обр. 151; **Н. Овчаров. Д. Хаджиева**. Средновековният манастир в гр. Кърджали - център на епископията Ахридос (XI-XIV в.). - РП, XXIV, 1992, с. 119, обр. 77; **B. Borisov**. Op. cit., p. 275, fig. 321.

[22] **Ж. Въжарова**. Цит. съч., с. 361, табл. 18-ти тип, II вид; **K. Mesterhasy**. Bizánci és Balkani erdetü targyak a 10-11. Szazadi Magiar Sirleletekebenl, II. - Folia Archaeologica, XLI, 1990, p. 93, Abb. $4_{1,2}$, s. 106; XLII, 1991, s. 166, Typentafel I_2 и посоч. лит.; **Л. Дончева-Петкова**. Некропол при южния сектор..., с. 184, обр. $4_{в, г}$.

[23] **В. Антонова. Ст. Витлянов**. Цит. съч., с. 69, табл. 9_{44-49}; **Л. Дончева-Петкова**. Цит. съч., с. 188, обр. $4_п$, $8_{ж-и}$.

[24] **Л. Дончева-Петкова**. Средновековен некропол при с. Одърци..., с. 138 и сл., табл. III_2.

[25] Пак там, с. 142.

[26] **Ст. Станилов**. Преславското съкровище и произходът на старобългарската металопластика. - Преслав, 5, с. 147, обр. 17, 5_5 и посоч. лит.

[27] **Ст. Станилов**. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. - РП, XXII, 1991, с. 35, кат. № 75, обр. 17, табл. XI_{75}; Метални гарнитури за ремъци и облекло от дворците във Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 7 (под печат), кат. № 97, обр. 8_{97} и посоч. лит.

[28] **А. Кубышев. Р. Орлов**. Уздечний набор XI в. из Ново-Каменки. - Советская археология, 1982, 1, с. 242 и сл., рис. $2_{12,21}$; с. 245, рис. 5. и посоч. лит.; **В. Седов**. Восточные славяне в VI-XIII в. Археология СССР. М., 1982, с. 192, табл. LX_{10}.

[29] **Л. Дончева-Петкова**. Цит. съч., 138, 141, табл. III_2.

[30] **А. Кубышев. Р. Орлов**. Цит. съч., с. 244.

[31] **Ст. Станилов**. Цит. съч., кат. № 44, обр. 4_{44}; Преславското съкровище..., с. 150, обр. 6; Старобългарски ремъчни украси..., кат. № 53, табло IX_{53}.

[32] **I. Barnea. St. Stefanescu**. Din istoria Dobrogei. III. Bucureşti, 1969, p. 312, fig. 106.

[33] **А. Кубышев. Р. Орлов**. Цит. съч., с. 242.

[34] **A. Trugly**. Gräberfeld aus der Zeif des Awarischen reiches bei der Schiffswerft in Komarno. - Slov. Archeol., XXXV-2, 1987, s. 286-287, Taf. VIII_{10-14}.

[35] Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. Археология СССР. М., 1989, табл. 38_{18}, $39_{45,53}$, $66_{7,39}$.

[36] Монетите бяха определени от ст. н. с. д-р И. Йорданов.

[37] Предложеното обяснение се подкрепя до известна степен от миниатюрата, представяща български войник в Менелогия на византийския император Василий II, където е показана висяща от дясната страна на кръста торбичка. Вж.: **Ст. Станчев, Ст. Иванов**. Некрополът до Нови пазар. С., 1958, с. 19 и сл., обр. 3-4.

[38] Според нас, доказателство за това е фактът, че всички открити във Вътрешния град гробове са вкопани в културния слой от края на X - първите десетилетия на XI в., което показва наличието на някаква институция, заинтересована от спазването на известен "градски" порядък в Плиска. За стратиграфията на гробовете вж.: **Л. Дончева-Петкова**. Некропол при южния сектор..., с. 189; **Т. Балабанов**. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1977-1988).- Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 121; **В. Антонова, Ст. Витлянов**. Цит. съч., с. 65.

[39] **Т. Балабанов**. Цит. съч., с. 124-128.

[40] **Л. Дончева-Петкова**. Глинени съдове от XI в. от Плиска. - Преслав, 4, 1993, с. 253, 257, обр. 16, 17.

Каталог на гробовете

Гроб 1 Източен край, разрушен от съвременен изкоп. Гробна яма, оградена и покрита с варовикови плочи, във фугите между тях - лом, камъни и фрагм. тухли, споени с бял хоросан. Трапецовидна форма с размери: 1,80/0,60-0,80 м (външни); 1,65/0,35-0,50 м (вътрешни). Дълб. на костите 0,90 м, на покритието 0,55 м. Ориентация: ЗИ, откл. 4 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Череп на тила, широко разтворени челюсти. Ръцете свити - дясната върху гърдите, лявата върху корема.

Гроб 2 Пресича гробове 16 и 17. От средата на гърдите надолу разрушен от съвременен изкоп. Форма на ямата неустановена. Дълб. на костите 0,90 м. Ориентация: ЗИ. Дете, 11-12 г. Скелет по гръб, череп на тила. Ръцете свити - върху корема (?-разместени от багера).

Инвентар: 1. Стъклени мъниста - 36 бр. под мандибулата и върху гърдите (обр. $7_{25, 35, 38, 41-44}$); 2. Бронзова гривна - на лявата китка (обр. 8_1); 3. Апликация - сребърна с позлата, върху дясната ключица (обр. 10_1); 4. Апликация, сребърна с позлата - вдясно от черепа, до рамото (обр. 10_2); 5. Бронзова апликация - от разрушената част на гроба (обр. 10_3); 6. Бронзово копче - от разрушената част (обр. 9_{24}).

Гроб 3 Разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от колената надолу. Дълб. 1,00 м. Неразкриван. Възрастен.

Гроб 4 Разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от колената надолу. Дълб. 0,65 м. Дете. Неразкриван.

Гроб 5 Разрушен от съвременен изкоп. Разкрити костите от колената надолу - обърнати настрани с плътно събрани ходила. Възрастен. Дълб. 0,65 м.

Гроб 6 Източен край, разрушен от съвременен изкоп. Костите от средата на пищялите надолу липсват. Трапецовидна гробна яма с размери 1,60/0,40-0,45 м (запаз.). Частично оградена при дъното - два плочести мергела от запад. Дълб. 0,90 м. Ориентация: ЗИ, откл. 18 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Череп леко надясно, широко разтворени челюсти. Ръцете свити - дясната върху гърдите, лявата върху лявото рамо.

Инвентар. 1. Меден пръстен - в насипа, на 0,03 м над десния фемур (обр. 7_{13}).

Гроб 7 Източен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от таза нагоре. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,95 м. Ориентация: ЗИ, отклонение 4 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 6-7 год. Череп и скелет - на дясна страна. Ръцете изпънати покрай тялото.

Инвентар: 1. Монета, анонимен византийски фолис клас А-2 (976-1030/35 г.), с останки от тъкан по двете лица - върху дясната част на таза.

Гроб 8 Изцяло разрушен от съвременен изкоп. Запазена горната част на черепа. Дълб. 0,65 м.

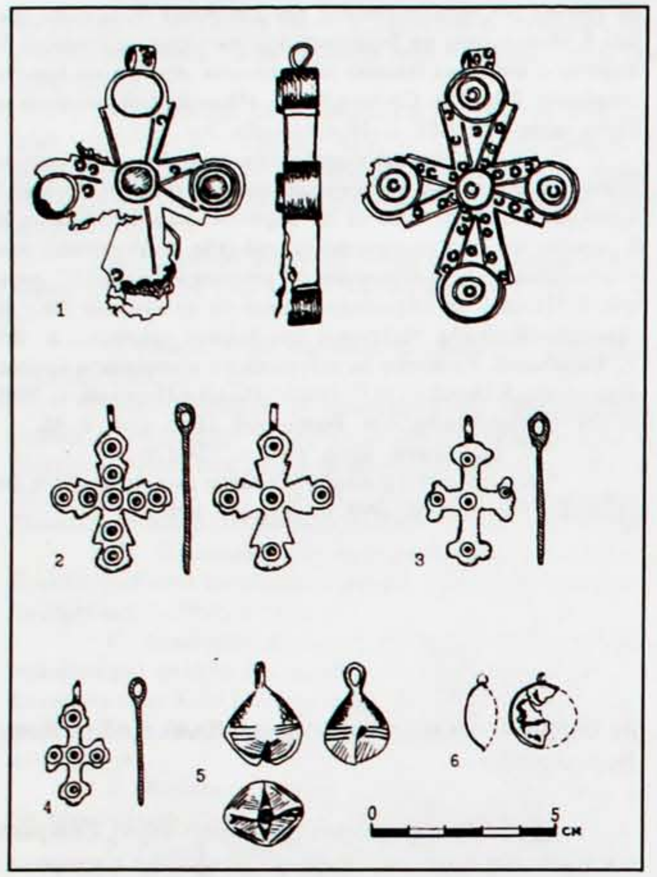

Обр. 6 Предмети от гробовете: 1 - кръст-реликвиар (мед) - гроб №18; 2 - нагръден кръст (бронз) - гроб №45; 3 - нагръден кръст (бронз) - гроб №96; 4 - нагръден кръст (бронз) - гроб №45; 5 - звънче (бронз) - гроб №80. 6 - Висулка (мед) - гроб №78.

Гроб 9 Частично засегнат от съвременен изкоп. Гробна яма, оградена и покрита с варовикови плочи, върху една от които е врязан кръст. Фугите запълнени с фрагментирани тухли, ломени камъни и розов хоросан. Четириъгълна форма с размери 2,10/0,70 (външни); 1,85/0,40 (вътрешни). Дълб. на костите 1,35 м, на покритието 1,00 м. От източната страна - вертикално забита варовикова плоча с врязан кръст. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Череп на тила. Ръце свити - дясната върху гърдите, лявата върху корема. (обр. 4_1).

Гроб 10 Източният край разрушен от съвременен изкоп. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,55 м. Ориентация: ЗИ. Дете, 3-4 г. Горната част на черепа извъртяна на лява страна. Ръцете силно свити към раменете. Позиция на краката неясна - от колената надолу разместени от багера.

Гроб 11 Вкопан в запълващия траншея I насип. Четириъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 1,80/0,50-0,60 м. Дълб. 1,22 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Горната част на черепа отделена от мандибулата и обърната леко надясно. Ръцете свити - дясната на гърдите, лявата на корема. Предмишницата на лявата ръка отделена от лакътната става.

Гроб 12 Западен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите на краката, от колената надолу. Дълб. 0,90 м. На 0,32 м над тях вертикално забита тухла с врязан кръст. Възрастен.

Гроб 13 Източен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от средната част на бедрата нагоре. Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Запазени размери 1,05/0,50 м. Частично оградена при дъното с ломени камъни и фрагментирани тухли. Дълб. 1,10 м. Ориентация: ЗИ, откл. 15 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 11-12 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясна върху корема, лява върху гърдите.

Гроб 14 Източен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от колената нагоре. Трапецовидна гробна яма със заоблени ъгли. Запазени размери 1,35/0,40-0,50 м. Дълб. 1,05 м. Ориентация: ЗИ, отклонение 28 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете леко свити в лактите и събрани върху долната част на корема. Черепът е обърнат леко надясно.

Гроб 15 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,65 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Костите изтлели и разместени. Липсват костите на лявата ръка и пищялите. Скелет по гръб, с изпънати крака. Дясната ръка свита върху корема.

Инвентар: 1. Стъклена гривна (синя, полупрозр., диам. 3,8 см, сечение обр. $9_ж$) - на 0,02 м над таза.

Гроб 16 Пресечен от гроб 2. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,55 м. Дете. Запазена горна част на черепа.

Гроб 17 Разрушен от гроб 2. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,65 м. Дете, 1-1,5 г. Череп, около него няколко силно изтлели кости от крайниците. Вторичен (?).

Инвентар: 1. Стъклена гривна (синя, полупрозр., диам. 4,8 см, сечение обр. $9_в$). 2. Стъклена гривна

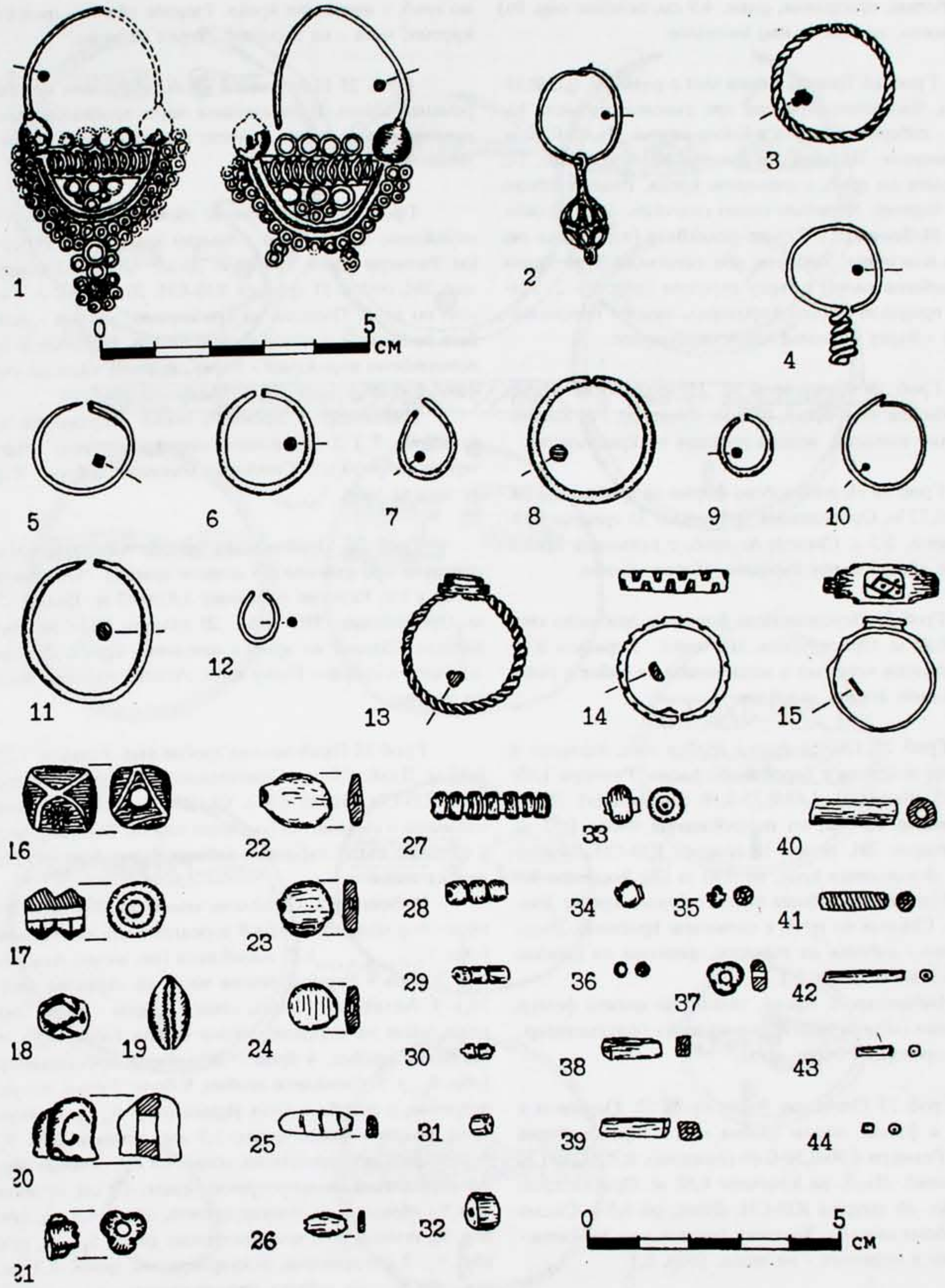

Обр. 7 Накити от гробовете в некропола: 1 - обеци (бронз) - гроб №93; 2 - обеца (мед) - гроб №2(?); 3 - обеца (сребро) - от разрушените гробове; 4 - обеца (мед) - гроб №62; 5 - обеца (сребро) - гробове № 30, 93; 6 - обеца (сребро) - гроб №31; 7 - обеца (сребро) - от разрушените гробове; 8 - обеца (сребро) - гроб №117; 9 - обеца (сребро) - гроб №115; 10 - обеца (сребро) - гроб №101; 11 - обеца (бронз) - гроб №80; 12 - обеца (бронз) - гроб № 26; 13 - пръстен (мед) - гроб №6; 14 - пръстен (бронз) - гроб №93; 15 - пръстен (бронз) - гроб №93; 16-44 - стъклени мъниста от огърлици, намерени в гробове № 2, 26, 28, 78, 80, 88, 93.

(безцветна, прозрачна, диам. 4,9 см, сечение обр. 9з) - в насипа, на 0,05 м над костите.

Гроб 18 Трапецовидна яма с размери 1,15/0,35-0,40 м. Частично оградена при дъното с ломени камъни - северна, западна и южна стена. Дълб. 0,90 м. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити върху корема. Черепът силно сплескан, леко наляво.

Инвентар: 1. Кръст-реликвиар (изработен от медни пластини, запазени две стъкълца в гнездата на лицевата част) - върху гърдите (обр. 6_1). 2. Железен предмет (силно корозирал, неясно предназначение) - върху горната част на гърдите.

Гроб 19 Върху гроб 32. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,70 м. Дете, до 1 г. Костите силно изтлели, неясна позиция на крайниците.

Гроб 20 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,72 м. Ориентация: ЗИ, откл. 33 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 2-3 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити върху гърдите. Череп наляво.

Гроб 21 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,85 м. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса ЮЗ-СИ. Запазени черепът и мишницата на лявата ръка, останалите кости липсват.

Гроб 22 Трапецовидна гробна яма, оградена и отчасти покрита с варовикови плочи. Размери 1,85/0,60-0,85 (външни), 1,68/0,35-0,50 (вътрешни). Дълб. на костите 1,07 м, на покриващата плоча 0,55 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Маркировка - в източния край, на 0,45 м над костите камък и вертикално забита тухла с врязан кръст. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крайници. Ръцете свити - лявата на гърдите, дясната на корема. Череп на тила. (обр. 5_1).

Инвентар: 1. Бронз. халка - до десния фемур, на дъното (обр. 9_{25}). 2. Желязна тока (фрагментир., силно корозир.) - върху таза.

Гроб 23 Отчасти върху гроб 22. Оградена с камъни и фрагм. тухли гробна яма с трапецовидна форма. Размери 0,90/0,30-0,40 (външни), 0,70/0,20-0,30 (вътрешни). Дълб. на костите 0,80 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Дете, до 1,5 г. Скелетът съвсем изтлял. Запазени костите на краката - изпънати и черепът - на тила. (обр. 5_1).

Гроб 24 Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,85/0,50 м. Дълб. 0,90 м. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясна на корема, лява - на гърдите. Череп надясно.

Гроб 25 Източната част разрушена от съвременен изкоп. В запазената част гробната яма е плътно оградена при дъното с едри ломени камъни. Дълб. 1,00 м. Възрастен.

Гроб 26 Трапецовидна гробна яма. Частично ограждане при дъното - ломени камъни от север и юг. Размери 0,83/0,30-0,40 м. Дълб. 1,00 м. Ориентация: ЗИ, откл. 17 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб. Позиция на крайниците неясна - липсват пищялите и мишничните кости. Черепът в неестествено положение - върху горната част на гърдите (обр. 5_3).

Инвентар: 1. Бронзова обеца - вдясно от черепа (обр. 7_{12}). 2. Апликация (медна пластина) - върху черепа (обр. 10_8). 3. Стъклени мъниста, 3 броя - върху черепа (обр. $7_{35,36,44}$).

Гроб 27 Правоъгълна гробна яма. Частично оградена при дъното с 4 ломени камъка - от изток, север и юг. Размери на ямата 1,97/0,63 м. Дълб. 1,25 м. Ориентация: ЗИ, откл. 20 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете опънати и събрани върху таза. Липсва горната част на черепа.

Гроб 28 Правоъгълна гробна яма. Размери 1,27/0,45 м. Дълб. 0,95 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 8-9 г. Скелет по гръб, краката изпънати и събрани от коленете надолу. Ръцете свити - дясната върху гърдите, лявата върху корема. Череп на тила.

Инвентар:1. Стъклени мъниста, 804 броя в 4 реда - под мандибулата и в горната част на гърдите (обр. $7_{16,\ 21\text{-}24,\ 30\text{-}36,\ 42\text{-}44}$). 2. Апликации (от медна пластина), 2 броя - върху горната част на гърдите (обр. 10_8). 3. Апликации (бронз, лети), 3 броя - върху горната част на гърдите, около врата (обр. $10_{4\text{-}6}$). 4. Метални гривни, 4 броя - на лявата предмишница (обр. $8_{6,7,9}$). 5. Стъклени гривни, 9 броя: 2 сини, полупрозрачни, с рисувана бяла украса (обр. $9_{21,22}$); тъмносиня, полупрозрачна, диам. 5,3 см, сечение обр. $9_{\text{б}}$; тъмносиня, полупрозрачна, диам. 4,8 см, сечение обр. 9и; светлосиня, полупрозрачна, диам. 4,9 см, сечение обр. $9_{\text{е}}$; светлосиня, полупрозрачна, диам. 4,9 см, сеч. обр. $9_{\text{в}}$; тъмносиня, полупрозрачна, диам. 5,3 см, сеч. обр. $9_{\text{ж}}$; 2 светлосини, полупрозрачни, диам. 5,3 см, сеч. обр. $9_{\text{б}}$ - на лявата предмишница.

Гроб 29 Отчасти върху гроб 33. Неустановена форма на гробната яма. Кости на дълб. 0,55 м.

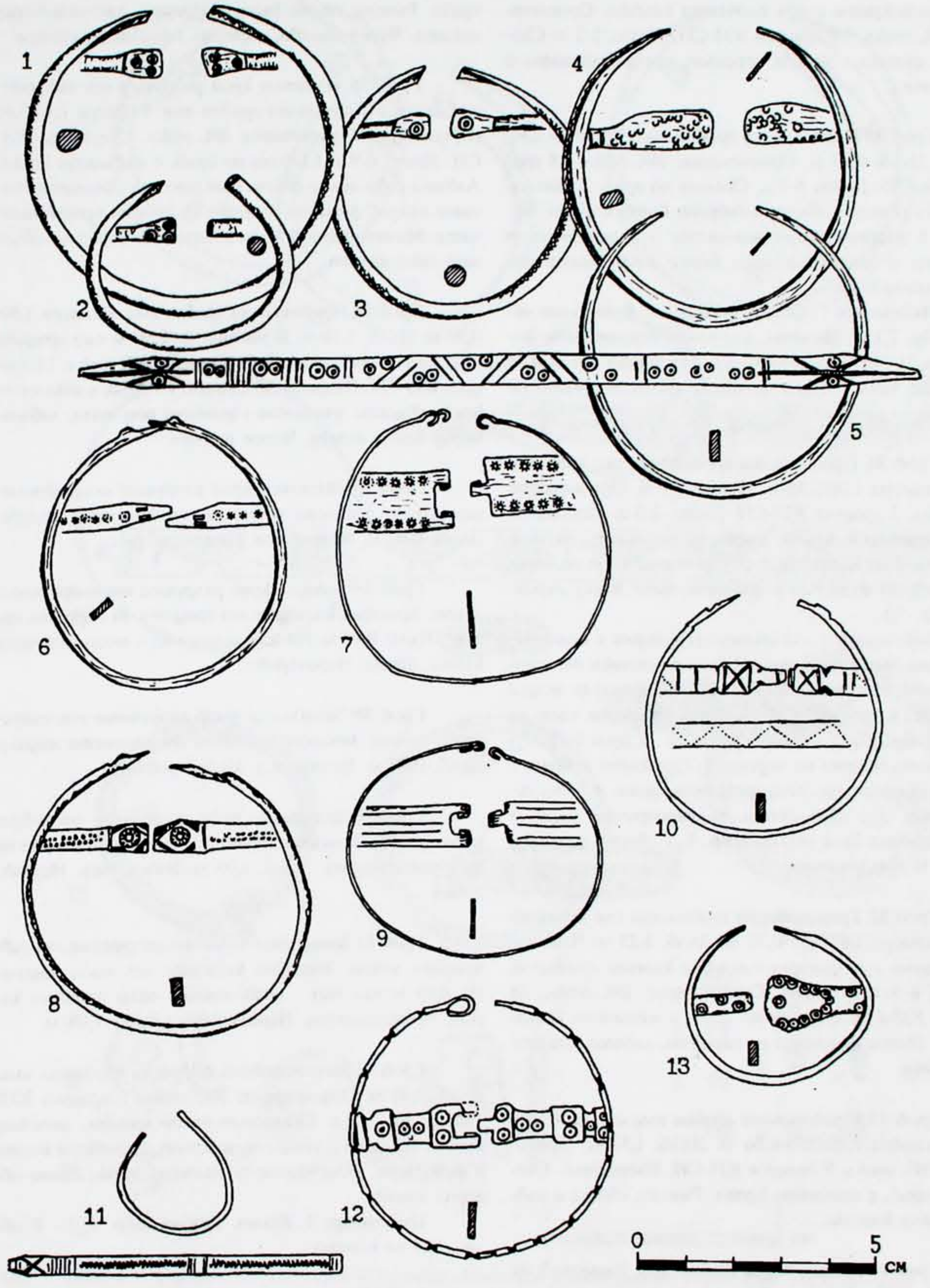

Обр. 8 Метални гривни от гробовете в некропола (мед, бронз): 1 - гроб №2; 2 - от разрушените гробове; 3 - от разрушен гроб №2(?); 4,5 . гроб №93; 6,7,9 - гроб №28; 8 - гроб №55; 10 - гроб №45; 11-12 - разрушени гробове; 13 - гроб №42.

Плътно покрити с два плочести камъка. Ориентация: ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелетът изтлял - липсва черепът, предмишниците и пищялите.

Гроб 30 Правоъгълна гробна яма. Размери 1,30/0,40 м. Дълб. 0,95 м. Ориентация: ЗИ, откл. 38 градуса СЗ-ЮИ. Дете, 6-7 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани върху корема. Черепът в неестествено положение - горната част отделена и сплескана лежи върху обърнатата обратно мандибула.

Инвентар: 1. Обеца, сребърна - вдясно от черепа (обр. 7_5). 2. Монета, анонимен византийски фолис клас В (1030/35-1040/42 г.), с останки от тъкан по двете лица - върху долната дясна половина на гърдите.

Гроб 31 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,00/0,35 м. Дълб. 0,97 м. Ориентация: ЗИ, откл. 2 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 2-3 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Костите на ръцете разместени - лявата мишница върху дясната част на корема. Черепът изправен с долната част върху гърдите. (обр. 5_6).

Инвентар: 1. Апликации (сребърни с позлата, пресовани върху матрица), 3 броя с останки от нишки в отворите (обр. 10_7); 2. Апликации (от медна пластина) 4 броя (обр. 10_9) - върху предната част на черепа (обр. 13). 3. Обеци, сребърни - 2 броя (обр. 7_6) - от двете страни на черепа. 4. Стъклени гривни, 3 броя: 2 светлосини, полупрозрачни, диам. 4,7 см, сечение обр. $9_{к,н}$; светлосиня, полупрозрачна, диам. 5 см, с рисувана бяла украса (обр. 9_{22}) - върху гърдите, на 0,02 м над костите.

Гроб 32 Трапецовидна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,87/0,55-0,75 м. Дълб. 1,25 м. Частично оградена при дъното с ломени камъни - северна, западна и южна стена. Ориентация: ЗИ, откл. 28 градуса ЮЗ-СИ. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната на гърдите, лявата под нея. Възрастен.

Гроб 33 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,90/0,55-0,60 м. Дълб. 1,37 м. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани върху корема.

Гроб 34 Трапецовидна гробна яма. Размери 2,10/0,50-0,75 м. Дълб. 1,30 м. В източния край, на дъното - голям плочест камък. Ориентация: ЗИ, откл. 6 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити върху гърдите - дясната върху лявата. Череп наляво, горната половина разбита.

Гроб 35 Източен край разрушен от съвременен изкоп. Правоъгълна гробна яма. Размери 1,40/0,40 м (запазени). Ориентация: ЗИ, откл. 13 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 8-9 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Лявата ръка силно свита към рамото. Дясната опъната покрай тялото, където се намери предмишницата. Мишничните й кости липсват. Черепът обърнат леко наляво.

Гроб 36 Правоъгълна гробна яма. Размери 1,90/0,50 м. Дълб. 1,20 м. В насипа, на 0,50 м над гръдния кош - плочест камък. Ориентация: ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете изпънати - дясната под таза, лявата върху левия фемур. Череп наляво.

Гроб 37 Източен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от коленете нагоре. Дълб. 0,90 м. Възрастен. Неразкриван.

Гроб 38 Западен край разрушен от съвременен изкоп. Запазени костите от средата на гърдите нагоре. Дълб. 0,95 м. На 0,30 м над тях - голям плочест камък. Дете. Неразкриван.

Гроб 39 Западната част разрушена от съвременен изкоп. Запазени костите от коленете надолу. Дълб. 0,90 м. Възрастен. Неразкриван.

Гроб 40 Западната част разрушена от съвременен изкоп. Запазени костите от средната част на фемурите надолу. Дълб. 1,03 м. Възрастен. Неразкриван.

Гроб 41 Западната половина разрушена от съвременен изкоп. Запазени костите от таза надолу. На 0,05 м над тях - сравнително едър плочест камък. Млад индивид. Неразкриван. Дълб. 1,08 м.

Гроб 42 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,48 м. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелетът силно изтлял, липсват кости. На място запазени черепът, тазовите кости и фемурите. Под черепа се намери малък, силно обгорял камък.

Инвентар: 1. Бронз. гривна (обр. 8_{13}) - в областта на корема.

Гроб 43 Четириъгълна гробна яма. Размери 0,80/0,30 м. Дълб. 0,67 м. На 0,05 м над дъното - частично ограждане на северната, източна и западна стени

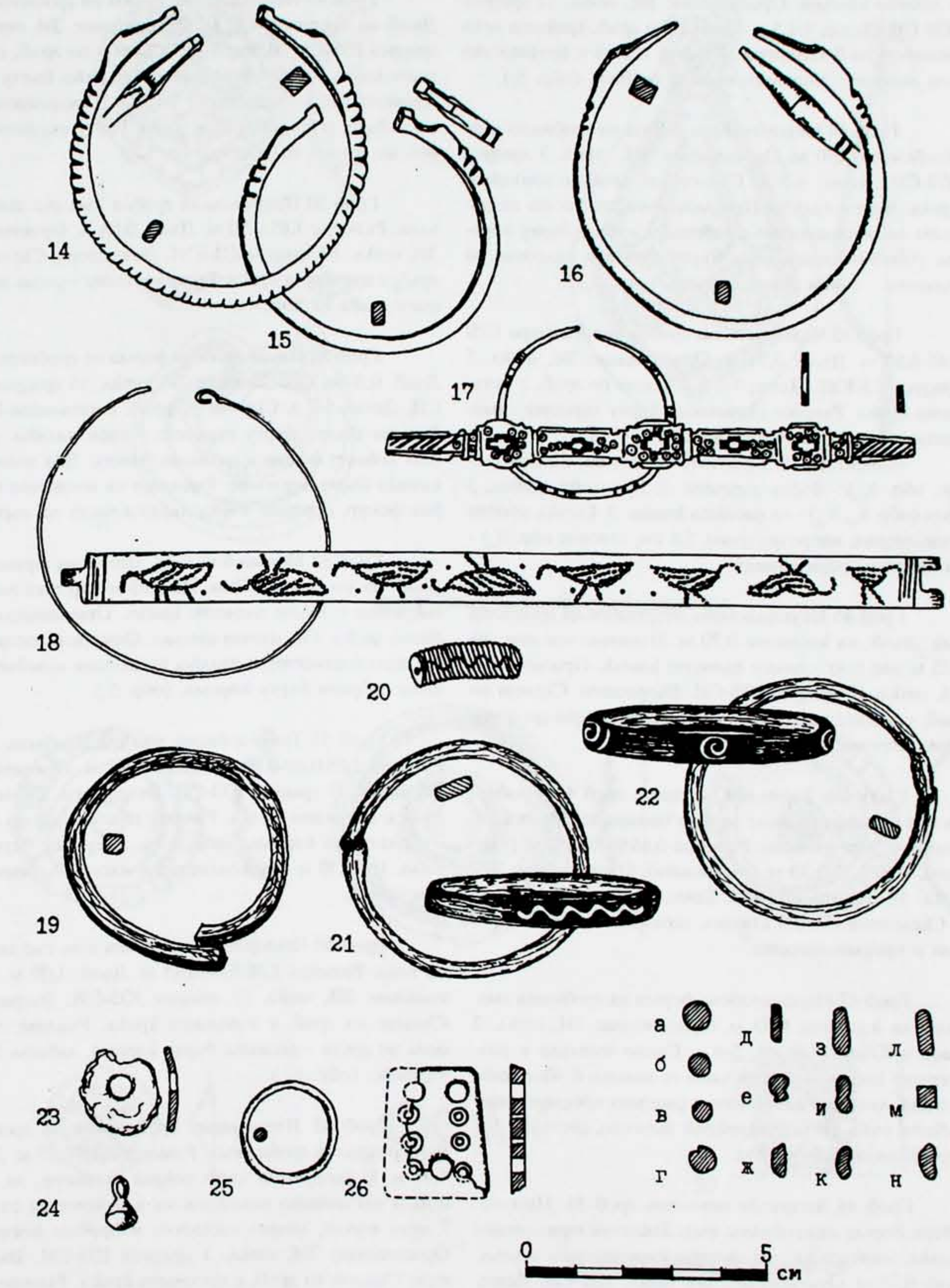

Обр. 9 Накити и предмети от гробовете в некропола. Метални (бронз) гривни: 14,16 - гроб №93; 15 - гроб №45; 17 - гроб №78; 18 - гроб № 117. Стъклени гривни: 19 - гроб №115; 20 - разрушени гробове; 21 - гроб №28; 22- гробове № 28,31,115. Предмети: 23 - оловен пандантив - гроб №80; 24 - копче (бронз) - гроб №2; 25 - халка (бронз) - гроб №22.

с ломени камъни. Ориентация: ЗИ, откл. 12 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-1,5 г. Скелет по гръб, краката леко разтворени в коленете. Ръцете свити и кръстосани над гърдите. Черепът наляво, разбит. (обр. 5_5).

Гроб 44 Неустановена форма на гробната яма. Дълбочина 0,70 м. Ориентация: ЗИ, откл. 3 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 4-5 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Череп наляво. Предмишничните кости на ръцете са отделени от ставите и лежат върху корема. Липсват пищялите. Върху дясната половина на гърдите - бучка розов хоросан. (обр. 5_4).

Гроб 45 Четириъгълна гробна яма. Размери 1,35/0,45-0,50 м. Дълб. 0,71 м. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса СЗ-ЮИ. Дете, 7-8 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете скръстени върху гърдите - дясната над лявата. Череп наляво.

Инвентар: 1. Бронзови кръстове, 2 броя (лети, обр. 6_{2-4}) - върху гърдите. 2. Бронзови гривни, 3 броя (обр. 8_{10}, 9_{15}) - на дясната китка. 3. Стъкл. гривна (синьочерна, непрозр., диам. 5,5 см, сечение обр. $9_{м}$) - на лявата предмишница.

Гроб 46 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. на костите 0,70 м. Източно от тях, на 0,25 м над тях - голям плочест камък. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити една до друга върху корема.

Гроб 46а Застъпва отчасти гроб 46. Гробната яма оградена изцяло с ломени камъни, забити покрай стените, при дъното. Размери 0,65/0,20-0,35 м (външни), 0,60/0,15-0,30 м (вътрешни). Ориентация: ЗИ, откл. 18 градуса ЮЗ-СИ. Дете, до 1,5 г. Дълб. 0,55 м. Скелетът съвсем изтлял, запазени отчасти черепът и предмишниците.

Гроб 47 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,73 м. Ориентация: ЗИ, откл. 2 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 5-6 г. Силно изтлели и разместени кости - мандибулата се намери в областта на таза, липсват пищялите и дясната предмишница. Лявата ръка изпъната покрай тялото, десният фемур обърнат върху таза.

Гроб 48 Застъпва отчасти гроб 55. Неустановена форма на гробната яма. Запазени три ломени камъка, маркиращи при дъното югоизточния ѝ ъгъл. Дълб. 0,75 м. Ориентация: ЗИ, откл. ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. На място запазени долната част на черепа, десният фемур и костите на лявата ръка.

Гроб 49 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,87 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 7-8 г. Скелет по гръб, с изпънати крака - десен фемур отделен лежи върху таза. Дясната ръка свита върху корема. Предмишницата на лявата ръка отделена, лежи върху гърдите. Череп на тила - сплескан. (обр. 12_3).

Гроб 50 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,95/0,50 м. Дълб. 0,83 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса СЗ-ЮИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясна на гърдите, лява на корема.

Гроб 51 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,80 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 6-7 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити върху гърдите. Череп наляво. Липсват левият фемур и десният пищял. Два плочести камъка върху костите. Единият на мястото на левия фемур, другият върху лявата част на гърдите.

Гроб 52 Вкопан в насипа, запълващ траншея I. Дълб. на костите 0,50 м. На 0,05 м над тях плътно покритие с голям плочест камък. Ориентация: ЗИ. Дете, до 1 г. Скелетът изтлял. Фемурите отделени от таза и изместени наляво, пищялите липсват. Ръцете събрани върху корема. (обр. 5_2).

Гроб 53 Трапецовидна яма със заоблени ъгли. Размери 2,05/0,60-0,90 м. Дълб. 0,98 м. Ориентация: ЗИ, откл. 17 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити една до друга - дясната на корема, лявата на гърдите. Череп на тила. На 0,10 м над колената, в насипа - средно голям камък.

Гроб 54 Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,60/0,40/0,43 м. Дълб. 1,00 м. Ориентация: ЗИ, откл. 21 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити една до друга - дясната върху корема, лявата върху гърдите. (обр. 12_2).

Гроб 55 Източният край опира на гроб 64. Четириъгълна гробна яма. Размери 1,80/0,85 м. Дълб. 1,04 м. В западната част покрай стените, на 0,16-0,20 м от дъното положени на плоските си страни 7 цели тухли, които частично покриват костите. Ориентация: ЗИ, откл. 1 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани една до друга - дясната върху корема, лявата върху гърдите. (обр. 12_6).

Инвентар: 1. Бронзова гривна (обр. 8_8) - в на-

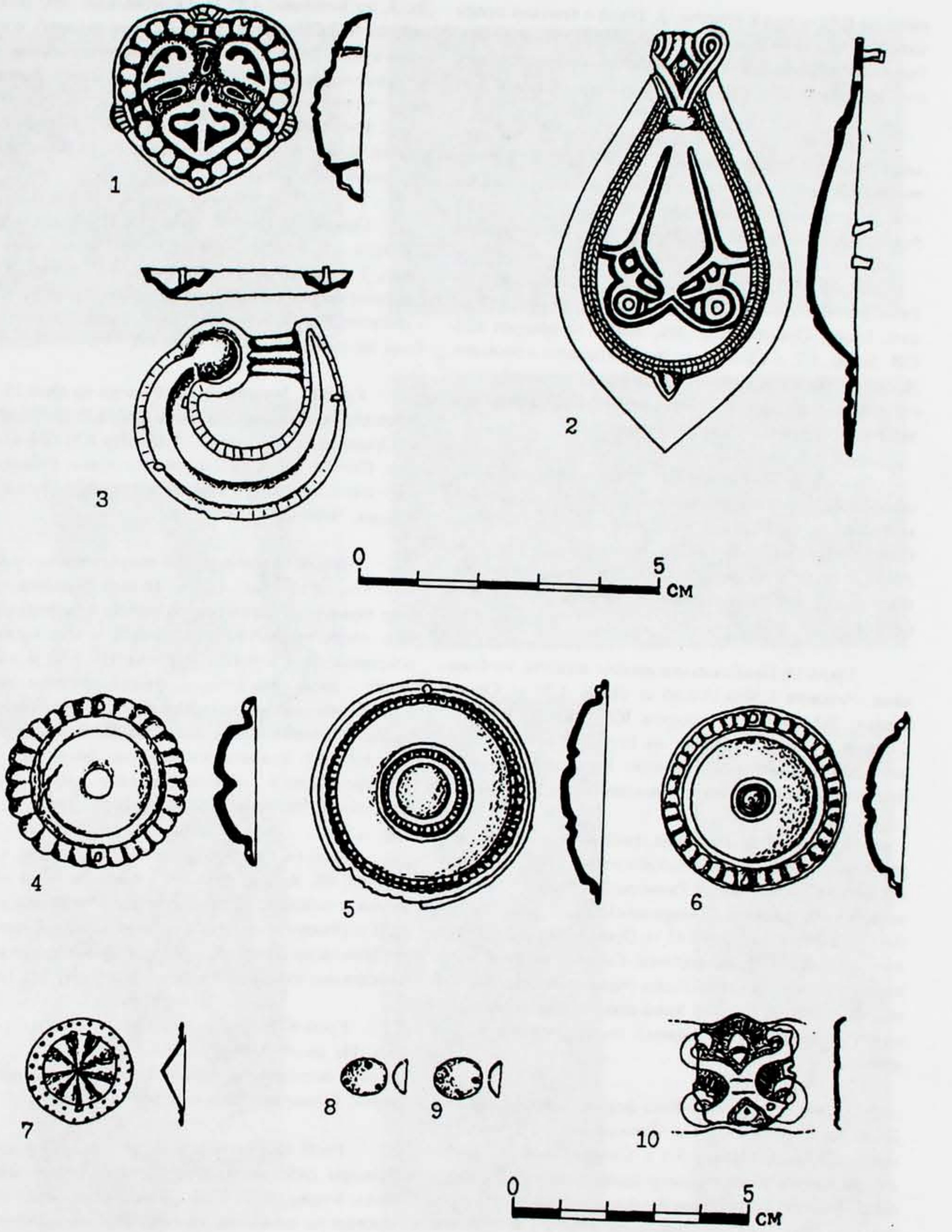

Обр. 10 Метални украси от гробовете в некропола: 1 - апликация (сребро, позлата, ниело) - гроб №2; 2 - апликация (сребро, позлата) - гроб №2; 3 - апликация (бронз) - гроб №2(?); 4-6 - апликации (бронз) - гроб №28; 7 - апликация (сребро, позлата) - гроб №31; 8-9 - апликация (мед) - гробове №26,28,31; 10 - част от обковка (сребро, позлата) - гроб №68.

сипа, на 0,40 м над костите. 2. Тухла с врязани преди изпичането рисунка и знак (обр. 14_1). 3. Тухла с вдълбан преди изпичането кръст (обр. 14_2) - от покритието на костите.

Гроб 56 Трапецовидна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,90/0,50-0,65 м. Дълб. 0,71 м. Ориентация: ЗИ, откл. 14 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете кръстосани върху гърдите, дясната върху лявата, Череп наляво.

Гроб 57 Правоъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 0,70/0,30 м. Дълб. 0,67-0,73 м (по-дълбока в изт. край). Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб, краката изпънати. Десният фемур изместен наляво. Ръцете свити и събрани върху гърдите. Черепът лежи на мандибулата върху горната част на гърдите.

Гроб 58 Гробната яма представлява камерка от тухли. Трапецовидна форма. Размери 0,65/0,27-0,35 м (външни), 0,53/0,20-0,23 (вътрешни). Дълб. 0,59 м. Ориентация: ЗИ, откл. 22 градуса ЮЗ-СИ. Дете, до 1 г. Костите съвсем изтлели, неясна позиция. Застъпва гроб 68, обща стена на камерите с гроб 66 (обр. 4_4).

Гроб 59 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,30/0,35-0,40 м. Дълб. 1,10 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 6-7 г. Скелет по гръб. Позиция на краката неясна - разместени (от гризачи?) фемури. Ръцете кръстосани върху гърдите. Черепът обърнат леко надясно.

Гроб 60 Трапецовидна гробна яма - камера. Оградена и покрита с варовикови плочи (общо 12 броя, от които 2 покриващи). Размери 2,30/0,50-0,75 м (външни, 1,95/0,25-0,45 м (вътрешни). Дълб. на костите 0,85 м, на покритието 0,45 м. Ориентация: ЗИ, откл. 6 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити върху гърдите. Костите на лявата ръка от китката надолу отделени - лежат в анатомичен порядък върху средата на гърдите.

Гроб 61 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,77 м. Ориентация: ЗИ, откл. 13 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 3-4 г. Скелет по гръб, краката изпънати. Десен фемур изместен наляво, върху таза. Ръцете леко свити в лактите, върху таза. Пищялите отделени от колянните стави и леко изместени към източния край.

Гроб 62 Нустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 1,05 м. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 5-6 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити в лактите и събрани една до друга - дясната върху гърдите, лявата върху корема. Череп надясно, разрушен.

Инвентар: 1. Обеца (мед, обр. 7_4) - вдясно от черепа. 2. Костена пластина (обр. 9_{26}) - върху дясната половина на таза.

Гроб 63 Застъпва гроб 116. Правоъгълна яма. Размери 1,90/0,50 м. Дълб. 0,90 м. Ориентация: ЗИ, откл. 7 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, краката събрани от колената надолу. Ръцете свити - дясната върху корема, лявата върху лявата половина на гърдите. Череп надясно.

Гроб 64 Западният край опира на гроб 55. Правоъгълна гробна яма. Размери 1,52/0,35 м. Дълб. 0,96 м. Ориентация: ЗИ, откл. 2 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната върху дясната ключица, лявата върху корема. Череп леко надясно.

Гроб 65 Неустановени очертания на гробната яма. Кости на дълб. 1,05 м. Вкопан в насипа, запълващ траншея I. Западно от черепа - вертикално забит плочест камък. На 0,18-0,20 м над костите - покритие от плочести мергели. На 0,60 м над костите - плочести камъни, фрагментирани тухли и дръжка от амфора - маркировка (?). Ориентация на гроба ЗИ, откл. 2 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, краката събрани от колената надолу. Ръцете свити в лактите, събрани една върху друга на корема. Череп наляво. (обр. 5_7).

Гроб 66 Разрушава гроб 58, застъпва частично гроб 68. Камерка от цели тухли и един плочест камък, с покритие. Размери 0,45/0,30 м (външни), 0,28/0,20 м (вътрешни). Дълб. дъно 0,60 м, покритие 0,40 м. Запълнена с рохкава пръст, сред която се намериха напълно изтлели кости на дете под 1 г. (обр. 4_4).

Гроб 67 Неустановени очертания на гробната яма. На дълб. 0,90 м кости на дете, 1-2 г. Запазен череп и костите на десния крак - в анатомичен порядък. Останалите кости разбъркани.

Гроб 68 Правоъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 1,45/0,40 м. Дълб. 0,93 м. Ориентация: ЗИ, откл. 8 градуса СЗ-ЮИ. Скелетът плътно покрит с лежащи на плоските си страни 7 цели и 3 фрагментирани тухли. Дете, 7-8 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната върху дясното рамо, лявата - върху горната част на корема

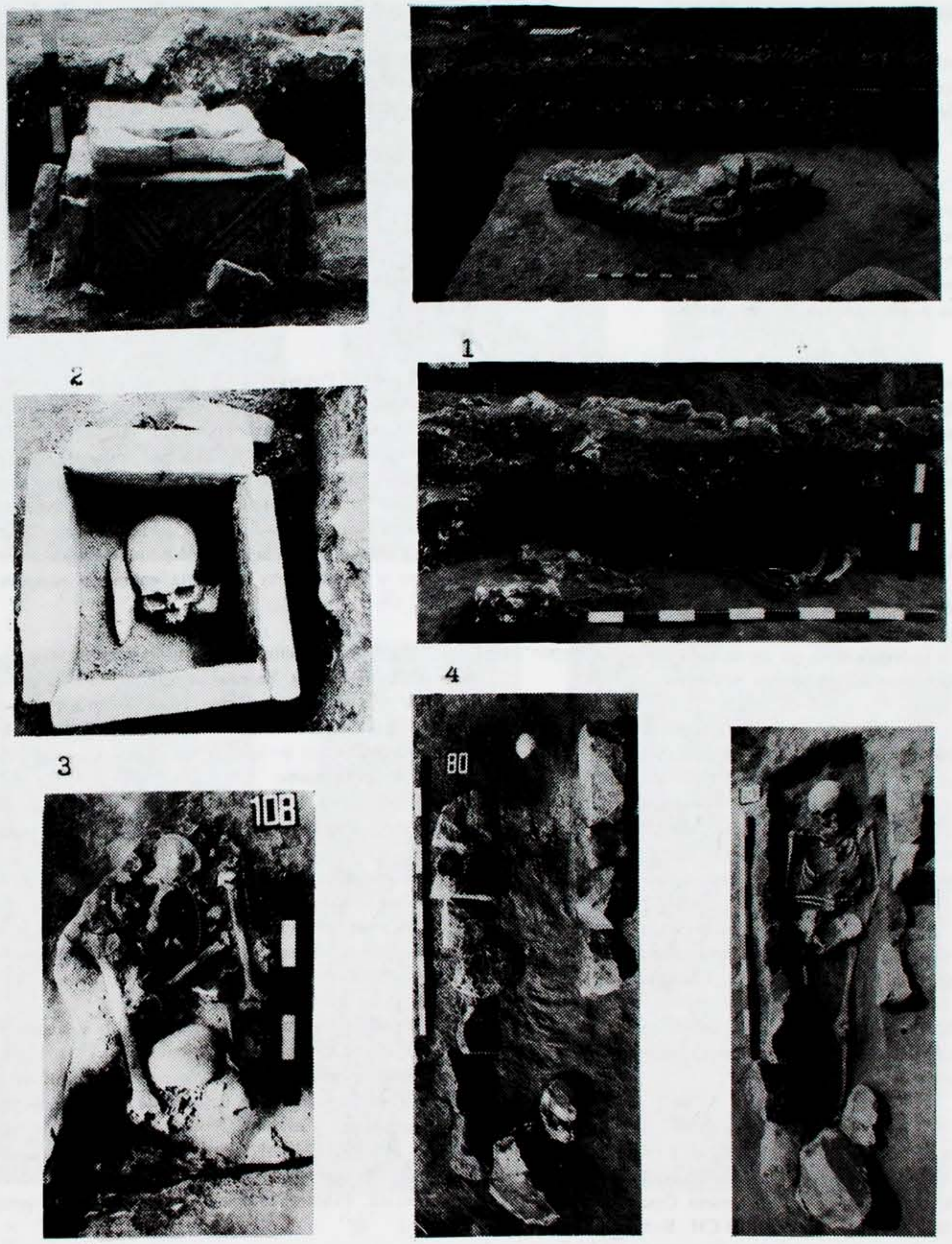

Обр. 11 Останки от градеж на църквата, гробове от некропола.

(обр. 4_4).

Инвентар: 1. Апликация (сребърна пластина, пресована върху матрица, позлата по лицевата част (обр. 10_{10}) - върху горната част на гърдите, под мандибулата.

Гроб 69 Неустановена форма на гробната яма. На дълб. 0,90 м скелет на дете, 1-2 г. Запазени костите на краката и черепа, в анатомичен порядък, останалите липсват. Краката изпънати. Черепът изправен върху долната си част. На 0,10 м над костите - плътно покритие с 2 големи плочести варовика и няколко дребни мергела.

Гроб 70 Правоъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 1,95/0,60 м. Дълб. 1,26 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете скръстени на гърдите. Черепът леко наляво, разрушен. Разместени дясната ключица и едната кост на лявата предмишница.

Гроб 71 Западният край опира на вертикално забитата плоча на гроб 9. Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,70/0,40 м. Дълб. 0,98 м. Ориентация: ЗИ, откл. 15 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани една до друга върху корема. Череп наляво с широко отворени челюсти.

Гроб 72 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,74 м. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 6-7 г. Скелетът лежи от двете страни на два плочести камъка, забити в дъното на ямата. По гръб, краката изпънати (костите на левия липсват). Позиция на ръцете неясна - разместени. Череп на тила, силно сплескан.

Гроб 73 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,70 м. Ориентация: ЗИ, откл. 38 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 2-3 г. Скелет по гръб, костите на краката липсват. Ръцете свити на корема (?) - двете предмишници разместени. Черепът в неестествено положение - горната част отделена и завъртяна на юг.

Гроб 74 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,75/0,50 м. Дълб. 1,15 м. До източната стена е подпрян варовиков камък. Над него - варовиково блокче с врязан кръст. Ориентация на гроба ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната върху корема, лявата върху гърдите. Череп на тила. (обр. 4_2).

Гроб 75 Неустановена гробна яма. Дълб. на костите 0,40 м. Възрастен. Гробът е или вторичен, или костите са разнесени - намери се череп, западно от него кости на крайниците и гръбнака в неанатомичен порядък.

Гроб 76 Застъпва частично гроб 83. Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,75 м. На 0,25 м над костите - плътен слой от натрошени керемиди. Ориентация на скелета ЗИ, откл. 4 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб, липсват кости: дясна предмишница, пищяли, ляво легенче на таза. Череп с отделена и леко разместена горна част. (обр. 12_4).

Гроб 77 Разрушава (?) гроб 82, до който опира. Правоъгълна гробна яма. Размери 1,50/0,35 м. Дълб. 0,82 м. Ориентация: ЗИ, откл. 26 градуса ЮЗ-СИ. Ломен камък на дъното в СИ ъгъл, друг такъв - до сев. стена, на мястото на левия фемур. Дете, 8-9 г. Скелет по гръб. Кости на крайниците разместени - ляв фемур върху гърдите, десен пищял надясно. Дясна ръка свита върху корема. Черепът отделен от тялото и лежи върху горната част на гърдите (обр.12_1).

Гроб 78 Трапецовидна яма. Размери 0,90/0,30 - 0,38 м. Дълб. 0,82 м. Частично оградена с плочести мергели при дъното - 2 от север, 3 от юг, 1 от изток. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса СЗ-ЮИ. Дете, 1,5-2 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити на гърдите.

Инвентар: 1. Висулка (кована медна пластина) - върху дясната част на гърдите, под мандибулата (обр. 6_6). 2. Стъкл. мъниста, 4 броя (обр. $7_{17, 20, 31, 37}$) - под мандибулата, около врата. 3. Бронзова гривна (гнезда за инкрустация, в едно от които парченце безцветно стъкло, украсена с пуансон; обр. 9_{17}). 4. Стъкл. гривна (синьочерна, полупрозр., диам. 4,6 см, сеч. обр. 9_a) - на лявата китка.

Гроб 79 Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,06/0,34 м. Дълб. 0,80 м. Частично ограждане на дъното - два дялани камъка по късите стени. На 0,30 м над костите - плътен слой натрошени керемиди и тухли. Ориентация на гроба ЗИ, откл. 4 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Костите силно изтлели. Скелет по гръб, краката леко разтворени в колената. Ръцете свити и събрани върху корема (обр. 4_3).

Гроб 80 Трапецовидна гробна яма. Размери 1,92/0,50-0,68 м (на нивото на ограждащите я камъни); 1,70/0,30-0,45 м (дъното). Дълб. 0,78 м. Ямата е била

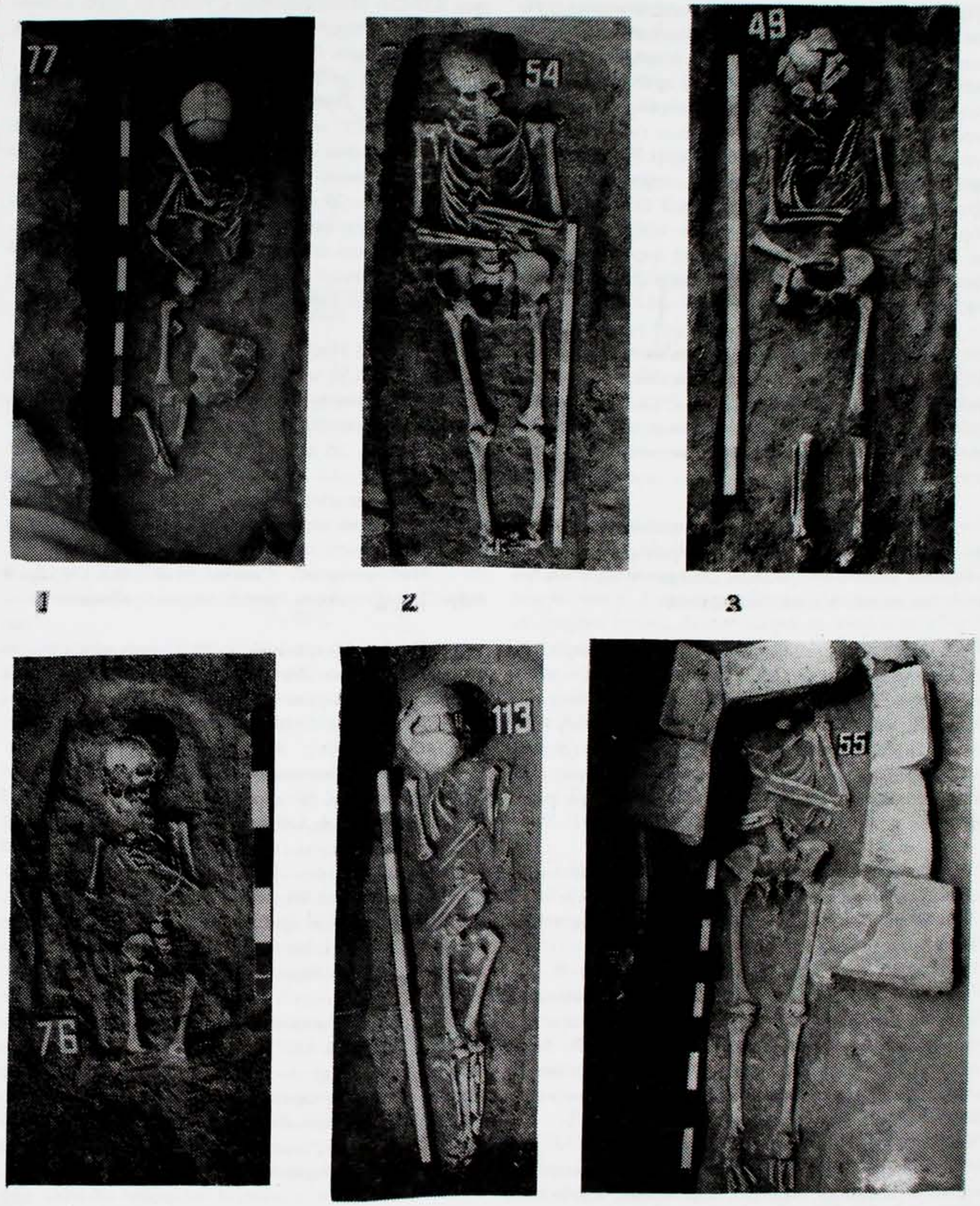

1 2 3

4 5 6

Обр. 12 Гробове от некропола.

оградена от всички страни с плочести мергели, които впоследствие са се слегнали, застъпват частично костите. Ориентация: ЗИ, откл. 3 градуса ЮЗ-СИ. Млад индивид, 11-12 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Дясната ръка свита - върху корема, лявата изпъната - под таза. Череп на тила (обр. 11_{6-7}).

Инвентар: 1. Бронз. обеца (обр. 7_{11}) - вляво от черепа. 2. Бронз. звънче (обр. 6_5) - горната част на гърдите, вдясно, под мандибулата. 3. Оловно кръгче, (обр. 9_{23}) - под мандибулата, вляво. 4. Стъкл. мъниста, 5 броя (обр. 7_{21}). 5. Черупки от морски раковини (пробити), 3 броя (обр. 7_{19}) - в един ред около врата, под мандибулата.

Гроб 81 Неустановена форма на гробната яма. Кости на дълб. 1,15 м. Ориентация: ЗИ, откл. 5 градуса ЮЗ-СИ. Млад индивид, 11-12 г. Скелет по гръб, краката изпънати. Липсват костите на левия крак от средата на фемура надолу. Ръцете свити върху корема. Череп леко надясно, силно сплескан.

Гроб 82 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. на костите 1,00 м. Вторичен гроб или разнесени кости. Възрастен. Открити част от череп и мишнични кости, разбъркани.

Гроб 83 Трапецовидна гробна яма. Размери 2,25/0,30-0,45 м. Дълб. 1,43 м. До късите стени, при дъното, са долепени по една цяла тухла. Ориентация на гроба ЗИ, откл. 31 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, краката изпънати. Левият фемур леко изместен надясно. Дясната ръка свита - върху гърдите, лявата - изпъната върху таза. Череп на тила, с широко отворени челюсти.

Гроб 84 Неразкриван. Установени очертанията на гробната яма на дълб. 0,90 м. Размери 1,25/0,30-0,40 м. Ориентация: ЗИ, откл. 13 градуса ЮЗ-СИ.

Гроб 85 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,90 м. Плътно покритие с два големи плочести варовика, положени направо върху костите. Дете, 1-2 г. Скелетът почти напълно изтлял - намериха се останки от гръбнака, черепа и фемурите - в анатомичен порядък.

Гроб 86 Трапецовидна гробна яма - камера. Оградена и покрита с дялани варовикови плочи. Във фугите - лом. камъни и фрагментир. тухли, споени с бял хоросан. Размери 1,80/0,50 м (външни), 1,70/0,20-0,35 м (вътрешни). Дълб. на костите 1,37 м, на покритието 0,90-0,95 м. Ориентация: ЗИ, откл. 13 градуса ЮЗ-СИ. Млад индивид. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната върху корема, под нея - лявата, върху лявата част на гърдите.

Гроб 87 Правоъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 2,11/0,57 м. Дълб. 0,81 м. В източния край, малко над дъното - голям плочест камък, вероятно от ограждането на източната стена. Ориентация: ЗИ, откл. 20 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете събрани върху долната част на корема. Кости на лявата длан в необичайна позиция - в анатомичен порядък, отделени от ставите (отрязани?).

Гроб 88 Правоъгълна яма със заоблени ъгли. Размери 1,13/0,50 м. Дълб. 0,74 м. Покрай дългите стени, при дъното - плътно подредени плочести мергели. До източната стена - цяла тухла. Ориентация: ЗИ, откл. 26 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет, обърнат леко наляво. Краката събрани плътно от колената надолу. Ръцете свити - дясната на корема, лявата на гърдите. Череп надясно, върху гърдите.

Инвентар: 1. Стъкл. мъниста, 50 броя (обр. $7_{34, 36, 44}$) - около врата, под мандибулата.

Гроб 89 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. 0,92 м. Дете, 1-1,5 г. На място запазени черепът, лявата ръка (свита върху корема) и десния фемур (изпънат). Останалите кости липсват.

Гроб 90 Застъпва отчасти гроб 91. Трапецовидна гробна яма. Размери 1,71/0,31-0,37 м. Дълб. 1,25 м. На 0,030 м над костите, в източния край - две фрагментирани тухли на плоските си страни. На 0,05 м над костите останки от плътно дървено покритие. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани една до друга - дясната върху лявата гръд, лявата върху корема.

Гроб 91 Трапецовидна гробна яма. Размери 1,96/0,34-0,42 м. Дълб. 1,27 м. В източния край, на 0,25 м над дъното - едър плочест мергел (от ограждането на стените - ?). Ориентация: ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб. Краката събрани в стъпалата. Ръцете свити - дясната върху гърдите, лявата - върху корема.

Гроб 92 Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,55/0,44 м. Дълб. 0,95 м. Ориентация ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, обърнат леко наляво. Крака изпънати. Ръце: дясната свита върху корема (отделена от ставата предмишница?), лявата - изпъната покрай тялото. Череп наляво.

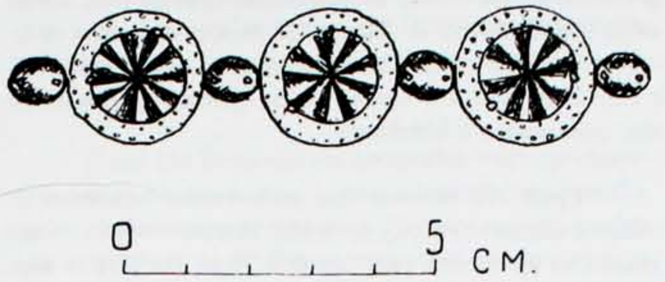

Обр. 13 Възстановка на украсата върху главата на погребания в гроб №31.

Гроб 93 Трапецовидна гробна яма. Размери 2,00/0,50-0,55 м. Дълб. 1,20 м. Покрай стените, при дъното - няколко малки камъка. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - събрани върху гърдите.

Инвентар: 1. Обеци, 2 броя (бронзови, филигранна изработка, обр.7_1) - от двете страни на черепа. 2. Стъкл. мъниста, 323 броя (обр.$7_{18, 25-29, 31, 38, 39, 41}$) - в четири реда, под мандибулата, върху горната част на гърдите. 3. Бронзови грывни, 2 броя (обр. $9_{14,16}$) - на дясната китка. 4. Бронзови гривни, 2 броя (обр.$8_{4,5}$) - на лявата китка. 5. Бронзов пръстен (обр.7_{14}). 6. Меден пръстен (обр.7_{15}) - на пръстите на дясната ръка.

Гроб 94 Правоъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 2,23/0,50 м. Дълб. 0,80 м. До главата на погребания, от запад, е поставен голям дялан варовик с две леко извити дълги страни (от църквата?). Ориентация: ЗИ, откл. 2 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете кръстосани върху гърдите. Череп на тила.

Гроб 95 Неразкриван. Установени са очертанията на гробната яма, на дълб. 0,90 м. Размери 1,50/0,40 м. Ориентация: ЗИ, откл. 14 градуса ЮЗ-СИ. На 0,40 м над това ниво в очертанията на ямата попадат няколко плочести камъка, лежащи на плоските си страни - маркировка (?).

Гроб 96 Трапецовидна гробна яма. Размери 0,80/0,20-0,35 м. Дълб. 0,85 м. Ориентация: ЗИ, откл. 3 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1,5-2 г. Скелет изтлял. Липсват костите на лявата ръка и десния крак. Останалите кости в анатомичен порядък - изпънати крака, череп на тила. Позиция на ръцете неясна.

Инвентар: 1. Бронзово кръстче (обр. 6_3, отлято в калъп), върху средната част на гърдите.

Гроб 97 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,55 м. Дете, до 1 г. Скелет изтлял. По гръб, с изпънати крака. Череп на тила. Позиция на ръцете неясна - разместени.

Гроб 98 Четириъгълна гробна яма. Размери 1,85/0,50 м. Дълб. 0,80-0,90 м (по-дълбока в западния край). На 0,30-0,35 м над дъното - плътно покритие с положени на плоските си страни 6 цели тухли и три камъка, единият от които е част от хромел. Ориентация: ЗИ, откл. 21 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръце скръстени върху гърдите, дясната върху лявата. Череп леко наляво.

Гроб 99 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. 0,65 м. Напълно изтлял скелет на дете, до 1 г. Сравнително добре запазен е черепът. На 0,25 м над костите, в източния край - лежащи на плоската си страна тухли. Запълването на ямата се свързва със слоя рушевина от църквата. Ориентация: ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ.

Инвентар: 1. Железни гвоздеи, 2 броя (дълж. 3,5 и 3,2 см; диам. на главите 2,3 и 2,5 см) - в насипа, на 0,10 м от костите.

Гроб 100 Частично проучен - само източния край. Дълб. 1,10 м. Дете, 4-5 г.

Гроб 101 Трапецовидна гробна яма. Размери 2,00/0,45-0,60 м. Дълб. 1,20 м. На 0,60 м над костите, в западния край 6 плочести мергела в плътен хоризонтален ред. Ориентация: ЗИ, откл. 10 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръце силно свити - върху горната част на гърдите, към раменете. Череп надясно.

Инвентар: 1. Обеца, сребърна тел (обр.7_{10}) - вдясно от черепа.

Гроб 102 Трапецовидна гробна яма. Размери 1,85/0,40-0,50 м. Дълб. 1,05 м. На 0,65-0,60 м над дъното - голяма варовикова плоча и плътен слой мергели, които частично покриват гроба. Ориентация на ямата ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната върху гърдите, лявата върху корема. Череп на тила.

Гроб 103 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. 0,65 м. Запазен на място детски череп, до 1 г., останалите кости разрушени при разкопките.

Гроб 104 Камера от дялани варовикови плочи, запълнена във фугите с ломени камъни и фрагментирани тухли, споени с бял хоросан. Размери 2,25/0,80-0,90 м (външни); 1,90/0,45 м (вътрешни). Дълб. на костите 1,00 м; на покритието 0,57 м. Ориентация: ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ. Гробната яма покрита от слоя рушевини от църквата. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити - дясната на гърдите, лявата на корема. Череп надясно.

Гроб 105 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. 0,75 м. Ориентация на скелета ЗИ, откл. 5 градуса ЮЗ-СИ. Частично ограждане на северната стена с 2 мергела и 3 фрагментирани тухли, изправени вертикално. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб, с изпънати крака (левият фемур липсва). Ръцете свити една срещу друга върху гърдите.

Гроб 106 Пресича западния край на гроб 105. Четириъгълна гробна яма. Размери 0,70/0,25 м. Дълб. 0,94 м. Ориентация: ЗИ, откл. 6 градуса ЮЗ-СИ. Дете, до 1,5 г. Скелет по гръб, с изпънати крака. Липсват левият пищял и лявата предмишница. Дясната ръка свита - върху корема.

Гроб 107 Четириъгълна гробна яма със заоблени ъгли. Размери 1,85/0,45-0,55 м. Дълб. 1,10 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете скръстени върху гърдите.

Инвентар: 1. Варовикова плоча (фрагм.) с врязан кръст (обр. 14_3) - в насипа, на 0,50 м от костите (надгробие?).

Гроб 108 Трапецовидна гробна яма. Размери 1,25/0,40-0,50 м. Дълб. 0,87 м. Вторичен гроб на възрастен индивид - череп положен на долната си част с ориентация север-юг. Западно от него всички останали кости на скелета (обр.11_5).

Гроб 109 Четириъгълна гробна яма. Размери 1,25/0,40 м. Дълб. 1,10 м. Ориентация: ЗИ, откл. 9 градуса ЮЗ-СИ. Млад индивид, 11-12 г. Скелет по гръб. Изпънати крака, десният леко надясно. Костите на предмишниците разместени - върху гърдите. Череп наляво с широко отворени челюсти.

Гроб 110 Непроучен. На дълб. 0,85 м се виждат костите на дете.

Гроб 111 Върху него е вкопана яма 4, която не достига до костите. Елипсовидна гробна яма. Размери 2,20/0,65-0,85 м. Дълб. 1,25 м. Ориентация: ЗИ, откл. 21 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете силно свити към рамената, прегънати в китките.

Гроб 112 Попада над запълващия траншея 2 насип и частично върху гроб 125. Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. 0,75 м. На 0,25 м над дъното - плътен слой от натрошени керемиди и тухли. Скелет на дете, до 1 г., съвсем изтлял. Сравнително добре запазен само черепът.

Гроб 113 Прорязва (?) керамичния водопровод, попада върху очертанията на траншея I. Трапецовидна гробна яма. Размери 1,30/0,35-0,40 м. Дълб. 1,18 м. На 0,60-0,70 м над дъното две лежащи на плоските си страни тухли, едната от които попада изцяло върху гроба. Ориентация: ЗИ, откл. 14 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 8-9 г. Скелет по гръб, изпънати крака, плътно събрани от коленете надолу. Горната част на ръцете покрай тялото. Предмишниците отделени от тях, лежат: дясната върху гърдите, лявата върху таза (обр. 12_5).

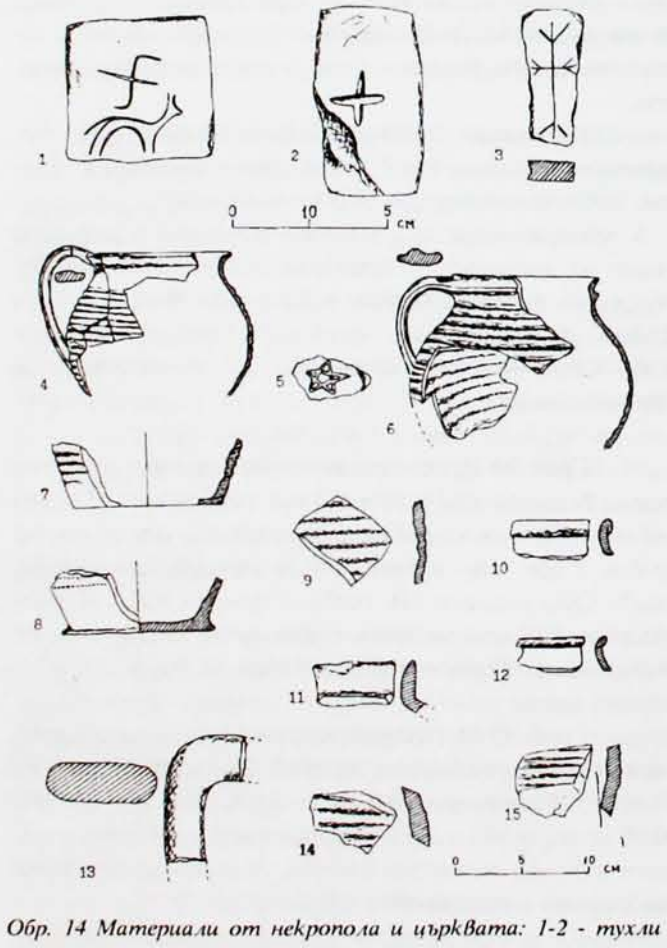

Обр. 14 Материали от некропола и църквата: 1-2 - тухли от оформлението на гроб №55; 3 - камък от насипа на гроб №107; 4,6,7,9,11-15 - битова керамика от яма 4; 5,8,10,12 - битова керамика от слоя с рушевини от църквата.

Гроб 114 Проучен от средната част на гърдите надолу. Останалите кости попадат под основите на съвременна постройка. Четириъгълна гробна яма с дълб. 1,30 м. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани една срещу друга върху корема. Ориентация: ЗИ, откл. 18 градуса ЮЗ-СИ.

Гроб 115 Трапецовидна гробна яма. Размери 0,90/0,20-0,30 м. Дълб. 0,85 м. На 0,35-0,40 м над дъното - плътен слой керемиди и тухли (фрагментирани). Ориентация:ЗИ, откл. 11 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Скелет по гръб. Липсват костите на дясната мишница и левият пищял. Предмишниците отделени от ставите и лежат една срещу друга върху долната част на таза. Череп наляво, мандибулата отделена от него и лежи върху гърдите.

Инвентар: 1. Сребърни обеци, 2 броя, кръгла тел (обр.7_9) от двете страни на черепа. 2. Стъкл. гривни с рисувана украса (обр. 9_{22}) 4 броя на лявата китка. 3. Стъкл. гривна (светлосиня, полупрозрачна, диам. 4,6 см, незатворени краища, сечение обр. 9г) - на лявата китка. 4. Стъкл. гривни с рисувана украса (обр. 9_{22}), светлосини, полупрозрачни, диам. 4,4-4,5 см - 3 броя на дясната китка. 5. Стъклена гривна (безцветна, прозрачна, диам. 4,3 см, сеч. обр. 9_4).

Гроб 116 Трапецовидна гробна яма. Размери 1,85/0,40-0,60 м. Дълб. 1,08 м. Ориентация: ЗИ, откл. 28 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и събрани една срещу друга върху корема, дясната лежи на 0,10 м по-високо.

Гроб 117 Правоъгълна гробна яма. Размери 1,75/0,40-0,50 м. Дълб. 1,20 м. Ориентация: ЗИ, откл. 19 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб, с изпънати крака. Ръцете свити и кръстосани върху гърдите - дясната под лявата. Череп на тила.

Инвентар: 1. Сребърни обеци, 2 броя (обр. 7_8) от двете страни на черепа. 2. Бронз. гривна (обр. 9_{18}) - на дясната китка.

Гроб 118 Камерка - оградена и покрита с цели тухли. Размери 0,40/0,45 м (външни); 0,30/0,30 м (вътрешни). Дълб. 0,90 м (дъно); 0,60 м (покриваща тухла). Вътрешността запълнена с белезникава рохкава пръст, в която се намери горната част на юношески череп, поставен между два фрагмента тухли, с лицевата част на запад.

Гроб 119 Трапецовидна гробна яма със заоблени ъгли. Източният край опира на камерката от гроб 118. Размери на гробната яма 0,60/0,15-0,20 м. Дълб. 0,81 м. Скелет на дете, до 1 г. Костите съвсем изтлели, неясна позиция на ръцете. Череп на тила.

Гроб 120 Неустановени очертания на ямата. Дълб. на костите 0,65 м. Съвсем изтлял скелет на дете до 1 г. Сравнително добре запазен черепът - на тила.

Гроб 121 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. на костите 0,93 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Възрастен. Скелет по гръб. Краката леко доближени в коленете. Ръцете свити в лактите и събрани една върху друга на таза. Една от костите на дясната предмишница изместена - лежи между черепа и тялото. Черепът в неестествено положение - отделен от тялото и завъртян леко на СЗ.

Гроб 122 Неустановена форма на гробната яма. Дълб. на костите 0,90 м. Ориентация: ЗИ, откл. 16 градуса ЮЗ-СИ. Дете, 1-2 г. Костите изтлели. Нарушен анатомичен порядък: черепът отделен и обърнат с темето надолу. Десният фемур изместен към левия крак. Липсват костите на ръцете.

Гроб 123 Неустановени очертания на гробната яма. Дълб. на костите 0,95 м. Източно от тях, на 0,10 м по-високо - вертикално забита тухла. На 0,40 м над тях - плътен слой натрошени керемиди и тухли, дребни камъни. Дете, 1-2 г. Скелетът съвсем изтлял, сравнително добре запазен черепът - на тила.

Гроб 124 Неустановени очертания на гробната яма. Кости на дълб. 1,10 м. Ориентация: ЗИ, откл. 15 градуса ЮЗ-СИ. Вляво от черепа вертикално забита тухла. Скелет на дете, 1-2 г. Съвсем изтлял - ръцете изпънати покрай тялото (?) - предмишницата на лявата ръка липсва. Липсват пищялите. На 0,05 м над скелета - животинска кост.

Гроб 125 Неустановени очертания на гробната яма. Кости на дълб. 1,00 м. Застъпени от леглото за основа на северния зид на църквата. Гробът е вкопан изцяло в запълващия траншея II насип. В югозападния ъгъл (?), вдясно от черепа - голям варовиков отломък. Възрастен. Скелетът в неанатомичен порядък: тялото лежи на дясната си страна, черепът също. Дясната предмишница, отделена и изместена, лежи върху средната част на гърдите. Тазовите кости и костите на краката, отделени от тялото, лежат на дясната страна, краката са силно свити в колената.

Гроб 126 Почти изцяло разрушен от прорязалата го яма 4. Намериха се безредно пръснати кости на млад индивид, сред тях - два фрагмента от гърне (обр. 10/5). Дълб. на костите 1,43 м.

Гроб 127 Непроучван. На дълб. 0,90 м установени очертания на гробна яма. Размери 1,25/0,30 м. Ориентация: ЗИ, откл. 6 градуса ЮЗ-СИ.

Гроб 128 Непроучван. На дълб. 0,90 м установени очертанията на гробна яма. Размери 1,10/0,30 м. Ориентация: ЗИ, откл. 3 градуса ЮЗ-СИ.

Гроб 129 Непроучван. На дълб. 0,90 м установени очертанията на гробна яма. Размери 1,60/0,40 м. Ориентация: ЗИ, откл. 4 градуса ЮЗ-СИ.

Гроб 130 Непроучван. На дълб. 0,90 м установени очертанията на гробна яма. Размери 1,70/0,50 м.

Гроб 131 Непроучван. На дълб. 0,90 м установени очертанията на гробна яма. Размери 1,40/0,40 м. Ориентация ЗИ.

ИМЕТО НА ПРЕСЛАВ В ПИСМЕНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ

Иван Йорданов

Сведенията за възникването на великия град Преслав, който е синоним на разцвета на българската държава и култура, както и може да се очаква, са легендарни. Известна несигурност, а тя не е случайна, съществува и по отношение името на града. Кога се е появило и как точно се е наричал в отделните периоди от неговото многовековно съществуване?

При прегледа на писмените източници (хроники, летописи и др.), в които е съобщено името на Преслав, се натъкваме на едно изключително разнообразие в изписването му, дължащо се на различни фактори - на информираността на автора, на времето, когато е писано съответното съчинение (поблизко или по-отдалечено от събитието), а също така и на достигналия до нас източник. Върху него оставят своя отпечатък и по-нататъшните му разпространители - преписвачи и преводачи. Всичко това предопределя ползата от едно подобно начинание, в което, ако и да не се решават проблемите, то поне да бъдат привлечени максимален брой наративни документални източници, в които е съобщено името на града.

Достигналите до нас наративни източници, според своята поява, количество и достоверност, са разделени на следните групи:

ИМЕТО НА ПРЕСЛАВ ОТ ВИЗАНТИЙСКИТЕ ХРОНИКИ И ЛЕТОПИСИ:

Те са поставени на първо място, вместо домашните, поради факта, че в тях най-рано е засвидетелствано името на града и те проследяват името му през хилядолетията. Домашните източници несъмнено са за предпочитане, но за съжаление, достигналото до нас е твърде оскъдно.

Представени са хронологически, не толкова според времето на описваните събития, колкото според хронологията на времето, когато са писани или преписвани съответните съчинения.

Константин Багренородни. "За управлението на империята" (948-952 г.)

894 г.: във връзка с българо-византийската война и привличането на маджарите за съюзници на Византия, които нападнали България "настъпвайки, достигнали до Преслав (τῆς Πρεσλάβου)"[1]

924 г.: отнася се до българо-византийските и българо-сръбските отношения и конкретно до княз Чеслав "който пристигнал от Преслав (Περσϑλάβου) в Сърбия"[2]

Ескуриалска тактика (971-975 г.)

"Другите чинове са от втори ранг, а именно: ...стратегът на Тракия и Йоанопол (' Ιανουπόλεως)[3]"

Леон Дякон. "История" (след 986 г.)

Предполага се, че същият е бил участник в събитията, които описва и е пребивавал в Преслав през 971 г. Не случайно той е един от основните ни източници за историята на Преслав, за неговото градоустройство и облик.

Той съобщава името на града на няколко пъти:

а) преди похода на Йоан I Цимисхий (969-976) в Североизточна България, последният заявил, че след като преминат проходите "ще превземем и град Преслав (καὶ τὴν πόλιν Πραισϑλάβαν)";[4]

б) след преминаване на прохода и кратката почивка, императорът "потеглил за Преслав (τὴν ἐπὶ Πραισϑλάβας)";[5]

в) сведението, че Калокир тогава се намирал в Преслав (τῇ Πραισϑλάβα)";[6]

г) сведението за завладяването на Преслав. "И така града Преслав (ἡ πόλεως Πραισϑλάβα), превзет за два дни, паднал под властта на ромеите"[7]

д) императорът прекарал няколко дни в града, укрепил пострадалите му части, оставил достатъчно стража, нарекъл го Йоанопол (' Ιωαννουπολιν) по собственото си име и с цялата войска тръгнал срещу Доростол"[8]

е) "Светослав, като узнал за поражението в Преслав (τὴν Πραισϑλάβαν), негодувал и се ядосал"[9]

Анонимен автор (X-XI в.). Старините на Константинопол.

Константин I Велики (306-337). "Той бил на поход ... възстановил град Преслав (πόλιν τὴν Πραισϑλάβαν [Περισϑλάβαν в A[1] и Περσϑνλαβίτξαν в ръкопис С]), Дръстър, Плиска и Констанция"[10]

Йоан Скилица "Кратка история" (след 1057г.)

Името на Преслав се съобщава във връзка със следните събития:

април 971 г.:

а) преди превземането на града "и разположил лагера си близо до града Велики Преслав (τῆς πόλεως τῆς μεγάλης Περσϑλάβας [Πρισϑλάβας във Виенския ръкопис]), който бил столица на българите.[11];

б) "Сфегел, който стоял начело на цялата войска в Преслав (τῆς Περσϑλάβα[12] [при следните варианти в отделните ръкописи:А:Πρισϑλάβα; В:Περασϑλάβα; CEVND Περσϑλάβα; M Περσϑλάβ]);

в) "Светослав, като научил за превземането на Преслав (Περσϑλάβας [Πρισϑλάβας във Виенския ръкопис])[13];

г) и преименувал града на своето име Йоанопол (' Ιωαννουπολιν[14] [' Ιαννουπολιν в ръкопис CB]);

1000-та г.: Ромейската войска превзела Големия и Малкия Преслав (τῆν μεγάλην Περσϑλάβαν καὶ την μὶκραν)[15] ;

1053 г.: "печенегите направили вал при Велики Преслав (τὴν μεγάλην Περσϑλάβαν[16] [Πρεσϑλάβαν в ръкопис ABV и Πρεασϑλάβαν в U]);

Продължителят на Георги Монах (след 1078г.)

971 г.

"Цимисхий започнал с българите голяма война и довел войските си до Преслав (Πρεασϑλάβαν πόλιν μεγάλην), голям и многолюден град"[17]

Михаил Аталиат. "История" (след 1079 г.)

1053 г. "Като прекарал целия ден около Велики Преслав (τὴν μεγάλην Πραισϑλάβαν)" [отнася се до Михаил Аколут][18]

Ана Комнина. "Алексиада" (след 1138 г.)

1087 г.: по време на похода на византийския император срещу печенегите в Дръстър, тя на няколко пъти съобщава името на Преслав: Преди решителната битка Палеолог и Маврокатакалон съветвали императора "да се отправят в пълно въоръжение за Велика Пристлава (τὴν μεγάλην Πρισϑλάβαν) ...и ние ще имаме занапред най-укрепената крепост Велика Пристлава (τὴν μεγάλην Πρισϑλάβαν)"[19]

Йоан Зонара. "История" (XII в.)

971 г.:

Във връзка с похода на Йоан I Цимисхий в Североизточна България "Така той стигнал ненадейно близо до Велики Преслав (τῆς μεγάλης Περσϑλάβας...като стигнали... до град Преслав (τῆς Περσϑλάβας ἄστυ), сварили вън от него около осем хиляди войници".

...И така бил превзет от ромеите град Преслав (της Περσϑλάβας ἄστυ), където бил заловен и българският василевс Борис".

1000 г.

"Той превзел чрез военачалници и Великия и Мали Преслав (τὴν μεγάλην Περσϑλάβαν καὶ τὴν μὶκραν)"[20].

Никита Хониат. "История" (след 1206 г.)

1185 г.: Отнася се до братята Асен и Петър след въстанието "...се отправили към Преслав (Πρισϑλάβα) [това е много стар град, цял направен от печена тухла и по-голямата му част е обкръжена от Хемус]"[21].

Теодор Скутариот. "Обзорна хроника" (след 1282 г.)

1185 г. относно въстанието на Асеневци: "Те връхлетели върху Преслав (Πρεσϑλάβα) [това е древен, много голям и укрепен град]" "Велики Преслав (μεγάλη Πρεσϑλάβα) и Проват... били дадени като дял на Петър"[22].

Георги Акрополит. "История" (след 1260 г.)

1187 г.: "...братът Асен подарил на Петър като собствено владение и Велики Преслав (μεγάλη Περσϑλάβα), и Проват"[23].

Мануил Фил "За подвизите на известния и чутовен протостратор" (след 1305 г.)

1280 г.: отнася се до похода на Михаил Глава Тарханиот и завладените от него градове.

"...и от Проват, но и от Преслав (Πρεσϑλάβα)" ...и още превзема самия Преслав (την Πρεσϑλάβαν) ...Преслава с Атица [Тича] (Πρεσϑλάβα σὺν 'Αϑὶτξη)"[24].

ИМЕТО НА ПРЕСЛАВ В СЛАВЯНСКИ РЪКОПИСИ:

Йоан Екзарх "Шестоднев. Слово за шестия ден" (IX-X в.)[25].

"Когато [някой] обикновен и беден човек и [при това] чужденец, идвайки отдалече [стигне] до портите на княжеския двор... и като влезе вътре, той вижда да се издигат къщи от двете страни, украсени с камък и дърво и целите изписани. А като влезе в самия дворец и съзре високите палати и църкви, украсени необикновено богато с камък и дърво и различни краски, а отвътре с мрамор и бронз, сребро и злато, той няма да знае с какво да ги сравни".

Из втората служба на св. цар Петър, написана през втората половина на X в.

"Радвай се, Петре, утвърждение на църквите и на твоя град Преслав (**н градоу твоемоу Прѧславоу**)[26]

Руски летописен свод "Повесть временных лет", съставен през XI в.[27]

1. Година 6475 [967] "Светослав се отправи против българите при Дунава. И започнали да се сражават двете страни. Светослав надвил българите, превзел 80 техни крепости на Дунава и започнал да управлява там, в Преславец (**Переꙗславьць**), като вземал данък от гърците".

2. Година 6477 [969]. Каза Светослав на своята майка и своите боляри "Не желая да бъда в Киев, а желая да живея в Преславец на Дунава - там е средата на моята земя, тук се стичат всички блага: от гръцката земя - злато, тъкани, вина и различни плодове; от Чехия и Унгария - сребро и коне; от Русия пък - кожи и восък, мед и роби".

3. Година 6479 [971] "Светослав пристигнал в Преславец и българите се затворили в града... настанала голяма битка... Светослав надвил, взел града с пристъп и изпратил пратеник при гърците с думите "Искам да отида против вас и да завзема вашия град, както завзех този град".

Български апокрифен летопис от XI в.

"След това пък прие българското царство Симеон... и великият град Преслав (Н **великы градь Прѣславь**) той създаде,...И Преслав град [той] гради и създаде в 28 години."[28]

"И се възвърна от Изток в град Преслав (**вь градь Прѣславь**). И прекара в царството си Роман 9 години и почина"[29]

Дубровнишка грамота на Иван Асен II (1230г.)

"или достигат до Преслав (**дѡ Прѧславь**) и Карвунска област"[30]

Из житието на св. Петка Епиватска, съчинено от патриарх Евтимий (1396 г.). Най-старият препис е направен приживе на Евтимий и се намира в Зографския манастир

1230 г.: "Царят изпратил за мощите на Марко всеосвещен митрополит на Великия Преслав (**великаагѡ Прѧслава**)"[31]

Летописни бележки от Манасиевата хроника, старобългарски превод от XIV в. [32]

971 г.: "Този цар Цимисхий превзе Преслав (**Прѣславь**) и отне всички царски отличия..."

1000-1018 г.: "Този цар Василий разби Самуила, царя на българите... и превзе Бдин и Плиска и Велики и Мали Преслав (**нвеликы Прѧслва и малын**)

Бориловия синодик:[33]

Преславски патриарси (**патріархѡм прѣславскымь**)

Леонтий, Димитрий, Сергий и Григорий

Митрополити преславски:

Стефан, Димитър, Лъв, Григорий, Герасим, Аарон, Милетий, Макарий, Сава, Доротей, Висарион, Макарий.

Из житието на Теодосий Търновски, написано от патриарх Калист на гръцки и преведено на славянски от иеромонах Спиридон през XVIII в.[34]

Цар Иван Александър (1331-1371) свикал църковен събор на който присъствал той със синовете си Шишман и Асен в новоиздигнатия от него палат: при тях беше и патриарх кир Теодосий; после - свещенейшият великопреславски митрополит прототрон Доротей, дръстърският митрополит Захарий..."

ИМЕТО НА ПРЕСЛАВ ОТ ЛАТИНСКИТЕ ИЗТОЧНИЦИ:

Дуклянската летопис, славянският текст датира от XII в., през 1510 г. е преведен на латински език.

"По това време се поминал българският цар, на име Петър, който живял в града Велики Преслав (civitate Magna Preslava)"[35]

Из "Преписката на папа Инокентий с българите". Писмо на архиепископ Василий до папа Инокентий (края на 1203 г.)

"и прати ми палиуми за двамата митрополити на Преслав (Pristhlave) и Велбъжд (Belebusdii)"[36]

Писмо на българските архиепископи и епископи до папа Инокентий III (1203 г.)

"грешник и смирен митрополит на великата църква на Преслав (magna ecclesie Prostlave)"[37]

Notitiae episcopatum diocesis Bulgarie.

а) Списък от XIII в.

938. Архиепископът на Преслав (Prosthlaviensis)[38]

б) списък от XIV в.

Архиепископът на Преслав (Prosthlaviensis)[39]

Описание на България от 1640 г. от архиепископ Петър Богдан.

"А на юг на около 5 мили (от Шумен) има един преголям град, който се нарича на турски Ески Стамбул..., но сега е разрушен. Нарича се на (славянски) Приславан (Prislavan), сиреч преславен град (citta glorissima)[40]

Карти: Името на Преслав не е засвидетелствано със сигурност в нито една от средновековните карти. Единствено в Атласа на Андрея Валспергер от 1448 г. би могло да се прочете селище изписано с буквите PREYl.[41]

АРАБСКИ ИЗТОЧНИЦИ

Идриси "География", XII в.

"А измежду градовете на Румъния [в тази секция спадат]:

Барасклафиса, Мигали Брасклафа (Migali Barasklafa)"[42].

"Между Батарни (Петрин) и Бурфанту се намира една река, която тече откъм Барасклафа (Sklafa)"

"От град Бурфанту (Провадия) до град Мигали Барасклафа (Велики Преслав) има един ден път. Последният е добре населен град от средна величина. Близо до него тече една река, средно голяма"

"От град Мигали Брасклафа до град Фарбисиус (Върбица) има един ден път"[43].

ОТ СФРАГИСТИЧНИ ПАМЕТНИЦИ:

А. Печати на стратези на Преслав:

1. Андроник Дука, протоспатарий и стратег на Велики Преслав (ТНС $\overset{\Gamma}{\mathrm{M}}$ ПРАІСΘΛАR'=τῆς μεγάλης Πραισϑλάβας или Πραισϑλάβιτξας), (50-60 г. на XI в.)[44]

2. Йоан императорски протоспатрий и стратег на Преслав (ΠЄΡСΚΛΑRΑ'=Περσκλάβας), X-XI в.[45]

3. Константин Карантин, протоспатрий при хрисотриклиниума и стратег на Преслав, 20-те г. на XI в. (ΠЄΡΔСRΑ=Περδσλάβας)[46].

Б. Печати на:

а) стратези на Йоанопол (971-986):

1. Катакало имп. протоспатарий и стратег на Йоанопол

(ΗΑΝȣΠΟΛ' = 'Ηωανουπόλεως)[47].

2. Петър, императорски протоспатарий и стратег на Йоанопол

(ΙΑΝΝȣΠΟΛ' = 'Ιωαννουπόλεως)[48].

3. Леон Саракинопул, имп. протоспатарий и стратег на Йоанопол и Доростол (ΙWΑΝȣΠΟΛ' = 'Ιωαννουπόλεως)[49].

Тракия и Йоанопол (ΙWΑΝΝȣΠΟΛ; ΙΑΝΟΠΟΛ ΙΑΝȣΠΟΛЄΟС = 'Ιωαννουπόλεως)[50].

4. Теофан, имп. протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол (ΙW̃ΠΟΛЄΟС = 'Ιωαννουπόλεως)[51].

5. Никифор Ксифиа, имп. протоспатарий и стратег на Тракия и Йоанопол (ΙΑΝWΠΟΛЄΟС = 'Ιωαννουπόλεως)[52].

б) митрополити на Йоанопол:

1. Стефан митрополит на Йоанопол (ΙWΑΝȣΠΟΛЄѠС = 'Ιωαννουπόλεως)[53].

ЕПИГРАФСКИ ПАМЕТНИЦИ:

Ктиторски надпис от с. Тройца, Шуменско (1263/1264 г.)

"... Сава по милост божия прототронен митрополит на богоспасения град Преслав (**гра Прѣслава**)..."[54].

След представянето на наративните източници с името на Преслав, като напълно е възможно да сме пропуснали някои, още повече, че освен първоизточниците (които са достигнали до нас) са били правени значителен брой преписи, преводи и компилации, е необходимо да се опитаме да ги коментираме в следните насоки:

а) във връзка с етимологията на името на града:

б) как тя е била предавана (превеждана) в съответните документални източници (домашни и чужди);

в) възможно ли е от името на града и допълнителните характеристики към него да съдим за неговия социален и правен статут;

г) наблюдава ли се някаква динамика и развитие през вековете.

Както вече бе констатирано, въпросите за етимологията на името на града са били обект на коментар още от съвременниците на описваните събития, свързани с Преслав.

Най-голямо внимание му отделя Ана Комнина, като мотивите според мен за това са не само интелектуални. Тя е представителка на фамилия, току-що заела престола и която съвсем естествено се нуждае от утвърждаване на своята легитимност. Именно във връзката на рода Комнини с българския царски двор тя търси тази подкрепа, още повече, че има реални основания за това. Нейната майка е дъщеря на протовестиарисата Мария - внучка на последния български цар Иван Владислав (1016-1018).

В коментара си Ана Комнина заявява, че "този преславен град (πόλις δε ἄυτη περιφανης)", употребявайки може би не случайно славянската му форма "някога не носел това варварско име, но имайки гръцко... се наричал Мегалиполис (μεγάλη πόλις). Откак обаче българският василевс Мокър и потомците му... започнали да нападат Запада, градът получил съставно име, като запазил Мегали (μεγάλη) от гръцкото название и прибавил име от [езика на] славянородните, та започнал да се нарича от тях навсякъде Мегали [Велика] Пристлава (μεγάλη Πρισϑλάβα)"[55].

В същия дух е и коментарът на българина архиепископ Петър Богдан шест века по-късно "Нарича се на (славянски) Приславан (Prislavan), сиреч преславен град (citta glorissima)".

Да видим как отделните изследвачи са отговаряли на въпросите: кога и как се е появило и какво означава името на селището Преслава.

Според проф. Ф. Успенски, името на българския Преслав е просто превод на гръцкото ὑπέρφημον (преславен) и той го свързва с преславния дом на Тича, който построил Омуртаг[56].

Академик Й. Иванов уместно възразява "че няма нужда да извеждаме от гръцки език славянски изрази, като този и други - и дава примери с "преславния град Киев, преславния наш град Търнов и др.[57]

Етимологията на славянския израз и проследяването му във византийските хроники са дали основание на акад. И. Дуйчев да направи извода, че "името на селището Преслав, което подобно на първата българска столица Плиска, носи чисто българско име, образувано чрез субстантивирането на прилагателното в композитно наименование Прѣславѣнь градь"[58].

Как това наименование е предавано в съответните източници:

Най-ранният източник, в който е упоменато името на Преслав, е съчинението на Константин Багренородни, написано през 948-952 г. и отнасящо се до събития, свързани с появата на Преслав на историческата сцена и оттук на прицела на вниманието на хронистите.

Безспорно по-ранен и по-автентичен е "Шестоднева" на Йоан Екзарх, но там името на града не е упоменато.

За по-ранен период се отнасят: Описанието на "Старините на Константинопол", направено от анонимен автор, наречен условно Псевдо-Кодин и "Българският апокрифен летопис", но те са написани по-късно (най-рано от XI в.) и навярно отразяват времето си.

В най-ранния засега източник "За управлението на империята" е съобщено само името на Преслав без всякаква допълнителна характеристика. Πρεσλάβου в 894 и Περσϑλάβου в 924 г. Изказано е мнението, че формата Περσϑλάβου е по-старинна, но в този източник това е обратното. Това, както бе посочено по-горе, е първата поява на историческата сцена на името на българската столица и не е придружено от никаква характеристика относно статута му. Това би могло да се дължи както на факта, че е бил непознат на автора на съчинението, което е малко вероятно, така и на недостатъчната му изявеност. Вече в следващите по хронология сведения - наши и чужди, не е пропуснато уточнението, че се отнася до града Преслав или Прѣславѣнь градь, а Скилица не пропуска уточнението - столица на българите.

В службата на св. цар Петър от втората половина на X в. е казано: "Радвай се, Петре, утвърждение на църквите и на твоя град Преслав".

Същото е подчертано и в хрониката на участника в тези събития - Леон Дякон "И така града Преслав, поднал под властта на ромеите".

Малко по-специфично е положението в руския летописен свод от XI в. Българската столица там е наречена: Переяславец, Переяславец на Дунай и Переславец, но безспорно е, че се отнася до българската столица. Той отразява логиката на един летописец, намиращ се в Киев, който описва събития, развили се далеч от родината му и където се оказало, че има друг Преславен град, освен този в неговата страна (на Днепър) и който той нарекъл Переяславец с уточнението на Дунав, но че се отнася до българската столица, символ на българската държава, се подразбира от думите и на самия Светослав, който "... взел с пристъп града [Переяславец] и изпратил пратеник при гърците с думите "Искам да отида против вас и да завзема вашия град, както завзех този град"[59].

Най-добрата характеристика за ролята и мястото на града са самите думи на Светослав "тук се стичат всички блага: от гръцката земя - злато, тъкани, вина и различни плодове; от Чехия и Унгария - сребро и коне; от Русия пък - кожи и восък, мед и роби".

В анонимния български апокриф от XI в. е наречен "великият град Преслав".

Във византийските хроники от XI в. и по-точно от втората му половина към името, а не към съществителното град се прибавя епитетът μέγας, който в българските средновековни и съвременни преводи се превежда - велик. Оттук и името Велики Преслав.

Най-рано това е засвидетелствано в Йоан Скилица за събития в 971 г., но описани близо 100 г. по-късно "и разположил лагера си близо до града Велики Преслав (τῆς πόλεως τῆς μεγάλης Περσϑλάβα)", при което велик не е характеристика към съществителното град, а част от наименованието му и се получава известна повторяемост на двете съставки на името - велик и преславен град.

На какво се дължи това?

Този епитет не винаги е задължителен, дори и в самия Скилица, но като цяло се възприема от останалите хронисти от XI в. Намираме го изписан и върху една група печати на стратега на града - на протоспатария Андроник Дука.

Тази повторяемост в двете съставки на името очевидно е смутила един ерудит, каквато е била Ана Комнина и която добре е разбирала смисъла на Преславен, за да обяснява, някак си не на място, името на града и откъде идва прибавката на епитета мегали[55].

На какво се дължи прибавката на епитета μέγας?

Проследявайки еволюцията на титулатурата и длъжностите във Византия през втората половина на XI в., констатираме, че почти към всички се добавя епитетът μέγας: μέγας δομέστικος; μέγας δρουγγάριος; μέγας κουράτωρ; μέγας λογοϑέτης; μέγας πριμικήριος; μέγας σακελλάριος и др., а също и в църковната йерархия[60]. А обичайното название за означаване на големите градове и най-често столицата било μεγαλόπολις[61].

Навярно в тази връзка към името на Преслав като на голям град, преди това столица на българите, както не пропуска да уточнява Йоан Скилица, е бил прибавен епитетът μέγας. Очевидна е връзката между понятието μεγαλόπολις, което Ана Комнина употребява, когато съобщава за някакво събитие в столицата или друг голям град и μεγάλη πόλις, елинското име на Преслав, според същата.

В истории, хроники и летописи от XII в., които са буквални преписи на тези от XI в. и най-вече на Скилица, този епитет е задължителен. Във византийските хроники от XIII в. при едни (Хониат, Мануил Фил и др.) не се съобщава, навярно те са имали пряка, съвременна информация за града, а не чрез по-старите летописи и исторически съчинения, докато за други (Акрополит, Скутариот и пр.), той е съобщен.

В домашните източници, които имат официален и автентичен характер (царската грамота, ктиторският надпис на самия митрополит на града, "поменика в Синодика на цар Борил" и пр.), отново е възстановена формата Преславен град.

В латинските източници, като изключим летописа на дуклянския презвитер, който до голяма степен е домашен източник, името на Преслав се съобщава във връзка с отношенията на България и Ватикана от началото на XIII в. Името на Преслав, включено в титула на архиерея на града, е транскрибирано: Pristhlave, Prostlave, Prosthlavensisi и пр. и отговаря на етимологията Преславен град.

В достигналата до нас карта е посочено Preyl.

В арабските източници, чиито единствен представител е "Географията" на ал-Идриси и където навярно са ползвани византийски източници, е посочено Мегали Барасклава, което е еквивалентно на μεγάλης Περσϑλάβα.

И така, проследявайки името на града Преслав през вековете, ние констатираме, че то е едно и също и близко до своя първоизточник - Преславен град. Вековната му история и място в развитието на българската държава съвсем естествено му отреждат мястото на "ВЕЛИКИЯ ГРАД ПРЕСЛАВ" в съзнанието на поколения българи.

Проследявайки документалните източници с името на Преслав през вековете, в подсъзнанието, а твърде често и наяве, винаги витае името на друтия средновековен български град, известен в литературата като: Преславец, Малкия Преслав или Преславица.

Повече от сто години се дискутира не толкова около неговото съществуване, колкото относно неговата локализация, като твърде често имената и мястото на тези два града се смесват. В очертаната вече вековна дискусия би трябвало да се разграничат двата проблема: локализирането и дали е съществувал. За решаването и на двата ще трябва да се върнем към първоизточниците.

ИМЕТО НА МАЛКИЯ ПРЕСЛАВ В ДОКУМЕНТАЛНИТЕ ИЗТОЧНИЦИ:

Няма домашен извор, в който да е съобщено името на този град. Наистина в един от надписите на хан Омуртаг от 822 г. се казва "Кан сюбиги Омортаг, обитавайки своя стар дом, направи преславен дом на Дунав (ὑπέρφυμων υκον ις τὸν Δανουβην). "Въпреки нееднократните опити да се идентифицира той със "Переяславец на Дунай"[62], засега няма положителен резултат. Той се идентифицира от някои изследвачи с Дръстър или крепостта на о-в Пъкуиул луй Соаре[63]. Връзката между "преславен дом" и евентуалното име Преславец е недоказуема.

Името Преславец на Дунав е известно от летописа "Повест времених лет", въпрос, на който вече се спряхме.

За годината 6508, индикт 13, Йоан Скилица съобщава: "Императорът изпратил силна войска срещу българските крепости оттатък Хемус под предводителството на патриций Теодорокан и на протоспатарий Никифор Ксифия. Ромейската войска превзела големия и малкия Преслав (τὴν μεγάλην Περσϑλάβαν καὶ τὴν μἰκραν), както и Плиска и се върнала невредима и победоносна.

На следната година императорът пак потеглил срещу българите през Солун. Към него се присъединил управителят на Верея Добромир, който предал на императора града и получил титлата антипат[64].

В "Кратката история" на Йоан Зонара, както може и да се очаква, пасажът е съкратен: "Той превзел чрез военачалници и Велики, и Мали Преслав, и Плиска. Била му предадена Верия от Добромир, който минал на страната на ромеите."[65]

В българския превод на Йоан Зонара пасажът за Преслав е пропуснат, но е съобщено "Тогава превзе голямата преславна Иверия и малката. Сам Добромир, нейният управител, дойде да се предаде на царя."[66] На какво се дължи това объркване, е трудно да се отговори. Дали на техническа грешка в оригинала или на факта, че това селище с тези разновидности е било непознато на преводача.

В летописна бележка към старобългарския превод на хрониката на Константин Манасий за годините 1000-1018 е посочено: "Тогава цар Василий разби Самуила, царя на българите... и превзе Бдин и Плиска и велики и мали Преслав"

Цитираният по-горе пасаж от Историята на Скилица е бил обект на не един коментар, свързани главно с обхвата на ромейското завоевание през 1000-та г. Пропускането на името на Дръстър е дало основание на редица изследвачи да приемат, че настъплението е достигнало до Преслав и околностите му и че Дръстър не е бил владян от българите. Коментарът на имената на "големия и малкия Преслав" е дал основание на П. Дякон да приеме, че Малкият Преслав или Преславец се е намирал не на Дунав, а в близост с големия и допусна, че той би могъл да се локализира с аула на хан Омуртаг до днешното село Хан Крум.[67]

Ние не знаем конкретните източници на Скилица за този период, но разполагаме със сведенията на Леон Дякон, участник в експедицията през 971 г., когато е завоювана тази част на страната. Никъде той не съобщава за селище с подобно име.

При описанието на обсадата на Преслав той говори за:

а) равното поле пред града, където излезли русите и се срещнали с ромеите;

б) градът опасан с крепостни стени, от зъберите на които русите се бранели;

в) след превземането на стените, ромейската войска навлязла в града и извършила неописуеми кланета, а русите се оттеглили в царския дворец, ограден с яка крепостна стена;

г) след подпалването на двореца русите на брой 7000 излезли пред вратите на двореца и се приготвили за битка.

Самият Йоан Скилица описва тези събития по сходен начин:

а) войската се явила внезапно в равнината пред града, русите се спасили в града. Императорът се качил на една височина, за да вижда сражението, а войските се съединили и обкръжили града;

б) след като градът бил превзет, скитите побягнали към теснините, но били хващани и избивани. По-храбрите от скитите, на брой 8000, завзели едно укрепление във вътрешността на дворците в столицата;

в) императорът и войниците с бойни викове се нахвърлили срещу крепостта и понеже русите храбро удържали обсадата, те запалили огън, като мнозина загинали в огъня, а други побягнали. По такъв начин е бил превзет градът.

И той не съобщава за селище или град с име Малък Преслав по време на цялата военна кампания в Североизточна България.

Заедно с това следва да се има предвид, че Йоан Скилица е осведомен автор и щом ни съобщава за превземането на големия и малкия Преслав в 1000-та г., това сведение не бива да бъде игнорирано, но какво точно означава, е трудно да се отговори. След като в нито един друг източник не се прави подобно разграничаване, а също и не се съобщава за този топоним, би могло да се предположи следната хипотеза:

Топонимът малкият Преслав - да се отнася до Цитаделата на Преслав, която се извисявала над останалия град и която у Леон Дякон е наречена "царският дворец", а у Скилица "укрепление във вътрешността на дворците", в което се побрали 7 или 8000 скити, а Външният град, обхващащ територия над 3500 дка, да е означен с топонима големия Преслав.

Подобно е съотношението на крепостта Мундрага и града Дръстър.[68]

2. Друг източник, в който се съобщават данни за подобен град, е "Географията" на ал-Идриси:

"От Дристра през степта до град Барасклафиса (Barasklafisa, Barasklafsa или Br(i)sklaf(i)sa[69] на Изток има четири дни път. Последният град е разположен на една река близо до Хавуза"

"От Барасклафиса до град Дисина (Мачин) на Изток има четири дни път"[70]

В цитираното изследване този град Бараслафиса се идентифицира с Преславец или Малкия Преслав.[71]

В последния коментар на тези карти и при опитите за локализация на отделните селища е предложена хипотезата, че може би двете имена Мегали Барасклафиса и Барасклафиса се отнасят до едно и също селище и че е нанесено поради грешка или объркване на два пъти в две различни секции върху картите на ал-Идриси. Подобни примери, дължащи се на грешки, са били допуснати при представянето на Константинопол и Одрин.[72]

3. Трета група източници са различни карти от XV-XVI в.:

а) В някои морски карти (тип портолани) (от XV-XVI в.) в делтата на р. Дунав е отбелязано името Proslavica или Proslaviza, но в другите писменни (текстови) портулани, особено тези от XIV в., то липсва. Според Ал. Кузев може би това селище нямало търговско значение и не е представлявало интерес за италианските мореплаватели в Черно море, още повече че селището се намирало далеч от морето.[74]

б) Името Прославица (Proslauiza) е отбелязано и в редица географски карти от XVI-XVII в., например в картите на Меркатор (в карта, издадена в Дуйсбург на 13 март 1589 г.) Proslauiza е представена като голям укрепен град наред с Drestor, Kilia, Kilia Nouva, Bialigrod, Varna, а също и в картите на Якобо Касталди от 1584 и Хулсиус Левинус от 1630 г.[75]

Въпреки че не винаги е възможно по картите да се локализира селището, а още по-малко да се определи времето на неговото съществуване, което поражда съмнения дали се отнася до интересуващото ни селище, или до бившата столица Преслав, то наистина в делтата на р. Дунав (през XVI-XVII в.) се локализира селище с името Прославица, но трудно би могло да се настоява за неговата връзка с интересуващия ни Преславец или Малкия Преслав от X в. Според П. Дякону, това селище е свързано със заселването на руските староверци в началото на XVII в.[76]

4. Особена група документални източници са печати на византийски служители през X-XI в., върху които е изписан топонима Преславица:

а) на стратези на Преславица;

1. Леций, протоспатарий и стратег на Преславица, XI в.

(ПЄРΘΛARITZAC; ПЄРСΘΛ'R' = Περσϑλαβίτζας).[77]

2. Йоан Малеас, протоспатарий и стратег на Преславица

ΠЄPCΘΛ'R' = Περσϑλαβίτζας), XI в. [78]

3. Йоан Малесий, патрикий и стратег на Преславица (ΠPЄCΘΛARITZAC = Πρεσϑλαβίτζας).[79]

4. Леон Пигонит, протоспатарий и стратег на Преславица

(ΠPЄCΘRITζ = Πρεσϑλαβίτζας).[80]

5. Малесиос, императорски протоспатрий и стратег на Преславица (ΠPЄCΘΛARITζ' = Πρεσϑλαβίτζας).[81]

6. Мелиас, протоспатарий и стратег на Преславица (ΠPЄCΘΛ'R' = Πρεσϑλαβίτζας).[82]

7. Омалис, протоспатарий и стратег на Преславица (ΠPЄCKΛARITZAC = Πρεσκλαβίτζας).[83]

б) на комеркиарий на Преславица:

1. Евстратий Романиак, спатарокандидат и комеркиарий на Преславица

(ΠЄPCΘΛARTAC = Περσνλαβίτζας).[84]

2. Йоан комеркиарий на Преславица

(ΠЄPCΘΛ'R'TZHC = Περσϑλαβίτζας).[85]

3. Сергий, хартуларий и комеркиарий на Преславица (ΠPЄCΘΛ'.TAC = Πρεσϑλαβίτζας).[86]

Докато при другите документални източници (исторически съчинения, хроники, летописи и др.), които са достигнали до нас в различни преписи, констатирахме различия, дори в редица случаи смесването и подмяната на Преслав с Преславица, то в случая с печатите става дума за официални паметници, чрез които се е администрирало. Щом излизащите от канцеларията на стратега документи са се подпечатвали с топонима Преславица, той е съществувал реално.

Кой е този административен център?

Несъмнена е близостта му с топонима Преслав. За редица от представените по-горе случаи би могло да се приеме и че е изписано съкратено името Преслав (при № 1 б, 2). Но също така са налице и редица случаи, където топонимът Преславица е безспорен.

В досегашните публикации на печати на византийски провинциални служители с топоним Преславица (в това число и мои) се приемаше, че суфиксът ITZAC има значение на умалителна форма на топонима ΠPЄCΘΛARAC - ΠPЄCΘΛABITZAC и следователно се отнася до друго селище, еквивалентно на Преславец или Малкия Преслав.[87]

Сега в светлината на направените по-горе констатации, че няма сигурни данни за съществуването на друго средновековно българско селище с името Преславец или Малкия Преслав, би трябвало да допуснем като една възможност, че зад топонимите ΠPЄCΘΛABAC – ΠPЄCΘΛABAITZAC е стояло едно и също селище - бившата българска столица. На какво се дължи тази промяна?

Според П. Дякону, чрез суфикса ITZAC в гръцкия език се превеждат славянски топоними от ж. род, което има някакъв резон, тъй като в български език Преслав е от мъжки род, а в гръцки от женски род[88]. Но веднага възниква въпросът, защо в останалите случаи - при византийските автори, а също и някои печати името Преслав е транскрибирано на ΠPЄCΘΛABAC. Въпрос, на който не може да се отговори задоволително и с категоричност.

Остава да предложим хипотезата, че при хрониките се е следвало една установена форма, без да се вниква в граматическия смисъл на името на града, докато при печатите, когато гравьорът или поръчващият на гравьора се е сблъскал в практиката с името на града и трябвало да го транскрибира или преведе на гръцки, той се е затруднил. В първите две групи печати, които са и хронологически по-ранни, тези на Йоан и Константин Карантин, той е транскрибирал името Преслав чрез следните букви и съкращения: ΠЄPCKΛARA' = Περσκλάβα(ς); ΠЄPΔCRA=Περδσ(λά)βα(ς) и накрая се е наложила формата ΠPЄCΘΛABITZAC, изписвана изцяло или съкратено.

Ако приемем, че двата топонима се отнасят до едно и също селище - втората българска столица, се изправят някои неточности или несъответствия при досегашното интерпретиране на печатите. От приложения по-горе списък на печатите на стратезите на Преслав и Преславица оставаме с убеждението, че в Преслав са намерени и въобще в литературата са известни много повече печати на стратези на Преславица, отколкото на Преслав и второ, че някои лица, както в случая с Лециий, е бил едновременно стратег на Преслав и Преславица. При това положение би следвало да изправим и попълним списъка на известните ни длъжностни лица, служили в Преслав през X-XI в., т. е. всички титуляри, стоящи зад представените по-горе сфрагистични паметници.

Разбира се, тази хипотеза е необходимо да се преосмисли и да се даде отговор на редица въпроси, които възникват от това тъждество, но тя има място на съществуване.

И така, от достигналите до нас разнообразни документални източници бихме могли да проследим промените в името и статута на Преслав.

В най-ранните източници (в края на IX и X в.) той е наречен само Преслав. През втората половина на X в. към името му винаги се добавя определението града Преслав. След превземането му от византийците в 971 до 986 г. той носи името Йоанопол. След повторното му завоюване в 1000-та г. е възстановено българското наименование. Но при транскрибирането му на гръцки в официалните документи, каквито са печатите на управителите на града, е въведена формата Перд̧слава, Персклава и Преславица. През втората половина на същия XI век във византийските хроники и някои печати, към името на града е прибавен епитетът мегас - велик, който факт намира отражение и в по-късните преписи и съчинения на същите византийски хронисти. В домашните паметници е възстановено името Преслав, като е получило гражданственост на ВЕЛИКИЯ ГРАД ПРЕСЛАВ.

---

[1] Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio, ed. Gy. Moravcsik - R.J. H. Jenkins,Washington, 1967, p. 176, 40.10; Константин Багрянородный. Об управлении империи, М., 1989, с. 164, 40.10)

[2] De adm., p. 158, 32.130; Об управлении, с. 146, 32.130;

[3] N. Oikonomides. N. Les listes de preseance byzantines des IXe et Xe siecles,Paris, 1972, p. 265.9.

[4] Leonis Diaconi. Historiae, превод в **ГИБИ**,V, С.,1964, 260; Лев Диакон. История, М.,1988, с.69.

[5] **ГИБИ**, V, с. 261; Лев Дякон, с. 70.

[6] **ГИБИ**, V, с. 262; Лев Дякон, с. 71.

[7] **ГИБИ**, V, с. 264; Лев Дякон, с. 72.

[8] **ГИБИ**, V, с. 265; Лев Дякон, с. 73.

[9] **ГИБИ**, V, с. 265; Лев Дякон, с. 73.

[10] **ГИБИ**, V, с. 323.

[11] Ioannis Scylitzae. Synopsis historiatum, ed. I. Thurn, Berolini et novi eboraci, MCMLXXII, p. 295. 25; превод в **ГИБИ**, VI, с.263.

[12] Scylitzae, 296.52; **ГИБИ**, VI, с. 264.

[13] Scylitzae, 298.12; **ГИБИ**, VI, с. 266.

[14] Scylitzae, 298.10; **ГИБИ**, VI, с. 266.

[15] Scylitzae, 343.86-344.86; **ГИБИ**, VI, с. 280.

[16] Scylitzae, 475.22; **ГИБИ**, VI, с. 324.

[17] Продължителят на Георги Монах.- **ГИБИ**, VI, с. 154.

[18] Михаил Аталиат. История.- **ГИБИ**, VI, с. 170.

[19] Ана Комнина. Алексиада.- **ГИБИ**, VIII, С., 1971,с.62.

[20] Йоан Зонара. История.- **ГИБИ**, VII, С., 1968, 181-182.

[19] Пак там, с. 187.

[21] Никита Хониат. История.- **ГИБИ**, XI,С.,1983, с. 27.

[22] Теодор Скутариот. Обзорна хроника.- **ГИБИ**,VIII, с. 244.

[23] Георги Акрополит. История.- **ГИБИ**, VIII, с. 154.

[24] Мануил Фил. За подвизите на известния и чутовен протостратор.- **ГИБИ**, X, с. 145, 146 и 147.

[25] Йоан Екзарх. Шестоднев, С., 1981, превод Н. Кочев, с. 231.

[26] Й. Иванов. Български старини из Македония (=БСМ), С., 1970, фототипно издание, с. 392; И. Дуйчев. Из старата българска книжнина (=СБК),I, С., 1943,с.98.

[27] Повесть временных лет, Москва-Ленинград, 1950, 47-48; 50-52; Полное собрание русских летописей, I, М., 1962, 65, 67, 70, 73.

[28] Й. Иванов. Богомилски книги и легенди, фототипно издание, С., 1970, с.283; Дуйчев, СБК, I, с. 157; Стара българска литература (=СБЛ), 3, 1983, с. 62.

[29] Иванов, Богомилски, с.287; Дуйчев, СБК, I, с. 160; СБЛ, с. 64.

[30] Иванов, БСМ, с. 578; Дуйчев, СБК,II, с. 43.

[31] Иванов, БСМ, с. 434; В.Н. Златарски. История на българската държава през средните векове, 3, с.346.

[32] И. Дуйчев. Миниатюрите на Манасиевата летопис, С., 1962, миниатюра на л. 183; Летописта на Константин Манасий. Фототипно издание на Ватиканския препис по среднобългарския превод. Увод и бележки от И. Дуйчев, С., 1963, с. 369; Хрониката на Константин Манасий,превод С., 1992, с. 194-195.

[33] М. Г. Попруженко. Синодик царя Борила, С., 1928, с.

[34] В. Киселков. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник, С., 1926, с.21.

[35] **ЛИБИ**, III, С., 1965, с. 172.

[36] Пак там, с. 337.

[37] Пак там, с. 337.

[38] **ЛИБИ**, IV, С., 1981, с. 9.

[39] Пак там, с. 10.

[40] И. Дуйчев. Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан.- Архив за поселищни проучвания, II.2, (1939-1949) с. 187.

[41] Картите от Божидар Димитров.

[42] Б. Недков. България и съседните и земи презп XII в- според Идриси, С.,1960, с. 69.

[43] Пак там, с. 81.

[44] И. Йорданов. Печатите от стратегията Преслав (971-1088), С., 1993, № 303.

[45] Пак там, № 291-297.

[46] Пак там, № 298-302.

[47] Пак там, № 252-256.

[48] Пак там, № 257-258.

[49] Пак там, № 259-277.

[50] Пак там, № 239-244.

[51] Пак там, № 245-248.

[52] Пак там, № 250.

[53] Пак там, № 389.

[54] К. Попконстантинов. Старобългарски ктиторски надпис от с. Троица, Шуменски окръг.- Археология, 4, 1980, 56-65; П. Георгиев. Титлата "ПРОТОΘРОNЬ" в българската църковна иерархия.- ГНМ-Шумен (под печат), коригира четенето. Вместо митрополит на пототрония (първопрестолен град),той предлага...". прототронен митрополит на богоспасения град Преслав..."

[55] ГИБИ, VIII, с.63.

[56] О. Успенский. Абоба-Плиска, София, 1905, с. 236.

[57] Иванов, БСМ, с.9.

[58] И. Дуйчев. Проблеми из средновековната история на преслав.- Преслав, 1, С.,1968, с. 32.

[59] Това мнение е застъпено още в началото на миналия век вж. Й. Шафарик. Славянския древности. Перевод О. Бодянского, т. II, кн. 1, Москва, 1848, с. 395; Е. Голубинский. Краткий очерк православных церквей болгарской, сербской и ромынской,Москва, 1871, с. 51;И. Дуйчев. Българското средновековие, С., 1972, 367-368; P. Diaconu. Autour de la localisation de la Petite Preslav.-RESEE, III,(1965), 1-2, 37-56; А. Кузев. За имената на средновековната крепост на Дунавския остров Пъкуюл луй Соаре.-ИНМВ, XIII, 1977, 63-64.

[60] N. Oikonomides. L'evolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siecle (1025-1118). - Travaux et memoire, 6, 1976, 125-152.

[61] P. Tivcev.Sur les cites byzantines aux XIe-XIIe siecles.- Byzantinobulgarica, I, 1962, p. 149.

[62] К. Шкорпил. Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея.-БИБ, II, 1929, с. 149; П. Мутафчиев. Добруджа в миналото.- Сб. Добруджа, IV, С., 1947, с. 29; К. Миятев. Славянский город в древней Болгарии.- Byzantinoslavica, X, 1949,2, p. 261.

[63] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи, С., 1979, 198-200.

[64] ГИБИ, VI, 280-281.

[65] ГИБИ, VII, с. 187.

[66] СБЛ, 3, с. 230.

[67] Diaconu, Autour, 44-49.

[68] За тяхната локализация вж. Бешевлиев, Първобългарски, 198-200.

[69]Според последното четене на проф. Irfan Shahid, вж.N. Oikonomides. Presthlavitza, the Little Preslav.-Sudost Forschungen, 42, 1983, p. 6, n. 23-24.

[70] Недков, Идриси, с. 79.

[71] Пак там, Идриси, 134-135.

[72] С. Кендерова, Б. Бешевлиев. Балканският полуостров изобразен в картите на ал-Идриси, С., 1990, с. 76.

[73] В картите на:

Андреа Бианко от 1436 г.(вж.: N. Gramada. La Scitia Minore nelle carte nautiche del Medio-Evo. Contribuzione alla topografia storica della Dobrogea, Ephemeris Daco-romana IV (1930), p. 224-226);

Морска карта на Фра Мауро от 1459 г. (вж.: Слав. ръкописи, документи, № 25, 27, 29, 30, 32, 33, 34);

Грациозо Бенинказа от 1461, 1469, 1471 г. (вж.: Димитров, Б. България в средновековната морска картография,XIV-XVII в., С., 1984, № 25, 26, 47, 60);

Две анонимни карти на Черно море от Венеция, 1536 г.(изд.: Bibl. del Civice Museo Correr, Portolano, n° 31, tavola 11, n° 32, tavola 5, фотокопие в ЦДА, КМФ 35, инв. № 839.24 и 25);

Джовани Калапода (Георгиос Калаполос) от 1550, където името е Prosla (изд.: Bibl. del Civice Museo Correr, Portolano, n° 6, tavola unica - фотокопие в ЦДА, КМФ 35, инв. № 839.23);

Диего Хомеи он 1559, 1570 и 1572 (изд.: Paris,Bibl. Nationale. Cartes et Plans, Res Ge.FF.DD. 2002, pl. 5 - фотокопие в ЦДА, КМФ 35, инв. № 839.29);

Франческо Джизолфо, преди 1560 г.(изд.: Paris,Bibl. Nationale. Cartes et Plans, Res Ge.FF.DD. 14411, pl.12 - фотокопие в ЦДА, КМФ 35, инв. № 839.10) и др.

[74] Кузев, За имената, с. 62.

[75] Преглед на литературата вж. у Кузев, За имената, с. 62, б. 34.

[76] Diaconu, Autour, p. 39.

[77] Йорданов, Преслав, № 304-307.

[78] Пак там, № 308-308α.

[79] И. Йорданов. Непубликувани византийски печати от Силистра,(IV), № (под печат).

[80] Йорданов, Преслав, № 309-310.

[81] И. Йорданов. Моливдовули на стратези на Преславица.- Нумизматика, 1, 1984, 9-10, № III.

[82] Йорданов, Преслав, № 311.

[83] Пак там, № 312.

[84] Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art, vol. 1, ed. J. Nesbitt and N. Oikonomides, n° 78.1.

[85] Ibidem, n° 78.2.

[86] Ibidem, n° 78.3.

[87] И. Йорданов. Малък Преслав или Преславец X-XI в. (по сфрагистични данни).- Сб. България 1300. Институции и държавна традиция, II, С., 1982, 355-340; Oikonomides, Presthlavitza, 1-9; Йорданов, Преславица, с. 10.

[88] P. Diaconu. De nouveau a propos de Presthlavitza.- Sudost Forschungen, 46, 1987, 290-291.

ЮГОЗАПАДНИЯТ ДВОР НА ПРЕСЛАВСКИЯ ДВОРЕЦ

Маргарита Ваклинова, Ирина Щерева

Четвърт век ни отделя от началото на системното разкриване чрез разкопки на останките върху терените южно от двата основни корпуса на двореца[1]. Внимателното проучване постави ред нови въпроси и уточни значителни подробности от живота и вида на дворцовия град за различни периоди от обитаването им.

Най-значимите резултати се отнасят до изграждането на възможно най-пълна представа за характера на най-важните части от дворцовия ансамбъл, включващ освен главните владетелски сгради, обширни настлани с масивни плочи площади, сгради от духовния център на столицата или може би държавата, главната църква и оградени отделни дворове с градини и огради, имащи отношение към живота на двора (обр. 1).

На терасата, спускаща се от запад към изток, върху чиято северна част е издигнат корпусът на т. нар. Западен дворец - предполагаемото жилище на владетеля, е оформен и организирано застроен във връзка с дворците двор, (обр. 2) който за по-голяма точност може да бъде наречен югозападен двор. Теренът, заключен в сградите, които го обикалят, обхваща около 3 дка площ. В тази си част терасата е широка около 40 м и сравнително заравнена с лек наклон към изток. Разликата в нивата на оформения източно и южен за главните дворци площад е средно 2 м. Общо взето теренът е удобен за застрояване и градежите са съобразени с конфигурацията му.

Прецизните наблюдения върху хоризонталната и вертикалната стратиграфия на това място дават възможност да се изгради сигурна относителна и абсолютна хронология, като отчетливо се отделят два големи периода на ползване на терена - столичен и следстоличен. Вторият се дели на няколко хронологически етапа от определени исторически събития. Няма никакви данни за обитаване там в по-ранно време.

Оформянето на този двор, който поради местоположението си е неделима част от градския център, е осъществено не по-рано от края на IX-X в. Добър хронологически показател за това може да служи намерената в строителното ниво на оградната стена от запад монета на византийския император Лъв VI (886-912). Това е времето, когато при организираното единно застрояване на дворцовия център, в неговото планиране е било включено и усвояването на тази част от терасата, на която се определя особена роля в дворцовия център.

Един от най-съществените елементи на двора е оградната му стена. Тя има различна степен на запазеност и в отделни свои части, освен като оградна за комплекса, служи и за други цели.

Да започнем от западната стена. В процеса на проучване бе изградено становище, че комплексът и западната дворцова сграда са били оградени от запад с обща стена, която е изпълнявала ролята на западна за целия дворцов град. По-късно стана ясно, че това не е било така. Във връзка с това следва да се припомни, че още К. Шкорпил, който прави първите заснемания в Преслав с професионален военен топограф, поставя западния зид на Вътрешния град на разстояние 200 м западно от руините на основните дворцови сгради, които очевидно добре си личали.[2] Северозападният ъгъл на дворната стена се открива при проучванията на разстояние 2,40 м южно от Западния дворец и на още толкова към изток от външния му югозападен ъгъл. Проходът, който се оформя, слиза между двете стени към изток и има приблизителната ширина на известните досега улици в града. Данни за затварянето на прохода откъм запад няма. Както изглежда, той е свързвал пространствата между дворцовите части и площадите с предполагаеми ансамбли и части от града, издигнати на по-високата тераса западно от описваните сгради и дворове.

В изследвания сектор от 40 м по протежение на западната стена от север към юг стената на двора е разрушена до чакълестата подложка на основата. Само при северозападния ъгъл е запазена част от блоковата зидария. Тук е един от онези пунктове, в които се потвърждава по-ранното изграждане на Западния дворец от останалите части на цялос-

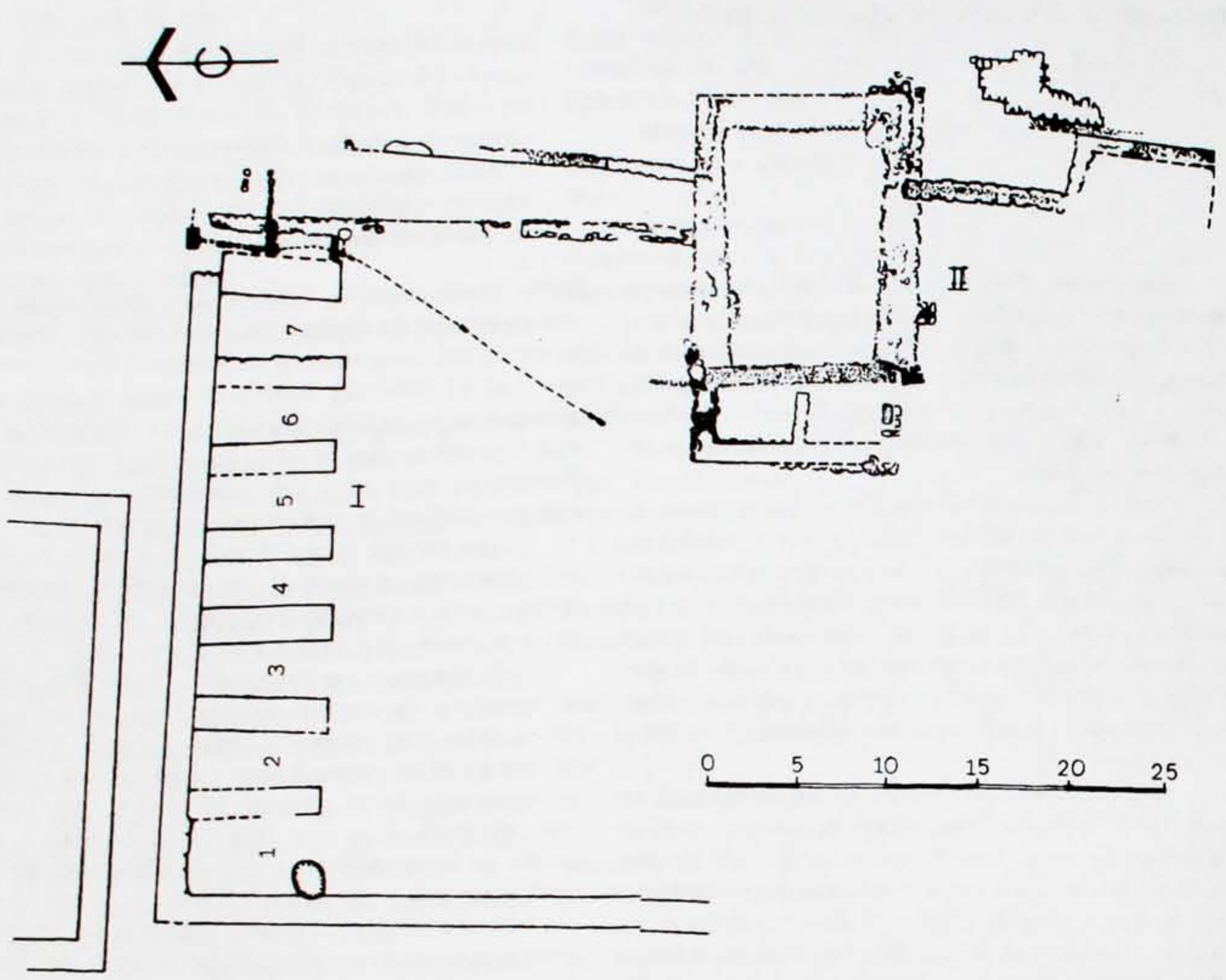

Обр.2. Велики Преслав. Вътрешният град с дворцовите постройки. План.

тно планирания център на столичния град, отличаващ се с единна концепция. Основите на западната стена на югозападния двор са вкопани в здравия терен на дълбочина 0,55 м. Те са положени в изкоп, широк 1,70 м. В дъното му е насипана речна баластра и глина, върху които е излят изравнителен пласт от дребен чакъл и бял хоросан. Нагоре се издига зидария от блокове. Цокълът на стената е широк 1,70 м, а нагоре, както и при сградите, издигнати в този двор, зидът остава с дебелина 1,50 м.

Северната оградна стена е северна и за едната от двете големи сгради в комплекса, означена като сграда I. Тя е построена заедно със западната стена и има същия характер и дебелина. При изграждането ѝ е било прекъснато строителното ниво на южната външна стена на Западния дворец. Ако се съди по чакълестата подложка, запазена южно от вътрешния двор, оформен между двата главни корпуса на двореца, северната оградна стена е продължавала на долната тераса на изток и е ограждала много по-значително по размери пространство южно от главните дворцови постройки.

Източната стена всъщност в долната си част е подпорна стена на терасата. Тази подпорна за западната тераса стена е издигната с две функции - градоустройствено-декоративна и изолираща. Издигането ѝ е станало успоредно и едновременно с цялостното оформление на градския център. Тя отделя самостоятелен двор в общата дворна система на организацията на пространството. Дворните стени ограждат терени и отделни групи постройки, обвързани с общи функции, разположени веред и между площади, съединени с тесни улици. Известни са вече няколко такива комплекса в южната част на Вътрешния преславски град.

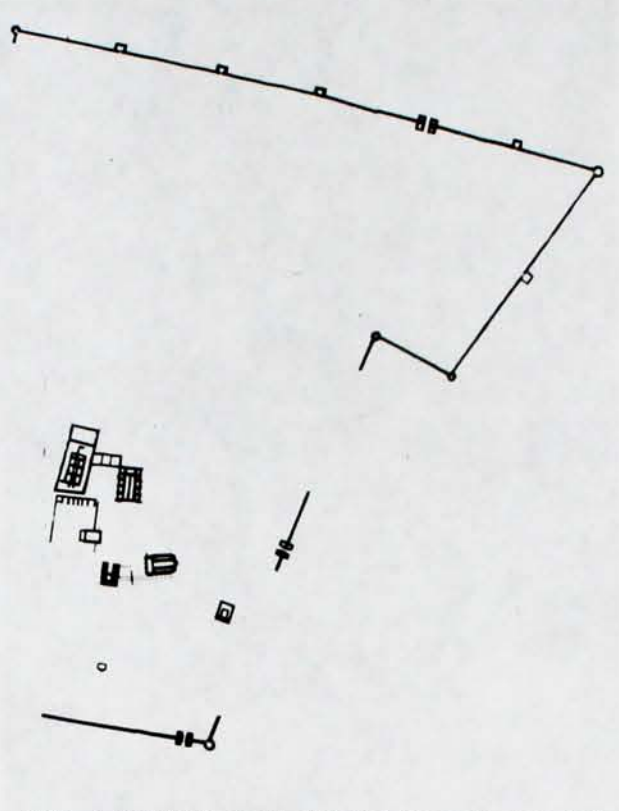

Обр. 1. Велики Преслав. Дворцов квартал. Сгради върху югозападната тераса. План на постройките от X в. и състояние на разкрития терен с останки от X-XIV в.

Обр. 3. Югозападен двор на Преславския дворец. Сграда II. Източна стена с терасата, на която е издигната сградата.

Подпорната стена започва от северния ограден зид на разстояние 1,25 м източно от сграда I в югозападния двор. В права линия тя продължава на юг по протежение на 28 м и се включва в сграда II на разстояние 7,5 м от двата ъгъла на източната и западната ѝ стени. В тази си част стената е фундирана ниско, под нивото на площадната настилка и двулицево от основата нагоре. Спойката на зидарията е от бял хоросан. Дебелината е 1 м. Има следи от измазването на лицевите фуги с хоросан, примесен с фино стрити тухли - изглеждала е така, както вече бе установено за източната стена на Западния дворец.

На разстояние 9 м към юг от североизточния ъгъл, при най-високата точка на терена, по периферията на терасата, е била оформена рампа от подредени под наклон нагоре към юг големи плочи - проход към вход в стената и към вътрешността на двора, вероятно през специално оформена порта.

Подпорната стена се е прекъсвала от сграда II, чиято източна част, издигната върху невисока платформа (обр. 3) се издава и надвисва над Южния площад. Тя продължава отново южно от тази сграда, като и тук основата ѝ е включена в масивния фундамент на сградата. В този сектор стената е запазена на височина 1,20 м и дебелина 1 м, има доб-

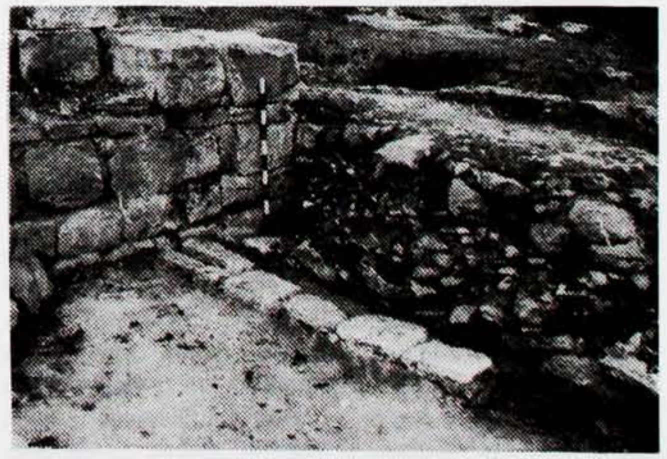

Обр. 4. Сграда II в югозападния двор. Основа с изравнителен насип от чакъл и останки от блокова облицовка при югоизточния ъгъл. Подпорната - оградна стена е включена в основата.

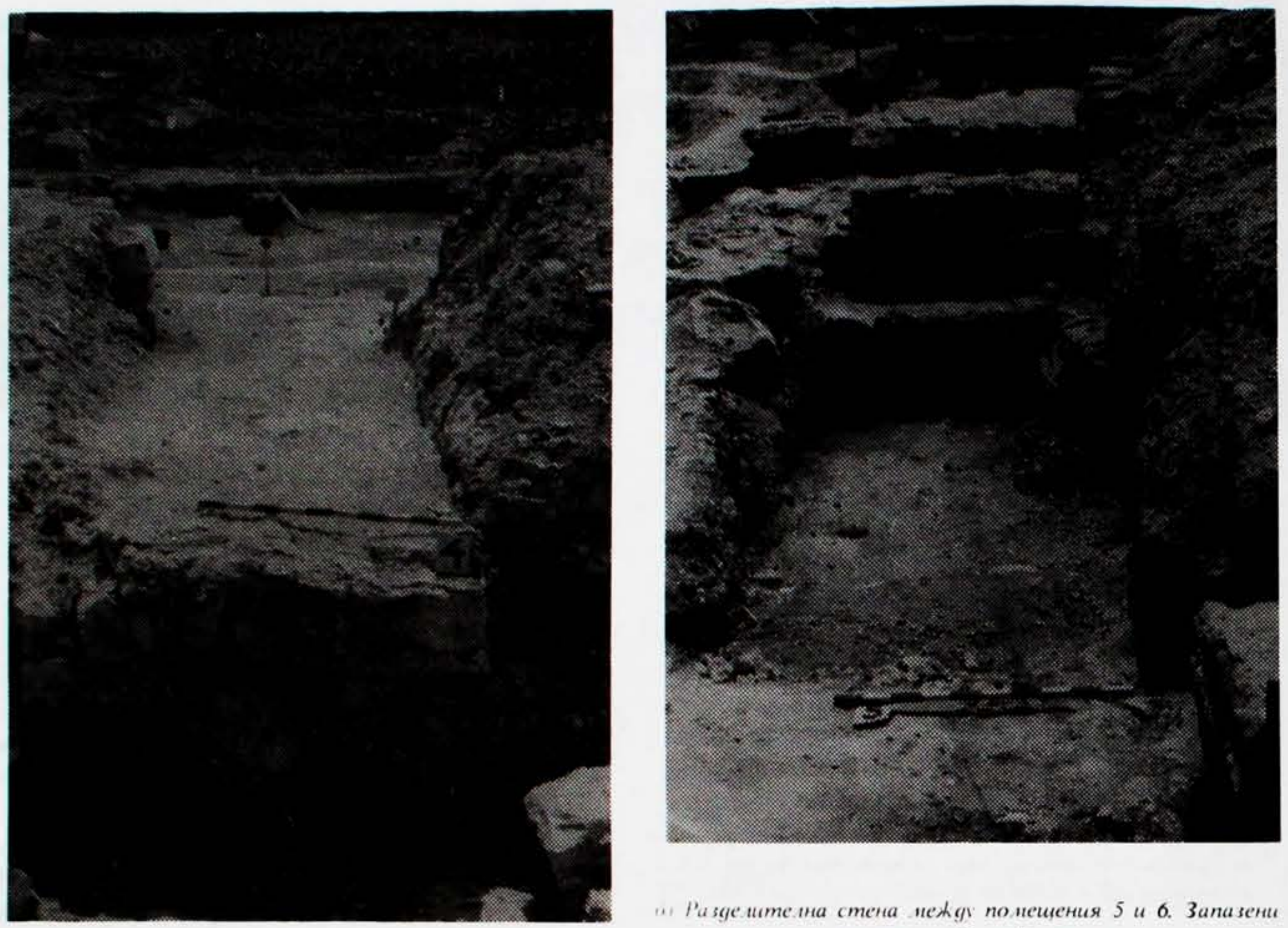

Обр. 5. Сграда I. а) Разделителна стена между помещения 4 и 5. Блокова зидария от цокъла.

б) Разделителна стена между помещения 5 и 6. Запазени части от субструкцията.

ре оформени лица, като се вижда, че тя е продължавала нагоре, превръщайки се в истинска ограда на комплекса (обр.4).

На 9 м южно от сграда II подпорната стена образува чупка под тъп ъгъл към изток, дълга 3,30 м и продължава на запад, успоредно и в непосредствена близост до стената на т. нар. сграда на Преславската архиепископия. При тази чупка се намира следващата рампа-подход от подредени под наклон плочи. Тя е добре запазена и достига височина 1 м, като преодолява разликата между терасата и терена на площада на това място. Широка е 1,50 м. Успоредна е на подпорния зид на разстояние 3,50 м източно от него. Вход в стената и площадка пред него накрая на рампата е имало, но за съжаление, точно в тази част тя е прекъсната. Иначе отстрани личат подпорните стенички-парапети на насипа, върху които са издигнати тънки стени.

Към източната оградна стена се отнася и облицовката от каменни блокчета с правилна форма и пълнеж от чакъли, изравняващ неравната землена платформа, върху която е издигната източната част на сграда II. Този начин на строителство върху изравнителни за терена насипи и създаването на изкуствени платформи е познат и от други места в Преслав, от които най-характерен е примерът с Кръглата църква. Останки от тази платформа са запазени на местата, където подпорната стена се свързва с южната стена на сграда II и при югоизточния ѝ ъгъл. Облицовката от блокове е споена с бял хоросан. Вероятно във височина се е виждал висок цокъл от облицовка с пълнеж за терасата зад него. Около леглото, останало след демонтажа на тази еднореднова облицовка, са запазени на място плочи от съобразената с нея при подреждането настилка на Южния площад.

Данните за южната оградна стена са най-оскъдни и неясни. Тя е разбита от гробове от по-късно време, строежи, дори калдъръм, вероятно от турския период, множество отпадъчни ями и варници от турско време. Към север са запазени няколко блокчета от облицовката ѝ. В източната част личат чакъли от подложката ѝ с посока от запад към изток. На терена на терасата и такива липсват. Откриването на следи от съоръжения южно от нея подсказват, че към юг се развива друг ансамбъл, чието устройство и организация не са известни. Но вероятно входът към него е в източната стена. Открилият се малко по-южно подход, оформен със стъпала и отвор в стената, може би води към него.

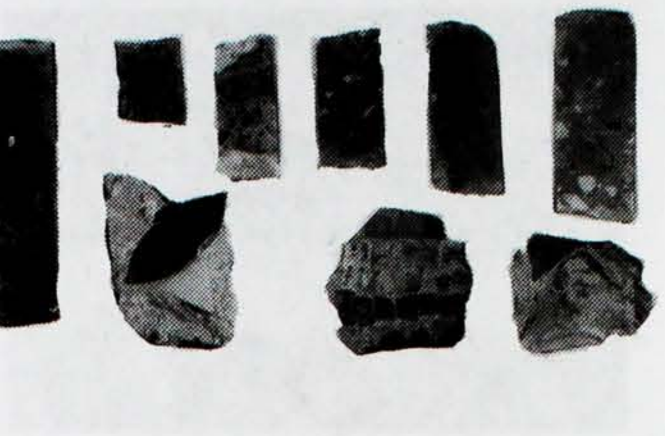

Обр. 6. Сгради I и II в югоизточния двор. Късове от настилките на подовете.

В така оградено пространство около края на IX и началото на X в. са се разположили две големи постройки, както изглежда, в градинска среда, развита върху заравнената част на терасата, в югозападната част на двора.

Сграда I се намира в северната част на двора. Цялата ѝ застроена площ е 252 кв. м без северната и западна оградни стени, които в определени участъци са външни стени и за сградата. Сградата е издължена верижна постройка и се развива на дължина 36 м от запад към изток, разпределена на 7 помещения. Седем метра е ширината на постройката от север към юг. Частите ѝ са отделени с успоредни една на друга преградни стени, чиято масивност и дебелина подсказват, че във височина те са носили поне още един етаж. Разделителните зидове са се допирали към северната външна стена. Разкрити са в различна степен на запазеност. Някои са съхранени в подложки, други са били разрушени и заравнени на определено ниво още през средновековието. На отделни места има запазени части от суперструкцията от правилни и добре иззидани блокчета над еднородов цокъл. Към юг разделителните зидове завършват с чела (обр. 5 а,б).

Според първоначалния си замисъл оградата е била отворена в долния етаж към вътрешността или затворена с нетрайни прегради (от дърво), за които сега не може да се съди по нищо. По-късното преграждане на тези отвори със стени е ликвидирало всякакви следи.

Отделните клетки на долния етаж не са съвсем еднакви по ширина. Средно тя е от 3,5 м, като за първото помещение в северозападния ъгъл достига 4 м. Не може точно да се съди и за наличието на вътрешна връзка между отделните части на постройката. Квадратурата на отделните дялове варира от 27 кв. м за северозападното помещение 1 до 20 кв. м за най-малкото - четвъртото към изток.

Първото помещение има продължително ползване и преустройства през различните епохи. На началното използване на това почти квадратно пространство в сградата отговаря под, настлан с каменни плочи. На същото ниво е открита и хоросановата подложка за пода във второто помещение към изток. В насипите на третото помещение, което не е изключено да е имало вътрешна връзка с това западно от него, се откриват мазилки от хидрофобен хоросан, конструкции, изливани върху скари за оформяне на съоръжения, в които е ползвана вода, а подът е бил от големи тухли. В северната част на това помещение се откриват и водопроводни тръби. Всичко това навежда на мисълта, че това може да е било място на малка частна баня. От разрушенията на горния етаж вероятно тук са попаднали мраморни украси.

Подът на четвъртото помещение е бил също върху хоросанова подложка. Много късове от настилка в опус сектиле (обр. 6) се откриват в насипите от разрушения, но може да са и от втория етаж, от чиято дървена балюстрада е и колонка от варовик, намерена в насипа (обр. 7). Изглежда, на горния етаж е имало открит чардак или холиак. Сградата е била отоплявана поне в тази си част, защото в насипа се откриват късове от глинена коминна тръба във форма на паралелепипед димопровод (обр. 8). Намират се части от каменни облицовки на стените, плочи за парапети, късове от тухли, участвали в конструкцията очевидно на горния етаж, вероятно като оформление на арки, ако се съди по полепналия от двете страни хоросан. Мраморни украсени облицовки от арки се откриват в насипите, както и керемиди от покрива.

Много прозоречни стъкла в насипа в помещения 5 и 6 показват, че сградата е била обилно осветена. Стъклата са били плоски, овални, с удебелен център, вероятно са били монтирани в оловни рамки. Късчета от оловни ленти изобилстват в насипите. При почистването, заедно с части от мраморната украса, в яма вън от сградата са попаднали и късчета от разноцветните гладки и фасетирани стъкла от прозорците.

Верижният план на сградата е познат от ред други постройки в ранносредновековната българска архитектура и в самия Преслав. Сграда I е имала

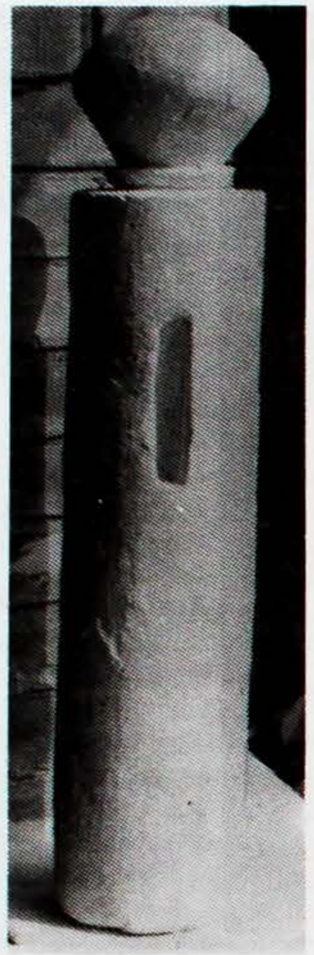

Обр. 7. Сграда I. Варовикова колонка от парапет.

Обр. 8. Сграда I. Глинени тръби за комини.

поне приземие и етаж. Състоянието на долния етаж дава възможност да се предполага, че най-западното от помещенията е било с обслужващ, вероятно входен характер. Пред южната му стена дори е вкопана дълбока яма, в която са били изхвърляни отпадъци от кухнята и късове от луксозните трапезни съдове от различен вид и материали - керамични обикновени и луксозни, вносни фаянсови и стъклени. Обслужващ характер са имали и другите помещения. Комините предполагат огнища и на долния етаж. Наличието на обилна вода, на подходящо оформено за бански цели помещение, подсказва и такъв кът в сградата. Към двора и сградата е можело да се премине и на кон, за което говорят съоръжените полегато рампи.

Ползван за живеене е изглежда етажът. Без съмнение сградата е била жилище, но вероятно с временен характер. От първоначалния ѝ период, т. е. от времето на ползването ѝ в основната ѝ функция и предназначение произхождат находки, които се свързват с предлагане на храна и питиета на трапезата. Напълно е възможно тя да е била от типа на т. нар. павилиони - постройки в дворна и градинска среда, свързани с владетелските дворци, използвани за отмора и размишления или за приемане на гости. Такива се знаят от други дворцови центрове на Средновековието.

Сградата е била водоснабдена (обр. 9), имала е печки (камини) и поне в източните части - прозорци с многоцветни овални стъкла. Освен каменни блокове, в строежа ѝ са използвани и тухли. Множество розови на цвят хоросанови нападали фуги подсказват, че отвън, на фона на белите блокчета, стените са обхванати с розова хоросанова мрежа. Покривите са покрити с керемиди от двата типа - тегули (tegullae) и имбрици (imbrices). Подовете в приземието са били от каменни плочи, тухли или преупотребени късове от мраморни плочи върху подложка от хоросан.

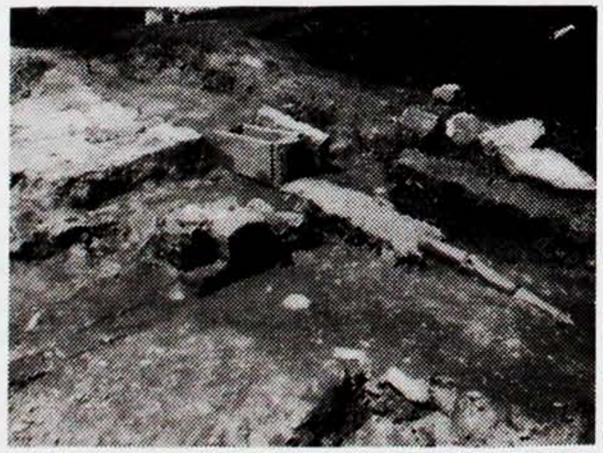

Обр. 9. Сграда I. Североизточен ъгъл с подпорната стена, водопроводна разпределителна шахта и водопровод вън от северната стена.

Горният етаж е бил достъпен по стълба. За стъпала пред фасадата няма данни. Би могло да се предположи, че такива е имало в западната част, може би във второто помещение в долната част на сградата, което прави впечатление с изолираността си. Откритите парапетни плочи и колонки могат да бъдат от дървена балюстрада или парапет на балкон на етажа. Не е изключено стълбите да са излизали и вред дълбок, отворен към цялата ширина отпред, чардак на сградата. От него се е отивало в помещения към запад и в редицата стаи към изток. За обитаване говори луксозният интериор, който може да се възстанови за помещенията между 4 и 7. Това са светлите и отоплени части на сградата, с подове в опус сектиле, с балюстради и облицовки от мрамор.

Независимо от сходството в украсата на тази постройка и на главните дворцови сгради, камерният характер на помещенията налага известна разлика в репертоара и мащабите на украсата. Декоративните материали са използвани преди всичко за облицоване на стените. Възможности за развиването, пък и нужда от колонада няма. Богатството на подовете е завършвало картината на лукса на етажа.

Сграда II е била издигната в този двор едновременно или почти едновременно с първата. Разположена е на 20 м средно от южната фасада на сграда I и има същата ориентация на дългата си ос от запад към изток. Именно нейната източна част е издигната върху платформа, надвисваща и вдаваща се на десет метра в площадка на юг от дворците. Начинът на разполагане на постройката в така подготвеното съоръжение показва предварително замислена идея на планиране в тази част на дворцовия център. Подпорната стена, платформата и облицовката ѝ и самата сграда са замислени и изградени заедно. Сградата влиза навътре от специалната платформа (обр. 10) с 2,5 м към запад. Запазена е само подложката на стените. От суперструкцията личат остатъци от блокове в хоросановата заливка на чакълестата подложка и един блок на място в югозападния ъгъл. Дебелината на подложката е съобразена с наклона на терена и затова в долната част на склона в южната стена достига до дебелина 2,40 м. Чакълестата подложка на стените е примесена с кал и отгоре залята с хоросан. Стените на фасадата на сградата към двора са фундирани по този начин, но не особено дълбоко и дебелината им е около 0,90-1 м. Преддверието или портика на западната, гледаща към двора фасада, не са носили тежест и са използвали равния терен на двора. Затова по-голяма дебелина на стените там не е била необходима. Още повече, че не е изключено там да е била оформена лека аркада. Блоковата зидария личи и над масивната основа на източната стена, подреждана и изравнявана на няколко пласта.

При лошата запазеност на тази сграда, за която има основания да се мисли, че рухва още в края на X в., към реконструкцията на вида ѝ е трудно да се пристъпи. Основите оформят сграда с правоъгълен план с надлъжна ос изток-запад. Към изток се оформя голяма правоъгълна зала, а към запад - преддверие или портик. Няма данни сградата да е имала втори етаж. Дебела 5 см замазка от хоросан в западната част на пода показва, че той е бил настлан

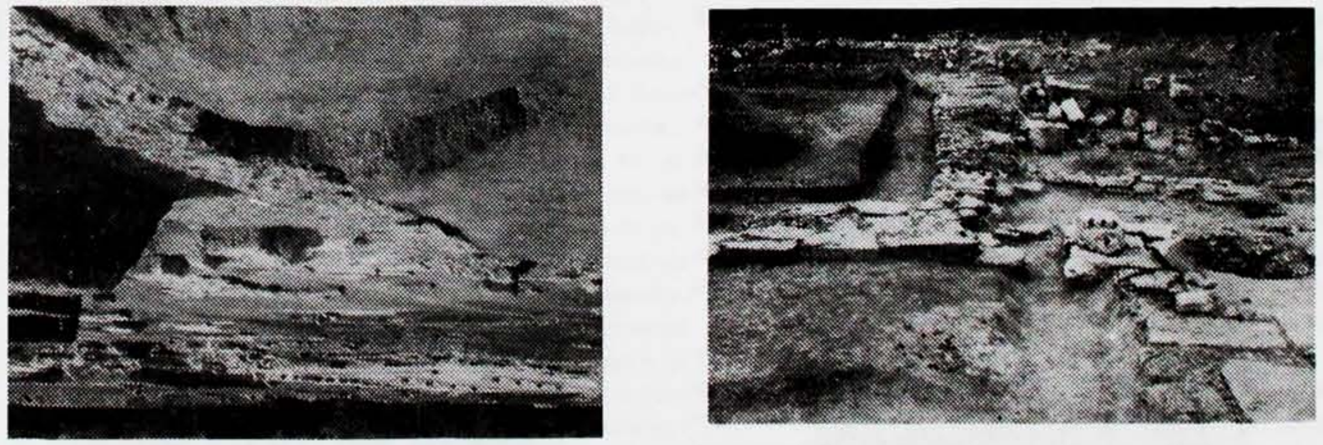

1. 2.

Обр. 10. 1. Сграда II. Североизточен ъгъл с източната стена и подпорната стена на север. Вижда се на преден план гнездото на демонтираната блокова облицовка в основата на платформата, върху която е издигната сградата, както и настилката на южния площад, който опира до нея.
2. Сграда II. Основи на южната стена с включената в нея подпорно-оградна стена.

Обр. 11. Колона с релефна украса. Фрагмент.

вероятно с мраморни плочки в опус сектиле. Такива са намерени в насипите в големи количества, както и в яма до сградата, в която се намират и рамките, оформящи подовите пана. Залата има вътрешни размери 13,6 х 9,5 м или обща квадратура на използвания интериор 128,30 кв. м. Входната част е дълбока 3 м и широка 10 м. Сградата има използваема площ от 160 кв. м. Конструкцията и изградената висока платформа допускат оформянето откъм изток във фасадата към площада на лоджия или тераса.

При тази хипотетична реконструкция е ясно, че сградата е зален тип с главен вход към двора. Може би още един е имало от север под портика, водещ директно по покрит подход от дворците към комплекса на югозападната тераса. Тази сграда е била със специални функции и от типа на триклиниите или павилионите за приеми в дворцовите центрове на Изтока и Запада.

Очевидно двете сгради са обвързани със сходни и допълващи се функции, което още повече подсилва затварянето им в един двор. За това също може да се съди от разпиляните декоративни материали. Залният тип и предназначението на сградата са изисквали излизане от камерния стил на украса на сграда I. Но и тук тя не е много различна от тази на главните дворцови сгради. Очевидно едни и същи майстори работят на двете места. Архитектоничните детайли в украсата тук са рядкост. Само къс от украсена с релефна палмета колона (обр. 11) и от кубически капител в насипите на сграда II могат да подскажат използването на архитектоничната украса в тази постройка. Бази, колони, капители не се срещат. Затова пък по дължина прерязани мраморни колони се преизползват за прагове на входовете в сграда I - обичай, познат и практикуван за всички сгради на Преславския дворцов център. Намират се късове и цели колонки от балюстради или парапети (обр. 12) от камък и мрамор, каквито не се знаят от другите жилищни и представителни сгради в центъра. В насипите на сграда I се намират и мраморни детайли с гнезда за инкрустация на многоцветни глазирани плочки или метал. Мраморни бели рамки с изрязани дентикули са ограждали многоцветни облицовъчни пана на стените, а защо не и икони? Проблемът за ползването на капители-конзоли за оформянето на отвори поставя капител, открит там и представящ имитация на известните конзоли с животни, зайци и палмета[3], но огрубял и с изобразена патица (обр. 13). Отворите са били богато украсени с пластични каменни портали и за това говорят части от такива рамки и в двете постройки.

В близката и съвременна на Велики Преслав епоха порталите на ломбардските постройки също са профилирани и украсени с различни растителни

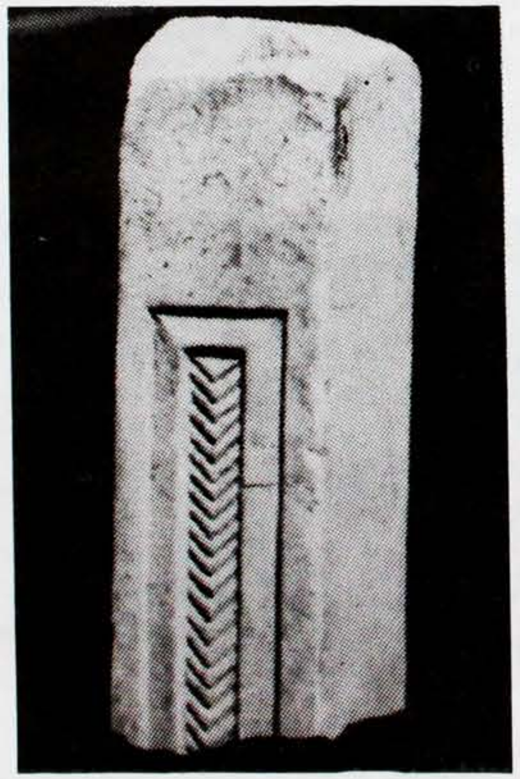

Обр. 12. Колонка от балюстрада. Фрагмент.

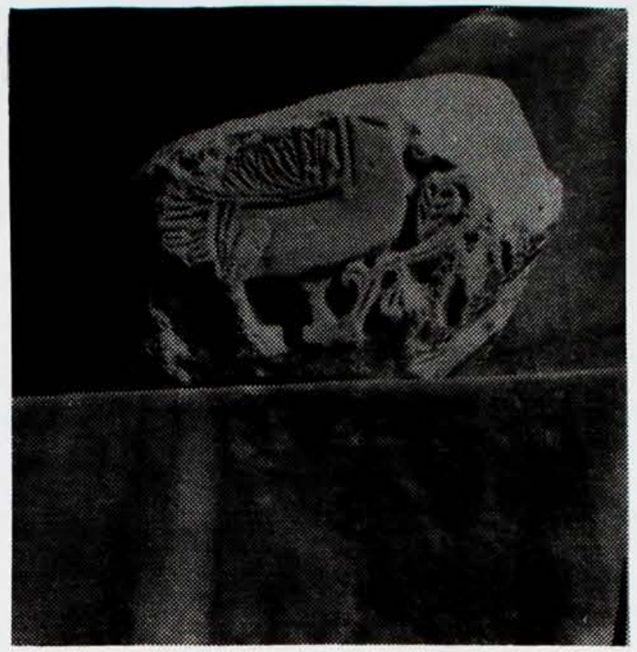

Обр. 13. Сграда I. Капител за конзола с патица.

мотиви и плетеници, разпределени върху повърхността на торуси (напр. порталът на църквата "Св. Амвросий" в Милано от края на VIII в.). Тези портали си пробиват път в строителството от камък, затова стават характерни и за средновековните строежи на Кавказ, еднакво, както и за предроманската скулптурна украса на Европа, особено в недалечните строежи на Адриатика[4] (обр. 14).

Останалият декоративен материал е от украсата на стените в интериора. Това са подобни на тези от дворцовите сгради тесни мраморни корнизи с редове палмети, опасващи горната част на стените в помещенията (обр. 15). Облицовките са също в стила на дворцовите - полирани мраморни плочи с разноцветни жилки и нюанси, рамкирани от тесни бели рамки с дентикули. Както и по екземпляри от дворците, отзад има каменарски знаци и то от същия тип. Може да се възстанови и системата на образуване на двойна рамка между два реда дентикули, опасваща паната, вероятно облицоващи стените на сграда II. Между двата реда тесни бели рамки се монтират полирани ленти от зелена бреша или червени шисти, широки по 6 см. Тази система е позната още от "Св. София" в Константинопол, а в X в. тя наново се възстановява и ползва като схема, ако съдим по ред примери, като известните ни облицовки на църквата на Богородица в манастира "Хосиос Лукас" във Фокида[5]. Орнаментиката на украсените па-

Обр. 14. Сграда II. Фрагмент от рамка на портал с профили, торуси и растителни мотиви.

рапетни плочи е характерна и за най-представителните сгради на Преслав от столичния период. Такава е и орнаментиката на късовете от цоклови облицовки и облицовки за аркирани отвори. Украсените цокли и тяхната поява в Преслав се свързват с източни влияния в пластичното творчество.[6]

При оформянето на интериора на двете сгради е било обърнато специално внимание на подовите настилки. Те са били в опус сектиле. Запазени са части и от композицията, оформяна от отделните късове и форми, които са познати от дворците като орнаментика и материали - бял мрамор, зелена бреша или сивкавозеленикав шист и червени шисти. Подове в опус сектиле са имали помещенията на етажа в сграда I. Вижда се мотивът на квадратче, поставено в диагонал, оградено с триъгълници, чия-

Обр. 15. Сграда I. Част от мраморен корниз с палмети от вътрешната украса.

то основа е равна и успоредна на четирите стени. Между тях е било поставено листовидно или ромбовидно кубче. Вероятно в подовете в сграда I е имало и центрични зален тип композиции с плетеници. Намерен е център от кръгла голяма червена шистова плоча и овални рамки от бял мрамор. В подовете са били използвани и големи квадратни плочи от проконески мрамор, големи шестоъгълни и осмоъгълни плочи. Не е известна от друго място и комбинацията на настилки от опус сектиле и опус теселатум. Вероятно сходни са композициите по подовете и в сграда II, където пак са запазени части от килимни пана и кръгови композиции. Мотиви, елементи от настилки от този вид са известни от представителните сгради за града от X в.[7]

Какво е предлагала терасата южно от Западния дворец в Преслав? На първо място отлично разположение, равноправно в това отношение на западната дворцова сграда и особеното значение, което очевидно й се придава в живота на преславския двор. Терасата е добре защитена от външните стени и изолирана към изток от широкия южен площад от подпорната и оградна стени. Високите, облицовани с камък и превръщащи в укрепления долните части на сградите на терасата са допълвали укрепването откъм града. Отворите, които са водели към този двор и сградите в него, независимо дали се е преминавало по наклонени подходи-рампи или по стълби, имаме основание да считаме, че са били затворени. Връзката с дворците и особеното значение на сградите се подчертават от издигнатия портик пред северната част на подпорната стена, обърнат на изток към площада. Под него се е преминавало от главните дворцови сгради към тези, образуващи комплекса на терасата. Този портик (πόρτιζ – PORTICUS) освен преходен тип галерия (τὰ διαβατικά), е от рода на портиците около площадите или улиците на Константинопол (ὁ ἔμβολος - De cer. aulae byz. lib.II, cap.X, p.547). Възможности за директна връзка между сграда I и южната част на Западния дворец също може да има. Закрит проход може да преминава от горния етаж на сградата към коридора в централната част на Западния дворец. Но това е доста хипотетично. Затвореният двор, в който вероятно е имало градина, бил за нуждите на обитателите, които са ползвали двете сгради в двора.

В сравнение с основните жилищни сгради, тези две постройки са били по-скоро от павилионен тип. Независимо от наличието на постоянно водоснабдяване и възможности за отопление, липсват данни за протичането на непрекъснат нормален живот там, което означава временно ползване. Двете сгради са построени обвързани функционално и взаимно допълващи се. Очевидно става дума за сгради от два типа, които в Константинополския дворец се наричат триклиний (τὸ τρίκλινον) - постройка с голяма зала, предназначена за приеми с различен характер. (Theoph. Cont. p. 88), и τὸ κουβούκλειου - корпус за живеене - апартамент (De cer. aul. lib. I, cap. I, p. 7). Такива корпуси и сгради в очертанията на Константинополския дворец са многобройни[8], без да се броят тези вън от неговите стени.

Връзката на сградите с дворците се подчертава и от начина им на строеж, едностилието и лукса в украсата им, която не се отличава от тази на главните дворцови сгради. Така се явяват възможности да се определят функциите им през първия столичен период, а също и това, кои биха могли да бъдат техните евентуални обитатели. Оформят се няколко основни хипотези. На първо място съществува възможността тези сгради да са служили на самия владетел и неговото семейство за сезонно или временно обитаване или за усамотение сред градините. Но сградите са в непосредствена близост до основните дворци. Липсват и всякакви данни за домакинска дейност в тях с по-постоянен характер или за домашни занимания. Там не е била приготвяна храна, но се е консумирала и то сред голям лукс, за това има достатъчно данни и от насипа в самата сграда I, и от единствената яма с отпадъци в двора от това време. Находките в нея са само от луксозна местна и вносна керамика. Прави впечатление и липсата на каквито и да било находки, свързани с женско присъствие там. Временното обитаване и използване на постройките, лукса и възможностите за охрана на двора, възможността за покрит директен преход от дворците и предполагаемата резиденция на духовната власт в столицата, т. нар. Архиепископия, както и независимото от сезонните смени ползване на апартаментите в сграда I, снабдена и с необходимото количество вода и може би с баня, приют за коне и други удобства, каквито, разбира се, само могат да се предполагат, насочва към възможността този комплекс да е изпълнявал функциите на място за временно настаняване на представителни гости или чужди пратеници в престолнината. Ако се обърнем към съществуващите сведения за това как са протичали този вид отношения между Византия и представители на близки и далечни царства, идващи от името на владетелите си във Византийската столица, ще може да се добие по-определена представа за такъв род приеми. Очевидно е, че дори и не така малки, тези сгради не са били предназначени да приемат всички участници и цялата свита в понякога доста многобройни пратеничества. Вероятно в отделените сгради до двореца са били настанявани по-скоро най-високопоставените членове на мисията. Че посланиците са били настанявани на територията на двореца в Константинопол, се знае. По времето, когато се издигат и ползват и описаните сгради на югозападната тераса в преславския дворцов център, пратеникът на император Отон във Византия Лиутпранд се оплаква, че бил настанен в отдалечен от центъра на комплекса дворец, при това студен, че трябвало да ходи пеша, че храната, която му носят, е лоша, че е бил лишен от собствените си придружители и непрекъснато охраняван и следван от стража.[9] По-тачените за момента пратеници получавали по-изгодни условия, какъвто е примерът с българското пратеничество или това на арабите. Очевидно интересите в момента са диктували отношението и начина на настаняване и участие в церемонии и пиршества на пратениците от различни страни. Императорът полагал повече грижи и оказвал повече внимание на някои от тях. Освен внимание, настаняването на територията на двореца е означавало и възможност за контрол и възпрепятстване на свободните контакти и шпионажа. В това отношение настаняване в удобен, но изолиран и с възможности за охрана, отделен дворец, е много благоприятно. Предполаганият при проучването и идейната реконструкция директен малък вход към източната част на сграда II, преминавайки през портика, може да се свърже с известното правило на отделен достъп на владетеля до залите за приеми или пиршества. Останалите поканени влизали след неговото преобличане и настаняване в залата[10], както е описано това по повод на триклиния на 19-те легла в очертанията на константинополския Голям дворец. Ограничаването на свободния достъп до двора, лукса, възможностите за разпределение на сграда I като страннопРиемница с удобствата за епохата, наличието на специална зала, разположена в отделна сграда, оформянето на градина, липсата на данни за постоянно обитаване и женско присъствие - всичко това са факти, които могат да дадат право на съществуване на изложената хипотеза.

Разбира се, мащабите на константинополския дворец са други и възможностите за представителност на приема или изолацията на посетителите са други. Сигурно така, както залата на Магнаура е служила за бляскаво приемане на особено тачени посланици и Тронната палата също е приемала такива. Така, както руската княгиня Олга е почивала между два приема със свитата си в императорските апартаменти, така и най-високопоставените посетители на българския владетел са били допускани в покоите му. Ако съдим по редица аналогични на константинополските прояви в дворцовия живот на България, сгради за настаняване ще да е имало и в системата на преславския дворец. Това имитиране на византийските практика и церемониал ще да е било въведено още по времето на Симеон, а вероятно още повече - при Петър, когато не е без значение и тясната обвързаност на двата двора.

Оформянето на комплекса на югозападния двор, ако съдим по откритата монета на Лъв VI (886-912), е не само въпрос на оформяне на центъра на дворцовия град, а и необходимост. Княжеският и царски резиденциален град е чувствал необходимост от различни по функции сгради, нуждата от каквито вече била доказана в организацията на константинополския дворцов живот и свързваните с неговите изисквания ансамбли от постройки. И на българския владетел са били необходими отделни изолирани в общата система на дворцовото оформление зали и павилиони, каквато роля е трябвало да играят и двете постройки на югозападната тераса, а вероятно и други, неизвестни засега.

---

[1] Разкопките на този терен започват под ръководството на проф. Ст. Ваклинов през 1970 г.

[2] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. - В: 1000 години България, С., 1930, пл. 1.

[3] Н. Мавродинов. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 211-213, обр. 239-241.

[4] А. Якобсон. Очерк истории зодчества Армении V-XVII веков. М., 1954, обр. 54; N. Stepanian, A. Tchakmakchian. L'art decoratif de L'Arménie médiéval. Leningrad, 1971; L. Karaman. Iz kolijevke hrvatske prošlosti. Zagreb, 1930; E. Schaffran. Die Kunst der Langobarden in Italien, Jena, 1941.

[5] Λ. Μπονρα. Ὁ γλυπτός διακόσμος τοῦ νάου τῆς Παναγίας στο Μοναστήρι τοῦ Οσίου Λοῦκα. Ἀθῆνα, 1980.

[6] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 210 сл.

[7] К. Шкорпил. Цит. съч., табл. XI, VIII; Н. Овчаров. Подовите мозайки във Велики Преслав. - МПК, 1981, 3, с. 36-43.

[8] J. Labarte. Le palais impérial de Constantinople et ses abords Sainte Sophie, le Forum Augustéon et l'ippodrome tels qu'ils existaient au dixième siècle. Paris, 1861, p. 219.

[9] L. Bréhier. Les institutions de l'Empire byzantin. Paris, 1970, p. 250-251.

[10] J. Labarte. Op. cit., p. 64.

СТОПАНСКИЯТ ОБЛИК НА СТОЛИЧНИТЕ МАНАСТИРИ ПРЕЗ IX-X ВЕК

Стоян Витлянов

Въпросът за социално-икономическия облик на ранносредновековните български манастири и тяхната роля в стопанския живот на българската държава досега не е бил предмет на специално научно изследване. Разкритите и проучени вече манастирски ансамбли са изследвани най-вече в архитектурно-художествено и култово отношение. В този смисъл българските манастири и свързаното с тях монашество се оценяват като важен елемент, съпътстващ възникването и утвърждаването на българската народност. Много скоро след своето създаване те се превръщат във водещи институции, които оказват значително влияние не само в църковния, но и в светския живот. Именно в тях и най-вече в столичните манастири на Първото българско царство се създали условия и възможности за възникването на една нова, християнска по дух и съдържание материална и духовна култура.

Още в самото начало на своето възникване манастирите се превръщат не само в средища на духовен живот, но и в центрове на разностранна стопанска дейност. И това съвсем не е случайно. Още през IV в., когато църквата започва да укрепва своето положение, когато монашеската институция се стабилизира, в пределите на Византийската империя започва процесът на създаване на основните правила и норми на християнската религия. Този етап от развитието на монашеството като форма на духовен живот е съпроводен от възникването на първите манастирски устави. Дейността на манастирите била подчинена на система от правила, които регламентирали духовните санове, ритуалните процесии за спане, работа, молитва и други, както и формите на въздържание и смиреност, колективния начин на живот и редица други вътрешни и външни изяви на манастирския живот. Между тях е и задължението на труд, което фигурира още в първия напълно разработен манастирски устав на великия идеолог на монашеския живот Василий Велики (330-379), който залегнал по-късно в основата на всички източноправославни средновековни манастирски устави. В редица свои правила, подвижнически устави и писма той настойчиво препоръчва на монасите покрай упражнения в добродетелство, молитви и песнопения да се занимават и с "ръкоделие". В отговор 38 на т. нар. Големи правила, Василий Велики изброява някои от "занаятите, прилични за монашеското звание", между които било тъкачеството, обущарството, зидарството, дърводелството и земеделието.[1] Василий се опитал да предаде на монашеската дейност и някои социални функции, регламентирайки правото на манастирите да изграждат и поддържат училища, болници, занаятчийски работилници и други, в които се давала възможност на бедните, работейки в тях, да припечелват хляба си. С течение на времето тази източна организация на манастирски живот [2], чрез хилядите монаси бежанци, особено след арабските завоевания в Мала Азия през VII век, достига до Европейска Византия.

Бързото разпространение на християнската религия в България след официалното покръстване през 865 г. създало благоприятни условия и възможности за църковно и манастирско строителство. Тук е важно да отбележим, че в много отношения монашеската институция у нас следвала примера на своите събратя от византийските манастири.[3] Както във Византия, така и у нас, набирането на монашеското братство ставало по доброволен и принудителен път. Това позволило в края на IX и първата половина на X век зад манастирските стени на столичните манастири да намерят убежище различни по произход хора от различни социални групи. Една част от тях били членове на царското семейство, а други - представители на болярството. Най-голям бил обаче броят на обикновените хора, сред които имало много занимаващи се със земеделие, скотовъдство, занаяти, търговия и други дейности. Една част от тях наред със своите духовни задължения продължавали да упражняват и някои от предишните си професии. Голяма част от монасите вървели след ралото, обработвали лозя и градини, правели вино, работели в хлебарници, магерници, болници, даскалии, занимавали се с търговия, упражнявали различни занаяти.

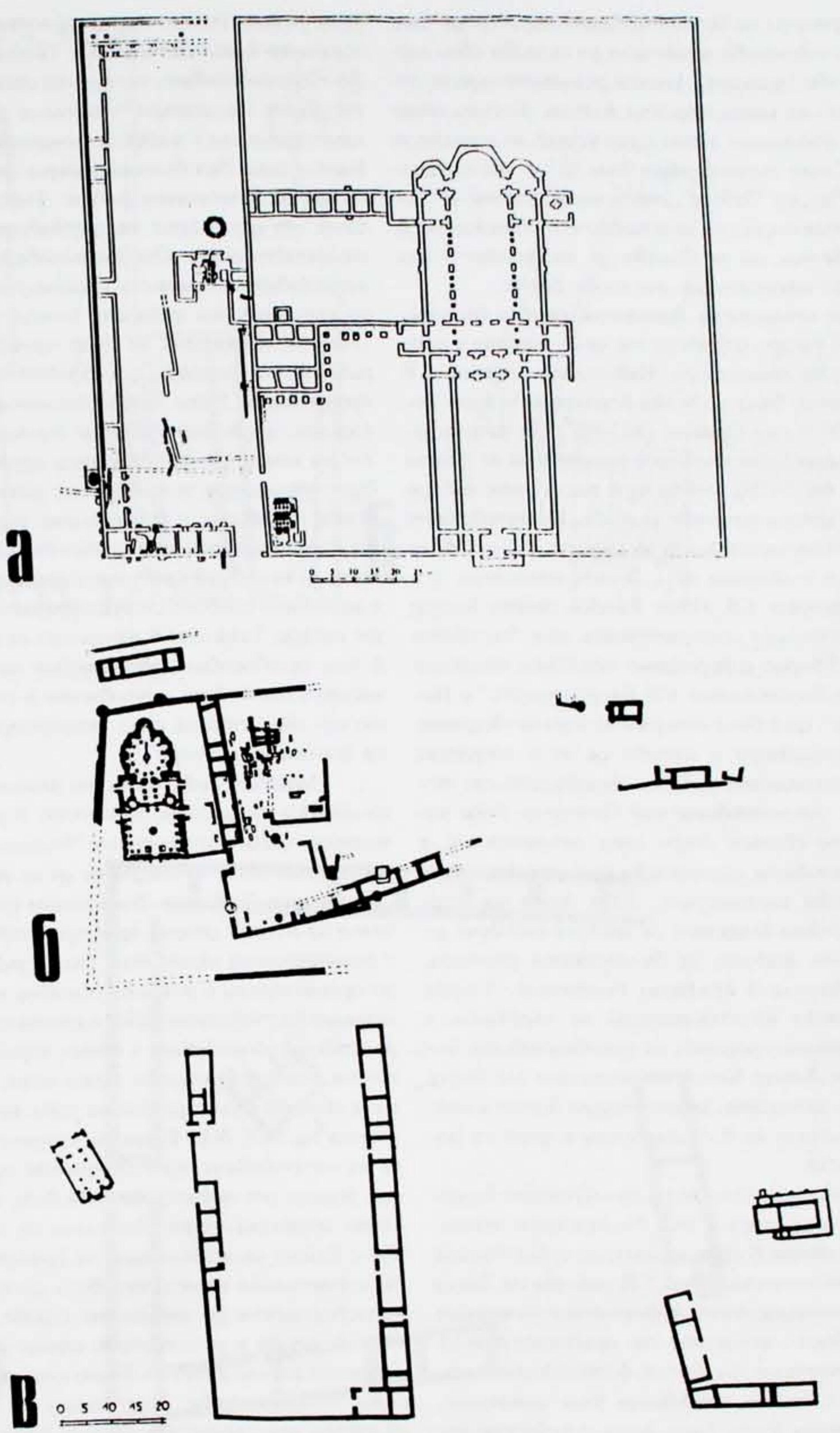

Таблица I

А. План на манастира около Голямата базилика в Плиска.

Б. План на манастира около Кръглата църква във Велики Преслав.

В. План на манастира в местността "Аврадака" във Велики Преслав.

По примера на византийските манастири българското духовенство започнало да създава свои специални устави (типици), които регламентирали организирането на манастирския живот. За съжаление до нас не е достигнал нито един устав на столичен манастир. Само съставеният към 941 г. от отшелника Иван Рилски "Завет", сиреч наставление и "Устав" за управлението на монашеското общежитие в Рилската обител, ни позволява да надникнем в живота на тези институции от това време.

Пак по примера на Византия, редица български владетели щедро дарявали със села, имения и пари новооснованите манастири. Най-големи дарители в това отношение били по всяка вероятност княз Борис I (852-889) и цар Симеон (893-927). За щедър дарител на българските църкви и манастири се смята и цар Петър (927-970), макар че в писмените извори няма сигурни доказателства за това. Единственият засвидетелстван засега жест на дарителска дейност на цар Петър е свързан не с богат манастир, а с прочутия анахорет Св. Иван Рилски, жест, който както е известно от литературата, не е бил приет от светеца. Твърде е вероятно неговата щедрост по примера на Константин VII Багренородни [4] и Никифор II Фока [5], да е била отправена към по-бедните през X век манастири и затова да не е намерила отражение в писмените извори. Независимо от това обаче, един от мотивите цар Петър да бъде канонизиран като светец скоро след смъртта му, е била именно неговата дарителска дейност към църкви и монашески институции. Този жест на щедрост на българския владетел се отнася най-вече до ония периоди от живота на българската държава, когато тя изпадала в кризисно състояние. Тогава царят, разчитайки на авторитета на църквата, е раздавал значителни средства на духовенството, което според Презвитер Козма се отразило зле върху поведението на монасите, които водели богат и охолен живот, обличали се в скъпи дрехи и дори се домогвали до власт.

Дарителската дейност на българските владетели позволила още през X век българските манастири да се превърнат в едри поземлени собственици с определен икономически облик.[6] И докато на Запад през VIII-X век монашеският реформатор Бенедикт Аниански[7] освободил монасите от селскостопанска дейност, то в християнския Изток физическият труд бил едно от основните изисквания към монасите, най-вече от низшия клир, след богослужебните задължения. Тук веднага трябва да отбележим, че въпросът за организацията на стопанската дейност е доста труден за проучване поради отсъствието на писмен изворов материал. При това положение от особено важно значение за нашето изследване се явяват резултатите от археологическите разкопки с техните конкретни данни. Последните красноречиво свидетелстват, че още от своето зараждане българските манастири започнали да се превръщат в самостоятелно живеещи многосъставни организми, които сами без външна намеса задоволявали всички нужди на вътрешния живот. Това едва ли е ставало само от даренията на държавата и поклонниците на манастирите. От жизненоважно значение за съществуването на тези институции се явява най-вече стопанската дейност, която упражнявали. Последната обхващала не само производството и преработката на храни, а и изработването на различни предмети на бита като керамични съдове, ковашки изделия, църковна утвар и одежди, икони, богослужебни книги, свещи, тъкани и други, част от които били предлагани за продан или размяна на манастирските тържища, а останалите задоволявали нуждите на манастирското братство. Организирането на тези дейности, в съзвучие с християнската религия, е наложило особено структуриране на манастирските сгради. Така още в началото на своето създаване в тях се обособили две основни направления на манастирския живот - духовното и стопанското, които от своя страна дали градоустройствения облик на всички манастири.

Местоположението на ранносредновековните български манастири, най-често в рамките на сравнително слабо застроените "външни градове", създало възможности последните да се развият върху големи площи. Това от своя страна довело до оформянето на големи дворни пространства, които, заедно с помещенията около тях, били функционално строго организирани в няколко основни зони: молитвена, монашеска, поклонническа и стопанска. Това пространствено обособяване е много характерна черта за почти всички български манастири, която достигнала своето пълно развитие едва през втората половина на XIX век. В архитектурно отношение тя се осъществявала чрез специални преградни стени или редица от помещения, най-вече с верижен план, които отделяли представителния от стопанския двор. Тук е важно да отбележим, че крилата на жилищните и стопански помещения били долепяни най-често непосредствено до оградните зидове, докато основните култови и утилитарни сгради се изграждали в повечето случаи като свободно стоящи обеми в дворните пространства. Този начин на организация на дворните пространства отнася тези архитектурни комплекси към стопанския тип манастирски постройки, които в много отношения се доближават до светското дворцово строителство.[8] Независимо от това обаче, манастирските постройки се отличават със специфично композиционно решение, при ко-

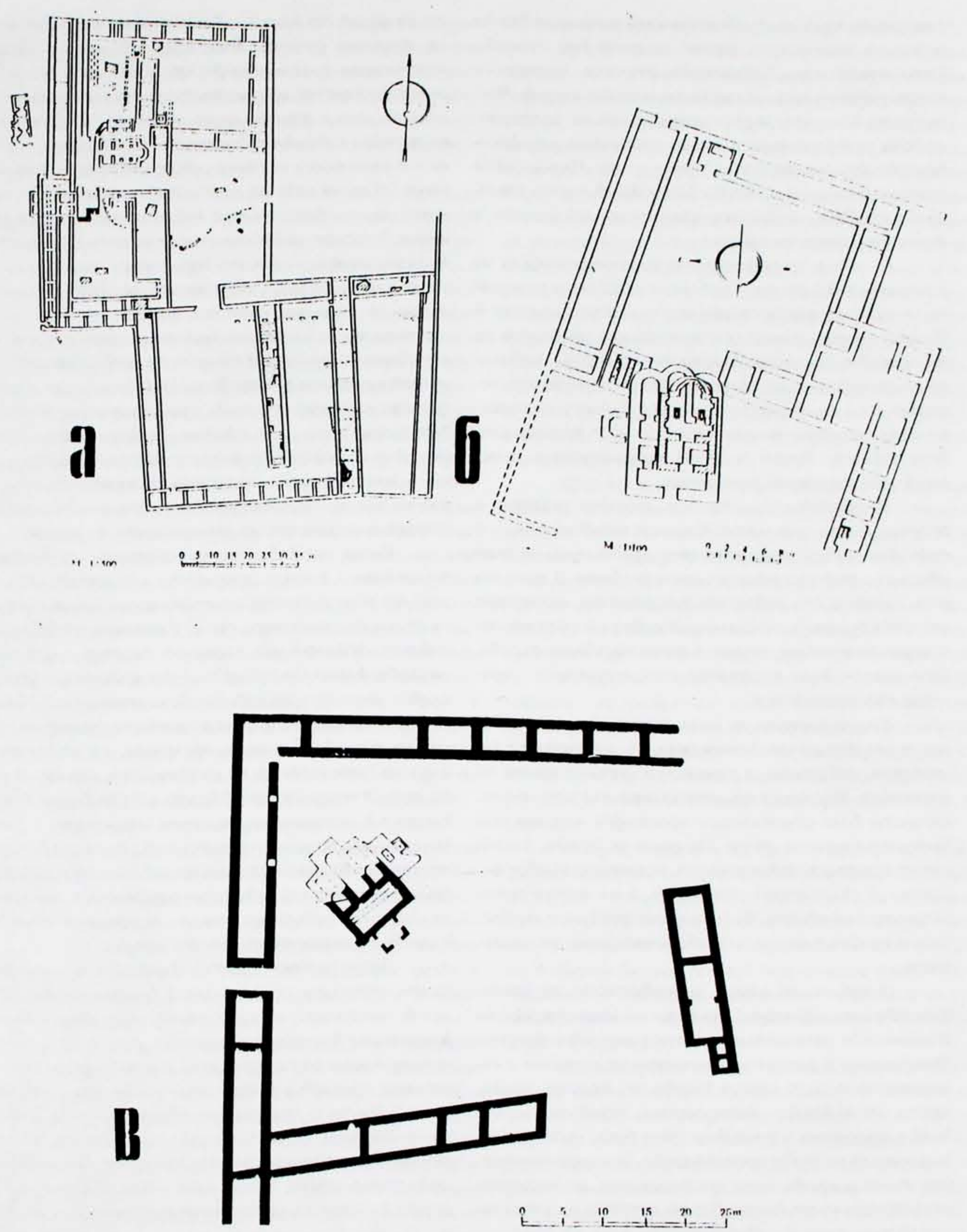

Таблица II

А. План на манастира в местността "Манастира" ("Под Зъбуито") във Велики Преслав.
Б. План на манастира в местността "Тузлалъка" във Велики Преслав.
В. План на манастира в местността "Вълкашина" във Велики Преслав.

ето църквата се явява обединителен център на всички останали характерни сгради за този вид строежи като трапезария, библиотека, училище, монашески килии, работилници, складови помещения и други. Често пъти към тази традиционна схема на пространствено разпределение е имало допълнително обособени функционални зони, както е при Плисковския манастир около Голямата базилика, в която отсядали пътуващи търговци, занаятчии, поклонници и други манастирски гости.

С повече информация за стопанския облик на ранносредновековните столични манастири разполагаме за този изграден около Голямата базилика в Плиска. Археологическите проучвания, проведени на този пръв и най-голям български манастир, позволиха да се осветли не само неговата строителна история, но и да се разкрият редица важни и интересни свидетелства за стопанската му и производствена дейност, която се явява традиционна и за останалите столични манастири.

Плисковският манастир, отдавна разкопан и проучен, но за съжаление все още непубликуван [9], е съставен от няколко просторни, правоъгълни по план двора със строго диференцирани функции. В един от тях, както е при повечето византийски манастири от това време, в специално обособен двор, далеч от представителните сгради и манастирската църква, били разположени постройки със стопански и производствен характер.

Трите корпуса на тези сгради, представляващи дълга верига от помещения, са долепени до източната, северната и западната оградна стена на манастира. Изградени от ломен камък на кална спойка, сградите били двуетажни, с просторни чардаци към вътрешността на двора. На долните етажи, както сочат археологическите данни, се намирали работилниците и складовите помещения, а на горния помещенията за живеене. Тяхното построяване е съобразено с правоъгълната планова композиция на манастира.

С най-много данни за развитието на производствената дейност в рамките на манастирското стопанство разполагаме за металообработването. Откритата в различни помещения на западния и източния корпус от сгради късове от желязна шлака, части от ковашки инструменти, недовършена ковашка продукция и производствен брак, осветляват картината на това производство. В много отношения тя се допълва и от достигналите до нас следи от ковашки съоръжения. В една от тези работилници, разположена в северозападния ъгъл на северния манастирски двор, бяха засвидетелствани следи от два вида огнища. Три от тях били изградени направо върху глинения под на работилницата, а четвъртото иззидано от камък и вторично употребени тухли, измазани с глина. Навсякъде около тях имаше разпръсната шлака, няколко крици, гвоздеи, силно корозирали железни предмети, чиято форма и предназначение сега е трудно да се определи.[10] Значителна по размери ковашка работилница е засвидетелствана и в източната част на северния корпус на манастира.[11] Там на нивото на подовата настилка попаднахме на основите на три ковашки огнища и широк канал, в насипа на който имаше голямо количество желязна шлака, люспи от корозирали железни предмети и глинени поти. Към производствените съоръжения на тази работилница трябва да отнесем и откритото тук каменно корито и строшения долиум, свързани със съхраняването на необходимата при производствения процес вода. Наблюденията и откритите материали с това предназначение позволяват с основание да се заключи, че в този манастирски двор са действали няколко ковашки работилници, в които монаси занаятчии са изработвали оръдия на труда и дребни метални накитни предмети, отнасяни за спомен от манастирските гости.

Следи от ковашко производство са засвидетелствани и в някои преславски манастири. Така в едно от помещенията, долепено до западната оградна стена на манастира около Кръглата църква бяха открити ковашки чук, части от железен съд, железни скоби, ключалки, обковки, куки за врати, огрибки, оловни листове и производствени отпадъци.[12] Много железни предмети и производствени отпадъци, получени при обработката на метал, са открити в едно от помещенията на стопанските сгради на манастира в местността Аврадака.[13] Очевидно и тук, както и в останалите столични манастири, в ръцете на манастирското духовенство било съсредоточено разнообразно метално производство и най-вече производството на сувенирни предмети, което много скоро се превърнало с един от процъфтяващите клонове на манастирската икономика.

Добре развит занаят в Плисковския манастир, чиято традиция продължила и в останалите столични манастири, е керамичното производство.[14] В центъра на втория манастирски двор е била разположена голяма двукамерна пещ, която по форма много напомня средновековните грънчарски пещи от Херсонес.[15] На този етап на проучване е все още трудно да се определи видът и продукцията, която била изпичана в нея. От намерените късове тухли и покривни керемиди обаче, както и от отсъствието на кухненска керамика и други глинени предмети, е очевидно, че тя е била предназначена за изпичане на строителна керамика. По всяка вероятност количеството на произведената в тази пещ продукция е било предназначено най-вече за няколкото преустройства, които претърпял манастирът. Следи от керамично производство бяха открити и в едно от помещенията (пом. № 15), долепено до източната манастирска ограда. От намиращата се тук керамична пещ до нас е достигнала само долната камера, под рушевините на която открихме силно фрагментирана кухненска керамика от IX-X век.

С повече данни за това производство разполагаме от керамичните работилници на преславските манастири. В най-простия си вид те били двупространствени, състоящи се от помещение за работа и пещник. Най-голяма работилница от този тип е открита в манастира в м. "Под Зъбуито", където около лошо запазените керамични пещи са открити многобройни трапезни съдове с оригинална украса и други материали, които осветляват въпроса за преславската керамична иконопис.[16] Още по-сложно е устроена керамичната работилница в манастира в м. "Тузлалъка". Тя е четиридялна и според изследвачите в първото помещение се омесвала глината, във второто се формували плочите, в третото се нанасяли рисунките и глазурите, а в четвъртото се съхранявала готовата продукция.[17] От работилниците на този манастир произхождат стотици рисувани керамични плочки и рисувани и релефни керамични икони.[18] Художествено керамично производство е засвидетелствано и в манастирите около Кръглата църква и в местността "Патлейна", където около пещите за изпичане на рисувана керамика са намерени многобройни плочки за стенна облицовка, фрагменти от белоглинени трапезни плочки, иконни образци и други произведения на това изкуство, между които керамичната икона на св. Теодор Стратилат.

Археологическите проучвания и откритите в резултат на тях инструменти и готова продукция показват, че освен производството на рисувана керамика, столичните манастири са били свързани и с други прояви на старобългарското занаятчийство като обработката на кост, подвързването на книги, изработването на ювелирни предмети, резби и иконопис, плетива и тъкани и други, които не изисквали специални помещения.

Освен със занаяти, манастирското стопанство в ранносредновековните столични манастири било свързано и с развитието на земеделието и скотовъдството. Намерените земеделски оръдия на труда в някои от манастирите свидетелстват, че те разполагали с известно количество орна земя, ливади и пасища. Не е изключено покрай колективната манастирска собственост, монасите, по примера на своите събратя от атонските манастири, да са имали и лични владения. В потвърждение на това е и сведението на Презвитер Козма, според който някои богати монаси "... често купуват и уреждат имения от ниви и села...", те не живеят "от своя хляб...".

Важно място в стопанския живот на манастирите, ако се съди по намерените находки от скотовъден инвентар (хлопки, подкови, юзди, части от поводи, конска амуниция и др.) е било отглеждането на домашни животни. Основните сгради, свързани с тази дейност според изследвачите на тези манастири, представлявали дълги правоъгълни помещения без вътрешни преградни стени, които най-често били разположени в периферните стопански зони на общото дворно пространство. Подобни помещения са заемали цели крила от стопанските сгради в манастирите в местностите "Аврадака", "Вълкашина" и други, разположени най-често в непосредствена близост до специални стопански входове. Освен оборите за манастирския добитък, в манастирските структури са съществували и поклоннически обори, както е случаят с по-късно изградения двор за гости при плисковския манастир.

Широко застъпено в манастирското стопанство на някои столични манастири е било винопроизводството. На интересни данни, свързани с обработката на грозде и получаването на вино, попаднахме при проучването на западния корпус от сгради във втория манастирски двор на плисковската обител.[19] В по-запазен вид до нас е достигнала само част от резервоара на манастирската винарница, в който се извършвало изтискването на гроздето и получаването на гроздовата мъст. Готовият винен сок бил съхраняван в големи глинени съдове, многобройни фрагменти от които се откриха под разрушените стени на винарницата. Подобни зидани хидрофобни резервоари има и манастирската винарница в Патлейна.[20]

За превръщането на средновековните манастири в центрове за производство на вино, необходимо не само за християнския култ, но и за монашеската трапеза, говорят някои писмени извори. Особено значение за нас има сведението на Козма, който в своята Беседа против богомилите пише с възмущение, че много от монасите се отдавали на пиянство, като се сприятелявали не само в името на бога, а в името на виното.[21]

До интересни изводи относно предназначението на някои помещения, разположени в близост до производствените съоръжения в плисковския манастир [22] ни навежда наличието в тях на каменни стълбове, образуващи дълбоки ниши, каквито имали складовите помещения за хранителни продукти в редица манастири в Гърция, Армения и на други места. Подобни складови помещения е имало в почти всички столични манастири. По своята същност те имали твърде различно предназначение. Традиционни и твърде разпространени са били винниците (за съхранява-

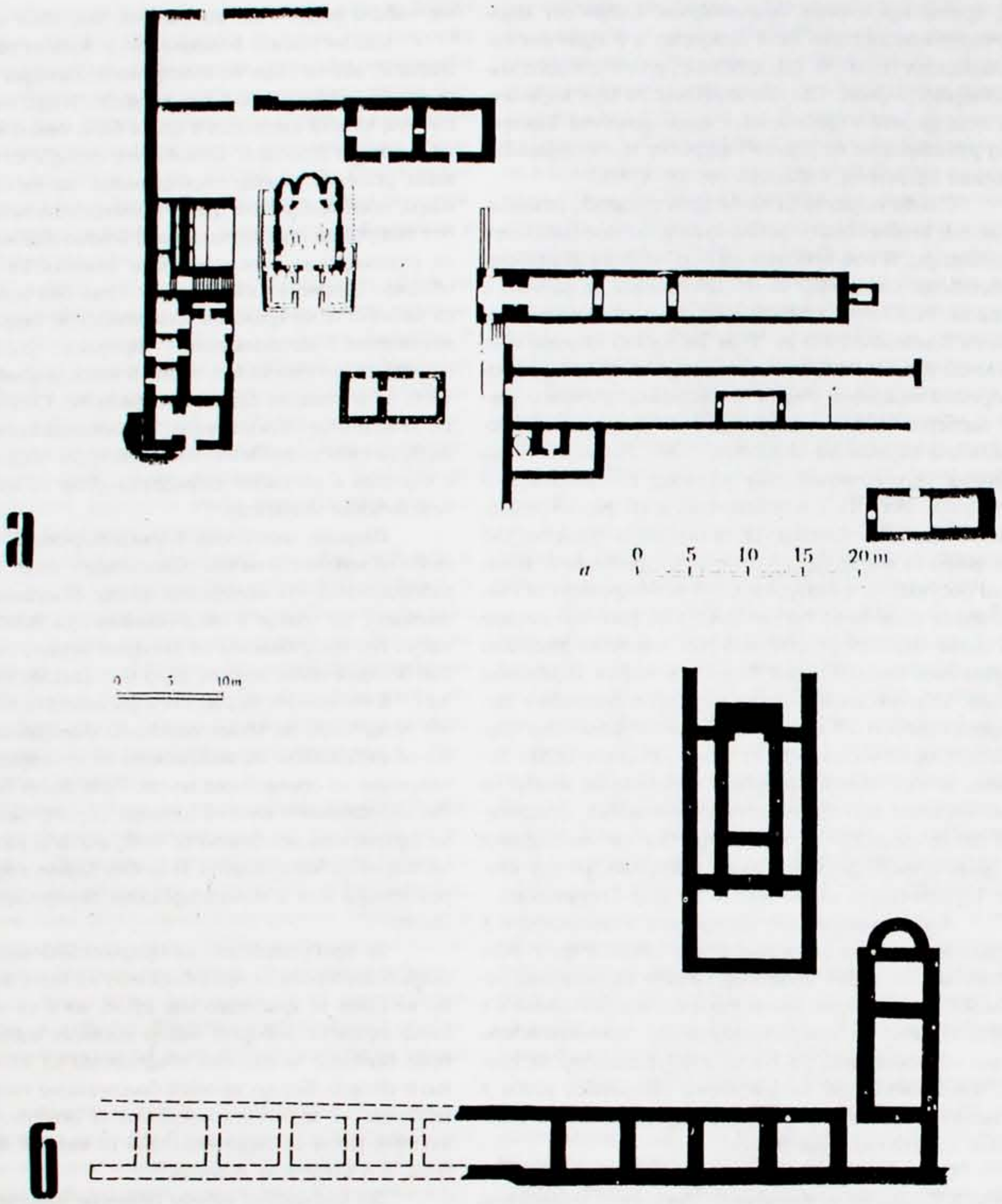

Таблици III
А. План на манастира в местността "Патлейна" във Велики Преслав.
Б. План на манастира в местността "Черешето" във Велики Преслав.

не и на виното, ракията и оцета), дохиарниците (за сирене, кашкавал и мазнини), разсолниците (за кисело зеле и туршии), ледниците (за риба), хамбарите и други складове за хранителни продукти или готова продукция. За съществуването на някои от тях имаме конкретни археологически данни, а за наличието на други можем само да предполагаме на базата на аналогии или писмени исторически извори. С повече данни в това отношение разполагаме за хамбарите, една важна стопанска постройка, която не е засвидетелствана по археологически път. Твърде е възможно за целта да са били използвани заровени в земята питуси, фрагменти от които се срещат в почти всички ранносредновековни столични манастири. Не е изключено за целта да са били използвани надземни паянтови сгради, разположени в рамките на жилищните крила, които осигурявали необходимите условия за съхраняване на зърното.

И докато изброените по-горе складови помещения са били почти задължителен елемент от манастирската архитектура, то наличието на работилници или обори съвсем не е било канонично манастирско правило. Поради това тяхното разположение в манастирската структура от сгради не е било така строго регламентирано. По-скоро при изграждането и функционирането им се изхождало най-вече от нуждите на манастира, от вида на производството, наличието на водоизточници и други изисквания. По-сетне, през късното средновековие, с упадъка на манастирското стопанство западa и производственият му клон, което довежда до почти пълното изчезване на работилниците като част от градоустройствената структура на манастирите.

Манастирското стопанство било свързано с упражняването и на други видове занаятчийски и стопански дейности.[23] Тяхното развитие било обусловено не само от нуждата на църквата, но и от постоянно нарастващите потребности на създалата се през IX-X век църковна феодална аристокрация, която се стремяла към по-охолен и разкошен живот по подобие на събратята си от съседна Византия.

В заключение трябва да отбележим, че днес поради липсата на достатъчно писмени и веществени свидетелства не сме в състояние да установим с точност пълната стопанска и производствена картина на ранносредновековните столични манастири. Но и от малкото достигнало до нас днес с увереност можем да твърдим, че зад дебелите манастирски стени, в малките работилници и тесните килии, наред с богатото книжовно творчество и духовния труд, са звънтели наковални, изкусни майстори са извайвали от глина, парче дърво или кост прекрасни образци на българското приложно творчество.

---

[1] Срв. Бол. правила, 38, ср. 37, т. II, с. 376-377, ср. 373-4. За упражняването на занаятчийски дейности в манастирите се говори и в житието на св. Антоний, който освен духовните задължения работел и физически, като плетял кошници. Вж. Житие преп. Антония - гл. LXIII. Св. Атанасий. Творения, т. III, с. 221. За използването на физическия труд в манастирите срв. още: **Йоан Касиан**. За манастирските учреждения. I. II, 14; **Йероним Блажени**. Писма. Beafi Hierohymi Epistulae. Pl. XXII, RL 325-1124. (Цит. по М. Поснов. История на църквата. В. "Избрани съчинения" т. 3. София, 1994).

[2] За организацията на манастирския живот в първите източни манастири виж: Palladii. Historia Lausiaca, ed. C. Butler, I-II, 1848-1904; Cassianu. De institutis coenobitarum, Pl. XLIX, col 53-477; **J. M. Bessel**. Les moines d'Orient. Paris, 1900.

[3] За стопанския живот във византийските манастири срв: **Е. Э. Липшиц**. Очерки истории византийского общества и культуры (VIII - первая половина IX века/ М.-Л., 1961; **М. Я. Сюзюмов**. Экономика пригородов византийских крупных городов - ВВр, VI, 1953, с. 132-155; Византийский монастырь XI-XII вв. как социальная група. ВВр. XXXI, 1971, с. 48-70 и цит. там лит.

[4] **Д. Ангелов, П. Тивчев**. Подбрани извори за историята на Византия, С., 1974, с. 145.

[5] Пак там, стр. 153-157; **Лев Дякон**. История. М., 1988, с. 118-119, 175.

[6] **Д. Ангелов**. Богомилството в България. С., 1980, с- 69-86.

[7] **L. J Daily**. Benedictine Monasticism. New York, 1965, p 146, 156.

[8] По въпроса за характера на тези архитектурни комплекси няма единно мнение в научната литература. Една част от авторите ги приемат за манастирски постройки (и според мен с основание), а други за светски феодални имения.

[9] Съществуват само публикации, които засягат различни страни от живота на манастира. Срв. по-важните от тях: **Т. Тотев и П. Георгиев**. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав. В: Българско средновековие (Българо-съветски сборник в честа на 70-годишнината на проф. **И. Дуйчев**), С., 1980, с. 130-136; **Ст. Витлянов**. Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска - Векове, 1979, кн. 6, с. 62-65; Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска - МПК, 1981, кн. 4, с. 24-28; Желязна теглилка (кантар) от Плиска - Нумизматика, 1981, кн. 3, с. 18-22; Към въпроса за византийската белоглинена керамика от Плиска и Преслав - Сб. Преслав, 3, 1983, с. 160-170; За стопанския облик на манастира при Голямата базилика в Плиска - Археология, 1984, кн. 2-3, с. 95-103.

[10] **Ст. Витлянов**. За стопанския облик... с. 96, обр.1.

[11] Пак там, с. 96.

[12] **Т. Тотев**. Родов манастир на владетелите в Преслав. - Старобългарска литература, 20, 1987, с. 120-128.

[13] **В. Иванова**. Разкопки на Аврадака в Преслав - РП, III, 1949, с. 45.

[14] **Ст. Витлянов**. За стопанския облик... с. 97-99.

[15] **А. Л. Якобсон**. Гончарные печи средневекового Херсонеса. - КСИИМК, 10, 1941, с. 53-62, обр. 22а.

[16] **Т. Тотев и П. Георгиев**. Цит. съч., с. 135.

[17] Пак там, с. 133.

[18] **Т. Тотев**. Манастирът в "Тузлалъка" - център на рисувана керамика през IX-X век. С., 1982, с. 45-74.

[19] **Ст. Витлянов**. За стопанския облик... с. 100.

[20] **Г. Джингов**. Средновековна винарница в Патлей-

на. - Археология, 1961, кн. 4, с. 24-26.

[21] За упадъка на монашеството в българските манастири срв: Д. Ангелов. Презвитер Козма и беседата му против богомилите. С., 1948, с. 31 и сл.; Богомилството в България. С., 1980, с. 80-86.

[22] Различните видове занаятчийски и стопански дейности, упражнявани в плисковския манастир, ще бъдат подробно разгледани в подготвената за печат монография "Манастирът при Голямата базилика в Плиска".

[23] За различните занаятчийски, главно художествени прояви на преславските манастири срв.: Т. Тотев. Манастирът в "Тузлалъка" - център на рисувана керамика... 78 стр.; Преславските манастири средища на художествен живот през IX-X в. - Векове, 1980, кн. 5, с. 46-53; Дворцовият манастир в Преслав. - Старобългарска литература, 17, 1985, с. 70-84; Родов манастир на владетелите в Преслав... с. 120-128; Т. Тотев и П. Георгиев. Нови данни за облика на някои манастири в Плиска и Преслав... с. 130-136; T. Totev. Les monastères de Pliska et de Preslav aux IXe-Xe siècle. Aperèçu archéologique. - Byzantinoslavica, 1987, 48-2, p. 185-200; Atelier de céramique peinte dans le monastère royal de Preslav. - Cahiers Archéologiques, 35, 1977, p. 65-81.

ПРЕСЛАВСКИТЕ АТЕЛИЕТА ЗА РИСУВАНА КЕРАМИКА

Тотю Тотев

При днешното състояние на археологическите проучвания е все още трудно да се посочи друг град в Европа освен Преслав, където в края на IX в. да е застъпено и развито до такова съвършенство производството на художествена керамика. Близо стогодишните археологически проучвания показаха, че от края на IX - първите три, четири десетилетия на X в. рисуваната керамика в българската столица е представена както с напълно завършена продукция, така също с полуготова, достигнала на различни етапи на производствения процес, бракувана, с голям брой ателиета и пещи, предназначени за нейното приготовляване и изпичане.

При откриване на първите образци от рисувана преславска керамика се попада и на ателиетата, свързани с нейното производство. Първите сведения за тях предлагат разкопките на Й. Господинов в Патлейна[1] и на Кр. Миятев около Кръглата (златната) църква.[2] Тяхното значение с производствените съоръжения обаче започва да се изтъква по-късно, когато на преден план излизат и се поставят въпросите за произхода на преславската рисувана керамика.

До повторните разкопки върху височината Тузлалъка през 1968-1969 г. се приемаше, че ателиетата са били два типа: временни, които функционират само при някои новостроящи се постройки и постоянни, продукцията на които е била предназначена за задоволяване на общоградски и пазарни нужди. Към първите се отнасят няколкото ателиета върху терасата на юг и изток от Кръглата (златната) църква[3], а към вторите - тези в Патлейна[4], Тузлалъка[5] и Селище[6]. Определянето на ателиетата около Кръглата (златната) църква като временни е отчасти оправдано, тъй като от нейните разкопвачи, а и от изследователите на Преслав доскоро не беше известно, че тази прочута в много отношения църква е свързана с един от градските манастирски ансамбли в Симеоновия столичен град.[7]

С откритите манастирски ателиета за рисувана керамика в местността Тузлалъка и на северозапад от владетелския дворец твърдението, че имало временни работилници, не може да се поддържа. Новопостъпилите данни от разкопките съвсем оправдано показаха, че в столичните градски и извънградски манастири са се издигали постоянни ателиета съобразени с цялостната планова композиция на ансамблите и обзаведени с всичко необходимо за провеждане на един сложен технологически процес.

Специализираното занаятчийско производство в старобългарските градски центрове и в Преслав през IX-X в. наложило необходимостта от отделни постройки за системно упражняване на различните дейности. За разлика от работилниците и ателиетата на отделните занаятчии, които се помещавали в малки еднодelни постройки, групирани в един от градските квартали[8], за някои занаяти, провеждани под ръководството на държавната власт и едрите собственици на феодалните ансамбли - цивилни и манастирски, били предоставяни постройки не с едно или две, а с голям брой помещения.[9] За производствени нужди особено пригодни се оказали постройките с верижна планова композиция. С разгънатите си в редица помещения този план предлагал удобство за сполучливото провеждане на производствени манипулации и технологически процеси не само на единични, но и на групови прояви на приложното изкуство. В дългите верижни корпуси с обособените между тях дворни пространства върху южната тераса на Дворцовия манастир в Преслав например били включени няколко десетки помещения, където манастирските майстори и художници проявявали умението и възможностите си в областта на приложната скулптура, декоративната керамика, художествената резба върху кост и металопластиката.[10]

Във връзка с творчеството на преславската рисувана керамика и нейното начало най-голям интерес представлява манастирското ателие върху височината Тузлалъка. Верижно разгънатата му постройка е ориентирана с дългата си ос по посока изток-запад и има външни размери 14 на 4 м. На късата западна стена се е запазил единственият вход за влизане в ателието, широк 1,50 м. Входовете за всяко едно от четирите помещения вероятно са били оставени и на дългата южна стена с оглед пряката връзка на ателието с оформената между него и манастирската ограда работна площадка. На северната стена, която трябвало да скрива ателието от външни посетители в манастира, не е имало входове.

Помещенията на ателието и тяхното обзавеждане с необходимите производствени съоръжения са били свързани с хода на керамичните процеси. В крайното западно помещение се е намирала грижливо иззидана от тухли шахта (калник) за пречистената и подготвена за формуване глина. През югозападната половина на това първо помещение на ателието минава зидан канал, покрит с каменни плочи и керемиди. Водата в канала, посредством една открита при разкопките плоска пясъчникова плоча, е била затваряна в помещението във връзка с поддържане на необходимата за глинения материал влажност. С вместените тук съоръжения и намерените късове обработена глина, предназначението на помещението като място, в което се е складирала и съхранявала подготвената за работа глина, е ясно. В източната му част суровият материал вероятно се е разпределял на отделни късове и в съдове, формуването и отливането в калъпи, на които, като следващ етап от производствения процес, е ставало в следващото второ помещение на ателието.

Пред външната южна стена на второто помещение са били монтирани три кръгли каменни точила, предназначени за източване на работния инструмент. Намерените в помещението два вида железни ножчета са служели за нарязване и почистване на ръчно формуваните и отлятите в калъпи плочки с различна форма и големина. Тяхното равномерно сушене изглежда е ставало върху дървени маси застлани с груб конопен плат, чиито нишки личат отпечатани по гърба на някои от декоративните плочки. От второто помещение подготвената керамична продукция е била отнасяна за първо (бисквитно) опалване в пещите, които се намирани извън манастирската оградна стена.

Следващото трето помещение на ателието, както показаха наблюденията и материалите, е било свързано с друг етап на производствения процес - декориране и глазиране на керамичната продукция след първото ѝ опалване. С тази дейност, която е била възлагана на най-опитните майстори-керамици, са били свързани откритите при разкопките в помещението две паници с форма на пресечен конус, по чиито дъна се установиха следи от засъхнала кафява боя (F$_2$O$_3$). Тя е била използвана главно за нанасяне на контура на орнаменталните мотиви и изображения върху плочките. За тази дейност в помещението говорят и намерените късове от плочки, които поради някакви дефекти не са могли да стигнат до второ опалване в пещите. При пипане неопеченият контур на рисунката отгоре им лесно се вдига. Украсата е била нанасяна с четка, като за контура четките са били с изтънен връх, а за запълване на орнаментите - с по-широк. Оттук декорираната и глазирана продукция е била отнасяна за последно опалване. Този последен етап изисквал повече внимание при нареждане на продукцията и неотлъчно наблюдение на пещите, които са били поверявани на майстори с най-дълъг производствен стаж и опит. Изхвърлените материали в няколко от проучените при разкопките ями за производствени отпадъци към ателието показват, че този завършващ етап на керамичния процес е криел най-много рискове, като разливане и прегаряне на рисунката, шупли и реси на глазурата, вследствие на неравномерно поддържане на огъня в пещите, или използване на суров и некачествен дървен материал при опалването.

В последното, четвърто помещение на ателието, както показаха намерените материали, е била внасяна и пазена завършената и качествена керамична продукция. Тук е била съхранявана най-скъпата художествена продукция на манастирските майстори - рисуваните и релефни керамични икони.

Сложната технология на белоглинената рисувана керамика изисквала прецизно пречистена глина, повишено внимание при формуване и отливане на различните видове плочки и детайли, точна дозировка на оцветители, увереност и вкус при нанасяне на орнаменталните мотиви и изображения и значителен производствен опит при равномерно опалване на пещите с вложената в тях керамична продукция. Макар тези изисквания да са били известни на манастирските керамици и те да са се стремели да ги спазват, тяхната продукция не винаги е била качествена. За това научаваме от разчистените при разкопките ями, в които е била изхвърляна нередовната, претърпяла технологически несполуки керамична продукция. Ямата за производствен брак в северозападния ъгъл на манастирския двор предостави важни материали за характера и капацитета на рисуваното керамично производство в ателието. Само оттам постъпиха над хиляда фрагментирани, рисувани плочки. Извънредно интересни са попадналите тук като брак фрагменти от рисувани и релефни икони, които хвърлят светлина върху една от найважните прояви на ателието в манастирския ансамбъл в местността Тузлалъка - старобългарската керамична иконопис.

Верижният план, разпределението, съоръженията и инвентарът във всяко едно от четирите помещения на ателието са били изцяло подчинени на изработването на рисуваната керамична продукция. Верижната планова схема се среща при почти всички открити до днес ателиета за рисувана керамика в Преслав. Дали тази общност е от пряко взаимстване на плановата композиция в Тузлалъка или за нейното утвърждаване са били решаващи отделни производствени манипулации и технологични процеси, трудно може да се каже със сигурност. Като се има предвид, че манастирът в местността Тузлалъка е един от най-ранните манастири в Преслав, не е изключено неговото ателие да е послужило за образец на другите преславски ателиета за рисувана керамика.

Към картината за облика на ателието в местността Тузлалъка важни данни се прибавят от четирите патлейнски ателиета, проучени до днес.[11] Те позволиха този извънградски столичен манастир да се очертае като едно от най-големите средища за производство на преславска рисувана керамика. Значителното и разнообразното керамично творчество на патлейнските монаси-художници изглежда е станало причина за икономическото благоденствие на техния манастир и специализирания му в художествено отношение облик.[12] За техните възможности в областта на керамичната иконопис особено красноречиво свидетелство се явяват такива безспорни керамични шедьоври на ранносредновековното европейско изкуство, като монументалната икона на свети Теодор и една великолепна творба на дребната керамична пластика, която за съжаление все още не се радва на достатъчна популярност.[13]

Интересни подробности за творческото ежедневие на патлейнските монаси-керамици се долавят в ателието, проучено от И. Акрабова-Жандова.[14] Опожарено и затрупано ненадейно, без обитателите му да са успели да възстановят реда, съпътстващ началото и края на всеки работен ден, това ателие предложи интересни наблюдения и данни за провежданите в него дейности.

Благодарение на намерените при пещите в ателието два фрагментирани съда с остатъци от кафява контурна и малахитова глазура стана възможно да се пристъпи към анализи за химическия състав на някои употребявани от преславските майстори керамични оцветители. Изясни се, че кафявият тон на контура е съдържал черен магнетитов прах (F$_2$O$_4$) 68 процента, силикатен примес 16,2 процента и следи от манганов двуокис. Същият състав без оловен окис местните грънчари използват за подглазурна украса и днес, като си го приготовляват сами от желязна шлака. Според направения анализ, в другия съд е имало зелена малахитова глазура, съдържаща оловен окис (PBO) 35 процента и меден окис (CuO) 63 процента, както в приготвяната днес от грънчарите зелена глазура от медни и оловни отпадъци.[15]

Около един съд с глазура в ателието са открити няколко десетки плочки с още неизпечена рисунка на орнаменталните и изобразителни мотиви и между тях голям къс от плочка, върху която някой от манастирските художници се е отклонил макар за малко от нанасянето на каноничните изображения и със свободна четка е нарисувал, или по-скоро скицирал, кокиче с цвят, листа и луковица.[16] Пак тук разкопките предлагат на разкопвачите и фрагменти от плочки, върху които някой друг от керамиците, може би още не толкова опитен в изтеглянето на контура на рисунката, преди да пристъпи към изписване на възложените му мотиви от репертоара на ателието, е изпробвал четката си, нанасяйки в края на голям къс от опалена на бисквит розова плочка ритмични и с наклон надясно прави къси щрихи.[17]

Много съществен принос за облика на манастира "Свети Пантелеймон" в Патлейна като един от най-големите центрове за рисувана преславска керамика предложи откритото съвсем наскоро четвърто поред манастирско ателие. Запазилите се до над 3 м височина негови стени са вкопани от запад на манастирската църква и се разгъват по дължина с посока север-юг. Дълго е 23 м и широко 3,20 м. Вътрешността му е разпределена в четири помещения, които по реда на керамичните процеси и дейности са следвали от юг към север. Най-голямо е крайното помещение от юг - 7,50 на 3,20 м. В северната му половина се вместват две шахти (калници) за съхраняване на подготвената за работа бяла глина. Големите размери на шахтите подсказват за значителните обеми на изработваната в ателието продукция. Второто помещение с разкритите върху застланията му с квадратни тухли под каменни маси са свързани с формуване на плочките за икони и различни видове стенна декорация е с размери: 5,50 на 3,30 м. В третото помещение, което е имало размери 3,5 на 3,20 м се е правело декориране и глазиране на изпалената на бисквит керамична продукция. Последното, четвърто помещение е най-малко - 2,50 на 3,20 м и е възможно да е било място, където е била складирана и пазена напълно завършената и готова керамична продукция.[18]

С четириделната си планова схема новоразкритото патлейнско ателие намира подчертана общност с ателието в югозападния двор на манастира в местността Тузлалъка. И тук дейностите са били подчинени на същата последователност и принципи - от пречистената и отлежала бяла глина към формуване, рисуване и глазиране на разнообразна, главно за архитектурна декорация керамика и икони.

От особена важност се явява обстоятелството, че върху пода на две от помещенията в ателието бяха намерени византийски монети от Лъв VI Мъдри (886-912), които по безспорен начин осветляват дейността на манастирските керамици в Патлейнския манастир в продължение на няколко десетилетия - от края на IX докъм средата на X в.[19]

Важни данни за рисуваното керамично производство в Симеоновия столичен град предлагат и проучванията на манастирите в чертите на външната градска крепостна стена. На тях се попада през различно време.[20] Най-рано се провеждат разкопки на манастира в местността Черешето, забележителен с базиликалния план на църквата си и с интересната си трапезария.[21] Изцяло разкрит и проучен от тази група засега е само Дворцовият манастир.[22] Още при своето възникване в края на IX в. той се превръща, както ще видим, в голям производствен център на рисувана керамика. Останалите два манастира до църквата с гроба на чъргубиля Мостич[23] и около прочутата Кръгла (златна) Симеонова църква[24] са още недоразкрити напълно. Независимо че разкопките не са завършени, добитите наблюдения и материали позволяват да се доловят някои особености, които ги отделят от манастирите в близката и по-далечна преславска околност. С големите си размери и близостта до владетелския дворец, някои от тях като Дворцовият манастир и манастирът около Кръглата църква, предлагали условия и възможности за интензивен писателски труд и разностранна художествена дейност.

От разкритите и проучени четири ателиета за производство на рисувана керамика в ансамбъла около Кръглата църква с най-големи размери е ателието, разположено на юг от манастирската църква.[25] Засвидетелстваните при разкопките в сградата огнища и намерените фини златарски везни, свързани с дозировка на керамичните оцветители, оловните и стъклени късове за приготовляване на някои глазури, хромелните камъни от ръчни мелници за стриване на последните, количествата от обработена и необработена бяла глина и разнообразния рисуван керамичен материал ни дават основание да внесем корекция в определението, дадено за постройката, като временна работилница за рисувана керамика.[26] С отдалечеността си от църквата, верижната си композиция, навесите пред някои помещения, изброеният накратко инвентар и производствените си съоръжения постройката е в съгласие с установените ателиета в местността Тузлалъка и местността Патлейна. А това не е случайно, тъй като с тази си планово-пространствена композиция и характеристика споменатите при трите манастира постройки се явяват резултат на осъзнато решение във връзка с провеждане на сложни керамични процеси и технологии, които всяко художествено керамично производство изисква.

Постъпилите керамични материали от ателието по състава на използваните глини и представените по тях орнаментални мотиви намират съвсем точни съответствия с плочки от архитектурната декорация на Кръглата (златната) църква. С оглед диференцирането на творбите на керамичната иконопис не е без значение да се изтъкне, че и тук в ателиетата към Кръглата църква, заедно с познаните от други места в Преслав икони, са се изработвали и монументални образи от рода на патлейнския свети Теодор.[27]

Повече сведения за художествените занимания, включително и с рисувана керамика, на манастирските братя в Преслав са стигнали до нас от Дворцовия манастир, където проучените ателиета с производствените си съоръжения, инвентар и материали осветляват една сравнително пълна картина за високите достижения на монументалните и приложни изкуства в българската столица.[28] И тук особено широко е мястото, което се пада на дейността на манастирските керамици. На ателието за техните нужди е била предоставена една просторна постройка с двусъставен план, ориентирана по надлъжната си ос по посока изток-запад. С неразчленената си южна фасада последната затваря обособения в южния край на манастирската тераса производствен комплекс. Западната ѝ част е с размери 31 на 5,20 м. От изток навлиза с близо 10 м на западното си протежение в пространството на вътрешния манастирски двор. Значителната и неразчленена вътрешност на постройката позволява да се потърси нейното предназначение в две посоки: един път производствено, което не противоречи на данните, добити по археологически път за този обширен производствен комплекс към Дворцовия манастир и втори път като склад за съхраняване на скъпата художествена продукция, изработвана в някои от манастирските ателиета. Първото намира подкрепа в разкрития калник (шахта) за бяла глина, изградена от големи правоъгълни тухли и пещите за опалване на керамика, а второто - от близостта с вътрешността на ансамбъла и намерените тук при разкопките материали.

Втората (източната) част на постройката започва след едно прекъсване от 3 м между късите страни. През това прекъсване (пасаж) е можело да става придвижване в посока север-юг. При някои от настъпилите по-късно в манастира преустройства пространството на пасажа се затваря и оформя в тясно помещение, в което е била изградена стълба за качване на етажи. За наличието на горен етаж свидетелстват дълбоко вкопаните основи на цялата постройка, които са стъпили върху солидна хоросанова подложка, прорязана от гъста мрежа пилоти и многостъпалните цокли на дългите и късите стени. Различие в материала и начина на градеж между двете части на постройката не се наблюдава. Пространството е от 22 м дължина и включва две помещения с размери 8,5 на 5 м и 12,5 на 5 м. Културният насип, който го запълваше, се характеризира с обгорен до червено строителен трошляк, съдържащ голямо количество хоросанени буци и строителна керамика (тухли и покривни керемиди). В северната половина и на двете помещения тухлите се откриха поставени на редици върху една от тесните си стени, подобно на свлечен или по-точно на "изсипан" отвън навътре тухлен зид. В пласта изобилстваха фрагментирани съдове-гърнета с врязана линейна украса и високи глазирани в тъмнозелено кани, късове от рисувани плочки за стенна облицовка и трапезни луксозни блюда и чаши от бяла глина, стъклен и железен шлак, недогорели въглени и сива дървесна пепел. Всичко подсказваше, че в тази част на постройката се е работило производство, свързано със системно палене на огън. Това потвърдиха и резултатите при изчерпване на дебелия близо 1 м културен насип. В по-голямото източно помещение се очерта правоъгълна площадка на трамбован с глина под. Изградена от дребни речни и ломени камъни с редуващи се пластове глина, тя е силно обгорена от паления отгоре ѝ огън. До западната разпределителна стена на помещението е иззидана каменна шахта (калник), в която открихме запазени късове от подготвена за формуване бяла глина. Върху два къса личаха отпечатъци от пръсти на някой от манастирските керамици. Върху предпещната площадка и наоколо се намериха няколкостотин фрагмента от около 30 рисувани трапезни съда.[29] Особено интересни са животинските изображения и птици, представени върху някои блюда и чаши. Напълно готовата, макар фрагментирана керамична продукция, насочваше към извода, че това помещение на ателието е било предназначено за изработка и изпичане на трапезна рисувана керамика. Пещта се е издигала върху правоъгълна площадка и за формата и устройството ѝ не са оцелели данни. Интерес във връзка с процеса на опалването на продукцията представляват остъклените капки прозрачна глазура върху няколко плочести камъка от пещната площадка. Във второто помещение на източната половина на ателието след изчерпване на културния насип се констатира същата картина. Разкритите тук две пещи - правоъгълна и кръгла, са оцелели само с пода на горящата си камера. Намерените край пещите, в ямата, вдълбана на юг от кръглата пещ и в помещението и извън него материали определено говорят, че тук се е изпичала декоративна керамика (различни плочки за стенна облицовка, псевдоколонки, П-образни арки и други керамични детайли), свързана с украсата на олтарната преграда и вътрешността на богато строените столични църкви. Можем само да съжаляваме, че за устройството на пещите върху площадките, на които те са стъпвали с горивните си камери, не са се запазили сигурни следи.

Сравнявана със сградите на другите преславски ателиета за рисувана керамика, постройката на керамиците от Дворцовия манастир се налага с обширните си размери (дължина над 50 м и ширина 5 м). С оглед на провежданите дейности във връзка с технологията на това производство се наблюдава разделяне на ателиетата на две части. В западната, която е по-голяма, се е съхранявала подготвената за формуване и за отливане бяла глина. Върху тухления под на разчистената голяма шахта-калник бяха останали неизработени няколко къса пречистена и с високи пластически свойства бяла глина. Важно е да изтъкнем, че кариерата за нейното изкопаване е само на 1-1,5 км североизточно, отдясно на протичащата Румска река. Вероятно тук, в близост с постоянния водоизточник, се е правело прецизното утаяване и промиване на глината преди откарването ѝ в ателието. Разбира се, условията на тази първа обработка на суровината е предлагал и обширният незает от постройки външен, североизточен двор на манастирския ансамбъл. Втората половина на източната постройка на ателието е с тясно преддверие, оформено в едно от помещенията на крайната източна постройка от производствения комплекс върху южната манастирска тераса. Тук, вече отбелязахме, са били инсталирани пещите за опалване на керамичната продукция. Интересна страница от напрегнатото ежедневие на манастирските керамици се разгръща с откритите от север на помещението две ями, предназначени за изхвърляне на претърпялата различни технологически несполуки и бракувана продукция. От материалите, които ги запълваха, постъпиха извънредно важни наблюдения за големите възможности на керамиците в областта на керамичната иконопис. Не без основание може да се настоява, че докато в западното помещение са се изпичали трапезни съдове, то източното е служило преди всичко за опалване на плочки за стенна облицовка, икони, псевдоколонки, арки и др. рисувани и релефни керамични детайли, предназначени за архитектурния декор на монументалните столични постройки и църкви. Постройката на ателието за рисувана керамика в Дворцовия манастир над западната си половина е имала горен етаж. До него е отвеждала стълба, вместена както вече стана дума, в допълнителното изградено помещение на някогашния пасаж, оставен първоначално за преминаване между двете части на ателието. За устройството на етаж над източната му половина сериозна пречка са се явявали пещите за опалване. На следи относно обзавеждането на етажа не се попадна при разкриването на ателието. Съвсем сигурно е обаче, че пред южната половина на нейната западна част е бил оформен дървен чардак. Многото преправки, на които е бил подложен манастирският ансамбъл в този участък, са ни лишили от възможността с по-голяма определеност да съдим за мястото на колонадата и третирането на южната фасада. Това, че на етажа е било осигурено място за живеене и спане на манастирските керамици в близост до производствените помещения, е оправдано във връзка с продължителното провеждане на сложната керамична технология и рисковете, които е криело опалването на рисуваната керамична продукция.

Многобройните и разнообразни керамични материали от ателието, ямите за производствен брак и останалите постройки (църкви, крипта, игуменарница, монашеско общежитие и др.) в ансамбъла са достатъчни и осветляват както в техническо, така и по отношение на стила и иконографията преславската рисувана керамика. От особено важно значение се явяват намерените при разкопките на ансамбъла монети и печати на Лъв VI Мъдри (886-912), Константин VII (913-959) и Роман I (920-944), които хвърлят сигурна светлина за възникването и активния период от живота на този забележителен във всяко отношение манастир от една страна и от друга - за отнасянето на изработваната в неговото ателие керамика от края на IX - първата половина на X в. А това е време, когато Преслав е столичен център на България и в него се строи със замах и на широк фронт. Израстват крепостни стени, монументални дворци, богато строени църкви, обширни ансамбли - граждански и манастирски и във връзка с тяхната архитектурна декорация процъфтяват приложната скулптура, рисуваната керамика, стъклената мозайка и редица други художествени техники.

Като възнаграждение срещу лошата запазеност на ателието в Дворцовия манастир с неговите пещи, съоръжения и работен инвентар, се явяват многобройни и сравнително добре запазени материали, които позволяват да съдим не само за производствената основа на творчеството на неговите керамици, но изясняват и редица въпроси за стила и орнаменталното и изобразително богатство на изработваната керамика. Постиженията на манастирските керамици с еднаква сила се открояват в двата раздела на рисуваната керамична продукция: архитектурна декорация (стенни и подови пана, детайли за инкрустация, псевдоколонки, арки и друга украса на олтарната преграда и църковната мебелировка) и трапезна керамика. Особено важни са изработваните керамични икони в ателието, тъй като отчасти осветляват връзката, която неговите художници са поддържали с художниците-илюстратори в манастирския скрипторий.

В края на IX в., както показаха проучванията на манастирското ателие за рисувана керамика в местността Тузлалъка, високите пластически свойства на преславските бели глини били вече оценени.[30] Опити за издирване и установяване мястото на кариерите, от които тогавашните керамици накопавали белоглинестия материал, още не са правени. В съответствие с разположението на откритите досега ателиета за рисувана керамика не без основание обаче може да се твърди, че кариери за бяла глина е имало на няколко места в Патлейна, върху полегатите скатове на височините Аврадака, Тузлалъка и Делидушка, които затваряли от север и изток живописната долина върху десния бряг на Тича (р. Камчия) Бял бряг и най-малко на още три-четири места по билото на дългия рид, издигащ се в северния край на столичната територия. С изключение на залежите около манастира в местността Тузлалъка и на едно място от тези, използвани от ателието на Дворцовия манастир, върху северния рид край Румска река, за качествата на белите преславски глини не разполагаме с подробни лабораторни данни.

Накопаната бяла глина е била внасяна в калниците (шахтите) на ателиетата за съхраняване, готова за формуване или отливане. Докато стигне до това си състояние, е трябвало да претърпи доста продължителна и прецизна обработка, включваща промиване, утаяване и отлежаване. Този нелек процес е бил свързан с наличието на постоянни водоизточници, като Въбилиндолска река за ателието в местността Тузлалъка, Тича (р. Камчия) за ателиетата върху терасата около Кръглата (златната) църква и тези, попадащи към ансамблите в ниската крайречна част на Външния град, наречена Селище, Патлейнска река за ателиетата на манастира "Свети Пантелеймон" и Румска река за ателието в Дворцовия манастир. За тази цел - прецизно подготвяне на глинения материал, е имало и специални съоръжения, като това върху манастирската поляна в местността Патлейна, което погрешно доскоро се смяташе за винарница.[31]

По-нататъшните дейности, свързани с преславската рисувана керамика, се провеждат в ателиетата, където от пречистената и добре омесена бяла глина, съхранявана в калниците (шахтите), се взема както за източваните на леко грънчарско колело трапезни блюда и кани, така и за плочките с останалите детайли, предназначени за архитектурна декорация. Различните по форма плочки и другите керамични детайли се подготвяли чрез отливане в предварително подготвени калъпи или посредством ръчно формуване и нарязване с острие. Изсушаването им се правело върху дървени маси, понякога застилани с груб плат, чиито нишки са оставили отпечатъци по гърба на някои плочки. След изсъхване плочките били вкарвани в пещите за първото опалване.

Върху бисквитно опаления бледорозов, бледокремав или бледосив фон на плочките се нанасяло с перо или с четка рисунката на орнаменталните мотиви и иконографските образи и сцени.[32] Рисувало се с ангоби или оцветители от минерален произход (метални окиси). Контурът във всички случаи е кафяв в два оттенъка: шоколадов и черен. За оцветяване на мотивите и изображенията палитрата на преславските керамици включвала шест тона: светлокафяв, червен (розов и малинов), охровожълт (светъл и кафеникав), зелен (тревист и маслен), синьозелен и тъмновиолетов.[33] С тези тонове и по същия начин се оцветявали и изработените посредством отпечатване с натиск или чрез отливане в предварително изработени модели релефни изображения.[34] Преди поставяне на плочките и детайлите в пещите за второ (последно) изпичане, орнаментите и образите, нарисувани отгоре им, се покривали с безцветна (прозрачна) глазура. Последната не само съдействала за закрепване (свързване) на изображенията с черепа (корпуса), но съдействала за постигането на известен блясък върху запълнената с рисунка повърхност.

Редица наблюдения, добити от разкритите ателиета с постъпилите от тях материали, позволяват с увереност да се надзърне в многобройните трудности, а твърде често и в несполуките, които съпътствали продължителния и тежък труд на преславските керамици. Понякога тези трудности започвали още с накопаване на глината, минавали през формуване и отливане на плочките с другите керамични детайли, първото им опалване на бисквит, рисуването и глазирането на орнаменталните мотиви с изображенията и сцените, за да завършат с риска от евентуални катастрофи, свързани с последното изпичане. Макар усилията на майсторите на бялата глина не винаги да са завършвали със сполучлива и без дефекти продукция, в труда им постепенно се стигнало до известно диференциране на отделните дейности. Плочките за рисуване на образите и орнаменталните мотиви например са били подготвяни и предоставяни на иконописците и изобщо на керамиците-декоратори изпечени на бисквит, нарязани според желаната форма и размери. Само благодарение на това е било осъществявано споменатото по-горе сътрудничество между илюстраторите на богато украсените ръкописни кодекси в манастирските скриптории и художниците в керамичните ателиета. Понякога от количеството на бракуваните рисувани материали и изводите за трудностите, които е трябвало да преодоляват керамиците, с доста голяма увереност може да се съди за системната и интензивна дейност на керамиците в отделните ателиета.

От особено важно значение за успешния завършек на продължителния и сложен керамичен процес се явяват пещите, предназначени за опалване на рисуваната керамична продукция. В Тузлалъка и някои от патлейнските ателиета пещите са били вкопани и изградени извън манастирската ограда, а при други като тези в Дворцовия манастир, около Кръглата (златна) църква, в Селище и някои ателиета в Патлейна те са изградени вътре, в помещения на самата постройка на ателиетата. За съжаление, нашето знание за пещите за рисувана керамика е все още непълно и се отнася главно за горивната пещна камера с площадката. Едва ли обаче трябва да смятаме, че в тяхното устройство е имало някакви съществени отлики, с които те са се отделяли от сравнително добре запазените пещи за опалване на обикновени глинени съдове и строителна керамика от IX-X в. в Преслав и Виница.[35] Нашите усилия при това положение трябва да се насочат по-скоро към изясняване на въпроси не толкова за вида и устройството на пещите, а за това по какъв начин е била нареждана поставяната за изпичане в тях рисувана керамична продукция и още - дали височината на градусите, които пещите са можели да вдигнат, е била достатъчна за проявяване цветовата палитра на употребяваните от тогавашните керамици оцветители и глазури.

От направения кратък преглед на известните досега ателиета за рисувана керамика и от опита за възсъздаване на приблизителния производствен облик става ясно, че последните са били тясно свързани както с планово-производствената композиция на ансамблите, на които принадлежат, така също и с живота и проявите на своите обитатели.

Във връзка с хронологическото осветляване на дейността на ателиетата, от особена важност са резултатите от археологическите разкопки в местността Тузлалъка[36], Дворцовия манастир[37] и Селище[38]. Благодарение на тях с увереност може да се настоява, че началните стъпки на рисуваното керамично производство в Преслав започват с дейността на манастирското ателие в Тузлалъка. Опаленият череп, на който неговите керамици рисуват, е малко груб, от недостатъчно пречистена глина и все още недоведен до пълна белота, а рисунката на изобразените орнаменти и образи е недотам усъвършенствана. Развитието на утвърденото тук художествено керамично производство минава през някои от ателиетата около Кръглата (златната) църква[39] и в Селище[40], за да достигне връхната си точка в творбите на манастирските керамици от манастира "Свети Пантелеймон" в Патлейна[41] и Дворцовия манастир.[42] И ако неговото начало от почти всички изследователи се поставя в края на IX в., то разцвета му е свързан с такъв доста точно датиран паметник като Симеоновата Кръгла (златна) църква и може да се отнесе през първите две-три десетилетия на X в. Решаващо значение в тази насока имат плочките, запълнени с кирилски текстове, постъпили от едно от ателиетата, проучени около последната.[43] Освен датировъчната си роля, тези плочки са важни и за българската народност на керамиците, които са работили в ателиетата. Все във връзка с датата не е без значение да подчертаем, че между керамичната продукция на ателието в местността Тузлалъка и другите преславски ателиета хронологическата дистанция не е голяма. Тяхната дейност в даден период се застъпва.

Що се отнася до появата на тази керамика в Преслав и до посочване народностния произход на тези, които първи я въвеждат в края на IX в. в българската столица, нещата стоят малко по-иначе. Отговорите, които обикновено досега се дават, са два. Според първия керамиката има източен произход и Преслав представлява първото в Европа средище, където тя се явява като местно производство. Според втория, като се посочва значението на корените ѝ от Близкия изток, се изтъква водещото място, което Византия и Цариград имат за нейното разпространение. Независимо от десетките ателиета, производствени съоръжения, пещи и материали, свързани с изработката ѝ в Преслав, както и от старобългарските знаци и букви - глаголически и кирилски, които се срещат по много от декоративните плочки и говорят за българската принадлежност на майсторите-керамици, все още според някои изследователи разкопките не са ни предоставили твърди основания за това, че рисуваната керамика се е появила в пределите на българската държава. Затова преди 15-20 години Ст. Ваклинов допусна, "...че майсторите-художници и керамици, които са носители на това производство, са произхождали от някои райони на Близкия изток, като например Сирия, Месопотамия, дори Ирак, без, разбира се, да е възможно сега точното локализиране на онова старо огнище на керамично производство, което е дало тези майстори.[44] При тогавашната практика размяната за известно време между отделни владетели на такива майстори не е съставлявало никакви трудности.[45] Особено пък, когато заселването е било посочено за град, обявен за столица на държавата и във връзка с изпълнението на една широка строителна програма, начертана и ръководена от самия владетел. Тяхната задача, според Ст. Ваклинов, ще да е била да запознаят с технологията на рисуваната белоглинена керамика грънчарите в българската столица, с изработването на керамика, предназначена за архитектурна декорация. Като държим сметка за това, че почти всички открити до днес ателиета за рисувана керамика в Преслав са към градските и извънградските манастирски ансамбли, може да се настоява за такъв, даже не по-малко убедителен отговор - "тайната" на тази непозната дотогава в Преслав керамична техника да е била донесена, разработена и въведена в българската столица благодарение на някои от манастирските братя. Солидна опора за наблюдения и изводи в това отношение предложиха резултатите от последните археологически проучвания, които очертаха столичните манастири не само като места за книжовно-просветна дейност, но и като средища за разностранен и напрегнат художествен труд.[46] При тесните контакти, които членовете на преславските монашески братства са поддържали с монасите от манастирските ансамбли във византийската столица и целия православен Изток, пренасянето, усвояването и системното провеждане на технологията на рисуваната керамика в изградената за тази цел производствена платформа към манастирските ателиета е било сравнително лесно постижимо. Тези взаимни връзки, заедно с усвояване на новата керамична технология, са съдействали и за богословската ерудираност с широката иконографска осведоменост на преславските керамици. Те били запознати еднакво добре както с църковната догматика и принципите на християнската етика, така и с ранните образци на християнското изкуство, създадени в Палестина, Сирия, Египет, Мала Азия и Цариград.

Накрая искам отново да подчертая, че когато днес в резултат на близо стогодишните археологически разкопки и проучвания в българската столица е натрупан такъв огромен и изразителен керамичен материал, открити са ателиета със съоръжения и пещи и то не в един или два преславски манастира[47], няма никакво място за съмнение относно ролята на българската столица на безспорен художествен център в Европейския Югоизток през IX-X в. Наблюденията и фактите, както посочихме, са толкова много и при това сериозни, че всякаква обосновка за изработване на керамиката извън Преслав е направо излишна. Всичко насочва за едно системно и със значителен обем белоглинено творчество, създадено в българската столица и от български керамици. А за висотата на достиженията им в областта на керамичната иконопис трябва да се присъединим без каквото и да е колебание към оценката на големия изследовател на българското средновековно изкуство Н. Мавродинов, че преславските икони са създадени "не от обикновени занаятчии, а от художници, които са знаели да държат четка в ръката си, да теглят вярно контура, да колорират умело и с чувство на хармония на боите, плоскостите, които трябва да се оцветят".[48]

---

[1] **И. Господинов.** Разкопки в Патлейна. - ИБАД, IV, 1915, с. 112-128.

[2] **Кр. Миятев.** Кръглата църква в Преслав. С., 1932, с. 143-153; Преславската керамика. С., 1936, с. 51-62.

[3] Пак там, с. 143-153; **Ив. Акрабова-Жандова.** Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, с. 487 и сл.

[4] **Ив. Акрабова-Жандова.** Ново в Патлейна след Йордан Господинов. - В: Преслав. 1. С., 1968, с. 72-76.

[5] **Т. Тотев.** Манастирът в Тузлалъка - център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982, с. 45 и сл.

[6] **И. Чангова.** Към проучването на преславската рисувана керамика. - Археология, 1972, 1, с. 33-39.

[7] **Т. Тотев.** Родов манастир на владетелите в Преслав. - Старобългарска литуратура, 20, 1987, с. 120-128; Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (златна) църква в Преслав - В: Плиска-Преслав, 5, 1992, с. 247-258.

[8] За един от занаятчийските квартали край Румска река вж: **В. Иванова.** Велики Преслав. - В: Археологически открития в България. С., 1956.

[9] **Т. Тотев.** Манастирът в Тузлалъка..., с. 45 и сл.; Дворцовият манастир в Преслав. - Старобългарска литература, 17, 1985, с. 70-85.

[10] Пак там.

[11] Кратки сведения за някои от патлейнските ателиета вж. у **Ив. Акрабова-Жандова.** Ново в Патлейна..., с. 73-76.

[12] Пак там, с. 73-76; **Ст. Станчев.** Велики Преслав. С., 1966, с. 69-74.

[13] **Iv. Akrabova-Jandova.** Preslav Inlaid Ceramics. - In: Studies in Memory of D. T. Rice. Edinburgh, 1975, 25-34.

[14] **И. Акрабова-Жандова.** Ново в Патлейна..., с. 69-80.

[15] Пак там, с. 69-89.

[16] Пак там, обр. 3.

[17] Пак там, обр. 4.

[18] Разкопките се провеждат под ръководството на автора с участие на К. Тотев от Филиала на АИМ при БАН - Велико Търново. Поради липса на средства от 1991 г. насам разкриването на ателието е преустановено.

[19] Непубликувани разкопки и материали на Т. Тотев и К. Тотев.

[20] **Т. Тотев.** Об облике и характере городских монастырей в Преславе. (Доклад, четен на V международен конгрес по славянска археология в Киев, 17-26 септември -1985 г.)

[21] **К. Шкорпил.** Паметници от столица Преслав. - В: България 1000 години. С., 1930, с. 182-275.

[22] Предварителни сведения вж: **Т. Тотев.** Дворцовият манастир..., с. 70-85.

[23] Непубликувани разкопки на К. Попконстантинов от ВТУ "Св. св. Кирил и Методий".

[24] **Т. Тотев.** Родов манастир..., с. 120-129; Наблюдения върху рисуваната керамика..., с. 247-258.

[25] **Ив. Акрабова-Жандова.** Работилница за рисувана керамика..., с. 487-509.

[26] Пак там, с. 487 и сл.

[27] Пак там, с. 487 и сл., обр. 18.

[28] **Т. Тотев.** Дворцовият манастир..., с. 70-85; Преславските манастири - средища на художествен живот през IX-X в. - Векове, 1980, 5, с. 24-35.

[29] **Т. Тотев.** За една колекция рисувани белоглинени съдове от Преслав. - В: Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов., С., 1994, с. 214-223.

[30] Данните от изследванията на глинените залежи в местността Тузлалъка не са публикувани. Проучването е проведено под ръководството на проф. Георги Коларов през 1974 г., тогава зав. катедра силикатни форми във Висшия институт за изобразително изкуство "Николай Павлович" в София.

[31] **Ст. Ваклинов.** Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 215-216.

[32] **Кр. Миятев.** Преславската керамика..., с. 8-10.

[33] Преславската керамика не е запазила първоначалната свежест на тоновете си. Особено нетраен е синьо-зеленият тон. За първоначалните тонове добра представа може да се получи от приложените в труда на Кр. Миятев таблици, вж. Кр. Миятев. Преславската керамика..., табл. XX-XVIII.

[34] **Т. Тотев.** Манастирът в Тузлалъка..., с. 64 и сл. с посочената под линия литература.

[35] **Т. Тотев.** Керамични пещи в чашата на язовир "Виница" край Преслав. - Археология, 1973, 4, с. 58-68.

[36] **Т. Тотев.** Манастирът в Тузлалъка..., с. 45-74.

[37] **T. Totev.** L'atelier de céramique peinte du monastère royal de Preslav. - Cahiers archéologiques, 35, 1987, p. 65-80.

[38] **Й. Чангова.** Към проучването..., с. 33-39; Нови находки от преславска рисувана керамика. - ИАИ, 33, 1972, с. 285-292.

[39] **Кр. Миятев.** Преславската керамика..., с. 8-43.

[40] **Й. Чангова.** Нови находки..., с. 285-292.

[41] **Й. Господинов.** Разкопки в Патлейна..., с. 112-128; **Ст. Станчев.** Велики Преслав..., с. 69-74.

[42] **Т. Тотев.** Дворцовият манастир..., с. 77 и сл.; **T. Totev.** L'atelier de cèramiqus peinte..., p. 65-80.

[43] **Й. Господинов.** Нови находки в Преслав. - ИАИ, XV, 1942, с. 84-85.

[44] **Ст. Ваклинов.** Формирането..., с. 216-217.

[45] **Oleg et Andre Grabar.** L'essor des arts inspirés par les cours princières à la fin du prémière millinaire: prince musulmanes et princes chrétiens. - Sattimane di studio del centro Italiano di studi sull'alto medioevo XII. L'accidento e l'islam nell'alto medioevo 2-8 aprile 1964 tomo secondo in Spoleto Presso la seda del centro 1965., 845-901.

[46] **Т. Тотев.** Преславските манастири..., с. 46-52.

[47] **Т. Тотев.** Нови данни за преславската рисувана керамика. В: II международен конгрес по българистика. София, 1986, Доклади, т. 16, С. 1988, с. 19-27.

[48] **Н. Мавродинов.** Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 239.

МЕТАЛНИ ГАРНИТУРИ ЗА РЕМЪЦИ И ОБЛЕКЛО ОТ ДВОРЕЦА ВЪВ ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ

Станислав Станилов

Металните гарнитури от южния сектор на дворцовия комплекс във Велики Преслав досега не са били обект на внимание от страна на неговите изследвачи.[1] Техният брой, според представената ми документация, е общо 132, от които на старобългарската епоха принадлежат 118 - токи 29, апликации 71, накрайници 18. Останалите гарнитури са датирани по-рано и получават отделен коментар. Предлагам изложението във формално-реконструктивен ред, използван за коланите, независимо, че някои гарнитури били предназначени и за апликиране на обувки, облекло, за накити на главата, за конска амуниция.

I. ТОКИ. Според формата и конструкцията, токите се разделят на три групи: токи с една рама, токи с две рами и токи с плочка, която бива подвижна (на шарнир) и неподвижна (отлята или изрязана, заедно с рамата).

Токите с една рама имат най-просто устройство - кръжила с различна форма, едната от страните служи едновременно за носач, към който е закрепен ремъкът и за ос на езика, срещуположната страна служи за опора. Първата, най-елементарно направена тока, е с кръгла, сгъната от тел рама, с пластина от двойна ламарина, през която няма нит за прикрепване на ремъка (обр. 1_1). Тази пластина напомня токите с подвижни плочки, особено от Втория аварски хаганат, където те са в комплект със специфични кръгли рами, датирани в края VII - началото на IX в. В този случай, обаче, поради липса на пряка, пък и на косвена аналогия, преславската тока ще датираме в IX-XI в., според характеристиката на керамичния комплекс от насипа. По-ранна датировка може би подсказва и материалът, от който е направена - светъл бронз, характерен повече за металните гарнитури на хаганата и ранновизантийските гарнитури от VI-VII в., докато тези от развития етап на старобългарската култура са направени в повечето случаи от мед.[2] В IX-XI в. трябва да се датира и следващата квадратна тока, изрязана от дебела ламарина, чиито носач е закрепван направо за ремъка (обр. 1_2). Тя много прилича на една тока от гробница 331 в Скалистое, датирана в VI-VIIв.[3], но за разлика от ранните токи, преславската е медна, т. е. по-вероятно съвпадението на простата форма е случайно. Третата по реда тока има елипсовидна-арковидна форма на рамата с декоративно оформено легло за езика (обр. 1_3). Тъй тя прилича на някои токи от аварските ремъчни гарнитури, макар да е с малко по-други пропорции.[4] Направена е обаче от мед, което също подсказва, че въпреки горните аналогии, по-скоро ще се датира в IX-XI в. Широката къса тока с пъпки на шийката и малко, декоративно легло за езика (обр. 1_4) също няма преки и косвени аналогии сред металните гарнитури от IX-XI в. Тя повече прилича на един тип аварски токи от края на VII - началото на IX в.[5] Приликата обаче има донякъде относителен характер - аварските токи са с профилирани ръбове, а леглото е контрастно оформено с едри бордюри нагоре и напред. Токата от Преслав прилича да е профанирана имитация на аварските, може би късна тяхна реплика. Подобна реплика е намерена в Коринт, датирана твърде неопределено във "Византийския период".[6] Културният пласт, в който е намерена преславската тока, е силно нарушен от късни ями и гробове, а това значи, че не може да се разчита на стратиграфската обстановка. Най-ранните материали в него са, според разкопвачите, от края на IX в., т. е. тя е попаднала там след тази дата. Направена е от мед, също косвено указание, че принадлежи на старобългарската култура през IX-XI в. Следващата по реда тока с една рама напомня предишната с конкавната извивка за носача и двете пъпки на шийката (обр. 1_5). Токите с пъпки и подобни пропорции се срещат сред аварските гарнитури, но там няма никаква извивка на носача и декоративно легло, пък и рамата е доста по-дебела. Преславската тока, направена впрочем от бронз, ще да е някаква реплика на аварските едностaвни токи, чиито първообраз не може засега точно да се определи. Въздържам се да дам категорична датировка, макар в насипа на банята да преобладава керамиката IX-X в., а самата баня, според разкопвачите, функционирала не по-късно от втората половина на X в. Последните токи от тази група (обр. $1_{6,7}$) са лятu в един калъп, фестоните, по-скоро нарезите, са гравирани по един и същи начин - вероятно произхождат от едно и също ателие. Намерени са заедно в яма, която съдържа материали, датирани след XI в. (?). Съвсем същата тока е публикувана от Коринт с датировка "по-късно от XIII в."[7] Две токи с подобна конфигурация се знаят от Кавказ, където датировката им е XII в.[8] Тъй преславските токи ще се датират в широките хронологически граници от XI до XIII в. до получаването на нови сведения за корекция.

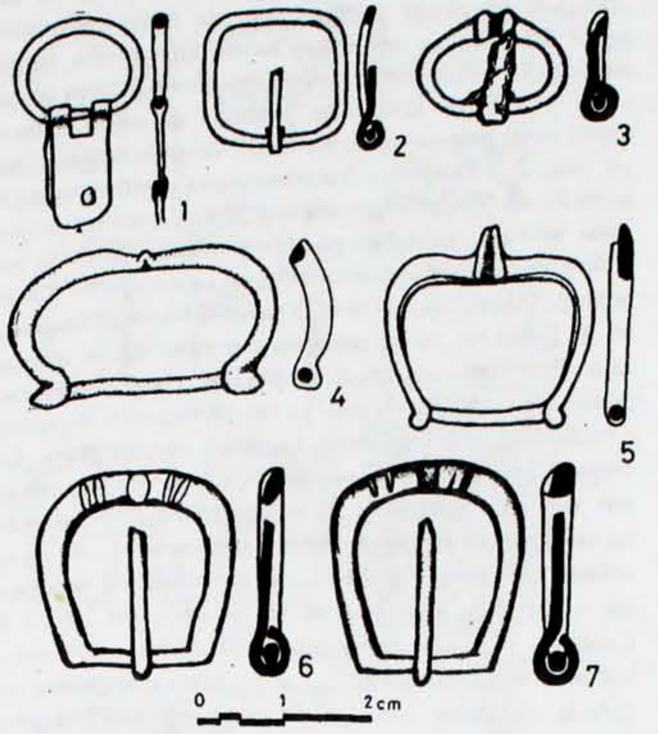

Обр. 1. Едноставни токи.

Токите с две рами са известни с термина "лировидни", изглежда заради особената извивка на носещата рама при някои образци.[9] Всъщност, обаче, съдържанието на този термин може да се стесни, понеже в групата се включват твърде многобройни типове. Може би "лировидни" трябва да бъдат наричани само онези токи, конфигурацията на чиито силует наистина напомня лира, непременно с пъпки в краищата на носача. Иначе всички трябва да се означават като "токи с две рами"[10] или "токи с двойна рама". Лировидни наистина са следващите две токи от реда, които представляват като че ли най-пълната, завършена форма на този тип - широка, с плавни извивки остра (арковидна) опорна рама, пъпки в гънките на шийката и в краищата на носача, при което последните са оформени като волути (обр. $2_{8,9}$). Съвсем същите токи досега в паметниците на старобългарската култура не са намирани. Най-близка по основните си белези е токата от Плиска, макар опорната рама да е елипсовидна.[11] Токи с двойна рама и две двойки пъпки са известни от Унгария, където има екземпляри с добре изразена "арка" на опорната рама. Те принадлежат към тип Λ, според класификацията на Λ. Ревез и се датират в края на IX-XI в.[12] Още една тока с двойна рама, несъмнено принадлежаща на лировидните, но друг вариант - без пъпки в шийката, има твърде профанирана форма (обр. 2_{10}). Тя обаче намира твърде многобройни аналогии в паметниците на старобългарската култура, включително сред най-доброкачествените екземпляри, като сребърната тока от саркофага в Плиска[13], бронзовата тока от Търгшор[14], и, може би, даже две бронзови токи от Кюлевча.[15] Датировката на тези токи на Долния Дунав засега също е IX-XI в.[16] За разлика от другите обаче, тяхната долна граница може да се изтегли с няколко десетилетия, защото първите варианти са открити в некропола при Кюлевча, който безспорно се датира докъм 864-865 г.[17] По класификацията на Λ. Ревез и тези токи се отнасят към тип Λ.[18] Открити са фрагменти от други две токи с двойна рама, които не могат да се нарекат лировидни. Запазената част не е от носеща рама, понеже има сравнително голяма декоративна плочка вместо носач. Не може да бъде и опорна рама, тъй като не личи легло или поне следа от триенето на езика. Явно тези токи се закрепвали за ремъка чрез оста, а другият край след затягането минавал под рамата с декоративна плочка (обр. $2_{11,12}$). Тока с подобна плочка има в гарнитурата на конската сбруя от Дмитровския некропол, макар там да няма орнаментален мотив. Датирана е в VIII-IX в.[19], което за подобните токи от Преслав не се отнася, защото огледално-рефлексният орнамент определя сигурно хронологическите рамки от края на IX до средата на XI в. Срязаните като лястовича опашка листа на палметата са типични за стилистиката на голяма група ремъчни гарнитури, които се отнасят към старобългарската и староунгарската култура през този период на Средния и Долния Дунав. Орнаментиката на втората рама е доста изтрита от износване, но несъмнено има подобна характеристика. Тя е открита в яма с глазирана кухненска керамика и неопределена медна корубеста монета, но едва ли може да се датира според тях в XII-XIV в., защото през този период подобни токи не се използват. По-скоро нейната датировка ще се определи от аналогията в конструкцията заедно с първата пак в IX-XI в. Този тип токи се открива за пръв път в старобъл-

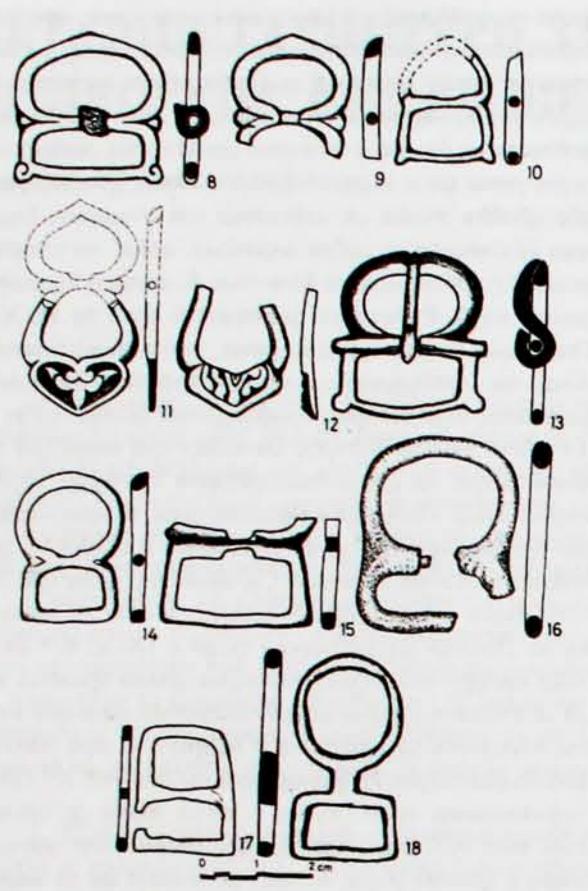

Обр. 2. Двуставни токи.

гарските ремъчни украси, при което се различава от всички останали. Още една тока с двойна рама, по пропорциите и съотношението между двете рами, както и с декоративно оформената си ос, се отличава категорично от типа на лировидните (обр. 2_{13}). В достъпната литература се откри само една, но за това пък пряка аналогия - в Коринт, където същата тока произхожда от пласт, датиран в XII в. Г. Дейвидсон обаче, изглежда не без основание, я датира най-късно в X в.[20], както трябва по общи съображения да се датира и представената тук. Двете токи може да са производство на едно и също ателие, ако се съди по обратната завивка на езика около оста, противно на всички останали токи от този период. Към същата група принадлежи и една тока без украса с кръгла опорна и носеща рами (обр. 2_{14}). Тя има значителен брой преки аналогии в старобългарската култура[21], подобна е намерена и в Коринт[22]. Сред многобройните, събрани от Л. Ревез, унгарски токи с две рами, обаче, идентични не са показани. Пропорционирани по този начин и със същата гънка на шийката токи има в салтовската култура, но там те са много по-масивни, добре профилирани, тъй че изглеждат донякъде първообрази на представените тук.[23] Понеже за нея също няма отчетлива стратиграфска информация, с горните съображения се датира в X-XI в. Изглежда подобна на тази е била друга тока, от която е запазена само носещата рама (обр. 2_{15}). Рамата е трапецовидна и напомня тази на тока от Унгария, датирана в X-XI в., чиято опорна рама има декоративни радиални ивици.[24] Токи с подобни трапецовидни носещи рами са открити в некропола Танкеевка в Южен Урал.[25] В класификацията на Л. Ревез те не са попаднали и даже не са забелязани, вероятно минават за тип В, чиито характерен белег ("представител") е полукръглата, украсена с псевдоперли или фестони (нарези) опорна рама. Датирани са в първата половина на X в.[26] Тези сравнения не са достатъчни за отчетливата хронология на токата от Преслав, а имат отношение само към нейния произход. Датировката ще остане в границите на периода от края на IX до средата на XI в. Следват още две токи от тази група - едната е кована от желязо (обр. 2_{16}), а другата е изрязана от дебела ламарина (обр. 2_{17}). Те имат твърде безлична форма, за да се коментират по съображения от сравнително естество, но пък се намират в добре фиксирана стратиграфска позиция. Желязната тока е открита в яма, чиито материали са от XI в. натам, а медната в културни отлагания от края на IX - началото на X в. Гарнитурата за ремък, съставена от свързани правоъгълна и кръгла рама, доста изтрита от износване (обр. 2_{18}), вероятно е от конска сбруя или висулка за колан. Подобни, макар и не същи ремъчни гарнитури, произхождат от некрополите на Втория аварски хаганат[27], а също и от староунгарските паметници[28]. Те имат по-добра стилова характеристика заради някои декоративни елементи, каквито преславската гарнитура няма. По-сигурни са стратиграфските обстоятелства - намерена е в яма, която разрушила ранната верижна сграда, датирана до началото на X в. Следователно гарнитурата, попаднала в насипа на ямата през първата половина на този век, била носена преди това и то доста дълго време, ако се съди по силното изтриване.

Третата група токи в ремъчните гарнитури от южната част на дворцовия комплекс в Преслав е представена най-вече от една устойчива форма - арковидна или елипсовидна рама и петоъгълна с различни пропорции плочки, която има кръгъл отвор за езика (обр. 3_{19-21}). Подобни и същи токи вече са публикувани сред паметниците на старобългарската култура, датирани обикновено в IX-X в., без да им се обръща особено внимание.[29], има дори тока, която е орнаментирана с характерния мотив "вейка"[30]. Този

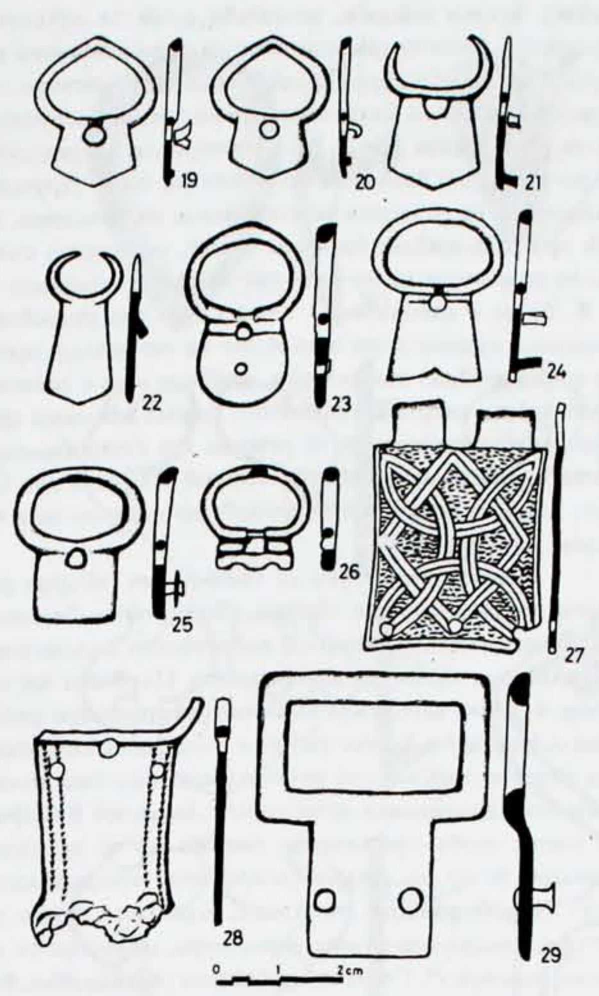

Обр. 3. Токи с плочка.

тип токи е твърде характерен за староунгарската металопластика[31], без обаче да са намерени преки аналогии в района на Южен Урал, откъдето обикновено се извеждат първите образци на тези гарнитури.[32] Токи с петоъгълни плочки се срещат често в комплексите на Салтовската култура, но те са на шарнир и имат малко по-друга форма[33]. Поради това датировката им не може да служи в нашия коментар. Подобни токи с датировка VII в. са открити и в Коринт.[34] Засега обаче няма основание токите с петоъгълни плочки от старобългарската металопластика да се датират извън границите на нейния развит етап от края на IX до средата на XI в. Една от представените тук токи с петоъгълна плочка не е всъщност използвана за пристягане на ремък (обр. 3_{22}). При отливането металът не е проникнал докрай в леглото на рамата и опората липсва. Затова не е пробит отвор, с който да се получи ос на езика. Въпреки това нитът е бил припоен и пластината някак се използвала. Може би като апликация, поради което има следи от износване - изтрити заоблени ръбове, следи (?) по нита от очукване на свободния край.

Подобна на токите с петоъгълна плочка е друга, чиято плочка има елипсовидна (езиковидна) форма (обр. 3_{23}). Това е рядко срещана форма в металопластиката на Средния и Долния Дунав през IX-XI в. Тока със същата плочка и пропорции е намерена в староунгарския некропол Гезтеред, но там тя е украсена с геометрични орнаменти от инкрустирано в медната основа сребро[35] и така представлява луксозен образец, чиято реплика би могла да бъде токата от Преслав. Л. Киш датира токата от Унгария в края на IX - началото на X в. и твърди, че е донесена в карпатската низина от Леведия[36]. Токата от Преслав не може да се определи така отчетливо по стратиграфската обстановка и остава засега в обичайните хронологически граници на периода, вече определен за токите с петоъгълна плочка.

Също тъй рядко срещани са токите с плочки, чиято основа е двустранно скосена към средата в т. нар. форма на лястовича опашка (обр. 3_{24}). Подобна тока публикувах като случайна находка, датирана твърде условно в VIII-IX в.[37] Четири токи от конска амуниция с подобни плочки са известни от староунгарския гроб при Земплин.[38] Те обаче имат не скосени, а прави страни със свивки едва при шийката.

Друга тока с основа лястовича опашка е публикувана от Серед (Чехословакия). Тя има съвсем същата по форма плочка, арковидна рама като споменатата от Националния исторически музей в София и кръгъл отвор за езика. Лицето на плочката е орнаментирано с врязани ивици (?). Датирана е от А. Точик с цялата група паметници в X-XI в.[39] С такава корекция засега ще трябва да се датират и други токи от този тип, намерени в България.

Друга тока от същата група има елипсовидна рама и правоъгълна плочка (обр. 3_{25}). Подобни са открити в старобългарските нива на крепостите при с. Стърмен, Русенско[40] и Якимово, Михайловградско[41], датирани в IX-X в. Подобни по форма и устройство токи са означени от М. Шулце-Дьорлам като тип Гезтеред. Техните плочки са по-дълги от тези на старобългарските. Токите се откриват по цялата евразийска степна зона, дори в Швеция, но не са тъй многобройни и нямат устойчива форма. Седемте токи от четири находища в района на унгарското заселване на Средния Дунав са комплекси, които се датират в края на IX-X в.[42], т. е. твърде рано за хронологическия етап, към който принадлежат. Засега не може да се каже дали това се отнася и за подобните токи от старобългарските ремъчни гарнитури, но във всички случаи е валидна общата хронология от края на IX до средата на XI в.

Не може да се реконструира фрагментът от другата тока с плочка, изглежда тя е имала някаква ажурна украса, понеже конкавните извивки на отчупените страни са несъмнено от широки изрези (обр. 3_{26}). Ако се съди по формата и пропорциите на рамата, двете гънки на шийката и това, че е лята от мед, тази тока непременно принадлежи на коментираната дотук група.

С големи резерви трябва да се обясни плочката от шарнирна тока с отчупен край и гравирана геометрична украса (обр. 3_{27}). Ако се съди по размера , формата и начина на закрепване към ремъка, този фрагмент се свързва с твърде разнообразни шарнирни токи от късната античност[43]. Простият, но твърде характерен мотив на украсата няма аналогии в преславската орнаментика, не се откриха такива аналогии и в късноантичните паметници от достъпната ми литература. Друга, пак медна тока, но с неподвижна плочка, също тъй голяма по размери, със счупена рама и основа (обр. 3_{28}), не може да се обясни в контекста на старобългарския художествен метал. Няма как да се реконструира формата на рамата, формата на плочката. Някаква насока за разсъждения дава начинът на закрепване със свободни нитове, което е най-характерно за аварската металопластика, както и паралелните по дължина ивици с триъгълен пунц , макар и да са твърде елементарни. Многозначително е, че двете токи, по-скоро фрагментите от тях, произхождат от един и същи културен слой. Най-добре ще е въпросът за техния генезис и хронология да остане открит.

Последната тока (?) всъщност не служи за пристягане на ремъци, а за тяхното свързване (обр. 3_{29}). Ако се съди по големината, тя е от конска сбруя, което се потвърждава и от масивните дълги нитове, предназначени за дебели ремъци. За тази тока също не се откриха преки аналогии в достъпната литература, а стратиграфската обстановка сочи една по-късна датировка на развитие етап от старобългарската култура - от средата на X до средата на XI в.

II. АПЛИКАЦИИ. Също като токите не се класифицират по един път създадената схема[44], а на временно формирани групи по общи белези във възходящ ред.

Първата група е представена от две много масивни апликации, едната с капковидна, а другата със сърцевидна форма (обр. 4_{30-31}). Те са сравнително груби, нитовете и шиповете твърде големи, припоени здраво с много метал в основата. Лицето на капковидната е дебело позлатено (всъщност това са дванайсет еднакви апликации, явно от един комплект), което показва, че става дума за луксозни гарнитури. Тези апликации явно са предназначени да украсяват конска сбруя. Капковидната се датира сигурно в XI в., тъй като е намерена в яма, разрушила културния пласт от X в., с материали (керамика), не по-късни от втората половина на XI в. Другата е намерена на рампата за изхвърляне на пръстта, но пак при разкопаване на този пласт, от което следва, че се датира не по-рано от първата половина на X в. Тя не е използвана - няма следи от износване, върхът и единият от шиповете са отчупени, преди да е прикрепвана към ремъка, другият шип е останал прав, както след припояването. Тя има аналогии сред металните гарнитури за ремъци от старобългарската крепост на дунавския остров Пъкуиул луи Соаре, където не е коментирана[45], но сигурно има същата датировка.

Следващата група се състои от твърде различни по големина апликации, чиито общи белези са гладката неорнаментирана повърхност и украсата с характерни пъпки по периферията. Първата от тях (обр. 4_{32}) има характерния белег декоративен ръб по надлъжната ос, който разделя лицето на симетрични плоскости. Същите ръбове имат подобни апликации от Националния археологически музей в София[46], с което това оформление трябва да се приеме за стилов белег на старобългарската металопластика[47]. Подобни гладки апликации, украсени с пъпки, има и сред староунгарските гарнитури, макар да се срещат по-рядко[48]. Стратиграфската обстановка, в която е намерена апликацията, не позволява по-тесни граници от края на IX - в средата на XI в. Друга, малка несиметрична апликация (обр. 4_{33}), е реплика на вече публикувана от фонда на Националния археологически музей в София. Нейната датировка е определена по аналогии в Унгария от края на IX в. нататък[49]. Коментираната тук трябва да се датира в X в., понеже е намерена върху плочеста настилка, използвана до самия му край[50]. Следващата апликация от тази група се различава донякъде от останалите две по това, че вече се появява украса - отделена с врязана ивица пъпка, симетрично в края на страните има една тънко врязана чертица (обр. 4_{34}). Чертите по-скоро са някакъв знак, белег, отколкото украса, която, впрочем, също може да принадлежи към знакова система. Апликацията, по чието лице има следи от украса "вейка" (обр. 4_{35}), вече се отнася или по-скоро стои на границата между тази и групата гарнитури, украсени пак с пъпки по силуета, но лицето е орнаментирано с тънки врязани ивици. Тя се датира според стратиграфията в края на IX - началото на X в.[51], без да се привличат косвени аналогии, след като в достъпната литература не се намериха преки.

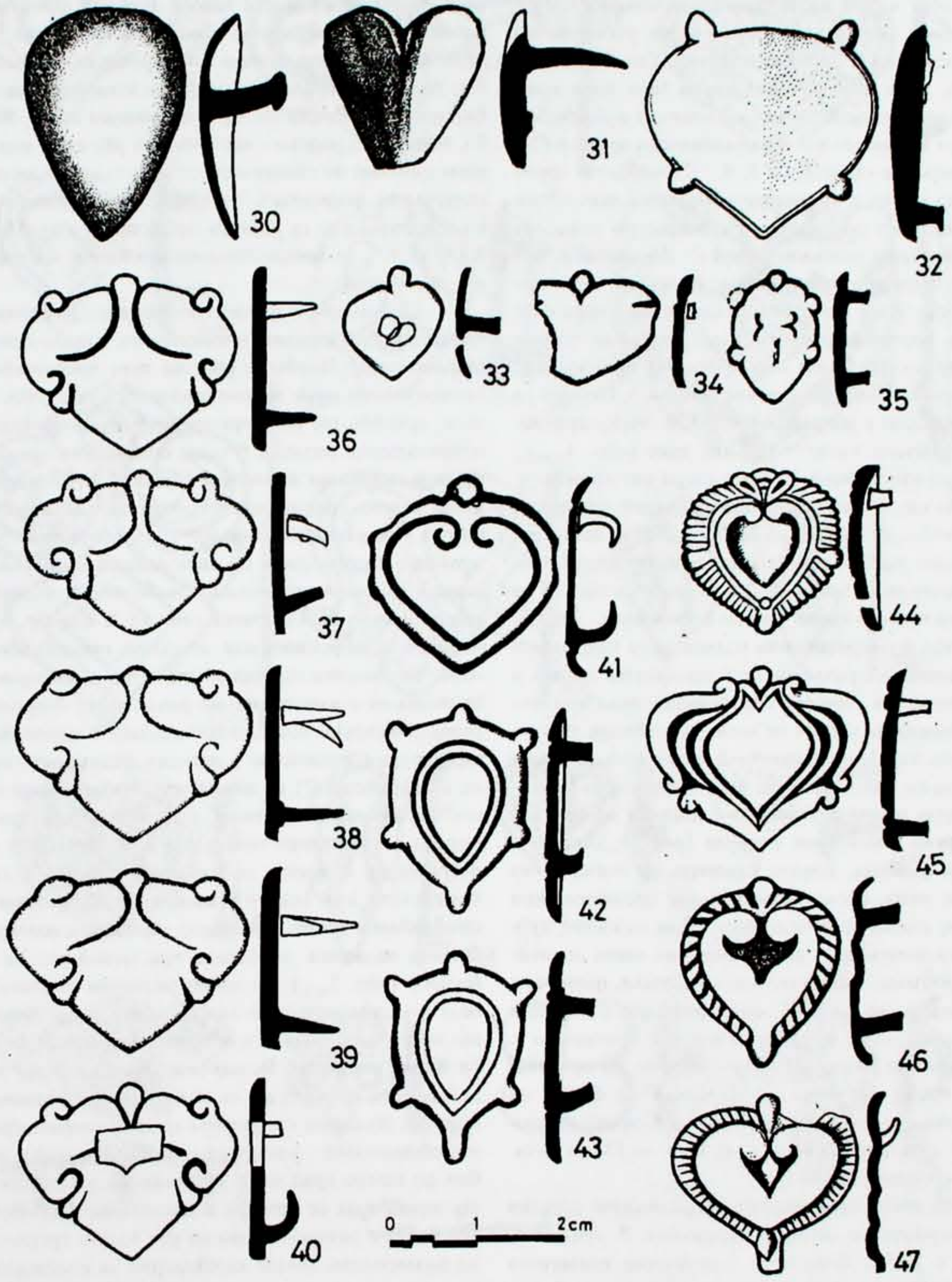

Обр. 4. Апликации.

Следват четири еднакви апликации с пъпки и орнамент от врязани ивици, свързани органично с пъпките (обр. 4_{36-39}). Тази украса несъмнено представлява силно стилизиран вариант на растителни мотиви, изсушени и геометризувани. Става въпрос за стилова, а не типологична група (или поне един нейн вариант), представител на която е публикуван от фонда на Националния археологически музей в София, с датировка общо в IX-X в.[52] Стиловата група на украсата пъпки и органично свързани с тях ивици има косвени, но и достатъчно характерни аналогии в староунгарската металопластика[53]. Явно става въпрос за общ произход, което подлежи на допълнително изследване. Към тези апликации принадлежи още една, пета, която се различава от тях само по това, че близо до основата има прорез за промушване на допълнително висящо ремъче (обр. 4_{40}). Петте са намерени в насип с материали от X в. върху сравнително ограничена площ[54]. Три от тях (обр. $4_{36,38,39}$) изобщо не са използвани - нямат следи от износване, а шиповете им, с които трябва да бъдат прикрепени към ремъка, са останали прави. Две от тези апликации имат еднакви размери и приблизително еднаква конфигурация (обр. $4_{38,39}$). Предполагам, че са ляти в един и същи калъп или по един модел. Известни различия в очертанията изглежда се получават при очупването на разлелия се в пролуките метал и при допълнителна студена обработка с пила или точило. Гравираната украса не може да съвпада точно. Оттук идва заключението, че в тази зона на Вътрешния град по някое време е имало ателие за колански гарнитури и други украси от цветни метали. В същата група апликации е друга (обр. 4_{41}), само с една пъпка и ивица, която кантира на значително разстояние ръба, после завършва със срещуположни волути при пъпката в основата. При нейното публикуване са посочени и аналогиите на тази апликация в старобългарската металопластика, датирани в IX до средата на XI в.[55] Следващите две апликации от тази група (обр. $4_{42,23}$) по размери и пропорции, с известни дребни разлики в пропорциите, са еднакви. Те имат преки аналогии от Преслав[56] и фонда на Националния археологически музей в София[57], датирани пак в широките граници от края на IX до началото или средата на XI в.

Друга група представят апликациите с пъпки по периферията и гладък медальон в средата, затворен с дебел бордюр с пластични елементи (обр. $4_{44,45}$). При първата той се състои от двойна релефна ивица с волути и две "капки" в основата, като периферията е старателно фестонирана. Подобна апликация е намерена в старобългарския пласт на крепостта при с. Стърмен, Русенско[58], без разкопвачът да я публикува[59]. Тя се датира в същите широки граници от края на IX - средата на XI в. Другата апликация има същото неукрасено поле, да го наречем медальон, с широк бордюр от тънки и дебели ивици. Външната ивица е симетрично разделена на три части, които завършват със завити навън волути. По подобен начин е композирана периферната декорация на една апликация от с. Якимово, Михайловградско - листата на две едри палмети там извиват по същия маниер и на същите места по силуета на формата[60]. Тази пряка стилова аналогия е достатъчна да се датира апликацията от Преслав в IX-XI в.[61], за което свидетелстват и материалите от насипа.

Най-голяма е групата апликации с различен брой пъпки по периферията и пластично, изцяло орнаментирано лице. Първите две от тях представляват комплект от един реконструктивен ред (обр. $4_{46,47}$), т. е. еднакви са, но с противоположни пропорции и незначителна разлика в един орнаментален детайл на трилистната палмета. Еднакви са технологичните белези, специално пресоването с негативно изразена орнаментика отзад. Тези апликации нямат аналогии в достъпния по литература материал. Едната е открита на голяма дълбочина в пласта, датиран в края на IX - началото на X в. (обр. 4_{47}). Тя впрочем е дефектна или по-скоро недообработена, може би защото при основата е отчупен един край, пъпката не е изчистена от разлелия се в пролуките метал. Въпреки това, апликацията е използвана за гарнитура - механично е нанесен фестонът, припоени и закривени (?) са шиповете, макар следи от износването почти да няма. Другата апликация е намерена в културния пласт от X в. Нейното лице е посребрено, с което се имитира известен лукс за комплекта, към който принадлежи. Комплект представляват и двете апликации, украсени с големи трилистни палмети, израснали при основата на двоен бордюр (обр. $5_{48,49}$). Те имат различни технологични белези - едната е само лята, дебела, а другата горещо пресована, тънка, с отчетлив негатив на мотива върху опакото. Всъщност обаче, както и разглежданите по-горе, те са еднакви, но с обратни пропорции. Дългата се датира според стратиграфската обстановка - намерена е върху плочника, използван до самия край на X в. Може би по същия начин ще трябва да се датира и широката. Основен стилов белег е разчлененото на две части средно листо на палметата, много характерно за пластиката на старобългарския и староунгарския художествен метал от края на IX докъм средата на XI в.[62] В тази група има и две различни една от друга, твърде големи по сравнение с горните апликации, чиято палметна украса покрива цялото лице и съставя бордюра. Едната от тях (обр. 5_{50}) има косвена аналогия в

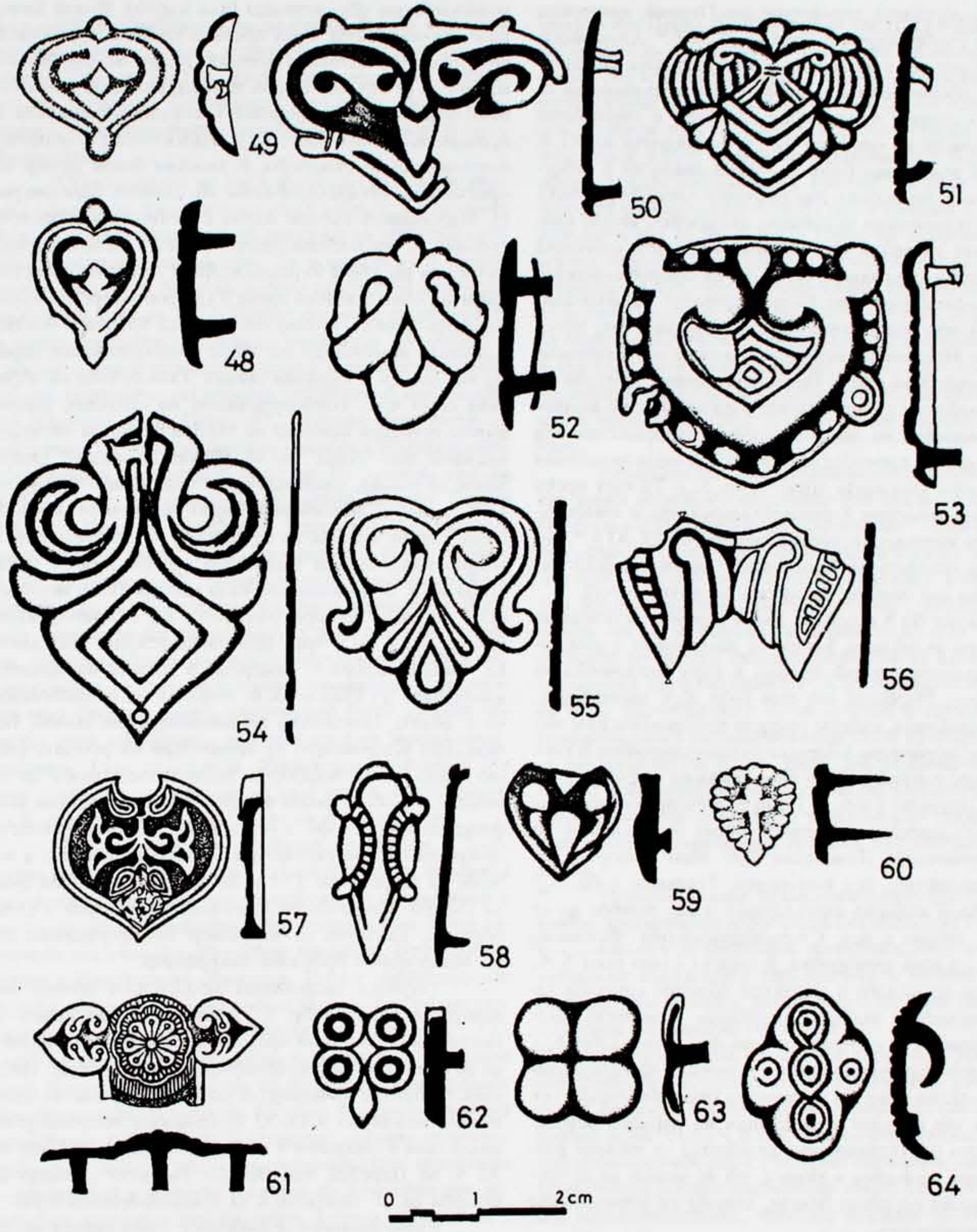

Обр. 5. Апликации.

старобългарските гарнитури от Перник, датирани по общи съображения в края на IX-X в.[63] Апликацията от Преслав е намерена в конкретната стратиграфска обстановка и затова нейната хронология се определя според посочените аналогии и стиловата характеристика от края на IX до средата на XI в. Другата апликация (обр. 5_{51}) няма аналогия в известен засега материал, но нейната характеристика не оставя съмнения за същата датировка. Иначе централният елемент на мотива подсказва известна информация, свързана с генезиса на старобългарските ремъчни гарнитури. Симетричната "привързана" палмета прилича твърде много на тази върху пръстена от Мътница и нейните аналогии от Блатница и Наг сент Миклош[64]. Орнаменталните мотиви на тези апликации се отличават и с характерно композирани подобия на антропоморфни изображения или т. нар. лицеви езически образи[65]. Още една апликация принадлежи към тази група (обр. 5_{52}). Тя има преки и косвени аналогии в старобългарската и староунгарската металопластика с датировка IX-XI в.[66], която при липсата на конкретна стратиграфска информация ще остане валидна и за този случай.

Може би в отделна група трябва да останат други три апликации, които се отличават с големите си размери, тънък профил и едра трактовка на мотивите. Първата от тях (обр. 5_{53}), листовидна, силно изпъкнала, съвсем сигурно принадлежи към металните гарнитури, които се разпространяват в югозападните покрайнини на евразийската степ през XI-XII в.[67] Другата (обр. 5_{54}) има почти пряка аналогия в старобългарската крепост върху развалините на късноантичната Диногеция[68], но там авторът оставя находката без коментар. Третата (обр. 5_{55}) има съвсем същата стилистика и ще трябва да се датира заедно с нея. Стратиграфската обстановка[69] сочи късна датировка, в смисъл също след X в., за което подсказва и донякъде общата стилова характеристика с първата апликация. Към тези апликации трябва да се прибави един фрагмент (обр. 5_{56}), чиято реконструкция според принципа на огледалната рефлексия показва несъмнено старобългарски орнамент от волути и имитация на перлени редове. Повечето от останалите апликации са твърде разнообразни по форма и украса, та не могат да се групират даже по общи белези, затова ги коментирам всяка поотделно.

Оловната сърцевидна апликация с остри очертания на върха и основата, без пъпки по периферията (обр. 5_{57}), се отличава рязко от всички останали с пластичната си украса. Орнаменталният мотив е твърде близък по стил с декорацията на византийските миниатюри от X в., особено с "разрошените" върхове на палметните листа и двойно очертаните миндаловидни двулистници (или пъпки). Иначе като цяло, апликацията няма преки и косвени аналогии в евразийската металопластика. Може би трябва на място да се свърже с един тип накрайници, публикувани още от Н. Мавродинов[70], какъвто накрайник е представен и тук (обр. 9_{104}). Близостта е в общото композиционно сходство, в плоския висок релеф на орнамента, профилировката на самите гарнитури. Н. Мавродинов съвсем вярно е отбелязал известна прилика на орнаменталните мотиви с тези от преславската рисувана керамика. Явно се отнася за специфична стилистична група в старобългарския художествен метал, която няма пряка връзка с всички останали паметници от този хронологически период на Долния и Средния Дунав. Тази връзка се изразява само чрез конфигурацията на силуета, която точно повтаря линията на първия вариант от апликациите тип "Ляда", по М. Шулце-Дьорлам[71]. Онези обаче са гладки, датират се твърде рано - в края на IX в. и според авторката, бързо излизат от мода. В този случай трябва да се приеме, че орнаментът е покрил апликациите тип "Ляда" от България в началото на X в. и нататък. Тази датировка е потвърдена не само от приложението на византийската стилистика, но и чрез стратиграфската обстановка - апликацията е намерена в насипа на банята, използвана до края на X в. Важно е да се отбележи, че и двата паметника са направени от олово, без всякакво устройство за закрепване на ремъка, което като че ли подсказва възможност това да са модели. Те обаче имат твърде лошокачествена конфигурация на релефа, а освен това на други места са открити оловни гарнитури с припоени шипове и нитове за закрепване. От това следва, че става дума за съвсем профанното тиражиране на едни и същи образци, каквито са например публикуваните от Н. Мавродинов бронзови накрайници.

Тясната листовидна апликация с почти геометрична украса (обр. 5_{58}) е една от ония, които не могат да се обяснят чрез точни сравнения, както и да се датират по стратиграфска информация. Насипът, в който е намерена, се датира с керамични фрагменти най-общо в IX-XI в. Подобна непубликувана апликация е открита в пласт, датиран с монети от XI в. на Царевец във Велико Търново[72], която ще трябва да се определи и за представената тук.

Сърцевидната апликация с група украса от радиално разположени "капки" (обр. 5_{59}) има пряка аналогия в една гарнитура от староунгарски гроб при Гезтеред. Там свързани по дължина такива форми съставят част от апликация с петлик, през който минава свободно халка. Възможно е преславската апликация да принадлежи на също такава гарнитура, но непременно свързана в обратен ред - петликът да е откъм основата, а не на върха, както е на староунгарската. Л. Киш смята, че комплектът се датира в края на IX-X в., като част от него е донесена от Леведия[73]. Основанията за това обаче са остарели и в по-новите концепции не намират потвърждение[74].

Обяснението на листовидната (или капковидна) апликация с позлатено лице (обр. 5_{60}) е особено важно за проучванията на генизиса на старобългарските ремъчни гарнитури. Тя е намерена в горния пласт южно от банята, който запечатва културен пласт от края на IX в. Преки аналогии са петдесет и шест сребърни позлатени апликации за дреха със съвсем същите размери и телени петлици за окачване от златното съкровище, открито в местността Кастана край Преслав[75]. Същите гарнитури са известни от староунгарския некропол Нагикьорьош, убедително датиран в края на IX - началото на X в.[76] Такива гарнитури в некропола Болшие Тигани в Южен Урал се датират в края на VIII - първата половина на IX в.[77] Тъй, по една или друга случайност, се проследява целият път в хронологическо и териториално отношение на тази гарнитура. В същия смисъл може да се разсъди и за нейната социална стратификация, от което несъмнено остава заключението, че многобройните профанни гарнитури от мед, бронз и олово, непременно имат своите образци сред луксозните произведения на металопластиката. Тази апликация, както една посочена по-горе, също не е прикрепвана към ремък, а е попаднала в земята скоро след като са я направили.

Фрагментът от сребърна апликация с Т-образна форма (обр. 5_{61}) се реконструира и обяснява без особени затруднения. Липсващата средна част е по-дълга от страничните две, сигурно към върха завършва със същите двулистни палмети, които образуват и бордюра на формата. Това е гарнитура от конска сбруя с уникална засега украса. Т-образни гарнитури са известни от саяно-алтайската зона[78], Сибир[79] и Южен Урал[80]. Подобни гарнитури са известни и от Китай[81]. Най-близки по форма са гарнитурите от тюхтяхската култура в Сибир, включително чрез кръговата композиция в средата[82]. Иначе орнаментиката е съвсем различна, преславската апликация е декорирана с мотиви в стила на щрихованите периферни полета и тънки линии, които завършват с кръгче накрая, характерни за средноазиатската металопластика[83]. В този стил са орнаментирани едни от пластините на староунгарските чанти[84], каквито от зоната на старобългарската култура засега още не са известни. Н. Мавродинов е публикувал от Преслав една апликация от ремък и една двустранно орнаментирана гарнитура за конска амуниция в същия стил[85]. По такъв начин е декориран ажурният грифон от Преслав, публикуван от Д. Овчаров[86]. Напоследък Стоян Витлянов публикува много хубав пандатив от конска амуниция с антропоморфно лицево изображение и растителен повлек около него, намерен в сграда при южната крепостна стена. Композицията е пак в стила на щрихованите бордюри и ивици, които завършват с кръгче[87]. В реда на изложеното апликацията трябва да се датира в IX-X в., при това тя се включва в кръга на луксозните ремъчни украси на елитарната старобългарска металопластика в т. нар. от унгарските специалисти постсасанидски стил. Както вече споменах, още Никола Мавродинов[88] е забелязал, а Стоян Витлянов[89] повтаря след него близостта на този стил със стила на орнаментиката на преславската рисувана керамика, проблем, който се нуждае от отделно проучване.

Апликациите, композирани от четири кръгчета, имат специален коментар във връзка с присъствието им в Преславското съкровище[90]. Там е направен опит за типология на формата и отклоненията от нея. Публикуваната тук апликация (обр. 5_{62}) е във втория подтип, първи вариант[91], който произхожда от късноаварската металопластика[92]. Датировката му според стратиграфията на културните отлагания ще е от края на IX до втората половина на X в., иначе цялата група остава в границите на развития етап на старобългарската култура - някъде до средата на XI в. Други две апликации примитивно наподобяват формата на съставените от четири кръгчета (обр. $5_{63,64}$) и несъмнено представляват тяхна профанирана реплика със същата датировка.

Петоъгълната апликация (обр. 6_{65}) е също с много примитивна изработка без аналогии в известния достъпен за сравнение материал. Ако се съди по небрежно изразената стилистика и начина на закрепване към ремъка, тя принадлежи към старобългарските гарнитури от IX-XI в.

Квадратната апликация (обр. 6_{66}), направена от олово, без устройство за закрепване, също няма пряка аналогия в известните гарнитури от IX-XI в., както и от VIII-IX в. Тя обаче принадлежи към дълъг типологичен ред с различни варианти, от които несравнимо повече материали има в староунгарската металопластика, там те служат за украса на характерните чанти и на обувки[93]. Старобългарска апликация от този тип е намерена в Преслав[94]. Тя е бронзова, позлатена, което има особено значение, понеже споменатото съкровище включва две групи еднакви квадратни апликации, направени от сребро и позлатени[95]. Публикуваната от В. Антонова апликация трябва да се приеме като една имитация, реплика на луксозните гарнитури от съкровището[96].

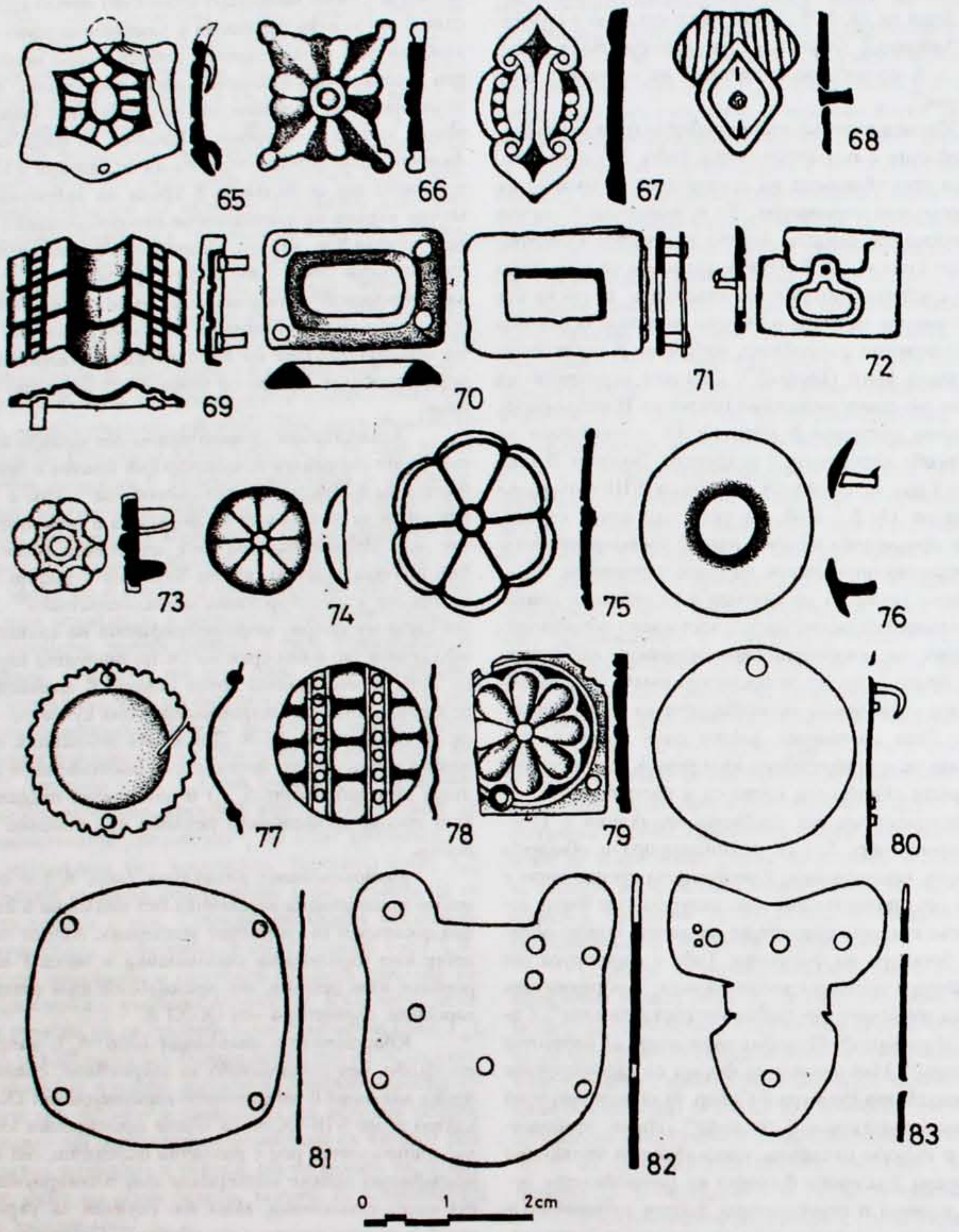

Обр. 6. Апликации.

Представената тук е направена от олово, твърде старателно и би могла да служи като модел за отливка в глинени калъпи. От друга страна, по изказано вече съображение, възможно е тя да представлява също такава реплика на профанно равнище, произведена по бронзов, златен или сребърен образец.

Същото обяснение, но без каквито и да било аналогии, ще има и друга оловна апликация (обр. 6_{67}). Ако се съди по перления ред и листата с волути в двата края, тя несъмнено принадлежи към старобългарските гарнитури. Намерена е върху плочник, използван до края на X в., с което се определя и нейната горна хронологична граница.

Фрагментът от двусъставна (?) апликация (обр. 6_{68}) е твърде безличен за стилова характеристика и сравнителни обяснения. Открит е между втория и третия пиластър на базиликата, с което трябва да се датира сигурно в X в.

Сложната апликация, съставена от три луници (обр. 6_{69}), принадлежи към голяма група гарнитури, наречени в специално изследване "съставни". Те са разпространени по цялата евразийска степ, като зоната на Средния и Долен Дунав е западната граница на този район. Датират се от средата на VIII до началото (или средата) на XI в. Генетично се извеждат от разлагането на орнаменталните мотиви на медальоните на средноазиатските метални съдове[97]. Тази апликация се датира сравнително точно според стратиграфската обстановка - намерена е в горелия пласт южно от банята, която е от пожарище в края на IX или самото начало на X в.

Отделна група представляват правоъгълните апликации с прорез, за които също има специално изследване[98]. Масивната, с отвори за свободни нитове (обр. 6_{70}), е открита в насипа на банята, използвана до края на X в., следователно е носена като гарнитура преди тази граница. Според общата формална типология принадлежи към първата група, за която се предполага, че укрепва прорези в ремъка, за да издържат на силно опъване и триене, например при конската сбруя. Според А. Амброз такива апликации служели при закрепване на ремъци към колани в характерното за Изтока хоризонтално окачване на кинжали[99]. Ако се съди по отворите за свободни нитове, датировката на преславската апликация може да се изтегли примерно в VIII-IX в., въпреки известни различия с аналогиите. Следващата четириъгълна апликация (обр. 6_{71}) принадлежи към другата, втора група тънки без украса апликации[100], макар че се различава от тях по симетрично разположения прорез и цялата задна пластина за нитоване. Последната особеност произхожда от коланите в Согдиана[101] и Сибир[102], където се използват още в VII-VIII в. Въпреки някои резерви, тя едва ли е валидна за апликациите, които се откриват на Долния Дунав. Предвид находки от Унгария, по-вероятно е те да са проникнали тук след преселението на маджарите в края на IX в.[103] По същия начин се обяснява и другата апликация, украсена с тънка врязана ивица (обр. 6_{72}), която се отнася към третата група по общата типология. Овалната извивка на изреза е свързана пряко с една от тях, пазена в Историческия музей - Шумен[104]. Датировката на цялата група е X - средата на XI в.

В следващата група са кръглите апликации[105], от които има три съвсем еднакви (обр. 6_{73}). Те нямат пряка аналогия сред известните и достъпни материали, но при разлагане на стилистичните белези получават напълно удовлетворително обяснение. В Преславското съкровище има три кръгли златни апликации с отвор в средата, обиколен от ситен псевдоперлен ред, какъвто има и на самия ръб отвън. Затвореният между тях кръг е изпълнен със същата вълниста релефна ивица, която на бронзовата апликация очертава елипсовидните листенца на розетата[106]. В този си вид двете украси представляват звена от един и същи, все още неконструиран типологичен ред.

Общият произход се потвърждава от начина на закрепване - апликациите от съкровището имат по три петлика, разположени по същия начин, както пластините на бронзовите. Важно обстоятелство е и състоянието на тези пластини - върху една от апликациите те не са завити встрани, както на останалите две, т. е. тя не е била прикрепвана към ремък, а е попаднала в културния пласт върху плочника, използван до края на X в., скоро след като е била направена. Това косвено потвърждава изказаното по-горе предположение за наличието на ювелирно ателие в този район през определен период от време. Подобни апликации, украсени с розети, има не само в старобългарската, но и в староунгарската култура[107]. Едни от тях са профанирани стилово дотам, че е останала само вълнистата ивица на гладко поле[108]. Датировката е в широките граници от края на IX до средата на XI в., но трите апликации от Преслав, според стратиграфията и аналогията с екземплярите от съкровището сигурно стесняват границата си в X в.[109] Другата кръгла апликация, оформена като шестлистна розета (обр. 6_{74}), има общи аналогии сред старобългарските гарнитури, вече коментирани и датирани в обичайните широки граници от края на IX до средата на XI в. Тази обаче е намерена в конкретна стратиграфска обстановка с материали, не по-късни от средата на X в., с което получава по-тесни хронологически граници - края на IX - средата на X в. Малката кръгла апликация с осемлистна розета и отвор за свободен нит (обр. 6_{75}) се отнася към същата група, но в общата широка хронология. Масивната кръгла апликация със съвсем гладко лице и ажурен отвор в средата (обр. 6_{76}) принадлежи на типологичен ред от кръгли гарнитури със симетричен отвор, повечето от които имат орнаментални като розети лица. Този ред обхваща паметници както на старобългарската[110], така и на староунгарската[111] металопластика. Датират се в обичайните хронологически граници от края на IX-XI в.[112] За съжаление, стратиграфската характеристика на посочената тук също не позволява да се обоснове по-отчетлива датировка. Друга кръгла апликация представя по-примитивно производство (обр. 6_{77}), което имитира цял типологичен ред от ажурно изпъкнали кръгли апликации с равен бордюр и два отвора за свободни нитове по диаметъра. Такива апликации са открити в Плиска, където се датират от втората половина на XI в. натам[113]. Те обаче твърде много приличат на унгарските кръгли украси, които Д. Чалани смята за гарнитури на плитки у жените, като ги датира в X-XI в.[114] Вероятно също за апликация била подготвяна една кръгла пластина, изрязана от профилирана на редуващи се перлени редове ламарина (обр. 6_{78}). Тя няма следи от устройство за закрепване, следователно трябва да се приеме, че е полуфабрикат, в смисъл не е носена, а попада в културния пласт преди да я довършат. Този културен пласт е около т. нар. архиепископско жилище и се датира в края на IX - началото на X в. Същата ще бъде датировката на пластината, за която преки или косвени аналогии в достъпните материали не се откриха. Не е съвсем сигурно дали за кръгла апликация била подготвяна друга пластина (фрагмент) с правоъгълна форма, но украсена с хубава осемлистна розета. Тя е пробита на няколко места за промушване на свободни нитове, с което е нарушена орнаментиката (обр. 6_{79}). Вероятно представлява също полуфабрикат, но преработен и използван не по първоначалното си предназначение. Ако се съди по формата на розетата, трябва да се датира в IX-X в., понеже е същата като на другите кръгли апликации, освен това като на преславските рисувани керамични плочки или пък върху дрехата на княз Симеон от известната миниатюра в Иполитовите слова[115].

В отделна група остават четири големи апликации, изрязани от бронзова и медна ламарина и пробити за промушване на свободни нитове (обр. 6_{81-83}). Те са различни по форма, но явно някои имитират силуетите на ляти орнаментирани гарнитури. Такива имитации има в материалите от аварските некрополи[116], също и от унгарските[117]. В този случай вероятно се отнася за украса на конска сбруя, предвид размерите, които значително надвишават лятите гарнитури за ремъци и дрехи. Трудно е да се определи някаква сравнителна хронология - една от апликациите е с добре фиксирана стратиграфска информация (обр. 6_{81}) - тя произхожда от културен пласт на голяма дълбочина с материали, не по-късни от края на IX в. Друга (обр. 6_{83}) е намерена в насипа на банята, която функционира някъде до към края на IX в., т. е. използвана е била по това време и малко по-късно. Трета (обр. 6_{82}) наподобява ремъчните накрайници с издатъци в основата, датирани в VIII-IX в.[118] Следователно, с известни резерви, е допустимо тези граници да се свържат с ранния етап от съществуването на Преслав, примерно IX в.

Голямата тясна апликация с палметни краища и кръгъл отвор в средата (обр. 7_{84}) може да се обясни като гарнитура за конска сбруя предвид размерите и особено дебелите дълги нитове с добре нитовани пластини. Тя няма точно фиксирана стратиграфска информация и само по характерната форма на трилистните палмети се датира в IX-XI в., без каквито и да било аналогии в достъпната литература. Твърде вероятно е на конска сбруя да принадлежи и голямата медна пластина с едро гравирана украса (обр. 7_{85}). Опитът за възстановяването по надлъжната ос представя профилиран лист, който напомня висулките на подопашните и нагръдни ремъци от конска сбруя. Напречно пунцираното с плосък резец поле пък прилича на фона на плочката от тока, за която допуснах, че може да се датира и значително по-рано от IX-XI в. Тази аналогия се свързва и с пунцираните четворки кръгли ямки, които напомнят маниера на средноазиатската торевтика, отбелязана при коментара на капковидната апликация (обр. 5_{51})[119]. Пандантивът няма преки аналогии сред старобългарските ремъчни гарнитури, нито сред унгарските или аварските. Още по-малко може да се търси такава находка сред ранновизантийските гарнитури. Тъй засега пластината остава в комплекса на старобългарския художествен метал, докато не се появят други, по-прецизни аргументи.

Двете прегънати и нитовани пластини, определени като носачи (обр. $7_{86,87}$), имат косвена аналогия от старобългарското укрепено селище при село Стърмен, Русенско. Там два подобни носача (основите на пластините са с форма на лястовича опашка) държат масивна халка[120]. Подобни релефно орнаментирани носачи цитирах по-горе от староунгарския некропол Гезтеред[121]. Известни са и по-ранни аналогии на подобни пластини в комплект с византийски гарнитури от VI-VII в.[122] или с лангобардски фибули от V в.[123] При този последен пример петликът е масивен и отделен от плоската част по същия начин, както на единия носач от Преслав, липсват му

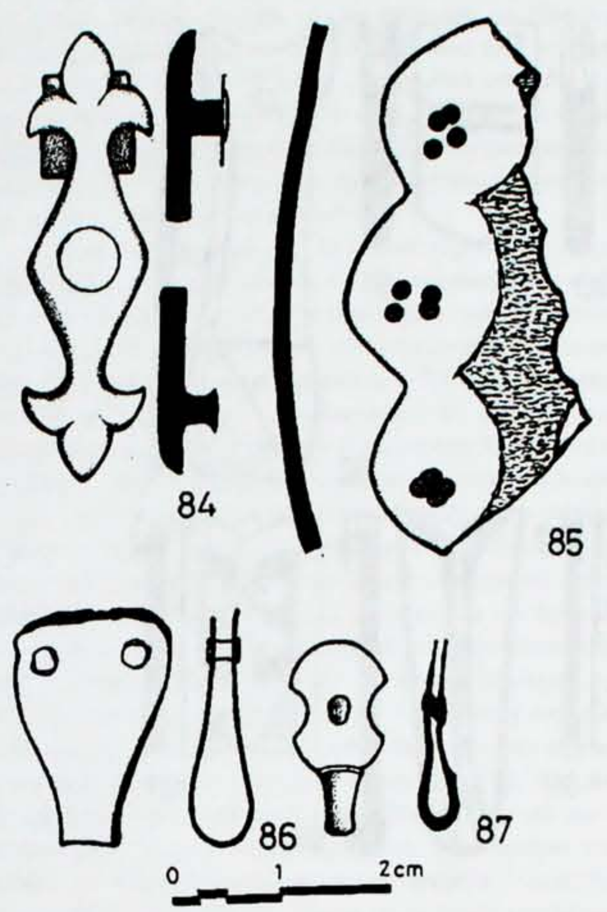

Обр. 7. Апликация пандантив и носачи.

само конкавните изрези. Двата носача са без конкретна стратиграфска характеристика и не е възможно да се датират вън от границите на края на IX - средата на XI в. Допускам, че добре профилираният екземпляр може да има по-ранен произход, но да е използван заедно със старобългарските гарнитури.

III. НАКРАЙНИЦИ. Разделянето на накрайниците на групи не е подчинено на общ единен критерий, а има предвид както формата, тъй и орнаменталната украса.

Накрайниците със съвсем гладко лице (обр. $8_{88,89}$) не са особено разпространени в старобългарската и староунгарската металопластика. От публикуваните засега материали се знаят гладки накрайници в Преславското съкровище[124] и от Перникшката крепост[125]. Известен е също един накрайник от Диногеция, който има подобен разделителен ред надлъж, макар при основата му да е гравиран сърцевиден орнамент[126]. Гладък накрайник е намерен в маджарския некропол Кенезльо[127]. Основание за датировката на двата накрайника от дворцовия комплекс в Преслав дават начинът на закрепване с нитове и пластини, срезовете "лястовича опашка" и пъпката в основата на единия. Те несъмнено принадлежат към старобългарските ремъчни гарнитури от края на IX - средата на XI в. Тази датировка се потвърждава и аналогията с накрайника от Преславското съкровище, датиран сигурно с монети в X в. Другите два гладки накрайника (обр. $8_{90,91}$) се различават категорично от горните - те са двустранни, имат напречен релефен ръб и закрепването за ремъка е съвсем друго, с втъкване в кухата основа и два свободни нита. Единият от тях е публикуван заедно с подобен накрайник от Плиска с датировка VIII-IX в.[128] Тази ще бъде датировката и на другия, с което те предхождат появата и разпространението в старобългарската култура на гарнитурите в т. нар. "постсасанидски" стил.

Друга група образуват накрайниците с украса от тънки гравирани ивици (обр. 8_{92-95}). Първият от тях е съвсем елементарно изрязан от дебела бронзова ламарина, небрежно украсен и закрепван със свободен нит близо до основата. Той няма аналогии в известния материал и се датира засега по стратиграфска информация - намерен е в пласта от края на X-XI в. Другите три накрайника, единият цял, а двата фрагменти, имат характерна украса "клонче с вейка", за която Н. Мавродинов пише, че произхожда от гарнитурите "Садовец-Мартиновка". Това е във връзка с коланен край, намерен в Плиска[129], но същите или по-скоро съвсем подобни накрайници са известни от Стърмен[130] и Кривина, Русенско, Одърци, Добричко[131], Средище, Силистренско[132]. Те са датирани от разкопвачите в IX-X в., без да се намерят основания за стесняване на тези граници. Стратиграфската характеристика на намерените при разкопките на дворцовия комплекс в Преслав е също неясна в това отношение, тъй че засега общата хронология остава в края на IX - средата на XI в. според приетата обща схема. В достъпната литература за староунгарските гарнитури не се откриха накрайници с такава украса, което все още не значи, че не ги е имало. Няма съмнение обаче, че сред старобългарските те били твърде разпространени, което е многозначително, предвид впечатлението за пълна идентичност на този материал от Долния и Средния Дунав.

Един накрайник се отличава с твърде обобщената си украса, изразена от двойно врязана линия, разделена на две при основата и на четири при върха (обр. 8_{96}). Четири накрайника с подобна украса е събрал Р. Рашев[133]. Пета е публикувана като находка от укрепеното селище при село Кривина, Русенско[134]. Всич-

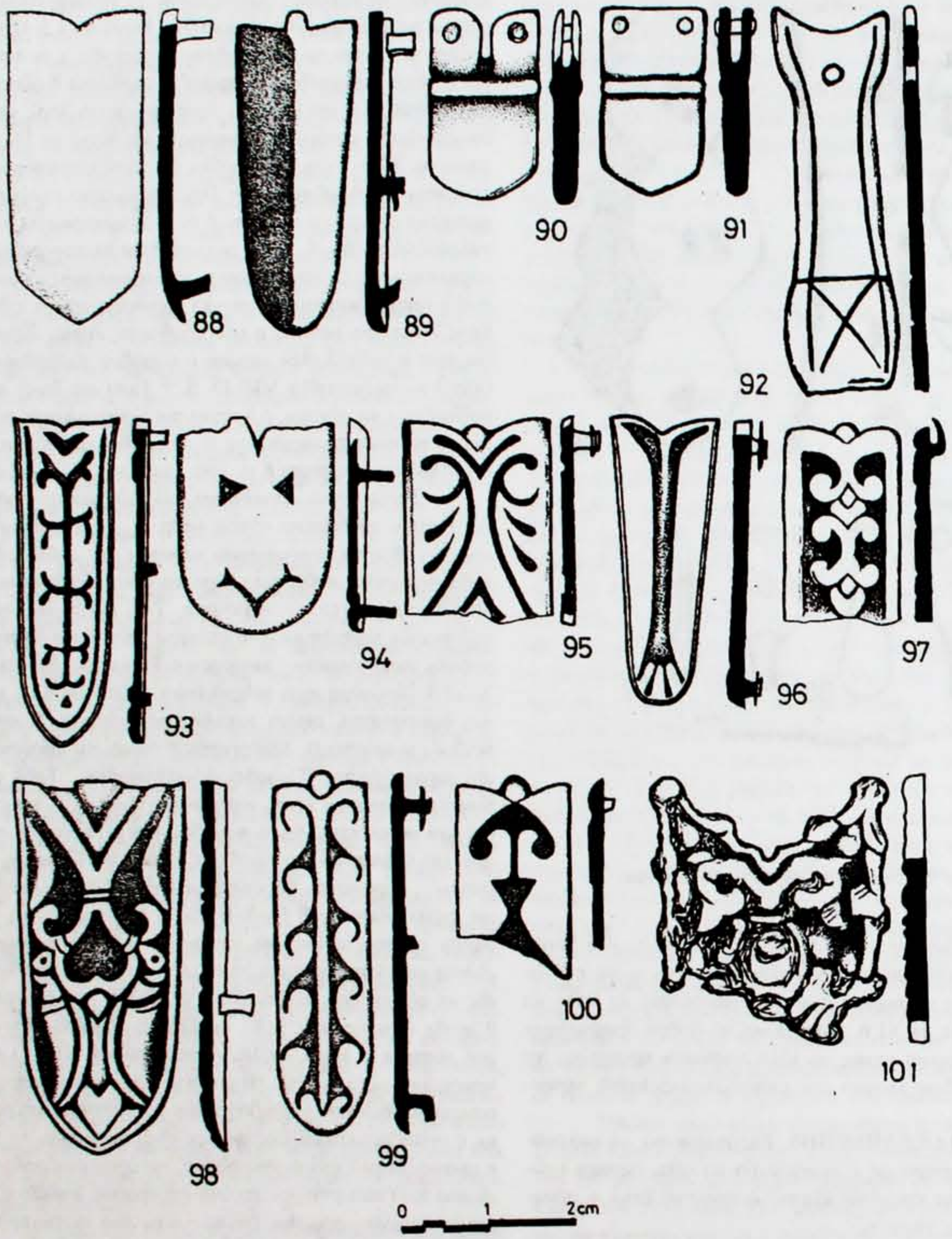

Обр. 8. Накрайници.

ките произхождат от различни старобългарски паметници, повечето от агломерацията на Преслав. Те се датират сигурно в X, а може би и в първата половина на XI в., каквато датировка остава и за представения без отчетлива стратиграфска характеристика тук накрайник. Подобни накрайници със същата хронология се срещат, но твърде рядко и сред староунгарските гарнитури[135].

Представители на най-многобройната група накрайници от старобългарските гарнитури са следващите четири екземпляра (три от които фрагменти), покрити с характерни огледално-рефлексни мотиви от растителни орнаменти (обр. 8_{97-100}). Първите две се състоят от повтарящи се надлъж палметни композиции, каквито в различни варианти се срещат както в старобългарската[136], така и староунгарската[137] металопластика. Досега не е правен обстоен коментар на мотивите за сравнение, доколко идентични са накрайниците от двете зони. Хронологията остава в общите граници от края на IX - средата на XI в. За единия от фрагментите (обр. 8_{97}) границата може да се стесни, намерен е в пласта, отложен в края на X-XI в. По-рано от него може да се датира целият накрайник, чиято украса се състои от тясна релефна ивица в широк бордюр от едри волути, наредени като "вълни" от двете й страни (обр. 8_{99}). Тя няма аналогии в познатия материал, но конфигурацията на орнамента, "лястовичата опашка" с пъпка за основа, нитовете с пластини за закрепване показват несъмнено, че принадлежи на същата група. Намерена е под нивото на дворната настилка в южната част на Дворцовия комплекс, което означава, че е носена в края на IX - най-късно до началото на XI в. Гравираната с отнемане на метала орнаментика на фрагмента от накрайник (обр. 8_{100}) засега няма даже косвени аналогии в металопластиката от IX-XI в., макар без съмнение да принадлежи към същата стилистика.

Особено интересен е големият оловен накрайник, чиито връх е счупен (обр. 8_{101}). Независимо от лошото качество на отливката, ясно личи конфигурацията на стъблото с палметите, която не е аналогична на споменатите по-горе мотиви. Многозначителен за коментар е бордюрът, който твърде прилича на гирляндите от листа и пъпки, характерни за една група паметници от евразийската степ, датирана от VIII до края на X, а може би началото на XI в., недостигнала Долния Дунав. Засега в България е намерен само един паметник с такава стилистика - сребърен пандантив, който се пази в шуменския музей[138]. Оловният накрайник ще да е една примитивна реплика на образец от същата група, случайно попаднал в България към самия край на IX - началото на X в.

Сравнително късият накрайник, покрит с растителен мотив от тънки ластари с пъпки и цветове върху тънки стъбла (обр. 9_{102}), има преки аналогии в отдавна известната колективна находка пак от преславските дворци, публикувана от Н. Мавродинов като комплект. Там има два такива накрайника, които той коментира като паметници от един нов стил, характерен за Волжска България[139]. Тази аналогия, обаче, е съвсем произволна (!), орнаменталният мотив в тесния смисъл на разбирането е уникален. Той не само няма преки или косвени аналогии в металопластиката на евразийската степна зона, но и сред гарнитурите от Средния и Долния Дунав за целия ранносредновековен период. Опитът да се потърсят детайлни сравнения изведе предположението, че цветчетата-розети на дръжка могат да са профанираните цветове на един детайлизиран растителен орнамент върху гарнитура от Унгария[139].

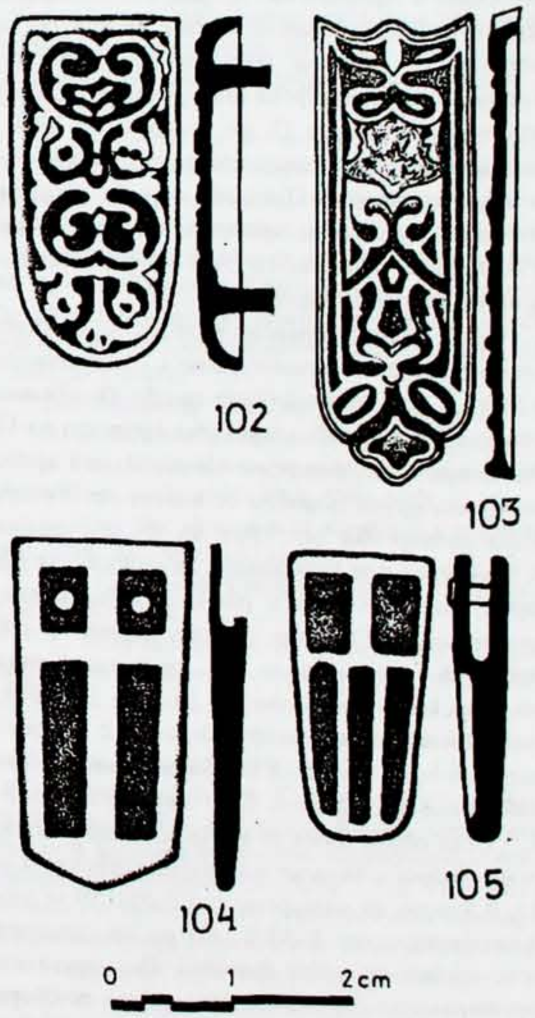

Образец 9. Накрайници.

От друга страна, те приличат на профанираните лозови листа от накрайници, открити в Пянджикент, един от които е композиран асиметрично[140], подобно на орнамента от преславските накрайници. Тези обяснения, обаче, остават съвсем несигурни както за генезиса, така и за хронологията им, следователно въпросите ще стоят открити с общата датировка за развития период на старобългарската култура - края на IX - XI в.

Подобно е мястото, което заема сред старобългарските ремъчни гарнитури и дългият накрайник с палметна релефна украса и тънък двоен бордюр (обр. 9_{104}). Във връзка с коментара на една от апликациите, вече отбелязах неговите преки аналогии в същата находка, публикувана от Н. Мавродинов[142]. Там те са не от олово, а бронзови, освен това има разлика в едни от детайлите на мотива и тяхната трактовка. Обясненията в цитираното общо съчинение не са достатъчни, определението, че мотивът напомня този върху коланния край от Престовац също е произволно. Вярна е констатацията за ясното арабско влияние, което се нуждае от допълнителни проучвания. Датировката, при липса на конкретна стратиграфска информация, ще остане в границите от края на IX до средата на XI в. Тези накрайници, както и представените по-горе, се срещат изключително в Преслав, а това подсказва да са реплики на уникални, луксозни накити, придобити чрез елитарния обществен слой от неизвестен засега център за производство.

Слабо разпространени в старобългарската металопластика са и гарнитурите с инкрустирана украса (обр. $9_{103,105}$). Публикувани са две апликации с инкрустация от старобългарската крепост на Пъкуюл луи Соаре и от фонда на Националния археологически музей, други подобни се знаят от Унгария[143] с общата датировка от края на IX до средата на XI в. Споменах при коментара на токите за една от Унгария, чиято плочка и рама са твърде прецизно инкрустирани със сребро. Л. Киш датира находката в края на IX - началото на X в., т. е. още в началото на маджарското заселване на Долния Дунав[144]. Двата накрайника от дворцовия комплекс в Преслав се закрепвали чрез прорез и свободни нитове, подобно на накрайниците, които вече съм датирал в VIII-IX в.[145] Сега обаче няма за това достатъчно основания и с горните аналогии и стратиграфската обстановка, в която са намерени (на 0,40-0,50 м дълбочина) с материали от X-XI в., те ще се датират сега в тези хронологически граници. От друга страна, инкрустираните накрайници могат да се свържат и с металните гарнитури за ремъци, които закрепват шпорите към ботуша, познати от каролингската и великоморавската култура. Тъй тяхната поява сред старобългарските паметници може да се дължи на средноевропейски влияния през VIII-X в., което усложнява и без това синкретичната структура на старобългарската металопластика[146].

Освен коментираните дотук, разкопвачите ми предадоха още осем гарнитури, изработени от светъл бронз, които съм публикувал заедно с други подобни паметници от територията на Велики Преслав. Повечето принадлежат на т. нар. тип или група "Сучидава" с датировка VI-VII в., чието етнокултурно определение без съмнение ги приписва на смесеното ранновизантийско население на Югоизточна Европа[147]. Откриването на ремъчни гарнитури от добългарския период на долнодунавската зона в Преслав и то в културните отлагания на дворците, поставя въпроса за нова информация по общата хронология на втората българска столица и ремъчните гарнитури през езическия период на старобългарската култура. В първия случай трябва да се предположи, че сравнително големият брой гарнитури от ранновизантийския период произхожда от разрушен културен пласт от VI-VII в. на това място. Това предположение обаче не се подкрепя от останалия материал, главно керамиката и монетите. На терасата, където е устроен Вътрешният град, досега не са известни находки от ранновизантийската керамика и монети, които в паметниците от VI-VII в. са твърде многобройни. Второто предположение може да бъде, че българите през VIII-IX в. използвали гарнитури от групата "Сучидава", намирани случайно. Това допускане, обаче, също трябва да отпадне, защото досега в многобройните езически гробове от VIII-IX в., проучени на Долния Дунав, които принадлежат на прабългарите, такива гарнитури не се откриват. Няма ги и в старобългарските селища, разположени върху стерилни в културно отношение терени. Тогава остава да се предположи, че ранновизантийските ремъчни гарнитури от Преслав са събирани като суровина за производството на старобългарските ателиета за обработка на цветни метали. Само тъй може да се обясни намирането на фрагмента от ромбовидна плочка на тока с животинска глава във фас, която принадлежи на културата на германските племена през V-VI в.

Публикуването на такъв голям брой гарнитури от разкопките на преславските дворци[148] създава възможност за значително по-обширен коментар. Поради липса на място обаче, не се спирам на реконструкцията, технологията и семантиката, както правя в едни случаи. Това ще бъде изложено в друго съчинение заедно с останалия достъпен материал от фондовете на българските музеи.

[1] През 1987 г., когато бях доста напреднал в събирането на старобългарските гарнитури от музеите в страната, Живко Аладжов, със съгласието на своите колеги Димитър и Николай Овчарови, ми предложи да обработя и тези от разкопките на техния колектив на преславските дворци. Оттогава съм използвал в две публикации една апликация и един накрайник, за които ще спомена по-долу. Използвам случая да изкажа на тримата сърдечна благодарност.

[2] Ст. Станилов. Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. - РП, XXII, 1991, с. 38-40, обр. 18.

[3] А. Айбабин. Хронология могильников Крыма позднеримского и раннесредневекового времени. Симферополь, 1990, с. 225, рис. 46_{11}.

[4] E. Garam, I. Kovrig, J. Szabo, Gy. Török. Avar finds in the Hungarian national museum. B., 1975, p. 127, Fig. $3/8_{20}$.

[5] Ibidem, p. 128, Fig. $4/17_{1,}$ $130/64_{1,}$ $/65_{1}$

[6] G. Davidson. Corint, XII, p. 274, Pl.115_{2235}.

[7] Ibidem, p. 274, Pl. 115_{2231}.

[8] Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М., 1981, с. 272, рис. $94_{187,188}$.

[9] R. Harhoiu. O catarama deskoperita la Tîrgsor. - SCIV, 23, 1972, 3, p. 417-425; L. Revesz. Liraförmige Schnalen im Karpatenbecken. - АА, XXXIX, 1987, S. 257-285.

[10] Ст. Станилов. Цит. съч. с. 7-8.

[11] Ст. Станчев. Разкопки и новооткрити материали в Плиска. - ИАИ, XX, 1955, с. 208, обр. 26_{2}.

[12] L. Revesz. Op. cit., S. 261, Abb. 1_{2}.

[13] А. Михайлов, А. Савов, М. Малецки, Н. Иванова. Консервиране на нож и колан от саркофаг № 4 в Плиска. - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 67, обр. 9.

[14] R. Harhoiu. Op. cit. p. 417, 421, fig. 1, 2.

[15] Z. Važarova. Zur Frage der Etnogenese und der materielen Kultur des bulgarischen Volkes (Zwei Nekroplen aus Nordostbulgarien) - Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII-XIV s.) - ИАИ, XXXV, 1979, S. 18, Abb. 15i,j.

[16] Това е датировката, която приемат всички автори, вж. Ст. Станилов. Старобългарски..., с. 7-8, където са цитирани съответните публикации. Още в: Ст. Станилов. Към въпроса за типологията и хронологията на някои старобългарски ремъчни украси. - Векове, 3, 1990, с. 92.

[17] Същото предложих в цитираната по-горе моя работа (Старобългарски ремъчни украси..., с. 11-12), но поради досадна грешка е спомената само едната тока от Кюлевча. Заедно с нея, даже по-важна роля играе другата, понеже представлява пряка аналогия и участва в целия типологичен ред, вж.: Z. Važarova. Op. cit., S. 18, Abb. 15j.

[18] L. Revesz. Op. cit., S. 270.

[19] С. Плетнева. На славяно-хазарском пограничье. М., 1989, с. 89, рис. 39 (долу вдясно).

[20] G. Davidson. Op. cit., p. 272, Pl. 1114_{2205}.

[21] Г. Фехер. Ролята и културата на прабългарите. С., 1939, с. 83, обр. 49; G. Florescu, R. Florescu si P. Diaconu. Capidava, I. București, 1958, p. 235-236, Fig. 48; Ат. Милчев. Материали, открити в занаятчийските и търговски помещения северно от Южната порта на Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 158, обр. 55; Ст. Ваклинов. Ст. Станилов. Кладенци - ранносредновековно българско селище. Варна, 1981, с. 75-76, обр. 63_{1}.

[22] G. Davidson. Op. cit., p. 272, Pl. 1114_{2205}.

[23] С. Плетнева. Цит.съч., с. 164, Рис. $86_{83,143}$.

[24] J. Hampel. Regisegek a honfoglalas Korabol. - АЕ, 1902, 22, p. 305, Fig. 6.

[25] E. Khalikova-E. Kazakov. La cimitiere de Tankeevka. - SA, VI, B., 1977, p. 179, Pl. V-83_{3}.

[26] L. Revezs. Op. cit., S. 270.

[27] G. Czizany. Gombosi (Bogojevai) regisegekrol. - AE, 1901, 21, S. 423, Fig. II_{12}.

[28] J. Banner. Die Ausgrabungen des Museums vom Hodmezövasavhely im Jahre 1935. - Dolgozatok. XIII, 1937, Taf. VI_{1} (долу, заедно с лировидната тока).

[29] Г. Фехер. Цит. съч., с. 83, обр. 49; I. Barnea si B. Mitrea. Săpăturile de salvare de la Noviodunum (Isaccea). - МСА, V, 1959, p. 491, fig. 10_{9}; Ат. Милчев. Ранносредновековни накити и кръстове - енколпиони от Северозападна България. - Археология, 1963, 3, с. 34, обр. 14, с. 35; P. Diaconu. Einige Zierrate und Zaumzeugstucke von Pacuiul lui Soare. - Dacia, 1969, XIII, S. 503, Abb. 1_{9}; Д. Овчаров. Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 154, обр. 42.

[30] L. Donceva-Petcova. Sur la chronologie du cite bulgare médiéval pres du villag Odarci, departament de Tolbuchin. - Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. S., 1987, p. 76, fig. 8b.

[31] J. Hampel. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Band 3, Braunschweig, 1905, Taf. 404_{13}; 409_{10}; 430_{2}; 424_{22}; B. Szöke. Honfoglalaskori magyar sirok Naszvadon. - FA, III-IV, 1941, t. 11.

[32] В пространното съчинение на госпожа Медхилд Шулце-Дьорлам тези токи отсъстват като сравнителен материал, което при нейната изчерпателна характеристика на паметниците е твърде показателно, че маджарите не са пренесли този тип токи от своята прародина. Вж.: M. Schulze-Dörrlamm. Untesuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer landnahme im Karpatenbecken. - Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, 35, 2, 1988, S. 373-478.

[33] Св. Плетнева. Цит. съч., с. 77-79, рис. 36_{4}.

[34] G. Davidson. Op. cit., p. 273, Pl. 114_{2212}.

[35] L. Kiss. Ujabb Honfoglalaskori leletek a nyeregyhazai Josa-Museumban. - AE, 1928, XLII, Tabl. VIII_{79}.

[36] L. Kiss. Der altungarische Grabfund von Geszteręd. Budapest, 1938, Taf. VIII_{20}, S. 24-25.

[37] Ст. Станилов. Старобългарски..., с. 10-11, 13 - обр. 2, 46, 55 - Таб. I_{1}.

[38] V. Budynski-Kricka, N. Fettich. Das altungarische Fürstengrab von Zemplin. Bratislava, 1973, S. 176, Abb. $20_{12, 15-17}$.

[39] A. Tocik. Altungarische Gräberfeld in der Südwestslowakei. Bratislava, 1968, S. 126, Taf. LX_{3}.

[40] Styrmen nad Jantra. Wrozlaw-Warschawa-Krakow-Gdansk, 1980, s. 152-Rys. 626, 129; В. Вълов. Археологически проучвания в югозападната част на ранносредновековното укрепено селище при с. Стърмен. - РП, VII, 1982, с. 70-113. Токата е с правоъгълна, слабо заоблена плочка, намерена е в сектор IV/кв. 9, но кой знае защо не е публикувана. Пластът е датиран в IX-X в. Открих я във фонда на археологическия музей - София.

[41] Двете токи с плочки от Якимово са много лошо публикувани, не са описани детайлно, а фотосите са неясни. Тази, която посочвам като аналогия, не е съвсем правоъгълна, върхът на плочката е заоблен, основата малко

стеснена. Смятам обаче, че се касае за подобни форми. Вж.: **Ат. Милчев**. Цит. съч., с. 34 - обр. 14 (втората долу вдясно).

[42] **M. Schulze-Dörrlamm**. Op. cit., S. 177-385, Abb. 3,4, S. 451 (Taf.).

[43] **А. Айбабин**. Цит. съч., с. 203-207, Рис. 24-28.

[44] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 6-10.

[45] **P. Diaconu**. Op. cit., c. 503-Abb. 1_{17}.

[46] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 8, 15, 48, 59, табл. $V_{24,25,26}$.

[47] Пак там, с. 24, обр. 34, 60, таб. $VI_{33,35}$ - гладките изпъкнали полета са разделени с такива ръбове на четири.

[48] **G. Supka**. Honfoglalaskori leletröl Gödölön. - AE, 1911, 31, p. 180, fig. 12.

[49] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 8, 15, 48, табл. $V_{24,25}$.

[50] Според **Живко Аладжов**. Цялата информация за стратиграфията ми бе предадена от него, за което още веднъж му изказвам приятелската си благодарност.

[51] Според керамичния материал и съотношението на дълбочините.

[52] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 16-17, 61, табл. VII_{45}.

[53] **G. Dokus**. Arpadkori srleletek Zemplen varmegyelen. - AE, 1900, 20, p. 45, Abb. 7_{1-5}; **I. Dienes**. Honfoglalas kori veretes tarsoli Budapest-Farkasvetrol. - FA, XXIV, 1973, p. 101, fig. 6.

[54] Пак по сведения на **Живко Аладжов**.

[55] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 16, 59, табл. V_{26}.

[56] **Н. Мавродинов**. Старобългарското изкуство. С., 1959, с. 231, обр. 274_{3}.

[57] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 8, 16, 48, 59, табл. V_{31}.

[58] **В. Вълов**. Цит. съч.р с. 70-113.

[59] Сектор IV, кв. 15, д. 0,25 м, Национален археологически музей, инв. № 374.

[60] **Ст. Станилов**. Към въпроса за пръстена от Мътница. - ГНАМ, VIII, 1992, с. 236-237, обр. 4.

[61] **Ат. Милчев** датира цялата група в IX-X в., обяснявайки нейната поява с влиянието на аварската култура.

[62] **Ст. Станилов**. Старобългарски..., с. 24, обр. $3_{16,27}$; **J. Hampel**. Op. cit., Taf. 412_{1}.

[63] **Й. Чангова**. Към проучването на старобългарската металопластика от IX-X в. - Преслав, III, 1983, с. 199-200, обр. 1а.

[64] **Ст. Станилов**. Към въпроса за пръстена..., с. 236-237, обр. 4.

[65] **Р. Рашев**. За лицевия езически образ (по повод някои коланни украси). - В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, с. 129-135.

[66] **Ст. Станилов**. Старобългарски..., с. 19-20, 65, Таб. XI_{76}.

[67] **V. Spinei**. Realitati etnice și politice în Moldova meridionala in secolele X-XIII. Jași, 1985, p. 211, Fig. 39_{4}.

[68] **G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa**. Dinogetia. I. Bucuresti, 1967, p. 296, fig. 171_{7}.

[69] Малката дълбочина и характеристиката на керамиката от пласта, според **Живко Аладжов**.

[70] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 228, обр. 268, с. 229, обр. 269.

[71] **M. Schulze-Dörrlamm**. Op. cit., S. 388, Abb. 13, S. 390-391, 456-457.

[72] По сведения на Лидия Квинто, на която благодаря за информацията.

[73] **L. Kiss**. Op. cit., Taf. IX, 1-4, S. 24-25.

[74] В типовете, определени от М. Шулце-Дьорлам за донесени от зоните на унгарското разселение такива гарнитури липсват.

[75] **Т. Тотев**. Преславското съкровище. - ИНМВ, 22(37), 1986, с. 103, табл. XX_{2}. На това сравнение съм посветил достатъчно коментар в специално изследване. Вж.: **Ст. Станилов**. Преславското съкровище и старобългарската металопластика. - Преслав, 5, 1993, с. 143-145.

[76] **I. Dienes**. Honfoglolo magyarak sirjai Nagykörösön. - AE, 1960, 87, S. p. 183, fig. 7-8, T. XXX_{49-52}.

[77] **E. Halikova**. Ösmagyar temetö a Kama menten. - AE, 1976, 103-1, p. 66, fig. $11_{12,13}$.

[78] Степи Евразии..., с. 123, рис. 19_{111}.

[79] Пак там, с. 137, рис. 28_{59}, с. 144, рис. 33_{66}.

[80] Пак там, с. 171, рис. 55_{84}.

[81] **M. Schulze-Dörrlamm**. Op. cit., S. 382, Abb 7 (горе вдясно), 383, Abb. 8 (в средата, ляво), 387, Abb. 12 (горе вляво).

[82] **Л. Евтюхова**. Археологические памятники енисейских киргизов (хакасов). Абакан, 1948, с. 71, Рис. 132, 139.

[83] **B. Marschak**. Silberschätze des Orients. Leipzig, 1986, Abb. 20-21, 27-28.

[84] **I. Dienes**. Op. cit., p. 186-187, Fig. 3-4, 201, Fig. 11, 203, Fig. 12.

[85] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 231, обр. 276 (горе).

[86] **Д. Овчаров**. Разкопки и проучвания на Източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (1970-1976). - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 155-156, обр. 44.

[87] **St. Vitljanov**. Ein vergoldetes Silbermedalion aus Preslav. - AA, 42, 1990, S. 195-204, Abb. 1, 3.

[88] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 31.

[89] **St. Vitljanov**. Op. cit., S. 204.

[90] **Ст. Станилов**. Преславското златно съкровище..., с. 138-163.

[91] Пак там, с. 141, обр. 33.

[92] Пак там, с. 138-139.

[93] **D. Csallany**. Weiblicher haarflechte Schmuck und Stiefbeschlage aus der ungaruschen Landnahmezeit im Karpatenbecken. - AA, 1977, 22, Taf. XXXVII_{27-32}.

[94] **В. Антонова**. Старобългарски коланни украси от Окръжния исторически музей - Шумен. - ГМСБ, XII, 1986, с. 51, табл. 1_{10}. **Ст. Станилов**. Към въпроса за типологията..., с. 94.

[95] **Т. Тотев**. Цит. съч., с. 103-104, табл. XXI_{1}.

[96] Връзката на квадратните апликации от тази група, Преславското съкровище и значението на тази връзка съм вече коментирал в: **Ст. Станилов**. Преславското златно съкровище..., с. 140-142.

[97] **Ст. Станилов**. Две групи старобългарски ремъчни украси от Североизточна България. - Плиска-Преслав, 6, 1993, с. 152-163.

[98] **Ст. Станилов**. Старобългарски ремъчни украси с правоъгълна форма. - Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов. С., 1994, с. 177-190.

[99] **А. Амброз**. Кинжалы VI-VIII вв с двумя выступами на ножнах. - СА, 1986, 4, с. 55 и сл., рис. 3_{11-26}.

[100] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 179-182, обр. 2.

[101] **В. Распопова**. Металические изделия раннесредневекового Согда. Л., 1980, с. 90, рис. $63_{1,3}$.

[102] **А. Гаврилова**. Могильник Кудырге как источник по истории алтайских племен. Л., 1965, с. 61-62, рис. $7_{1,2}$.

[103] **I. Fodor**. On Magyar-Bulgar-Turkish contacts. - Chuvach Studies. Budapest, 1987, p. 53, index 5, p. 52 - fig. 1.

[104] Непубликувана, инв. № 4619.

[105] Тя съвпада с ограничената типология, използвана за колекцията гарнитури от Националния археологически музей. Вж: **Ст. Станилов**. Старобългарски ремъчни украси от Националния..., с. 8, 13-14, 57, табл. III, $VI_{18,20}$.

[106] **Т. Тотев**. Цит. съч., с. 103, табл. XXII_{3}.

[107] **J. Hampel**. Op. cit., Taf. 367_{10-12}.

[108] Ibidem, Taf. 362_{9-12}.

[109] По-подробен коментар на тази група в: **Ст. Станилов**. Преславското златно съкровище..., с. 362_{9-12}.

[110] **Ст. Станилов**. Старобългарски ремъчни украси от Националния..., с. 8, 14, 47, 59 - табл. III_{16}.

[111] **J. Hampel**. Op. cit., Taf. $334_{22-a,b}$; **A. Tocik**. Altmagiarische Gräberfeld in der Südwestslowakei. Bratislava, 1968, S. 124, Taf. $LVIII_{13,16,34}$.

[112] **A. Kiss**. Baranya megye X-XI szazadi sirleletei. Budapest, 1983, Taf. 110_{25-57}.

[113] **Л. Дончева-Петкова**. Западната крепостна стена в Плиска (проучване на южния сектор през 1973 и 1974 г.) - Плиска-Преслав, 1, 1979, с. 93, обр. 222 (средата); **В. Антонова. Ст. Витлянов**. Плиска. Западна крепостна стена - сектор Север. - Плиска-Преслав, 4, 1985, с. 69-70, табл. IX_{44-49}.

[114] **D. Csallany**. Op. cit., S. 273-289.

[115] **В. Мавродинова**. За украсата на ръкописите от Преславската книжовна школа. - Преслав, 1, 1968, с. 113, обр. 25, 115, обр. 26.

[116] **E. Garam. I. Kovrig, J. Szabo, Gy. Török**. Op. cit., p. 60, Fig. $9/123\text{-}124_{5}$, 129, Fig. $5/25_{11}$, 216, Fig. $6/29_{3-8,10,25}$, 218, Fig. $8/38_{1-5}$, 219, Fig. $9/60_{1,2}$, 329, Fig. $6/69_{3}$.

[117] **B. Szöke**. Op. cit., p. 220, Tab. $IV_{1-5,\ 7-22,\ 28,\ 19}$.

[118] **Ст. Станилов**. Паметници на металопластиката от VIII-IX в. в България. - Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, с. 188-190, обр. V_{1-6}.

[119] **Ст. Станилов**. Преславското златно съкровище..., с. 142-145, обр. 4.

[120] **Г. Джингов**. Археологически изследвания в западната част на укрепеното селище при с. Стърмен (сектори I, II, V и VI). - РП, VII, 1982, с. 58, обр. 60_{15}.

[121] **L. Kiss**. Op. cit., p. 24-25, Tab. IX_{1-4}.

[122] **P. Rykov**. Aknasir a Sinowjewka (Petrovi kerulet Saratow-i Kormanyzosag) falu melleti domb'ban. - AE, 1928, XLII, p. 227, Fig. 109_{6-8}.

[123] **D. Csallany**. Arcaeologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-468hz). - AH, XXXVIII, 1961, Taf. XXXIX_{12-25}.

[124] **Т. Тотев**. Цит. съч., с. 104-105, табл. XXIII_{4}.

[125] **Й. Чангова**. Цит. съч., с. 199, обр. 1г.

[126] **G. Ștefan. I. Barnea, M. Comşa, E. Comşa**. Op. cit., p. 299, Fig. 173_{24}.

[127] **N. Fettich**. Adatok a honfoglalaskor archaeologiajahor. - AE, 1931, XLV, p. 82, Fig. 55_{1}.

[128] **Ст. Станилов**. Цит. съч., с. 188-190, обр. V_{1-6}.

[129] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 228-229, обр. 263.

[130] **Г. Джингов**. Цит. съч., с. 58, обр. 60_{16}; Styrmen nad Jantra... p. 152, Rys. 1414.

[131] **L. Donceva-Petcova**. Op. cit., p. 69-82, Fig. 8d.

[132] **Г. Атанасов**. Средновековни коланни гарнитури от Средище, Силистренски окръг. - Добруджа, 2, 1985, с. 131, обр. 1.

[133] **Р. Рашев**. Цит. съч., с. 130, обр. 1 м,з,к,л, обр. 2 м,з,к,л.

[134] **Jatrus-Krivina**, III, Berlin, 1986, S. 177, 216 Taf. 64_{663}.

[135] **J. Hampel**. Op. cit., Taf. 413_{3}.

[136] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 229, обр. 268; **Ат. Милчев**. Цит. съч., с. 33, обр. 12 (средата); **G. Ștefan, I. Barnea, M. Comșa, E. Comșa**. Op. cit., p. 229, fig. 173_{25}; **В. Вълов**. Цит. съч., с. 101, обр. 30_{15}.

[137] **K. Szabo**. Honfoglalaskori partak. - FA, 7, 1955, p. 123-125, Tab. XXX_{12}; **I. Dienes**. Op. cit., p. 181, Fig. 5; **I. Dienes**. Honfoglalas kori veretes..., p. 184, Fig. 2; **Cs. Balint**. Der Landnahmezeitliche Grabfund von Pestloric. - AA, XXXII, 1980, 1-4, S. 247, Abb. 5_{11}.

[138] **Ст. Станилов**. Произход и значение на един орнаментален мотив от ранносредновековната металопластика. - Проблеми на изкуството, 2, 1992, с. 48-53.

[139] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 229.

[140] **I. Dienes**. Op. cit., p. 184, Fig. 2_{1-28}.

[141] **В. Распопова**. Металические изделия раннесредневекового Согда. Л., 1980, с. 91, Рис. 64_{7-9}.

[142] **Н. Мавродинов**. Цит. съч., с. 229, обр. 269.

[143] **Ст. Станилов**. Старобългарски ремъчни украси от Националния..., с. 14, 47, 57, Таб. III_{17}.

[144] **L. Kiss**. Op. cit., p. 20-25, Tab. VIII_{20}.

[145] **Ст. Станилов**. Паметници на металопластиката..., 188-189, обр. V3,4.

[146] **Ст. Станилов**. Меден пръстен за шпора от Националния археологически музей. - ГНАМ, IX, 1993, с. 107-109.

[147] **Ст. Станилов**. Гарнитури за ремък от Вътрешния град на Преслав. - Преслав, 6 (под печат).

[148] Публикуваните тук гарнитури са от разкопките на колектива до 1989 г. включително. Техният брой общо е в 105 номера на каталога, заедно с още 11 еднакви със заведената под № 30 и други 2 еднакви със заведената под № 73. Останалите 8 ранновизантийски гарнитури и други безлични фрагменти попълват инвентарните номера до фиксираното в началото число 132. Към апликациите са изброени пандантивът под № 85 и двата носача под № 86, 87. От разкопките на колектива Маргарита Ваклинова и Ирина Щерева са открити още гарнитури, чиито точен брой ми е неизвестен. Те също ще бъдат обработени и включени в общото изследване на старобългарските ремъчни гарнитури.

Каталог

1. Тока. Елипсовидна рама, езиковидна двойна пластина със свободен нит близо до основата. Езикът липсва. Светъл бронз, халката от тел, пластината от ламарина. 15 x 25 мм. Архиепископията, 1983, насип, инв. № 22742.

2. Тока. Квадратна рама с плоско сечение, езикът отчупен. Мед, износено. 16,5 x 17 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 27597.

3. Тока. Арковидна рама, моделирано с пъпки гнездо за езика. Мед, лято, железен език. 12 x 18 мм. Архиепископията ?, юг-рампата, инв. № 26119.

4. Тока. Елипсовидна рама с декоративно гнездо за езика, който липсва. Оста завършва с пъпки, профилът на рамата е извит навътре. Мед, лято, износено. 31 x 17 мм. Архиепископията, 1986, кв. 113/172, дълб. 2 м, инв. № ОФ 2331.

5. Тока. Арковидна рама с конкавна опора. Декоративно издадено напред легло за езика, който липсва. Оста завършва с пъпки. Светъл бронз, лято, износено. 26 x 23,5 мм. Архиепископията, 1984, юг-насип на банята, инв. № 22847.

6. Тока. Арковидна рама с ниска дъга на опората, врязано легло за езика и по два "фестона" отстрани. Мед, лято, гравирано, износено. 23 x 23 мм. Архиепископията, 1986, юг-кв. 42, яма на изток от хоросановата мазилка, инв. № 27788.

7. Тока. Арковидна рама с ниска дъга на опората, врязано легло за езика и по два "фестона" отстрани. Мед, лято, гравирано, износено. 24,5 x 23 мм. Архиепископията, 1986, кв. 42, яма източно от хоросановата мазилка, инв. № 27788.

8. Тока. Двойна - леко заострена опорна рама, пъпки в шийката и волути в краищата на носача. Останки от езика на оста. Мед, лято, гънките почиствани, волутите гравирани. 27,5 x 26,5 мм, Архиепископията ?, юг-рампата, инв. №26890.

9. Тока. Фрагмент. Двойна - леко заострена опорна рама, пъпки на шийката, липсва долната част на носещата рама и езикът. Мед, лято, почиствано в гънките. 24 x 22 мм. Архиепископията ?, кв. 247, инв. № 27956.

10. Тока. Фрагмент. Двойна - липсва част от опорната рама, носещата е трапецовидна, с две пъпки на носача. Мед, лято, износено. 20 x 18,5 мм. Архиепископията ?, юг-рампата, инв. № 26719.

11. Тока. Фрагмент. Двойна - запазен само псевдоносачът с раменете. Декориран със сърцевидна плочка и релефна украса от разчленена трилистна палмета върху волутните краища на бордюра. Мед, лято, гравирано, износено. 21 x 21,5 мм. Архиепископията, 1985, юг-насип, без инв. №.

12. Тока. Фрагмент. Двойна - запазен само псевдоносачът с раменете. Декорирана със сърцевидна плочка с релефна украса от несиметрични полупалмети. Мед, лято, гравирано (?), износено. 24 x 21 мм. Архиепископията, 1989, кв. 169, северна яма, инв. № 28748.

13. Тока. Двойна - елипсовидна опорна и правоъгълна носеща рама, легло за езика, релефна декоративна ос, пъпки в краищата на носача. Мед, лято, носачът силно износен. 30,5 x 29 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 25581.

14. Тока. Двойна - елипсовидна, почти кръгла опорна и правоъгълна носеща рама. Езикът липсва. Светъл бронз, непочистена след отливката. 27 x 20,5 мм, Архиепископията, 1984, юг-насип, инв. № 22885.

15. Тока. Фрагмент. Двойна - запазена носеща рама с трапецовидна форма. Бронз, лято, допълнително обработване. 21 x 26 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 25852.

16. Тока. Фрагмент. Двойна - елипсовидна форма с овални очертания. Липсват част от носача, оста и езика. Желязо, ковано, корозия. 26,5 x 35 мм. Архиепископията ?, кв. 60-Д$_3$, яма, инв. № 29059.

17. Тока. Двойна - трапецовидна несиметрична форма, част от носещата рама липсва. Мед, изрязана грубо от дебела ламарина. 28,5 x 16,5 мм. Архиепископията, 1984, кв. 283-162, дълб. 1,20, инв. № 22217.

18. Носач. Кръгла и правоъгълна рами, съединени с къса шийка. Бронз, лято, силно износено. 36 x 20,5 мм. Архиепископията, 1988, кв. 41-51, яма, разрушила ранната верижна сграда, инв. № 26814.

19. Тока. Арковидна рама, неподвижна петоъгълна плочка, езикът липсва. На плочката три нита, долният отчупен. Тъмен бронз, лято, износено. 24 x 19 мм. Архиепископията ?, инв. № ОФ 2360.

20. Тока. Арковидна рама, неподвижна петоъгълна плочка, езикът липсва. На плочката три шипа, долният отчупен. Тъмен бронз (мед?), лято, износено. 23,5 x 20 мм. Архиепископията, 1985, юг-насипът, инв. № 23776.

21. Тока. Неподвижна петоъгълна плочка, горната част на рамата отчупена, езикът липсва. На плочката три нита. Мед, лято, много износено. 26,5 x 18,5 мм. Архиепископията, 1988, юг-рампата, инв. № 27624.

22. Тока. Елипсовидна рама плавно прекъсва в средата, петоъгълна плочка, отворът за езичето не е пробит, един нит, близо до рамата. Мед, лято, износено. 26 x 12,5 мм. Архиепископията, 1988, кв. 41-51, ниво на плочника, инв. № 27803.

23. Тока. Елипсовидна със слабо заострен връх рама, неподвижна езиковидна плочка. На плочката два нита, отчупени в основата; между тях пробит отвор за свободен нит. Езикът липсва. Мед, лято, износено. 30,5x28,5 мм. Архиепископията, 1988, кв. 41, инв. № 27697.

24. Тока. Елипсовидна рама, неподвижна трапецовидна плочка с основа "лястовича опашка" и две гънки на шийката, езикът липсва. На плочката три нита. Бронз, лято. 21 x 27,5 мм. Архиепископията ?, инв. № ОФ 2232Б

25. Тока. Елипсовидна рама, неподвижна правоъгълна плочка. На плочката два нита с кръгли пластини. Мед, лято, допълнително изрязано. 21 x 26,5 мм. Дворецът-юг, 1986, рампата на сектор 161, инв. № 26312.

26. Тока.Фрагмент. Елипсовидна рама, неподвижна плочка с две гънки на шийката, отчупена напреко през два широки отвора (ажур). Мед, лято, износено. 17,5 x 18 мм. Архиепископията ?, юг-рампата, инв. № 27627.

27. Тока. Фрагмент. Подвижна плочка с част от шарнира, правоъгълна с леко конкавни стари и три отвора за свободни нитове при основата. На лицето геометрична плетеница върху пунциран с плоско острие фон. Мед, изрязано от ламарина, гравирано. 42 x 30 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 25654.

28. Тока. Фрагмент. Част от езиковидна (?) плочка и къс от рамата, двоен бордюр от ситно пунцирани клинове. При шийката два отвора за свободни нитове. Мед, лято, гравирано, износено. 41 x 27,5 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 25534.

29. Тока. Фрагмент. Правоъгълна рама, правоъгълна плочка, няма отвор за езика. Два свободни нита при основата. Мед, лято. 46 x 38 мм. Архиепископията ?, кв. 153-154, дълб. 0,20-0,40 м, инв. № ?.

30. Апликация. Капковидна изпъкнала форма, на опаката дебел нит. Мед, ковано, лицето дебело позлатено. 27 x 19 мм. Архиепископията, 1988, юго-изток, кв. 43, дълб. 1,00 м, инв. № 26973 (12 броя).

31. Апликация. Фрагмент. Сърцевидна, леко изпъкнала форма. Отчупен върхът и част от основата. На опаката два шипа с квадратно сечение, единият отчупен, другият не е прегъван. Бронз, лято, допълнително обработена повърхност. 19 x 19 мм. Архиепископията ?, юг-рампата, инв. № 25607.

32. Апликация. Листовидна форма с четири пъпки, симетрично по силуета. Леко изпъкнало лице със слаб релефен ръб по средата. На опаката три нита, единият отчупен, припояван с бял метал и пак паднал. Мед, лято, износено. Архиепископията, 1987, юг-насип, инв. № 23737.

33. Апликация. Сърцевидна форма с пъпка в гънката на основата. На опаката един нит. Бронз, лято (с два пробива). 13,5 x 12 мм. Архиепископията ?, върху плочника, инв. № 279577.

34. Апликация. Фрагмент. Сърцевидна форма с пъпка в гънката на основата (отчупена една от страните), отстрани врязани по една тънка чертица. На опаката два нита, отчупени. Бронз, лято, гравирано, износено. 13,5 x 15 мм. Архиепископията, 1985, юг, насип, инв. № 24413.

35. Апликация. Листовидна форма с пет пъпки - в основата и симетрично по силуета (едната отчупена). Следи от растителна украса: вейка от две клончета. На опаката два нита. Мед, лято, гравирано, износено с ерозия. 16 x 11,5 мм. Дворецът-юг ?, с. 161, кв. 225, инв. № ?.

36. Апликация. Листовидна форма с четири пъпки по силуета и една в основата. Горните пъпки са оформени като волути, край долните пъпки ивички образуват подобни волути от външната страна. Но дълги ивици тръгват от средната пъпка и извиват встрани. На опаката три непрегъвани шипа. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано. 21 x 26 мм. Архиепископията, 1985, юг-насип, инв. № 27737.

Със същата форма и украса:

37. На опаката три нита. Мед, лято, гравирано. 26,5 x 19 мм. Архиепископията ?, инв. № ОФ 2233.

38. На опаката три шипа, непрегъвани. Мед, лято, гравирано. 28 x 21 мм. Архиепископията ?, инв. № ОФ 2216.

39. На опаката три шипа, непрегъвани. Мед, лято, гравирано. 28 x 21 мм. Архиепископията ?, инв. № ОФ 2355.

40. В средата, по-близо до основата, петоъгълен, с две конкавни страни, прорез. Тъмен бронз (мед), лято, гравирано, 20,5 x 21,5 мм. Архиепископията ?, рампата, инв. № 23749.

41. Апликация. Листовидна форма с плавно подвит назад ръб, тънка врязана ивица повтаря силуета и завършва с две волути при основата. На опаката три шипа. Мед, лято, гравирано, ръбовете очупени. 23,5 x 23,5 мм. Архиепископията ?, рампата, инв. № 26858.

42. Апликация. Листовидна форма с шест симетрични пъпки по силуета, леко изпъкнало лице, на което двойна врязана ивица образува капковиден медальон. На опаката два нита. Светъл бронз, лято, гравирано, износено. 25 x 18,5 мм. Архиепископията, 1983, юг-насип, инв. № 23457.

43. Апликация. Форма и украса като на 42/№ 23457. Бронз, лято, гравирано. 25,5 x 19 мм. Архиепископията, 1985, юг-рампата, инв. № ОФ 2378.

44. Апликация. Листовидна изпъкнала форма с пет симетрични пъпки по силуета - две подобни на листа в основата, по една на върха и отстрани. Между пъпките широк фестониран бордюр, втори и трети гладки бордюри образуват леко изпъкнал медальон.

Опакато е с три нита, този при върха е паднал, после пробит отвор за свободен нит. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано, позлатено лице. 19,5 х 19 мм. Архиепископията, 1984, насип, инв. № 24463.

45. Апликация. Сърцевидна (?) форма с пъпка в основата. Стилизирани листа с волути в краищата образуват широк бордюр. В полето тесни ивици оформят "листо" с "лястовича" опашка в основата. На опакато три нита. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано (?). 22 х 24,5 мм. Архиепископията, 1985, Юг-насип, инв. № 23755.

46. Апликация. Сърцевидна форма с пъпка в основата и при върха. Широк, дребно фестониран бордюр, в средата на полето врязана трилистна палмета. Тънък профил, украсата отразена в негатив. На опакато два нита. Мед, лято (пресовано), лицето посребрено. 22,5 х 18,5 мм. Архиепископията, 1983, Юг-кв. 1, дълб. 1,80 м, инв. № 26969.

47. Апликация. Сърцевидна форма с пъпка при основата и на върха. Широк, ситно фестониран бордюр, в средата на полето врязана трилистна палмета с вътрешно релефно листо. Тънък профил, украсата отразена в негатив. На опакато два шипа. Мед, лято (пресовано), около пъпката на върха не е очупен металът от пролуките в калъпа. 21 х 22 мм. Архиепископията, 1983, Юг-кв. 1, дълб. 1,80 м, инв. № 20894.

48. Апликация. Листовидна форма с пъпки в основата и на върха. Двоен гладък бордюр затваря в сърцевидно поле трилистна палмета, средното листо, разчленено на две части, образува друг трилистник. Тънък профил, украсата отразена в негатив. На опакато шип и нит. Мед, лято (пресовано). 18,5 х 16,5 мм. Дворецът-Юг ?, инв. № ОФ 2233.

49. Апликация. Листовидна форма с пъпки в основата и на върха. Двоен гладък бордюр затваря в сърцевидно поле трилистна палмета, средното листо, разчленено на две части, образува друг трилистник. На опакато два нита. Мед, лято, гравирано. Архиепископията ?, върху плочника, инв. № 27957.

50. Апликация. Фрагмент (липсва част от едната страна). Листовидна форма с пет пъпки симетрично по силуета - три на основата и по една на всяка страна. Силно стилизирана и разчленена петлистна палмета в рамка от сравнително тесен бордюр, за който са "привързани" страничните пъпки. На опакато три нита. Мед, лято, гравирано, износено. 24 х 38,5 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25504.

51. Апликация. Сърцевидна форма със сложна растителна украса: в основата бордюр от пъпка и два симетрични ластара с волути, от тях към върха други два ластара се събират в привързана трилистна палмета, следват по един трилистник от "капки" в краищата на палметата, а между тях паралелни ивици до самия връх, подобни паралелни ивици от двете страни на палметата, средните "капки" на трилистниците се вписват в силуета. На опакато три нита. Мед, лято, гравирано, лицето дебело позлатено. 22 х 22,5 мм. Архиепископията, 1986, Юг-настилката, инв. № 25651.

52. Апликация. Листовидна форма с пъпки в основата. Петлистна палмета, чиито две крайни листа завиват във волути, средното листо разчленено на две паралелни части. Силуетът върви по очертанията на палметата. Мед, лято, гравирано. 23 х 19 мм. Архиепископията, 1985, Юг-рампата, инв. № 25652.

53. Апликация. Листовидна изпъкнала форма с четири пъпки по силуета, между пъпките бордюр от псевдоперлен ред, в полето едър изпъкнал ластар, от който излизат пъпките, образува сърцевиден медальон, вътре силно геометризувана петлистна палмета. Тънък профил, украсата отразена в негатив (без палметата). На опакато три нита. Мед, лято (пресовано), с пробив. 31 х 27 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 255827.

54. Апликация. Петлистна ажурна палмета със завити във волути долни две листа. Тънък профил, украсата слабо отразена в негатив. Няма следи от припоени нитове. На върха отвор за свободен нит. Сребро, лято, гравирано, износено, основата пропукана. 38 х 30 мм. Архиепископията, 1986, Юг-кв. 121, дълб. 0,60 м, инв. № ?.

55. Апликация. Седемлистна ажурна палмета без дръжка, със завити във волути долни двойни листа - навътре и навън. На опакато няма следи от нитове. Мед, лято, гравирано. 25 х 24 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25535.

56. Апликация. Фрагмент. Част от сърцевидна форма с врязана украса - псевдоперлен ред и листо с волута (?). Опакато няма нитове. Мед, рязано, гравирано. 19 х 15 мм. Архиепископията ?, 1985, кв. 129, дълб. 0,60 м, инв. № 25875.

57. Апликация. Листовидна, слабо изпъкнала форма с дълбок конкавен изрез в основата, тънък двоен бордюр образува при изреза две островърхи листа, от чиито дръжки излиза сложна "вейка" от три трилистни (?) палмети. Опакато вдлъбнато с бордюр, няма нитове. Олово, лято - повредена с шупли е средната палмета. 19 х 21 мм. Архиепископията, 1983, насип, инв. № 23778.

58. Апликация. Листовидна тясна форма с четири симетрични пъпки по силуета, два псевдоперлени реда в дъга свързват пъпките две по две, основата и върхът кантирани с тънка ивица. На опакато два нита. Мед, лято, гравирано. 23,5 х 12 мм. Архиепископията ?, 1985, насип, инв. № 26734.

59. Апликация. Фрагмент. Листовидна форма (основата отчупена). Неясен релефен мотив от капковидни листа. На опакато един нит при върха (!). Мед, лято. 13,5 х 13 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25551.

60. Апликация. Листовидна форма, широк бордюр от псевдоперлен ред, в полето трилистник на стъбло, израснало от "перлата" на върха. На опакато два шипа, непрегъвани. Бронз, лято, лицето позлатено. 12 х 10 мм. Архиепископията ?, горелият пласт южно от банята, инв. № 26966.

61. Апликация. Фрагмент. Трисъставна - Т-образна форма, отчупен е дългият край. Врязана украса: осемлистна розета с "тичинки", кантирана от тънка ивица с радиални чертици на фон от тънки успоредни линии. От двете страни на розетата сърцевидни форми, образувани от обърнати навътре трилистни палмети с тичинка в листата (в двете листа при едната, в четирите при другата). На опакато три нита. Сребро, лято, гравирано, лицето тънко позлатено, слабо износено. 13 х 27 мм. Архиепископията, 1982, насипа, инв. № 23801.

62. Апликация. Симетрична форма, съставена от четири кръга "птиче око" и между тях дълго ромбовидно листо. На опакато дебел къс нит. Мед, лято, с покритие от бял метал. 11,5 х 14 мм. Дворецът-Юг 1983, с. 161, кв. 99, инв. № 20874.

63. Апликация. Квадратна със заоблени ъгли и конкавни страни форма, релефна розета от четири симетрични капковидни листа, отразени негативно и върху опакато. Един нит в средата. Мед, лято (пресовано), 14,5 х 14,5 мм. Архиепископията, 1989, Южна рампа, инв. № 28432.

64. Апликация. Фрагмент. Ромбовидна, със заоблени ъгли форма, орнаментален мотив от кръгчета "птиче око" - три по дългия и два по късия диагонал. На опакато два шипа, единият отчупен. Мед, лято, гравирано с матрица. 19,5 х 15 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25851.

65. Апликация. Петоъгълна, с изпъкнало лице форма, леко конкавни стени и пъпка в основата (отчупена). Дебел гладък бордюр повтаря силуета, в полето псевдоперлен ред затваря елипсовиден медальон. На опакато три шипа. Светъл бронз, шиповете медни, втъкнати при леенето в горещия метал - единият, на върха, се вижда отпред. 17 х 19 мм. Архиепископията, 1985, насип, инв. № 23853.

66. Правоъгълна, почти квадратна форма с конкавни страни. Релефна украса от редуващи се ромбове и сърца около кръгче "птиче око". Опакато леко вдлъбнато без нитове или пък следи от тях. Тъмен бронз (мед?), лято. 18 х 17 мм. Архиепископията, 1988, Югоизток - рампата, инв. № 27521.

67. Апликация. Сложна елипсовидна форма, съставена от овал и две "сърца", обърнати с върховете навън, в кръга паралелни псевдоперлени редове, а сърцата свързани от две успоредни релефни дъги между основите. Опакото гладко, няма нитове или следи от тях. Олово, лято, почиствано с острие. 23,5 х 14 мм. Архиепископията, 1988, кв. 41, ниво на плочника, инв. № 27582.

68. Апликация. Фрагмент. Двусъставна форма от два отчасти вписани един в друг ромба - единият кантиран с врязана линия и чертици в острите ъгли, а другият равномерно щрихован. В средата на долния цял ромб свободен нит. Бронз, лято, гравирано, нитът от мед. 17 х 15 мм. Архиепископията ?, дворцова базилика-Юг, между втория и третия пиластър, инв. № ОФ 5879.

69. Апликация. Сложна симетрична форма от три луници, косо фланкирани от неправилни ромбове и през тях псевдоперлени редове. Четири симетрични нита, два отчупени. Тънък профил, украсата отразена в негатив. Четири симетрични нита, два отчупени. Светъл бронз, пресовано. 16 х 21 мм. Архиепископията, 1987, Юг-Южно от банята, в горялия пласт, инв. № 26914.

70. Апликация. Масивна рама с триъгълно сечение и четири кръгли отвора за нитове в ъглите. Мед, лято, износено, отворите пробити след отливката. 24 х 15 мм. Архиепископията, 1983, насип на банята, инв. № 22269.

71. Апликация. Правоъгълна тънка пластина със симетричен прорез в средата, четири нита по ъглите и голям фрагмент от цяла пластина за нитоване. Мед, рязано. 21,5 х 15 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, пол. инв. № 25521.

72. Апликация. Правоъгълна пластина с несиметричен профилиран прорез при едната от дългите страни, тънка ивица кантира прореза и извивката, срещу която има кръгла ямка, от двете страни на ямката тесни ивици завиват към ъглите. На опакато два шипа по надлъжната ос. Мед, лято, гравирано, единият ъгъл отчупен. 16,5 х 13 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25596.

73. Апликация. Кръгла дебела пластина, на лицето релефна розета, чиито осем елипсовидни листа са кантирани отвътре с дебела релефна ивица около двоен кръг. На опакато три симетрични пластини. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано. Диам. 11 мм. Архиепископията, 1988, Югоизток, кв. 41, ниво на плочника, инв. № 27584 (3 броя).

74. Апликация. Кръгла, тънка, плавно изпъкнала, с радиални врязани ивици около кръгъл отвор. Мед, лято (пресовано), гравирано. Диам. 13 мм. Архиепископията, 1986, Юг-рампата, инв. № 25524.

75. Апликация. Кръгла осемлистна розета с кръгче в средата и тесен бордюр покрая. на опакато един нит. Мед, лято, гравирано. Диам. 22 мм. Дво-

рецът-юг, 1983, с. 161, кв. 230, дълб. 1 м, инв. № 28931.

76. Апликация. Кръгла, изпъкнала напред, с ажурен прорез в средата и заоблени ръбове. На опакато три симетрични нита, между двата има ямка за припояване на четвърти. Мед, лято (пресовано?). Диам. 22 мм. Архиепископията, 1987, юг-рампата, инв. № 26858.

77. Апликация. Кръгла, изпъкнала, с плосък широк бордюр, неравномерно назъбен. В единия край тесен срез, два свободни нита по диаметъра. Тъмен бронз, лято (пресовано). Диам. 21 мм. Архиепископията, 1985, насип, инв. № 24355.

78. Апликация (?). Кръгла тънка пластина, двустранна релефна украса от имитации на перлени редове - успоредни ивици от ситни кръгчета с тънки бордюри между по-едри "перли". Няма нитове или шипове. Бронз, изрязано от пресована ламарина, дебело посребрено лице. Диам. 20 мм. Архиепископията, 1984, юг-насип, инв. № 22427.

79. Апликация. Фрагмент. Правоъгълна пластина, едната страна е срязана, двата ъгъла отчупени. Осемлистна релефна розета, вписана в кръг. Два (четири?) отвора за свободни нитове. Сребро, лято. 19 x 17 мм. Архиепископията, 1984, юг, насип, инв. № 22427.

80. Апликация. Кръгла тънка пластина, на опакато четири симетрично разположени шипа, в единия край отвор. Тъмен бронз, рязано от ламарина. Диам. 25 мм. Архиепископията, 1985, юг-насип, инв. № 24327.

81. Апликация. Правоъгълна, с конвексни страни, тънка пластина, в ъглите четири отвора. Бронз, рязано, пробито, износено. 32,5 x 32,5 мм. Архиепископията, 1986, юг, кв. 111, дълб. 1,00 м, инв. № 24461.

82. Апликация. Полукръгла тънка пластина с две "уши" в краищата на основата. Осем отвора за свободни нитове на различни места. Бронз, рязано. 35 x 32 мм. Архиепископията, 1986, юг-рампата, инв. № 25608.

83. Апликация. Листовидна тънка пластина с два дълбоки изреза по дългите страни. Четири отвора за свободни нитове, до единия краен отвор, две дупчици. Мед, рязано. 31 x 27 мм. Архиепископията, 1983, юг-банята, инв. № 22266.

84. Апликация. Сложна ажурна форма - ромб с кръгъл отвор в средата, от двата върха израства по една симетрична трилистна палмета. На опакато два дебели нита, единият с квадратна пластина. Тъмен бронз, лято, позлатено. 42 x 11,5 мм. Архиепископията, 1984, насип, инв. № 22875.

85. Пандантив. Фрагмент. Част от листовидна пластина - запазена едната страна с три елипсовидни извивки, маркирани симетрично в полето, в средата на всяка елипса са нанесени с едър пунц по четири едри ямки, полето пунцирано с плоско острие. Тъмен бронз (мед?), рязано, гравирано. 50 x 23 мм. Архиепископия, 1985, юг-рампата, инв. № ?

86. Носач. Двойна пластина с трапецовидна форма и два свободни нита в края. Изрязана от медна ламарина и прегъната по средата. 27,5 x 15 мм. Архиепископия ?, юг-рампата, инв. № ?.

87. Носач. Двойна пластина, елипсовидна с два конкавни изреза, тясно, дебело ухо. Свободен нит в средата. Бронз, лято, прегънато. 18,5 x 9 мм. Архиепископия, 1985, насип, инв. № 23853.

88. Накрайник. Стреловидна форма, гладко, леко изпъкнало лице. На опакато три нита. Мед, лято. 36 x 16 мм. Архиепископия, 1988, югоизток, рампата, инв. № 27521.

89. Накрайник. Езиковидна форма с пъпка в скосената основа, лицето гладко, със слабо изразен надлъжен ръб по средата. На опакато четири нита. Мед, лято. 36 x 16 мм. Архиепископия, 1988, югоизток, рампата, инв. № 25853.

90. Накрайник. Стреловидна форма с дълбок изрез "лястовича опашка" в основата и напречен релефен ръб под нея. В основата прорез за ремъка с два свободни нита в краищата. Мед, лято, износено. 22,5 x 14 мм. Архиепископия, 1985, насипа, инв. № 23795.

91. Накрайник. Езиковидна форма с равна основа, лицето гладко, близо до средата напречен релефен ръб. Основата прорязана с два свободни нита в ъглите. Мед, лято, следи от посребряване. 23 x 12,5 мм. Архиепископия, 1989, юг-рампата, инв. № ?.

92. Накрайник. Фрагмент (липсва върхът). Езиковидна форма с конкавно изрязана основа, плавно стеснена по дължината и след това при върха отново уширена, тънка ивица кантира силуета, при върха пресечена от друга напречна и две диагонални ивици. При основата отвор за свободен нит. Светъл бронз, лято, гравирано. 45,5 x 13 мм. Дворецът ?, сектор 161, кв. 227, дълб. 0,70 м, инв. №26335.

93. Накрайник. Езиковидна форма, скосена на "лястовича опашка" основа. Огледално-рефлексен мотив "клонче" с девет "вейки", кантиран с плавна тънка ивица. На опакато четири нита. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано. 39 x 12,5 мм. Архиепископия, 1983, насипа, инв. № 22428.

94. Накрайник. Фрагмент (запазена горната половина). Езиковидна форма с подвити ръбове, врязан орнаментален мотив - при върха "вейка" от две "клончета", над тях два триъгълника с върховете навътре, при отчупената страна започва остър ажурен изрез. На опакато два нита. Светъл бронз, лято, гравирано. 18 x 25 мм. Архиепископия ?, инв. № ОФ 2232Л.

95. Накрайник. Езиковидна (?) форма с пъпка в скосената на "лястовича опашка" основа. Огледално-рефлексна композиция, от която са запазени две "клончета" с по четири листа, обърнати навън, долу и горе паралелни ивици. На опакато два нита. Тъмен бронз (мед?), лято, гравирано. 25 x 18 мм. Архиепископия, 1984, насипа, инв. № 22871.

96. Накрайник. Езиковидна форма със скосена на "лястовича опашка" основа. Врязани надлъжни ивици вървят успоредно надлъж по средата и при върха и се разделят на четири. На опакато три нита с кръгли пластини. Мед, лято, украсата гравирана. 34 x 13,5 мм. Архиепископия, 1985, насипа, инв. № 23899.

97. Накрайник. Фрагмент (запазена е долната половина). Езиковидна (?) форма с пъпка в скосената на "лястовича опашка" основа. Огледално-рефлексна композиция от релефни волути и пъпки, редувани симетрично надлъж, обиколени от дебел бордюр. На опакато един шип. Мед, лято, следи от механично почистване. 24 x 14 мм. Архиепископия, 1985, сектор 20, кв. 172, д. 0,40 м, инв. № 23703.

98. Накрайник. Фрагмент. Езиковидна форма с леко заострен връх, силно изпъкнала. Релефна огледално-рефлексна композиция - "привързан" повлек от ластари, пъпки и листа, обиколен от тънък бордюр. На опакато два нита. Мед, лято, гравирано. 44 x 20 мм. Архиепископия, 1986, юг-рампата, инв. № 25551.

99. Накрайник. Езиковидна форма с пъпка в скосената на "лястовича опашка" основа. Огледално-рефлексен мотив от релефни волути, наредени отвън навътре покрай надлъжен релефен ръб. На опакато един шип и два нита с четириъгълна пластина. Мед, лято, гравирано. 42,5 x 11 мм. Дворецът-юг, под нивото на дворната настилка, с. 101, кв. 70, инв. № 28119.

100. Накрайник. Фрагмент (запазена приблизително долната половина). Езиковидна (?) форма с пъпка в скосената на "лястовича опашка" основа. Огледално-рефлексен геометризуван растителен мотив "клонче", чието дебело стебло е изразено с косо срязани плоскости. Опакато с два нита. Бронз, лято, гравирано с отнемане на метал. 24 x 14 мм. Архиепископия, 1986, юг-рампата, инв. № 25596.

101. Накрайник. Фрагмент (отчупена горната част с върха). Стреловидна (?) форма. Неясно изразена огледално-рефлексна композиция - "привързан" повлек от ластари, пъпки и листа, които заемат орнаменталното поле и образуват бордюра. На опакато няма следи от нитове. Олово, лято, повредено от удари. 28 x 32 мм. Архиепископия, 1986, юг, на повърхността, вън от изкопа, инв. № 25585.

102. Накрайник. Езиковидна форма, силно изпъкнало лице. Рефлексна композиция от два сърцевидни мотива, разположени надлъж - арабеска от ластари, пъпки и цветове. На опакато два нита. Мед, лято, с пробиви от шупли, износено. 29 x 15 мм. Архиепископия, 1988, юг-рампата, инв. № 27548.

103. Накрайник. Стреловидна форма, скосена на "лястовича опашка" основа с плавно изразена пъпка, два симетрични фестона на върха. Изпъкнало лице със сложна огледално-рефлексна композиция от наредени надлъж полупалмети и палмети, обиколена с тънък двоен (троен) бордюр. На опакато няма следи от нитове. Олово, лято, орнаментът повреден от шупли. 40 x 13,5 мм. Архиепископия, 1983, насипа, инв. № 27778.

104. Накрайник. Стреловидна форма с равна основа, лицето разделено на четири, два по два еднакви правоъгълника, вдълбнати за инкрустация с друг метал. В основата прорез за ремъка (задната пластина отчупена), два отвора за свободни нитове през прореза. Мед, лято. 30 x 15 мм. Архиепископия, 1984, юг, кв. 118-128, дълб. 0,40 м, инв. № 22688.

105. Накрайник. Масивна езиковидна форма с равна основа и плавно стеснен към върха силует, правоъгълни легла за инкрустация на две несиметрични части - два къси при основата и три дълги към върха. Напречен прорез за края на ремъка с два свободни нита на една линия. Мед, лято, износено. 12 x 24 мм. Дворецът-юг, 1986, с. 161, кв. 226, дълб. 0,50 м, инв. № 26205.

ОЩЕ ЗА ИГРИТЕ В СРЕДНОВЕКОВЕН ПРЕСЛАВ

Димитър Овчаров

"...Човешката цивилизация възниква и се развива в играта, като игра" - писа в свое задълбочено изследване върху игровия елемент в културата Йохан Хойзинха. Въз основа на това той формулира и основния извод, според който "...истинската, чистата игра е основен фактор на културата."[1] Заключенията на видния холандски учен не срещнаха пълно съгласие в науката, но за всички изследователи остана несъмнено, че в основата на човешката култура стоят трите човешки същности: мислещият човек (homo sapiens), работещият човек (homo faber) и играещият човек (homo ludens).

Твърде оскъдни са писмените известия за игрите в България през епохата на ранното средновековие. Едно от тях се съдържа в отговорите на папа Николай на зададените му от българския княз Борис въпроси относно поведението на новопокръстените (47-ми поред). Запитан дали е позволено на "Четиридесетницата" християните да се отдават на игри, първосвещеникът на западната църква отговаря: "...Нужно е да се въздържате не само от игра, но и от всякакво пустословие и волнодумство, които не влизат в работа". Не може да има съмнение, че тази забрана се отнася до езическите ритуални "занимания, игри, песния и някакви гадания", които прабългарите извършвали преди да предприемат някаква важна работа и най-вече по време на война, както се вижда от друг отговор на папата (35-и)[2].

Какво е било обаче мястото на игрите в ежедневието на средновековните българи е трудно да се установи. В тази насока особено важни са някои археологически находки, повечето от които са намерени в Преслав и дават възможност да се надникне в тази област от бита и културата на столичното население през IX-X в.

При разкопките на един от големите преславски манастири, намиращ се в местността Тузлалъка, бяха открити голям брой кръгли костени жетони (пулове), захвърлени в една от ямите за производствени отпадъци от керамичното ателие.[3] Установено беше, че почти половината от тях са цели, а останалите са счупени и пострадали от огъня, който е горял в ямата. Общо жетоните са 30 и този факт е твърде важен за определяне на вида на играта, за която несъмнено са били използвани.

Тези любопитни предмети са изработени от еленов рог, имат кръгла форма (среден диам. 3,5 см), повърхността им е украсена с концентрични кръгови канелюри, а половината от жетоните са оцветени с някаква боя, видът на която не може да се определи. Много важни за изясняването на играта са двете зарчета, намерени заедно с жетоните. Те са също така костени и приличат напълно на съвременните. Върху страните на кубчетата са отбелязани числата от едно до шест чрез вдълбнати точки и кръгчета около тях. Мнението на археолозите е, че е открит цялостно запазен комплект от игра, наподобяваща и основаваща се на принципите на днешната табла и това заключение може да се смята за безспорно.

В Европа игрите със зарчета (игрални кости) са засвидетелствани още през античната епоха. Какви точно са били, не може да се определи, но безусловно са съдържали състезателен елемент и може би са имали хазартен характер. От състава на преславската находка става ясно, че в играта са участвали двама души, всеки от които имал по 15 жетона. Местенето и тяхното придвижване е ставало в зависимост от хвърлянето на зарчетата и от сбора на числата, които те показват. Как обаче са били разполагани върху игралната дъска (вероятно дървена) и как тя е била разчертана, не може да се установи. Ако се направи сравнение с източната игра "нарди", запазена и до днес сред народите от иранската етническа група, ще се види значителна разлика от днешната игра на табла.[4] Върху стенопис от древния Пянджикент, разположен в долината на р. Зеравшан (Таджикистан) се вижда, че играещите двама високопоставени мъже разполагат също с по 15 жетона, които са поставени в три редици по пет в специално очертани квадратчета. Принципите на играта се заключават в унищожаването на противниковите жетони чрез хвърляне на зарчета. Това е условно обозначаване на две вражески армии - принцип, характерен за всички игри с или без зарчета от средновековието. Красноречиво свидетелство за това е игрална дъска от Гокланд (Норвегия). На едната ѝ страна е очертана игра, известна днес с името "дама", а от другата е разделена на редове и квадратчета (15 x 13 или общо 195), предназначени също така за друга игра.[5]

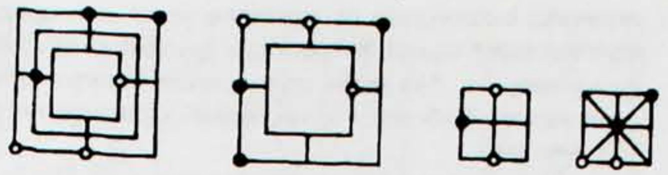

Обр. 1. Изображения на играта "дама".

Липсата на сведения за играта на табла в българските писмени източници може да се запълни в известна степен от споменаването ѝ в руските летописи и църковни книги. В тях е наричана "тавлѣй", което несъмнено може да се свърже с латинското tabula (дъска). Дали това название е означавало само игралната плоскост или включва жетоните и зарчетата (т. е. целия игрален комплект), не може да се разбере.

За съжаление, игралната дъска на преславската табла не се е запазила. Затова пък заедно с жетоните и зарчетата са намерени няколко запазени железни обковки от дървена кутия, в която очевидно са били поставени. Значи в ямата е хвърлена цяла табла, а не отделни и изхабени части от нея. За това говори недвусмислено и фактът, че всички съставки са добре запазени, жетоните и зарчетата не са изхабени и са годни за игра. Веднага възниква въпросът - какво е наложило да се захвърли такава ценна вещ? Отговорът може да бъде само един - защото нейната употреба е била в разрез с тогавашните религиозни норми на живот.

Таблата прониква в Европа от Изток, където е много разпространена. В средновековна България е пренесена през Византия или е донесена от прабългарите, които са имали пряк контакт с източните култури. На изток обаче на игрите изобщо не се гледало с лошо око, те са били общоприето и общопризнато занимание, на което било придавано дори сакрално значение. Известно е, че в индуизма светът се е схващал като игра на зарове между Шива и неговата съпруга. "Играта на кости (т. е. зарове) - отбелязва А. Бъшъм - съставлявала макар и неголяма, но твърде важна част от ритуала на помазване на царя, и помещението за игра на кости в царския дворец имало някакво магическо или религиозно значение..."[6]. В германската митология също съществуват богове, играещи на зарове. В тази насока трябва да се вярва, че и сред прабългарите-езичници игрите не са били под възбрана.

Християнската църква обаче се обявява рязко против всякакви игри, които определя като "дяволско дело". На VI Вселенски събор в Константинопол (680 г.) е приета забрана за всички (светски и духовни лица) да играят на кости (зарове) под страх от отлъчване от църквата. "Аз спирам своето перо - пише с нескрито отвращение кардинал Дамян в 1061 г. - защото се изчервявам от срам, тъй като съм принуден да спомена за още по-презрени видове несериозни неща, отколкото са лова и залавянето на птици, а именно страстта към игра на кости и шахмат..."[7]. В руските канонически съчинения (т. нар. "кормчии") много остро се порицават духовниците, отдали се на "бесовски игри": "И ако някой клирик или калугер, или епископ, или презвитер, или дякон играе на шахмат или на зарове, да се лиши от своя сан...".[8]

Най-остро осъжда игрите в България видният духовник и книжовник презвитер Козма, живял в средата на X в. В своята "Беседа против новопоявилата се богомилска ерес" той защитава Божията същност и дела, като възкликва: "...Всички се отклонихме от Тебе: едни в еретичество, други в грабеж, други във вражда, други в блудство, други в клевети и братска ненавист, други в гордост и леност, други в пиянство, в беззаконни игри и в други грехове...". А по-нататък допълва: "Много от хората повече тичат по игри, отколкото в църква, и обичат повече кощуниците и басните, отколкото книгите."[9]

Можем, следователно, да си представим колко тежко са били нарушени църковните канони в Преслав и то в един от неговите представителни манастири. Вместо да се отдадат на своите монашески задължения, на богослужения, пост и молитва, те са се занимавали с нечестиви дела, които, както определя и папа Николай, "не влизат в работа". Именно затова кутията с таблата е захвърлена в ямата за смет, може би от самия игумен или някой благочестив монах, а може би и от самите провинили се играчи, принудени да сторят това. Трябва да се предполага също така, че върху тях са налагани и строги наказания, каквито са епитимиите - принуди да се извършват различни молитви и поклони пред Бога много пъти на ден в продължение на дълго време.

Съществуването на играта табла в Преслав е показателно явление. Отдавна е изживяно негативното и пренебрежително отношение към нея като към игра на случайността, подчинена единствено на щастливо хвърлените зарове. Според един от известните изследвачи на "бекгемъна" (както е известна в съвременния свят таблата) американеца Пол Магрил, тази игра е уникална с модела на противоборство чрез управление на риска, с бързината

Плиска-Преслав, т. 7, 1995

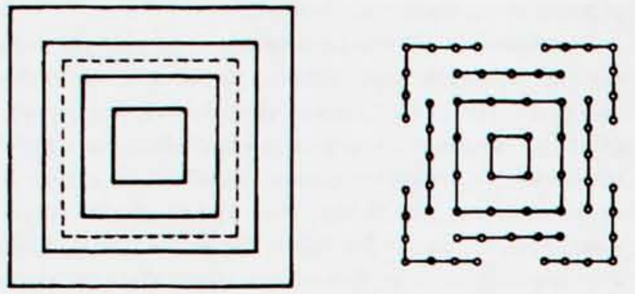

Обр. 2. а) Схема на вътрешно териториално устройство на Китай.
б) Схема на разположението на китайската войска.

на игровите реакции. Показателно в това отношение е, че компютърните програмисти все още не могат да създадат програма, която да се противопостави успешно на силните състезатели, както е например в шахмата.[10] И именно тази игра жителите на Преслав познават още от IX-X век, играли са на нея въпреки религиозните забрани.

Ако таблата може да се възприема повече като игра на по-заможните слоеве от средновековното българско общество, има друга, известна под името в наше време "дама". Тя била широко разпространена сред цялото гражданство на Преслав. Нейните характерни начертания - три или два вписани правоъгълника, пресечени с напречни линии, се срещат врязани с остър предмет върху различни плоскости - камък, мрамор, керамика... Вероятно правилата на игра са били същите както и днес. Играело се с жетони, които са местени по линиите на чертежа. Това до известна степен не се различава от правилата на таблата, както и че е имало двама играчи и победата се постигала след унищожаването на противниковите фигури. Какви са точно тези фигури, не може да се каже, но при сравнение със съвременната игра малко вероятно е да са изработвани специално. Използвани са подръчни средства (камъчета, костилки от плодове, керамични отломки и др.), но винаги оцветени различно за двамата участници.

Установено е, че се играело с различен брой жетони. Най-сложен вариант е този с девет жетона, за който чертежът задължително се състоял от три концентрично разположени правоъгълника, най-често квадрати (обр. 1). По-къса игра е тази с шест жетона върху опростено табло, докато тази с три жетона се извършвала на плоскост само с един квадрат, разделен на четири равни части, а понякога пресечен с две линии по диагоналите.[11]

Целта на играта е да се образува "мелница", откъдето идва името у някои народи. Мелницата се получава, когато един от играчите успее да подреди три жетона в една линия, докато другият се старае да му попречи. Ако това стане, противникът губи един жетон. Победен е този, който остане само с два жетона.

Играта "дама" е разпространена и на Изток, и на Запад. Някои признаци показват, че вероятно се е зародила в районите на Средна Азия и Близкия изток, откъдето по-късно, при преселението на народите или, както мислят някои учени, по време на кръстоносните походи, е пренесена на Запад. Именно затова най-ранните имена на играта имат източен произход - "коран" или "вавилон" в средновековните руски летописи.[12]

В Преслав и в други средновековни български селища най-често се срещат "дами", начертани върху камъни и мраморни плочи от настилките, върху тухли и керемиди, но може да се предполага, че са използвани и дървени плоскости, които не са достигнали до нас. Находките се откриват на различни места и в различни сгради - жилища на аристократичното и на обикновеното население, в манастирите и дори в дворците. Това показва, че интересът към нея е бил голям и се дължал както на удоволствието, което доставяла, така и на простите и достъпни всекиму правила на игра.

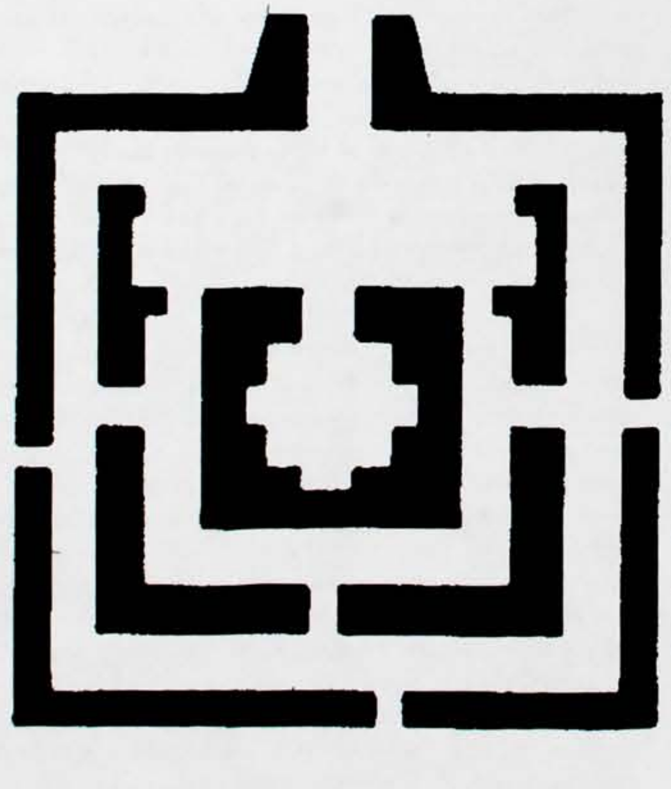

Обр. 3. Будистки храм в Ак-Бешим (VI-VII в.).

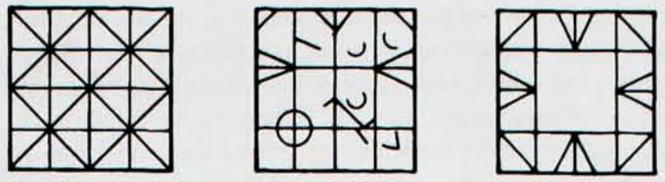

Обр. 4. а, б, в) Начертания на различни игри от Плиска и Източна Македония.

Много интересни са очертанията на дама, открити върху широкия цокъл на крепостната стена на Вътрешния град на Преслав.[13] Тази стена е разположена така, че сутрешното слънце се скрива зад нея и тя хвърля широка сянка. Именно тогава на цокъла са сядали играчите, в по-голямата си част навярно войници, охраняващи крепостта, и са се отдавали на игра. Много любопитно е да си представим живописните групи играещи хора, вживяли се в своето занимание, а около тях натрупани други, които внимателно са ги наблюдавали. Наличието на тези игрални рисунки даде възможност да се отговори и на друг въпрос - защо намиращите се на това място многобройни рисунки, надраскани на стената, са разположени съвсем ниско, почти на нивото на цокъла. Несъмнено играчите и тези, които са ги наблюдавали, уморени от играта, са почивали, изваждали са ножчета, шила, върхове на стрели и други остри предмети и са нанасяли онези безкрайно ценни рисунки, в които са отразени най-различни страни от техния бит и душевност. Безспорна съставка на тази душевна нагласа са били игрите, мѐжду които и "дамата". Това е така, защото в нея може да се открие значително по-сложно съдържание.

Както и останалите игри, "дамата" олицетворява космогонични представи от много древен пласт на културно-религиозни схващания. Много по-късно, когато тези представи се загубват, очертанията на играта се превръщат в знак, изразяващ специфичен код за предаване на отвлечени понятия, непонятни вече или почти непонятни за поколенията. Този сакрален знак следователно е десакрализиран (най-вече под влияние на християнската религия) и за него продължава да напомня само играта и може би някои декоративни елементи в средновековната орнаментика. Какво обаче е първоначалното съдържание на този символ?

Почти всички древни игри имат правоъгълни очертания, а "дамата" е образувана от няколко правоъгълника (обр. 6а). Установено е, че това е един от най-разпространените символи за обясняване на организацията на света.[14] В най-общи черти така се изразявала идеята за микро и макрокосмоса. Тази идея намира израз в култовите представи и в паметници от най-различен вид. Китайските определения за държавното устройство, например, отразяват напълно адекватно представата за света. Още във II хилядолетие пр. н. е. при династията Син територията на държавата се схващала като правоъгълник с пет пояса: първият представлява столицата като малък квадрат; вторият обхваща земите на приближените на владетеля и военачалниците; третият били т. нар. покорени земи; четвъртият - неспокойните земи, а най-важният - пети пояс, представлява "дивите" земи, населени с номадски племена.[15] (обр. 2а) Подобен бил и бойният ред на китайската войска, за който в VI в. се знае, че има три съставни части: люи, си и цзюни, под формата на концентрично разположени квадрати.[16] Удивително е сходството на този строй с очертанията на играта "дама" (обр. 2б). Отделните вериги на бойците са изобразявани чрез кръгчета и къси чертички между тях, изразяващи разположението на бойните колесници и на пехотата. Това сравнение още веднъж показва, че не само "дамата", но и останалите игри, между които и шахматът, както ще видим по-нататък, символизират военно стълкновение, което има вече ясно изразен игрови характер.

Схемата от включени един в друг правоъгълници е съхранена и в отделни архитектурни строежи, предимно със сакрално предназначение. Такива са например будистките храмове в Азия. Показателен пример в това отношение е храмът в Ак Бешим, на 8 км от гр. Токмак в Киргизия, отнасящ се към VI-VII в.[17] - времето на възхода на Велика Кубратова България и на последвалото гибелта ѝ придвижване на прабългарите на запад (обр. 3). Ето защо не е изненадващо, че описаните представи са ясно изразени и в старобългарската идеология.

Твърдо е установено, че създадената от хан Аспарух държава е организирана на концентричния принцип, като територията ѝ обхваща укрепената държавна столица, вътрешна област (втори елемент) и външна област (трети елемент). По същия начин са устроени и българските селища. Плиска има три концентрични укрепени линии: външна (землена), вътрешна (каменна) и в центъра, защитен от тухлена стена, хански дворец. Тази схема, съобразена вече с новите условия, е запазена в Преслав, където укрепените линии вече са изградени само от камък и е нарушена тенденцията да се очертават правоъгълни площи. Това обаче не променя вложената идея, която, както се вижда, има дълбоки източни корени.[18]

Източната традиция е най-добре изразена в плановете на прабългарските светилища (капища), две от които са открити в Преслав и се отнасят към неговия достоличен и дохристиянски период на съществуване. Те имат правоъгълна (в някои случаи - квадратна) форма, състоят се от два включени концентрични зида, а в центъра на вътрешния квадрат се намира трети елемент - четвъртит олтар. Вижда се, че между схемата на храма и тази на играта "дама" няма разлика и те очевидно изразяват една и съща идея. Но докато в първия случай тази идея изразява напълно ясно осъзната идеологическа представа за космически ред, във втория запазва само отглас от сакралната същност на тази геометрична фигура.[19]

Една малко неочаквана, но оригинална хипотеза за предназначението на рисунката на "дама", каквито се откриват много често при разкопките на староруските градове, предлагат руските археолози. Извършвайки сложни математически изчисления, които е невъзможно да се предадат накратко, Б. А. Рибаков смята, че след изтеглянето на диагонали по чертежа могат да се определят дължините на различни видове мерки за дължина, известни в архитектурната практика под името "сажени". Приложени към някои архитектурни паметници от средновековието, тези изчисления се потвърждават и може би тази хипотеза ще се окаже вярна.[20] Възприемането й обаче не нарушава първичния сакрален смисъл на схемата (в случая - на играта "дама"), а само подсказва за високите строителни умения на строителите през епохата на средновековието.

Има данни, че в България през епохата на Първото българско царство са се играли и други видове игри, подобни на "дамата". Техни изображения не са открити в Преслав, но не може да има съмнение, че са били познати и на жителите на столицата. Притежаваме две интересни рисунки от Плиска. Първата представлява квадрат с включен в него по-малък квадрат, а между тях са очертани още по-малки правоъгълници, набраздени с къси насечки (обр. 4а). Другата е също квадрат, разделен шахматно на още по-малки квадратчета (4 х 4) и пресечени с няколко диагонални линии (обр. 4в). Не може да се определи как точно е ставала играта, но вероятно правилата й са се различавали малко от тези на "дамата", а може би на друга игра, позната днес под името "шашки". Намирането на аналогични начертания в Маяцкото градище в Русия, обитавано от прабългарско население, останало там след хазарското нашествие в средата на VII в., показва общност на културни традиции, запазили трайни спомени за езическото минало.

Значително по-неясна е схемата на една рисунка от планината Пангей в района на Серес, където е имало значително прабългарско население от групата на хан Кубер. В основата си тя също е правоъгълник, разделен на по-малки правоъгълници, но в тях са нанесени различни знаци: резки, кръгчета, полукръгчета (обр. 4б). Дали така са отбелязвани важни в схемата на играта полета или те имат ритуално-магическо предназначение, е трудно да се каже сега.[21]

Може да се предположи, че укорите на християнската църква към игрите изобщо се отнасят и за играта "дама" и подобните на нея. Това обаче не попречило тези игри да заемат важно място в живота на средновековния човек. За това говори и интересният факт, че дори в църквите, какъвто е примерът с охридската "Св. София", са открити върху широките и ниски мраморни бордюри до колоните 7 начертания на "дама".[22] Едва ли трябва да има съмнение, че в игрите са участвали и духовници и това ставало въпреки категоричните забрани и заплахи от тежки канонични наказания.

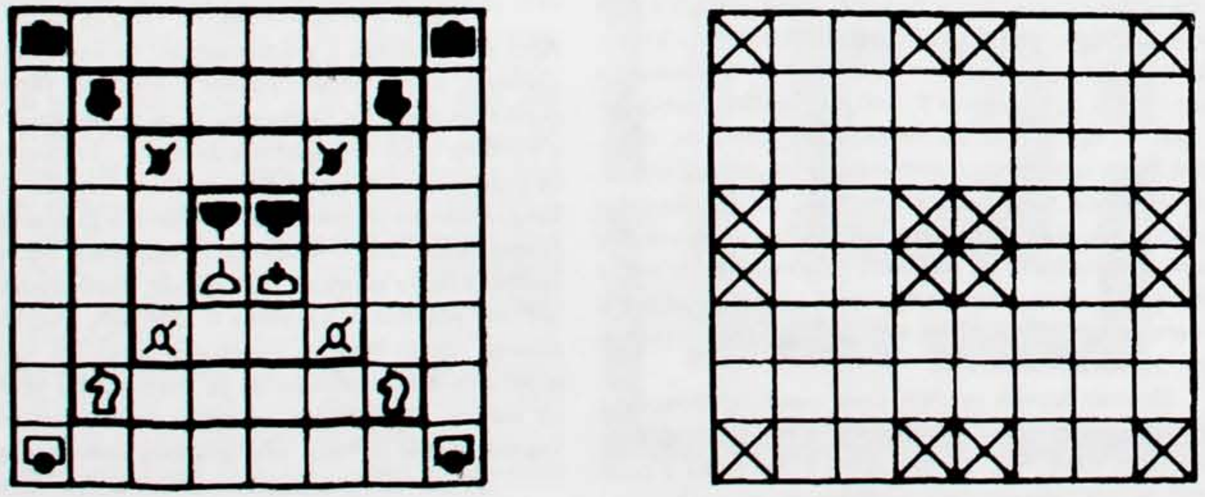

Обр. 5. а) Шахматна дъска от Индия.
б) Индийска плоча Аштрапада.

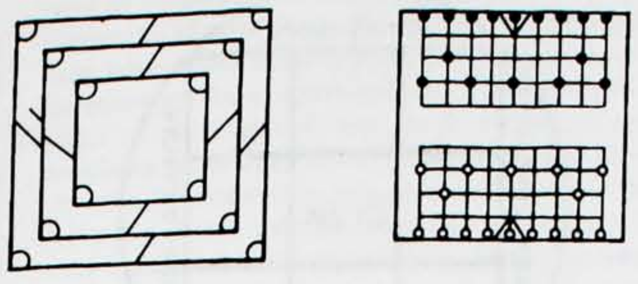

Обр. 6. а) Тавлея от Новгород.
б) Китайска игра "сянцен".

Има вече достатъчно убедителни примери, че освен посочените вече игри, в Преслав със значително внимание се ползвала и най-интелектуалната игра, която човечеството познава. Това е шахматната игра. За нея още в средата на IX в. басриецът ал Джехиз отдава своето нескрито възхищение: "На индийците принадлежи шахматът, а това е най-благородната, най-разработената и остроумна игра."[23]

Досега в българските земи са познати няколко шахматни фигурки, повечето от които са намерени в Преслав.[24] Едната е открита в развалините на царския дворец, другата - в търговските помещения до южната крепостна стена и порта на Вътрешния град, а третата е с неизвестно местонахождение - вероятно от къщата на някой преславски гражданин. Както се вижда от тези находки, шахматът е бил разпространен сред всички социални слоеве на тогавашното средновековно общество.

Намерената в двореца фигурка е вероятно на офицер, изработена е от кост и е висока 4,5 см. Тя има цилиндрична форма, леко издута в средата. Украсена е чрез врязани концентрични линии, между които има редици от вдълбани ямички.

Втората фигурка е също костена и е висока 3,5 см. Има конусовидно, леко заоблено тяло, завършващо отгоре с профилирана шийка и кръгла главичка. Ролята й в играта е била на воин (пешка).

И най-сетне, третата фигурка представлява вероятно кон или конник. Запазена е само главичката, изработена от кост, която вероятно чрез малкия издатък отдолу е втъквана в някаква поставка. Самата главичка е висока 3 см, поставена е върху дълга шия и на нея са врязани кръгчета, които маркират очите. На челото има кръгъл отвор - вероятно за поставяне на отделно изработените ушички.

Средата, в която са намерени трите фигурки, съдържа материали, определящи точно времето, към което те могат да се отнесат. Това е IX-X в., т. е. тогава, когато Преслав става столичен град, когато неговото културно развитие достига своя най-голям разцвет.

Шахматната игра е създадена не по-късно от V в. в Индия. Наричали я чатуранга, което означава "четирисъставна войска", както свидетелства древноиндийският епос "Махабхарата" (обр. 5а). Играело се на дъска (аштрапада), разчертана на 64 квадратчета - 8 х 8 (обр. 5б). Различавала се от днешния шахмат по това, че фигурите се разполагали в четирите ъгъла на игралното поле и се състояли от по 4 пехотинци и още 4 други фигури, изобразяващи царя, колесницата (ратха), бойния слон (хасти) и конник (ашва). В най-подробното описание на тази игра от ранния й стадий, оставено ни от хорезмийския учен ал Бируни, ходовете се определяли чрез хвърляне на зарове и борбата продължавала до пълно унищожаване на фигурите. По-късно цел на играта става плененяването или убиването на царя. Това се отразява на името на играта - тя започва да се нарича шахмат, т. е. "царят е мъртъв" (перс.).[25]

Индийският произход на играта е несъмнен, въпреки някои опити той да се търси в Китай, като се предполага, че по-късно е пренесена в Северна Индия. Привържениците на "китайската" хипотеза смятат, че предшественик на чатуранга е играта "сянци", която има сходни на нея черти (обр. 6б).[26] В своя труд "Опит за нравите и духа на народите" Волтер отбелязва, че в шахмата "се проявява своеобразният начин на мислене на индусите - тя е така алегорична, както и техните басни, тя е олицетворение на тяхната война."[27]

От Индия шахматът бързо се разпространява в съседните страни. В Иран е известен под името чатранг/шатранг, а у арабите става шатрандж. От мюсюлманския свят тя се възприема от кръстоносците, които я пренасят в Европа, където намира радушен прием.[28]

Появата на шахматната игра е забулена в тайнственост и легендарност. Най-разпространеният мит обяснява, че след като един индийски раджа се запознал с нея, възхитен, поискал самият й създател, който бил брахман, да определи наградата си. Брахманът пожелал да получи само пшеничени зърна, като на първото квадратче се постави едно, на второто - две, на третото - четири и т. н., като броят последователно се удвоява (аритметична прогресия) до последното 64-то квадратче. Раджата се удивил на такова скромно желание, но когато неговите учени изчислили броя на всички необходими зрънца (18, 446, 744, 073, 709, 551, 615) се оказало, че в цялото царство няма толкова пшеница, за да се даде наградата.

По-историчен характер има легендата, съдържаща се в трактата "Матикан-и-чатранг" (Книга за чатранга) от VI-VII в., според която някакъв индийски владетел изпратил на могъщия шахиншах на Иран Хосров I (531-579) сложна и непозната игра, която трябвало да бъде разгадана. Това успял да стори приближеният на шахиншаха мъдрец Бажургмахр (у Фирдоуси - Бузургмахр), за което бил богато възнаграден.[29]

Любопитен е въпросът откъде би могла тази мъдра игра да бъде възприета от българите в тази ранна епоха (IX-X в.). Очевидно това става далеч преди кръстоносните походи и не може да се свърже с тях. Много вероятен посредник са византийците, които наричат играта "затракион". Но в славянските канонични съчинения тя е позната със своето арабско-персийско име - шахмат. Следователно трябва да се приеме, че играта достига до българите при техните непосредствени контакти с арабския свят. Тези контакти са осезателни още при хановете Крум и Омуртаг, които умело ползват арабските научни достижения в областта на механиката, математиката, астрономията. Сношенията с арабите са особено интензивни при цар Симеон, а именно тогава играта шахмат добива голяма популярност в столицата Преслав и навярно в други големи български градове и селища.

* * *

Между трите вида игри - табла, дама и шахмат - съществува несъмнена връзка. Това се потвърждава преди всичко от факта, че и в трите фигурите са разполагани на правоъгълна (предимно квадратна) игрална плоскост. Разбира се, това ставало според правилата на всяка от тях, но същността била една - противоборство между две сили, налагане на надмощие и в крайна сметка - победата на едната от тях. Друго свидетелство е, че и трите игри първоначално са използвали игрални кости (зарове), чрез които се определяли ходовете (т. е. движението на войските). Едва по-късно, след усъвършенстването на шахматната игра, заровете са изоставени, с което е отстранена всякаква случайност в действията на играчите.[30]

Доказана е дълбоката символика, вложена в трите игри, която е характерна за източните идеологии. В техните космологични възгледи квадратът е израз на устойчивостта на Земята, докато кръгът е символ на подвижното Небе. Така бил построен плоскостният модел на космическото пространство, познат от древнокитайския трактат "Шан хай цзин" (обр. 7а). "В плоскостната система на света - изтъква А. Е. Лукьянов - количеството и качеството трябва да се разбират чрез възпроизвеждането на страните на световния квадрат".[31] Споменатият модел съдържа квадрат, включен в кръг, където квадратът олицетворява земята, отрязъците между него и окръжността - четирите световни морета, а извън кръга се намирало задморското пространство (обр. 7б). Следователно, квадратната игрална дъска, на която се провеждат игрите, е образ на земята, на която се развиват всички световни събития.

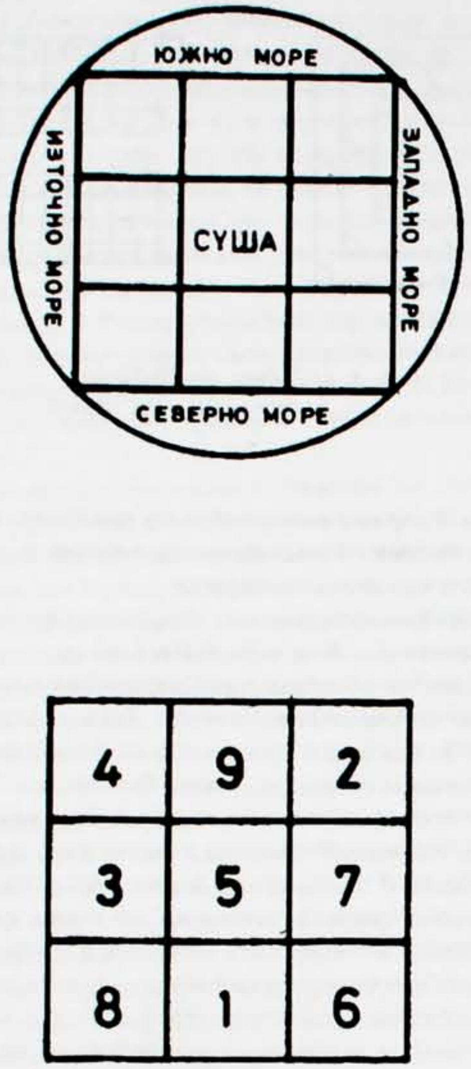

4	9	2
3	5	7
8	1	6

Обр. 7. а) Модел на света у китайците.
б) Китайски магически квадрат.

В описаната схема квадратът е разделен на 9 по-малки квадратчета, във всяко от които могат да се поместят числата от 1 до 9. Те се разполагат така, че сборът по вертикали, хоризонтали и диагонали да е еднакъв - 15. Това е известният "китайски магически квадрат", в който чрез числата са закодирани космически идеи, намерили отражение в игровите системи. Така например, магическото число (15) може да се открие в броя на жетоните, с които разполага всеки играч на табла. Друго магическо число (7) лежи в основата на игралния зар, където сборът от всяка двойка противоположни плоскости на куба е със същата величина (1+6, 2+5, 3+4). Схемата на магическия квадрат е отразена в очертанията на дамата, където образуваните от напречните линии полета са 9. Шестдесет и четирите квадратчета на шахматната дъска от своя страна отразяват сакралната група индийски триграми (8), умножени по 8.

Посочените примери са достатъчни, за да докажат дълбоката същност и многозначност на трите източни игри. Интересно е да се посочи един пример, ярко илюстриращ връзката помежду им. Измежду откритите изображения на играта "дама" в охридската църква "Св. София" едно от тях е включено в очертанията на шахматно игрално поле.[32] Това показва несъмнената им близост. За едновременното практикуване на тези сходни игри говори и откриването на игрална дъска в Новгород (Русия). На едната й страна е очертана дама, а на другата - игра, подобна на таблата.

Богатата история на трите игри и сложните идеи, които те съдържат, дават основание да се предполага много добре развит интелект у тези, които ги практикували. Масовото им разпространение в средновековна България и в частност - в столицата Преслав, е ярко доказателство за високия уровен и за богатството на духовния живот на българското средновековно общество.

---

[1] Йохан Хойзинха. Homo ludens. Изследване на игровия елемент на културата. С., 1982, с. 24, 29.

[2] Responsa Nikolai I papae ad consulta Bulgarorum (ЛИБИ, 2, 1960, 62).

[3] Т. Тотев. За една игра в средновековна България. - Археология, 1972, 3, с. 33-41.

[4] Пак там, с. 40.

[5] Г. Ф. Корзухина. Из истории игр на Руси. - СА, 1963, 4, с. 85-89, рис. 4.

[6] А. Бэшем. Чудо, которым била Индия. М., 1977, с. 224.

[7] И. Линдер. Шахматы на Руси. М., 1975, с. 9 сл.

[8] Пак там.

[9] В. Киселков. Презвитер Козма и неговите творения. С., 1943.

[10] Срв. П. Магрил. Бекгемън. Състезателна табла. С., 1994.

[11] W. Norman Robertson. The Game of Merelles in Scotland. Proceeding of the Society of Antiquaries of Scotland. Vol. XCVIII, Edinbourgh, 1967, p. 321-323.

[12] История культуры древней Руси. I.М., 1951, с. 62, рис. 31.

[13] Д. Овчаров. Български средновековни рисунки-графити. С., 1982, Табл. XCIX.

[14] Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. - Археология, 1980, 1, с. 41-47.

[15] Г. Н. Караев. Военное искусство древнего Китая. М., 1959, с. 58-60, рис. 25.

[16] Пак там, с. 116-117, рис. 51.

[17] Л. Р. Кызласов. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954. - Труды Киргизкой археолого-этнографской экспедиции, т. 2, М., 1959; Л. П. Зяблин. Второй буддиский храм Ак-Бешимского городища. Фрунзе, 1961.

[18] Д. Овчаров. Византийски и български крепости V-X век. С., 1982, с. 77.

[19] Д. Овчаров. Прабългарските капища - произход и предназначение. - Векове, 1983, 2, с. 56-62.

[20] Б. А. Рыбаков. Архитектурная математика древнерусских зодчих. - СА, 1957, 1, с. 83 сл.

[21] Д. Овчаров. Нови данни за ранното присъствие на българите в Източна Македония (VII-X в.). - Родопски сборник, V, 1983, с. 165 сл.

[22] Н. Овчаров. Проучвания върху средновековната и по-новата история на Вардарска Македония (под печат).

[23] И. Линдер. Шахматы на Руси..., с. 22.

[24] Т. Тотев. Шахмат в средновековна България. - Шахматна мисъл, 1980, 1, с. 23-25.

[25] К. Тревер. Шатранг. Книга о шахматах. Ленинград, 1936.

[26] И. Линдер. Цит. съч., с. 23.

[27] И. Линдер. Победа разумом дается. - в. Неделя (Москва), бр. 15, 1979, с. 20.

[28] P. Bidev. Šah simbol kosmosa. Geneza šaha od astrologije do indijske mistike. Skopje, 1972, c. 43.

[29] И. Линдер. Шахматы на Руси..., с. 14 сл.

[30] Пак там, с. 20.

[31] Л. Е. Лукьянов. Становление философии на Востоке. Древний Китай и Индия. М., 1992, с. 52, рис. 2.

[32] Н. Овчаров. Цит. съч.

НОВ ПЕЧАТ НА ЦАР СИМЕОН (893-927) ОТ КОЛЕКЦИЯТА НА НАЦИОНАЛНИЯ ИСТОРИЧЕСКИ МУЗЕЙ

Константин Тотев

През юни 1994 г. Националният музей закупи рядък оловен моливдовул на цар Симеон (893-927). Находката беше предоставена от търновски колекционер, благодарение на който имах възможността преди откупката да я заснема и документирам. Сведенията за произхода на печата се оказаха противоречиви и надали ще е възможно да се разчита на тяхната достоверност[1]. Благодарение любезността на колегите Кр. Капелкова, Ив. Петрински и нумизмата на музея Вл. Пенчев през тази есен успях да работя отново с печата[2]. (Табл. I$_1$)

Новопостъпилият сфрагистичен паметник, както вече казахме, е рядък и интересен в няколко посоки. Преди всичко трябва да изтъкнем, че от тази разновидност печати на Симеон досега са известни три екземпляра, значително по-лошо запазени. (Табл. II $_{1\text{-}3}$) Всички те са намерени във Велики Преслав, по различно време и при редовни археологически разкопки. Новозакупената находка позволява да се внесат някои важни уточнения за надписите на тази група печати и дава възможност за наблюдения на образа и инсигниите на цар Симеон, т. е. сигилографските данни осветляват както политическата доктрина и управление, така и личността на прославения български владетел.

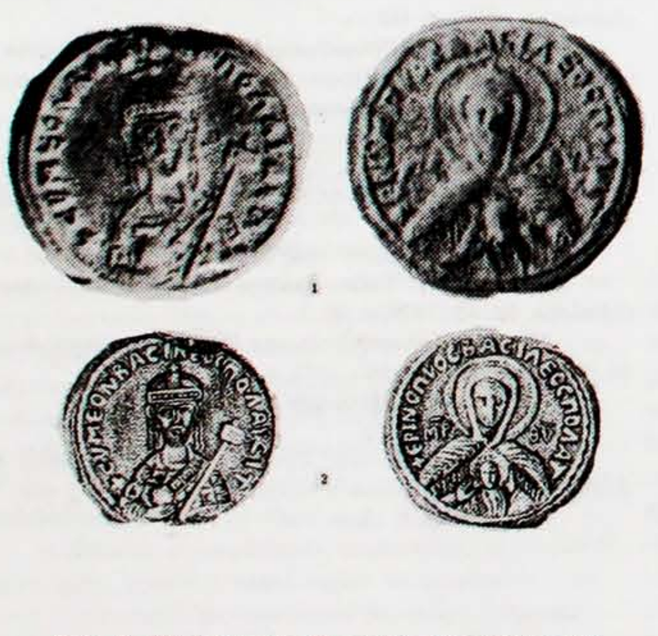

Табл. I Печат на цар Симеон от колекцията на Националния исторически музей.
1. Фотографии от фотоархива на НИМ.
2. Графични рисунки (Д. Косева).

Ядрото на печата е покрито с благородна патина, почти без налепи и с сравнително добре запазено. (Табл. I$_1$). Диаметърът му е 23 мм, а дебелината му се колебае между 3 и 4 мм. Върху лицевата страна, фронтално, е представено бюстово изображение на св. Богородица с нимб, наметало и мафорий, който обхваща плътно главата. С двете ръце пред гърдите придържа бюстов образ на малкия Христос. Над раменете на Богородица са отбелязани буквените съкращения M͞P-Θ͞V. Около нея е изпълнен зрънчест кръг, следван от надписа: + EPINOΠYOC BACIΛEOC ΠOΛAT.

На обратната страна е представен фронтално бюст на Симеон с полусферична корона, дивитисион и лорос (Табл.I$_1$). В дясната ръка държи кълбо, завършващо с кръст, а в лявата ръка - лабарум. Около него е изпълнен зрънчест кръг и следва надпис: + CYMEON BACIΛEV ΠOΛAVCIT.

Освен иконографията и надписите, и размерите на ядрото на разглеждания от нас печат са почти съвсем идентични с публикуваните от Т. Герасимов два екземпляра[3]. (Таб. I $_{1\text{-}2}$) и с третия, най-лошо запазен образец, открит от К. Попконстантинов и още невлязъл в научен оборот[4] (Табл.II$_3$). Първият по реда на откриването печат от преславския дворец има ядро с размери 20-22 мм, вторият, от манастирския комплекс при църквата с гроба на Мостич - 24 мм дебелина и 4 мм и последният - от гражданския комплекс в Селище - 21 мм и дебелина 5 мм. Очевидно е, че и четирите известни досега моливдовула от тази група са били отпечатани от един булотирион (Табл. I, II).

Различното състояние на запазеност на печатите се е отразило в разчитането както на надписите, така и на образите и е създало доста трудности на археолози, сигилографи и историци. Разглеждайки новия екземпляр, с най-добри възможности за изследване, е невъзможно да не отчетем ерудицията на Т. Герасимов, успял да разчете надписите и точно да интерпретира изображенията на двата печата[5] (Табл. II $_{1\text{-}2}$). Превода на текста от двете страни на печатите създава сериозна полемика, тъй като последната част не е изцяло изписана[6]. Според Ив. Дуйчев и В. Бешевлиев става въпрос за благопожелание за многолетие на цар Симеон[7]. Това становище е по-късно развито и сериозно аргументирано от Ив Божилов[8]. В специална студия за печатите на преславските владетели Ив. Йорданов също предлага цялостно четене и разгъвка на надписите от печата, като приема тълкуванията на Ив. Божилов[9]. Неотдавна Ст. Михайлов констатира, че в надписа участва и една латинска дума и сполучливо дешифрира текста[10], превода на който се оказа най-точен, според добре запазените букви върху печата от НИМ: "ЦАР СИМЕОН ПОБЕДИ МНОГО (ВРАГОВЕ)" и "ЗА МНОГО ГОДИНИ НА ЦАРЯ МИРОТВОРЕЦ".

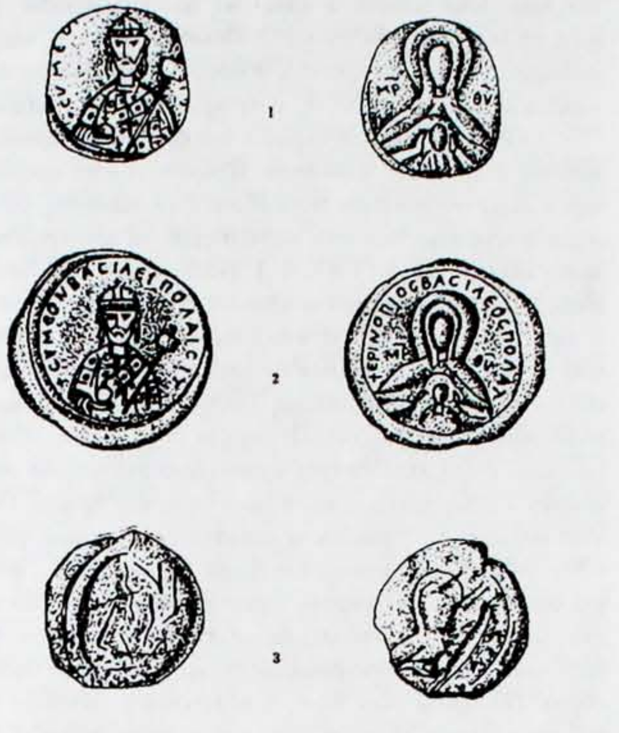

Табл. II Печати на цар Симеон от разкопките в Преслав (Графични рисунки - Д. Косева).
1. Печат от преславския дворец.
2. Печат от манастирския комплекс при църквата с гроба на Мостич.
3. Печат от гражданския комплекс в местността Селище.

Новият печат, излязъл с високо качество от булотириона, дава възможност за редица точни наблюдения (Табл.I). Схематично третираният образ на св. Богородица с малкия Христос от лицевата страна е разположен правилно в центъра на обрамченото със зрънчест кръг изобразително поле. Личат релефните очертания на носа и отбелязаните малки, кръгли ириси. Нимбът създава само илюзия, че повтаря формата на главата. Издълженият овал на лицето на Божията майка следва стилизирано очертаните крайни дипли на мафория, покриващ плътно главата, шията и малко от раменете. Пред гърдите, от двете страни, добре личат подредените гънки на драпираното наметало. От долната дреха се забелязват само точните очертания на маншетите около китките. Ръцете са вдигнати от двете страни на главата на Христос в молитвена поза. Освен издължения овал, на детската глава трудно се различават очите, носа и други подробности по лицето. За сметка на това ясно се открояват диплите на мантията при шията и раменете на Христос. Очертанията на нимба около главата на детето едва личат на екземпляра.

Иконографски и стилово образът на Богородица стои най-близо до съответните изображения върху печатите на патриарх Фотий[11] и Георги, архиепископ български (Табл. III)[12], които поставят в хронологическа зависимост използвания за изработката модел. Като изключим отсъствието на детето Христос, отличителните белези на Богородица (издълженото тясно лице, широко отворените очи, обобщеното третиране на мафория и пр.) са близки и с тези от печатите на Борис-Михаил - архонт на България и Симеон - архонт на България[13]. В тази светлина разглежданите изображения държат връзка с някои ранни образци на приложното изкуство на Македонския ренесанс от IX и първите години на X в.[14]

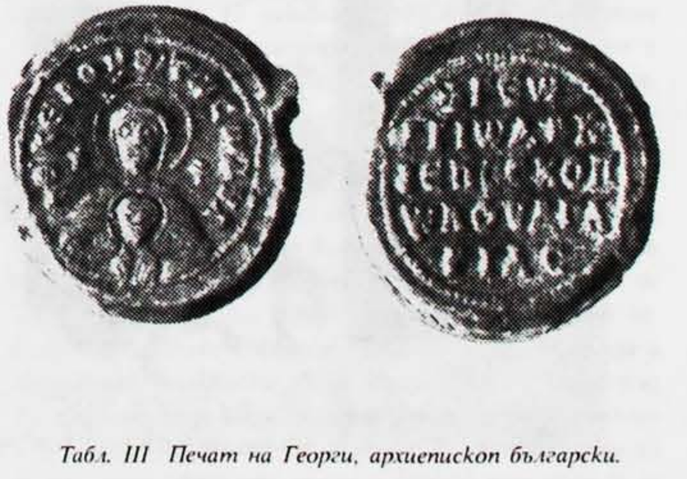

Табл. III Печат на Георги, архиепископ български.

Присъствието на малкия Христос, представен фронтално пред гърдите на Богородица, обикновено се свързва с иконографския тип Никопея, широко разпространен при паметниците на византийското монетосечене и сфрагистика[15]. Такъв е случаят с печатите на Констанс II и Константин IV (654-659), както и тези на Константин VII и Зоя (914-919)[16]. Непосредствено след иконоборчеството върху императорските печати е необичайно да се представят Богородични изображения, тъй като предпочитанията на византийската канцелария се насочват към образа на Христос, представен като ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΒΑΖΙΛΕΩΝ. Подобна е картината и в монетосеченето, където разглежданата Богородична иконография срещаме само при една емисия сребърни монети на Йоан Цимисхи, сечени след победата над киевския княз Светослав[17]. Явно е, че тази практика се приема още тогава в Симеоновата столица, т. е. Богородичният образ върху разглежданите моливдовули е възожно да е избран съвсем тенденциозно от българския владетел. Например, византийските хронисти, отразявайки превземането на Велики Преслав, отбелязват, че Йоан Цимисхи отнесъл ценен трофей - иконата на Божията майка, защитница на града[18]. Това събитие е отразено и в една миниатюра от илюстрования ръкопис на Скилица (Табл. IV)[19]. Изображението на Богородица с Христос върху едната страна на разглежданите печати, придружено с текст: "ЗА МНОГО ГОДИНИ НА ЦАРЯ МИРОТВОРЕЦ" може да се свърже с амбициите на българския владетел да изземе византийската ойкумена и наложи PAX SIMEONICA[20], дори да господства в столицата на империята - Цариград, покровителствана от Божията майка, а защо не да ознаменува закрилата и на своята столица Велики Преслав, чието грандиозно строителство, според апокрифната българска летопис от XI в., е продължило 28 години.

Образът на цар Симеон от другата страна на печата е прецизно изпълнен. Фронталната диспозиция и съразмерността внушават спокойствие, строгост и тържественост, характерни за императорската иконография (Табл. I-$_2$). Неслучайно във византийските стандартни правила и принципи, свързани с интерпретацията на владетелския образ и дворцов церемониал понякога се открояват и опити за известна индивидуализация, която обаче може да се разчита съвсем условно. В случая образът на Симеон също е показан според тогавашната модна тенденция - с мустаци и късо подстригана брада. Овалът на лицето с ушите и изпъкналите, като зърна с точка в средата очи са решени стандартно, докато опитът за пластично третиране на носа, хлътналите скули и подчертано завитите вежди внушават, че се касае за представянето на възрастен мъжки образ. Отличителни белези, свързани с някаква индивидуализация обаче е трудно да се търсят. Сред известните досега сфрагистични паметници все пак най-добра възможност в тази посока предлагат разглежданият екземпляр и един печат от анонимните, неотдавна закупен в НИМ[21]. Най-общо и условно можем да отбележим, че върху двата оловни печата Симеон е представен на различна възраст. Византийският произход на пирамидалния лазуритов печат от Преслав засега ни възпира да го включим в сравнителния анализ, тъй като отразява възможностите на една висока художествена техника, каквато е миниатюрната резба върху скъп камък.[22]

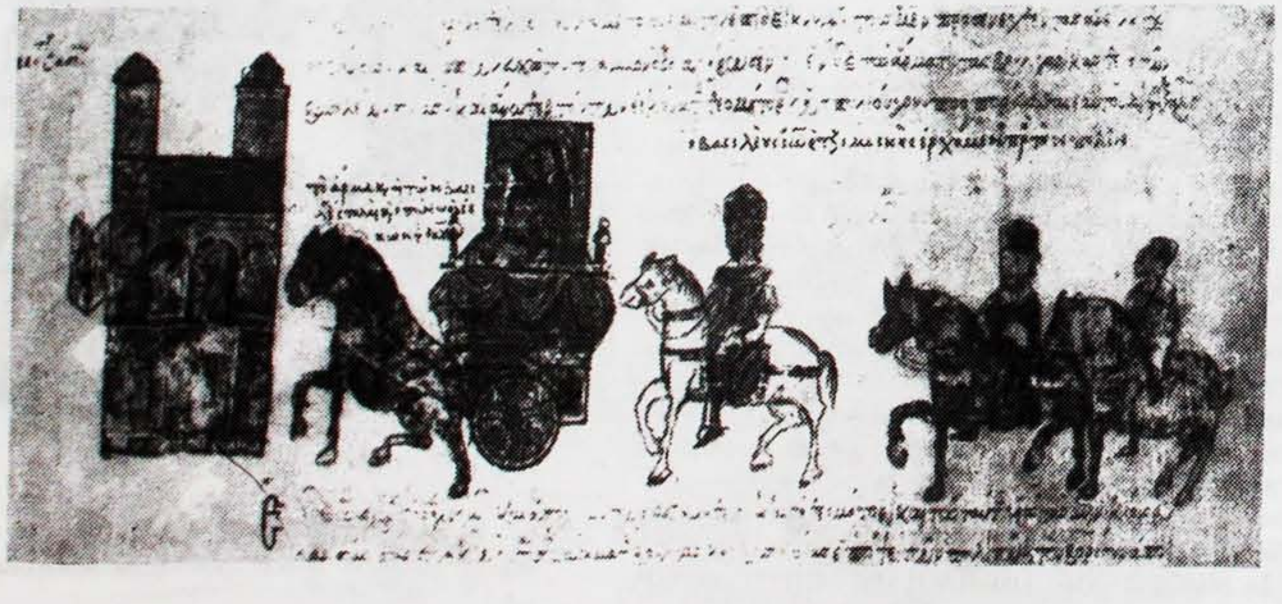

Табл. IV Император Йоан Цимисхи влиза в Константинопол след победата му над българи и руси. Миниатюра от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица (XII-XIII в.).

Разглеждайки владетелския костюм и инсигниите на цар Симеон, най-напред ще се спрем на короната (Табл. I-$_2$). Тя е съставена от широк лентовиден обръч, на който са инкрустирани едри скъпоценни камъни, а по краищата се виждат нанизи от перли. Върху обръча са кръстосани две дъговидни ленти, завършващи на върха с кръст. Доколкото се забелязва, върху тези ленти също са обточени низове от перли. Пропендулите се спускат от основата на короната, покрай лицето на два или три чифта, както при изображенията върху златни солиди на Константин VII (913-959).[23] При разглеждания печат единствено е трудно да различим дали вторият чифт, който може би е от друг тип, пада зад ушите на владетеля, или става дума за дълга прическа. Тези наблюдения са достатъчни да реконструираме доста точно короната на българския цар. Тя е била съставена от златни ленти, които опасват полусферична шапка от златотъкана сърма. Върху челния лентовиден обръч и двете дъговидно кръстосани ленти, завършващи с кръст, е била инкрустирана украса от скъпоценни камъни или медальони с клетъчен емайл, а краищата им са били обрамчени с перли. Най-вероятно така е изглеждала полусферичната корона, която се явява втори, по-късен вариант на ниската византийска императорска корона, наричана стема. Новият вид корона е въведен във византийския двор най-рано в X в., откъдето са я заимствали българските царе Симеон и Петър. Подобен тип е византийската корона, подарена на унгарския кралски двор.[24] За хронологията на разглежданата разновидност печати е от значение, че такава корона срещаме при някои монетни изображения на Роман I Лакапин (920-944).[25] Върху матрицата за восъчни печати с кирилски надпис и една група оловни печати българският цар Петър също носи подобна ниска, затворена корона.[26]

Владетелските инсигнии и костюм, с които Симеон е представен върху печата, повтарят тези на византийските императори от X в.

Българският цар държи в лявата ръка лабарум, а в дясната сфера с кръст, както при монетите на Константин VII, Роман I, Михаил IV и пр.[27] Примерите на допоясни изображения с тези две инсигнии в монетосеченето не са много. Обикновено с тях се изобразяват императорските фигури в цял ръст. Запазвайки пълната представителност при допоясните изображения на владетелите, гравьорите започват да показват заедно и двата атрибута на царската власт въпреки намаленото пространство. И при сфрагистичните паметници тази картина се запазва.[28] Лабарумът и сферата с кръст, представяни едновременно, рядко са съпътствали бюстовите императорски фигури, но изглежда в началото на X в. стават популярни в Цариград и бързо са заимствани от Преславската дворцова канцелария. По този път е възприет и царският костюм, с който Симеон е показан на печата. Той се състои от дивитисион и лор. Последният се вижда прехвърлен през лявото рамо. Дивитисионът е украсен с редици от бисери, затварящи квадратни полета, в центъра на които са поставяни по-едри бисери или скъпи камъни. Разглежданият церемониален костюм, заедно с инсигниите на императорската власт и достойнство става широко разпространен във византийското монетосечене, сфрагистика, както и при паметниците на монументалното и приложно изкуство.[29]

Моливдовулите на Симеон в тази група, според нас, отразяват изключително важен момент в неговото управление. За това ни насочва както окончателното разчитане и превод на надписите, така и представените върху тях образи. Става въпрос за неосъществената възможност за налагане политическата доктрина на българския владетел - PAX SIMEONICA.[30] Анализът на изображенията на Богородица Никопея и владетелския лик, инсигнии и костюм, в сравнение с този върху привлечените паметници на византийското монетосечене, сфрагистика и малка пластика, хронологически очертават появата на тази иконография след иконоборчеството във Византия през първите две-три десетилетия на X в., когато става и нейното проникване в българската столица Велики Преслав.

И четирите моливдовула от тази група са излезли от един и същ булотирион, като екземпляра от Националния музей е отпечатан най-добре, тъй като матрицата още не е била изхабена. Появата на тези печати най-възможно е да се търси след знаменитата победа при Ахелой през август 917 г. и вероятно преди 17 декември 920 г., когато Роман Лакапин заема императорския престол. В случая е по-важно, че с тази емисия печати се увенчават дипломатическите и военни усилия на българския владетел да декларира своя триумф над империята и по законен път да стане василиопатор - настойник на малолетния византийски император. Ето защо след победите при Ахелой и Катасирти, когато пътят към византийската столица е открит, Симеон се завръща във Велики Преслав и през следващата година - 918, лично повежда войските си към Елада и Пелопонес, очаквайки дворцовите среди в Цариград са сключат мир, като обявят брака на Константин VII с една от неговите дъщери. Тогава навярно са сечени разглежданите печати, които изглежда са се използвали и през следващите две-три години. След дворцовия преврат във Византия и изненадващата интронизация на Роман Лакапин, единствена възможност на Симеон остава обсадата и завземането на Цариград. За това българският владетел започва сам да се нарича "СИМЕОН В ХРИСТА ВАСИЛЕВС НА РОМЕИТЕ" върху друга група свои печати, използвани след 921 г.

---

[1] Столичните ежедневници "Демокрация", "Труд", "24 часа" отбелязаха откупката от НИМ на 16.06 1994 г., като произволно свързаха местонамирането на печата с района на В. Търново. Според предпоследния собственик на печата Е. Йорданов, моливдовулът е бил придобит от друг колекционер, който локализира твърде общо находката от Разградско. Нашият опит за конкретизиране на сведенията засега остана без резултат.

[2] За сътрудничеството на колегите и съдействието на фотоателието на НИМ изказваме своята благодарност.

[3] **Т. Герасимов.** Оловни печати на българските царе Симеон и Петър. **ИБАИ**, XII, 1938, с. 355-364, обр. 156; Новооткрит оловен печат на цар Симеон - **ИАИ**, XXIII, 1960, с. 67-70, обр. 1,2; Български и византийски печати от Преслав. - Преслав, 2, 1976, с. 125-142.

[4] Печатът е намерен през 1977 г. Предварителни данни и фотография виж. **И. Йорданов.** Печатите на преславските владетели 893-971. С., 1993, с. 28, табл. VI, кат. № 10.

[5] Авторът не предлага пълен превод, тъй като последната част на надписите не е напълно изписана: +CYMEΩN BACIΛEV ΠΟΛΛVCIT; + EPINOΠYOC BACIΛEOC ΠΟΛΑΤ. По-късно той внася корекции. Например при крайната дума от надписа +CYMEON BACIΛEV ΠΟΛΛVCIT, предпоследната буква не е I, а O. Предложеният нов прочит на надписа от едната страна на печата според нас е погрешен. Наместо думата ΕΠΙΝΟΠYOC, Герасимов вижда CYMEONYOC, т. е. лицето на печата носи надпис: + CYMEON BACIΛEV ΠΟΛΛVCOT; а от другата страна: + CYMEONYOC BACIΛEOC ΠΟΛΛV; Виж **Т. Герасимов.** Български и византийски печати. с. 128. Тази грешка се допуска и от **И. Юруков, Вл. Пенчев.** Български средновековни печати и монети. С., 1990, с. 29-30.

[6] **F. Altheim - R. Stiehl.** Byzantinoturcicum. - Acta antiqua Acad. Seient. Hungariae, 10 (1962), p. 13-15. Тук доста произволно се настоява, че печатът принадлежи на някакъв кумански цар Симеон. Виж рецензия на **G. Moravcik.** Byzant. Zeitschrift, 54, 1961, 249.

[7] **I. Duicev.** Medioevo bizantino-salvo, 1H, Roma, 1971, p. 188; **V. Besevliev.** Souveranitat tsansprüche eines bulgarischen Herschers im 9 Jh.-BZ 55, 1962q 18; Die Protobulgarischen Inschriften. Berlin, 1963, s. 330, n. 89a.

[8] **Ив. Божилов.** Цар Симеон Велики (893-927). Златният век на Средновековна България. С., 1983, с. 113-117, преводът на автора е следният: "На Симеон василевс многая лета" и "Миротворец василевс многая лета", като е предложено обосновано тълкуване на епитета "Миротворец василевс". Този епитет, според същата титулатура на Карл Велики, отразяваща триумфа на франкската империя, означава "... не само обикновен мир, но и човек, който съзижда една нова империя или възобновява старата, един нов ред - PAX ROMANA или PAX CHRISTIANA, обхващащи само Западна Европа..." или по думите на автора тази формулировка крие в себе си политическата програма на цар Симеон заедно с нейната основна цел - унищожаване на PAX BYZANTINA и установяване на PAX SIMEONICA.

[9] **Ив. Йорданов.** цит. съч., с. 9 и 27-28, табл. III. Авторът не забелязва, че буквата Ω в името на Симеон е буквата O, което Герасимов коригира в последната публикация за печатите. При сравнение между разгънатите форми на надписите върху печата, отразени в текста на с. 27 "+ EPINOΠVOC BACIΛEOC ΠΟΛΑ Τ(Α ΕΤΙ);" = CYMEΩN BACIΛEVC ΠΟΛ(Α) ΑV(Ξ)Ι Τ(Α ΕΤΙ и същите надписи, графично представени в обособена таблица III: "+ EPINOΠVOC BACIΛEOC ΠΟΛΛVTIT"; "+ CYMEΩN BACIΛEV ΠΟΛΛICOT", не съществува съответствие, така че не става ясно конкретното становище на автора.

[10] **Ст. Михайлов.** По разчитането на един оловен печат на цар Симеон. - Старобългаристика, XIV, 1990, 1, с. 111-112 ("+ CYMEON BACIΛEV(C) ΠΟΛ(Λ)Α V(I)CIT"). Думата VICIT извежда от лат. vicit - побеждавам. Герасимов отбелязва подобни случаи при някои печати на цар Петър: "+ E(I)PINOΠVIOC BACIΛEOC ΠΟΛ(Λ)Α (Ε)Τ(ΕΙ)".

[11] **V. Laurent.** Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin. V, 1-3, Paris, 1963-1972, Pl.1/7

[12] **Т. Тотев.** Два новооткрити оловни печата на български архиепископ. - Плиска-Преслав, I, 1979, с. 198-199, обр. 1,2.

[13] **Й. Юрукова, Вл. Пенчев.** Цит. съч. ил. на стр. 25 и стр.26.

[14] **K. Wessel.** Byzantine endmels. New York, 1968, Pl.7, 8, 9a, 19; **T. Totev.** The Preslav Treasure. Shoumen, 1993, fig. 21, 22.

[15] **Н. Кондаков.** Иконография Богоматери. II. Петроград, 1915, с. 124; **D. Sear.** Byzantine coins and their values. London, 1974, cat. N 1808, 1861, 1871, 1876; **M. Hendy.** Studies in the byzantine monetary economy. c. 300-1450., Cambridge University Press, 1985, Pl.2816, 308; **Ив. Йорданов.** Печатите от стратегията в Преслав (971-1088) С., 1993, Табл. $10_{73, 74, 75, 76}$; Табл. $11_{87, 88}$; Табл. $12_{96, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105}$; Табл. 37_{426}.

[16] **C. Morrison, G. Zacos.** L'image de l'empereur byzantin sur les sceaux et les monnaies. - La Monnai miroir des Rois. Paris., 1978, Pl. 68q il.16; **G. Zakos, A. Veglery.** Byzantine Lead Seals. Basel, 1972, Cat. № 64-a, b.

[17] **Т. Герасимов.** Новоткрит..., с. 69.

[18] **ГИБИ**, 5, с. 274; **ГИБИ**, 6, с. 275.

[19] **Ат. Божков.** Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. С., 1972, с. 222, обр. 67.

[20] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 106-128.

[21] **Вл. Пенчев.** Два моливдовула на цар Симеон (893-927) от фонда на НИМ - София. Преслав, 5, 1993, с. 210-212, обр. 1.

[22] **К. Тотев.** Пирамидален печат от лазурит на цар Симеон. - Преслав, 5, 1993, с. 121-136; Към въпроса за короните на цар Симеон. (под печат).

[23] **D. Sear.** Op. cit., Cat. № 1747.

[24] **K. Wessel.** Op. cit., Cat. № 37.

[25] **I. Spatharakis.** The portrait in byzantine illuminated manuscripts. Leiden, 1976, Cat. № 126-g.

[26] **Ив. Йорданов.** Печатите на преславските..., № 34, 36.

[27] **I. Spatharakis.** Op. cit., Pl. 124-i, 126-a,g; **D. Sear.** Op. cit., Cat. № 1759.

[28] **G. Zakos, A. Veglery.** Op. cit., Pl. 20, Cat. № 70-a, 72-a, b.

[29] **A. Grabar.** L'Empereur dans l'art byzantin. London, 1971; **C. Morrisson, G. Zakos.** Op. cit., Cat. № 5, 7-a, 9, 14.

[30] **Ив. Божилов.** Цит. съч., с. 106-117.

РАННОСРЕДНОВЕКОВНИ УКРЕПЛЕНИЯ ПО СЕВЕРНОТО БЪЛГАРСКО ЧЕРНОМОРИЕ

Марин Димитров

Досегашните изследвания върху укрепленията, изградени след образуването на Дунавска България, потвърдиха становището, че нейната отбранителна доктрина е многоцелева. Тя включва укрепяване на границите и защита на селища чрез изграждане на военни лагери, крепости и укрепена резиденция на владетеля. По западночерноморското крайбрежие и неговия най-близък хинтерланд - Карвунската земя - старите българи предприемат укрепването на повечето уязвими места от бреговите ивици, особено там, където Византийската империя имала възможност да извършва десанти като част от намеренията за нахлуване към вътрешността на държавата и нейния център.[1] Добре организираната отбранителна система получава своето начало още при изграждане на укреплението, останките на което и до днес са разположени при с. Никулицел. След официалното признаване на Дунавска България едно от първите начинания на Аспарух е грижата му за защитата на североизточните степни и приморски райони: "... и този цар създаде велики градове: на Дунава Дръстър град; създаде и велик презид от Дунава до морето; той създаде и Плюска град... И този цар насели цялата Карвунска земя..."[2].

Най-вероятно построеният от Аспарух презид трябва да се идентифицира с т. нар. Малък землен вал между съвременните градове Черна вода и Констанца.[3] Хронологията на другите землени укрепления в Добруджа при Иглица, Карахарман, Бабадаг, Касапкьой и Истрос не е достатъчно уточнена.[4] Все още не е ясно как е била организирана отбраната на добруджанския бряг северно от нос Шабла. Засега е известно, че само селището върху големия остров при Дуранкулак е разполагало с крепостна стена.[5] Нейното отбранително значение е особено характерно за отсечките, които са ориентирани с посока юг-югозапад, там, където островът е най-уязвим откъм сушата. За разлика от споменатите по-горе землено-каменни укрепления, обаче, укреплението при Дуранкулак се появява по-късно и било предназначено да защитава острова от набезите на печенегите и киевските руси. Около Шабла вероятно също е имало укрепление, както може да се предполага от намерения там списък на оръжие.[6]

Обстоятелството, че на юг от Шабла брегът на морето рязко се издига, предполага липсата на необходимост от изкуствени укрепления през първите два века на Дунавска България. Такова е положението около някои почти напълно унищожени малки и по-големи крепости, животът в които престанал да съществува още към края на VI и първата половина на VII в. Става дума за крепостите при Яйлата, Таук лиман, Калиакра, Дълбока и нос Чиракман. Единственият укрепен пункт в този район е бил изграден около ранновизантийския Дионисополис при Балчик.

За състоянието на ранновизантийския Дионисополис вече е написано достатъчно през последните двадесетина години.[7] И въпреки това все още се прокрадват мнения, които оспорват овладяването му от Аспарух непосредствено след битката при Онгъла. Вероятно това се дължи на все още недостатъчната популярност на публикациите по въпроса. Откриването в околностите на крепостта на няколко некропола от периода преди налагането на християнството в България[8] показва, че върху и около останките от ранновизантийския Дионисополис трайно, за повече от три века и половина, се настанява българско население. То изгражда тук едно от най-големите укрепления, което по площ няма аналогии по западния бряг на Черно море. От многогодишните наблюдения и проучвания е видно, че овладявайки Дионисополис, българите заварват полуразрушена крепост, стените на която наподобявали голям насипвал с каменно ядро.[9] Старото укрепление-град е било напуснато от обитателите си. Наскоро след това, най-вероятно към средата на VIII в., започва строителство - част от укрепяването на новата държава. Старата крепост отначало се ползва като землено укрепление, без стените да са преустройвани. Южно от крепостта върху терен, надхвърлящ близо два пъти площта на византийската крепост, се формира второто ядро-клетка, разделено откъм запад-югозапад от третата укрепена линия, формирана от землен вал и ров, обърнат на север. Четвъртата съставка на голямото старобългарско укрепление била разположена западно от основната част.

Общата заградена от валовете територия надхвърля 1400 дка. Главният ров и вал понастоящем е силно разрушен и смален. Неговата първоначална дължина вероятно надхвърля 1400 м, но днес е запазена само частта, която е разположена пред фронта на западната стена на Дионисополис. При кръглата югозападна кула № 13 бил прокопан втори ров и насипан вал с дължина над 475 м. Това укрепление, заедно с частта на главния окоп към стръмния спусък на съвременната болница, формирали две от споменатите клетки на отбраната. На 440 м, при склона на падината от запад, на север започва отбраната на четвъртата клетка, която доскоро беше запазена докъм 90-ия метър. Останалата част от земленото укрепление (четвъртата) през петдесетте години бе почти напълно унищожена при строителство. Преди това укреплението доста добре е личало на повърхността на терена. Това се потвърждава от отличните снимки, направени между 1942 и 1947 година от Луфтвафе и Министерството на отбраната на България. Връзката му със западната и северната стена на византийската крепост е била при ветрилоподобна кула № 17. Дали действително това укрепление е принадлежало на българската укрепителна система? Защото през 70-те години на XIX в., когато Ф. Каниц посещава Балчик, то е определено като принадлежащо към турското военно строителство.[10] Едва при разкопките[11] стана възможно да се внесе корекция на това погрешно мнение. Масовият археологически материал - керамиката, беше в изобилие намирана в рова. Най-долу беше открито голямо количество ранносредновековна керамика, докато ранновизантийската беше разпиляна над нея. Керамика от друго време не беше открита. Укрепването е направено според ранносредновековните традиции: от ров, който прорязвал чернозема и скалата, и от вал, натрупан от изкопаните землено-каменни маси. Ровът е бил облицован от яка каменна броня, сега запазена на височина 1,20 м. Бронята е предпазвала свличането на землено-каменни маси и засипването на рова. По билото на вала допълнително била издигната каменна стена, дебела около 5 м, запазена днес на височина до 0,70 м. Всъщност става дума за две лица на зид, който бил запълнен отвътре с трошляк и пръст.[12] Еднолицевите зидове отстоят на 3,60 м. За отбелязване е, че при сондажите, направени по вала встрани от крепостния зид, не са намерени доказателства от този род. Те са установени само пред фронта на западната и северната стена на крепостта от ранновизантийския период.

През първата половина на IX в.[13] се предприемат строителни работи, които се изразяват в изграждането на нов тип крепостни бойни кули - кошеровидни, хибрид от петоъгълния и триъгълния тип. Този тип съоръжения са били издигнати пред фронта на западната стена: №№ 10, 11 и 25, а така също пред фронта на южната - № 6. В северна посока крепостният зид е бил доукрепен от още една подобна кула, както и от четириъгълна (квадратна) - № 12. Последната е издигната между останките на привратната петоъгълна кула и фронталната част на вала с допълнително издадени каменни крепиди, за да се избегне засипването на пространството между острите й върхове и вала. Пред фронта на северната стена, близо до портата, също била издигната малка триъгълна кула - № 20 - основите на която са положени направо върху скалата - една разновидност от византийската строителна техника, при която основите на съоръженията и стените са положени в прокопана траншея в скалистия пласт. Строителството на кули пред фронта на стената вероятно е извършено по време на настъпилите затишия и мирно строителство, характерно за епохата на Омуртаг, когато са намерени достатъчно средства и възможности за това. То отбелязва постепенното намаляване значимостта на укрепленията от по-простия тип - вал и ров. Все пак употребата на този род защитни съоръжения не е прекратена напълно чак докъм края на X и началото на XI в., доказано от откритата във вала византийска медна анонимна монета клас Л-1 (970-976).

Датировката на началния етап на съществуване на ранносредновековното укрепление в Балчик може да се подкрепи от бронзова монета на император Леонтий (към 697 г.) и сребърна монета на император Теофил (842-867). Крайната фаза на живота се отнася към 70-те - 80-те години на XI в. Тези данни намират потвърждение и от изследванията на геофизическите институти в София и Киев.[14] Краят на крепостта най-вероятно е свързан с ликвидирането на големия антивизантийски бунт под ръководството на катепана на тема Паристрион - вестархът Нестор през 1074-1078 г.

На юг от Балчик има и други укрепления, които определено могат да се свързват с отбранителната система на Дунавска България през VIII и началото на IX в. Става дума за валовете по брега на морето от Кранево до Обзор.[15] Те формират укрепена линия, защитавала морската граница на българската държава.

[1] Ст. Ваклинов. Формиране на старобългарската култура VI-XI в. С., 1977, с. 79.

[2] Ив. Дуйчев. Стара българска книжнина. I. С., 1943, с. 156; П. Петров и В. Гюзелев. Христоматия по история на България. I. С., 1978, с. 439.

[3] Ст. Ваклинов. Цит. съч., с. 79; Р. Рашев. Валовете в Добруджа. - Археология, 1979, 1, с. 11.

[4] К. Шкорпил. Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунава и черноморския бряг. - ИИД, XVI-XVIII, 1940, с. 543-553.

[5] Х. Тодорова. Архитектура на средновековното селище. - Дуранкулак Т. I. С., 1989, с. 49-53.

[6] В. Бешевлиев. Първобългарски надписи. С., 1979, с. 180.

[7] М. П. Димитров. Дионисополис и прабългарите според археологическите доказателства. - Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум "Славяни и прабългари". С., 1982, с. 79-92.

[8] М. П. Димитров. Старобългарски некрополи в град Балчик. - В: Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, с. 87-100.

[9] На този факт най-напред ми обърна внимание проф. д-р Д. Овчаров.

[10] Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Лайпциг, 1982.

[11] Общо са направени 12 разреза на укреплението при Балчик.

[12] Проучвания от 1988-1989 година. Непубликувани.

[13] Това се доказва от намерената под острите ъгли на кули №№ 10, 11, 12 и 25 керамика.

[14] Изследвания на ст. н. с. Гр. Загний от Киев, Украйна.

[15] Р. Рашев. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982, с. 32-50.

МАТЕРИАЛИ

ЗА КАРТАТА
НА СРЕДНОВЕКОВНАТА БЪЛГАРСКА ДЪРЖАВА

(територията на днешна Североизточна България)

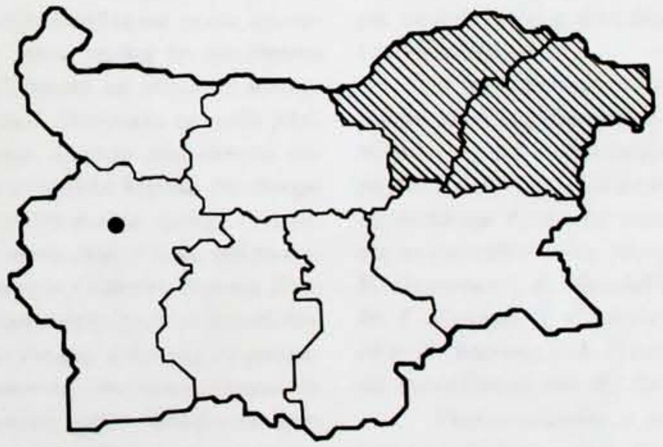

Редакционна колегия:
ст. н. с. РАШО РАШЕВ (съставител и отговорен редактор)
ст. н. с. ПАВЕЛ ГЕОРГИЕВ
ст. н. с. д. ист. н. ИВАН ЙОРДАНОВ

Авторски колектив:
Кирил АПОСТОЛОВ, Георги АТАНАСОВ, Стойчо БОНЕВ, Георги ДЗАНЕВ, Марин ДИМИТРОВ, Янко ДИМИТРОВ, Валери ЙОТОВ, Ангел КОНАКЛИЕВ, Павлина ПЕТРОВА, Валентин ПЛЕТНЬОВ, Димитър СТАНЧЕВ

Обнародваните в настоящия том на сборник "Плиска-Преслав" Материали за картата на средновековната българска държава са резултат от съвместната работа на археолози от Филиала на Археологическия институт и музей при БАН - Филиал Шумен и от музеите в Балчик, Варна, Добрич, Разград, Русе, Силистра, Търговище и Шумен. Идеята за тази обща задача и нейното практическо осъществяване бе обсъждана на три методически семинара, които се проведоха през 1991-1993 г. във Велики Преслав. Те бяха организирани и спонсорирани от секция "История и археология" при Съюза на учените в България - клон Шумен. В крайна сметка се оформи общото становище, че по своята структура и съдържание бъдещата разработка ще бъде археологическа карта на днешна Североизточна България. Тази карта от своя страна ще стане основа на бъдещата Карта на средновековната българска държава за тази част от нейната територия. Известно е, че по реализацията на тази национална задача нашата историческа наука засега е направила малко.

Изборът на региона бе предопределен от три основни благоприятни обстоятелства. Преди всичко от това, че тук проучванията по проблема се намират в по-напреднала фаза, отколкото в който и да е друг район на страната. За територията на някои бивши окръзи (Шумен, Русе, Добрич) вече са издадени археологически общи карти, които, макар и непълни, са добра основа за обогатяване. Това стана възможно именно през периода 1990-1993 г., когато бяха обходени значителни площи във връзка с извършващото се земеразделяне и определяне категорията на попадащите в обработваеми земи археологически паметници. По този повод бе проведена активна работа по съставянето на общата археологическа карта на България. Откриха се нови ранносредновековни паметници, които обогатиха съществуващите стари археологически карти. На второ място трябва да се посочи връзката между столиците Плиска и Преслав и непосредствено обкръжаващата ги територия. Днешна Североизточна България е техен естествен хинтерланд и за колективите, работещи в двата центъра, е важно да разполагат с възможно най-пълната и точна картина за състоянието на тези земи през средновековието чрез регистрация на основните типове археологически паметници - укрепени и неукрепени селища, некрополи, пътища и др. И най-после, в този регион на страната в настоящия момент работи група от млади, но с необходимия полеви опит археолози, които споделиха необходимостта от съставянето на настоящия труд и направиха всичко, което бе по техните възможности, за неговата реализация.

Материалите, обнародвани по-долу, са по същество археологическа карта на Североизточна България през средновековието. Тази карта навярно не съдържа всички паметници от периода. Територията на региона е изследвана неравномерно. Почти липсват тоталните обхождания с многоброен екип, при които е възможно да се регистрират всички паметници, оставили следи на повърхността. Такива обхождания през последните десетина години се направиха само на изолирани участъци. Тяхното преждевременно прекъсване показва трудностите, с които е свързано подобно теренно изследване. Частично е изучена в това отношение и територията на двете столици. Съставянето на максимално пълна археологическа карта изисква организирането на постоянно действащи археологически екипи, снабдени с достатъчно финансови средства и с много технически сътрудници. Това са условия, които в близко бъдеще нито един музей не би могъл да осигури. Това налага сега да се събере и обнародва онова, което е в наличност, преди да бъде разпиляно и забравено. Към него ще се добавя новата информация - до онзи момент, когато ще бъде съставена и обнародвана пълната археологическа карта на района.

Запазвайки препоръчаната форма за представяне на обектите, авторите правят това с различна степен на фактологична и библиографска пълнота. Има случаи, при които паметникът не предлага достатъчно сигурни данни. Другаде за допълнителна информация читателят се отпраща към по-нова публикация, съдържаща преглед на старите проучвания. В това отношение авторите имаха свобода, съзнавайки и носейки задължителната авторска отговорност.

В териториално отношение са обхванати бившите окръзи Варненски, Толбухински (Добрич), Шуменски - днес съставящи Варненска област и Разградски, Русенски, Силистренски и Търговищки, днес съставящи Русенска област. Автори на текстовете за съответните окръзи според тази подредба са: В. Плетньов, В. Йотов и М. Димитров, П. Петрова, Г. Дзанев, Д. Станчев, Г. Атанасов, А. Конаклиев и К. Апостолов. Плиска и Преслав са представени съответно от Я. Димитров и Ст. Бонев.

Редколегията и авторският колектив работиха с убеждението, че настоящата публикация е необходима и с надеждата, че тя ще бъде достоверен справочник за археолози и историци, занимаващи се с проблемите на средновековната българска история и култура.

Рашо РАШЕВ

АБРИТ, община Крушари, Варненска област

1. **СЕЛИЩЕ**. На 2,3 м южно от селото, на южния бряг на язовира (300 м западно от римската крепост). Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от ранносредновековна керамика с украса от врязани линии и излъскани ивици от VIII-X в.[1] Край селото е намерена мраморна колона със знаци от ранното средновековие.[2]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1991 г. 2. **Йотов** 1989, 52-54.

В. Й.

АВРЕН, общински център, Варненска област

КРЕПОСТ. На 4 км северно, вж. *ПЕТРИЧ*.

2. **КРЕПОСТ**. Днес Кишишлик-кале, вер. Акверан[1], на 1 км южно в местността Кишишлика. Разположена върху скален издатък в южната част на равното поле. На места отвесните скали достигат височина до 10 м. Достъпна от североизток. Отсечката между двата скални венеца е преградена с ров и крепостна стена с дължина около 200 м, която затваря площ около 30 дка. На повърхността са пръснати тухли и керемиди от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[2] От крепостта произхождат кръст-енколпион, бронзово кръстче, обеци, ремъчни накити, фрагменти от сграфито-паници[3] и монети от Иван Александър и Иван Александър и Михаил[4] (1331-1371).

3. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 1 км южно в м. Кишишлика. Изсечен в скалите в южното подножие на средновековната крепост. Състои се от три верижно свързани помещения с почти правоъгълна форма, ориентирани в посока север-юг. Имат размери 2 х 3 м и височина 1,8 м. Входът към килиите е от север. В западната стена на втората е изсечен прозорец, а в източната и северната стена на третата - скамейки. В подножието на килиите е изсечена ниша (олтар?) с размери 1 х 1,5 м, ориентирана на изток. Над нея, в скалата, личат гнездата на масивни дървени греди, вероятно от покрива на малък параклис[5]. Манастирът датира вероятно от XII-XIV в.

Литература: 1. **Шкорпил** 1929, 105; **I ГОВАД** 1906, 30. 2. Теренно обхождане на В. Плетньов и Ив. Василчин през 1994 г. 3. АМ - Варна, инв. № IV 783, IV 3060, 3061, 3062, IV 723, IV 401-411. 4. АМ - Варна, инв. № III 155, III 156, III 599. 5. Теренно обхождане на В. Плетньов и Ив. Василчин през 1994 г.

В. П.

АЙДЕМИР, община Силистра, Русенска област

4. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км североизточно в м. Балтата. Върху равнинен терен, недалеч от дунавския бряг, при изкопни работи е открита ранносредновековна керамика с врязана украса от VIII-X в. Проучени са две грънчарски пещи от IX-X в. и една яма с керамика от VIII-IX в.[1] Попада в границите на антично селище.

Литература: 1. **Ангелова, Бъчваров** 1995.

Г. А.

АКСАКОВО, общински център, Варненска област

КРЕПОСТ. На 2,5 км североизточно, в южния край на Франгенското плато късносредновековна крепост, вж. *МЪГЛИЖ*.

5. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км северозападно от селото и на 0,5 км източно от разклона за Суворово. Разположено върху висока тераса на десния бряг на едно от деретата, разсичащи южния край на Франгенското плато, около Баирската чешма. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1] От района на селището произхождат: гърненце с врязана украса[2], земеделски сечива, върхове на стрели и копия[3].

По повърхността се откриват и фрагменти от глинени съдове от IV-II в. пр. н. е. и от XVII-XVIII в.

6. **НЕКРОПОЛ**. На 2 км северозападно. Разположен на неголяма тераса с лек наклон на юг, по склона на Франгенското плато, северно от пътя за Добрич. Некропол с трупоизгаряне. По повърхността са личали петна от пепел, примесена с частици от горели кости. Намерена е малка стомна с една дръжка, ойноховидно устие и излъскана украса от VIII-IX в.[4]

Литература: 1. Обхождане на Д. Ил. Димитров. 2. **Миятев** 1948, 49, обр. 39. 3. АМ - Варна, инв. № IV 498, 499, IV 506, 544-546, 550-555. 4. **Димитров** 1961, 63, обр. 4 и 5.

В. П.

АЛАКЛИСЕ, вж. *Камбурово*

АЛЕКОВО, община Алфатар, Русенска област

7. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ**. На 2,6 км западно в местността Геленджик. Ниска местност с полегат склон на запад, богата на водоизточници,

защитена с вал и ров. Има неправилна форма с дължина 864 м и ширина 464 м.[1] По повърхността камъни и керамика от VIII-X в. В границите му се намира антично селище от III-IV в.

8. **СЕЛИЩЕ**. Разположено е в границите на самото село, на най-високата част. При изкопни работи са открити замазки от пещи и керамика от VIII-X в. Намира се в границите на антично селище.

9. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км източно м. Бистренски лозя. На езикообразно възвишение над Алековите чешми множество разхвърляни камъни, тухли и керамика от IX-X в. В силистренския музей се съхраняват коланни украси, накити, кръстове и сечива от същия период. Намира се в границите на късноантично и ранновизантийско укрепление (кастел)[2]. Не е изключено ранновизантийската крепост да е поправена и преизползвана през X в.

10. **СКАЛНА ЦЪРКВА**. На 4 км северозападно в м. Геленджик, върху левия бряг на сухоречие, ръкав на Канагьол (Дристра). Представлява естествена пещера, дооформена като еднокорабна едноапсидна сводеста църква с дълж. 5,10 м, шир. 3,90 м и вис. 1,75 м.[3]

11. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На 4,4 км северозападно в м. Геленджик, на десния бряг на сухоречие, ръкав на Канагьол. Има правоъгълна форма и размери 2,88/2,20/1,68. До нея е имало втора килия, която е срутена. По стените и тавана са врязани рисунки и знаци - графити от X-XI в.[4]

12. **КАМЕННА КАРИЕРА**. На 5 км западно върху десния бряг на сухоречие, ръкав на Канагьол. Разработена е стъпаловидно, като квадрите са обрамчвани с жлебове. Вероятно е разкрита във връзка със строителството на ранносредновековната крепост от IX-XI в. до с. Цар Асен[5].

Литература: 1. Рашев 1982, 104. 2. Шкорпил 1905, 504. 3. Атанасов 1984, 95. 4. Атанасов 1984, 94. 5. Атанасов 1984, 96.

Г. А.

АЛЕКСАНДРИЯ, община Крушари, Варненска област

13. **СЕЛИЩЕ**. На 3,2 км северозападно, в м. Юртлука, на югозападния склон на дола. Площ около 30 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

АЛЕКСАНДРОВО, община Търговище, Русенска област

14. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км южно от селото в местността Черквището, западно от Белековската чешма. При дълбока оран са открити основи на сгради, градени от ломени камъни и хоросан. На площ от 7-8 дка са намерени лемежи, брадва, копач, търнокоп, фрагменти от глинени съдове, тухли и керемиди, златни и сребърни монети, някои от които с корубеста форма. От материалите в музея в Търговище са постъпили брадва и железни обкови на лопати. Намерените материали са от IX-X и XII-XIV в.

Л. К.

АЛФАТАР, общински център, Русенска област

15. **СЕЛИЩЕ**. Намира се в центъра на града, върху полегат югоизточен скат по ул. "Ангел Кънчев". При изкопни работи е засегната землянка с пещ и подница. По повърхността се открива керамика с врязана и излъскана украса от VIII-X в. Намира се в границите на тракийско селище.

16. **СЕЛИЩЕ**. Намира се в южните покрайнини на града над стадиона. Разположено е върху езикообразно възвишение, в границите на ранновизантийски кастел (Адина по Прокопий?). На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

17. **СЕЛИЩЕ**. На 4,5 км южно от града, в местността Суха чешма, през която минава магистралата Силистра-Тервел-Варна. Разположено е на ниско възвишение над водоизточник, в границите на ранновизантийски кастел (Тиликион по Прокопий?). На повърхността се открива керамика с излъскана и врязана украса от VIII-X в. В силистренския музей се съхраняват намерени там ранносредновековни накити и коланни украси от VIII-X в.[2]

18. **СЕЛИЩЕ**. На 4,5 км северно в местността Караул. Разположено е върху езикообразно възвишение над стари водоизточници в границите на антична и ранновизантийска крепост (Палматис?)[3]. На повърхността се намират фрагменти от керамика от VIII-X в. Не е изключено добре запазените до началото на нашия век крепостни съоръжения да са ползвани след преправки и през X в. Южно от кастела върху равнинния терен са пръснати множество фрагменти от керамика с излъскана и врязана украса от VIII-X в. Очертават се и зидовете на голяма непроучена базиликална сграда. Селището е в границите на ранновизантийско поселение, приградие към кастела.

19. **СКАЛЕН СКИТ**. На 4,5 км югоизточно в местността Суха чешма. На левия бряг на Канагьол (Дристра), в скалния венец старателно е изсечена едноапсидна скална църква с размери 4,00/2,00/1,80 м. Западната половина срутена. До нея скална килия с огнище и ниши по стените[4]. По стените са врязани множество рисунки и знаци-графити (кръстове, руни, пентаграми, лабиринти, дама, конници, светци, кораб, църкви и пр.) и два повредени старобългарски кирилски надписа[5]. Скитът се датира в X-XI в.

20. **СКАЛЕН СКИТ**. На 5 км югоизточно в местността Суха чешма. Върху десния бряг на сухоречието Канагьол старателно е изсечена голяма еднокорабна, едноапсидна сводеста църква с притвор, наречена Магарешката църква. Размери: 4,30 x 4,05 x 4,50 м. Вдясно от нея е започнато, но недовършено друго помещение. Вляво от църквата, на недостъпна височина, старателно изсечена килия с огнище и ниша върху източната стена, където са врязани кръстове. Датира се в X-XI в.[6]

21. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На 4,5 км югоизточно върху десния бряг на Канагьол. Дообработена естествена пещера с размери 3,10 x 2,05 x 1,53 м. По стените кръстове и знаци-графити. Датира се в X-XI в.[7]

22. **СКАЛЕН СКИТ**. На 4,5 км източно върху десния бряг на Канагьол. Включва разрушена църква, от която е запазена само старателно оформената апсида и три килии, които са дооформени естествени пещери. По стените има множество рисунки и знаци-графити и един полузаличен кирилски надпис. Датира се в X-XI в.[8]

23. **СКАЛЕН СКИТ**. Намира се на 4 км североизточно върху десния бряг на сухоречие, ръкав на Канагьол. Включва разрушен параклис, от който е съхранена арковидна ниша и дообработена естествена пещера за килия, в която има множество знаци и кръстове-графити[9]. Датира се в X-XI в.

24. **СКАЛЕН СКИТ**. На 4,5 км североизточно върху десния бряг на Канагьол в местността Братила. Дообработена естествена пещера със старателно изсечен презвитерий. Размери: 9,50 x 5,00 м. Върху северната стена са врязани изображения на кораб и кръстове[10]. До нея килия, която е естествена пещера с оформена ниша и врязани кръстове. Датира се в X в.

25. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На 8 км североизточно, на левия бряг на Канагьол, в местността Събюва канара. Старателно изсечена правоъгълна килия с размери 3,30 x 2,05 x 1,80 м. Датировка в X-XI в.[11]

Литература: 1. Атанасов 1987, 33. 2. Атанасов 1987, 32. 3. Атанасов 1987, 32. 4. Атанасов 1984, 96. 5. Атанасов 1990, 195. 6. Атанасов 1984, 95. 7. Атанасов 1984, 96. 8. Атанасов 1990[a]. 9. Атанасов 1989, 56. 10. Атанасов 1989, 55. 11. Атанасов 1989, 56.

Г. А.

АНТИМОВО, община Тутракан, Русенска област

26. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югоизточно от селото, на равнинна местност с лек наклон на изток, наречена Елбасан. В подножието има малка рекичка и извори. По склона и в долината множество фрагменти от керамика от VIII-X в. Намира се на границите на тракийско поселение.

27. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км северно от селото, върху лек склон в местността Чатал дере. По повърхността керамика от VIII-X в. Попада в границите на тракийско и късноантично поселение.

Г. А.

АСПАРУХОВО, община Дългопол, Варненска област

КРЕПОСТ. На 1,5 км южно от селото късносредновековна крепост, вж. *ОВЧАГА*.

В. П.

БАБОВО, община Сливо поле, Русенска област

28. **НЕКРОПОЛ**. На 1 км източно в местността До могилата. През 1969-1970 г. е направено проучване на некропола. Разкопана е площ от 480 кв. м, в която са открити 65 гроба с 85 погребения. Те са извършени по способа на трупоизгарянето в урни. Някои от урните са покрити с тухла, други с дъно от друго гърне или с фрагменти от гърнета. За урни са употребени гърнета без дръжки, изработени на ръка и примитивно колело, други на грънчарско колело с украса от врязани прави и вълнообразни линии. Открити са гърнета със сферична или крушовидна форма. На цвят те са сиви, тъмно или светлокафяви. При някои в горната част на тялото има полегати ивици или излъскан мрежест орнамент, а други имат дълбоки хоризонтални бразди.

Сред обгорените човешки кости са намерени ножове, огнива, скоби, халки, части от сърпове или косери, токи, кремъчни огнива, астрагали, обеци, мъниста, пръстени, копчета и др. Според изследвача некрополът се датира от VIII век.[1]

Литература: 1. Въжарова 1976, 38-61, 417.

Д. С.

БАЛИК, община Тервел, Варненска област

29. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км североизточно, в мес-

тността Калето. Площ около 30 дка. Личат останки от крепостни съоръжения, които е възможно да се отнасят към ранното средновековие. На повърхността се открива ранносредновековна керамика, паметници на дребната металопластика (кръстове, накити) и сечива, датиращи от X-XI в. Намерени са 6 монети - една на Лъв VI (886-912) - медна[1], две на Константин VII (913-956) - златни[2] и три анонимни фолиса - клас A_2 (976-1025)[3] В района има скални обители от късната античност. Селището е разположено върху селище от къснożелязната епоха и ранновизантийската крепост[4].

Литература: 1. Исторически музей - Добрич, инв. № I 2886. 2. Едната е частно притежание, а другата в Историческия музей - Добрич, инв. № I 2086. 3. Исторически музей - Добрич, инв. № I 1621, I 1633, I 3292. 4. Бобчева б. г., 20-21.

В. Й.

БАЛКАНСКИ, община Крушари, Варненска област

30. СЕЛИЩЕ. На 2 км югозападно, в местността Юртлука. Площ около 25 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

БАЛКАНСКИ, община Разград, Русенска област

31. СЕЛИЩЕ. Намира се на 3 км южно, в местността Козлук. Разположено е върху ниска незаливна тераса с източно изложение на левия бряг на рекичката Дермен дере - ляв приток на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 20 дка се откриват единични фрагменти тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век.

Г. Д.

БАЛЧИК, общински център, Варненска област

32. ЗЕМЛЕНО-КАМЕННО УКРЕПЛЕНИЕ. В квартал "Хоризонт", върху най-южната част на Добруджанското плато. Неправилна многоъгълна форма с площ над 1300 дка, съставена от 4 взаимно свързани укрепления. Ядрото на укреплението с площ от 360 дка е формирано от ранновизантийската крепост, съществувала на това място през V-VII в. и преустроена през ранното средновековие. Обща дължина на валовете и рововете около 2 км. По повърхността се открива фрагментирана ранносредновековна керамика и монети от IX-XI в. Дължината на крепостните зидове е 1850 м. Разкрити са западната порта, северната и източната врата, 2 потерни, 12 стълбища, бойни площадки, 3 кошеровидни, 1 четириъгълна и 1 триъгълна кули. Вътрешната част на укреплението е била гъсто заселена. Преобладават едноклетъчните полувкопани жилища с облицовка от еднолицеви зидове. Проучени са жилища и други постройки с двулицеви каменни зидове. Главните пътни артерии от ранновизантийската епоха са използвани и през периода VIII-средата на XI в.[1]

33. КРЕПОСТ. Преустроената през средновековието антична крепост Дионисополис. Разположена е в централната зона на Балчик, върху първата и втората крайморска тераса, северно от залива на Черно море. Площ от около 100-120 дка. Източната крепостна стена е най-добре запазена в отрязъка между съвременните улици "Дионисополис" и "Патриарх Евтимий". Добре личат останките от крепостната кула в техника "биндер-лойфер" в най-източната точка на ул. "Дионисополис". Въз основа на откритите материали - сграфито-керамика и монети, крепостта е използвана от края на XI до средата на XV в.[2]

34. СЕЛИЩЕ. В западната част, върху платото на хълма Дженни (Джини) баир. Площ около 36 дка. Разкрити са над 30 жилища. По план са четириъгълни. Стените са облицовани от дялан камък, дъски и греди. Горният етаж се крепял на дървени колони. Керамиката е тънкостенна, работена на бързовъртящ се грънчарски кръг и включва амфори, паници, блюда (сграфито), гърнета, подноси и др. Монетите са от края на XI в. до средата на XV в. Преобладават монетите на българските царе Светослав Тертер (1300-1321), Иван Александър (1331-1371) и на Йоан Тертер, син на Добротица. Византийското монетосечене е представено от емисиите на Комнините, Ангелите, Палеолозите. Намерени са и монети от Цариградската латинска империя (Теодор II Ласкарис (1254-1258). Източната част на хълма е била преградена със землено укрепление (ров и вал), обърнат на запад, с дължина 75 м. Издигнат е към края на XII и началото на XIII в. Тук се локализира средновековният град Карвуна[3].

35. СЕЛИЩЕ. В западната част на града, южно от хълма Дженни (Джини) баир, върху платото на хълма Сусам баир, с площ около 23 дка. По повърхността се открива сграфито-керамика от XII-XIV в.[4]

36. НЕКРОПОЛ. Източно от дълбокия дол, в района на летището. Погребалният обред е трупополагане и трупоизгаряне. Проучени са 115 гроба. Гробният инвентар е от гърнета с излъскани ивици и врязана украса, накити, амулети, ножове. Датира от VIII - първата половина на IX в.[5]

37. НЕКРОПОЛ. В централната зона на съвременния квартал "Васил Левски", на 2-2,5 км от морския бряг. Датира от VIII-IX в.[6]

38. НЕКРОПОЛ. На около 2 км северозападно от ранносредновековно укрепление. Разделен от съвременния асфалтов път Балчик-Варна. Открито е гърне с излъскани ивици и две дръжки. Датира се в VIII - първата половина на IX в.[7]

39. НЕКРОПОЛ. Върху хълма Дженни (Джини) баир. Открити са 15 гроба от XV в. насетне и 8 гроба от края на XII - началото на XIII в. Гробният инвентар включва монети на Мануил Палеолог (1391-1425), кръстове-енколпиони, огърлици, 2 медальона на Богородица[8]. Тук се локализира средновековният град Карвуна.[9]

Литература: 1. Бобчева б. г., 22-25; Димитров, М. 1980, 309-313; 1982, 79-92; 1990, 25-48; 100-118. 2. Димитров, М. 1990, 25-48. 3. Димитров, М. 1990, 45; Кузев 1981[в], 282-285. 4. Сондажи на М. Димитров през 1984 г. 5. Димитров, М. 1989, 231-240. 6. Димитров, М. 1991, 87-88. 7. Димитров, М. 1991, 87. 8. Димитров, М. 1990, 42. 9. Кузев 1981[б], 278-285.

М. Д.

БАНИСКА, община Две могили, Русенска област

40. КРЕПОСТ. На 4 км южно, в местността Кайнарджа. Известна е под името Кале Кайнарджа. Разположена е в североизточната част на висок нос с дължина 250 м и ширина 40-50 м. От север, юг и запад е ограничена от Бániски и Черни Лом. Има неправилна триъгълна форма. От източната, достъпна част, има ров, а по-навътре от него личи трасето на крепостната стена. По затревения терен се откриват късове от тухли, от керемиди и фрагменти от керамични съдове, характерни за периода V-VI в. и времето на Първото българско царство[1].

41. СКАЛНА КИЛИЯ. На 3,5 км източно, в местността Кайнарджа. Изсечена в скалите, с правоъгълна форма и размери: дължина 18 м, ширина 8 м и височина 1,70 м. До югоизточната стена е издълбана ниша с диаметър 1 м.[2]

42. НЕКРОПОЛ. В центъра на селото. При благоустройство на ловния парк са открити няколко гроба. Погребенията са извършени направо в гробни ями по способа на трупополагането. Инвентарът им се състои предимно от гърнета. В един гроб са открити и бронзови сферични копчета. Намерените предмети показват, че некрополът е от Второто българско царство[3].

Литература: 1. Шкорпил 1914, 200 и сл. 2. Дремсизова, Иванов 1983, 26. 3. Пак там.

Д. С.

БАСАРБОВО, община Русе, Русенска област

43. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 1,2 км южно. Известен е под името Св. Димитър Басарбовски. Състои се от църква и килии. Направени са в средните пластове на скалния масив на левия бряг на р. Русенски Лом. Стълба, изсечена в скалите, води до тях. Църквата е с размери: дължина 6,60 м, ширина 3,90 м. В източната й част е оформена полукръгла ниша - апсида. Западната част на църквата има плосък покрив, източната цилиндричен, а апсидата - куполообразен. Сега църквата, преустроена, е действаща. На запад от нея и над нея, в скалите, е имало няколко килии, които са били разделени с дървена преграда.[1]

Литуратура: 1. Шкорпил 1914, 152 и сл.; Дремсизова, Иванов 1983, 26-27.

Д. С.

БАТИН, община Борово, Русенска област

44. КРЕПОСТ. На 3 км северно, в местността Кале баир. Разположена е върху възвишение между р. Дунав и селската рекичка. Има неправилна триъгълна форма и обхваща площ от около 25 дка. Била е опасана от всички страни с крепостни стени. От западната й страна, пред стената, е имало и ров. По повърхността й се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за тракийската, римската, ранновизантийската епохи, а също и от времето на Първото и Второто българско царство. Намерени са римски и византийски монети, една от които е златна, от Роман I и Христофор. При спасителни разкопки, проведени през 1974 г. в подножието на крепостта, е установено, че на това място е имало живот още от ранната бронзова епоха, та чак до края на Втората българска държава. К. Шкорпил отъждествява крепостта с кастела Скаидава[1].

45. НЕКРОПОЛ. На 3,5 км западно, в местността Градата. Заемал е равно, правоъгълно пространство, оградено от запад, юг и изток от стръмни склонове. От север граничи с низина, в миналото заблатена от р. Дунав. Некрополът е обхващал площ от около 3000 кв. м и е съдържал приблизително 250-300 гроба. Вследствие на съвременни мелиоративни работи две трети от него е унищожена. През 1979 г. са проведени спасителни археологически разкопки, в резултат на които са разкопани 93 гроба.

Мъртвите са погребвани по обреда на трупополагането, с глава на запад. Гроб № 20 е с ориентация север-юг. Трупът е бил поставен по корем, в изпънато положение, с глава на север. Костите на ръцете са открити под коремната област. Част от долните крайници, от колената надолу, заедно с ходилата, не са открити в гробната яма. Долните крайници на погребания в гроб № 34 са били свити в колената. От антропологическото изследване е установено, че 7,1 % от погребаните са с изкуствена деформация на черепа. В 26 гроба са открити предмети. Според предназначението си намереният в гробовете инвентар се състои от лични вещи и предмети с магическо-култов характер. Наличието на езически белези в обреда и датировката на инвентара в IX-X век показват, че некрополът е функционирал докъм средата на X в.[2]

46. НЕКРОПОЛ. На 3 км северно, на десния бряг на селската рекичка, непосредствено преди вливането ѝ в р. Дунав. Некрополът е разположен на полегат склон, спускащ се от изток към запад. Проучен е през 1984-1985 г. Разкопана е площ от 350 кв. м, в която са открити 76 гроба. Останалата част от некропола днес се намира в гора. Мъртвите са погребвани по способа на трупополагането. Изключение прави само един гроб, в който погребението е извършено чрез трупоизгаряне. По-голям брой от погребаните чрез трупополагане са ориентирани в посока запад-изток, с глава на запад, два от тях са по направление изток-запад, с глава на изток, пет в посока север-юг, с глава на север и 3 с глава на юг и крака на север. По-голяма част от мъртвите са полагани по гръб, в изпънато положение. Двама от погребаните са били поставени изпънати, но на дясната си страна. В 5 гроба мъртвите са били положени надясно със свити долни крайници. В един гроб е открит само череп. В 43,4 % от гробовете е открит инвентар. Той се състои от лични вещи, части от оръжия, предмети с магическо-култов характер. Според обреда и инвентара от гробовете некрополът се датира в периода IX-X век.[3]

47. НЕКРОПОЛ. На 3 км северно. Намира се непосредствено на запад от крепостта Кале баир. При изравняване на път се е попаднало на няколко гроба. Погребенията са извършени по способа на трупополагането, с християнска ориентация. В един гроб са открити глинени панички с глазура и техника сграфито. Според инвентара некрополът се отнася към периода на Второто българско царство[4].

Литература: 1.Шкорпил 1914, 455; Шкорпил 1905, 443-502; Дремсизова, Иванов 1983, 27. 2. Станчев 1985, 45-54. 3. Станчев 1988, 211-217. 4. Разкопки на автора.

Д. С.

БАЩИНО, община Главница, Русенска област

48. СЕЛИЩЕ. На 1,3 км югозападно в местността Даутпунар. Разположено на равно място над сухоречие със стръмни наклони и недалеч от изоставен кладенец. По повърхността ломени камъни и керамика от VIII-X в. с излъскани ивици, врязана украса и покрита с тъмнозелена или кафеникава глеч. Отсъства керамика от XI-XIV в.[1]

Литература: 1. Бъчваров 1990, 136.

Г. Л.

БДИНЦИ, община Добрич, Варненска област

49. НЕКРОПОЛ. На 0,8 км югоизточно, в местността Клисурата. Проучена е площ около 2,5 дка и са открити 307 гроба. Некрополът е двуобреден. Трупоизгарянията са 96, като повечето са по езическия обред. В 8 гроба са извършени погребения с трупоизгаряне и с трупополагане. Типичен двуобреден некропол от ранното средновековие (VIII-IX в.)[1]. Жител на селото е предал златна монета на Константин VII (945-959), за която може да се предполага, че е от средновековното селище (все още нелокализирано точно).[2]

Литература: 1. Въжарова. 1976, 141-167; 1981, 77-109. 2. Исторически музей - Добрич, инв. № I 5.

В. Й.

БЕДЖЕНЕ, община Нови пазар, Варненска област

50. СЕЛИЩЕ. На 1 км северно, върху невисока тераса по десния полегат скат на Толум дере, със северно изложение. Има площ около 20 дка. По повърхността се намират фрагменти от ранносредновековна керамика (с врязана украса и с излъскване) и камъни от разрушени постройки.

51. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно, при левия бряг на Толум дере в местността Габър кайнак. Разположено е върху невисока тераса с южно изложение, в чието подножие има голям извор. Има площ 50 дка. На повърхността са открити фрагменти от ранносредновековна керамика - предимно с врязана украса и по-рядко с излъскване, животински кости и дребни камъни.[1]

52. НЕКРОПОЛ. На левия бряг на реката срещу селище 1. При строеж на помпената станция са открити няколко гроба. Погребенията са извършени чрез трупополагане и имат ориентация изток-запад.

Литература: 1. Балабанов 1989, 277, обр. 1.

П. П.

БЕЗМЕР, община Тервел, Варненска област

53. СЕЛИЩЕ. На 1 км северозападно от селото, източно от Коджа чешма. Площ около 15 дка. Разположено е по наклонена тераса над водоизточник. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Разполага се върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

БЕЛГУН, община Каварна, Варненска област

54. СЕЛИЩЕ. На 4 км северно в местността Ташоолу. Площ 400 x 350 м. На повърхността фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

БЕЛОВЕЦ, община Кубрат, Русенска област

55. КРЕПОСТ. Намира се на 5 км югозападно, в местността Асарлъка (Калето). Разположена е върху средновисока тераса на левия бряг на дола Демир кулак. В дола протича малка рекичка, която периодично пресъхва. Селището е укрепено със стена от ломени варовикови камъни на калова спойка и ров пред фронта на стената. Укрепителните съоръжения са доста обезличени. Те са издигнати само в северната и източната част на речната тераса - в западна и южна посока теренът е скалист, стръмен и естествено недостъпен. Крепостната стена има два периода на градеж - първоначално тя е ограждала по-малка площ, по-късно в източна посока укрепеното пространство е уширено и достига площ от около 60 дка. По повърхността са разпръснати ломени камъни и фрагментирана битова керамика от IX-XI в. От територията на укрепеното селище произхождат многобройни находки: оръдия на труда - сърпове, коси, брадви; предмети от военно снаряжение - върхове на стрели; битови предмети - прешлени за вретено, метални обкови, огнива; накити - бронзови коланни токи и апликации, пръстени, обеци, нагръдни кръстове - единични и енколпиони. Тук са открити и следните монети: солид-фуре на Василий I с Константин (868-879), пробит за носене като амулет; фолис на Лъв VI (886-912); фолис на Константин VII със Зоя (914-919), пробит за носене като амулет; два анонимни фолиса - клас А2 (976-1030/35).

Г. Д.

БЕЛОСЛАВ, общински център, Варненска област

56. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно, вляво от пътя за Разделна, в местността Манастирището. Разположено върху неголяма тераса с лек наклон на север, над Манастирската чешма. Площ 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-IX в.[1] В района на селището са намерени гривни, пръстени и стъклени мъниста[2].

57. ЦЪРКВА. На 0,1 км северно, на северния бряг на канала, отдясно на жп линията за София, в местността Илтия. Еднокорабна църква с полукръгла апсида. Дължина 10 и широчина 6 м. Градежът на стените е от ломени камъни, споени с бял хоросан. В основите на църквата е намерена българска монета от XIII в.(?).

Литература: 1. Димитров 1982, 68. 2. VII и VIII ГОВАД, 13, 15.

В. П.

БЕЛЦОВ, община Ценово, Русенска област

58. СЕЛИЩЕ. На 6 км североизточно, в местността Кавакорсу. Разположено е върху полегат склон, спускащ се от север към юг. При обработка на земята са открити основи на сгради, части от водопровод с глинени тръби, железни предмети. По повърхността се срещат фрагменти от керамични съдове, характерни за периода II-III в., а други за времето на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 28.

Д. С.

БЕЛЯНОВО, община Ценово, Русенска област

59. СКАЛНА ЦЪРКВА. На 2 км северно. Издълбана на десния скалист бряг на р. Янтра. Размери: дължина 7,60 м, ширина 4,90 м, височина 1,90 м. В източната част е оформена полукръгла апсида с дълбочина 2 м и ширина 3,85 м. Таванът на църквата е сводообразен. Покрай дългите ѝ стени са изсечени седалки. Църквата е била стенописвана, сега стенописите са почти заличени.[1]

Литература: 1. Стефанов 1956, 86; Дремсизова, Иванов 1983, 28.

Д. С.

БЕНКОВСКИ, община Добрич, Варненска област

60. СЕЛИЩЕ. На 3 км североизточно в местността Чешмелик, върху слабо наклонена тераса над дол и каменна чешма. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове, характерни за IX-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

БИСТРЕЦ, община Крушари, Варненска област

61. СЕЛИЩЕ. На 2,3 км северно от селото, северно от местността Каратекелник, върху първата ниска тераса над суходолието. Площ около 8 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

62. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км югоизточно. Площ около 12 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.

63. НЕКРОПОЛ. На 0,2 км югоизточно от селото, северно от ранносредновековното селище (№ 62). Преминаващата в ниското вода разкрива гробове, оградени с каменни плочи. Некрополът е християнски, вероятно от X в.[2]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г. 2. По сведение на местни жители и обхождане на В. Йотов през 1988 г.

В. Й.

БЛАГОЕВО, община Разград, Русенска област

64. СЕЛИЩЕ. На 3 км североизточно. Разположено е върху средновисока тераса с югозападно изложение на десния бряг на рекичката Дермендере - ляв приток на река Бели Лом, над извора Драганов кайнак. По повърхността на терена се открива фрагментирана битова керамика от IX-X в. Ранносредновековното селище лежи върху останките на селище от римската епоха. Границите му не са установени.

Литература: 1. Георгиев 1955, 2, 6.

Г. Д.

БЛИЗНАЦИ, община Аврен, Варненска област

65. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 2,7-4,4 км югоизточно, на морския бряг, северно от устието на р. Камчия. Троен вал, преграждащ ниската тераса между устието на Камчия, устието на р. Ййленска и южните спусъци на възвишението Палица. Източният вал започва от северната част на античната крепост Ерите, дълъг е 1800 крачки, широк 10-12 м и висок 2 м. Вторият вал започва от северозападната кула на крепостта, съединява се с първия при устието на р. Ййленска и е дълъг около 1300 крачки. Западният вал вероятно е недовършен и е дълъг 180 м. Източно от валовете - ров и берма. За подсилване на насипа са използвани строителни фрагменти от разрушената крепост. Датиран в VIII в.[1]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 42-44, табл. VIII, 2, 3 табл. IX.

В. П.

БЛЪСКОВО, община Провадия, Варненска област

66. СЕЛИЩЕ. На 1,2 км южно, в местността Кокарджата. Разположено върху ниска тераса на десния бряг на р. Главница. Площ около 20 дка. Проучени са пет правоъгълни полуземлянки и една юрта. Юртата е с диаметър 4,5 м с вход от изток. Огнището е било по средата в плитка яма. Около жилищата и в тях са намерени многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

67. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км южно, в местността Чешмеюстю. Разположен на леко наклонена на север тераса с дължина 1,3 и широчина 0,6 км, над старото корито на р. Главница. Некропол с трупоизгаряне. От предполагаемите над 300 гроба са проучени 76. Погребенията са урнови, в камери от плоски камъни или безурнови в плитки ями. Гробният инвентар е съставен от гърнета с врязана и излъскана украса, железни ножчета, бронзови обеци, мъниста и др. В една от урните, според местен жител, била намерена монета от Йоан Цимисхи (969-976). Некрополът е датиран от IX-X в.[2]

Литература: 1. Димитров 1973^{a}, 101-106; 1987, 226. 2. Димитров 1967^{a}, 127; Въжарова 1976, 79.

В. П.

БОГДАНЦИ, община Главиница, Русенска област

68. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северозападно в местността Орман чешме. Върху сухоречие, богато на водоизточници, по полегатите му склонове се откриват фрагменти от ранносредновековна керамика с врязана украса и излъскани ивици от VIII-X в. Ранносредновековното селище е възникнало върху късноантично поселение от V-VI в.

69. СЕЛИЩЕ. На 1,9 км североизточно в местността Гюджик. На северния хълм над стара чешма има фрагменти от съдове с врязана украса от X в., но отсъства керамика от XII-XIV в.[1] През османската епоха в същия район е имало малко селище, за което загатват керамични фрагменти от XVI-XVIII в.

70. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северозападно в местността Чешмите. По полегатия хълм над сухоречие, богато с водоизточници, са пръснати ломени камъни и фрагменти от керамика от VIII-X в. В съседство на близкия хълм има селища от тракийската и ранновизантийската епоха.

Литература: 1. Бъчварова 1990, 136.

Г. А.

БОГОМИЛЦИ, община Самуил, Русенска област

71. СЕЛИЩЕ. На 1,25 км западно, върху висока тераса с южно изложение, образувана от сливането на Пъндъкль дере и Орта дере. По повърхността на площ около 40 дка се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. По същия терен се открива и керамика от II-IV век - следи от селище от този период, предшествало ранносредновековното[1].

Литература: 1. Теренно обхождане на Т. Балабанов - дневник.

Г. Д.

БОГОМОЛСКО, община Антоново, Русенска област

72. КРЕПОСТ. На 2 км югоизточно, на завой на р. Стара река.[1] Крепостният зид е граден от ломени камъни и хоросан, примесен със счукана тухла. В защитената площ от 15 дка личат руини от постройки. Следи от сгради има северно и южно от крепостта покрай реката. По терена се намират фрагменти от керамика, характерна за IV-VI и XII-XIV в.

73. НЕКРОПОЛ. Северно, вдясно от реката, се намира некрополът на крепостта. По сведения на местни жители по време на оран са намирани надгробни плочи с врязани върху тях кръстове.

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 187.

К. А., А. К.

БОЖАН, община Тервел, Варненска област

74. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км източно. Разположено е на югозападния склон над водоизточник. Площ около 25 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището се разполага върху селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1994 г.

В. Й.

БОЖИЧЕН, община Иваново, Русенска област

75. СЕЛИЩЕ. На 600 м източно, на десния бряг на р. Русенски Лом, в местността Турските лозя. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за късноантичната епоха и времето на Първото българско царство.[1]

76. СКАЛЕН МАНАСТИР. На десния бряг на р. Русенски Лом, на 500 м северно. В комплекса са обособени две групи килии. Първата група се състои от три килии. Едната от тях се намира на височина 3 м от земята и е с размери 3 х 5 м. Другите две са над нея, сега са недостъпни. Втората група се състои от две килии, които отстоят на 20 м западно от първата. Килиите са разположени една над друга. Първата отстои на 3 м от земята, а втората - на 10 м. Долната е с размери 2 х 3,5 м, а горната е била по-голяма, но сега част от нея е разрушена. Размерите ѝ и начинът на оформление дават основание да се предполага, че тя е била манастирска църква.[2]

77. СКАЛНИ КИЛИИ. На 2 км източно, на десния бряг на р. Русенски Лом, в местността Белите пещери. Поради големите срутвания на скалите много от килиите са разрушени. Сега са останали следи от тях: дупки и жлебове, части от гладко оформени стени, стъпала, водещи към тях.

1. Първите останки се намират срещу местността Селище. Високо, в средните пластове на скалния масив, са запазени няколко изсечени в скалата стъпала, а над тях - останки от полукръгло помещение.

2. На около 40 м по-надолу, по течението на реката, също високо в скалата, се виждат останки от навес, вляво от него - две четириъгълни дупки, а вдясно, под помещението - още четири.

3. На 100 м от първите останки се очертава малка килия, на височина около 6 м от земята поголямата ѝ част е разрушена.

4. На 150 м също от първите и на около 5 м височина от земята е запазено правоъгълно помещение. Пред него има малка площадка. Встрани и под него се виждат различни по големина четвъртити дупки, вероятно свързани със стълба, която е водила до килията.

5. На 400 м по-надолу от първите килии се намират останки на други две. От едната е останала само гладко оформена стена, на чийто източен край е врязана малка полукръгла ниша.[3]

78. СКАЛНА КИЛИЯ. На 500 м северно, на десния бряг на р. Русенски Лом. Изсечена е в средните пластове на скалния масив, на около 10 м от основата му. Размерите ѝ са: 2 х 3 м и височина

1,80 м. Вдясно, над нея, се виждат няколко изсечени в скалата стъпала. Възможно е някакво по-голямо срутване на масива да е заличило следите от другите килии.[4]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 29. 2. Пак там. 3. Пак там, 29-30. 4. Пак там, 30.

Д. С.

БОЖУРЕЦ, община Каварна, Варненска област

79. СЕЛИЩЕ. На около 1 км североизточно, в местността Адата. Площ около 60 дка. На повърхността пръснати фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

БОЖУРКА, община Търговище, Русенска област

80. КРЕПОСТ. На 3,5 км източно, върху възвишение на левия бряг на р. Врана, вдясно от пътя Търговище-Омуртаг. Има неправилна форма, съобразява се с конфигурацията на терена и затваря площ от около 10 дка. Крепостният зид е граден от ломени камъни и хоросан. В крепостта е запазена щерна, издълбана в скалата, с диаметър 2,5 м и дълбочина 4,5 м. Крепостта има визуална връзка с крепостите, охраняващи северния и южния край на Дервентския проход. Датира от V-VI и XII-XIV в.[1]

81. СЕЛИЩЕ. На север от крепостта, върху полегат склон на площ от 5-6 дка. По терена се намират фрагменти от керамика, характерна за V-VI и XII-XIV в.

82. ПЪТ. На 4 км източно, на брега на р. Врана, в местността Рибарника. На места той е изсечен в скалите. Свързването на пътя с крепостта предполага и времето на неговото използване през V-VI и XII-XIV в.

Литература: 1. Овчаров 1981, 68-71.

А. К.

БОРЦИ, община Венец, Варненска област

83. СЕЛИЩЕ. На около 500 м източно, под местността Овчарника, на терасата при левия бряг на р. Канагьол, от двете страни на пътя за с. Венец. На повърхността се откриват фрагменти от битова керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Атанасов 1991.

П. П.

БОРЯНА, община Дългопол, Варненска област

84. СЕЛИЩЕ. На 2 км южно, на рида между двете суходолия. Разположено върху висока тераса с наклон на югозапад, по южния склон на рида. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[1] От района на селището произхождат бронзов пръстен, бронзова обеца и ремъчни апликации.[2]

Литература: 1. Теренно обхождане на А. Минчев. 2. Инв. № IV 3174, 3177, IV 3175-3176 - ВАМ.

В. П.

БОТЕВО, община Аксаково, Варненска област

85. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно, в местността Света Марина. Разположено върху висока тераса, с лек наклон на изток, на левия западен бряг на рекичката Св. Марина, десен приток на Суха река. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове от IX-XI в.[1] От същата местност произхождат: коланни накити, обеца и бронзово кръстче.[2] В района се откриват и фрагменти от керамични съдове от V-VI в.

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 2. Инв. № IV 3301-3304, IV 3305, 3306.

В. П.

БОЯНА, община Вълчи дол, Варненска област

86. СЕЛИЩЕ. На 1 км северно, над чешмата Егрек чешме. Разположено върху наклонена на север тераса, на брега на пресъхнало дере. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-XI в.[1] На брега на дерето, непосредствено под селището, е открита пещ с правоъгълна основа и полуцилиндричен свод. Вътре и около нея са намерени многобройни фрагменти от глинени съдове от същата епоха.[2] От селището произхожда една монета на Роман VI (1028-1034)[3]. На повърхността се откриват и фрагменти от глинени съдове от V-VI в.

87. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северозападно от селото и на 0,5 км западно от гара Оборище. Разположено върху леко наклонена на север тераса, над чешмата, в местността Бахчалъка. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. До чешмата, непосредствено под селището, е открита част от еднокамерна пещ с полуцилиндричен свод. Около пещта са намерени фрагменти от гърнета от VIII-X в.[4]

Литература: 1. Обхождане на Д. Ил. Димитров. 2. Димитров 1961, 135. 3. АМ - Варна инв. № IV 2904. 4. Обхождане на Д. Ил. Димитров.

В. П.

БРАДВАРИ, община Силистра, Русенска област

88. СЕЛИЩЕ. На 4 км северозападно, в местността Баалък Кузу, върху полегат хълм се намират керамични фрагменти от VIII-X в.

89. НЕКРОПОЛ. На 4 км северозападно в местността Баалък Кузу е разкрит хокерен гроб, ориентиран в посока северозапад-югоизток. На повърхността е намерено дъно от съд с излъскани ивици от VIII-IX в.[1]

Литература: 1. Наблюдения на Ст. Ангелова.

Г. А.

БРЕНИЦА, община Тутракан, Русенска област

90. СЕЛИЩЕ. На 4,5 км източно върху нисък хълм над дере в местността Чисъкла кулак. По повърхността керамика от VIII-X в. Намира се в границите на тракийско и антично поселение.

91. СЕЛИЩЕ. На 4 км южно в местността Сютчук, богата с водоизточници. По повърхността керамика от VIII-X в.

Г. А.

БРЕСТАК, община Вълчи дол, Варненска област

92. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно, в местността Чаирите. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на запад, по десния бряг на р. Куру дере. Площ около 6 дка. Проучени са няколко наземни жилища, със стени от плет, измазан с глина и полуземлянки със стени, облицовани с ломени камъни. Намерени са гърнета с врязана и излъскана украса, амфорки със сферично тяло и многобройни фрагменти от глинени съдове от IX-X в. Открити са и костени шила, глинени прешлени за вретено, железни ножове, върхове от копия и железни пластинки от ризница.[1]

93. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км североизточно от селото и на 0,6 км северно от горното селище. Разположено върху северния край на ниска тераса, по десния бряг на р. Куру дере. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[2]

Литература: 1. Димитров 1969, 113-135; Мирчев 1969, 57. 2. Димитров 1969, 114.

В. П.

БРЕСТНИЦА, община Тервел, Варненска област

94. СЕЛИЩЕ. На 0,6 км север-североизточно, по полегатия склон източно от водоизточник. Площ около 12 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху селище от късножелязната епоха.

95. СЕЛИЩЕ. На 0,8 км западно, в местността Карабоклук. Площ около 25 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

БРЕСТОВЕНЕ, община Завет, Русенска област

96. СЕЛИЩЕ. Намира се на 1,5 км северно, в местността Юртлук. Разположено е върху скат с южно изложение на левия бряг на малко дере, в което има кладенци. По повърхността се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X в. Границите и обхватът на селището не са установени. Ранносредновековното селище се намира върху останките на значително по-голямо по площ поселение от римската епоха.

Г. Д.

БРЪШЛЯН, община Сливо поле, Русенска област

97. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 1,7 км североизточно, в местността Чифликчийската гора (Бръшляновата гора по К. Шкорпил), известна сред местното население под името Кантона. К. Шкорпил съобщава, че валът е започвал западно от Тутракан и е достигал до крепостта Апиария. Дълъг е бил около 20 км. Сега е запазен сравнително добре само в района на Чифликчийската гора на дължина около 700 м. Източно и западно от него ровът едва личи в нивите. Валът е висок около 1 м и на места е широк до 3 м. От северната му страна личи ров. Земленият вал сега е залесен и по терена не се намират културни останки. Произхожда от времето на Първото българско царство. Към него се отнася четириъгълно землено укрепление - един от четирите лагера по протежение на вала.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 521-522; Рашев 1982^{a}, 48.

Д. С.

БЪЗОВЕЦ, община Две могили, Русенска област

98. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км източно, вдясно от пътя за с. Широково. По терена му, който сега се обработва, се откриват фрагменти от керамични съдове. Едни от тях са характерни за халщатската епоха, а други за времето на Първото българско царство.[1]

99. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югоизточно в близост до хижата, в гората. При поройни дъждове водата отмива фрагменти от керамични съдове, характерни за периода на Първото българско царство.[2]

100. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км източно, в близост до животновъдната ферма. При поройни дъждове е открит гроб с християнска ориентация. В близост до гроба се откриват фрагменти от гърнета, характерни за периода на Първото българско царство.[3]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 31. 2. Наблюдения на автора. 3. Наблюдения на автора.

Д. С.

БЪЛГАРЕВО, община Каварна, Варненска област

101. СЕЛИЩЕ. Разположено на 4,5 км източно между залива Галата и нос Калиакра. Площ 1300 х 400 м. Според керамиката датира от VIII-X в.[1]

102. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км западно, в местността Дълбока. Площ 300 х 150 м. Датира от VIII-X в.

103. СЕЛИЩЕ. Разположено на 2,5 км източно, в местността Еникьой. Площ 750 х 500 м. Датира от IX-X в.

104. СЕЛИЩЕ. На 5 км североизточно. Площ 600 х 400 м. Датира от IX-X в. и продължава да съществува през Второто българско царство (XII-XIV в.).

105. НЕКРОПОЛ. Върху могила в североизточната част на селото, в стопанския двор. Проучени са 46 гроба с ориентация изток-запад. Гробен инвентар: гроздовидни обеци, бронзови пръстени, стъклени мъниста. Датира от X в.[2]

Литература: 1. Бобчева 1982, 101. 2. Разкопки на Л. Бобчева, А. Салкин и М. Димитров през 1971 г.; Бобчева б. г., 29.

М. Д.

БЯЛА, общински център, Варненска област

106. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 3 км южно. Валът е преграждал ниската песъчлива тераса при устието на реките Двойница (Чифте дере) и Панаир дере. Началото му е при левия бряг на р. Двойница, северно от античната крепост Темплум Йовис, продължава на север до р. Панаир дере и достига до южния склон на височината при нос Св. Атанас. Запазена дължина около 1,3 км, височина 2 м и широчина при основата 15-30 м. Насипът се състои от три хоризонтални пласта - пясък, антични тухли и хоросан и покривен пласт от глина. Без ров. Валът е част от черноморската отбранителна система на Първото българско царство. Датиран в VIII в.[1] В насипа е открит каменен блок с три врязани прабългарски знака.[2]

Литература: 1. Шкорпил 1892, 42; Рашев 1982^{a}, 47-49. 2. Шкорпил 1911, 77; Бешевлиев 1989, 49.

В. П.

БЯЛГРАД, крепост, вж. *Велики Преслав (№ 210)*

ВАЛОГ (необитавано), община Добрич, Варненска област

107. СЕЛИЩЕ. На 1 км източно, по склона над р. Суха река. Площ около 12 дка. Личат останки от зидове. Открива се керамика с украса от врязани линии и излъскани ивици, характерна за VIII-X в.[1]

Литература: 1. Бобчева б. г., 20-21.

В. Й.

ВАРДУН, община Търговище, Русенска област

108. СЕЛИЩЕ. На 3-5 км югозападно от селото, на 700 м западно от крепостта Холума[1], около Юрпешката чешма, на площ от 4-5 дка се намират фрагменти от късноантична и ранносредновековна керамика. Мястото е оградено от изток и запад с поточета. Обработва се интензивно.

109. ЦЪРКВА. На около 2 км западно от селото в местността Кара солук се намират останки от градеж. Местното население счита, че тук е имало църква. Преди години на това място е намерен каменен капител, сега в музея в Търговище.

110. МОНЕТИ. Колективна находка от 2020 медни византийски монети от XII-XIII в. Не са известни обстоятелствата, при които са намерени.[2]

Литература: 1. Шкорпил 1929, 106; Рашев 1982^{a}, 184. 2. Герасимов 1969, 231.

А. К.

ВАРНА, областен център

Градът възниква като колония на малоазийския град Милет в началото на VI в. пр. Хр. под името Одесос. Сече свои монети от IV в. пр. Хр. Достига разцвет през III-II в. пр. Хр. В 15 г. сл. Хр. е включен в пределите на Римската империя. Бележи втори разцвет при Северите в края на II - началото на III в. След приемането на християнството през IV в. е епископски център. Градът е унищожен при варварските нашествия в първата половина на VII в. при император Ираклий (610-641). След 681 г. е в границите на Първото българско царство. От това време районът на града е известен със славянското име Варна. В околностите на разрушения Одесос се създават няколко големи раннобългарски селища, а южно от него е изграден противодесантен вал. В края на X в. византийската власт в района е възстановена и в началото на XI в. върху част от разрушения античен град е издигната крепост, известна под името Варна. През 1201 г. градът е превзет от цар Калоян и включен в границите на Втората българска държава. От 1369 г. до завладяването му от турците през 1388-1389 г. градът принадлежи на Добруджанското деспотство. През 1444 г. западно от града се провежда битката между войските на Владислав III Ягело и султан Мехмед II. След тази година Варна задълго остава важна крепост и търговски център на Османската империя.[1]

КРЕПОСТ. На брега на Черно море, в североизточната част на центъра на Варна, късносредновековна крепост, вж. *ВАРНА* (№ 127).

111. ЗЕМЛЕН ВАЛ, КУМ ТЕПЕЛЕР, днес Аспарухов вал, източно от кв. Аспарухово (Сес Севмес), на 0,5 км от бреговата ивица. Преграждал е долината при устието на Варненското езеро, между склоновете на Авренското плато и последните, южни спусъци на Франгенското плато. Имал е дължина около 3,5 км. Днес е запазен южният му участък с дължина около 1,3 км. Насипът е висок 2,5-3 м, широк при основата 10-15 м и при гребена - 2 м. Насипан от пясък, укрепен със строителни отпадъци, антични тухли и хоросан. На места в основата е изградена ниска каменна стена без спойка от хоросан.[2] В насипа са намерени фрагменти от антични статуи на Кибела, Херакъл, Дионис, Хермес и част от колона с врязан прабългарски знак[3]. Валът е част он черноморската укрепителна система на Първото българско царство. Датиран от края на VII до средата на VIII в.[4]

112. СЕЛИЩЕ. В югоизточната част на центъра, в палестрата на античните терми. Проучени са две полуземлянки, вкопани в двуметровия стерилен пласт над опожарени жилища от VII в.[5] Намерено е малко гърненце с врязана украса от IX-X в.[6]

113. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км западно от кв. "Владиславово" (Пашакьой). Разположено върху високата тераса с лек наклон на югоизток, на десния бряг на дерето, под височината Бандерма, в местността Тумбата. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[7]

114. СЕЛИЩЕ. На 5 км западно от центъра, в кв. "Петлешев". Разположено върху обширна тераса с лек наклон на юг, на десния бряг на Плана дере, над чешмата Юрганджийка. Проучени са 20 полуземлянки, с пещи от камъни и глина. Установени са два етапа на изграждане на селището - VIII-IX и X в.[8]

115. СЕЛИЩЕ. На 4,5 км северозападно, в кв. "Възраждане". Разположено върху ниска тераса с лек наклон на юг, на левия бряг на Плана дере. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[9]

116. СЕЛИЩЕ. На 4 км северозападно, в кв. "Възраждане". Разположено върху висока, равна тераса, в подножието на южните склонове на Франгенското плато, до чешмата, под местността Караач теке. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[10]

117. СЕЛИЩЕ. На 4,5 км северозападно, в кв. "Възраждане". Разположено върху висока тераса на левия бряг на Плана дере, около големия завой на дерето. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[11]

118. СЕЛИЩЕ. На 5,5 км северозападно, над кв. "Владиславово" (Пашакьой), в местността Ялата. Разположено върху висока тераса с наклон на югозапад, на левия стръмен бряг на Яла дере. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. От селището произхождат бронзов пръстен и обеца с биконично мънисто.[12] На повърхността се откриват и керамични фрагменти от V-VI в.[13]

119. НЕКРОПОЛ. На 6 км западно, на територията на ПЗ "Одесос". Двуобреден езически некропол. Проучени са десетина гроба с погребения чрез трупоизгаряне в плитки ями и трупополагане в правоъгълни ями, ориентирани север-юг. Гробният инвентар е съставен от фрагментирани железни ножчета и животински кости. Открити са силно фрагментирани глинени съдове от IX в.[14]

120. НЕКРОПОЛ. На 3,5 км северозападно, в местността Шашкъна. Некропол с трупоизгаряне. В гроб с погребение чрез трупоизгаряне е намерена каничка със сферично тяло и излъскана украса от IX в.[15] В района е намерена монета от византийския император Константин X (1059-1069)[16].

121. НЕКРОПОЛ. На 5 км западно, отдясно на магистралата за София, на територията на завод "Черно море". Разположен върху леко наклонена на юг тераса, на левия бряг на Плана дере. Двуобреден езически некропол. Проучени 55 гроба - 40 с трупоизгаряне в урни или плитки ями и 15 с трупополагане в правоъгълни ями, ориентирани в посока север-юг. Гробният инвентар е съставен от глинени съдове с врязана и излъскана украса, бронзови обеци, стъклени мъниста и животински кости. При някои погребения с трупополагане са установени следи от ритуално обезвреждане. Датиран от VIII - началото на IX в.[17]

122. НЕКРОПОЛ. На 4,5 км западно, в кв. "Трошево". Разположен в южния край на една от последните тераси, спускащи се от Франгенското плато, на десния бряг на Плана дере. Площ около 10 дка. Проучени 783 гроба: 764 християнски, 9 с трупоизгаряне и 10 кенотафа. Повечето гробни ями са облицовани и покрити с плочести камъни или антични тухли. Гробовете с трупоизгаряне са безурнови и част от тях лежат върху християнски гробове. Вероятно някои от по-богатите гробове с трупополагане са езически, въпреки ориентацията на ямата в посока изток-запад. Гробният инвентар е съставен от стомни с врязана и излъскана украса, бронзови обеци, гривни, коланен накрайник, стъклени мъниста. Намерени са оловни печати на князете Борис-Михаил (852-889) и Симеон (893-927). От некропола произхожда една монета на византийския император Лъв VI (886-912). Датиран от края на IX - началото на X в.[18]

123. НЕКРОПОЛ. На 5,5 км северозападно, в подножието на връх Гебек. Разкопани са няколко гроба с християнска ориентация. Намерени са монети от Михаил Шишман (1322-1330) и Михаил Шишман и Иван Стефан (1323-1324)[19].

124. МАНАСТИР. На 4,5 км северозападно, над кв. "Възраждане", в местността Караач теке. Разположен върху малка, тясна тераса на южните стръмни спусъци на Франгенското плато. Площ около 5 дка. Проучени са част от жилищните помещения, триконхална църква, манастирската ограда и порта. Източно от църквата са открити 4 каменни саркофага с християнски погребения[20]. Намерени са каменни колонки с гнезда за инкрустация, няколко фрагмента от керамични плочки с рисувана украса[21] и плочки с надписи на гръцки от X в.[22] От манастира произхождат: сребърни обеци и наушници[23], стеатитово кръстче[24], монети от Тодор Светослав (1300-1321), Иван Александър (1331-1371)[25] и един оловен печат на княз Борис-Михаил (852-889)[26].

Манастирът е изграден в края на IX в. и унищожен в края на XIV век.

125. ЦЪРКВА "СВ. ГЕОРГИ". В югоизточната част на центъра на града, на територията на античните терми. Еднокорабна, едноапсидна църква. Дължина 12,5 и широчина 7,25 м. Зидове от ломени камъни, споени с бял хоросан, с дебелина 1 м. На северната и южната стени по един пиластър, широк 0,7 м. Фасадата е била украсена с редове от бигорови блокчета, панички, розети и тухли. Запазен е голям къс от свод с подобна украса. От църквата произхождат: два ключови камъка с релефна украса, съответно - кръст и розета, ъглов камък с релефни изображения на лъвове, панички и розети от керамопластична украса и фрагменти от глинени съдове със сграфито украса. Датирана от XIII-XIV в.[27]

126. ЦЪРКВА "СВ. АТАНАС". В югоизточната част на центъра на града, в югоизточния край на античните терми, днес под църквата "Св. Атанас" (1838 г.). Проучена част от преддверието на митрополитската църква от XIII-XIV в. В преддверието - 4 зидани гробници. Открити са керамични панички и розети от украсата на фасадите. Източно от църквата е проучена пещ за изпичане на керамопластична украса.[28]

Литература: 1. Бешевлиев 1974; Мирчев 1951; 1967; Велков 1959; Минчев 1986; Бешевлиев 1981; Димитров 1982; Кузев, Гюзелев 1981, 293; Манова 1982. 2. Шкорпил 1909^{б}, 51; Рашев 1979^{а}; Рашев 1982^{а}, 32-42. 3. Шкорпил 1911, 76-82. 4. Рашев 1978, 59-61. 5. Разкопки на Д. Ил. Димитров през 1963-1964 г. 6. Димитров 1982, 69-70. 7. Пак там, 64. 8. Димитров 1980, 44. 9. Пак там, бел. 34. 10. Димитров 1982, 66. 11. Пак там, 65. 12. ВАМ, инв. № IV 3307, 3308. 13. Теренни обхождания на ВАМ през 1992 г. 14. Димитров 1982, 63. 15. Димитров 1961^{б}, 61, обр. 1. 16. ВАМ, инв. № IV 1043. 17. Димитров 1976, 107; Възарова 1976, 170. 18. Кузев 1980^{а}, 295. 19. ВАМ, инв. № III 71. 20. Шкорпил 1921, 111; Покровски 1940-1942, 249; Мирчев 1950, 284. 21. Георгиева 1951, 88, фиг. 134, а, б, в. 22. Филов 1938. 23. ВАМ, инв. № IV 308, 310, 311, 316. 24. Дончева-Петкова 1983, 113. 25. ВАМ, инв. № III 2, 87, 170, 20, 45, 498, 508. 26. Шкорпил 1921, 111. Юрукова 1981^{а}, 3-9. 27. Непубликувани разкопки на Ал. Кузев през 1965-1969 г. Тук изказвам сърдечна благодарност на колегите Ал. Кузев и В. Павлова за оказаното съдействие. 28. Непубликувани разкопки на Ал. Кузев през 1969-1970 г.

В. П.

127. ВАРНА (Βάρνα). В югоизточната част на центъра на съвременния град Варна, на брега на морето, в западната част на Варненския залив.

Населено място с името Варна се споменава за пръв път от Никифор като селище, в което е убит един български капхан[1]. Авторът има предвид големите ранносредновековни селища западно от разрушения Одесос[2]. В някои епархиални списъци от VIII-X в. се съобщава, че "Одесос, наречен още Варна" е

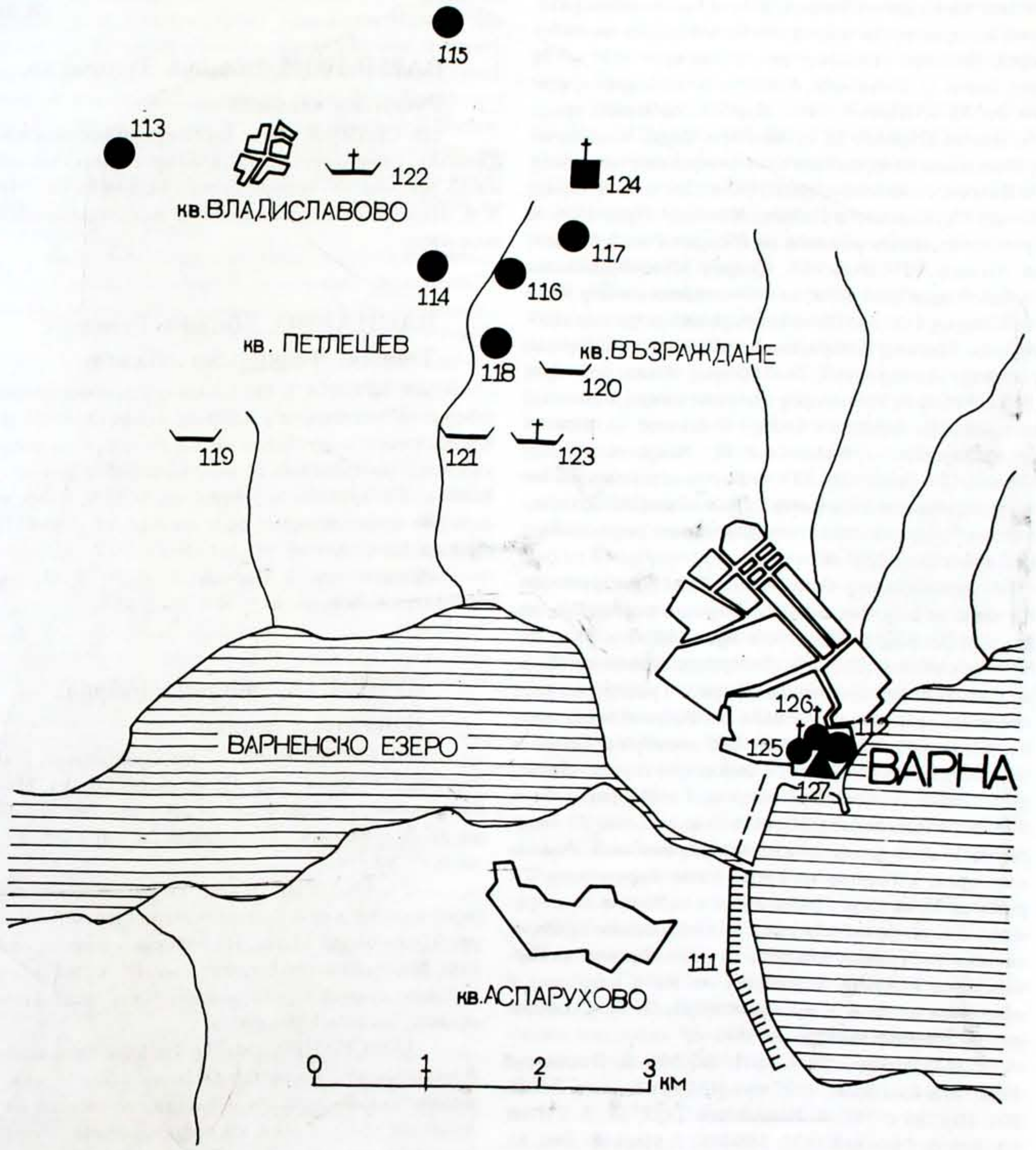

автокефална архиепископия и седалище на Мизийския митрополит[3]. Тук явно не става дума за град с византийски митрополит, а за отразяване на едно старо положение или за номинална епископия[4]. Вероятно първото сведение за крепостта Варна е в хрониката на Кедрин-Скилица, в пасажа, описващ разгрома на един руски отряд от византийски пълководец, ректора Никифор, при Варна през 1034 г.[5] За град Варна се споменава в житието на Кирил Филеот от XI в.[6] През 1154 г. Идриси споменава града под името Барнас[7]. За крепостта Варна и нейното превземане и разрушаване от българските царе Асен I и Калоян, съответно през 1190 и 1201 г. съобщават Теодор Скутариот[8] и Никита Хониат[9]. През 1366 г. крепостта Варна устоява на обсадата от войските на Амадей VI Савойски[10]. Според Месемврийската хроника[11] през 1369 г. Варна е отстъпена от цар Иван Александър (1331-1371) на добруджанския деспот Добротица. Мехмед Нешри споменава Варна във връзка с похода на турския пълководец Яхши бей през 1388 г.[12] На 9.11.1444 г. пред стените на града (Barnan) се провежда битката между войските на полско-унгарския крал Владислав II Ягело и султан Мехмед II.[13] През XIII-XIV в. Варна се споменава като митрополитски център[14] и важно търговско пристанище[15]. Крепостта е отбелязана на редица морски карти след XIII в.[16]

Крепостта е била разположена в югоизточната част на съвременния град Варна, в т. нар. Гръцка махала. До разрушаването ѝ през 1830 г. е била известна с името Кале ичи (Вътрешна крепост). Имала е неправилна петоъгълна форма. Трасето на крепостните стени се очертава от съвременните улици: "Преслав", "Сан Стефано", "8 ноември", "Генуа" и "Приморска". Крепостта е имала две стени - външна с височина около 3 и вътрешна с височина около 8 м. На вътрешната стена е имало 12 или 13 квадратни кули. В западната част на крепостта е имало цитадела, известна по-късно като Барут хане[17], с размери 38 на 25 м. Портата се е намирала на западната стена, до цитаделата. Многобройните археологически материали, открити на територията на Варненската крепост, показват, че тя е изградена в началото на XI в. и просъществувала, след многократни преустройства, до 1830 г.[18]

Литература: 1. ГИБИ, III, 305. 2. Димитров 1980, 40 и бел. 28-31. Вж. тук ВАРНА селища. 3. ГИБИ, III, 186 и 194. 4. Бешевлиев 1987, 55. 5. ГИБИ, VI, 308. 6. Гюзелев 1972, 318-319. 7. Недков 1960, 81. 8. ГИБИ, VIII, 260. 9. ГИБИ, IX, 66-67, 243. 10. Горина 1973, 331, 401. 11. Гюзелев 1972-73, 161-163. 12. Нешри, 1984, 96. 13. Мирчев 1964, 89; Коларов 1970, 186; 1973, 247-248. 14. Кузев, Гюзелев 1981, 302 (бел. 25 и 26). 15. Димитров 1979, 22; Петров, Гюзелев 1978, 222, 244. 16. Лаков 1984, 15, карта 8 и сл. 17. Цитаделата е разрушена през 1908 г., сега - Адмиралтейство. 18. Шкорпил 1907, 24-26; 1909^{в}, 34-34, 58; Кузев 1962, 111-116; 1972, 67-76; Кузев, Гюзелев 1981, 293; 310.

В. П.

ВАРНЕНЦИ, община Тутракан, Русенска област

128. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно в местността Даптъка. Разположено в долина, през която минава малка рекичка. По повърхността керамика от VIII-X в. Намира се в границите на ранновизантийско поселение.

Г. А.

ВАСИЛЕВО, община Генерал Тошево, Варненска област

129. КРЕПОСТ. На 1,3 км северно от селото, северно от местността Кайряка. Площ около 15 дка. Крепостните съоръжения не личат добре на повърхността, но на места се очертава ров и стени от камъни[1]. Открива се керамика от X-XI в. Известни са и две медни монети: една на Лъв VI (886-912) и една на Константин VII (913-959)[2].

Литература: 1. Бобчева б. г., 30. 2. Исторически музей Добрич, инв. № I 76, I 77.

В. Й.

ВЕДРИНА, община Добрич, Варненска област

130. СЕЛИЩЕ. На 2,3 км югоизточно, в местността Терези кокюсу. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от IX-X в. Намерени са материали от късножелязната епоха.

131. СЕЛИЩЕ. На 3,6 км изток-югоизток, в местността Конски излаз (северно от микроязовира). Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от IX-X в. Средновековното селище е разположено върху останките на селище от римската епоха.

132. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югоизток-източно в местността Сарапчата. Площ около 15 дка. Разположено е на една от наклонените тераси на разклонение на Суха река. На повърхността се открива керамика от ранното средновековие. Датира се в IX-X в.[1]

Литература: 1. Трите селища са локализирани при теренни обхождания през 1992-1993 г.

В. Й.

ВЕЛИКИ ПРЕСЛАВ, общински център, Варненска област

Наследник на средновековната българска столица. Старият град отстои на 2 км южно от съвременния град Велики Преслав, на устието на Герловския пролом на р. Камчия (Тича). Западната част на града заема стръмния склон на ската Зъбуите, а източната - равнината по левия бряг на р. Камчия (Тича). Състои се от две защитени с каменни крепостни стени части, познати под името Външен и Вътрешен град. Към столицата се вписват и предградия, манастири и болярски имения в крайградската територия на запад от укрепения пояс и на изток по десния бряг на реката.

Името на средновековния град е засвидетелствано в различни писмени източници - византийски хроники, епиграфски, сфрагистични и др. паметници и се среща под формата: ПРѢСЛАВЕН ГРАДЬ, ΠЄΡСΘΛΑΒΑС, IWANNOVΠΟΛЄѠС, ΠЄΡСΚΛΑΒΑС, ΠЄΡСΛΑRΑС, ΜЄΓΑΛΗС, ΠΑIΡСΘΛΑRΑС, BARACKLΛFICΛ и др. (вж. Йорданов 1995).

I. УКРЕПИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ.

133. ВЪНШНА КРЕПОСТНА СТЕНА. Обхваща площ от 3,5 кв. м на левия бряг на р. Камчия. Северната стена държи права посока в непосредствена близост до съвременния град и в западния си край завършва с кръгла кула. Оттук западната стена пресича долината на Румска река и се изкачва по билото на хълма Зъбуите, след което се спуска към изхода на реката от пролома. От югоизток и изток стената следва голямата извивка на Камчия до съединяването ѝ със северното трасе. Надземният градеж на външната крепостна стена, според запазените два оригинални къса в крайречната ѝ част, е с ширина 3,25 м. Лицата ѝ са от варовикови квадри, а вътрешността ѝ е пълнеж от ломени варовикови камъни, здраво споени с бял хоросан. От съоръженията по стената са разкрити северната и южната порта, чиито проходи са фланкирани с плътни крила и се реконструират във височина като надвратни кули. При северната е изградено стълбище за подход към платформата. По фронта на северната стена, на 115 м един от друг, силно издадени навън плътни правоъгълни бастиони. В ъглите са се издигали кръгли кули, от които е разкрита само северозападната. За защита от водите на приииждащата река източната стена е с допълнително изграден пред основата стръмен каменен масив IX-X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1914^{а}, 130-132; Филов 1914, 251-252; Шкорпил 1930, 187-192; Тотев 1973^{а}, 304-312; Рашев 1985^{б}, 215-222; Бонев 1992, 212-215.

134. ВЪТРЕШНА КРЕПОСТНА СТЕНА. Разположена върху висока тераса в източното подножие на Зъбуите, приблизително в средата на територията, обхваната от Външната крепост, на площ от 0,250 кв. км. Състои се от две неравномерни правоъгълни части, с перпендикулярни една на друга оси, което ѝ придава неправилен Г-образен план. В изграждането на тази крепост се различават два периода, попадащи в границите на IX-X в.

135. ПЪРВОНАЧАЛНА КРЕПОСТНА СТЕНА НА СТОЛИЧНИЯ ДВОРЦОВ ЦЕНТЪР. Обхваща южната половина на Вътрешния град. Цялостно проучени са южното, източното и северното ѝ трасе, за западното разполагаме с отделни сведения. Ширина на основата 3,20 м, а на надземния градеж от едри варовикови квадри - 2,80 м, IX-X в.

Южната крепостна стена следва права линия в посока изток-запад с леко отклонение на юг. Дължина 148 м, запазена в отделни участъци до три реда от суперструкцията. В двата края кръгли кули с външен диаметър 9 м. Изтеглена към източния край, на 12 м от ъгловата кула монументална порта. В план тя се състои от четири квадратни помещения, по две отстрани на прохода и издаващи се навън и навътре от куртината на стената. Над засводения проход четирите помещения са били обединени в надвратна кула. Трасето на източната крепостна стена преминава по ръба на терасата, заета от Вътрешния град (Дворцовия център) с дължина 400 м. В северния край завършва с кръгла кула, а в средата се намира порта-съоръжения, еднакви с тези по южната стена. Северният участък на стената е с дължина 404 м и завършва с кръгла кула. По-близо до източния край на трасето ѝ е разположена порта от известния вече тип. Западната крепостна стена, попадаща в самото подножие на Зъбуите, не е проследена при разкопки. Някои наблюдения показват, че в южния си край прави чупка, след което се съединява с югозападната кръгла кула.[1]

Литература: 1. Иванова 1959, 133-169; Овчаров 1975, 102-118; 1985, 132-143; Аладжов 1985, 161-167; Витлянов 1985, 177-188; Рашев 1990, 69-73.

136. СЕВЕРНО РАЗШИРЕНИЕ НА ДВОРЦОВИЯ ЦЕНТЪР. Обхваща площ с правоъгълен план, чиято надлъжна ос е изток-запад. Стената, която огражда тази нововключена територия, е издигната в опус имплектум. Лицевите ѝ части са от средни по големина варовикови блокове, а вътрешността пълнеж от ломени камъни, споени обилно с бял хоросан. X в.

Южното трасе на добавката започва след фуга от североизточната кула на първоначалния Дворцов център, следва източна посока и в края на 72-метровото си протежение завършва с кръгла кула.

След нейното издигане се е получила т. нар. Чупка на източната стена на Вътрешния град. На две места са оцелели части с височина до 8 м, а останалото е запазено с два-три реда от суперструкцията. Върху блоковете са открити множество разнообразни рисунки-графити. От изток добавката е с дължина 229 м. В краищата завършва с кръгли кули, а в средата е изградена правоъгълна. В тази част е запазен сектор с височина 10 м. Върху блоковете от вътрешното му лице са врязани рисунки и старобългарски надписи. Северната крепостна стена е с дължина 558 м и завършва в краищата с кръгли кули. Между тях на равни разстояния са изградени четири кули с правоъгълен план и порта от плисковско-преславски тип. В основи тя наподобява портите от южната част на града, но в устройството й се отбелязват и някои отлики. В общия план на стената три четвъртити кули заемат пространството между портата и северозападната кула и една е поместена в участъка до североизточната кула.

В следстоличния период на Преслав (XI-XIV в.) стената на Вътрешния град заедно с разширението от север не губи напълно защитните си функции. В отделни нейни сектори и съоръжения личат преправки и укрепвания. През този период е обитаема южната порта. След разрушение в края на X в., през XIII в. се изгражда отново югоизточната кръгла кула на северната добавка. На отделни места покрай вътрешното лице в различно време са издигнати леки еднонделни и двуделни постройки - жилищни и производствени. В една от тях е открит кирилски надпис от XII-XIII в. за куманските нашествия. По протежение на северната стена на първоначалния Дворцов център е разположен християнски некропол (XI-XIII в.).[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 190-192; Овчаров 1975, 102-118; Лисицов 1979, 177-189; Овчаров 1985, 143-149; Гатев 1985, 189-200; Бояджиев 1993, 178-189; Нешева 1979, 53.

137. КРЕПОСТНА СТЕНА НА ПРЕСЛАВСКИЯ АУЛ. Най-ранното укрепление на Преслав е издигнато на същата тераса, където по-късно е разположен Вътрешният град. Било е защитено от каменна крепостна стена, от която са разкрити южното и част от източното й трасе. Запазена е със субструкцията си от речна баластра, но надземният й градеж е бил от големи варовикови квадри, споени с хоросан. Първа четвърт на IX в. Около средата на IX в. е предприето разширение на аула в южна и източна посока.

138. КРЕПОСТНА СТЕНА НА РАЗШИРЕНИЕТО НА ПРЕСЛАВСКИЯ АУЛ. Попада в южната половина на столичния Вътрешен град. Южното й трасе с дължина 116,50 м го пресича на 35-40 м северно от неговата южна стена. В краищата завършва с кръгли кули, след които чупи към север. На 68 м от източната кула е издигната порта, съставена от две плътни в основата си крила, издадени към вътрешността на укреплението. При западното е изградена масивна стълба. От източното трасе са разкрити 65 м с порта и от тази страна. От запад, на 58 м от кулата, стената прави чупка на запад, продължава в северна посока и след 11 м достига южната стена на първоначалния аул. Надземният градеж на тази крепостна стена е бил с ширина 1,80 м и височина 7 м, а височината на портата е достигала 9 м. Зидарията е от едри варовикови квадри в опус квадратум. Спойката е бял хоросан, а фугите по двете лица са обмазани с червен. Първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. Бонев 1991, 259-271; 1993, 101-108, обр. 1, 3, 4.

II. ДВОРЦИ, ЦЪРКВИ, ДРУГИ СГРАДИ И СЪОРЪЖЕНИЯ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД.

139. ЦЕНТРАЛЕН ДВОРЦОВ АНСАМБЪЛ. Почти в центъра на столичния Вътрешен град. Комплекс със сложна планова схема, обединена около два главни корпуса: Голям дворец (Тронна зала) от изток и Малък дворец (Жилищен) от запад, свързани с издължена триделна постройка. Към тях се отнасят още няколко постройки с верижен план от юг, които са в процес на проучване. IX-X в.

140. МАЛЪК ДВОРЕЦ. В западната, най-висока част на територията, заета от дворцовия ансамбъл. В приземието си сградата е с правоъгълен план, ориентиран север-юг. В началния период на изграждането й на южната страна е била с широка апсида. През средата по надлъжната ос е прокарана основа за стълбове, поддържали пода на етажа. Този първоначален план е подлаган на няколкократни преустройства, при които през средата е оформен надлъжен коридор с по три правоъгълни помещения от двете му страни. Апсидата губи значението си и върху нея ляга четириъгълно помещение, а от север е прибавено просторно преддверие. Около сградата е издигната масивна каменна стена, която поддържа изкуствените насипи вътре. IX-X в.[1]

Литература: 1. Станчев 1968, 58-66; Ваклинов 1981, 135-136.

141. ТРОННА ПАЛАТА. Източно от Малкия дворец, главна постройка в Дворцовия ансамбъл. Правоъгълен план, ориентиран север-юг, с дължина 35 м и ширина 22 м. Разкритото при разкопките приземие е разделено на две части. Северната е оформена като триделно преддверие и е била официалната входна част на сградата. Южната част е разделена от надлъжни зидове на централна зала, фланкирана от

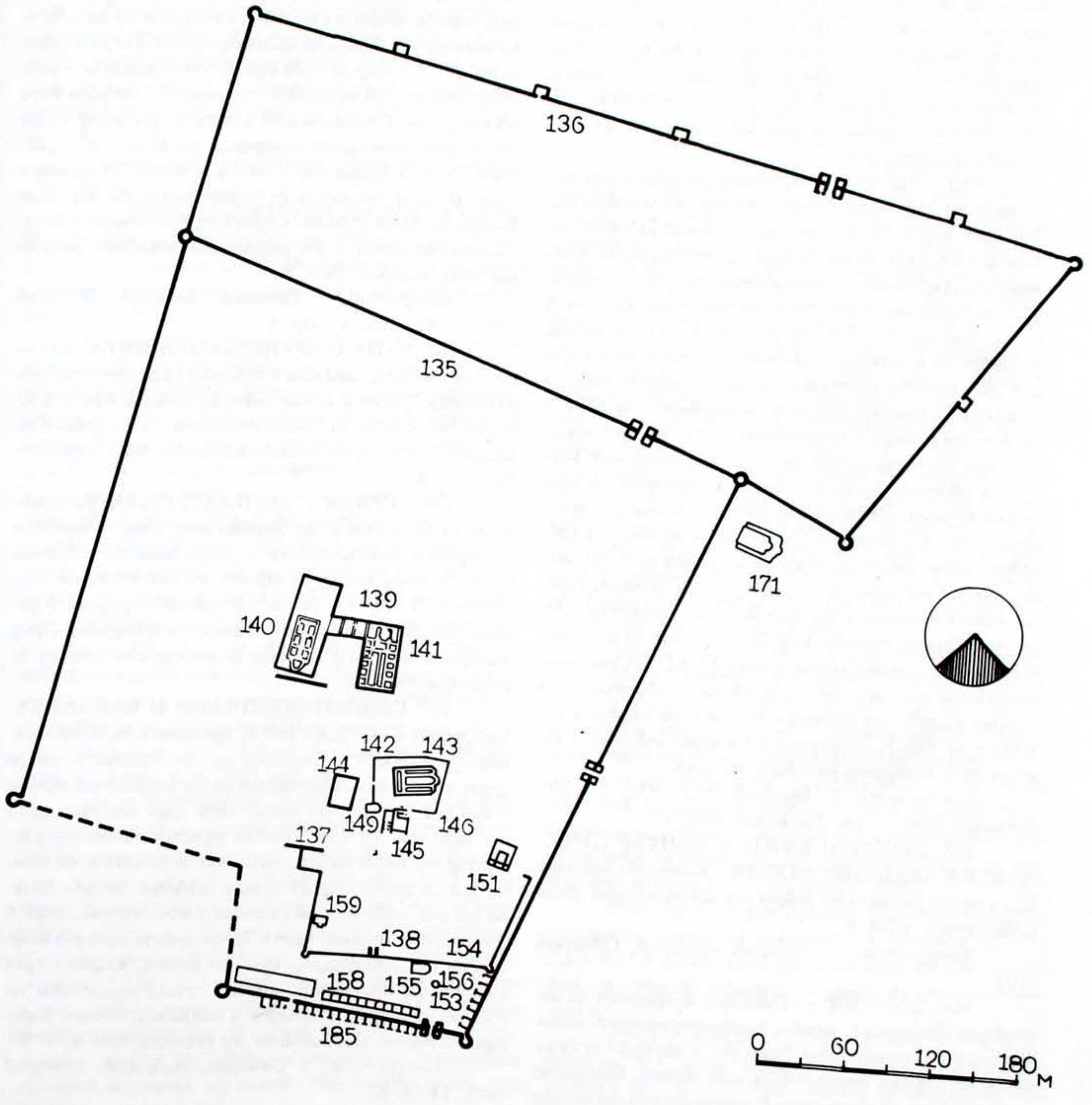

странични крила с по четири правоъгълни помещения. Етажът е повтарял това разпределение с изключение на средния надлъжен зид в приземието, който е служил за поддържане на пода в Тронната зала. Външните стени са разчленени от лизени, които във височина са продължавали като колони, поддържащи подпокривния корниз. На изток и юг от Тронната палата настилка от големи варовикови плочи. При проучването на сградата са открити забележителни образци на декоративната каменна пластика: колони, капители, бази, корнизи, мраморни плочи с палметови фризове. Х в.

Върху терена на столичния дворцов комплекс са засвидетелствани редица останки от активен живот през XI-XIV в. Установен е планът на някои по-големи и по-добре запазени сгради, отчетливо се проследяват гробовете и многобройните ями, перфорирали нагъсто незастроените площи. След края на Х в. до средата на XI в. разрушенията са частични, поправките и новите постройки са със солиден градеж. Каменните настилки и старото ходово ниво са запазени. Големите промени настъпват след XII в. и касаят характера и предназначението на комплекса. Основно преустройство претърпява западният корпус на двореца, като е запазен коридорът по надлъжната му ос. Свободните дворни и площадни пространства са застроени. Оформят се жилищни и производствени части на квартала, развил се върху този терен. Открити са останки от две солидни сгради, зидани наземни и вкопани жилища, производствени съоръжения, битови ями. Интензивно се използва некрополът, чието начало е през XI-XII в. Сред множеството находки от тази епоха - съкровище от златни и сребърни накити и монети от първата половина на XIII в., положени в каменно ковчеже и укрити през втората половина на века.[1]

Литература: 1. Миятев 1926-1931, 189-200; Станчев 1968, 51-58; Ваклинов 1981, 136.

142. ДВОРЦОВ КУЛТОВ ЦЕНТЪР (ПРЕСЛАВСКА АРХИЕПИСКОПИЯ). Комплекс от църкви и други постройки южно от централните дворцови сгради. IX-X в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров, 1991.

143. ДВОРЦОВА ЦЪРКВА. В средата на ансамбъла. Запазена в основи, които очертават плана. Трикорабна, триапсидна базилика с нартекс и екзонартекс. Отвън апсидите са петстенни. Фасадите на базиликата са разчленени в определен ред от мощни пиластри и полуколони. Делението на трикорабното наосно пространство е от две редици колони, детайли от които са открити в насипа. IX-X в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 13-32, план II, III.

144. ПРЕДСТАВИТЕЛНА СГРАДА ЗАПАДНО ОТ БАЗИЛИКАТА ("АРХИЕПИСКОПСКИ ПАЛАТ"). Постройка със сложен план и монументален квадров градеж, ориентирана с дългата си ос север-юг. Размерите ѝ са 22 х 17 м. Приземието, разкрито на места с цокълния ред от градежа, е разделено на три кораба, всеки от които е разчленен по на няколко помещения. Официалният триделен вход на сградата е от север и въвежда в централната част, разделена на три нееднакви помещения с по един вход помежду им. Страничните части се състоят също от по три помещения, средните от които са с дължина 11 м, а крайните - малки с почти квадратен план. В тези от запад са вградени кръгли тухлени колони за вити стълби. Сградата е свързана с базиликата от изток с две редици от стълбове, носили покрита галерия. IX-X в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 32-42, план V, обр. 51.

145. БАНЯ В АРХИЕПИСКОПИЯТА. Южно от базиликата, запазена с няколко реда от суперструкцията. Състои се от няколко помещения, в южното от които са отоплителните ѝ съоръжения. Банята е претърпяла няколкократни преустройства. IX-X в.

146. СГРАДИ С ВЕРИЖЕН ПЛАН. Разположени на юг и изток от базиликата. Това са няколко постройки, съществували и разрушени по различно време, поради което основите им най-често се застъпват. В план те са съставени от наредени в редица квадратни или правоъгълни помещения. Пред фасадите на някои от тях се откриват стъпки за колонада. IX-XI в.

147. ВОДОСНАБДИТЕЛНИ И КАНАЛИЗАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ. Архиепископският комплекс е снабден с водопроводи за банята и някои други постройки. Съставени са от керамични тръби с или без хоросаново легло. При един от тях част от трасето му е от оловни тръби с по-тесен диаметър от този на керамичните. В рамките на комплекса са засвидетелствани и сектори от два зидани канала, събирали отпадъчни и атмосферни води в централния (голям) канал. Последният пресича комплекса от северозапад към югоизток, където през източната крепостна стена напуска пределите на Вътрешния град. Изграден и покрит с големи варовикови плочи. Височината му достига 0,80 м. Х в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 11-13, 32.

148. ОГРАДНИ СТЕНИ. Каменна ограда затваря около базиликата неправилен четириъгълен двор, други две ограждат дворни пространства северно и южно от архиепископския палат. Оградните стени са издигнати по-късно, при преустройство на комплекса и подчертават дворно-площадната схема в изграждането му. Х в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991.

149. МАЛКА ЦЪРКВА В АРХИЕПИСКОПИЯТА. До югозападния ъгъл на оградната стена на базиликата, като апсидата ѝ опира в западната фасада на банята. Кръстовидна с полукръгла апсида и еднокорабен притвор. Дължина 10,60 м и ширина 5,40 м. От типа на кръстокуполните църкви със запълнени междурамия. От нея произхожда голямо количество фрагменти от мазилка със стенописи. Края на Х в. - XI в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 43-44, обр. 53.

150. СГРАДА ЮЖНО ОТ МАЛКАТА ЦЪРКВА. Правоъгълна с ориентация изток-запад. Размери 8 х 6,5 м. Състои се от две помещения с различна дължина. Функционално свързана с малката църква. Края на X-XI в.

С някои преправки и преустройства култовият център запазва облика си до средата на XI в. Големите разрушения, ремонти и малкото нови строежи са от края на XII - средата на XIII в. През този период вероятно е била издигната малка църква върху източната част на дворцовата базилика. На различни места, в това число и в архиепископския палат, са открити останките на малки жилища, изградени от камък и кал направо върху подовите настилки на сградите или по обширните плочници. По терена са пръснати множество битови ями. Ямите около основите на малката църква са запълнени със стенописи. Около дворцовата базилика, северно от нейната оградна стена и при малката църква са разположени християнски некрополи, използвани най-интензивно до средата на XIII в.[1]

Литература: 1. Овчаров, Аладжов, Овчаров 1991, 45; Евтимова 1993, 180-186.

151. АДМИНИСТРАТИВНА СГРАДА. Източно от дворцовия култов център. Ориентирана север-юг, със сложен план, съставен от два вместени един в друг правоъгълни корпуса и обособени помещения в северните ъгли. Изградена от големи варовикови квадри и с богата архитектурна декорация. В строителната ѝ история се отбелязват няколко периода. В края на съществуването си през XI в. тя е изпълнявала административни функции, за което говорят откритите около нея над 400 оловни византийски печата. На север от сградата е разгърната обширна настилка от големи варовикови плочи. IX-XI в.

В края на Х и през XI в. около административната сграда е издигнат комплекс от постройки и съоръжения. Двуделна сграда в посока изток-запад е опряна в източния зид на административната. Друга с четири помещения заема терена от северозапад. Приземните им помещения са застлани с тухли, а в някои от тях под нивото им са вкопани зидани двуделни пещи.

През XI-XIV в. административната сграда и комплексът около нея са разрушени. Площта е застроена отново с леки паянтови жилища и полуземлянки. Свободните части са перфорирани нагъсто от битови ями. На север от тези късни градежи са разкрити 25 гроба, вероятно от по-голям некропол и в тази част на къснасредновековен Преслав.[1]

Литература: 1. Йорданов 1993, 232.

152. ДВОРЦОВ ПЛОЩАД В ЮЖНАТА ЧАСТ НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД. Оформен от няколко постройки пред южната порта. С важно значение за цялостния градоустройствен облик на дворцовия център и изобщо за живота в столицата през Х в.

153. ИЗТОЧНА ВЕРИЖНА СГРАДА. Долепена до източната крепостна стена, като началото ѝ е в непосредствена близост до югоизточната кръгла кула. Състои се от седем следващи едно след друго правоъгълни помещения с обща дължина 45 м. Входовете им са от запад към вътрешността на града. Квадровият градеж със значителна ширина показва, че сградата е имала и горен етаж. В стаите на този етаж се е влизало през галерия, развита пред западната фасада на постройката. Х в. В края на същото столетие сградата е разрушена. Съществуват данни за възстановяването ѝ в периода XI-XIII в., когато в градежа са използвани сантрачи. Вероятно се отнася за частични преправки.[1]

Литература: 1. Иванова-Мавродинова 1966, 31.

154. СЕВЕРНА ВЕРИЖНА СГРАДА. Корпусът и е в посока изток-запад, успореден на южната крепостна стена. Началното ѝ помещение опира в източната крепостна стена. В процес на проучване. Засега са разкрити напълно седем помещения и част от осмо, наредени в редица с обща дължина 48 м. Ширината на сградата е 6,40 м. Пред южната фасада стъпки за колонада, поддържала галерия за подход към помещенията на етажа. Х в.

През XI в. върху руините на тази сграда е издигната еднокорабна постройка с каменен градеж. През XIII в. теренът е пресечен нагъсто от битови ями, на отделни места са вкопани жилища-полуземлянки.[1]

155. КРЪСТОКУПОЛНА ЦЪРКВА. Разположена на 28 м срещу западната половина на южната порта и на 0,30 м от южната стена на предстоличното укрепление. Размери: дължина 13 м, ширина 7 м. Запазена с подложката за основи от дребни варовикови камъни. Църквата е от типа на кръстокуполните с вписан кръст и свободни междурамия. Има три апсиди. Подкуполният квадрат се е образувал от четири колони, върху които са стъпвали барабанът и куполът. Притворът е едноставен, като дългите му стени членят пиластри в ос с приапсидните стълбове. X в.[1]

През XI в. около църквата се разполагат първите гробове от християнски некропол, използван най-интензивно през XII-XIII в., когато се превръща в един от най-големите в следстоличен Преслав. Разкрити са над 200 гроба, които са оформени като четириъгълни ями без или с ограждане от ломени камъни, плочи, тухли, керемиди или сполии от по-ранните градежи.[1]

Литература: 1. Бонев 1992^{а}, 44-49.

156. ДЕКОРАТИВЕН БАСЕЙН. Уникално водно съоръжение, разположено на 23 м срещу източната половина на южната порта. Изграден от големи варовикови квадри, споени с бял хоросан. Отвън с кръгла форма, а отвътре с осмостенно очертание, оформено с тухлена зидария, чиито фуги са запълнени с червен хоросан. Диаметър 5,60 м. Дъното му е било застлано с квадратни мраморни плочи. Върху широките 1,40 м стени е стъпвала колонада, поддържала вероятно купол. X в.[1]

Литература: Бонев 1993^{б}, 52-67.

157. ВОДОСНАБДИТЕЛНИ И КАНАЛИЗАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ. През площада преминава мрежа от водопроводи и канали, свързани предимно с устройството на басейна. От север към него води един от централните градски водопроводи от керамични тръби, положен в легло от водоустойчив хоросан. Друг водопровод води началото си от самия басейн и сочи югоизток. При пълното изпразване на басейна водата се е отичала от зидан канал с плочесто покритие към югоизточния ъгъл на крепостта. Подобен канал е отвеждал отпадъчните води от северната верижна сграда към големия канал в центъра на града. IX-X в.[1]

Литература: Бонев 1993^{б}, 55-60.

158. ВЕРИЖНА СГРАДА ПРИ ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА НА СТОЛИЦАТА. Разположена успоредно на стената от портата до югозападната кула, като между тях е оставен коридор. Състои се от два корпуса, отделени от тесен проход, всеки от които има по 11 помещения. Входовете са от север към вътрешността на града, поотделно за всяко едно. Към западния корпус на сградата от север е добавена втора редица помещения, подредени също верижно.[1]

Литература: 1. Михайлова 1991, 273-284.

159. БАНЯ ВЪВ ВЪТРЕШНИЯ ГРАД. В западната част на Вътрешния град, до западното трасе на стената от разширението на преславския аул. Правоъгълна постройка с дължина 8,40 м и ширина 5,80 м. В плановата ѝ схема са включени преддверие, къпалня, помещение с вана и помещение за отопление. В помещението с ваната са запазени останки от хипокауст. В строителната история на този паметник се забелязват редица преустройства. В началния период от съществуването ѝ от запад след тесен проход се издигала правоъгълна постройка, впоследствие разрушена при издигането на западната крепостна стена на предстоличното укрепление. IX-X в.[1]

Литература: 1. Акрабова-Жандова, Василева 1976, 258-268.

III. ПАМЕТНИЦИ ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД.

160. СГРАДА С ВЕРИЖЕН ПЛАН. На територията на съвременния стадион в Преслав. Корпусът ѝ включва три помещения в редица с посока изток-запад. Сега заровена под дренирания терен на футболното игрище. X в.

161. ЦЪРКВА № 8. В североизточния ъгъл на градския парк в Преслав, на около 350 м от северната порта на Външния град. Размери: 9,60 x 4,90 м. Състои се от едноставен притвор, квадратен наос и еднοделен олтар с полукръгла отвътре апсида. Единственият вход е от запад. В южната част на притвора - гроб. Наосът е скъсен от изток от силно изнесена напред олтарна преграда. Има форма на кръст, в ъглите на който се образуват масивни стълбове. Църквата е от типа на кръстокуполните с квадратен наос, без свободни подпори. X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 200; Тотев, Георгиев 1979, 25-31.

162. ЧАСТ ОТ ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС. В новите гробища на Преслав. Открити са пет помещения в редица с надлъжна ос север-юг. Крайното от север продължава под ъгъл към запад, което подсказва наличието на втори корпус на комплекса. Градежът и материалите го датират в края на IX - началото на X век. Сега под нивото на съвременния терен.[1]

Литература: 1. Тотев 1972, 50-51, обр. 4.

163. СРЕДНОВЕКОВЕН НЕКРОПОЛ. В югоизточната част на новите гробища, в близост до описаната по-горе гражданска постройка. Открити са няколко гроба с християнски погребален обред. В един от тях следи от дървен саркофаг, а сред инвентара сребърна чаша с богата релефна растителна украса и надпис с името на жупан Сивин. IX-X в.[1]

Литература: 1. Тотев 1972^{а}, 42-50.

164. КОЛЕКТОР НА ВОДОПРОВОДА НА СРЕДНОВЕКОВЕН ПРЕСЛАВ "ГЕРЦА". В близост до югозападния край на съвременните гробища, под

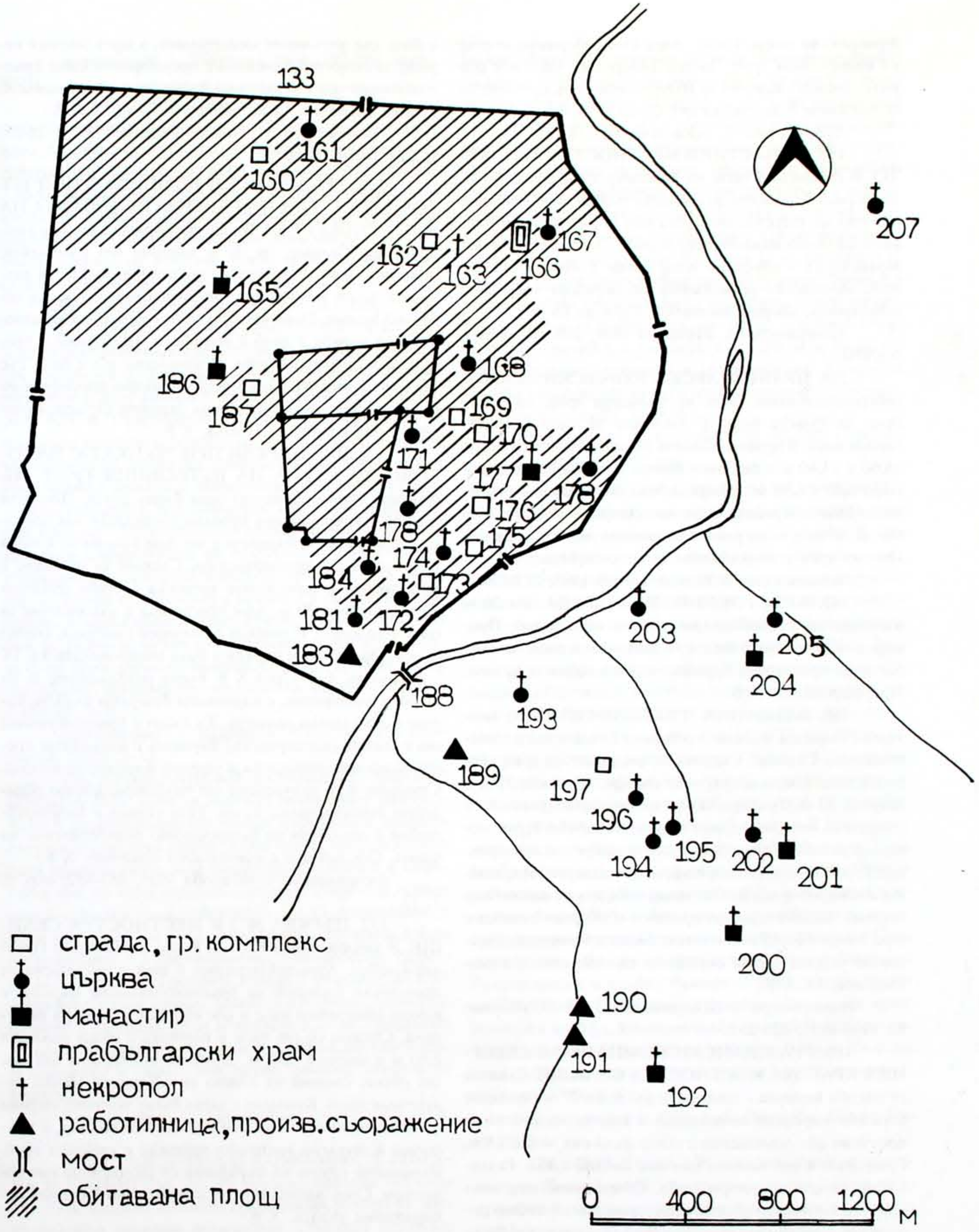

трасето на пътя, който води към северната порта на Вътрешния град. Зидана квадратна шахта с две разклонения - едното за Вътрешния град, другото за строежите в местността Селище. X в.[1]

Литература: 1. Джингов 1963, 30-36.

165. МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА ЧЕРЕШЕТО. В северната част на Външния град, върху висока тераса в близост до днешния Ловен дом. Сега под нивото на терена, отчасти под асфалтирания паркинг. Включва манастирска църква с базиликален план, трапезария - двуделно помещение с апсида от изток, монашеско общежитие от верижно подредени помещения, дворни настилки. Края на IX в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 208, 211, табл. XXVIII.

166. ПРАБЪЛГАРСКИ ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ. В североизточната част на Външния град, на левия бряг на Румска река. С типичен за тези култови сгради план: в правоъгълната външна част с размери 16,60 x 13,40 м е включен втори правоъгълник с размери 6,80 x 6,40 м. Вътрешното помещение е изместено към северната част на постройката, при което се е получила различна ширина на коридорите. Ориентиран с надлъжната си ос север-юг. IX в.[1]

Литература: 1. Тотев, Бонев 1992, 222-230.

167. КРЪСТОКУПОЛНА ЦЪРКВА. На 20 м източно от езическия храм. Силно обезличена. Принадлежи към църквите с кръстокуполен план от съкратения преславски вариант с две колони за купола. Преустроявана. X в.

168. БАЗИЛИКА "ГЕБЕКЛИСЕ". Върху неолитна селищна могила в северния висок край на местността Селище. Състои се от притвор и трикорабен наос с три полукръгли апсиди. Дължина 32 м и ширина 20 м. Трикорабното наосно пространство е разделено от две редици зидани стълбове върху мощен стилобат. Подобен пресича напречно централния кораб и вероятно е поддържал галерия. Издигната с квадров градеж. От запад пред централния вход портал. Едноставният притвор е свързан с наоса с три входа. Църквата е имала богата мраморна пластична украса, части от която са открити при разкопките. IX-X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 195-197; Иванова 1926-1931, 229-232.

169. ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС В СЕВЕРНИЯ КРАЙ НА МЕСТНОСТТА СЕЛИЩЕ. Състои се от два корпуса - западен с дължина 47 м от шест верижно наредени помещения и южен, от който са проучени две помещения с обща дължина около 13 м. Градежът е от ломени камъни, споени с кал. Различават се две преустройства. Свързаните под ъгъл корпуси затварят дворно пространство, в което попада кръстокуполна църква. Първоначално църквата е била със запълнени междурамия, а през втория период на съществуването ѝ е преустроена като кръстокуполна от съкратения вариант с две колони за купола. Дължина 12 м, ширина 6,30 м. IX-X в.[1]

Литература: 1. Тотев, Георгиев 1979, 18-25; Бонев 1993^{a}, 56-69.

170. ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС ПОД ИЗТОЧНАТА СТЕНА НА СЕВЕРНАТА ДОБАВКА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД. Върху стръмния склон над местността Селище, на 80 м западно от комплекса, описан по-горе. В процес на проучване. Засега са разкрити шест помещения от разгърнат с посока север-юг корпус. Пред тях от изток неголяма кръстокуполна църква с гроб в притвора. Църквата е претърпяла преустройство. В началото тя е била със запълнени междурамия в подкуполното пространство, а по-късно от съкратения вариант (кръстокуполен) с две колони за купола. X в.

171. ДВЕ ЦЪРКВИ ПРИ "ЧУПКАТА" НА ИЗТОЧНАТА СТЕНА НА ВЪТРЕШНИЯ ГРАД. Издигнати последователно една върху друга. Долната църква е кръстовидна куполна постройка от цариградския (сложен) вариант с четири колони за купола и предапсидно пространство. Състои се от наос с три апсиди и триставна нартика с обща дължина 29 м и ширина 20 м. Към протезиса и дяконикона са долепени крила. В олтара е изграден синтрон, което подсказва, че тази църква е била митрополитска. IX - начало на X в. През X в. върху развалините ѝ, на широка платформа, е издигната втората църква, която е с по-малки размери. Тя също е кръстокуполна от сложния (цариградски) вариант с издължени предапсидни пространства и четири подпори за купола. Стените ѝ са разчленени от пиластри, които образуват едностъпални ниши. Тази украса е конструктивна и отговаря на вътрешното разпределение на храма. От запад е с едноставен притвор. X в.[1]

Литература: 1. Иванова 1955, 463-482, обр. 2, 7, 12.

172. ЦЪРКВА № 3 В МЕСТНОСТТА СЕЛИЩЕ. В местността Радула, вляво от шосето Преслав-Сливен. Архитектурният ѝ тип е съкратеният преславски вариант на кръстокуполните църкви, с почти квадратен наос и две свободни подпори за купола. Състои се от наос и нартика с обща дължина 8,60 м и ширина 6,30 м. Дълбока полукръгла апсида, от двете страни на която са оформени малки полукръгли ниши. Куполът е лягал върху челните страни на приапсидните стълбове и двойката колони. В покрития с тухлена настилка нартекс е открит гроб. Външните стени на църквата са разчленени от пиластри. Сред находките са детайли от каменна декоративна украса. X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 197-198, табл. XVII.

173. ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА. Недалеч от североизток на църква № 3. Включва седем свързани в редица правоъгълни помещения, ориентирани североизток-югозапад. Обща дължина 53 м, ширина 7,40 м. Вероятно е част от по-голям комплекс, към който се е отнасяла още неразкритата църква или църква № 3. Според находките едни от помещенията са служили за живеене, други са били с производствено и стопанско предназначение. IX-X в.[1]

Литература: 1. Чангова 1969, 211-229.

174. ЦЪРКВА № 4 В МЕСТНОСТТА СЕЛИЩЕ. В югоизточния край на местността, източно от църква № 3. Кръстокуполна с притвор, квадратен наос и три апсиди с обща дължина 9,60 м и ширина 6,90 м. Притворът е с три входа - по един на тесните страни и централен от запад. От двете му страни са вградени правоъгълни ниши. В наоса една двойка колони в западната му част и двойка зидани стълбове при апсидите оформят подкуполния квадрат. Централната апсида отвън е многостенна, а страничните са полукръгли. Отвътре олтарното пространство е напълно развито, като трите му части са свързани с проходи в приолтарните стени. Надлъжните стени, както и западната отвън са разчленени от двустъпални слепи арки. Градеж от грубо одялани камъни, споени с хоросан. Сред находките: фрагменти от корнизи, капители, плоча с кръст. X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 198-199; Бояджиев 1963, 10-15.

175. ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС ОКОЛО ЦЪРКВА № 4. Това са няколко постройки, разположени в пространството между църквата и южната външна крепостна стена, като засега остава неясно дали принадлежат към ансамбъл, включващ и църквата или са били отделно от нея. Първата сграда има Г-образен план, образуван от 11 помещения, с обща дължина 45 м и различна ширина. Втората, южно от църквата, е с две отделения и преддверие. Размери 18,50 x 4,80 м. Третата сграда е долепена до южната крепостна стена. Запазена е в много лошо състояние с дължина 25 м и ширина 5,25 м. Градежът на целия комплекс е от ломени камъни, споени с кал. В сградите и около тях пещи, огнища, корита за хоросан. IX-X в.[1]

Литература: 1. Антонова, Дремсизова 1968, 158-172.

176. ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС С ЦЪРКВА И ГРОБНИЦА. На 30 м северозападно от църква № 4. Сложна планова композиция, която включва няколко десетки помещения, свързани верижно, които образуват отделни корпуси. Четирите външни крила са разположени около двор, който е разчленен на шест части от верижни по план постройки или оградни стени. Многобройните помещения, някои от които са само приземията на двуетажни сгради, са използвани за жилища, стопански и производствени цели. В северния двор на ансамбъла е поместена църква с долепена към северната ѝ стена зидана фамилна гробница. Църквата е кръстокуполна с четири колони за купола. Дължина 11 м, ширина 6 м. Състои се от едноставен притвор, наос, разделен на три части от надлъжни стилобати и три полукръгли апсиди. Гробницата от север е почти квадратна постройка с размери 6 x 6,10 м и вход от север. Вътрешността ѝ е разделена на 10 гробни камери - по пет от запад и изток, отделени от тънки тухлени зидове. IX-X в.[1]

Литература: 1. Чангова 1976, 93-103; Попконстантинов 1980^{a}, 124-128.

177. МАНАСТИР С ЦЪРКВАТА НА ЧЪРГУБИЛЯ МОСТИЧ. В източния край на местността Селище, северно от описания по-горе комплекс. В процес на проучване. Корпусите му са от верижно подредени помещения. Разкритите от запад, север и юг жилищни крила, битови и стопански сгради затварят двор, в който се издига централната манастирска църква, открита при разкопки през 1952 г. Тя е от типа на кръстокуполните с вписан кръст и свободни междурамия, с четири подпори за купола. Състои се от притвор, наос и три полукръгли апсиди с обща дължина 14,80 м и ширина 12 м. Освен централния вход от запад, притворът е бил и с вход от юг. Солиден градеж от ломени камъни, споени с хоросан. Богата архитектурно-пластична украса. В притвора, покрай надлъжните стени в наоса и в приолтарната част са вместени зидани гробни камери. Особен интерес представлява една от тях при северната стена на църквата, за покритие на която е поставена варовикова плоча с надпис, посветен на ичиргубоила при царете Симеон и Петър - Мостич. Сред останалите находки оловни печати на цар Симеон и Георги монах и синкел български. Към същия комплекс по всяка вероятност принадлежи и още една, по-малка църква, която остава на изток от проучените части, във все още неразкопан терен. Тя е от кръстовидния тип със запълнени междураменни пространства. IX-X в.[1]

Литература: 1. Станчев, Иванова, Балан, Боев 1955.

178. ЦЪРКВА № 2. В западния край на местността Селище, под Радула чешма, на границата между равнината и стръмния бряг на терасата, носеща крепостта на Вътрешния град. Разкрита отдавна, без обнародван план. Съобщава се, че в притвора й е бил поместен гроб в зидана камера с покритие от варовикова плоча. Сега под нивото на съвременния терен. X в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1930, 197.

179. **ЦЪРКВА № 5**. В източния край на местността Селище, близо до източната външна крепостна стена. Принадлежи към типа на кръстокуполните църкви, без свободни подпори за купола. Състои се от нартекс, почти квадратен наос и една апсида, полукръгла отвътре и многостенна отвън. Дължина 10 м, ширина 6,80 м. Притворът е едностaвен с входове от запад и юг. Северната му стена е изградена от тухли, а до нея е вместен гроб. Западните междурамия в наоса са заети от масивни зидани стълбове, а на изток, от двете страни на апсидата, са оформени малки ниши, които не се изявяват навън. Градеж от ломен камък с хоросан, в който се откриват множество преупотребени архитектурни детайли. X-XI в.[1]

Литература: 1. Господинов 1916, 159-160, обр. 164.

180. **ЧАСТ ОТ ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС**. Попада на север от заровената църква № 2. Проучен в недостатъчна степен, поради което за плана му не може да се каже много. По-специален интерес представлява включеното в рамките на комплекса зидано кръгло съоръжение. X в.

181. **КРЪГЛА (ЗЛАТНА) ЦЪРКВА**. Разположена върху изкуствена тераса, укрепена от изток със солидни подпорни зидове, на около 250 м от южната порта на Вътрешния град, вдясно от шосето Преслав-Сливен, недалеч от устието на Герловския пролом. В плана й са включени кръгъл наос с диаметър 10,50 м, притвор и атрий. Наосът е разчленен от дванадесет полукръгли ниши. Източната е уголемена, за да се развие олтар, а в три от западните са вместени входове. Пред масивните полупиластри, делящи нишите, са се издигали дванадесет колони от бял мрамор, които са поддържали околовръстната галерия и втори ред от колони за носенето на купола. Отвън нишите са многостенни, ограничени от пиластри. Притворът е тристaвен, разделен от две двойки колони. В западните му ъгли са се извисявали кръгли кули, в северната от които е била развита дървена стълба за изкачване към етажа и за подход към галерията на наоса. От двете си страни притворът е обхванат от по едно помещение, като в южното е бил изграден мраморен баптистерий. Атрият не е свързан конструктивно с основния корпус на църквата. Стените му, както и в наоса, са разчленени от полукръгли ниши. Пред пиластрите, които ги отделят една от друга, мраморни колони са поддържали тесен портик. Отвън нишите на атрия са също полукръгли, отделени от колони. Входовете към църквата от запад, юг и изток са снабдени с портали. В средата на атрия се намира дълбок кладенец. Кръглата църква е била с изключително богата вътрешна и външна украса. При разкопките са открити голямо количество мраморни и варовикови детайли от архитектурно-пластичната й украса: колони, капители, корнизи, разноцветни мрамори от подови настилки, плочи с растителни орнаменти, пиластрови капители с животински изображения и др. Към интериора й са се включвали и произведения на други художествени занаяти като рисувана керамика, стъклени смалти за мозаечни пана, резбована кост. Анализът на архитектурния тип на църквата показва, че тя принадлежи към постройките с централен план (ротонди). Върхово достижение в средновековната българска архитектура. X в.[1]

Литература: 1. Миятев 1932.

182. **МАНАСТИР НА ЮГ ОТ КРЪГЛАТА ЦЪРКВА**. В процес на проучване. Разкрити са два корпуса от верижно подредени помещения с различна дължина. Северният включва пет помещения, свързани с жилищните нужди на манастирските обитатели. Посредством ограден зид той се свързва със западната редица помещения. При нея се наблюдават преустройства, като върху разрушената й до основи южна част са издигнати нови сгради, останали обаче непроучени. В средата на отворения към юг (?) двор е поместена постройка с правоъгълен план и особено големи размери. Към същия манастирски ансамбъл принадлежат и две частично проучени сгради на 40 м южно от централните. В някои от техните помещения са засвидетелствани следи от производство на стъклена мозайка. Сред другите находки: фрагменти от рисувани белоглинени плочки, художествена кост, битова керамика. X в.[1]

Литература: 1. Тотев 1987, 120-128; 1992, 249-258.

183. **РАБОТИЛНИЦА ЗА РИСУВАНА КЕРАМИКА**. На 120 м южно от Кръглата църква. Много вероятно е да принадлежи към манастира, но засега връзка между тях не е установена. Състои се от две постройки. Северната с дължина 28,75 м е от четири помещения, а южната с дължина 7,85 м включва три помещения. Градеж от ломен камък и кал. Сред находките: фрагменти от рисувана керамика, везни, оловни слитъци. IX-X в.[1]

Литература: 1. Акрабова-Жандова 1955, 487-496.

184. **ПРАБЪЛГАРСКИ ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ И ЦЪРКВА ВЪВ ВЪНШНИЯ ГРАД (НАД РАДУЛА ЧЕШМА)**. На около 150 м южно от южната порта на Вътрешния град. Две сгради, издигнати последователно една върху друга. Първоначалната се определя като езически храм и е с характерния за този тип постройки план от два включени правоъгълника. След приемането на християнството върху основите на храма е издигната църква. От изток се изгражда апсида, а на запад е пристроено преддверие. Дължина на църквата 15,50 м и ширина 12,90 м. Основите й, които всъщност са преупотребените основи на езическия храм, са с ширина 1,20 м от едри ломени камъни на хоросанова спойка. IX-X в.[1]

Литература: 1. Господинов 1916-1918, 158-159; Мавродинов 1926-1931, 223-228.

185. **ТЪРГОВСКИ ПОМЕЩЕНИЯ**. От външната страна на южната крепостна стена на Вътрешния град, западно от портата. Сграда с верижен план, съставена от 18 помещения с размери 5 x 4,60 м, долепени до южното лице на стената. Всяко помещение с вход от юг. Солидният градеж на основите подсказва, че сградата е имала и горен етаж. Влизането в него е ставало посредством надлъжна дървена галерия пред южната фасада. Находките, открити при проучванията, насочват за характера на този паметник. IX-X в.[1]

Литература: 1. Чангова 1957, 233.

186. **МАНАСТИР "ПОД ЗЪБУИТЕ"**. В северозападната част на Външния град върху площ от около 25 дка. Комплекс със сложна планова композиция, включваща десетки верижни сгради на монашеското общежитие, две манастирски църкви - главна и малка, жилище за игумена, трапезария, ателиета за различни художествени дейности, скрипторий, баня, няколко вътрешни двора, манастирски некропол, крипта, водопроводи, чешми, канали. В северната половина на централния манастирски двор се е издигала съборната манастирска църква. Тя се отнася към преславския кръстокуполен план с четири подпори за носене на купола. По протежение на северната й фасада е разположена манастирската крипта, вкопана на дълбочина 2,5 м, към която отвеждат 13 стъпала. Зиданите засводени гробни камери в нея се редуват от двете страни на тесен коридор. В западната половина на ансамбъла са поместени игуменарницата, свързана на изток с параклис и по на север луксозна баня. В плановата схема на манастира се вписват и сградите върху двете тераси на юг и изток от манастирската ограда. Тези постройки са групирани в пет редици от верижно свързани помещения, които очертават голям двор, затворен от север от южната ограда на манастира. Три от редиците затварят двора от останалите страни, а последните две го разделят на три части. В тези корпуси са се помещавали ателиетата за рисувана керамика, обработка на мрамор, резба върху кост, художествено стъкло и др. При разкопките са открити многобройни находки, които са сред най-добрите прояви на старобългарската художествена култура. IX-X в.[1]

Литература: 1. Тотев 1985, 70-84; Георгиев 1983^{a}, 81-89.

187. **СГРАДА ПОД ЗЪБУИТЕ**. На запад от Вътрешния град, в пространството между западната крепостна стена и манастира. В процес на проучване. Засега е разкрита част от корпуса на сградата, включваща верижно подредени помещения с посока изток-запад. Солиден градеж от едри ломени камъни, споени с бял хоросан и ширина на зидовете 1 - 1,20 м. При разкопките са открити десетки земеделски сечива, битова керамика и една изящна висулка от скъпоценен камък с изображение на светец в златна обкова. IX-X в.

IV. СТАРОБЪЛГАРСКИ ПАМЕТНИЦИ В ОКОЛНОСТИТЕ НА СТОЛИЦАТА.

188. **УСТОИ НА МОСТ**. На десния бряг на р. Камчия, на около 30 м от съвременния мост, свързващ старото шосе за Сливен с новия обходен магистрален път. Съоръжение с форма на издължен шестоъгълник, дълго 10 м и широко 4,50 м. Изградено от варовикови блокове, обилно споени с бял хоросан. По-навътре в реката се намира втори стълб от същия мост, видим добре при намаляване на водата. IX в.[1]

Литература: 1. Господинов 1916-1918, 160-161, обр. 165.

189. **ПЕЩИ ЗА КЕРАМИКА**. На около 1 км от моста на р. Камчия, вляво по шосето за Патлейна, вкопани в стръмния бряг. Разкрити са три пещи, двете от които едноетажни, кръгли, изградени от тухли и глина, с отвори на северозапад. Диаметърът на едната е 3,45 м, а на другата 3,50 м. Третата пещ е с по-сложно устройство. Тя е двуетажна, кръгла, с диаметър 2,38 м. Долният етаж с огнището е отделен от камерата чрез преграда с кръгли отверстия. Отворът й е откъм юг. Изградена е от тухли, споени с хоросан. X в.[1]

Литература: 1. Акрабова-Жандова 1968, 69-77; Рашев 1970, 13-16.

190. **ПЕЩИ ЗА ДЕКОРАТИВНА РИСУВАНА КЕРАМИКА**. Вкопани близо до коритото на пресъхналата днес Патлейнска река, вляво от шосето за почивната станция. Разкрити са четири пещи, градени от ломен камък и кал. Едната е кръгла с вътрешен диаметър 1,30 м и външен диаметър 2 м. Втората е полукръгла с външни размери 2,20 м, а другите две - квадратни с вътрешни страни 0,80 и 1,50 м и външни 1,10 и 2,20 м. При разкопките е постъпило голямо количество фрагментирана рису-

вана керамика с растителен и геометричен орнамент. X в.

191. ВИНАРНИЦА. В местността Патлейна, под манастирската поляна. Постройка с правоъгълен план, ориентирана север-юг, с размери 4,40 х 12 м и входове на северната и южната стена. В южната ѝ част две площадки от големи каменни плочи. На едната издълбани улеи за отичане на течности. Основите, от ломен камък и хоросан, са широки от 1 до 1,20 м. IX-X в.[1]

Литература: 1. Джингов 1961, 24-26.

192. МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА ПАТЛЕЙНА. Разположен върху дълга планинска тераса, в първата гънка на Преславския балкан, на 2,5 км южно от външната крепостна стена. В плановата схема на манастира се различават две основни части. Централното ядро е ограничен откъм изток и север с постройки и оградни зидове отворен двор, в средата на който се издига централната манастирска църква. На юг според дадеността на силно пресечения терен са развити три корпуса от верижно подредени помещения с различна дължина и ориентация север-юг. В строителната история на църквата се различават преустройства. Първоначално тя е кръстокуполна с притвор и една апсида с обща дължина 12,60 м и четири свободни подпори за поддържане на купола. При преправките страничните стени са били подсилени, изградени са две странични апсиди към олтарната част, към западната фасада са прибавени две правоъгълни помещения. Вътрешността на църквата е била с богата украса от мраморни цокълни плочи с орнаментални фризове и облицовка от рисувани керамични плочки по стените, от разноцветни мозаечни пана по пода. От север на църквата се намира монашеската крипта с шест зидани гробни камери. В сградите, оформящи двора и в трите корпуса от юг са се помещавали килиите на монашеското братство, а в приземията им складове, кухня, ателиета за рисувана керамика. Съоръжения за производствения процес са открити на няколко места както в помещенията, така и извън тях. При проучването на манастира са постъпили множество находки от старобългарския период, сред които се откроявят рисуваните керамични плочки с образи на светци и особено монументалната икона на св. Теодор. Манастирът е един от най-изявените центрове за производство на рисувана декоративна керамика. IX-X в.[1]

Литература: 1. Господинов 1914, 113-128; Бояджиев 1960, 22-33; Тотев 1993, 69-70.

193. ЦЪРКВА ПОД ДЪЛГАТА ПОЛЯНА. Вляво от моста на р. Камчия, под склона на височината Дългата поляна. Състои се от едностен притвор, наос и три апсиди с обща дължина 14,10 м и ширина 7,75 м. Наосът е с четири свободни подпори (пиластри или колони) за носене на купола и свободни междураменни пространства. На западната му стена, в ос със стъпките за подкуполните подпори, се издават два пиластра. Апсидите, отвътре полукръгли, отвън по всяка вероятност са били многостенни. В плана на наоса е включено широко предапсидно пространство. Отнася се към типа на усложнения цариградски вариант кръстокуполни църкви. Градеж от ломен камък и хоросан. X в.[1]

Литература: 1. Станчев 1948, 91-93, обр. 23.

194. ЦЪРКВИ № 1 И 2 В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. В южния край на местността, строени последователно една върху друга, като горната (№ 2) е издигната с преупотребен строителен материал от разрушената по-ранна (№ 1). Първата църква с дължина 12,50 м и ширина 8 м е стъпвала върху правоъгълен цокъл. Състои се от едностен притвор с входове от запад и север, наос и три полукръгли отвътре и многостенни отвън апсиди. В наоса четири колони за поддържане на купола. Принадлежи към разширения вариант на кръстокуполните църкви с вписан кръст и свободни междурамия и добре оформено предапсидно пространство. Външните надлъжни стени се разчленяват от плитки псевдоконструктивни ниши, разделени от пиластри с полуколони пред челата им. Основите на църквата с ширина 0,70-0,80 м са изградени от едри, грубо одялани варовикови камъни. Горната църква (№ 2) с дължина 7,80 м и ширина 5,40 м е вместена в североизточната част на по-ранната. Има притвор, наос и една полукръгла вътре и многостенна отвън апсида. По тип се отнася към кръстокуполните църкви със запълнени междураменни пространства. На мястото на протезиса е вдълбана плитка ниша. Притворът е с вход и от юг. Датировката и на двете църкви е в рамките на X в.[1]

Литература: 1. **Иванова** 1948[a], 149 - 156, обр. 1.

195. ЦЪРКВА № 3 В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. В югоизточната част на местността. В план тя е съставена от едностен притвор, квадратен наос с полукръгла отвътре и петстенна отвън апсида. Дължина 9,80 м, ширина 5,50 м. В западната част на наоса две подпори за купола, а на западната му стена и в стълбовете, запълнили източните междурамия, са иззидани правоъгълни ниши. Такива ниши са оставени и от двете страни на апсидата, както и в източната стена на притвора. Отвън стените на църквата са разчленени от едностъпални и двустъпални ниши, които отговарят на вътрешното разпределение на пространството. В северната и южната надлъжна стена на наоса са запазени отворите на две арки, запълнени с градеж от тухли, докато в останалите си части постройката е издигната от ломен камък и кал. По тип църква № 3 спада към кръстокуполните църкви с две свободни подпори за купола. Край на IX-X в.[1]

Литература: 1. Станчев 1948, 79-86, обр. 8.

196. ЦЪРКВА № 4 В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. На 60 м северозападно от църква № 3. Състои се от наос, разделен от два свободни пиластра на три кораба, полукръгла апсида и тесен притвор с вход на запад. В ос със свободните пиластри към западната стена на наоса и от двете страни на апсидата са изградени полупиластри. Разчлененото по този начин вътрешно пространство, според разкопвача, отнася църква № 4 към базиликалните постройки. Край на X - начало на XI в.[1]

Литература: 1. Станчев 1948, 86-91.

197. ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. В северния край на долината, върху Гайдарова могила. Представлява верижна постройка с три помещения, ориентирана изток-запад, дълга 20,90 м и широка 6,70 м. Вероятно част от по-голям комплекс. Пред северната дълга стена на сградата настилка от плочести камъни. Сред находките: мраморна плоча с релефен кръст, късове от корнизни дялове и мраморен капител, голямо количество битова керамика. Първа половина на X в.[1]

Литература: 1. Господинов 1948, 73-74, обр. 1.

198. ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. В началото на малка долина, вляво от черния път, водещ под местността Аврадак. Сградата е с правоъгълен план, към който от югозапад е долепено малко квадратно помещение. Дължината ѝ е 4,20 м, а ширината 9,80 м. Вътрешното пространство е разделено на пет различни по големина помещения. В две от тях са открити огнища. До северозападния ъгъл на сградата е издигната малка постройка с правоъгълен план и единствено помещение. Между двете има настилка от плочести камъни. Градеж от ломени камъни и кал. IX-X в.[1]

Литература: 1. Ангелов, Станчев 1955, 429-431, обр. 9.

199. ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА В МЕСТНОСТТА БЯЛ БРЯГ. На южната страна на долината, на юг от местността Гайдарова могила. Частично проучена, без обнародван план. Разрушена при опожаряване. Според материалите датировка IX-X в.[1]

Литература: 1. Господинов 1948, 75.

200. МАНАСТИР ПОД МЕСТНОСТТА ВЪЛКАШИНА. В югозападната част на местността Бял бряг, под северните склонове на Патлейнската планина, между височината Аврадак и Дългата поляна. Плановата схема е съставена от четири крила с верижно подредени помещения, които затварят правоъгълен вътрешен двор. В средата на североизточното крило е главната манастирска порта. В североизточния ъгъл на двора е била издигната църквата, чийто първоначален план е притежавал някои несъвършенства, поради което при строежа в наоса са предприети преправки и добавки. В субструкция църквата е с дължина 17 м и ширина 8,50 м. По тип принадлежи към съкратения преславски вариант на кръстокуполните църкви с две свободни подпори за купола. Градежът ѝ е от варовикови блокове, споени с хоросан, а на останалите манастирски сгради от ломен камък с кал. Сред находките: мраморни и варовикови архитектурни детайли, рисувани керамични плочки с растителен и геометричен орнамент, икони. Първа половина на X в.[1]

Литература: 1. Огненова, Георгиева 1955, 373-411.

201. МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА АВРАДАКА. На северните склонове на Драгоевската планина, над долината Бял бряг. Манастирските корпуси от верижно наредени помещения очертават правоъгълен двор, отворен към запад. Дългата страна на правоъгълника е 73,50 м, а късата източна страна - 37,50 м. В началото на южното крило е главната манастирска порта. Пред северната редица помещения са открити стъпки за стълбове, поддържали галерията пред етажа. Градежът е от ломен камък, споен с кал, но е бил обмазан с бяла хоросанена мазилка. На 16 м от юг, вън от манастирското общежитие, върху висок цокъл е издигната манастирската църква, дълга 12,80 м и широка 7,50 м. Състои се от нартекс с три входа, наос и три полукръгли отвътре и тристенни отвън апсиди. В подкуполния квадрат четири колони за стъпване на купола. Срещу тях в надлъжните стени и в западната стена полупиластри, а към изток два предапсидни стълба. В тази част е развито предапсидно пространство. По тип църква № 1 на Аврадака принадлежи към разширения цариградски вариант на кръстокуполните църкви. Притворът е бил двуетажен. Стълбата за подход към етажа е била вместена в южната му част, поради което входът от тази страна е бил зазидан. Външните стени на църквата са разчленени от едностъпални слепи арки. Мозаечни подови настилки в наоса, притворът застлан с мраморни бели и зелени плочи. Богата пластична украса, сред която се отличават скулптираните триизмерни животински глави. Градеж от грубо обработен варовиков камък, споен с бял хоросан. Към манастира се отнасят и две сгради, разположени на 50 м североизточно от централните корпуси. Първата е с правоъгълен план и се състои от две помещения, оградени от коридор, а втората представлява две верижни постройки, свързани почти под прав ъгъл. IX-X в.[1]

Литература: 1. **Иванова** 1948, 13-47, обр. 5, 41а, 59.

202. ЦЪРКВА № 2 В МЕСТНОСТТА АВРАДАКА. В северния край на местността, на около 300 м северозападно от църква № 1. Тя е от развития цариградски вариант на кръстокуполния план с вписан кръст и свободни междурамия. Състои се от едностаВен притвор с вход от запад, три полукръгли апсиди и наос с четири свободни подпори за купола-колони, изградени от отделни барабани. Дължина 11,50 м, ширина 6,42 м. В източната част на наоса с добре развито предапсидно пространство. Фасадите са разчленени от слепи арки, като това членение отговаря на вътрешното разпределение на сградата. Подова настилка от тухли и сиви плочи. Архитектурна украса от поясни и подпокривни варовикови корнизи. Градеж от ломен камък, споен с хоросан. X в.[1]

Литература: 1. **Иванова** 1948, 47-60, обр. 52.

203. ЦЪРКВА НА ДЕЛИ ДУШКА. На десния бряг на р. Камчия, върху северния склон на хълма Дели Душка. Църквата е дълга 8 м и широка 5,15 м. Има едностаВен притвор с вход от запад и една полукръгла апсида. Наосът представлява кръст със запълнени междураменни пространства. На надлъжните стени е имало широки арки, в които са били вместени прозорците. Западната стена е била разчленена от три едностъпални ниши, в средната от които е бил входът. Градеж от ломен камък и хоросан. Южно от църквата е пристроена гробница с размери 3,25 х 3 м. X-XI в.[1]

Литература: 1. **Станчев** 1955, 419-426, обр. 9.

204. МАНАСТИР В МЕСТНОСТТА ТУЗЛАЛЪКА. На около 3 км източно от съвременен Преслав, върху височината Тузлалъка, която затваря от север долината Бял бряг. Манастирските крила, съставени от верижно наредени помещения от север, юг и изток, ограждат двор, който от запад се затваря с олтарните части на манастирската църква и изградените от север гробници. Църквата, една квадратна постройка на юг от нея и ателието за рисувана керамика, остават извън двора, но първоначално и те са били защитени с оградна каменна стена. Църквата е с кръстокуполен план, дълга 15,50 м и широка 10 м. Състои се от едностаВен притвор, наос и три полукръгли апсиди. Междурамията на кръста в наоса пред страничните апсиди и към вътрешната страна на нартиката са оформени като малки помещения, служили и като крипти за монасите. Куполът е стъпвал на свободните ъгли на четирите помещения, към които има оставени входове откъм северната и южната стени на източното кръстно рамо. В помещенията в западната част на наоса се е влизало откъм притвора. Надлъжните стени на църквата са били разчленени от четвъртити полупиластри. Вътре стените са били богато декорирани с рисувана керамика. На юг от църквата е разположена сграда с квадратен план и с по едно квадратно помещение в четирите ѝ ъгли. На запад от нея е разгърнато във верижен план керамичното ателие на манастира, състоящо се от четири помещения. След разрушаването на комплекса върху руините на църквата е издигната еднокорабна църква, която по план се отнася към опростения вариант на преславските кръстокуполни постройки с две свободни подпори за купола. Датировката на манастирския ансамбъл се отнася в IX-X в., а на малката църква в края на X в. През XI-XIII в. част от помещенията за били обитаеми.[1]

Литература: 1. **Господинов** 1948^{a}, 97-100; **Тотев** 1982.

205. ЦЪРКВА В МЕСТНОСТТА ВЪБИЛИН ДОЛ. На север от манастира в Тузлалъка, покрай Въбилиндолската река, приток на Камчия. Състои се от притвор с вход от запад, квадратен наос и една апсида. Олтарното пространство е неразвито, но протезисът и дякониконът са отбелязани от две малки екседри от двете страни на средната апсида. Куполът е стъпвал върху стените на наосния квадрат. Северната, южната и западната стени на квадратния наос имат по две дълбоки ниши. Западната фасада е украсена с три едностъпални слепи арки, в средната от които е поместен входът. X в.[1]

Литература: 1. **Господинов** 1916-1918, 158, обр. 162.

206. БАЗИЛИКА ПРИ САКАЛОВА МОГИЛА. На 4-5 км източно от стария град, в североизточното подножие на могилата, близо до Драгоевска река - десен приток на Камчия. По план представлява трикорабна базилика с дължина 31,80 м и ширина 20,70 м с три апсиди. Централният кораб е широк 7 м - два пъти повече от страничните. Абсидите, които отговарят на всеки един от корабите от изток, са полукръгли отвън и отвътре. Пред тях по цялата ширина на базиликата минава непрекъснатата основа, върху която е стъпвала каменна олтарна преграда. Корабите са отделени от две редици зидани стълбове, стъпили върху непрекъснатата основа с ширина 1,70 м. В западния край на наоса централният кораб е пресечен от напречна основа за стълбове, подпирали галерия. Притворът е едностаВен, дълбок 3,75 м с вход от запад и три входа за подход към наоса. Базиликата е притежавала богата архитектурно-пластична украса от подпокривни корнизи, мраморни плочи със скулптирани палметни фризове, капители. Втора половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Тотев** 1976, 38-57, обр. 2, 3.

207. БАЗИЛИКА В МЕСТНОСТТА СТАМБОЛ ЙОЛУ. На 2 км западно от Сакалова могила, върху равна тераса на самия десен бряг на р. Камчия. По план, размери, градеж и архитектурна декорация е сходна с тази при Сакалова могила. Трикорабна базилика с три полукръгли вътре и многостенни отвън апсиди. Корабите са отделени от две редици от по три зидани стълба и по два полупиластра на приапсидните стълбове и при западната стена на наоса. Пред трите апсиди широка основа за олтарната преграда с входове за всяка от олтарните части. Притворът е едностаВен с вход от запад и три входа за преход в наоса. Подът е застлан с големи квадратни тухли от червена глина, почти всичките със знаци, нанесени с пръсти преди изпичането. Втора половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Тотев** 1993, 79-80, обр. 67.

208. ГРАЖДАНСКИ КОМПЛЕКС ПОДСТАНЦИЯТА. В източния край на съвременния град Преслав, вдясно от жп линията за Шумен, на около 200 м от високия ляв бряг на Камчия. Разкрити са основите на постройка с верижен план, дълга 40 м и широка 6,5 м, ориентирана по дължина север-юг. Състои се от две части, разделени от проход, широк 2 м. В плана ѝ са включени общо пет помещения с различна дължина. На 35 м западно от тази сграда се е издигала друга с подобен план. В нея е била поместена железарска работилница, свързана с нуждите на войската. В рамките на комплекса е попадала и неголяма кръстокуполна църква, днес разрушена при строителни работи. IX-X в.[1]

Литература: 1. **Тотев, Станилов** 1972, 57-76, обр. 1, 3, 5.

209. СТАРОБЪЛГАРСКО СЕЛИЩЕ - ПРЕДГРАДИЕ НА ПРЕСЛАВ. На 3-4 км северозападно от стария град, в местността Кастана, по двата бряга на Дервишката река. Върху обширна територия пръснати множество фрагменти старобългарска керамика, варовикови корнизни дялове с украса от дентикули и "вълчи зъби" от декорацията на разрушена днес църква с кръстокуполен план. При разкопки е открито вкопано жилище с правоъгълна форма и размери 3,55 х 2,90 м. Покрай стените му шест кръгли гнезда за колове и греди за носене на покрива. В северозападния ъгъл зидана от ломени камъни и кал печка. В жилището е открито преславското златно съкровище. Тази забележителна находка включва предимно златни и позлатени накитни предмети: огърлици, части от диадема, няколко чифта обеци, пръстени, копчета, многобройни кръгли, квадратни, кръстовидни и сърцевидни апликации. Предметите са изпълнени в няколко ювелирни техники, сред които изпъква изработеният с шест цвята преградъчен емайл, както и употребата на обработени изумруди, аметисти, кристал, стъкло, перли. Върху златна основа са представени Богородица-Оранта, митични и реални животни-грифони, сенмурви, пауни, кучета, разнообразни растителни орнаменти като трилистници, палмети, розети, виещи се ластари с гроздове. Съкровището е било поставено в дървено сандъче и укрито в землянката при превземането на Преслав в 971 г. X в.[1]

Литература: 1. **Тотев** 1982^{a}, 81-106; 1993^{a}.

210. КРЕПОСТ. т. нар. Бялград. На 6 км югозападно, в местността Камъка - висок рид на Преславската планина, в началото на Дервишкия проход. Крепостта има форма на неправилен многоъгълник. Останки от три исторически епохи. Запазени части от крепостна стена, градена от ломен камък и хоросан. Разкрити основи на църква, почти изцяло разрушена, основи на сграда, водопровод и др. Находки: част от старобългарски надпис, хромели, железни ножчета, строителна и битова керамика и др. От IV в. пр. н. е. до X в.[1]

Литература: 1. **Джингов** 1962, 17 и сл.

211. КРЕПОСТ. На 5 км южно от града, върху хребет, който се спуска от връх Карабунар към Герловския пролом. Местността носи названието Долни и Горни Страдини. Върху долното възвишение, т. нар. Долни Страдини, има значителни останки от крепост и кули от V-VI и от IX-X в. В средната част личат основи от обширна постройка от ломен камък и бял хоросан. По северния склон, сега залесен с борова гора, също се очертават основи. По самия хребет върви зид с посока изток-запад. В местността Горните Страдини личат слаби следи от основи, вероятно на крепостта, за която говори К. Шкорпил, че е имала форма на четириъгълник с размери 120 крачки на 100.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1929, 68 и сл.; **Джингов** 1962, 16 и сл.

212. ЦЪРКВА. На 6 км южно, под височината Авджибели, в местността Хърцовец. Еднокорабна и едноапсидна църква, съставена от наос и притвор. Има размери 8,50 на 5,90 м. Основите са градени от ломен камък и кал. Вероятно е имала цилиндричен свод от тухли. Датира се в X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1930, 213; **Джингов** 1963, 73.

С. Б.

ВЕНЧАН, община Ветрино, Варненска област

КРЕПОСТ. На 1,5 км северозападно, вж. *№ 214.*

213. СЕЛИЩЕ. На 1,8 км северозападно, в северното подножие на височината Венчанско кале, в местността Джевезлика. Разположено на сравнително равна тераса с лек наклон на североизток. Площ около 30 дка. По повърхността са пръснати камъни от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от IX-X в. и от XII-XIV в.[1] В района е намерена монета от Йоан Цимисхи (969-976)[2]. От селището произхождат: сребърни и бронзови пръстени, обеци, копчета, оловни кръстчета[3].

Литература: 1. Обхождане на Д. Ил. Димитров. 2. АМ - Варна, инв. №: IV 1252. 3. АМ - Варна, инв. №: IV 1851, 1854, 3523, IV 1917-1919, 1925, 1866, IV 1855, 35, 22, 2376, IV 1920, 1921, 1924, IV 2375, 2374.

В. П.

214. ВЕНЧАН, късносредновековна крепост, днес Венчанско кале, на 1,5 км северозападно от с. Венчан. Споменава се от Мехмед Нешри, като една от крепостите, принадлежащи на Иван Шишман, под името Вефчан. През есента на 1388 г., крепостта е превзета и разрушена от войските на Али паща.[1] След 1388 г. не е била обитавана.

Разположена е върху естествено укрепено възвишение, източно от връх Голям дуз. Крепостната стена е опасвала изцяло плоския връх с размери 460 на 120 м. Запазена е част от североизточната стена, градена от ломени камъни, споени с бял хоросан. Почти в средата на стената е имало порта, от която се е спускал път към долината[2] и близкото селище. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. От крепостта произхождат: два сребърни кръста - енколпиона, бронзова иконка, обеци, пръстени[3] и железни върхове на стрели. Намерени са монети от Иван Александър и Михаил (1331-1355).[4] В района на крепостта се откриват отделни фрагменти от глинени съдове от V-VI в. и монети от Юстин и София (518-527).[5]

Крепостта Венчан е била изградена като част от ранновизантийската укрепителна система през V-VI в. Възобновена е през XII в. и до края на XIV в. е защитавала пътя от Варна през Овеч (Провадия) за столицата Търново.

Литература: 1. Нешри 1984, 94-95. 2. Шкорпил 1905, 408-409, табл. LXXXVI. 3. АМ-Варна, Инв. № IV 1805, 1806, 1807,1808, 2374, 2375, IV 1815, IV 2376, IV 1917, 1918, 1924, 1814. 4. АМ-Варна, Инв. № IV 2356, 2357.

В. П.

ВЕСЕЛИНОВО, община Смядово, Варненска област

215. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно от местността Черквище, между шосето за Риш и р. Чучура. На повърхността се намират камъни от строежи, мазилка от плет, фрагментиран каменен корниз, керамика от XII-XIV в., но също и от II-IV в.[1]

216. ЦЪРКВА. На 500 м източно, върху възвишението Бастънлъка, в местността Манастиря. По повърхността са забелязани градежи от ломени камъни на кална спойка. Липсват находки. Руините вероятно са от средновековна църква.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Антонова 1975, 22. 2. Пак там.

П. П.

ВЕТРЕН, община Силистра, Русенска област

217. КРЕПОСТ, средновековният Витрини. На 3 км северно върху висок хълм на дунавския бряг, известен като Кале. Крепостта е имала трапецовидна форма с дължина около 100 м и ширина 60 м. Пред източния фронт, където достъпът е най-лесен, е имало ров.[1] Зидът е граден в opus incertum с дебелина 2,50-3,00 м.[2] Северната част е пропаднала в Дунав, а останалите зидове са почти обезличени при военно-фортификационни изкопни работи в края на миналия и началото на нашия век. При сондажни археологически проучвания е открита ранносредновековна керамика на бавно колело от IX-X в., керамика на бързо колело от края на X-XI в. и XIII-XV в., печенежка керамика от XI в., византийска сграфито - керамика от XI в., амфори от X-XI в. и средновековна българска сграфито-керамика от XIII-XV в. Разкопани са и три землянки от X-XI в. Многобройни са дребните находки - накити от X-XI в. и XIII-XIV в., коланни украси от IX-X, XI и XIII-XV в., оръжия от XIV-XV в., църковни кръстове и кръстове-енколпиони от X-XI в. Открити са над 60 монети - почти всички класове анонимни византийски фолиси от XI в., лети монети на дръстърската монетарница от края на XI в., златна монета на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254), Урош II (1282-1321), Иван Срацимир (1359-1360), Иван Шишман (1371-1385), Тертер, син на Добротица (1385-1387) и Мурад II (1421-1451), съкровище с предреформени номизми на Алексей I Комнин (1084-1087) и съкровище от 319 билонови скифата, укрито около 1242 г. От Ветрен произхождат и 8 византийски моливдовули от XI в.[3]

Крепостта при Ветрен под формата Витрини е спомената за пръв път от Анна Комнина по повод похода на Алексей I Комнин към Дръстър през 1087 г.[4] След това чак в 1425 г. е упомената във венециански документ по повод завземането й от българския цар Фружин, влашкия владетел Дан II и Пипо Флорентинеца.[5] Ветрен е споменат и в едно писмо на Влад Цепеш до Матиаш Корвин от 1462 г., в което твърди, че опожарил Воктрен и избил 840 местни жители.[6]

Средновековният Ветрен възниква върху руините на късноантичния кастел Тегулициум. Вероятно към X в. античната крепост е била възстановена и преизползвана през цялото средновековие до средата на XV в. Тогава крепостта е опожарена от Влад Цепеш и изоставена, а оцелялото местно население (гребенци) създава днешното с. Ветрен, отбелязано в османски регистри още след средата на XVI в.[7]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 446. 2. Părvan 1915, 208. 3. Атанасов, Йорданов 1994. 4. ГИБИ, VIII, 61. 5. Kuzev 1987, 527. 6. Пак там, 532. 7. Цветкова 1972, 223.

Г. А.

ВЕТРИНО, общински център, Варненска област

218. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км северно в местността Казашки чаир. Разположено върху ниска тераса по двата бряга на Ортакьойско дере. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват отделни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. и многобройни керамични фрагменти от V-VI в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г. и на В. Иванов през 1993 г.

В. П.

ВЕТРИНОН, ВЕТРИНИ, вж. *Ветрен*

ВИНИЦА, квартал на гр. Варна

КРЕПОСТ. На 3 км източно, на брега на Черно море, вж. *КАСТРИЦИ.*

219. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км северно, в местността Караманлията. Разположено върху обширна тераса с наклон на изток, по десния бряг на Драгу дере. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района са пръснати камъни и тухли от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI в.[1]

220. СЕЛИЩЕ. На 1 км северно, в южното подножие на местността Янчова поляна. Разположено върху висока, тясна тераса, на левия бряг на Драгу дере. Площ около 10 дка. На брега на дерето е установена ямата на полуземлянка с правоъгълна пещ. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[2]

221. СЕЛИЩЕ. На 0,8 км северно, над конезавода на с. Виница. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на югоизток, на десния бряг на Драгу дере. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. От района на селището произхождат: гроздовидни обеци, кръстчета, ремъчни апликации и пръстени.[3] Намерена е и монета от Алексий I Комнин (1081-1118)[4]. По повърхността са разхвърляни тухли и керемиди от масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI в.[5]

222. СЕЛИЩЕ. На 1 км североизточно, източно от шосето за Аладжа манастир. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на югоизток, на левия бряг на Драгу дере, над чешмата Аязма чешме. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в.[6]

223. СКАЛЕН МАНАСТИР, днес Аладжа манастир. На 4 км североизточно от Виница и на 3,5 км от брега на Черно море, в източното подножие на Франгенското плато. Изсечен в отвесните варовикови скали на височина 8-12 м. Състои се от: манастирски храм (католикон), 6 монашески килии, църква за заупокойни молитви, магерница, трапезария, гробница и стопански помещения. През коминообразен отвор и дървена стълба се е достигало до втори етаж с малък параклис, по стените на който са запазени части от стенописи от XII-XIV в. Открити са анонимни византийски монети от началото на XI в. и монети от император Мануил I Комнин (1143-1180).

На 0,5 км южно от манастира в скалите са изсечени помещения, разположени на три свързани помежду си етажа, днес Катакомбите, Каранлъ маара. Първият етаж е с четири помещения, вторият с две, едното от които - гробница със 7 камери, и третият етаж - коридор, извеждащ на платото над скалите. В катакомбите да намирани: фрагменти от глинени съдове от V-VI в., монети от Лъв I (457-474), Юстиниан I (527-565) и части от бронзово кандило.

Манастирът е датиран от XII-XIV в., а Катакомбите от IV-VI в.[7]

224. **СЕЛИЩЕ**. На 3,7 км североизточно, на морския бряг, в резиденция "Евксиноград". Разположено върху ниска тераса на нос Св. Яни западно до крепостта Кастрици. Площ около 30 дка. На повърхността са пръснати много камъни и керемиди от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от XIII-XIV в.[8]

Литература: 1. Димитров 1982, 67. 2. Пак там. 3. ВАМ, инв. № IV 3308, 3390-3392, 3312-3313, 3362, 3386, 3309, 3310. 4. ВАМ, инв. № 2530. 5. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 6. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1966 г. и ВАМ през 1992 г. 7. Атанасов, Чешмеджиев 1990 (вж. прил. там лит.). 8. Теренни обхождания на ВАМ през 1993 г.

В. П.

ВИНИЦА, община Велики Преслав, Варненска област

225. **КРЕПОСТ**. На около 15 км южно от гр. Преслав и на около 3 км от селото, върху стръмнините на десния бряг на р. Камчия, при навлизането й в пролома към Преслав. Наблизо е могилата Клиседжик с ранносредновековно неукрепено селище. Крепостта, известна с името Першехисар (Перуша), най-вероятно е от същото време и е служила за охраняване на пролома.[1]

226. **СЕЛИЩЕ**. На десния бряг на р. Камчия, сега в северния край на язовира, непосредствено до язовирната стена. Селището е неукрепено. Жилищата са леки наземни с нетрайна конструкция, землянки и полуземлянки. Всяко жилище има пещ, градена върху подложка от камъни или вкопана в здравия терен. Находките - битови предмети, земеделски сечива и керамика - датират селището в VII-XII в. То лежи върху културните пластове на селища от енеолита и на траките.[2]

227. **ЦЪРКВА**. Южно от неукрепеното селище, известна като Карадемирската гебеклисе, сега в чашата на язовира. Кръстокуполна църква от X в. Размери 13,55 x 9,35 м, издължена апсида с диаметър 1,40 м. На източната стена и в апсидата пастофории от два строителни периода. Графити върху мазилката от хоросан. Върху част от керемидите са врязани ранносредновековни знаци.[3]

228. **НЕКРОПОЛ**. В двора на църквата. Разкопани 114 гроба. Инвентар главно от накити. В някои от гробовете керемиди и тухли с ранносредновековни знаци. Според находките се датира в IX-X в. Само няколко гроба се отнасят към късното средновековие. Ограден е с каменна стена с входове на север и запад. Заема почти квадратно пространство, в чийто център е църквата.[4]

229. **КЕРАМИЧЕН ЦЕНТЪР**. Два керамични комплекса за строителни материали. В югозападна посока от съвременното им селище на 150-200 м и на 300 м, на брега на Камчия и нейния приток Винишка река, сега на дъното на язовира. Принципното устройство на двата комплекса е еднакво. Пещите са с постоянни камери. Групирани са по няколко на обща площадка и с общ навес, което е улеснявало обслужването им. Продукцията е белязана със знаци.[5]

Литература: 1. Станчев 1952, 305-306. 2. Антонова 1967, 3-35. 3. Станчев 1952, 305-328. Бояджиев 1983, 91-101. 4. Тотев 1967, 35-53. 5. Тотев 1973, 159-187.

П. П.

230. **ВИЧА,** (Βύτζαν). Нелокализирана крепост на устието на река Камчия (Панисос, Вичина, Дичина, Тича). Споменава се от Мануил Фил като крепост на устието на Камчия, превзета от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот по време на похода му в България през 1278 г.[1] В карта на Черно море, изработена от генуезеца Пиетро Висконти през 1321 г. Вича е поставена северно от Емона (на нос Емине) и южно от Черни нос (Mauro)[2]. На устието на Камчия я поставят късни гръцки и италиански портолани под формата Lavisa, Laviza, Viza, Visa, Βιζας, Βιζα, Βιζη[3]. В картите на Аньзе (1542 г.), Сидери-Калаподи (1552 г.) и Хомен (1572 г.) Вича е отбелязана южно от Черни нос (Mauro).[4] Вероятно крепостта е дала едно от имената на реката Камчия (Вичина), при чието устие е била разположена.[5]

Литература: 1. ГИБИ, X, 143. 2. Лаков 1984, 15. 3. Бешевлиев 1987, 55, бел. 59, 60. 4. Лаков 1984, карти №: 9, 10, 11. 5. Бешевлиев 1987, 47.

В. П.

ВЛАДИМИРОВЦИ, община Самуил, Русенска област

231. **КРЕПОСТ**. На 2 км югозападно, в местността Калето (Асар кале, Урум кале), върху ограничена от два дола висока тераса на десния бряг на рекичката Кересли дере, над селския микроязовир. Има форма на издължен в посока запад-изток овал със заострен източен край и площ около 40 дка[1]. Стената на укреплението е градена направо върху повърхността на терена от разположени в неправилни редове средноголеми ломени варовикови камъни на калова спойка. Има дебелина 2-2,20 м и запазена височина до 1,60 м. По фронта на западната стена се издават навън 4 кули, една от които е проучена и има полукръгъл план. Пред западната крепостна стена е прокопан ров, силно заличен сега, който преграждa двата дола, ограничаващи укреплението от север и от юг-югоизток. Входът към вътрешността на укрепената площ се е намирал вероятно по западната стена - единствено тук теренът е удобен за подход към укреплението. Проучени са частично останките от полувкопано жилище. Фрагментираната битова керамика от сондажните разкопки и от повърхността на терена е от периода на втората половина на IX - средата на XI век. Открити са каменни гнезда за дървена ос на врата, фрагментирани късове от железни крици[2]. В близката околност на укреплението е открит железен връх на пика.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 489, т. СХ-в-1,2; Рашев 1982^{a}, 134. 2. Разкопки на Зл. Генова.

Г. Д.

ВОДЕН, община Завет, Русенска област

232. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км източно, в местността Канара пунар. Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на левия бряг на река Крапинец (Текето). В подножието на ската се намира изворът (каптиран сега в чешма Канара пунар). По повърхността на терена се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Тук са намирани бронзови коланни апликации и нагръдни кръстове. Ранносредновековното селище лежи върху останките на поселение от късноримската епоха. Границите и териториалният му обхват не са установени.

Г. Д.

ВОДИЦА, община Аксаково, Варненска област

233. **СЕЛИЩЕ**. На 1,2 км северозападно, в северозападното подножие на височината Чакъла. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на запад, на десния бряг на малко дере, десен приток на Суха река. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ВОДНО, община Дулово, Русенска област

234. **СЕЛИЩЕ**. На 4 км североизточно в местността Параикинлик, вдясно от шосето Дулово-Брадвари. Разположено е в ниско място, богато на водоизточници и се простира по северния склон. По повърхността тухли, камъни, керемиди и ранносредновековна керамика с врязана и излъскана украса от VIII-X в. Намира се върху останките на късноантично селище от IV-VI в.

235. **НЕКРОПОЛ**. В дола в местността Параикинлик е намерена случайно кана с една дръжка, сивочерна на цвят, от VIII-IX в. Предполага се, че произхожда от езически гроб.[1]

Литература: Дончева-Петкова 1977, 71.

Г. А.

ВОЙВОДА, община Нови пазар, Варненска област

236. **СЕЛИЩЕ**. Върху Воеводското плато, около големи извори, които се спускат на северозапад към долината на Крива река. В околностите има следи от тракийско селище. Регистрирани са три селища с големи размери - от 80 до 100 дка всяко от тях.[1] От този район са проучени две землянки с пещи.[2] В североизточна посока са разхвърляни камъни, за които се предполага, че принадлежат на крепост. Битовата керамика и находките са датирани в VIII-X в.[3]

237. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км северно. По повърхността се откриват фрагменти от тракийска, антична и ранносредновековна керамика.[4]

238. **СЕЛИЩЕ**. Източно от селото, върху рушевините на античната крепост. По повърхността се намират фрагменти от ранносредновековна керамика.[5] Тук някои автори локализират средновековната Динея.[6]

239. **СЕЛИЩЕ**. На 100 м западно, върху висока тераса по десния бряг на Воеводското дере. В района се открива ранносредновековна керамика.[7]

240. **СЕЛИЩЕ**. В югоизточния край на селото, върху десния полегат скат на дерето. Върху цялата повърхност е пръсната ранносредновековна керамика. В този район има данни и за некропол.[8]

241. **НЕКРОПОЛ**. В североизточната част на селото, в стопанския двор. Погребения чрез трупополагане. Гробни ями с правоъгълна и кръгла форма. Подът на един от кръглите гробове е покрит с тухли, а стените и сводът са измазани с глина. Погребана е жена с много накити. Некрополът датира от X-XIII в.[9]

242. НЕКРОПОЛ. Западно от стопанския двор. Открити са два гроба чрез трупополагане, с ориентация север-юг. В единия гроб е намерено гърне, в другия - кана.[10]

Литература: 1. Балабанов 1989, 280. 2. Дремсизова-Антонова 1975, 22. 3. Балабанов 1989, 280. 4. Пак там, 281. 5. Пак там. 6. Бешевлиев 1973, 4; 1987, 59. 7. Балабанов 1989, 281. 8. Пак там. 9. Антонова 1964, 2, 47. 10. Възарова 1976, 141, обр. 87.

ВОЙНИКОВО, община Тервел, Варненска област

243. СЕЛИЩЕ. На 0,25 км източно, в местността Калето. Площ около 20 дка. Селището е разположено върху останките на селище от късножелязната епоха и крепост от късната античност, но в някои участъци излиза вън от територията на крепостта. В иманярски изкопи се виждат следи от пожари и разрушаване на крепостната стена в началото на XI в. Открити са фрагменти от ранносредновековна керамика и паметници на металопластиката от X-XI в. Намерени са две монети на Лъв VI (886-912)[1], една на Константин VII (913-959)[2] и анонимни фолиси от края на X и началото на XI в. Открит е и оловен печат на Николай - простоспатарий и магистър.[3]

Литература: 1. Едната е частно притежание, а другата е в Исторически музей Добрич, инв. № I 3127. 2. Частно притежание. 3. Исторически музей Добрич, инв. № I 1303.

В. Й.

ВОЙНОВО, община Кайнарджа, Русенска област

244. СЕЛИЩЕ. На 4 км югоизточно, в местността Апиклар, върху хълмисто възвишение. По повърхността се открива керамика от VIII-X в.

Г. А.

ВОКИЛ, община Дулово, Русенска област

245. НЕКРОПОЛ. Намира се в центъра на селото на равно място. При изкопни работи случайно е открит скелет, до който е поставено глинено ведро от X в., покрито с жълтеникавокафява глазура и украсено с рисунки-графити. В областта на гърдите на погребания е открит и наниз от разноцветни мъниста.[1]

Литература: Ангелова 1969, 9-11.

Г. А.

ВРАНИ КОН община Омуртаг, Русенска област

246. КРЕПОСТ. На 2 км северно, върху възвишение на десния бряг на р. Тича.[1] Крепостната стена следва естествената конфигурация на терена и затваря площ от 4-5 дка. Градена е от ломени камъни и хоросан. Теренът е отчасти обрасъл с храсти. По него се намират фрагменти от строителна и битова керамика от IV-VI и XII-XIV в.[2]

Литература: 1. Рашев 1982, 187. 2. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1992 г.

А. К, К. А.

ВРАНИНО, община Каварна, Варненска област

247. СЕЛИЩЕ. Разположено на 2,5 км западно в местността Ески гаргарлък. Размери 600 х 400 м. На повърхността се откриват фрагменти от стени и дъна на глинени съдове с излъскани ивици и врязани прави и вълнообразни линии от IX-X в.[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин; Бобчева б. г., 32.

М. Д.

ВРАЧАНЦИ, община Добрич, Варненска област

248. СЕЛИЩЕ. На територията на съвременното село. В дворовете се открива фрагментирана керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

ВЪГЛЕН, община Аксаково, Варненска област

249. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северозападно, в североизточната част на рида Осман юрду. Разположено върху висока тераса с лек наклон на североизток, над чешмата Юртлука, на високия южен бряг на река Батова. Площ 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. Върху по-голямата част на терасата са разхвърляни керамични фрагменти от IV-III в. пр. н. е.[1]

Литература: 1. Теренни обхождания на ВАМ през 1960 и 1992 г.

В. П.

ВЪЛНАРИ, община Каолиново, Варненска област

250. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 2 км южно от селото. Размери: 53 х 40 х 21 м, площ 1,6 дка. Вал от стволовете на дървета, ломени камъни и пръст. Предполага се, че укреплението няма връзка с общата отбранителна система на държавата поради малките си размери и местоположението си - намира се встрани от главния път между Дунав и Плиска. Културният слой се отнася към ранното средновековие.[1]

251. СЕЛИЩЕ. На 800 м западно, в местността Кюфлюинер. Върху терена пръснати камъни от зидария и фрагментирана домашна керамика от VIII-X в.[2]

Литература: 1. Рашев 1982^{а}, 104. 2. Дремсизова-Антонова 1975, 23.

П. П.

ВЪРБИНО, община Дулово, Русенска област

252. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 3,5 км югоизточно, на десния скалист бряг на сухоречието Канагьол (Дристра), в местността Върбенските пещери. Манастирът включва еднокорабна едноапсидна сводеста църква (5,80 х 2,00 х 2,05 м), крипта с три гробни камери и още едно голямо помещение (игуменарница?) с дължина 5,10 м, ширина 2,05 и височина 1,58 м. В подножието на манастира има три монашески килии, които са дообработени естествени пещери. В църквата и килиите са врязани старобългарски рисунки и знаци-графити - мъченик, кръстове и др.[1] Датира се в X-XI в.

253. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 4,5 км югоизточно върху левия бряг на Канагьол в местността Хайдушките къщички. Манастирът включва еднокорабна едноапсидна сводеста църква (4,90 х 2,55 х 2,65 м), общо монашеско помещение, две килии и едно обширно помещение (трапезария?) с аркирана апсида върху западната стена, разположени на два етажа. До манастира има крипта с две гробни камери. По стените на манастирските помещения са врязани рисунки и знаци-графити (кръстове) и един полузаличен кирилски надпис. Обителта датира в X - началото на XI в.[2]

254. СКАЛЕН СКИТ. На 2,5 км източно върху левия бряг на Канагьол. Включва три верижно свързани килии и едно по-голямо помещение, които представляват дообработени естествени пещери. Датира се както другите обители в колонията по Канагьол към X - началото на XI в.[3]

Литература: 1-3. Атанасов 1992, 32 сл.

Г. А.

ВЪРБИЦА, общински център, Варненска област

255. СЕЛИЩЕ. На 3 км североизточно, на левия бряг на Върбишка река, в местността Градището (Герилов град). По терена се откриват големи каменни блокове (вероятно от куртината на крепостната стена), тухли, керемиди, фрагментирана домашна керамика от римската епоха и от времето на Второто българско царство.[1] Тук се поставя средновековният Урвитзион-Урвич.[2]

256. КРЕПОСТ. Югоизточно, върху рид на Стара планина. Известна е под името Момин двор. Крепостното съоръжение е с елипсовидна форма. Размери: 70 х 40 м. Керамиката се датира към V-X в.[3]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 23. 2. Kuzev 1970, 135-139. 3. Пак там.

П. П.

ВЪРБЯНЕ, община Каспичан, Варненска област

257. НЕКРОПОЛ. В източния край на селото при прокопаване на канал за водопровод през 1993 г. заедно с човешки кости е намерена глинена каничка с ойноховидно устие от VIII-IX в. Вероятно разрушеният гроб е част от некропол.[1]

Литература: 1. Информация за находката съобщи г-н М. Матеев от с. Върбяне, наблюдаващ прокопаването на канала.

П. П.

ВЯТОВО, общински център, Русенска област

258. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югозападно, в местността Кадийца. По повърхността се намират фрагменти от керамични съдове, едни от тях характерни за предримската епоха (IV-III в. пр. н. е.), други за римското владичество (II-IV в.), а трети за времето на Първото българско царство.[1]

259. НЕКРОПОЛ. На 3,5 км югозападно, в местността Кадийца, във вилната зона. Точната датировка неизвестна.[2]

260. СЕЛИЩЕ. На 4 км североизточно, в местността Дядовата Иванова чука. По терена, който сега се обработва, се откриват късове от керамични съдове, характерни за периода на Второто българско царство.[3]

261. СКАЛНА ЦЪРКВА И КИЛИЯ. На 4 км североизточно, на десния бряг на р. Бели Лом, в местността Дядовата Иванова чука, в скалистия бряг, е издълбана църква с размери 4 на 3,50 м. На източната страна има ниша, дълбока 0,25 м, а на юг - отвор за прозорец. До църквата се е стигало по стълба, издълбана в скалата, от която сега са запазени само няколко стъпала. При олтарната част и на западната страна на църквата са били врязани надписи, сега до голяма степен заличени. На около 30 м вдясно от църквата се вижда отвор на килия, сега недостъпна.[4]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 31. 2. По данни на автора. 3. Дремсизова, Иванов 1983, 32. 4. Пак там.

Д. С.

ГАБЕР, община Крушари, Варненска област

262. СЕЛИЩЕ. На 2,4 км северозападно и източно от местността Куручешме, на югозападния склон на дола, до водоизточник. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ГАБРИЦА, община Венец, Варненска област

263. СЕЛИЩЕ. На около 1,5 км югозападно от Габрица и на около 2 км североизточно от Дренци, в местността Ахлар кулак. Разположено е върху втората незаливна тераса на левия бряг на Крива река, на северен склон, в подножието на Самуиловите височини. На площ около 2 дка е разпръсната фрагментирана строителна и кухненска керамика от IX-X в.[1]

Литература: 1. Атанасов 1991.

П. П.

264. ГАЛАТА, (Κάλαϑος), на 0,5 км североизточно от кв. "Галата" на гр. Варна, на брега на Черно море. Споменава се за пръв път от Мануил Фил като една от крепостите, превзета от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот по време на похода му през 1278 г.[1] На 25.10.1366 г. е направен неуспешен опит за нейното превземане от войските на савойския граф Амадей VI[2]. В Месемврийската хроника Галата е отбелязана между крепостите, отстъпени от цар Иван Александър на деспот Добротица[3]. В синодално решение на Цариградската патриаршия от 1389 г. крепостта е между придадените на месемврийския митрополит крепости, вероятно поради унищожаването на Варненската митрополия от турците[4]. Отново от Месемврийската хроника става известно, че Галата е превзета и владяна от генуезеца Салагрузо де Негро от 1404 до 1405 г.[5] За последен път се споменава в хрониката на Калимах[6] и писмото на Андреас ди Палацио[7] за похода на Владислав III Ягело. След 1444 г. не е била обитавана. Галата е отбелязана като удобно пристанище на морски карти и портолани от XIV до XVIII в. под формите Галаро (Galaro), Галато (Galato), Галара (Galara), Галата (Galata)[8].

Крепостта е била разположена върху високия над 50 м нос Галата в южния край на Варненския залив. Части от крепостните стени са личали до началото на XX в. на мястото на съвременния морски фар[9]. От крепостта произхождат, намерени в подножието й на морския бряг, бронзов напрестолен кръст[10] и дъно от паница със сграфито украса. През XII-XIV в. Галата е защитавала пристанище и южния край на Варненското езеро.

Литература: 1. ГИБИ, X, 143. 2. Горина 1973, 399, 503. 3. Гюзелев 1972/1973, 163. 4. Кузев, Гюзелев 1981, 313, лит. от бел. 16 и 17. 5. Гюзелев 1972/1973, 150. 6. Коларов 1973, 247-248. 7. Мирчев 1964, 90. 8. Лаков 1984, 15, карти № 8 и сл. 9. Шкорпил 1923, 19, Кузев 1968, 30. 10. ВАМ, инв. № IV 3534.

В. П.

ГАЛАТА, квартал на гр. Варна

КРЕПОСТ. На 0,5 км североизточно, в североизточния край на нос Галата, вж. *ГАЛАТА*.

В. П.

ГАГОВО, община Попово, Русенска област

265. СЕЛИЩЕ. На 2 км южно от селото в нива се намират фрагменти от битова керамика, характерна за II-III в. и гърнета с врязана линейна украса от IX-X в. Там са били разрушени каменни основи на сграда[1].

Литература: 1. Шкорпил 1914, 18-19.

А. К.

ГАРВАН, община Силистра, Русенска област

266. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно в м. Стареца. Разположено върху нисък хълм, ограден от изток от Гарванското блато, а от север от Дунав. Проучени са над 120 жилища - полуземлянки с пещи и печки и едно юртообразно жилище. Проследяват се най-общо три етапа на обитаване: раннославянски, с който са свързани фрагментите от гърнета тип Пенковка и Прага от края на VI и VII в., така наречения междинен пласт със славянска керамика от VIII в. и ранносредновековен пласт (основния) с керамика на бавно колело с врязани и излъскани ивици от VIII-X в. Към началото на XI в. тук навярно има временен печенежки лагер, за което може да се съди от няколко фрагмента от котли с вътрешни уши. Находките са предимно от VIII-X в. - накити, коланни украси, земеделски сечива, оръжия, битови предмети (прешлени, игли, шила). Отсъстват монети, керамика на бързо колело и други характерни предмети от края на X и началото на XI в. В границите на селището са разкрити няколко керамични пещи от IX-X в. Попада в границите на антично и тракийско поселение[1].

267. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км северно на мочурливия дунавски остров Мунчила. При сондажни проучвания са установени полуземлянки с раннославянска (VII-VIII в.) и ранносредновековна (VIII-X в.) керамика[2].

268. НЕКРОПОЛ. На 3 км северно до ранносредновековното селище в м. Стареца. Проучени са 117 гроба с трупоизгаряне. Част от некропола е унищожен при изкопни работи. 111 са урнови, а 6 безурнови гробове, като най-често костите са полагани в камера от антични тухли. По-ранните славянски погребения са в гърнета-урни, изработени на ръка от VII в., а мнозинството са трупоизгаряния в изработени гърнета на бавно колело с украса от врязани и излъскани ивици. Като гробен инвентар се откриват ножчета, накити (предимно обеци), прешлени, огнива.[3] Датира се в VII-IX в.

269. НЕКРОПОЛ. На 3 км северно в м. Стареца, до средновековното селище. Разкрити са 19 гроба с трупополагане по християнски обред. Мнозинството от гробните камери са изградени от обработени каменни плочи, вземани навярно от античен строеж. Инвентарът е предимно от накити, характерни за IX-X в. В един гроб е намерено гърне, а в други подсипка от въглени или натрошени керамични съдове.[4]

270. НЕКРОПОЛ. На 2,5 км северно в м. Стареца. Некрополът е в границите на селището. Проучени са 17 гроба с трупополагане по християнски обряд. Мнозинството са в правоъгълни или елипсовидни гробни ями, ориентирани в посока запад-изток. В повечето случаи ръцете са скръстени пред гърдите, рядко са опънати край тялото. Гробовете са почти без инвентар.[5]

Литература: Въжарова 1986. 2. Въжарова 1965, 118. 3. Въжарова 1976, 11-37. 4. Пак там. 5. Въжарова 1986, 191-197.

Г. А.

ГЕНЕРАЛ КАНТАРДЖИЕВО, община Аксаково, Варненска област

271. КРЕПОСТ. На 3 км северозападно, в местността Саралъка. Заема малък скален език по десния висок бряг на Саралък дере. Неправилна четириъгълна форма. Западната стена е дълга 103 м, южната - 27 м, югоизточната - 64 м и северната - 53 м. Кръгли кули на североизточния ъгъл и на северната стена. Югоизточно от крепостта - ров, дълбок около 3 м и широк 8 м. На 100 м югоизточно от рова личат основите на втора външна крепостна стена, която преграждa изцяло скалния език. Градежът на зидовете на вътрешната крепост е от едри дялани камъни, а на външната стена от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са пръснати многобройни фрагменти от глинени съдове от V-VI в. и от IX-XI в.[1] От крепостта произхождат: бронзови ремъчни украси, бронзови кръстчета, кръстове-енколпиони и бронзови пръстени[2]. Вероятно крепостта е построена през V-VI в. Възобновяването й е станало през IX-X в.

272. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км северозападно, в местността Данак сую. Разположено върху широка тераса с наклон на северозапад, по двата бряга на Саралък дере. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове XII-XIV в.[3] В района са намерени 18 сребърни, позлатени ремъчни апликации от типа “двойни котви” и плочка от прочелник[4]. В същата местност се откриват керамични фрагменти от халщатската епоха и от XV-XVIII в.

273. СЕЛИЩЕ. На 3 км източно, в местността Чалтика. Разположено върху ниска тераса по левия бряг на р. Краневска, южно от шосето за Балчик. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[5]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и ВАМ през 1992 г. 2. ВАМ, инв. № IV 2117, 2118 IV 2341-2343, IV 2344-2345, IV 2340, IV 2346-2353. 3. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 4. ВАМ, инв. № IV 2899, IV 2900. 5. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ГЕНЕРАЛ КОЛЕВО, община Добрич, Варненска област

274. СЕЛИЩЕ. На 0,7 км северно. Площ около 15 дка. На повърхността се откриват материали от ранното средновековие (IX-X в.). Разположено е върху селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ГЕНЕРАЛ ТОШЕВО, общински център, Варненска област

275. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югозападно от града, южно от разклона за село Равнец. Площ около 25 дка. По повърхността се откриват фрагменти от керамика от VIII-X в. В музея в Добрич се пазят няколко апликации и коланен накрайник, намерени в района на селището. Разположено е върху селище от римската епоха.[1]

276. СЕЛИЩЕ. На 1 км северно от квартал Пастир, в района около и северно от помпената станция. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Намерени са лемеж и коланна тока. Селището е разположено върху останките на селище от римската епоха.[2]

Литература: 1, 2. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г. Находките са неинвентирани в Историческия музей - Добрич.

В. Й.

ГОЛЕШ, община Кайнарджа, Русенска област

277. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км източно, върху десния скалист бряг на Суха река, се намира рановизантийски кастел[1] (Екуестрис[2] или Адина[3] по Прокопий Кесарийски). Според Л. Бобчева през средновековието (IX-XI в.) крепостта е възстановена[4]. При системните археологически разкопки, които предприехме през 1994 г., се оказа, че няма средновековен културен слой и че кастелът е опожарен и завинаги напуснат към края на VI в.[5] При проучване на гробове до ранохристиянски мартириум се попадна на един фрагмент раннославянска (пенковска) керамика от втората половина на VI в.

278. СЕЛИЩЕ. На 3 км югоизточно върху платовидно възвишение, наречено Топчиите, се открива фрагментирана керамика от VIII-X в. В подножието до силен водоизточник е открит от Ст. Ангелова късноантичен керамичен център, от който са проучени 2 пещи.

279. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 2,5 км югоизточно, върху левия бряг на Суха река. Включва две недостъпни килии и църква в подножието с размери 4,90 x 3,90 x 3,00 м. Вероятно манастирът е възникнал още през V-VI в., но със сигурност е преизползван през X-XI в., както свидетелстват знаци, кръстове и конници - графити[6].

Литература: 1. Pârvan 1915, 205. 2. Атанасов 1987, 32. 3. Atanassov 1995 г. 4. Бобчева 1970, 42. 5. Atanassov 1995. 6. Атанасов 1986, 10-11.

Г. А.

ГОЛИЦА, община Долен чифлик, Варненска област

280. ЗЕМЛЕН ВАЛ, днес Малкото герме. На 4 км югоизточно от селото, в подножието на височината Церова чука. Преграждал е седловината източно от върха, в посока С-Ю. На юг валът се спуска към долината на р. Тахталийска, а на север достига р. Двойница при античната крепост Бяло градище. Валът е висок около 1 м и широк при основата около 13 м.[1] Ровът се намира източно от насипа. Валът е част от югоизточната погранична отбранителна система на Първото българско царство. Преграждал е пътя от долината на р. Хаджийска, през Еминския балкан към долината на р. Камчия[2].

281. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 3 км югоизточно от селото, в западното подножие на връх Церова чука, в местността Могилите. Преграждал е седловината в посока СЗ-ЮИ. Дължината му е около 300 м. В южната му част има проход, през който преминава път. Два рова, като основният е от изток. Валът е част от югоизточната погранична отбранителна система на Първото българско царство. Преграждал е пътя от долината на р. Хаджийска, през долината на р. Двойница към р. Камчия.[3]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 534; 1930, 212-217. 2. Рашев 1982^{a}, 55, таб. XIV, 1. 3. Рашев 1982^{a}, 55, таб. XIV, 1, 2.

В. П.

ГОЛЯМ ИЗВОР, община Самуил, Русенска област

282. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км западно, в местността Отсреща (Над пясъка). Разположено е върху средновисока тераса с източно изложение на левия бряг на река Война. Заема площ от около 70 дка. Проучено частично археологически през 1979-1984 г. от Ж. Въжарова. Разкрити са останките на 16 полувкопани жилища с отоплителни съоръжения - пещи, вкопани в една от стените на жилищните ями или иззидани от ломени камъни. Открити са многобройни фрагменти битова керамика от VIII-X в., каменни хромели, каменни брусове, керамични прешлени за вретено, костени шила, накити - пръстен и обеца. Ранносредновековното селище лежи върху останките на тракийско селище от V-III в. пр. н. е., от което са проучени 5 землянки. През периода на късното средновековие тук е съществувало селище - откриват се ломени камъни, фрагментирана битова керамика от XVII-XIX век, проучени са останките на църква с некропол от същото време.

283. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северозападно, в местността Кокар пунар. Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение на левия бряг на река Война. По повърхността, на площ от около 20 дка, се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-XV век и разпръснати ломени камъни, някои от които - горели.

284. СЕЛИЩЕ. На 2 км северно, в местността Юч бунар. Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение на десния бряг на река Война. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище лежи върху останките на тракийско селище от V-III в. пр. н. е. Границите и териториалният му обхват не са установени.

Литература: 1. Въжарова 1980, 164; 1982, 72; 1983, 122-123; 1985, 262.

Г. Д.

ГОЛЯМО НОВО, община Лозница, Русенска област

285. КРЕПОСТ. На 2,5 км северозападно, върху възвишението Сакар. Крепостта има неправилна форма и площ от около 20 дка. Състои се от три части. Източната е отделена с масивен зид. Другите две части са защитени с ров и вал[1]. Крепостните съоръжения са силно обезличени и обрасли.

286. СЕЛИЩЕ. По терена около крепостта се откриват керамични фрагменти от късноантичната епоха и от времето на Първата българска държава.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 471; Шкорпил 1914, 14; Рашев 1982^{a}, 181.

А. К.

ГОЛЯМО СОКОЛОВО, община Търговище, Русенска област

287. СЕЛИЩЕ. Непосредствено източно от селото, вляво от пътя за с. Бистра, в нива на площ от 4-5 дка, се намират фрагменти от късноантичната епоха от IX-XI в. и XV-XVIII в.

288. СЕЛИЩЕ. В централната част на селото са намирани солидни основи на сгради, градени от ломени камъни и хоросан. Около тях са намирани фрагменти от тухли, керемиди и съдове, характерни за късноантичната епоха и времето на Втората българска държава.

А. К.

ГОРНО АБЛАНОВО, община Борово, Русенска област

289. СЕЛИЩЕ. На 1 км южно, в местността Дерменеолу. По терена се очертават петна от обгоряла пръст и дървесна пепел. Сред тях се откриват късове от изпечена глинена замазка, животински кости и фрагменти от глинени съдове. едни от тях са характерни за тракийската епоха, а други за периода на Първото българско царство[1].

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 32 и наблюдения на автора.

Д. С.

ГОРНО НОВКОВО, община Омуртаг, Русенска област

290. НАДПИС. На 2 км северозападно, в местността Мехетр-хендек при строителна дейност е намерен камък с неправилна форма. Размери 1,10 на 0,60 м. Върху камъка е изписан 7-редов надпис от 1281-82 г.[1]

Литература: 1. Константинов 1985, 170-174; Овчаров 1986, 52-54; Попконстантинов, Конаклиев 1992, 134-137.

А. К.

ГОРОЦВЕТ, община Лозница, Русенска област

291. СЕЛИЩЕ. Намира се на 3,4 км югоизточно, в местността Саръ чаир. Разположено е върху ниска тераса с южно изложение на десния бряг на малка рекичка - десен приток на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 6 дка се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище се намира върху останките на малко поселение от епохата на енеолита и на много по-обширно селище от римската епоха.

Г. Д.

ГРАДИЩЕ, община Шумен, Варненска област

292. СЕЛИЩЕ. На 2 км северно, от другата страна на шосето София-Варна, върху полегат склон с изложение на юг, по протежение на около 600 м край суходолие, превърнато в канал, се откриват фрагментирани глинени съдове от VIII-X в. Разпределението им е неравномерно.[1]

Литература: 1. Обхождане на П. Петрова.

П. П.

ГРЪНЧАРОВО, община Дулово, Русенска област

293. СЕЛИЩЕ. На 1,7 км северно от местността Кавак кеди. Върху равния терен личат следи от зидове и има множество разхвърлени камъни, тухли и керамика от IX-X в.

294. СЕЛИЩЕ. На 2,3 км северозападно, в местността Топраклъка. Върху нисък хълм над дере със стар водоизточник има следи от пожар и множество керамични фрагменти от IX-X в.[1]

Литература: 1. Бъчваров 1988, 65.

Г. А.

ГУСЛАР, община Тервел, Варненска област

295. СЕЛИЩЕ. На 2,1 км изток-югоизточно, в местността Ашик пунар, по източния склон над водоизточник. Площ около 12 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останките на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1991 г.

В. Й.

ДВЕ МОГИЛИ, общински център, Русенска област

296. СЕЛИЩЕ. На 4 км югоизточно, в местността Кованлъка. При обработка на земята са откривани останки от основи на сгради, тухли, керемиди и късове от керамични съдове, характерни за периода на Първото българско царство[1].

297. ЦЪРКВА. На 2,5 км южно, в местността Дрен чешме. Известна е под името Манастира. През 1945 г. е била разкопана само във вътрешността. По типа си принадлежи към еднокорабните и едноапсидните църкви. Приблизителните й размери са: дължина - 9,30 м, ширина - 3,50 м. Изградена е от ломени камъни, споени с бял хоросан. Западната й стена е запазена на височина до 2 м. Сега в по-голямата си част църквата е зарита.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 32. 2. Пак там.

Д. С.

ДЕБЕЛЕЦ, община Долен чифлик, Варненска област

298. СКАЛЕН МАНАСТИР "Св. Петър", Гявур евлери. Южно, в скалите Кампунар таш или Пещера таш. Състои се от три свързани помещения в посока запад-изток. Западното е широко 3,3 и дълбоко 3,5 м, частично разрушено. Второто е с правоъгълна форма и размери: дължина 5,2 и широчина 4 м. Източното помещение е църква с три олтарни ниши на източната стена. В южната стена е изсечен гроб[1]. Датира от XIII-XIV в.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 422-423, табл. LXXVIII, VII.

В. П.

ДЕБРЕНЕ, община Добрич, Варненска област

299. СЕЛИЩЕ. На 2,6 км североизточно, в местността Сламата. Площ около 8 дка. При археологическо проучване през 1988-1989 г. са открити фрагменти от ранносредновековна керамика, ремъчни украси[1] и сабя[2] и сборна находка от коси - всички от IX-X в. Открити са и четири монети на Лъв VI (886-912)[3]. Селището вероятно е живяло твърде кратко време - в края на IX - началото на X в. Разположено е върху територията на късноантична крепост (рифугиум?).

Литература: 1. Йотов 1993, 123-130. 2. Йотов 1992, 141-145. 3. Разкопки на С. Торбатов и В. Парушев от Исторически музей - Добрич.

В. Й.

300. **ДЕВИНА** (Дѣвина). Крепост, на 0,5 км. северно от центъра на Девня, до карстовия извор Марциана. Споменава се за пръв път в хрониката на Скилица-Кедрин във връзка с похода на ректора Никифор срещу печенегите през 1049 г. под името Диакене (Διακενὲ).[1] Мануил Фил я поставя между крепостите, превзети от византийския пълководец Михаил Главa Тарханиот по време на похода му срещу България през 1278 г.[2] Според Георги Пахимер, преди битката с византийския пълководец Мурин, на 17.07.1280 г. Ивайло разположил войските си на лагер при Диавена (Διαβαινα)[3]. След тази година крепостта не се споменава.

Разположена е върху останките на античния амфитеатър. Запазени части от северната, западната и южна стени с дебелина 3,4 м. В средата на северната стена е имало порта, фланкирана от две петоъгълни кули. На западната стена личат основите на още една петоъгълна кула. Градежът на крепостните стени е от едри варовикови квадри без спойка от хоросан. Установени са останки от втора крепостна стена с квадратни кули. Градежът й е от ломени камъни, споени с бял хоросан.[4] Крепостните стени затварят площ около 4 дка. От крепостта произхождат отделни монети на византийския император Лъв VI (886-912)[5] и съкровище от 888 бронзови византийски монети от императорите Йоан Цимисхи (969-976), Василий II (976-1025) и Роман III (1028-1034).[6] Малката крепост от едри квадри върху основите на амфитеатъра вероятно е изградена в началото на IX в. и разрушена при византийското нашествие в края на X в. По-късно, през първата половина на XI в., крепостта е възстановена и разширена с нов зид от ломени камъни, споени с бял хоросан. Просъществувала е до края на XIV в. Крепостта, спомената в изворите, е правилно отъждествена от А. Маргос с българската средновековна крепост Девина[7]. Някои автори поставят тази крепост в Котленския балкан, при прохода Железни врати[8]. Отъждествяването й със споменатата от Лъв Дякон крепост Динеа[9] (Δενεια), превзета от Йоан Цимисхи при похода му към Дръстър през 971 г., е неубедително.[10] Крепостта по-вероятно се е намирала при с. Войвода, Шуменско.[11]

Литература: 1. ГИБИ, VI, 319. 2. ГИБИ, X, 144. 3. ГИБИ, X, 181. 4. Димитров 1977, 19, 1982, 59. 5. ВАМ - инв. № IV 89 и 90. 6. Мирчев 1966, 148-151. 7. Margos, 1970, 105; Андреев 1980, 268. 8. Златарски 1972, 100; Аврамов 1929, 239. 9. ГИБИ, V, 265. 10. Тончева 1966, 16. 11. Бешевлиев 1987, 59.

В. П.

ДЕВНЯ, общински център, Варненска област

Заема част от античния Марцианопол, основан от римския император Траян в началото на II в. Достига своя разцвет в началото на III в. Разрушен от готите през 248 г. Градът е възстановен през втората половина на III в. и е главен административен център на провинция Долна Мизия. От 376 до 378 г. при император Валент е временна столица на Римската империя. В края на IV в. градът и околностите му са отново опустошени от готите. След кратко съживяване на обществения и икономическия живот в началото на V в. Марцианопол е превзет и разрушен от хуните. През VI в., при император Юстиниан I, крепостта е възобновена и градът бележи своя последен разцвет. Към края на VI в. е разрушен от аварите, но продължава да съществува и след това. Споменава се за последен път през 595 г. Окончателното му разрушаване и изоставяне е вероятно в началото на VII в. Животът в района се възстановява през VIII-IX в., когато върху основите на амфитеатъра от III в. е изградена малка старобългарска крепост и в непосредствена близост - малко селище. Крепостта е разрушена при византийското нашествие в края на X в. и възобновена в началото на XI или XII в. През XII-XIII в. крепостта е известна със славянското име Девина.[1]

КРЕПОСТ. На 0,5 км северно от кв. "Река Девня", вж. *ДЕВИНА*.

301. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно от кв. "Повеляново", в местността Арамията. Разположено на ниска тераса с лек наклон на изток, по десния бряг на Арамия дере. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[2]

302. СЕЛИЩЕ. На 4 км югозападно, северно от завода за ПВЦ. Разположено върху обширна, равна тераса, северно от Белославското езеро, в местността Балтата. Площ около 100 дка. Проучени са 20 полуземлянки с каменна и дървена облицовка на стените. Открита е голяма едноетажна пещ за битова керамика. В една от землянките е открит котел с вътрешни уши от IX в.[3] По цялата повърхност на селището са открити фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[4]

303. СЕЛИЩЕ. На 3 км източно от центъра на града и на 0,5 км югозападно от Захарен завод. Разположено на обширна тераса с лек наклон на юг по северния бряг на Белославското езеро. Площ около 30 дка. Проучени са две полуземлянки с правоъгълни пещи, градени от камъни и глина. По повърхността са открити многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[5]

304. СЕЛИЩЕ. В северната част на центъра на града, до извора Марциана. Разположено на обширна, равна тераса, непосредствено северно от средновековната крепост. Площ около 40 дка. Проучени са няколко полуземлянки с каменни облицовки на стените. В една от землянките е открито малко гърне с врязана линейна украса. Открити са и многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[6] От селището произхожда каменен модел на юрта.[7]

305. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км западно от кв. "Повеляново" (Марково), в южното подножие на височината Полянитe. Площ 5 дка. Двуобреден езически некропол. Проучени са 97 гроба. Погребенията с трупоизгаряне са 36, най-често - безурнови, в плитки ями. Погребенията с трупополагане са 61, в правоъгълни ями, ориентирани в посока север-юг. Някои от ямите са с ниша. Наблюдава се ритуално обезвреждане и покриване на гроба с капак от камъни. Гробният инвентар се състои от гърнета, амфорки, ножчета, обеци, токи и животински кости. Датиран в края на VIII - началото на IX в.[8]

306. НЕКРОПОЛ. На 4 км източно от центъра на града и 0,5 км южно от ТЕЦ Девня. Площ около 20 дка. Двуобреден езически некропол. Проучени 157 гроба. Гробовете с трупоизгаряне са 53, в глинени урни и тухлени камери или в плитки ями. Гробовете с трупополагане са 104, в правоъгълни ями, ориентирани север-юг. Част от гробовете с трупополагане са ориентирани изток-запад и вероятно са християнски. Наблюдава се ритуално обезвреждане. Гробният инвентар е съставен от малки гърнета, амфорки, ножчета, токи, обеци, стъклени и метални мъниста и животински кости.[9] В северната част на некропола е открито уникално гробно съоръжение с форма на стеснен в долната част пръстеновиден изкоп. Външен диаметър - 5,78 м, вътрешен - 3,40 м и дълбочина 2-3 м. В ямата безразборно са нахвърляни 76 трупа на избити мъже, жени и деца. Некрополът и масовият гроб са датирани от края на VIII до края на IX в.[10]

307. НЕКРОПОЛ. На 3 км източно от центъра на града и 0,2 км западно от Захарен завод, на една от последните южни тераси в подножието на височината Поляните. Площ около 2,5 дка. Християнски некропол. Проучени 101 гроба. Стените на някои от гробните ями облицовани с тухли или ломени камъни. В 22 гроба - следи от дървени ковчези. При някои погребения има следи от ритуално обезвреждане. Гробният инвентар е съставен от върхове на копия, ножове, пръстени, токи, бронзови копчета. Датиран в IX-X в.[11]

Литература: 1. Тончева 1966, 1-16; Герасимов 1961, 54. Енциклопедия България, 2, 200; Димитров 1982, 58. 2. Теренни обхождания на А. Маргос през 1966 г. и ВАМ през 1992 г. 3. Димитров 1975^{a}, 37. 4. Димитров 1982, 60. 5. Димитров 1982, 59-60. 6. Димитров 1982, 59. 7. Рашев 1976, 36. 8. Димитров 1971, 57; Възарова 1976, 170-171. 9. Димитров 1972, 45; Възарова 1976, 171-172. 10. Димитров, Маринов 1974, 109. 11. Димитров 1970, 21; Възарова 1976, 300.

В. П.

ДИВДЯДОВО, квартал на гр. Шумен, Варненска област

308. НЕКРОПОЛ. Обхваща част от селото, западните покрайнини, склона на съседното дере и близките лозя. Гробовете са откривани инцидентно и най-вероятно принадлежат на два некропола. Ориентацията е север-юг и изток-запад. Гробен инвентар от съдове салтовски тип. Индивидите положени по гръб с изпънати крайници. В един от гробовете богати женски накити. Обща дата VIII-XI в.[1]

309. СКАЛЕН МАНАСТИР. Северозападно, в местността Башбунар. Килии с неправилна форма. Изсечени в скалите стълби, жлебове и дупки за дървени конструкции. Датира от XII-XIV в.[2]

Литература: 1. Възарова 1976, 167; Балабанов 1988, 210-211. 2. Дремсизова-Антонова 1975, 24.

П. П.

ДИНЕЯ, вж. *Войвода*

ДИОНИСОПОЛИС, вж. *Балчик*

ДИЧЕВО, община Силистра, Русенска област

310. СЕЛИЩЕ. На 1 км северно в местността Орман чешме. Върху полегат хълм със западно изложение над мочурливо дере има множество фрагменти керамика от VIII-X в.

Г. А.

ДОБРИ ДОЛ, община Аврен, Варненска област

311. СЕЛИЩЕ. В южния край на селото. Разположено на висока тераса с наклон на североизток. Площ около 10 дка. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. Откриват се и керамични фрагменти от XVI-XVIII в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на Д. Димитров през 1975 г.

В. П.

ДОБРИЧ, общински център, Варненска област

312. СЕЛИЩЕ. На 0,7 км северно от центъра на града, на склона под бул. "Добруджа", около естествен водоизточник - така наречената Горчива чешма. При археологически разкопки на римска баня са открити много ранносредновековни материали, датиращи от VIII-X в. Селището е върху останки на селище от римската епоха.[1]

313. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км южно от центъра на града, източно от пътя за курорта "Албена", в района на разсадника. Площ около 10 дка. Откриват се фрагменти от керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху селище от римската епоха.[2]

314. НЕКРОПОЛ. В центъра, на ул. "Райко Даскалов" № 2. При изкопни работи се попада на гроб с инвентар. В правоъгълна яма със заоблени ъгли е открит скелет на възрастен индивид, ориентиран в посока север-юг. В Исторически музей - Добрич са предадени три глинени съда - две гърнета и една кана. По всяка вероятност съдовете са от няколко гроба, принадлежащи на ранносредновековен двуобреден езически некропол от VIII-IX в.[3]

Литература: 1. Бобчева б. г., 65-66. 2. По сведение на работници и теренно обхождане на В. Йотов. 3. Йотов, Ботев 1991^{a}, 18, табл. $II_{1, 3, 4}$

В. Й.

ДОБРОГЛЕД, община Аксаково, Варненска област

315. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северозападно, в северната част на равното плато, северно от селото, в местността Дядо Жекова чешма. Разположено върху висока тераса с лек наклон на запад, по десния бряг на Хамам дере. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района се откриват и многобройни керамични фрагменти от II-VI в. В непосредствена близост, западно, личат основите на късноантична крепост.[1]

316. НЕКРОПОЛ. На 1 км югоизточно, в подножието на височината Маарата. Заема равна, тясна тераса по левия бряг на дълбоко дере. Християнски некропол. Площ около 2 дка. Открит случайно при изкопни работи. Голяма част от некропола е унищожена. В един от гробовете е намерен железен връх от стрела.[2] В същата местност са унищожени основите на църква от XII-XIV в.[3]

Литература: 1. Теренни обхождания на М. Мирчев през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 2. ВАМ инв. № IV 686. 3. Теренни обхождания на М. Мирчев и Д. Димитров през 1966 г.

В. П.

ДОБРОТИЦА, община Антоново, Русенска област

317. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км източно, върху тераса с лек южен наклон, на площ от 5-6 дка, се намират фрагменти от керамика, характерна за XII-XIV в. По сведения на местни жители оттук произхожда колективна находка от неизвестен брой монети и друга от 18 медни монети на Йоан Цимисхий (968-976)[1].

Литература: 1. Герасимов 1957, 323.

А. К., К. А.

ДОБРОТИЦА, община Силистра, Русенска област

318. СЕЛИЩЕ. На 1,7 км югозападно върху нисък хълм, наклонен на изток, се откриват керамични фрагменти от VIII-X в. Попада в границите на антично поселение. В дола има стара чешма.

319. СЕЛИЩЕ. На 1,8 км североизточно в местността Сарана. Върху нисък хълм в подножието му е пръсната керамика от VIII-X в. Попада в границите на антично поселение от IV-VI в.

Г. А.

ДОБРУДЖАНКА, община Кайнарджа, Русенска област

320. СЕЛИЩЕ. В югоизточните покрайнини в местността Катюкли. Единични фрагменти керамика от VIII-X в. и един реликвиарен кръст-енколпион от X в. Попада в границите на селище от XVII-XVIII в. .

Г. А.

ДОЙРАНЦИ, община Каолиново, Варненска област

321. СЕЛИЩЕ. На 2 км югозападно по пътя за с. Кус, в местността Саръгьол. По терена камъни от градежи, късове глинена мазилка от жилища и фрагментирани глинени съдове от VIII-X в.[1]

322. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно, местността Азамджик. Руини с каменен градеж, землянки, пещи, битова керамика и железни върхове от стрели на площ около 60 дка. Датировка в VIII-X в.[2]

Литература: Дремсизова-Антонова 1975, 24. 2. Пак там.

П. П.

ДОЛИНА, община Добрич, Варненска област

323. КРЕПОСТ. На 0,9 км западно, в местността Чаира. Площ около 18 дка. Има неправилна форма с около 20 кули - бастиони. Почти от всички страни личат следи от ров. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от IX-X в.[1] От това място са известни следните монети: една на Константин VII (913-959) - златна[2] и два анонимни фолиса от клас A_2 (976-1025) и клас В (1030-1040?)[3]

Литература: Рашев 1982, 145, табл. XVIII_3 2. Частно притежание. 3. Исторически музей - Добрич, инв. № I 3877, I 741.

В. Й.

ДОЛИЩЕ, община Аксаково, Варненска област

324. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно, от лявата страна на шосето за с. Прилеп. Разположено върху ниска тераса на левия бряг на р. Батова, около извора Арабаджи кайнак. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

325. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км северно. Разположено върху ниска тераса, с лек наклон на изток, на левия бряг на р. Батова, над извора Голям кайнак. Площ над 20 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[2]

326. СЕЛИЩЕ. В западния край на селото, северно от шосето за Новаково. Разположено върху висока тераса, с наклон на югоизток, на левия бряг на р. Батова, около силен извор. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района се откриват и керамични фрагменти от II-IV в.[3]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 2. Теренни обхождания на М. Мирчев и Д. Димитров през 1960 г. 3. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ДОЛНА КАБДА, община Попово, Русенска област

327. СЕЛИЩЕ. На 2 км източно в местността Калето върху високо възвишение със стръмни склонове. Крепостната стена следва конфигурацията на терена и огражда площ от 15-20 дка. При разкопки (1971-73) са разкрити части от крепостна стена и крепостна порта. Във вътрешността са проучени караулно помещение, стопански и жилищни сгради. Намерените материали показват, че крепостта е построена през V-VI в.[1] През VII в. тя е разрушена и през IX-X в. върху нея възниква неукрепено средновековно българско селище.

328. МОНЕТИ. При направата на път през 1961 г. е открита колективна находка, включваща монети на Мануил I Комнин (1143-1180) и Исак II Ангел (1185-1195).[2]

Литература: 1. Овчаров 1971, 18-31; Овчаров 1973, 106-128; Овчаров 1974, 228. 2. Герасимов 1963, 262.

А. К.

ДОЛНА РОСИЦА, община Омуртаг, Русенска област

329. ЦЪРКВА. При сондаж около една от могилите край селото се попада на силно обезличена църковна сграда. Зидовете са градени от неоформени камъни и кал. Върху фрагменти от мазилки личат стенописи, изпълнени в червено, жълто и кафяво.[1]

330. НЕКРОПОЛ. Около църквата са проучени девет гроба. Погребенията са чрез трупополагане направо в земята. Ориентирани са запад-изток. Гробният инвентар - обеца, сферично копче, фрагмент от кръст - определят границите на използване на църквата и некропола през IX-X в.[2] Сега руините на църквата попадат в язовир "Ястребино".

Литература: 1. Овчаров 1961, 61-64. 2. Овчаров 1976^{a}, 220-223.

А. К., К. А.

ДОЛНО РЯХОВО, община Главиница, Русенска област

331. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно върху хълм на брега на Дунав в местността Горски дом. По повърхността ломени камъни, тухли и керамика от VIII-X в.

332. СЕЛИЩЕ. На 3,2 км северно в местността Байрактаров чеир, на тераси над дунавския бряг. По повърхността фрагменти от керамика от VIII-XI в., ломени и обработени камъни, тухли, керемиди. К. Шкорпил съобщава и за намерени средновековни монети[1]. Отсъства керамика XII-XIV в.[2] Селището е възникнало върху антично поселение, предградие на близката римска крепост от II-VI в.[3]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 449. 2. Бъчваров 1990, 138. 3. Шкорпил 1905, 449.

Г. А.

ДОНЧЕВО, община Добрич, Варненска област

333. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км запад-югозапад в местността Казълджика (Червената шума) в гора. Площ около 30 дка. Разположено е на терасата над суходолието в близост до много извори. От това място са вадени много камъни за строеж на стопански сгради. Тогава са открити и множество фрагменти от керамични съдове с украса от излъскани ивици и врязани линии, сечива, върхове на стрели от VIII-X в.[1] Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.

Литература: 1. Бобчева 1972, 9.

В. Й.

ДОРОСТОЛ, вж. *Силистра*

ДРАГАНОВЕЦ, община Търговище, Русенска област

334. КРЕПОСТ. На 2,5 км югоизточно, върху рид от разклоненията на Преславска планина, известна е под името Марна кале[1]. Има форма на неправилен многоъгълник. Крепостният зид, граден от ломени камъни и хоросан, огражда площ от 9-10 дка. Във вътрешността личат струпвания от руини на сгради. По повърхността се намират фрагменти от керамика, характерни за късната античност и ранното българско средновековие.

335. НЕКРОПОЛ. При разкопките на късноантичната базилика в местността Боаза, западно от нея са разкрити 10 гроба. Погребенията са извършени чрез трупополагане. Ориентирани са запад-изток. Материалите от некропола го датират към XII-XIV в.[2]

Литература: 1. Шкорпил 1929, 97. 2. Гатев 1970, 76-82.

А. К.

ДРАГАНОВО, община Добрич, Варненска област

336. СЕЛИЩЕ. На 4,5 км югозапад-западно от селото, на 150 м север-северозападно от помпената станция върху надречната тераса на суходолието, което води към местността Света Марина. Районът изобилства с извори и останки на селища от енеолита до османския период. На повърхността се открива керамика от ранното средновековие (VIII-X в.)[1]

Литература: 1. Теренни обхождания на В. Йотов през 1987 г.

В. Й.

ДРАГОЕВО, община Велики Преслав, Варненска област

337. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, в местността Пануца, върху склон на Драгоевската планина. По терена фрагментирана битова керамика от IX-XII в. Изобилието от водоизточници и естествената защитеност на терена обясняват продължителния период на обитаване - от IV в. пр. н. е. до XII в.[1]

Литература: Атанасов, Петрова 1981, 49.

П. П.

ДРИНОВО, община Попово, Русенска област

338. НЕКРОПОЛ. На 3,5 км източно, в местността Дядо Дончова воденица, при проучване на праисторическо селище е разкрит средновековен некропол. На площ от 2 дка са разкрити 135 християнски гроба. Част от мъртвите са погребани в дървени ковчези. Погребалният инвентар е представен от лични вещи: бронзови сферични копчета, обеци, сърмена тъкан, монета на Иван Александър (1331-1371). Според намерените материали некрополът се датира от XII-XIV в.[1] Най-вероятното местоположение на селището е около 600-700 м западно от некропола, в подножието на крепостта Ойнарджа.[2]

Литература: 1. Ангелова 1986, 28-29. 2. Шкорпил 1914, 15-16, 3. Ангелова 1986, 29.

А. К.

ДРЪСТЪР, вж. *Силистра (№ 978)*

ДРЯНОВЕЦ, община Бяла, Русенска област

339. СЕЛИЩЕ. На около 200 м южно, в местността Кюрдалан. Представлява поляна, една част от която е заета от селските гробища. Оттук произхождат оръдия от камък, монети от Филип Македонски, както и римски монети от периода II-III в. и византийски корубести. Културните останки са оскъдни.[1]

340. СЕЛИЩЕ. На 700 м югозападно, в местността Дюзе. По терена се намират оскъдни останки от строителна и битова керамика, предимно съдове от периода II-IV в. и времето на Първото българско царство.[2] Сега мястото се обработва.

341. СЕЛИЩЕ. На 3 км северозападно, в местността Кенез Мезарла, вляво от шосето за с. Бистренци. Сега една част от него е заета от залесителен пояс, а друга е обработваема земя. По терена се намират късове от тухли, керемиди и фрагменти от керамика. Оттук произхождат византийски корубести монети.[3]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 33. 2. Пак там. 3. Пак там.

Д. С.

ДРЯНОВЕЦ, община Добрич, Варненска област

342. СЕЛИЩЕ. На 0,6 км източно в местността Текне тарла. На площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от ранносредновековна керамика. Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.

343. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км североизточно, в местността Кюю аркасъ. Площ около 12 дка. На повърхността се откриват фрагменти от ранносредновековна керамика от VIII-X в. Селището е изградено върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Двете селища са локализирани при теренни обхождания през 1991 г.

В. Й.

ДРЯНОВЕЦ, община Разград, Русенска област

344. СЕЛИЩЕ. На 3 км северозападно, в местността Гуйнище (Клинак). Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на десния бряг на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 30 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X в. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на по-голямо по площ тракийско поселение от V-III в. пр. н. е.

345. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км източно, в местността Чуката. Разположено е върху висока тераса с югозападно изложение на десния бряг на река Бели Лом[1]. По повърхността на терена - фрагментирана битова керамика от XIII-XIV век и разпръснати ломени варовикови камъни. Тук през 1934 г. е открита колективна находка от сребърни монети[2]. Част от находката е разпръсната: от 79 прегледани екземпляра 4 са били венециански матапани - 1 на Лоренцо Тиеполо (1268-1275), 1 на Джовани Дандоло (1280-1289) и 2 на Пиетро Градониго (1289-1311); 1 сръбски грош на Стефан Урош III (1321-1331) и 74 български гроша от типа "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371). Грошове от типа "Иван Александър с Михаил Асен" били откривани на това място още през миналото столетие - вероятно разпиляна част от същата находка.

346. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 1,5 км източно, в местността Срещу Дутлука (Дутлук каршаса). В отвесните варовикови скали на десния бряг на река Бели Лом са изсечени църква и килия, сега силно обезличени при вадене на камък[3,4].

Литература: 1. Шкорпил 1914, 81 - № 68, 128-129 - № 48. 2. Герасимов 1939, 342-343. 3. Маргос 1987, 115-116. 4. Ракова 1984, 35.

Г. Д.

ДУЛОВО, общински център, Русенска област

347. СЕЛИЩЕ. На 1,7 км северно, в местността Коджа мезарлък, през която преминава шосето Дулово-Тутракан. Върху равнинно място следи от зидове и разхвърляни ломени камъни, тухли, керемиди и керамика от VIII-X в. Разположено е в границата на късноантично селище от IV-VI в.[1]

Литература: 1. Бъчваров 1988, 65.

Г. А.

ДУНАВЕЦ, община Тутракан, Русенска област

348. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 1 км североизточно, в ъгъла между Дунав и малката Дунавецка река. Има форма на неправилен петоъгълник с площ около 40 дка и размери 225 x 195 x 100 x 30 x 33 м. Валът е издигнат от чимове с ширина 4,30 м, а пред него е прокопан ров с ширина 4 м и дълбочина 1,80 м. По терена керамика от VIII-IX в. с врязана и излъскана украса.[1] В границите на укреплението попада късноантично селище от III-VI в.

349. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 3 км североизточно върху тясна равнинна тераса над р. Дунав. Има правоъгълна форма с площ около 20 дка и размери 190 x 100 м. Северната линия на укреплението е срутена в реката. Валът е от трамбована чиста глина, а пред него е прокопан ров. Укреплението защитава голямо ранносредновековно селище от VIII-X в., от което частично са проучени землянки, пещи и сметни ями. Открити са битови предмети, накити и една сърцевидна бронзова апликация. В границите му попада късноантично поселение III-VI в.[2]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 109-110. 2. Рашев 1982^{a}, 112.

Г. А.

ДУРАНКУЛАК, община Шабла, Варненска област

350. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, върху Големия остров. Площ 18 дка. Датира от втората половина на IX-X в. Разкрити са жилища, полувкопани в земята, предимно едноклетъчни по план. Зидовете са от полуобработен камък, еднолицеви. При най-достъпните места, откъм сушата и плитчините на езерото, през X в. е била издигната каменна отбранителна стена с дебелина 2-2,20 м.[1]

351. НЕКРОПОЛ. Намира се в местността Нивата. Заема площ 2,5 дка. Общо са разкрити 232 гроба. Гробен инвентар: бронзови гроздовидни обеци, пръстени, апликации, кръстове-енколпиони, мъниста, бронзови халки и копчета, напръстници, глинени съдове и др.

352. НЕКРОПОЛ. Разположен върху Големия остров в различни участъци: върху неолитния некропол (14 гроба), край шосе E95 (4 гроба), край църквата на върха на острова (11 гроба), по южната периферия на острова (17 гроба). Всички гробове са по християнски обред, ориентирани запад-изток.[2]

Литература: 1. Тодорова 1989, 31-109. 2. Меламед 1989, 113-179.

М. Д.

ДЪЛГОПОЛ, общински център, Варненска област

353. СЕЛИЩЕ. В североизточната част на града, в Бежанския квартал. Разположено върху хълмиста тераса с лек наклон на юг, по левия бряг на дерето, спускащо се към р. Камчия. Проучени са няколко землянки с пещи от камъни и глина. Открита е и една яма-зърнохранилище с крушовидна форма. Намерени са многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

354. НЕКРОПОЛ. В централната част на града, на левия бряг на дерето, спускащо се към р. Камчия. Проучени са няколко гроба чрез трупоизгаряне, в урни или малки, плитки ями. Една от урните е покрита с капак от долна част на гърне. Датиран в VIII-X в.[2]

355. НЕКРОПОЛ. В северозападната част на града, на десния бряг на дерето, спускащо се към р. Камчия. Некропол с трупоизгаряне. Проучени са 7 гроба с урни. Датиран в VIII-X в.[3]

Литература: 1. Златарски Д. 1960, 108; Въжарова, Златарски 1969, 49, обр. 1, 4. 2. Златарски Д. 1969, 53-54 обр. 1, 8; Въжарова 1976, 80. 3. Златарски Д. 1969, 55; Въжарова 1976, 80.

В. П.

ДЯНКОВО, община Разград, Русенска област

356. СЕЛИЩЕ. На 5 км източно, в местността Кору кьопрю. Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение на десния бряг на рекичката Чаирлък (периодично пресъхваща). По повърхността се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Оттук произхождат бронзово нагръдно кръстче с изображение на Разпятие Христово и две бронзови монети - фолиси на Константин VII със Зоя (914-919). Границите на селището не са установени.

Г. Д.

ЕЗЕРЕЦ, община Шабла, Варненска област

357. СЕЛИЩЕ. Разположено е непосредствено до селото, върху невисоко плато, заобиколено от трите страни от суходолия, южно от езерото Шабла. На повърхността се намират керамични фрагменти от IX-X в.

358. НЕКРОПОЛ. Намира се на около 300-350 м североизточно от селището. Гробове са откривани и северозападно, в дворните места на днешното село. Разкрити са 11 гроба с каменни облицовки и християнска ориентация с глава на запад. Гробен инвентар - желязна тока, халка, костени игли, бели стъклени мъниста, бронзови украшения, две сребърни гроздовидни обеци. Датировка IX-X в.[1]

Литература: 1. Бобчева 1982, 103.

М. Д.

ЕЗЕРЧЕ, община Цар Калоян, Русенска област

359. СЕЛИЩЕ. На 2 км северозападно, в местността Елията (Новите чешми). Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение, на левия бряг на малката селска рекичка - приток на Хлебаровска река. На отсрещния десен бряг на рекичката има извор, каптиран в чешма. По повърхността на площ около 5 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от XIII-XIV век.

Г. Д.

ЕНЕВО, община Нови пазар, Варненска област

360. ДЕВТАШЛАРИ. Южно от селото. В края на миналия век бил запазен само 1 камък от групата. К. Шкорпил я отнася към правилните групи. Сега е изцяло заличена.

361. ДЕВТАШЛАРИ. Южно от селото, при северното подножие на платовидното възвишение Голямо Елеме. К. Шкорпил я отнася към правилните групи, без да съобщава данни за подреждането й. Сега е изцяло заличена.[1]

Литература: Рашев 1992^{a}, 12.

П. П.

ЖЕЛЯЗКОВЕЦ, община Самуил, Русенска област

362. СЕЛИЩЕ. На 0,5-0,8 км източно и североизточно, в покрайнините на съвременното село. Разположено е на високите тераси източно, северозападно и южно до чешмите Дядо Димовата, Каменната и Малката и по десния скат на дола Машатлък дере. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Границите на селището не са установени. По същия терен се открива и значително количество фрагментирана керамика от IV-I в. пр. н. е. и от II-IV век. Ранносредновековното селище се намира върху останките от селища от тези два периода. Тук се открива и голямо количество керамика от XVI-XIX век - теренът попада в очертанията на късносредновековното селище Демирджилер.

363. СЕЛИЩЕ. На 2 км югоизточно. Разположено е по високите и средни тераси на нос, образуван от сливането на доловете Пъндъклъ дере и Гюрледжик дере, срещу Гюрледжик чешма. Границите му не са установени. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век.

Литература: 1. Шкорпил 1914, 79-№ 54. 2. Теренно обхождане на Т. Балабанов - дневник.

Г. Д.

ЖИВКОВО, община Хитрино, Варненска област

364. СЕЛИЩЕ. На 100 м в югозападна посока, южно и западно от Червените скали. По терена значително количество фрагменти от глинени съдове от IX-X в., пръснати от двете страни на плитко суходолие. Долавят се очертания на еднodelни постройки.[1]

Литература: 1. Обхождания на П. Петрова.

П. П.

ЖИЛИНО, община Нови пазар, Варненска област

365. СЕЛИЩЕ. Северно от селото, на 250 м северно от разклона за Войвода, на левия бряг на Крива река. Площ около 10-20 дка. В района се откриват бучки желязна шлака, фрагменти от строителна керамика и от ранносредновековни глинени съдове.[1]

366. СЕЛИЩЕ. На около 2 км северно върху тераса на левия бряг на Крива река. Няма следи от каменни градежи. Заема площ 10-20 дка. По повърхността изобилства ранносредновековна керамика.[2]

367. СЕЛИЩЕ. В западната половина на селото. Открити са и основите на сграда с правоъгълен план, строена с големи обработени каменни блокове, подобни на плисковските.[3]

Литература: 1. Балабанов 1989, 281. 2. Пак там. 3. Пак там.

П. П.

ЖИТНИЦА, община Добрич, Варненска област

368. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно в местността Трите чешми. Площ около 8 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от късножелязната и от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

ЗАВЕТ, общински център, Русенска област

369. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. Намира се на 4 км северно, в местността Хисарлъка (Богдан). Разположено е върху тераса, ориентирана в посока югоизток-северозапад, ограничена от доловете Гене Богдан кулак и Месталък кулак. Откъм достъпната южна част на носа, напречно, е издигнат землен вал - насип с ширина около 20 м и ров пред него (южно) с ширина около 10 м. Общата дължина на укрепената линия е около 60 м. В североизточната част на укрепената линия е входът към вътрешността на укреплението - тук валът прекъсва, без да достига до края на терасата. Укрепената площ е около 30 дка. По повърхността се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Оттук произхожда половинка от бронзов кръст-енколпион с изображение на св. Георги с букви на гръцки език.

370. КРЕПОСТ. Намира се на 4 км югоизточно, в местността Калето (Буюк кале, Голямото кале). Разположена е върху висока тераса на десния бряг на река Чаирлък. От север и от запад височината е ограничена от речната долина, а от изток - от вливащ се в долината малък поток. Укрепената площ от около 80 дка има сложна форма, доближаваща се до правоъгълник, разположен по дължина в посока югозапад-североизток. Крепостната стена е изградена от грубо обработени и от ломени варовикови камъни, полагани на калова спойка в неправилни редове. Тя огражда билото на височината от североизток, север, запад и юг. От изток стена не е изградена - високите до 15 м отвесни скали са трудно естествено препятствие. От североизточния ъгъл на укреплението към малкия страничен дол се спуска зид, почти перпендикулярен на крепостната стена - вероятно тук се е намирал вход, отвеждащ към долината. Главният вход е разкрит в средната част на западната крепостна стена. По фронта на западната стена са разположени две кули. Пред южната стена е прокопан ров. В по-късен период укрепената площ е била разширена, като пред южната стена, почти успоредно на нея, е издигната нова стена с три кули по фронта ѝ и ров пред нея. Двата рова имат ширина по около 6 м и дълбочина сега по около 1,5-2 м. В югозападния ъгъл на укреплението, в пространството между двете последователно изградени южни стени личат основите на каменно съоръжение с кръгъл план и неясно предназначение. Във вътрешността на укрепената площ са проучени останките на 4 полувкопани жилища с правоъгълен план на жилищните ями с глинена обмазка от стените и подовете, с гнезда за дървени подпорни стълбове в две от жилищата и вкопана пещ с кръгъл план в едно от тях. Откритият керамичен материал е от периода IX - средата на XI век. Открити са бронзови коланни апликации и оловен печат на цар Петър с титла деспот. Немногоброен керамичен материал дава основание да се предполага, че старобългарското укрепление е разположено върху останките на тракийско селище от IV-I в. пр. н. е.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 486 и т. CX-а. 2. Рашев 1982^{a}, 134-137 и 132, т. XLVI - 3, 4. 3. Василев 1983, 123; 1995 (под печат). 4. Явашов 1930^{a}, 5-7.

Г. Д.

ЗАЙЧИНО ОРЕШЕ, община Нови пазар, Варненска област

371. СЕЛИЩА. В подножието на платото Стана, в началото на плитки долове. Площ между 20 и 30 дка. Разположени са в близост или върху по-ранни селища. Имат удобни подходи към билото на платото. Керамиката е датирана във времето на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Балабанов 1989, 283.

П. П.

ЗАРНИК, община Кайнарджа, Русенска област

372. СЕЛИЩЕ. На 600 м северозападно в местността Чешме баир. Върху стръмен хълм над стара чешма ранносредновековна керамика от VIII-X в. Има сведения за некропол с трупополагане на високата част.

Г. А.

ЗАСМЯНО, община Аксаково, Варненска област

373. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно, в местността Турпана. Разположено на висока тераса с лек наклон на североизток, на високия южен бряг на едно от деретата - ляв приток на Ботевска река. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района са пръснати много камъни от разрушени масивни постройки и керамични фрагменти от II-IV в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ЗАХАРИ СТОЯНОВ, община Попово, Русенска област

374. КРЕПОСТ. На 2,5 км югоизточно, на десния бряг на р. Малки Лом, върху западния край на гребена Орлес. Крепостната стена, градена от ломени камъни и хоросан с тухлени примеси, следва очертанията на терена. От източната, достъпна страна, слабо личи ров и вал.[1] Преизползвана през XII-XIV в. късноантична крепост.

Литература: 1. Шкорпил 1914, 33, 64, 66, 77, 98, 178; Рашев 1982^{a}, 186.

А. К.

ЗЕЛЕНА МОРАВА, община Омуртаг, Русенска област

375. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 5 км северозападно, върху вододелната седловина на реките Черна и Голяма. Насипът е дълъг 250 м, широк 10 и висок 2 м. Същите са размерите и на рова. Насочен е на изток и охранява пътя, водещ към билото на Лиса планина, долината на р. Стара река, прохода Вратник и Търново.[1] Вероятна дата XII-XIV в.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 536-537; Рашев 1982^{a}, 61, 67, 201, 206.

А. К., К. А.

ЗЛАТАР, община Велики Преслав, Варненска област

376. СЕЛИЩЕ. На 3 км югоизточно в местността Айкузу. По терена ранносредновековна керамика. На музея в гр. Шумен е предоставена колективна находка от оръдия на труда, открити в района на селището.[1] Датировка VIII-X в.

Литература: 1. Тотев 1966, 33-34.

П. П.

ЗЛАТИЯ, община Добрич, Варненска област

377. СЕЛИЩЕ. На 3 км западно, в местността Ямача и местността Хисар касаба. На повърхността се открива ранносредновековна керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки от селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Бобчева б. г., 37-38.

В. Й.

ЗИМНИЦА, община Крушари, Варненска област

378. СЕЛИЩЕ. На 1,8 км североизточно, в местността Юртлука, на източния склон под дола. Площ около 20 дка. Открива се ранносредновековна керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху селище от късножелязната и римската епоха.[1]

Литература: Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ЗЛАТНА НИВА, община Нови пазар, Варненска област

379. ЕЗИЧЕСКО КУЛТОВО СЪОРЪЖЕНИЕ. Южно от селото, до ранносредновековния път между Плиска и земленото укрепление при с. Коньовец. Представлява нисък пресечен конус (диаметър 14 м, височина 0,85 м) с яма в центъра. Могилата е натрупана от дребни ломени камъни и речни волутъци, примесени с пръст. Под периферията ѝ е разчистен широк изкоп (2-2,70 м) с дълбочина от 0,60 до 1,20 м.

От източна страна той прекъсва, за да се осигури подход. В насипа на изкопа са открити животински кости и ранносредновековна керамика. Съоръжението е датирано в VIII - първата половина на IX в.[1]

380. ДЕВТАШЛАРИ. На 1 км югоизточно. Първоначално групата е била съставена от 7 редици по 7 камъка, образуващи квадрат със страни по 32 м, ориентиран на 354 градуса. Височината им достига 1,70-2 м. Имат дължина 1-1,20 м, дебелина 0,40-1 м. Изправени са върху широката си основа. До камъните са открити желязно огниво и анонимна бронзова византийска монета. При някои от камъните са разчистени човешки скелети. Датировката на двете находки и гробовете е XI-XII в., а на девташларите - VIII - първата половина на IX в.[2]

381. ДЕВТАШЛАРИ. На 1 км южно от селото и на около 350 м западно от горната група. Била е съставена от 8 реда по 7 камъка, разположени в четириъгълник с размери 30 х 24 м, ориентиран около 2-3 градуса. Запазени са 25 камъка и само 3 от тях са на място. Имат форма на паралелепипед с по-широка основа. Височината им достига до 1,20 м. В района при разкопки не са открити находки.[3]

382. ДЕВТАШЛАРИ. На около 800 м южно, на десния бряг на селската река. Според К. Шкорпил групата първоначално е била съставена от 9 редици по 9 камъка, образуващи четириъгълник с размери 40 х 25 м, ориентиран на 350 градуса. Днес са запазени 12 камъка, всички разместени спрямо първоначалното си положение. Дължината на някои достига 2,75 м.[4]

383. ДЕВТАШЛАРИ. Непосредствено от югозапад на горната група. В края на миналия век на това място е имало 2 камъка и отделни отломки. При последното обхождане са регистрирани само 2 отломъка.[5]

384. ДЕВТАШЛАРИ. На 50 м югоизточно от по-горната група. Представлява могилообразно възвишение, в което са били открити 6 побити камъка. Според К. Шкорпил групата първоначално съдържала 4 редици по 4 камъка, наредени в правоъгълник с размери 10 х 6 м, чиято дълга страна била обърната почти на изток.[6]

385. ДЕВТАШЛАРИ. На около 50 м източно от горната група. В края на миналия век са били запазени 2 камъка. Два отломъка от големи камъни са запазени и днес.[7]

386. ДЕВТАШЛАРИ. На около 2 км югоизточно, върху гребена на възвишението над левия бряг на р. Каменица. Групата е била съставена от 5 редици по 5 камъка, образуващи четириъгълник с размери 13 х 11 м, ориентиран на около 325 градуса. Днес са запазени 15 камъка - предполага се, че само един е на място. Височината му над повърхността на терена е 2,15 м.[8]

Литература: 1. Рашев 1991^{a}, 209-218. 2. Рашев 1992^{a}, 16. 3. Пак там, 18. 4. Пак там. 5. Пак там. 6. Пак там, 30. 7. Пак там. 8. Пак там.

П. П.

ИВАНОВО, общински център, Русенска област

387. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км западно, в местността Би сестру. Една част от мястото се обработва, а друга е поляна. По повърхността се срещат фрагменти от гърнета, характерни за периода IX-X в.[1]

388. СКАЛНА ЦЪРКВА. Известна е под името Църквата. На 2 км източно, на левия бряг на р. Русенски Лом. Изсечена е на около 20 м от основата на почти отвесен скален масив. Състои се от две отделения - притвор и наос, а до тях - параклис. Входът е бил от запад. Църквата има неправилна, силно удължена форма, с размери 16 м на 3,60 м. Притворът е дълъг 4,61 м, широк 3,60 м и висок 2,20 м. Наосът има дължина 6,75 м, ширина на изток - 4,67 м и 4 м на запад. Височината му е 2,73 м. Олтарната част е висока 1,26 м. Църквата се съединява с параклиса чрез отвор, широк 1,50 м. Параклисът сега е изцяло отворен от север. Има неправилна форма, с дължина 6 м и ширина 2,50 м от западната страна и 1 м от източната. Църквата и параклисът са били изцяло стенописвани. Сега по-добре са запазени стенописите по тавана. Различно е мнението на изследвачите на стенописите по отношение на времето, през което са направени. А. Грабар, Мийе и Кр. Миятев отнасят стенописите към средата на XIV век, М. Бичев и Н. Ангелов - към началото на същия век, а Н. Мавродинов - към 60-70-те години на XIV век.[2]

389. СКАЛНА ЦЪРКВА, т. нар. Затрупаната църква. На 4 км югоизточно, на десния бряг на р. Русенски Лом. Има правоъгълна форма и три апсиди. Сега са запазени северната ѝ част от средната. Сега дължината на църквата е 9 м, а ширината - над 4 м. Възможно е от запад или югозапад да е имала притвор. Цялата църква е била покрита със стенописи. Живописта в църквата, макар и силно фрагментирана, се отличава с високите си качества: пластичност на образите, жив и топъл колорит, добре подбрани композиции. Всички тези характерни черти, както и ктиторският портрет на Иван Асен II дават основание затрупаната църква да се отнесе към началото на XIII век.[3]

390. СКАЛНА ЦЪРКВА. На 4,5 км югоизточно, в един скален ъгъл на т. нар. Господев дол, в местността Писмата. Направена е в средните пластове на скалния десен бряг на р. Русенски Лом. Размерите ѝ са: 5 м на 3,5 м. Олтарната ѝ част е стъпалообразна. Стените и таванът ѝ са били покрити със стенописи, от които сега са запазени само отделни фрагменти. Иконографските, стилни и художествени белези на стенописите дават основание на изследвачите да датират църквата в началото на XIII в. Последните изследвания на В. Бабикова отнасят стенописите към втората четвърт на XIII век.[4]

391. СКАЛНА ЦЪРКВА, т. нар. Съборената църква. На около 5 км източно, на десния бряг на р. Русенски Лом, на изток от църквата в Господов дол. Южната част на притвора, а също така и части от западната ѝ страна, са съборени. По-добре са запазени северната и източната стени с олтара. Състояла се е от притвор и наос с размери 8 м на 6 м. Стените и таванът са били покрити със стенописи. Сега са почти заличени. Живописта в сравнение със стенописите в останалите ивановски църкви е по-груба. Това дава основание на изследвачите да я датират към края на XIV век.[5]

392. СКАЛНА КИЛИЯ И ПЕЩЕРА С ГРОБОВЕ. На 4 км югоизточно, в местността Писмата, на десния бряг на р. Русенски Лом. Пещерата е известна под името Кръщелнята. В югозападната част на пещерата е изсечено почти правоъгълно помещение с дължина 2 м, ширина 1,50 м и височина 1,65 м. Източната част на килията, която е изцяло отворена към пещерата, някога е била отделена с дървена преграда. В северната и южната част на пещерата са издълбани в скалата два гроба. В пещерата, над гробовете, както и в самата килия, има издълбани надписи, сега силно заличени.[6]

393. СКАЛНА ЦЪРКВА. На 4 км югоизточно, на десния бряг на р. Русенски Лом, под т. нар. Кръщелня. За направата ѝ е използвана естествена пещера, която е била дооформена във вид на неправилен четириъгълник, с дължина 8,90 и ширина 2,80 м. От южната страна тя е изцяло отворена. На север продължава галерия, дълга 5,30 м. В дъното ѝ е издълбан гроб.[7]

394. СКАЛНА ЦЪРКВА. На 4 км югоизточно, на десния бряг на р. Русенски Лом личат останки от църква, която е била стенописвана. Отчасти е запазена само сцената "Видението на Петър Александрийски". До изображението са запазени два надписа. Друг, частично запазен надпис, дава основание на А. Василиев да поддържа мнението, че един от изписаните образи е на св. Пантелеймон. От църквата на север и североизток има останки от скални килии.[8]

395. СКАЛНИ КИЛИИ. На 4 км югоизточно, на десния бряг на р. Русенски Лом, на около 40 м югоизточно от Затрупаната църква, се намират две килии. В най-горната част на едната от килиите е съхранен отчасти стенопис.[9]

Литература: 1. По данни на автора. 2. Дремсизова, Иванов 1983, 33-35. 3. Пак там, 35. 4. Пак там. 5. Пак там, 36. 6. Пак там. 7. Пак там, 37. 8. Пак там, 36. 9. Пак там, 37.

Д. С.

ИВАНСКИ, община Шумен, Варненска област

396. СЕЛИЩЕ. На 2 км северно, в местността Огнев дол. По терена фрагментирана домашна керамика, битови предмети и оръдия на труда от VIII-X в.[1]

397. НЕКРОПОЛ. В близост до средновековното селище открит гроб чрез трупополагане. Инвентар от керамични съдове. Дата VIII-IX в.[2]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 26. 2. Пак там.

П. П.

ИВАН ШИШМАНОВО, община Исперих, Русенска област

398. СЕЛИЩЕ. На 1 км южно, в местността Текенлик. Разположено е върху ниска тераса с югозападно изложение на десния бряг на река Крапинец. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище лежи върху останките на по-голямо по площ тракийско поселение от V-III в. пр. н. е. Границите му не са установени.

Литература: 1. Т. Балабанов Теренно обхождане - дневник, 1988, 20.

Г. Д.

ИЗГРЕВ, община Суворово, Варненска област

399. СЕЛИЩЕ. На 0,7 км североизточно, в местността Юрта. Разположено върху ниска тераса с наклон на североизток, по десния бряг на плитък дол, непосредствено до стопанския двор. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1] Селището е разположено в района на ранноримско светилище на Юпитер Долихен[2].

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 2. Г. Тончева 1976, 28-32; М. Тачева-Хитова 1974.

В. П.

ИГНАТИЕВО, община Аксаково, Варненска област

400. СЕЛИЩЕ. На 1,2 км северно, в подножието на височината Маарата, в местността Алмалък. Разположено върху обширна тераса с лек наклон на юг, по левия бряг на едно от деретата, спускащо се към Варненското езеро. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1] От района на селището произхождат: бронзова обеца, боздуган, косер и два напръстника.[2] В района се откриват керамични фрагменти от V-VI в.

Литература: 1. Теренно обхождане 1992 г. 2. ВАМ, инв. № IV 3229-3230, IV 3156-3159.

В. П.

ИЗБУЛ, община Нови пазар, Варненска област

401. СЕЛИЩЕ. На 1 км източно, в местността Долните лозя край пътя за Жилино. Върху терена изобилие от фрагменти от различни епохи от IV в. пр. н. е. до X в.[1]

402. СЕЛИЩЕ. По поречието на Избулското дере, приток на Крива река, са регистрирани четири селища. Всички са възникнали до големи извори в началото или покрай дерето. Площите им не надвишават 30-40 дка, а керамиката се открива по цялата им повърхност и се отнася към VIII-X в.[2]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 26. 2. Балабанов 1989, 281.

П. П.

ИЗВОРНИК, община Вълчи дол, Варненска област

403. КРЕПОСТ. На 0,5 км югоизточно, по двата бряга на малка рекичка. Елипсовидна форма с площ 35 дка. Градежът на крепостната стена е от ломени камъни, споени с глина. Няма следи от кули. Пред стената - ров. Малка рекичка преминава през южната част на крепостта. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[1] От крепостта произхождат: ремъчни апликации, токи, бронзово кръстче и ремъчен накрайник.[2]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 502. Рашев 1982^{a}, 144. 2. ВАМ, инв. № IV 3193, IV 3190-3217, IV 3194, IV 3195, IV 3218, IV 3222-3226, IV 3227.

В. П.

ИЗВОРНО, община Аксаково, Варненска област

404. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно в местността Чотляна. Разположено върху висока тераса, около извора на р. Батова. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1] В района е намерена сребърна обеца.[2] В южния край на терасата се откриват керамични фрагменти от II-IV в.

405. СЕЛИЩЕ. На 2,4 км северно, в местността Кайряците. Разположено върху висока тераса с наклон на юг, по левия северен бряг на р. Батова, северно от извора ѝ. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[3] От района на селището произхождат бронзова обеца и железен обков на лопата[4]. На повърхността се откриват и отделни фрагменти от глинени съдове от II-IV в.

406. СЕЛИЩЕ. В югозападния край на селото, източно от шосето за Варна. Разположено върху обширна тераса с лек наклон на изток. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. и от XII-XIV в. На същата тераса, върху голяма площ, се откриват керамични фрагменти от XVI-XVIII в.[5]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 2. ВАМ, инв. № IV 3446. 3. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 4. ВАМ, инв. № IV 3160-3161. 5. Теренни обхождания на Д. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ИЗВОРОВО, община Генерал Тошево, Варненска област

407. КРЕПОСТ. На 0,7 км южно, на високата тераса над суходолието. Площ около 20 дка. Землен ров и вал (каменна стена?) затварят четириъгълник, чиято източна страна е на ръба на скалата над суходолието. Вътре в крепостта при археологически разкопки са проучени четири ранносредновековни полуземлянки с еднолицеви каменни зидове и овални глинени домакински пещи. Керамиката е от IX-X в. от двата основни типа - с излъскани ивици и с врязани линии, както и фрагменти от глазирани съдове, амфори и строителна керамика. Открити са коланни апликации, нагръдни кръстове и фолис на Лъв VI с Александър (886-912)[1].

408. СЕЛИЩЕ. Южно от крепостта. Площ около 15 дка. На повърхността керамика от X в.

Литература: 1. Разкопки на В. Йотов през 1994 г.

В. Й.

ИЗГРЕВ, община Венец, Варненска област

409. СЕЛИЩЕ. На левия бряг на р. Канагьол, западно от помпената станция. На площ около 40 дка пръснати фрагменти от битови съдове, характерни за Първото българско царство.[1]

410. СЕЛИЩЕ. Върху склон край долината на р. Канагьол, южно изложение, северно от селото. Шосетата за Силистра и за помпената централа преминават през селището. Върху терена камъни от зидария, стенна мазилка от паянтови жилища. Дата VIII-X в. В близост - праисторическо селище.[2]

Литература: 1. Атанасов 1991. 2. Пак там.

П. П.

ИЛИЯ Р. БЛЪСКОВ, община Шумен, Варненска област

411. СЕЛИЩЕ. Южно, в местността Кабалъка, между селската река и язовира. По терена незначително количество фрагментирана керамика от VIII-X в.[1]

412. СЕЛИЩЕ. Западно, в местността Просата. По терена оскъдно количество фрагментирана битова керамика от VIII-X в.[2]

413. НЕКРОПОЛ. Югозападно, в местността Марата. Гробове чрез трупополагане. Гробен инвентар от глинени съдове и накити. Дата VIII-X в.[3]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 26. 2. Пак там, 3. Пак там.

П. П.

ИРЕЧЕК, община Каварна, Варненска област

414. СЕЛИЩЕ. На около 500 м западно. Размери 300 x 300 м. Според керамиката датира от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

ИСКРА, община Силистра, Русенска област

415. СЕЛИЩЕ. На 1 км югоизточно в местността Кьотклю. Върху леко наклонен терен има множество фрагменти керамика от VIII-X в. Намира се в границите на антично поселение.

416. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югоизточно в местността Ески кулак. Единични фрагменти керамика от VIII-X в. и множество фрагменти от XVII-XVIII в.

Г. А.

ИСПЕРИХ, общински център, Русенска област

417. СЕЛИЩЕ. На 3 км северозападно, в местността Ай орман. Разположено е върху средновисока тераса със западно изложение на десния бряг на малка, периодично пресъхваща река. По повърхността е откривана фрагментирана битова керамика от IX-X век: късове железни крици, железни оръдия на труда, ломени камъни. Ранносредновековното селище е разположено върху развалините на тракийска крепост от V-III в. пр. н. е. Точните му граници не са установени[1].

Литература: 1. Стефанов 1988, 122-123.

Г. Д.

КАВАРНА, общински център, Варненска област

418. СЕЛИЩЕ. Разположено е на 2,5 км източно-североизточно. Размери 250 x 300 м. На повърхността керамика от IX-X в. и XII-XIV в.[1]

419. КРЕПОСТ. Средновековната крепост Каварна (Карнава) е разположена на 2,5-3 км югоизточно върху нос Чиракман. Площ 25 дка. Укрепителната система е изградена през V-VI в. Средновековното селище се появява през X в. и в XI в. вероятно е укрепено. Средновековният град просъществувал до средата на XV в., когато крепостните стени били разрушени, но останалото там население го обитава и по-късно. Тук някои автори локализират къснosредновековния град Карвуна.[2] Дебелината на крепостния зид - 1,80 м. Към стръмнините е подсилен с дъговидни контрафорси - полуколони, разположени на по 3,50 м един от друг. Открити са и жилищни сгради.[3]

420. СЕЛИЩЕ. На около 4,7 км североизточно, в местността Тютюклер. Разположено е върху тераса, заема площ с размери 650 x 350 м. На повърхността керамика от VIII в.

421. НЕКРОПОЛ. На около 300 м западно от крепостта. Той е съществувал до последната четвърт на XIV в.[4]

422. НЕКРОПОЛ. Намира се в местността Тютюклер, край пътя за Шабла. Датира се в X в.

Литература: 1. Обхождане на А. Салкин. 2. Мирчев 1962, 22; Бобчева б. г. 38-39. 3. Разкопки на колектив с ръководители В. Василев и Ив. Сотиров, срв. и Кузев 1981^{б}, 272-277. 4. Мирчев 1961, 67-76.

М. Д.

КАЗИМИР, община Силистра, Русенска област

423. СЕЛИЩЕ. В северните покрайнини върху нисък хълм. По терена следи от зидове, подници, керамика от VIII-X в., накити, ножчета, енколпиони и пр. Попада в границите на антично поселение.

Г. А.

КАЛИАКРА

424. КРЕПОСТ. Разположена е върху нос Калиакра, на около 6 км южно от Българево и на 12 км североизточно от Каварна. Носът е врязан в морето до 2 км. Скалистите брегове са високи до 70 м. Ранносредновековното селище съществува до средата на X в. и се разполага върху останките на късноантичния град. Поселищният живот се възобновява през XII в. и продължава до началото на XV в. Общата площ, обитавана през средновековието, е 170 дка. Ядрото на средновековния град се формира между втората крепостна стена и най-издадената част към морето.

Жилищата от времето на Първото българско царство са полуземлянки. Керамичният материал, открит в тях, е характерен за X в. Плътното заселване на Калиакра с българско население започва в началото на XII в. През XIII - началото на XIV в. градът се превръща в една от твърдините на средновековна България. През първата половина на XIV в. Калиакра (Калацерка, Калиакла, Галиакра, Таикра, Таиакра, Калиатра, Галиагара) е главен административен център на Добруджанското деспотство и резиденция на Балик, Добротица и Иванко.[1]

От разнообразния археологически материал най-характерни са глинените съдове-сграфито, златни обеци, сребърни и медни украшения, пръстени, диадеми, копчета и токи, кръстове, кръстове-енколпиони, иконки. От монетите най-често се откриват сребърните монети на цар Светослав Тертер (1300-1321), Иван Александър (1331-1371) и медни монети на деспот Добротица. В крепостта са открити 3 църкви от периода на Второто българско царство.[2]

425. НЕКРОПОЛ. Проучени са 300 гроба по християнски обред, датират се в периода XII-XIV в.

Литература: 1. Гюзелев 1981, 246-271. 2. Бобчева б. г. 40-41; Джингов 1979; 1990.

М. Д.

КАЛИНА, община Генерал Тошево, Варненска област

426. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км североизточно в местността Кайряка. Площ около 8 дка. Разположено е на северната тераса над суходолието. Открива се керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

КАЛУГЕРИЦА, община Каспичан, Варненска област

427. ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ И МАНАСТИР. На 1 км югоизточно, в местността Кирека. Монументална постройка, построена върху руините на базилика от V-VII в. Състои се от два вписани правоъгълника с ориентация изток-запад. Предполага се, че през IX-X в. върху храма и около него бил построен манастир. В края на XI в. на това място се появява некропол.[1]

428. СКАЛНА ГРОБНИЦА. На 1 км югоизточно, в местността Кирека, над езическия храм. Издълбана е в скалния масив на Мадарското плато. Представлява правоъгълно помещение (2,80 x 3,40 м и височина 2,20 м) с вход, широк 1 м и висок 1,65 м. Има две гробни корита. Над ъглите на входа и над южния гроб са врязани кръстове. Датирана е в IX-X в.[2]

429. НАДПИСИ. Вдясно от пътя Кечийол, върху високите скали. Единият от надписите е запазен само във факсимиле на К. Шкорпил. Другите четири са врязани върху две изравнени полета на скалата. В тях се упоменават имената на златари и ковачи. Датирани са в XIII-XIV в.[3]

Литература: 1. Балабанов 1990, 115-116. 2. Дремсизова, Антонова 1975, 27. 3. Маргос 1979, 193-197.

П. П.

КАМБУРОВО, община Омуртаг, Русенска област

430. СЕЛИЩЕ. При теренни обхождания в северните окрайнини на селото, на площ от 4-5 дка се намира керамика от времето на Втората българска държава.[1] Според местните предания, на това място се е намирал така нареченият от османските завоеватели средновековен град Алаклисе.

Литература: 1. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1990 г.

А. К., К. А.

КАМЕН, община Добрич, Варненска област

431. СЕЛИЩЕ. На 1,6 км северно в местността Каяджика и западно от нея. Площ около 15 дка. На повърхността се откриват керамични фрагменти от ранното средновековие с украса от излъскани ивици и врязани линии, характерни за VIII-X в. При оран е открита колективна находка от сечива и четири стремена.[1]

432. СЕЛИЩЕ. На 1,2 км югоизточно в местността Юртлука. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[2]

Литература: 1. Бобчева 1972, 8-12; Йотов 1987, 93-95. 2. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

КАМЕНАР, община Лозница, Русенска област

433. СЕЛИЩЕ. Намира се на 0,6 км югоизточно от центъра на селото, в местността Ирека (Под свинарника). Разположено е на ниска тераса с югозападно изложение на десния бряг на река Бели Лом. По повърхността, на площ от около 15 дка, се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на селище от енеолита и на селище от римската епоха.

Г. Д.

КАМЕН БРЯГ, община Каварна, Варненска област

434. СЕЛИЩЕ. На 2 км североизточно, в местността Дудовата, на самия отвесен бряг на Черно море. Размери 750 x 200 м. Пръснатата по повърхността керамика датира поселението в IX-X в.[1]

435. СЕЛИЩЕ. Разположено в местността Казана. Размери 200 x 100 м. Според керамичния материал датира от IX-X в.

436. СЕЛИЩЕ. На 500 м североизточно в местността Заставата. Заема площ 650 x 300 м. Въз основа на керамичния материал се датира в IX-X в.[2]

437. СЕЛИЩЕ. Върху останките на късноантичната крепост в местността Яйлата. Според керамиката датира в IX-X в.

Литература: 1. По данни на А. Салкин. 2. Бобчева 1973, 42.

М. Д.

КАОЛИНОВО, общински център, Варненска област

438. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно, на десния бряг на Канагьол. Личат затревени основи. По повърхността се намират фрагменти от съдове с врязана украса и с излъскани ивици. Датира се в VIII-X в.[1]

439. СЕЛИЩЕ. В самото село и непосредствено на север от него, в местността Исингьолджу, на десния бряг на дерето Канагьол. Върху площ от около 20 дка се откриват разхвърляни камъни от градежи, късове глинена мазилка от колиби. Има следи от пещи, открива се ранносредновековна керамика. Датирано е в VIII-X в.[2]

440. СЕЛИЩЕ. На 2 км северно, на левия бряг на Канагьол, в местността Башкаолу. Очертават се основите на сгради от ломени камъни и кал. Личат на места обгорени пластове, а върху тях фрагменти от домашна керамика. Датирано е в VIII-X в.[3]

441. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км южно, в местността Икитарлъ, на десния бряг на Канагьол, в съседство с язовира. Личат основи, градени от ломени камъни и кал, следи от разрушени землянки, късове от домашна керамика, характерни за VIII-X в.[4]

442. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, в местността Коджабент, на лявата страна на Канагьол. По повърхността се намират разпилени ломени камъни от градежи, късове мазилка от колиби, различни находки и ранносредновековна керамика. Селището има площ около 25 дка.[5]

443. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км южно, в местността Кауклъдермен. По повърхността изобилстват камъни от разрушени постройки, късове мазилка от землянки и фрагментирана битова керамика от VIII-X в.[6]

444. СЕЛИЩЕ. На 3 км югоизточно, в местността Саксонкулая. Откриват се отделни камъни от градежи и голямо количество керамични фрагменти с врязана украса от VIII-X в.[7]

Литература: 1. Дремсизова, Антонова 1975, 21. 2. Пак там. 3. Пак там. 4. Пак там, 27. 5. Пак там. 6. Пак там. 7. Пак там.

П. П.

КАПИЩЕ, община Антоново, Русенска област

445. СЕЛИЩЕ. На 1 км северозападно, в местността Селището, на площ от около 10 дка се намират фрагменти от битова керамика, характерна за три исторически периода - енеолит, римско владичество и от времето на Първата българска държава.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1985 г.

А. К., К. А.

КАРАМАНИТЕ, община Вълчи дол, Варненска област

446. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югозападно, в местността Чьошмеджик. Разположено върху терасата на чешмата, по левия бряг на малко дере. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масивни постройки и многобройни фрагменти от керамични съдове от V-VI в.[1]

447. НЕКРОПОЛ. В югозападната част на селото. Двуобреден езически и християнски некропол. Проучени са гробове с трупополагане и трупоизгаряне. Трупополаганията имат западна и северна ориентация. Трупоизгарянията са безурнови, в ямки. Гробният инвентар включва глинени съдове, железни ножчета, мъниста. В езически гроб е открита рядка бронзова тока.[2] Датира се в VIII-X в.

448. НЕКРОПОЛ. На 2 км югозападно, в местността Дермен дере. Християнски некропол. Гробните ями оградени с камъни. Гробен инвентар липсва. Датира от XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождания на Д. Димитров. 2. Рашев $1990^{б}$, 46-50.

В. П.

КАРАН ВЪРБОВКА, община Две могили, Русенска област

449. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, в местността Аязмото. По време на изкопни работи за строеж на сгради са били открити основи, изградени от камъни и хоросан, пещи и фрагменти от керамични съдове, едни от които характерни за къснoримската епоха, а други - за периода на Второто българско царство.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 37.

Д. С.

КАРАПЕЛИТ, община Добрич, Варненска област

450. СЕЛИЩЕ. На 4,3 км северозападно в местността Челебикьой. Площ около 8 дка. Откриват се фрагменти от керамика от VIII-X в.

451. СЕЛИЩЕ. На 3,3 км югоизточно, в местността Малбаир. Площ около 15 дка. Откриват се фрагменти от керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренни обхождания на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

КАРВУНА, вж. *Балчик, Кранево, Каварна*

452. **КАСТРИЦИ** (CASTRIZI), днес Чаталташ, А и - Яни калеси, на 3 км източно от Виница и 8 км северно от Варна, на брега на Черно море. Отбелязана е на картата на Черно море на генуезеца Пиетро Висконти през 1321 г.[1] В италиански портолан от XIV в. е отбелязана под формата Катриц (Catriz)[2]. Крепост с подобно име е нанесена на карта от XV в., изработена в ателието на Фра Мауро.[3] Някои автори с основание отъждествяват споменатата от Калимах крепост северно от Варна с името Макрополис (Makropolis), превзета от войските на Владислав III Ягело през 1444 г., с крепостта Кастрици.[4] Вероятно след 1444 г. крепостта е изоставена.[5] Отбелязана е на морски карти до XVIII в. под формите Кастри (Castri), Костриц (Costriz), Кастричи (Castrichi)[6]. Разположена е на нос Св. Яни, днес в градините на двореца Евксиноград, в северния край на Варненския залив. Запазени са части от крепостни зидове, градени от ломени камъни, споени с бял хоросан. Като строителен материал са използвани архитектурни фрагменти от разрушени антични постройки.[7] От крепостта произхождат: кръст-енколпион, фрагмент от паница със графито украса[8] и монета от Иван Александър (1331-1371)[9].

През периода XII-XIV в. крепостта е защитавала пристанище и северния край на Варненския залив. Някои автори неубедително поставят Кастрици на мястото на средновековната КРАНЕЯ[10].

Литература: 1. Лаков 1984, 14. 2. Димитров 1979, 23. 3. Лаков 1984, 15. 4. Коларов 1973, 248. Кузев 1973, 150; 1982, 292. 5. Кузев $1981^{в}$, 292 (л-ра от бел. 16 и 17). 6. Лаков 1984, карти № 10 и сл. 7. Шкорпил 1925, 17. 8. ВАМ, инв. № IV 1618, IV 443. 9. ВАМ, инв. № III 124. 10. Иречек 1974, 832.

В. П.

КИПРА, община Девня, Варненска област

453. НЕКРОПОЛ. На 2 км западно, в местността Орешака. Езически некропол с трупоизгаряне. На площ около 0,5 дка са личали петна от пепел, примесена с частици от кости. От некропола произхождат: малко гърненце с яйцевидна форма и стомна със сферично тяло и една дръжка. Датира от VIII-IX в.[1]

454. КЕРАМИЧНА РАБОТИЛНИЦА. В центъра на селото, на десния бряг на селското дере. Три еднокамерни пещи с полусферичен свод и правоъгълна основа, вкопани в брега на дерето. В съседство е открита полуземлянка с пещ, близка по форма до горните. Намерени са многобройни фрагменти от глинени съдове с врязана и излъскана украса. Датират от VIII-IX в.[2]

Литература: 1. Димитров 1964, 61. Въжарова 1976, 172. 2. Димитров 1984, 37. Ковачева 1984, 47.

В. П.

КИТЕН, община Провадия, Варненска област.

455. КРЕПОСТ, днес Мухалийско кале. На 2,5 км североизточно. Разположена върху естествено укрепен, висок език в подножието на връх Голеш. На места отвесните скали достигат височина от няколко десетки метра. Свързана е с платото със седловина, преградена с ров. Крепостната стена с дължина около 40 м преграждa отсечката между двата края на скалния венец. В средата ѝ е имало порта, защитавана от квадратна кула. Втора крепостна стена с дължина около 100 м преграждa скалния език през средата и отделя западната му част.[1] Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. Откриват се и керамични фрагменти от V-VI в.[2]

456. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 2,3 км североизточно. Изсечен в отвесните скали в северното подножие на Мухалийско кале. До първото помещение с правоъгълна форма се достига от крепостта по стъпала, изсечени в скалата. От платото до него е прокопан цилиндричен отвор. В непосредствена близост има второ помещение с размери 4 х 3 м. На външната му северна стена - прозорец. Западно от него е изсечено трето, състоящо се от две части. Западната е с неправилна форма и размери 5,3 х 4,4 м и височина 1,8 м. Източната е с размери 12 х 8 м. По периферията на скалата личат дупки за гредите на дървената конструкция. На изток по тесен коридор се достига до други две килии с размери 4 х 3 и 5,4 х 2,4 м и височина 1,6 и 2,4 м.[3] Скалният манастир вероятно е синхронен на крепостта над него и датира от XII-XIV в.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 418. 2. Теренно обхождане на ВАМ. 3. Шкорпил 1905, 421-422, табл. LXXXIX, 1.

В. П.

КИТИНО, община Антоново, Русенска област

457. СЕЛИЩЕ. На 150 м югоизточно от помпената станция на селото, на площ от около 25 дка, се намират фрагменти от битова керамика от енеолита, римското владичество и ранното българско средновековие.[1] През 1939 г. са намерени 30 броя бронзови монети на Филип II (359-363), а по-късно и неустановено количество корубести монети.[2]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1987 г. 2. Герасимов 1939, 343.

А. К, К. А.

КИЧЕВО, община Аксаково, Варненска област

458. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югоизточно, източно от шосето за Варна, в местността Къзалджи пунар. Разположено върху тераса с лек наклон на югоизток над чешмата, в началото на плитък дол. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[1] В района са намерени: бронзови ремъчни апликации, висулки и бронзови пръстени.[2] По цялата повърхност на терасата са пръснати тухли и керемиди от разрушени масивни сгради и многобройни фрагменти от глинени съдове от V-VI в.[3]

459. СЕЛИЩЕ. На 3 км северно, в местността Куркулука. Разположено връху равна тераса, по левия бряг на р. Осеновска. На повърхността се откриват отделни фрагменти от глинени съдове от VIII-IX в. По цялата повърхност на терасата, на площ около 30 дка, са пръснати камъни и тухли от разрушени масивни постройки и керамични фрагменти от II-VI в.[4]

Литература: 1. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г. 2. ВАМ, инв. № IV 3513-3519. 3. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 4. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1960 и ВАМ през 1993 г.

В. П.

КЛАДЕНЦИ, община Тервел, Варненска област

460. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ И СЕЛИЩЕ. На 0,8 км източно от селото. Площ около 25 дка. Разположено е на равен терен и има форма на трапец. Укрепителните съоръжения са землен ров и вал. Проучени са 23 жилища (землянки, полуземлянки с еднолицеви каменни стени, наземни жилища). Керамиката е характерна за края на VIII - началото на X в. Открити са предмети на металопластиката, сечива и др.[1]

461. НЕКРОПОЛ. На 0,3 км от центъра на селото, западно от земленото укрепление. В дворове до западния ров и вал са откривани глинени съдове с горели кости и пепел и скелети на дълбочина 1,50-2,00 м. Проучен е един гроб на дете, ориентиран в посока запад-изток с част от глинено гърне с украса от врязани линии.[2]

462. ДЕВТАШЛАРИ. На около 2 км южно от земленото укрепление. Групата е била съставена от 5 редици по 5 камъка, образуващи квадрат със страна 16 м. Днес изцяло заличена.[3]

Литература: 1. Ваклинов, Станилов 1981; Рашев $1982^{а}$, 104. 2. Йотов, Ботов $1991^{а}$, 21, табл. II_{7}.

3. **Рашев** 1992, 22.

В. Й.

КЛИМЕНТОВО, община Аксаково, Варненска област

463. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км източно, в западното подножие на височината Орта тепе. Разположено върху обширна равна тераса с лек наклон на северозапад, около началото на един от доловете, спускащ се на север към долината на р. Батова, в местността Гьорлека. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IX-XI в. От селището произхожда сребърна коланна украса.[1] В района се откриват и керамични фрагменти от IV-V и от XVI-XVIII в.[2]

464. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км северозападно, в местността Старата капакла. Разположено на полегата тераса по двата бряга на малко дере, спускащо се на запад към долината на р. Батова. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. На повърхността са пръснати тухли и керемиди от разрушени масивни сгради и многобройни керамични фрагменти от II-VI в.[3]

Литература: 1. ВАМ, инв. № IV 3039. 2. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 3. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г.

В. П.

КОВАЧЕВЕЦ, община Попово, Русенска област

465. **КРЕПОСТ**. На 2 км северно от селото, на височината западно от извора на р.Калакоч дере. На терена личат останки от крепостната стена и портата, намираща се в южната част. По повърхността се намират фрагменти от късноантична и ранносредновековна керамика.[1]

466. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км източно от селото и западно от Ковачевецкото кале, на площ от около 25 дка, се намират културни останки от римската епоха и ранното българско средновековие. По сведения на местни жители на това място са намирани и монети с корубеста форма.[2]

Литература: 1. **Шкорпил** 1914, 75, 97, 157. 2. Обхождане на А. Конаклиев и С. Стефанов през 1988 г.

А. К.

КОЛАРЦИ, община Тервел, Варненска област

467. **СЕЛИЩЕ**. На 2,3 км изток-североизточно в местността Отула, на северния склон на дола. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

КОНОП, община Антоново, Русенска област

468. **КРЕПОСТ**. На около 2 км северно, над десния бряг на р. Черни Лом. Крепостната стена следва извивките на терена и заема площ от около 6-7 дка. Цялата крепост е силно обрасла. Най-вероятно тя е обитавана през късната античност и средновековието.

469. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км североизточно, в местността Ескисайлък, на десния бряг на р. Черни Лом. На площ от 8-10 дка се намират фрагменти от римска и ранносредновековна керамика. Мястото е залесено.

470. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км североизточно от Коноп, в местността Чатмабунар, на десния бряг на р. Черни Лом, на площ от 15-16 дка се откриват фрагменти от неолитна, римска и ранносредновековна керамика. Южно от селището, на левия бряг на реката, преди години е открит гроб, ориентиран запад-изток. Мъртвият е бил с опънати по тялото ръце и от дясната му страна е бил поставен глинен съд.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1987 г.

Л. К., К. Л.

КОНСТАНТИНОВО, община Белослав, Варненска област

471. **СЕЛИЩЕ**. На 2,8 км североизточно, до хижа "Звездица". Разположено на ниска равна тераса на южния бряг на Варненското езеро. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват отделни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

Литература: 1. **Димитров** 1982, 68.

В. П.

КОНЬОВЕЦ, община Шумен, Варненска област

472. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ**. На 10 км западно от Плиска, на десния бряг на р. Каменица. В южната му част попада могилата Кабиюк (338 м), в северната е включен изворът на малка река, приток на Каменица. Има форма на неправилен четириъгълник: 980 x 1200 x 2000 x 2360 м и площ около 3300 дка. Укрепителната система е почти обезличена. При северното подножие на могилата са регистрирани останки от каменна постройка и водопровод. Датирано е в ранното средновековие.[1]

473. **СЕЛИЩЕ**. В южната половина на укреплението по повърхността се открива ранносредновековна керамика от двата типа - с врязана украса и с излъскване.[2]

474. **ДЕВТАШЛАРИ**. На десния бряг на р. Каменица при вливането на притока й, водещ началото си от подножието на могилата Кабиюк. Разрушени са още в края на миналия век.[3]

475. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирали са се в непосредствена близост на горната група. В края на миналия век е имало следи от 7 редици. Днес са напълно заличени.[4]

476. **ДЕВТАШЛАРИ**. Били са разположени непосредствено западно от горната група. В края на миналия век са били почти напълно заличени. Днес от тях не са запазени никакви следи.[5]

477. **ДЕВТАШЛАРИ**. Била е разположена западно от горната група. Днес е напълно заличена.[6]

478. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирала се е западно от горната група. В края на миналия век е била "разрутена". Днес е напълно заличена.[7]

479. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирала се е югоизточно от горната група. Била е най-голямата от групите около укреплението при Коньовец. Състояла се е от 9 редици по 9 камъка. Днес е заличена.[8]

480. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирала се е югозападно от горната група. В края на миналия век била почти разрушена. Днес не са запазени от нея никакви следи.[9]

481. **ДЕВТАШЛАРИ**. Били са разположени югозападно от горната група. Групата е съдържала 5 редици по 5 камъка. Днес е заличена.[10]

482. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирали са се югозападно от горната група, на пътя от конезавода към с. Макак. Групата е била напълно заличена още в края на миналия век.[11]

483. **ДЕВТАШЛАРИ**. Били са разположени на източния склон на могилата Кабиюк. Унищожени са още в края на миналия век.[12]

484. **ДЕВТАШЛАРИ**. Намирали са се до южната линия на земленото укрепление около могилата. В края на миналия век личали следи от 6 редици по 6 камъка, образуващи квадрат със страни по 16 м, ориентиран по посоките на света. През 1974 г. на място е бил запазен само един камък с врязан върху него знак.[13]

Литература: 1. **Рашев** 1982^{a}, 101. 2. **Рашев** непубликувани данни. 3. **Рашев** 1992^{a}, 30. 4. Пак там. 5. Пак там. 6. Пак там. 7. Пак там. 8. Пак там. 9. Пак там. 10. Пак там. 11. Пак там. 12. Пак там. 13. Пак там.

П. П.

КОПРЕЦ, община Търговище, Русенска област

485. **КРЕПОСТ**. На 1,5 км северозападно, в местността Балкана. Крепостният зид е граден от ломен камък и бял хоросан, загражда площ около 5 дка. Входът е откъм северната достъпна част. Малкото керамични фрагменти, които се намират по повърхността, са характерни за XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1983 и 1987 г.

А. К.

КОРИТЕН, община Крушари, Варненска област

486. **СЕЛИЩЕ**. На 2,2 км западно в местността Кьойлюка на северния склон над чешма. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

КОСТАНДЕНЕЦ, община Цар Калоян, Русенска област

487. **КРЕПОСТ**. На 1,5 км северозападно, в местността Калето. Издигната е върху високо платовидно възвишение на десния бряг на река Малки Лом. Крепостта има форма на издължен правоъгълник с направление северозапад-югоизток с дължина 230 м и ширина до 75 м. Крепостни стени са издигнати само откъм платото - североизточно и югоизточно. В другите две посоки - югозапад и северозапад стените на платото се спускат стръмно към речната долина. Градежът на стените е от ломени варовикови камъни на спойка от бял хоросан. К. Шкорпил е видял по фронта на дългата североизточна стена основи на 7 полукръгли кули, а пред нея - следи от запълнен ров. Той я споменава като "градище Констанца". Начинът на градеж на крепостта и откритите в нея материали я датират в ранновизантийската епоха. Откриваните също тук единични медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век дават основание да се предполага, че крепостта е използвана и през периода на Второто българско царство.

488. **СЕЛИЩЕ**. На 4 км югоизточно, в местността Папрата. Разположено е върху ниска тераса със североизточно изложение на левия скат на дола

Облец, над извора Облешки геран, сега каптиран. По повърхността на площ от около 35 дка се открива фрагментирана битова керамика от XIII-XIV век (част с украса в техника сграфито). Тук са открити единични медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век и върхове на стрели. Средновековното селище е разположено върху останките на по-малко по площ тракийско поселение от V-III в. пр. н. е.

Литература: 1. **Шкорпил** 1914, 34-35 - № 24.

Г. Д.

КОЧМАР, община Тервел, Варненска област

489. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км югоизточно в местността Горчивата чешма и Гьола, на северния склон над чешма. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

КОШАРНА, община Сливо поле, Русенска област

490. СЕЛИЩЕ. На 2 км югозападно, в местността Могилите. Представлява склон, сега засаден с акациева гора. На места личат купчини от камъни, тухли, керемиди - останки от разрушени сгради. Тук са намерени фрагменти от керамични съдове, характерни за три исторически епохи: VI-III в. пр. н. е., II-III в. и от IX-X век.[1]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 38.

Д. С.

КОШОВ, община Иваново, Русенска област

491. СЕЛИЩЕ. На 500 м източно, в местността Бодурци, на десния бряг на р. Черни Лом. При обработка на земята се откриват фрагменти от керамични съдове, някои от които от периода на Второто българско царство.[1]

492. СЕЛИЩЕ. На 3 км северно, на левия бряг на р. Черни Лом. Известно е под името Селището. Сега представлява поляна, по чиято повърхност се срещат фрагменти от керамични съдове, характерни за къснодимската епоха и времето на Второто българско царство.[2]

493. СКАЛЕН МАНАСТИР ГРЪМОВЕЦ. На 4,5 км северно, на левия бряг на р. Черни Лом, при вливането ѝ в р. Бели Лом. В отвесната скала Грьмовец, на около 8 м от основата ѝ, се намират група изкуствени пещери. Изкачването по тях е ставало по стълба, изсечена в скалата, която сега е разрушена в долния си край, а е добре запазена в горния. На края на стълбата вляво е първото помещение. То е с размери 3,50 м на 3 м и височина 3 м. В него се влиза по две стъпала. Каменната стълба извежда до площадка, където има още две килии. Едната е обрушена в предната си част, а другата е с размери 3 м на 3 м и височина 2 м. Източно от килиите, по няколко стъпала се слиза до голямо помещение с правоъгълна форма. Това помещение е било църква. Размерите му са: дъжина 10 м, ширина 3,5 м при притвора и 1,80 при олтара. Посредством жлебове за дървени прегради пространството на църквата е разделено на притвор, наос и олтарна част.[3]

494. СКАЛЕН МАНАСТИР ЧИПЛИЙСКО. На 4 км северно, на левия бряг на р. Черни Лом. Състои се от няколко естествени пещери, които впоследствие са били дообработени. Намират се в средните пластове на скалния масив, на височина 10 м от основата му. До тях се стига по изсечена в скалата стълба. Като естествен център на комплекса се налага едно голямо помещение с гладко обработени стени и размери: дължина 7,55 м, ширина 5 м и височина 2,20 м, ориентирано в посока изток-запад. В източната част е оформена апсида, а в североизточния ъгъл - тясна килия с размери 4 м х 1,60 м. На южната ѝ стена са издълбани две малки полукръгли ниши. По стените личат останки от стенописи. Югозападно от църквата една тясна пътека води до три килии. Още по на югозапад личат следи от още три помещения. Североизточно от църквата се откриват следи от други килии, които сега са разрушени.[4]

495. СКАЛНА КИЛИЯ. На 1 км северозападно, на левия бряг на р. Русенски Лом. Представлява продълговата естествена пещера, дълга 45 м, ориентирана в посока север-юг. На изток е с два отвора. В пещерата се влиза от юг посредством стълба, изсечена в скалата. По стените и пода личат следи от изкуствена обработка и дупки за греди.[5]

496. СКАЛНА КИЛИЯ. На около 100 м южно от манастирския комплекс Чиплийско. Издълбана е високо в скалния масив, с почти квадратна форма. Отворена е на изток. Сега е недостъпна.[6]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 38. 2. Пак там. 3. Пак там, 39. 4. Пак там, 39-40. 5. Пак там, 40. 6. Пак там.

Д. С.

КРАГУЛЕВО, община Добрич, Варненска област

497. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км югоизточно от селото, до чешмата Дургуто. Площ около 15 дка. В гора, върху наклонената тераса над суходолието. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от VIII-X в.

498. НЕКРОПОЛ. На 2,5 км югоизточно в местността Дургуто, източно от проучения тракийски некропол. Открити са общо 22 гроба, от които 14 са с обреда трупоизгаряне и 8 с трупополагане. Гробният инвентар включва гърнета, ножчета, две обеци, посребрено бронзово огледало. Макар и непроучен напълно, некрополът се включва в групата двуобредни ранносредновековни езически некрополи от VIII-IX в.[1]

499. НЕКРОПОЛ. На 3,1 км югозападно в местността Аджикадър. Проучени са 39 гроба по християнски обред. Датира се в X в.[2]

500. НЕКРОПОЛ. На 2,7 км северно от селото. Проучени са 4 гроба, по християнски обред. Датира се в X в.[3]

Литература: 1. **Василчин** 1989, 198-213 (у този автор некрополът е ситуиран при с. Черна). 2. **Бобчева** 1983, 33. 3. Пак там.

В. Й.

КРАЛЕВО, община Търговище, Русенска област

501. СЕЛИЩЕ. На около 3,5 км югоизточно, до началото на Имренчевския язовир, върху тераса с южен наклон, се намират останки от градежи. Добре личат основи на сгради, градени от камък и бял хоросан. Сега по терена се намират фрагменти от битова керамика, характерна за три исторически епохи: тракийска, римско владичество и Първа българска държава.[1]

502. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно. В останките от землянки са намерени големи количества битова керамика, керамика сграфито и монети от XII-XIII в.[2]

503. ПЕЩИ. На 100 м северно от селището, при разкопки са разкрити три пещи за строителна керамика. Те са издълбани в стръмния бряг на реката. Имат елипсовидна форма. В насипа около пещите са намерени множество фрагменти от тухли и керемиди от XII-XIII в.[3]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1981 г. 2. **Овчаров** 1964, 26-28. 3. Пак там.

А. К.

КРАНЕА, крепост, вж. *Кранево (№ 504)*

КРАНЕВО, община Балчик, Варненска област

504. КРЕПОСТ. На платото югозападно от селото, на територията на военна зона, върху късноантична крепост. Североизточният ъгъл на последната е преграден от стена, която затваря втора, по-малка крепост с триъгълна форма. По повърхността се откриват фрагменти от битова и трапезна керамика от XIII-XIV в. Предполага се, че тук се е намирала средновековната крепост Кранеа.[1] Според някои автори тук може да бъде локализиран средновековният град Карвуна.[2]

505. ЗЕМЛЕН ВАЛ. Разположен е върху първата незаливна тераса на 1 км от брега. Започва от подножието на голяма могила на левия бряг на Краневската река и завършва на десния бряг на р. Батова, преграждайки терена между двете реки. Датира се в VIII в.[3]

506. СЕЛИЩЕ. На 4 км югоизточно, в района на детския лагер, върху останките на античния град Герания. При разкопки са открити фрагменти от битова и трапезна керамика, обеца, кръст-енколпион и др. от XIII-XIV в.[4]

Литература: 1. **Кузев** 1981^{в}, 286-289. 2. **Сотиров** 1993, 169-188. 3. **Рашев** 1982, 32, табл. III$_2$. 4. **Йотов** 1992^{б}.

В. Й., М. Д.

КРАСЕН, община Генерал Тошево, Варненска област

507. СЕЛИЩЕ. На 4,7 км южно, западно от шосето за с. Красен. Площ около 15 дка. На повърхността - ранносредновековна керамика от VIII-X в. Намерена е мраморна колона с врязани знаци.[1]

508. НЕКРОПОЛ. При строеж на дом на културата в с. Белоклас (по-късно слято с Красен) е открита кана от сива глина, която се датира в VIII-IX в. и най-вероятно произхожда от двуобреден ранносредновековен некропол.[2]

Литература: 1. **Комша** 1962, 257-268. 2. **Йотов** 1991, 21, табл. V$_5$

В. Й.

КРАСЕН, община Русе, Русенска област

509. КРЕПОСТ. На 1 км западно, върху скалист нос, заобиколен от р. Русенски Лом. Крепостта има форма на триъгълник, от изток и юг със стръмни склонове. От западната, достъпна страна, под затревен насип се очертават трасетата на крепостна стена. Пред външната страна на зида има ров, а по средата им е била портата. По терена се откриват фрагменти от глинени съдове, характерни за късноантичната епоха и периода на Второто българско царство.[1]

510. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км югозападно, на десния бряг на р. Русенски Лом, в местността Селище. Мястото е равно, сега се използва за зеленчукова градина. По време на обработка на земята се попада на основи от сгради, откриват се късове от тухли и керемиди. Намерени са оръдия на труда от камък и кремък, както и фрагменти от глинени съдове от каменномедната епоха, византийското владичество и периода на Второто българско царство.[2]

511. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 1 км западно, на скалния нос, с който завършва крепостта. За направата му са използвани отчасти скалите. Отворените пространства са били заградени с дървени стени, за което подсказват запазените дупки и жлебове по скалата. Бил е разделен на две части - западна, с размери 4 м на 5 м и източна - 4,80 м на 5,50 м. Двете части са представлявали притвора и наоса на църква, а до тях са били оформени три килии, широки около 3 м.[3]

512. **НЕКРОПОЛ**. На 2,5 км югозападно, в местността Царева локва. Некрополът е проучен през 1981 г. Разкопани са 16 гроба. Останалата част от паметника е разрушена по време на обработката на земята за зеленчукови парници. В изследваните гробове мъртвите са погребвани по способа на трупополагането. В 13 гроба покойниците са поставени направо върху дъното на гробните ями, в 2 случая са били положени в дървен ковчег, а дъното на един гроб е било обградено и постлано с камъни. В този гроб човешки костни останки не са открити, което дава основание да се приеме, че той е бил символичен. В 12 гроба мъртвите са с християнска ориентация, в един гроб мъртвият е ориентиран с глава на юг и крака на север, а в друг - в посока изток-запад, с глава на изток. В една гробна яма е открит само череп.

В пет гроба е открит инвентар.Предметите са: обеци, нож, върхове на стрели, брадва, кремъче, животински кости, въглени. Към инвентара трябва да прибавим и откритите в един разрушен преди разкопките гроб брадва, връх на копие, стремена и юзда. Според обреда и инвентара некрополът се датира от времето на Първото българско царство.[4]

Литература: 1. Дремсизова 1983, 40-41. 2. Пак там, 40. 3. Пак там, 41. 4. Станчев 1986, 29-35.

Д. С.

КРЕПЧА, община Опака, Русенска област

513. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км югозападно, край р. Калакоч дере, върху тераса с южен наклон се очертават основи на жилища, градени от камък. Около тях се намират фрагменти от керамични съдове от IX-X в. и XII-XIV в.[1]

514. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 1,5 км югозападно, в местността Хендебуруну. Манастирският комплекс се състои от църква, църква-гробница и килии, изсечени в скалния масив. По стените на църквата, в гробницата и някои от килиите има врязани кирилски и староеврейски надписи, рунически знаци и рисунки. Интерес преизвикват два надгробни надписа, свързани с манастирското братство, датирани от първата половина на X в.[2]

515. **НЕКРОПОЛ**. На 2,5 км югозападно. Проучените погребални съоръжения са два вида - ями с неправилна форма и гробове, изградени от плочести камъни. Гробният инвентар е от лични вещи - обеци, игли за коса, кръстове и керамични съдове. Некрополът се датира от XII-XIV в.[3]

Литература: 1. Непубликувани материали от разкопки на К. Константинов през 1971 г. 2. Шкорпил 1914, 102-104. Константинов 1977, 19-29. 3. Непубликувани материали от разкопки на К. Константинов през 1971 г.

Л. К.

КРИВА РЕКА, община Никола Козлево, Варненска област

516. **СЕЛИЩЕ**. Югоизточно, на двата бряга на реката, в местността Юртлука. По терена фрагментирана керамика от различни исторически периоди. Обща дата II-X в.[1]

517. **СЕЛИЩЕ**. Югоизточно, в местността Дерелика, срещу т. нар. Тодорова мелница. На повърхността личат основи от ломени камъни. Откриват се фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[2]

518. **СЕЛИЩЕ**. Западно от селото, по посока на с. Лиси връх, на левия бряг на реката, в местността Суиджик. По терена е разпиляна фрагментирана керамика от времето на Първото българско царство.[3]

519. **СЕЛИЩЕ**. Южно, в местността Деребою. Открит е гроб с трупополагане, облицован с каменни блокчета. Върху едно от тях са врязани рисунки, знаци, надписи. Инвентар - желязно ножче. Датира от IX-X в.[4]

520. **НЕКРОПОЛ**. В близост до селището в м. Деребою. Открит е гроб с трупополагане, облицован с каменни блокчета. Върху едно от тях са врязани рисунки, знаци, надписи. Инвентар - желязно ножче. Датира от IX-X в. [5]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 27. 2. Антонова-Дремсизова 1973, 101. 3. Пак там. 4. Дремсизова-Антонова 1975, 27. 5. Антонова 1965, 32-34.

П. П.

КРИВИНА, община Ценово, Русенска област

521. **СЕЛИЩЕ**. В западния край, върху руините на кастела Ятрус. Селището е проучено в периода 1958-1980 г. Открити са останки от жилища и принадлежащия към тях инвентар. Жилищата са вкопани в терена. Голяма част от тях се състоят от едно правоъгълно в план помещение. Едни от жилищата са били изградени от плет, измазан с глина, други са били облицовани с дървени талпи, а трети са били с каменни основи и стени от плет. В повечето от жилищата са открити каменни печки, а в други - огнища с кръгла форма. Инвентарът се състои от гърнета, амфоровидни стомни, тавички. В селището са открити и 48 златни византийски монети от средата на X в. Въз основа на находките селището се датира в периода VIII-X век.[1]

522. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км североизточно, по пътя за с. Батин. Повърхността е поляна, отчасти обрасла с храсти. По терена се откриват фрагменти от гърнета, характерни за периода на Първото българско царство.[2]

523. **НЕКРОПОЛ**. В западните покрайнини, на 100 м североизточно от източната крепостна стена на кастела Ятрус. Голяма част от некропола се намира в частни дворове. При поройни дъждове в улицата са открити няколко гроба. Според ориентацията си гробовете са християнски.[3]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 45; Iatrus III. 2. Непубликувани данни на автора. 3. По данни на автора.

Д. С.

КРИВИЦА, община Самуил, Русенска област

524. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км северно. Разположено е върху незаливна тераса с югозападно изложение на десния скат на дола Хърсовско дере и върху ниска заливна тераса на срещуположния ляв бряг на дерето. Заема площ от около 100 дка. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век, а също и голямо количество късове от железни крици.

525. **СЕЛИЩЕ**. На 1,75-2 км югоизточно, в местността Юртлуците. Разположено е в източния край на средновисоки тераси по десния скат на дола Чутуклу дере. Границите на селището не са установени. По повърхността се открива неголямо количество фрагментирана битова керамика от IX-X век.

526. **СЕЛИЩЕ**. На 0,3 км западно, в покрайнините на селото. Разположено е върху незаливните тераси между доловете Кривишко дере и Хърсовско дере при тяхното сливане. Границите и териториалният обхват на селището не са установени. По повърхността на терена се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век.

Литература: 1. Теренно обхождане на Т. Балабанов - дневник.

Г. Д.

КРИВНЯ, община Вятово, Русенска област

527. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км южно, в местността Старите лозя (Ески базлар). Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на левия бряг на река Бели Лом. По повърхността се откриват фрагменти битова керамика от IX-X век, късове от железни крици и разпръснати ломени варовикови камъни. Тук са намерени фрагментирани каменни хромели и железни върхове на стрели. Границите на селището не са установени.

528. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югозападно, в местността Картал кьошеси. Разположено е върху средновисока тераса с източно изложение на левия скат на дола Караджовица. По повърхността - фрагментирана битова керамика от IX-X век и части от железни крици. Границите на селището не са установени.

529. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км северозападно, в местността Караджос. Разположено е върху средновисока тераса с южно изложение на десния бряг на река Бели Лом. По повърхността - фрагментирана битова керамика от IX-X век и разпръснати ломени варовикови камъни. Тук са открити каменна пета за ос на врата, хромел и желязно ножче. Границите на селището не са установени.

530. Селище. На 1,5 км югозападно, в местността Юрта (Юртлук). Разположено е върху ниска тераса с южно изложение, на десния бряг на старото корито на река Бели Лом, недалеч от карстовия извор Белянката. По повърхността се откриват фрагменти тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век (част от тях гледжосани или с украса в техника сграфито) и разпръснати ломени варовикови камъни. При изкопни работи в същата местност са открити грънчарски пещи с начупена деформирана про-

дукция и три цели съда - гърнета от началото на XIII век. Тук са откривани медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век. Средновековното селище лежи върху останките на по-голямо по площ поселение от римската епоха. Границите не са установени.[1]

531. **СЕЛИЩЕ**. На 1 km северозападно, в местността Орта екинлик (Средните ниви). Разположено е върху ниска тераса със североизточно изложение на левия бряг на река Бели Лом. По повърхността на терена се открива фрагментирана строителна и тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век. Тук са намирани медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век и сребърни грошове от типа "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371) - вероятно част от разнесена колективна находка. Средновековното селище лежи върху останките на по-голямо по площ поселение от римската епоха. Границите не са установени.

532. **СЕЛИЩЕ**. На 3 km западно, в местността Алибалийца. Разположено е върху ниска тераса със северно изложение на левия бряг на река Бели Лом, до извор, чиито води са каптирани в чешма. По повърхността на терена се откриват разпръснати ломени варовикови камъни и фрагментирана строителна и тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век (част от нея е с украса в техника сграфито). Границите на селището не са установени. Тук са откривани медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век.

533. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 km северозападно, в местността Кованлъка. Разположено е върху ниска тераса-нос със североизточно изложение, на левия бряг на река Бели Лом. По повърхността на терена се открива фрагментирана тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век (част от нея е гледжосана). Тук са открити сребърни грошове от типа "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371) - вероятно част от колективна находка и сребърна обеца-наушник. Границите на селището не са установени. То лежи върху останките на късноантично поселение.

534. **СКАЛНИ ПОМЕЩЕНИЯ**. На 1,5 km североизточно. Изсечени в стръмните отвесни стени на Мустафа челеби карана - на десния бряг на река Бели Лом, при мястото на вливането на Бакърджийския дол в речната долина.

535. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 0,7 km югозападно, в местността Манастира. Състои се от църква и 4 килии, изсечени на 8 м височина в югозападната стена на Куфа (Куха) карана на десния бряг на старото корито на река Бели Лом. При корекцията на коритото на реката църквата е унищожена. Килиите са с правоъгълен план и имат размери: ширина 3,40-4 м, дълбочина 2,70-3,50 м, височина 1-2 м.[2]

536. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 1,2 km югозападно. Състои се от църква и 2 килии, изсечени в стръмните високи стени на Чеснова карана на левия бряг на река Бели Лом. Църквата е с неправилна форма. Килиите са с размери: ширина 2,10 и 4,40 м, дълбочина 2,40 и 1,20 м, височина 1,40 и 1,90 м. В ъгъла на една от тях е изсечена ниша-огнище (?). По стените на църквата са издраскани рисунки-графити - човешки фигури - в цял ръст и бюст, паякови мрежи, стълби и три надписа - 2 с кирилица и 1 на гръцки език.

537. **СКАЛНИ ПОМЕЩЕНИЯ**. На 1 km западно. Три помещения с неправилна форма, изсечени в източната стена на уединения скален масив Срещу Чекърца, на левия бряг на река Бели Лом.

538. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 2 km западно. Състои се от църква, 5 килии и 2 помещения, изсечени на 2 нива в отвесните високи стени на Чекърска карана, на левия бряг на река Бели Лом. Църквата е с неправилни размери: ширина 4,20 м, дълбочина 2,80 м, височина 2,10 м. Килиите са с размери: ширина 1,60-5,60 м, дълбочина 1,60-7 м, височина 1,70-2,70 м. В стените на една от килиите са изсечени седалки. По стените на църквата са врязани 3 надписа: 2 от тях са по стените на една от килиите, а третият - в друга килия. Трите надписа са с кирилица.[3]

539. **СКАЛНИ ПОМЕЩЕНИЯ**. На 1,5 km северозападно. Няколко недостъпни помещения, издълбани в южната стена на масива Стенето на десния бряг на река Бели Лом.

540. **СКАЛНИ ПОМЕЩЕНИЯ**. На 3 km западно. Ниша и 3 килии, издълбани в южната стена на скалния масив Синград, върху който е разположена късноантична крепост, на десния бряг на река Бели Лом. Размери на килиите: ширина 1,20-4 м, дълбочина 1,70-2,60 м, височина 2,20-3,40 м. В стената на една от килиите е изсечена седалка. Една килия е разрушена. Нишата е с размери: ширина 1,50 м, дълбочина 1,50 м, височина 1,60 м.

541. **КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА**. Точното й местонамиране в землището на селото не е известно. Състои се от 59 сребърни монети: 1 аспра на Трапезунд, Мануил I Комнин (1238-1263); 4 венециански матапана - 1 на Лоренцо Тиеполо (1268-1275), 1 на Джовани Дандоло (1280-1289) и 2 на Пиетро Градониго (1289-1311); 4 сръбски гроша на Стефан Урош III (1321-1331); 50 български гроша - 1 от типа "Иван Александър сам" (1332-1337) и 49 от типа "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371).

542. **КРЕПОСТ**. На 1 km югозападно, в местността Манастира. Разположена е върху продълговат скален масив, ориентиран в посока северозапад-югоизток, заобиколен от три страни от старото корито на река Бели Лом. Има размери: дължина около 350 м, ширина 30-60 м. Естествени напречни седловини разделят вътрешното й пространство на три части. При прокопаването на скалата при корекцията на коритото на реката е унищожена централната част на крепостта, както и църквата на изсечения в скалния масив манастир. Градежът на стените е от ломен варовиков камък на спойка от бял хоросан. Начинът на градеж на крепостта, както и намерените в нея материали датират изграждането й в ранновизантийската епоха. Откриваните тук единични медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век, са указание вероятно за използването на крепостта и през периода на Второто българско царство.[4]

543. **КРЕПОСТ**. На 2 km западно, в местността Калето (Син град). Издигната е върху скален масив с изсечени в него помещения на десния бряг на река Бели Лом. Укрепена е от север и запад: от юг и изток скалите се спускат стръмно към реката. Има слабо трапецовидна форма с приблизителни размери 30 м (изток-запад) и 40 м (север-юг). Градежът е от ломен варовиков камък на спойка от бял хоросан с примес от ситно натрошена керамика. Начинът на градеж и повечето открити материали датират нейното изграждане в ранновизантийската епоха. Намираните единични медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век, както и железен боздуган, допускат възможността крепостта да е била използвана и през периода на Второто българско царство.[5]

Литература: 1. **Шкорпил** 1914, 81 - №№ 74-77. 2. Пак там, 130-131, №№ 52-55. 3. **Маргос** 1987, 121-125. 4. **Шкорпил** 1914, 43-45 - № 37. 5. Пак там, 45-46 - № 38 и карта III.

Г. Д.

КРИВНЯ, община Провадия, Варненска област

544. **СЕЛИЩЕ**. На 1,2 km североизточно, в местността Селището. Разположено върху висока тераса с наклон на изток, по левия склон на дълбок дол. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XIII-XIV, III-VI и от XVII-XVIII в.[1] От селището произхождат сребърни и бронзови накити, желязно копие и секач.[2]

545. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2,3 km североизточно в местността Тъпанчето. Изсечени в отвесните скали в дъното на долината Сечище. Четири верижно свързани помещения. Южното с размери 2 x 2 м, второто - 5,7 x 4,3 и височина 1,8 м, третото - 3,3 x 2,6 и височина 1,4 м. Северното помещение е квадратно със страни 3,8 м и височина 1,8 м. На северната и източната му стени са издълбани скамейки, а на пода кръгли вдлъбнатини. На външната стена на третото помещение е издълбан прозорец.[3] Датиран в XII-XIV в.[4]

546. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2,5 km северно, в местността Чукар. Девет недостъпни килии, изсечени на височина 8-10 м в скалите на левия бряг на долината Колника. Някои от тях са свързани помежду си. В подножието на скалния масив има голям навес, по стените на който са надраскани рисунки, графити, предимно човешки изображения. Скалните килии датирани в XII-XIV в.[5] Над килиите, върху скалния издатък, е имало малка крепост[6] от VI в.

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров. 2. АМ - Варна, инв. № IV 3096-3099; IV 3104, IV 3272. 3. **Шкорпил** 1905, 407, табл. LXXXV, 6. 4. **Маргос** 1981^{a}, 115. 5.Пак там. 6. **Шкорпил** 1905, 407, табл. LXXXV, I-V.

В. П.

КРОЯЧ, община Лозница, Русенска област

547. **СЕЛИЩЕ**. На 1,6 km южно, в местността Сют дере. Разположено е на ниска тераса с източно - югоизточно изложение на левия бряг на река Върбовка - ляв приток на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 50 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище се намира върху останките на по-голямо по площ поселение от римската епоха.

Г. Д.

КУМАНОВО, община Аксаково, Варненска област

548. **СЕЛИЩЕ**. На 1,6 km северозападно, в местността Соват чешме. Разположено върху малка равна тераса, на левия западен бряг на малко дере - десен приток на р. Батова. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-IX в.[1]

549. **СЕЛИЩЕ**. На 2 km северозападно, източно от шосето за с. Орешак. Разположено върху висока тераса с лек наклон на югоизток, по левия бряг на малко дере, десен приток на р. Батова. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[2]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1962 и на ВАМ през 1992 г. 2. Теренни обхождания на ВАМ през 1992 г.

В. П.

КЬОЛМЕН, община Върбица, Варненска област

550. СЕЛИЩЕ. На около 200 м северно, в местността Деленджиорман, на десния бряг на р. Камчия. Открити са керамични пещи и голямо количество фрагментирана керамика, отнасящи се към XII-XIV в.[1]

551. НЕКРОПОЛ. В близост до средновековното селище, върху склона на левия бряг на реката, благодарение на ерозията са разкрити няколко гроба. Погребенията са извършени чрез трупополагане.[2] Дата XII-XIV в.

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 28. 2. Пак там.

П. П.

КЮЛЕВЧА, община Каспичан, Варненска област

552. НЕКРОПОЛ. Западно, в местността Сарелу, върху най-високата част на хълма. На площ от около 1200 кв. м са разкрити 94 гроба - 38 чрез трупоизгаряне и 56 чрез трупополагане. Погребенията чрез трупоизгаряне са извършвани в малки правоъгълни ями (0,25 x 0,35 м), в един случай е използвано дървено ведро. В някои от гробовете са сложени негорели животински кости. Погребенията с трупополагане са в правоъгълни, кръгли или елипсовидни ями с ниша. Индивидите са полагани по гръб с различна позиция на ръцете. Открити са 2 хокера и 4 псевдохокери. В нишите са оставяни като жертвени дарове животни, птици, яйца. Има следи от обичая страва. Гробният инвентар при двата вида гробове е сходен: глинени съдове, накити, битови предмети. В гробовете на деца са добавени звънци и ашици. Датира се в VIII-IX в.[1]

553. СЕЛИЩЕ. Непосредствено южно от некропола, около началото на малък поток, по двата му бряга. На повърхността - фрагментирана керамика от VIII-IX в.[2]

Литература: 1. Въжарова 1976, 86, 140; Fiedler 1992, 282, 316. 2. По информация на Р. Рашев.

П. П.

ЛЕВСКИ, община Суворово, Варненска област

554. СЕЛИЩЕ. На 1,4 км северозападно, в местността Чатмата. Разположено върху ниска, равна тераса на малко дере, сега микроязовир. Площ около 25 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. Откриват се и керамични фрагменти от V-IV в. пр. н. е.[1]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров и на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ЛИЛЯК, община Търговище, Русенска област

555. СЕЛИЩЕ. На 3 км югоизточно от селото, северно от местността Църквището и около останките от църква на площ от 5 дка се намират множество фрагменти от ранносредновековна керамика.

556. СЕЛИЩЕ. В полите на Канджи балкан, южно от селото, върху площ от 6-7 дка, се намират фрагменти от керамика, характерна за IX-X в.

557. СЕЛИЩЕ. На запад от местността Кобиля, под местността Узун балкан, се намира местността Сютьоре. На площ от 2-3 дка се намират фрагменти от сива тракийска керамика и керамика от IX-X в.

558. СЕЛИЩЕ. В местността Самар дере, източно-североизточно до каптираните извори се намират фрагменти от ранносредновековна керамика.

559. ЦЪРКВА. На 3 км югоизточно, в местността Църквището, на площ от около 100 кв. м личат руините на сграда. Преди години там е намерен каменен корниз. Вероятна дата XII-XIV в.

560. ПАРАКЛИС. В местността Пешкя, източно от асфалтовата база. По повърхността личат останки от зидове. По различно време тук са намирани фрагменти от тегули. Вероятна дата XII-XIV в.

561. ГРАДЕЖ. На 2 км югозападно, в местността Кобиля личат останки от градеж с размери 3 на 9 м.[1] Вероятна дата XII-XIV в.

562. НЕКРОПОЛ. На 2,5 км югоизточно, в местността Църквището. Проучени са 8 гроба според християнския погребален обред. Находките - бронзови обеци, пръстени, стъклени мъниста, датират некропола в X-XII в.[2]

563. ПЕЩИ. До каптираните извори в местността Самар дере на десния бряг през 70-те години са открити пещи за изпичане на строителна керамика. Датират от XII-XIV в.

Литература: 1. Данните за обекти №№ 555-561 са получени при теренни обхождания на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1981 г. 2. Овчаров 1976, 223-226.

А. К.

ЛИПНИК, община Разград, Русенска област

564. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югоизточно, в местността Юртлука. Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение, образувана от вливането на дола Стоян кулак в големия дол Колаи кулак. В подножието на терасата има извори. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Тук са намирани глинени прешлени за вретено, бронзови коланни токи, апликации и нагръдни кръстове-енколпиони; открита е и бронзова монета - фолис на Лъв V с Константин (813-820). Границите на селището не са установени.

Г. Д.

ЛОВЕЦ, община Върбица, Варненска област

565. ЦЪРКВА. На 2 км югоизточно, в местността Чанаджик. Разкрита е източната част с апсидата. Градена е със смесена зидария в редица от камъни и тухли. Подът е с настилка от тухли. Датирана е в X в.[1]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 29.

П. П.

ЛОЗЕНЕЦ, община Крушари, Варненска област

566. СЕЛИЩЕ. На 1,7 км юг-югоизточно, в местността Юртлука. Площ около 25 дка. Разполага се върху първата тераса на р. Суха река. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

567. НЕКРОПОЛ. Югоизточно от селото. При строеж на ветеринарна лечебница е открита кана с украса от излъскани ивици и знак под дръжката[2], най-вероятно от ранносредновековен езически некропол от VIII-IX в.

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г. 2. Йотов, Ботов 1991^{a}, 21, табл. IV$_{5}$.

В. Й.

ЛОЗНИЦА, общински център, Русенска област

568. СЕЛИЩЕ. Намира се на 1,6 км северно от центъра, в местността Омаркьой (Чучурата). Разположено е върху скат със западно-югозападно изложение на левия бряг на малка речна долина. В дола, в подножието на селището има извор, каптиран в чешма - Чучурата - даваща началото на малка река. По повърхността на площ от около 22 дка има разпръсната фрагментирана битова керамика от IX-X век и единични ломени варовикови камъни. Ранносредновековното селище се намира върху останките на много голямо по площ селище от римската епоха. В околностите на селището е намерена сребърна монета - милиарензия на Михаил II с Теофил (821-829).

569. СЕЛИЩЕ. Намира се на 1,4 км североизточно от центъра, в местността Омаркьой, на 0,9 км югоизточно от гореописаното селище. Разположено е върху висока тераса със слаб наклон на изток над малка речна долина (сега микроязовир). На площ от около 50 дка по повърхността има силно разпръсната фрагментирана битова керамика от X-XI век. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на по-малко селище от римската епоха.

Г. Д.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВО, община Аксаково, Варненска област

570. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км южно, до селото. Разположено на висока тераса с лек наклон на североизток, между двата дола южно от селото. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват отделни фрагменти от глинени съдове от IX-X в.[1]

571. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югоизточно, в местността Воловарска чешма. Разположено върху ниска, тясна тераса с наклон на югозапад по левия бряг на малко дере, ляв приток на р. Батова. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. В района са намирани български монети от XIII-XIV в.[2]

572. СЕЛИЩЕ. На 4,2 км югоизточно, до фазанарията. Разположено върху ниска равна тераса по левия бряг на р. Батова. Площ около 20 дка. На повърхността се намират фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в.[3] От селището произхождат сребърни и бронзови позлатени обеци и оловно кръстче[4]. На повърхността се откриват и керамични фрагменти от XVI-XVIII в.

573. НЕКРОПОЛ. На 4 км югоизточно, в местността Москов гроб. Разположен върху ниска тераса в долната част на висок език, по левия бряг на р. Батова. Християнски некропол. Гробовете оградени с камъни. Част от гробовете са вкопани в насипа на голяма надгробна могила.[5] От некропола произхожда сребърна плочка от прочелник[6]. Датира от XI-XIV в. и от XIV-XVIII в.

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 2. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 3. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 4. ВАМ, инв. № IV 3411, 3412 и 3413. 5. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 6. Данни от откривателя Р. Бозуков.

В. П.

ЛЮБИЧЕВО, община Антоново, Русенска област

574. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно от селото, в местността Киризлик. По терена се намират дребни фрагменти от керамика без точна характеристика. През 1968 г. тук е намерена златна монета на Йоан III Дука Ватаци (1222-1245). Вероятна дата XII-XIV в.

575. КРЕПОСТ. На 2 км западно от селото, върху възвишение в местността Воденицата се намират останки от крепост, известна под името Асара. Крепостната стена, градена от ломени камъни и бял хоросан, следва венеца на скалите и затваря площ от около 5 дка с формата на неправилен четириъгълник. По повърхността на крепостта се намират фрагменти от керамика, характерна за XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1987 г.

А. К., К. А.

ЛЮЛЯКОВО, община Генерал Тошево, Варненска област

576. СЕЛИЩЕ. На 0,9 км юг-югоизточно, в местността Юртлука. Площ около 25 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

577. НЕКРОПОЛ. Източно от селото. При земеделски работи са открити три гърнета, най-вероятно от некропол. Две от гърнетата са от сива глина с украса от излъскани ивици, а едно е украсено с врязани хоризонтални линии. Некрополът може да се датира в VIII-IX в. и се отнася към групата на двуобредните езически некрополи от Североизточна България.[2]

Литература: 1. По сведение на местни жители и обхождане на В. Йотов през 1991 г. 2. Йотов, Ботов 1991^{а}, 21, табл. $IV_{1,2,3}$

В. Й.

ЛЯСКОВО, община Добрич, Варненска област

578. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км югозападно, в местността Юртлука на югозападния склон. Площ около 10 дка. Откриват се фрагменти от керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останките на селище от римската епоха.[1]

Литература: Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

МАДАРА, община Каспичан, Варненска област

НАЦИОНАЛЕН АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РЕЗЕРВАТ. Източно от селото, на около 500 м. Обхваща района между шосето за с. Калугерица, гробището на селото и скалния масив, както и крепостта на платото. Разкрити са паметници от различни исторически епохи от III хил. пр. н. е. до късното средновековие.[1]

579. СКАЛЕН РЕЛЕФ. Издълбан е върху отвесните скали на Мадарското плато. Конникът и конят са в естествена големина, в ход надясно. Ездачът държи в едната си ръка поводите на коня, а в другата - копие. Под краката на коня има лъв, а зад него - куче. Около групата са врязани полуизтрити сега летописни текстове, отнасящи се до събития от началото на VIII в. до първата половина на IX в., възхваляващи делата на българските ханове Тервел, Кормесий (Крум) и Омуртаг.[2]

580. КРЕПОСТ. Върху Мадарското плато, над скалния релеф. Има неправилна триъгълна форма с размери: северна страна - 97,50 м, източна страна - 140 м, западна страна - 180 м. Широкият от 1,80 до 2,20 м крепостен зид е граден от дялани камъни със спойка от хоросан. Личат по-предни преправки. В средата на северната страна има вход, фланкиран от две петоъгълни кули. Още една кула с правоъгълна форма е изградена в североизточния ъгъл. На места по стената личат останки от стълбища. Във вътрешността на крепостта са разкрити: малка еднокорабна църква (10 x 6 м) и три четириъгълни помещения, градени от ломени камъни и кал. Крепостта е издигната през V-VI в., изоставена през VII в. и отново използвана през XII-XIV в.

581. КУЛТОВ КОМПЛЕКС. Намира се на терасата под Даул таш. В средата на комплекса е изградена култовата постройка - езическо светилище от VIII-IX в. То е издигнато на мястото на по-ранна църква от VI-VII в. Светилището има издължена правоъгълна форма с ориентация изток-запад (21,50 x 14,50 м). Вътрешният вписан правоъгълник е с напречен коридор или преддверие от изток. Около прабългарското светилище е изграден комплекс от сгради, съответстващ функционално на постройките от манастирските комплекси. След покръстването светилището е било преустроено в църква. Градежът е от ломени камъни със спойка от хоросан и кал. С известни преправки комплексът е съществувал до края на X - началото на XI в.[4]

582. ПОСТРОЙКИ. На 250 м северно от скалния релеф. Около два големи скални отломъка се намират останки от няколко сгради. Върху един от камъните и върху мазилката на едната постройка са врязани знаци. Централната представителна сграда е еднodелна с многобройни широки входове в приземието - по три на дългите страни и един от юг. Градена е с дялани камъни и червен хоросан. Непосредствено от юг в ограден зид е включен голям скален блок, до който се е издигала еднodелна постройка.[5]

Следващата постройка, разположена между двата скални блока, има само едно незатворено четириъгълно помещение. Последната сграда е съобразена с ориентацията на големия плосък скален блок, по който има по-големи и по-малки ямички с различна форма. Зидовете наоколо са разновременни: VIII-X в. и XII-XIV в.[6] Към тези постройки се отнасят и две каменни стълбища, датирани след XIV в.[7]

583. ЦЪРКВА. На терасата, вляво от релефа на Мадарския конник. Църквата е еднокорабна с притвор и полукръгла апсида и с размери 11 x 4,50 м. Дебелината на субструкцията е 0,85 м, градена от ломени камъни и кал. Имала е настилка от тухли. Следи от стенописи са установени в долната част на апсидата, а в насипа са открити глазирани декоративни тръбички. Около църквата са разчистени 10 гроба от XII-XIV в.[8]

584. СКАЛЕН МАНАСТИР. В отвесния склон и в подножието на Мадарското плато. Състои се от църкви, килии и гробници (общо около 150 отделения). На източната страна, вляво от голямата пещера, отделенията са разположени в три пояса: първият в подножието, вторият - на около 50 м над основата, а третият - на 20 м от втория. Помещенията в т. нар. Горни и Долни кьошкове са изолирани. В южния масив повечето от отделенията са на едно ниво. Те са с различни размери. Църквите представляват по-големи отделения с апсиди, пейки, издълбани кръстове и др. Около килиите са изсечени жлебове и дупки, които са поддържали навеси, покривни конструкции, стълби. В църквите обикновено са вдълбани гробни ями. Датирани са в XII-XIV в.[9]

585. НЕКРОПОЛ. В района на култовия комплекс. Датиран е в периода XII-XIV в.[10]

586. СКАЛНА ГРОБНИЦА. Под средновековната църква, издълбана е в един изолиран скален блок. Снабдена е с добре оформен отвор, по който личат жлебове за врата. Датирана е в XII-XIV в.[11]

587. ОГРАДА. На около 70 м северозападно от постройките на терасата под Даул таш. Зид с посока североизток (на 65 градуса). Граден от ломени камъни и бял хоросан с едро счукани тухли. На места са долепени перпендикулярни зидове. Разкрит е до 58-я метър източно от шосето. Датиран е към IX-XI в.[12]

588. БАСЕЙН. Квадратно съоръжение с вътрешни размери 3,40 x 3,40 м и външни размери 6,20 x 5,70 м. В средата на северната страна са иззидани стъпала. Градеж от смесена зидария със спойка от бял хоросан. Подът е настлан с тухли, а в основата е планиран канал. В непосредствена близост са разкрити сектори от водопровод, вероятно обслужвал басейна. Датиран е в IX-X в.[13]

589. СЕЛИЩЕ И СТОПАНСКИ ЯМИ. Покрай алеята, свързваща музея с Голямата пещера. По протежение на 35 м са регистрирани 31 ями. Запълнени са със сивочерна пръст с много пепел, с животински кости и тънкостенна керамика от XII-XIV в. Ямите имат различни форми: яйцевидни със заоблено дъно, дълбоки 1,50-1,70 м и с диаметър 1,20-1,50 м; крушовидна форма с плоско дъно, дълбоки 2,10-2,70 м, с обмазани стени и дъна. Много от тях се застъпват. Свързват се с късносредновековното селище, разположено в съседство от двете страни на потока.[14]

590. СЕЛИЩЕ. На 2 км северозападно от с. Мадара, в местността Изтока. При сондажи са разкрити солидни основи от камък и бял хоросан, землянки, битови предмети, керамика и 6 монети от Константин Велики (306-337 г.). Датирано е в периода IV-X в.[15]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 29. Рашев 1985^{а}, 59-66. 2. Пак там, 31. 3. Пак там, 30. 4. Балабанов 1992, 131-134. 5. Рашев 1992^{б}, 109-117. 6. Пак там. 7. Пак там. 8. Дремсизова-Антонова 1975, 32. 9. Пак там, 33. 10. Балабанов 1992, 134. 11. Дремсизова-Антонова 1975, 33-34. 12. Балабанов 1992, 129-130. 13. Дремсизова-Антонова 1975, 32. 14. Балабанов 1992, 134. 15. Дремсизова-Антонова 1975, 34.

П. П.

МАКАРИОПОЛСКО, община Търговище, Русенска област

591. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно, в местността Каракazълджик, над чешмата Чучура, на площ от около 10-12 дка се намират фрагменти от керамика, характерна за времето на Първата българска държава.[1]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1986 г.

А. К.

МАЛКА СМОЛНИЦА, община Добрич, Варненска област

592. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км изток-югоизточно, в местността Бозлука и местността Сребърната нива (източно от конезавода). Площ около 10 дка. В непосредствена близост има естествен водоизточник. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1991 г.

В. Й.

МАЛОГРАДЕЦ, община Антоново, Русенска област

593. КРЕПОСТ. На 4 км западно, известна под името Костадин тепе. Изградена е върху възвишение, оградено от деретата Черно и Бяло. Крепостният зид следва конфигурацията на терена и загражда площ от 7 дка. По терена се намират фрагменти от керамика, характерна за Втората българска държава.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1981 г.

А. К.

МАЛЪК ПОРОВЕЦ, община Исперих, Русенска област

594. КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА. Открита през 1934 г., точното й местонамиране в землището на селото не е известно. Съдържала е неустановен брой солиди, от които в Разградския музей попадат 5 - 2 на Василии I и Константин (868-879), 1 на Роман I с Христофор (921-931) и 2 на Константин VII с Роман II (945-959). Възможно е находката да произхожда от укрепеното селище при гр. Завет, което е най-значителното поселение от този период в района и отстои само на 5 км северозападно от с. Малък Поровец.

Литература: 1. Герасимов 1939, 344.

Г. Д.

МАЛЪК ПРЕСЛАВЕЦ, община Главиница, Русенска област

595. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 3,7 км северно, върху хълм, спускащ се на север към р. Дунав, а на изток към малката Преславецка река. Представлява четириъгълник с начупена източна линия и размери 450/352/350/350 м, площ 30 дка. Отбранителната система е от землен вал и ров.[1] Под основите на вала лежат културни останки от антично селище. В северната част на укреплението се намират руините на античната крепост Кандидиана-Нигриана[2]. Северната стена е отнесена от водите на р. Дунав. При археологически проучвания са открити землянки и керамика с врязани и излъскани ивици от VIII-X в.[3] В резултат на тях бе отхвърлена идеята, че тук може да се локализира Омуртаговият дворец на Дунав.[4]

596. СЕЛИЩЕ. На 4 км северно от селото и източно от пристанището върху високо плато в местността Съръ бурун. По повърхността керамика от VIII-X в.[5]

597. КРЕПОСТ. На 4,2 км северно, в непосредствена близост до гореописаното селище в местността Съръ бурун. Изградено е на високия дунавски бряг и попада на свлачища, поради което северната й половина е отнесена от реката. Личат следи от южната стена, градена от ломени камъни на калнa спойка. Край стената има следи от ров. По повърхността фрагменти от керамика VIII-X в.[6]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 113. 2. Велков 1959, 24-29. 3. Станчев 1952^{a}, 285-303. 4. Миятев 1952, 268-272. 5. Бъчваров 1990, 143. 6. Рашев 1982^{a}, 145.

Г. Л.

МАНАСТИР, община Провадия, Варненска област

598. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 2,3 км северно, в скалите на десния бряг на Салхана дере, в местността Кара пещера. На северния ъгъл на скалата са издълбани две правоъгълни помещения. Западното с размери 8,2 на 3,8 м и височина 1,65 м. В северната му стена е изсечена седалка, широка 0,6 м. Източното е с размери 6 на 5 м и височина 1,7 м. В източната и северната стени са изсечени скамейки. На южната стена на скалата са изсечени шест малки правоъгълни помещения, свързани с тесни коридори. От източното помещение към платото са изсечени стъпала.[1] На противоположния ляв бряг на дерето, в скалите Узун канара са изсечени няколко малки килии. Манастирът и килиите вероятно датират от XII-XIV в.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 424-425, табл. XXXIX$_{4,5}$

В. П.

МАРАШ, община Шумен, Варненска област

599. ДЕВТАШЛАРИ. До стопанския двор, на стария път между Плиска и аула при с. Хан Крум. До Освобождението били запазени 9 камъка. Днес са останали 2 камъка в първоначалното си положение. Имат форма на издължена пресечена пирамида, единият е саблевидно извит, с жлеб върху широката си страна. Високи са по 1,60 м.[1]

Литература: 1. Рашев 1992, 16.

П. П.

МАРКОВО, община Каспичан, Варненска област

600. СЕЛИЩЕ. Южно, на около 1 км, в местността Шарлъка. Върху голяма площ изобилие от фрагментирани строителни материали: камъни, тухли, керемиди, глинена мазилка от плет. Фрагментите от съдове датират селището във II-IV и VIII-X в.[1]

601. СКАЛНИ КИЛИИ. На 1 км южно, под местността Шарлъка. Дообработени са две естествени пещери. Жлебове и дупки бележат използването на дървена конструкция. Дата XII-XIV в.[2]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 34. 2. Пак там.

П. П.

МАРТЕН, община Русе, Русенска област

602. СЕЛИЩЕ. Останките му се откриват върху руините на античния кастел Тигра. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за периода на Първото българско царство. Тук са намерени и монети от византийския император Йоан Цимисхи.[1]

603. СЕЛИЩЕ. На 1 км северозападно, в обработваема земя. По повърхността се откриват камъни, късове от строителна и битова керамика, животински кости. Намерените фрагменти от керамични съдове показват, че на това място е имало живот още от IV-III в. пр. н. е., та чак до X в.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 46. 2. Пак там.

Д. С.

МЕДОВО, община Добрич, Варненска област

604. СЕЛИЩЕ. На 0,5 км северозападно от селото. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

МЕТОДИЕВО, община Върбица, Варненска област

605. ЦЪРКВА. На 800 м северно от селото, в местността Курудере, на левия бряг на суходолието. Разчистена е апсидата. Градеж от дялани блокове с хоросанова спойка. По терена фрагменти от украса - корнизи и глазирани декоративни паничкi. Датирана е в XIII-XIV в.[1]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, с. 34.

П. П.

МЕТОДИЕВО, община Добрич, Варненска област

606. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км северозападно, в местността Юртлука. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.

607. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, в местността Костикчелерска кория. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Двете селища са локализирани при теренни обхождания на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

МЛАДА ГВАРДИЯ, община Ветрино, Варненска област

608. СЕЛИЩЕ. На 3 км югозападно, в местността Базаргян. Разположено върху ниска тераса с наклон на югоизток, в подножието на възвишението южно от селото. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. и фрагменти от антични съдове.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г.

В. П.

МИЛАДИНОВЦИ, община Лозница, Русенска област

609. КРЕПОСТ. На 3 км северозападно, известна под името Хармана. Крепостният зид, заключващ площ от 15 дка, е граден от ломен камък и бял хоросан. По повърхността се намират фрагменти от керамика, характерна за времето на Първата и Втората българска държава.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова и Г. Гинев през 1976 г.

А. К.

МИРОВЦИ, община Нови пазар, Варненска област

610. СЕЛИЩЕ. На 3 км северозападно, в местността Карапетлик. По повърхността разпилени фрагментирани строителни материали - камъни, тухли, керемиди и глинена мазилка от колиби. Фрагментите от съдове са много разнообразни. Оттук произхождат сребърни гривни, датиращи от IV в. Селището е обитавано в периода от III в. пр. н. е. до X в.[1]

611. СЕЛИЩЕ. На 3 км североизточно, вдясно от шосето за Красен дол, в местността Толум дере, на десния бряг на реката. По терена единични камъни от сгради, фрагменти от съдове с врязана украса и с излъскване. Датира се в VIII-X в.[2]

612. **СЕЛИЩЕ**. Западно, на 3 км при извора на Долап дере, в местността Ялтето. Състои се от два самостоятелни квартала, разделени от дерето. Първият е върху левия полегат склон и има площ около 100 дка (200 x 500 м). Вторият е разположен югозападно от извора, върху висока тераса, ограничена от два дълбоки оврага и има площ над 200 дка (400 x 600 м). Регистрирани са следи от каменни градежи и от вкопани жилища. По повърхността се намира ранносредновековна керамика.[3]

613. **СЕЛИЩА**. На около 1 км южно, три селища по левия бряг на реката, в местностите Черешовата градина, Кокарджа и Отулджа. Разстоянията между тях са средно по 1 км. Заемат малки площи - всяко има около 10 дка, с издължени очертания (40-50 x 150-200 м). Селищата са в непосредствена близост до извори. Липсват следи от трайни градежи. По повърхността се намира ранносредновековна керамика.

На десния бряг на приток към Долап дере, върху ниска незаливна тераса е разположено четвърто селище с площ 15-20 дка. В района има следи от каменни градежи и изобилие от фрагментирана ранносредновековна керамика.

Следващото селище по поречието на Долап дере отстои на 500 м източно от местността Манастира и заема площ около 30 дка. Липсват следи от каменни градежи. Керамиката е пръсната на отделни петна и датира от ранното средновековие.

На 600 м в източна посока, върху същата незаливна тераса, са регистрирани 4 петна с концентрация на керамика върху площ от 4-5 дка. На 500 м северно от горното селище върху срещуположния ляв бряг на Долап дере, в местността Кафалъка е разположено друго селище, което заема около 40 дка площ. По повърхността са разпилени необработени камъни, фрагментирана ранносредновековна керамика, в това число и с глазирана повърхност. Оттук произхождат части от два хромела и бронзов пръстен с плочка, върху която е врязан знак "ипсилон с две хасти".[4]

614. **СЕЛИЩЕ**. В югоизточния край на селото, в местността Бахчите, покрай Мировското дере - ляв приток на Долап дере, върху тераси, прорязани от два оврага. По площ надхвърля 50 дка. Дата VIII-X в. В района има следи от праисторическо, тракийско и антично селище.[5]

615. **НЕКРОПОЛ**. На 300 м южно от селището в местността Карапетлик, върху следващата по-висока тераса в местността Манастира. Проучени са 6 гроба. Скелетите са положени по гръб с изпънати покрай тялото ръце. Липсва гробен инвентар. Три гроба са вкопани в насипа на изкуствена (надгробна?) могила. Откритите в района обработени камъни и наименованието на местността предполагат съществуването на църква или манастир на това място.[6]

616. **НЕКРОПОЛ**. На 2 км североизточно, в района на помпената станция. При строежа ѝ са открити гробове. Погребенията са извършени чрез трупополагане и имат ориентация изток-запад. Няма данни за инвентар. Предполага се, че некрополът принадлежи на близкото средновековно селище, открито при шосето за с. Красен дол. Датировката е VIII-X в.[7]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 35. 2. Пак там. 3. Балабанов 1989, 276. 4. Пак там, 278-279. 5. Пак там. 6. Пак там, 278. 7. Дремсизова-Антонова 1975, 35.

П. П.

МОГИЛА, община Каспичан, Варненска област

617. **КРЕПОСТ**. На 7 км югоизточно, в южната част на Могилското плато, между долината Дълбок и Бенчанското дефиле, в местността Гюребахча. Форма на триъгълник с площ 15 дка, вход от запад, фланкиран от две кули. Крепостната стена градена от големи блокове с емплектон от дребни камъни и хоросан. Фрагментите от битова керамика датират от III-V в. и от XII-XIV в.[1]

618. **СЕЛИЩЕ**. На 6 км югоизточно, върху Могилското плато, в местността Гюребахча. По терена единични камъни от строежи и фрагментирани глинени съдове от XII-XIV в.[2]

619. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км югозападно, върху естествена могила. По повърхността са пръснати строителни материали - камъни, тухли, керемиди, оръдия на труда и керамика, датиращи от III-IV в. и от XII-XIV в.[3]

620. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. В южната част на Мадарското плато, югоизточно от селото, под късноантичната крепост, функционирала през XII-XIV в. Състои се от две групи изкуствени пещери. Малката пещера (4 на 3,90 м) е ориентирана по посоките на света. В единия край на външната стена има вход. Оттам по тясна пътека и изсечени стъпала е връзката с голяма пещера, съставена от две отделения (10 на 5 крачки и 8 на 5 крачки). В предната стена има прозорци. Датира от XII-XIV в.[4]

621. **СКАЛНА ЦЪРКВА**. В източния склон на възвишението и под крепостта. Влиза се през вход от северната страна на нартекса. Квадратен наос, полукръгла апсида. Южно от апсидата следи от престол, до южната стена на наоса изсечена пейка. В тясно отделение при северната стена изсечен гроб, покрит с дебели каменни плочи. Подът на нартекса изравнен с дървена настилка. В скалистата му част изсечени 4 гроба в два реда. Следи от живопис по стените. В западната стена на нартекса вход към помещение, предназначено вероятно за баптистерий (6 на 4,7 м). Дата XII-XIV в.[5]

622. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На южния склон на Могилското плато, по линията към долината Дълбок, пресечена от оврамите Еленица, Махалач-калая и Варелите. В западната част на Махалач-калая е скалата Манастира с легла за стълбове в подножието ѝ. Над тях от изток се намира скална църква с гроб. Южната ѝ стена е била от дърво.

В източния склон на оврага Варелите има две естествени пещери, а над тях следи от изкуствени вдлъбнатини в скалата.[6]

Двете килии имат размери 3,80 на 4,20 м и 2 на 3 м. В първата има вдълбан гроб, а във втората - четвъртита ниша. Дата XII-XIV в.[7]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 35. 2. Пак там. 3. Пак там. 4. Шкорпил 1905, 388-389. 5. Пак там, 389. 6. Пак там, 390-391. 7. Дремсизова-Антонова 1975, 35.

П. П.

МОГИЛЕЦ, община Омуртаг, Русенска област

623. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км северозападно, на площ от около 10 дка се намират фрагменти от керамика, характерна за Първото и Второто българско царство.[1]

624. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км южно, в местността Клисетърлъ при разкопки на останки от базилика е разчистено жилище - землянка с размер 3 на 3,50 м. Запазени са яма с крушовидна форма и останки от пещта.[2] Датира от IX-X в.

625. **НЕКРОПОЛ**. На 1,5 км южно, в местността Клисетърлъ. Разчистени са два гроба. Мъртвите са погребани според християнския погребален обичай. Липсва погребален инвентар, с изключение на две бронзови сферични копчета.[3]

626. **НЕКРОПОЛ**. На 200 м югозападно от селището (описано под 623). При стопанска дейност са открити няколко гроба. Мъртвите да погребани по християнски.[4] Датира от XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1992 г. 2. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1993 г. 3. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1993 г. 4. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1992 г.

А. К., К. А.

МОГИЛИЩЕ, община Каварна, Варненска област

627. **СЕЛИЩЕ**. На 1,2 км северозападно. Западната четвърт на селището се пресича от асфалтовия път Каварна-Генерал Тошево. Заема площ с размери 680 x 250 м. Според откритата на повърхността керамика датира от VIII - края на X в.

М. Д.

МОМИНО, община Търговище, Русенска област

628. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км североизточно, в местността Черквището, върху площ от 2 дка се намират фрагменти от керамика, характерна за IX-X в.

629. **ЦЪРКВА**. На 1 км североизточно, в местността Черквището личат руините на градеж с размери 20-15 м. На места личат редове от камъни, оформящи зид. Според местните предания на това място се е издигала църква.[1] Вероятна дата XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1983 г.

А. К.

630. **МЪГЛИЖ**, днес Михлюз кале, Михлюза, на 2,5 км североизточно от Аксаково. Споменава се за пръв път от Мехмед Нешри във връзка с похода на турския пълководец Али паша през 1388 г. като крепост, принадлежаща на цар Иван Шишман (1371-1393), под името Миглоч[1]. На 8.11.1444 г. е превзета и разрушена от войските на Владислав III Ягело. Името ѝ от това време е известно под формата Михалич[2] (michalitsch). След 1444 г. не е била обитавана.

Разположена е върху естествено укрепен, висок, стръмен издатък от Франгенското плато. Свързана е с платото със седловина, преградена с ров. Крепостните стени следват очертанията на терена. Западната стена е дълга 107, южната - 38, източната - 82, североизточната - 30 и северната 64 м. Кръгли кули с диаметър 7 м на северозападния, североизточния и югоизточния ъгли. Други две кръгли кули на северната и източната стени. В северната част на източната стена е имало порта, фланкирана от две квадратни кули. Външна крепостна стена с дължина около 100 м е преграждала отсечката между двата края на издатината. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са пръснати много камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в.[3] От крепостта произхождат: кръст енколпион[4], ремъчни апликации, бронзови обеци и пръстени, както и многобройни върхове от стрели и копия[5]. В подножието на крепостта е намерена каменна плоча с надпис на гръцки език от XIV в., на която се чете "Георги... Балик... Карвуна"[6]. В района на крепостта са намерени монети от византийските императори: Юстиниан I (527-565), Юстин II (565-582), Маврикий (582-602), Василий II и Константин VIII (976-1025), Роман III (1028-1034), Константин X (1059-1069)[7], както и една монета от българския цар Иван Александър (1331-1371)[8].

Крепостта е изградена през V-VI в. и възобновена през XII в. Убедително отъждествена със средновековната българска крепост Мъглиж[9].

Литература: 1. Нешри 1984, 94. 2. Коларов 1970, 185. Кузев 1973. 3. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г. 4. Дончева-Петкова 1983, 119-120, таб. III,1,2. 5. ВАМ, инв. №: IV 3384, 3385, IV 215, 162, IV 110, 136, 183, 285, 538, 450, 764. 6. Кузев 1961, 77-79. 7. ВАМ, инв. №: IV 233, 242, 248, 644, 650-654, 235, 243, 247, 253, IV 667, 668, 687, 234, 245, 694. 8. ВАМ, инв. № III 130. 9. Kuzev 1975, 77.

В. П.

НАДАРЕВО, община Търговище, Русенска област

631. **СЕЛИЩЕ**. На 0,5 км югоизточно, на десния бряг на Дългашка река се намират фрагменти от керамика, характерна за времето на Първата българска държава. Откриват се голямо количество коланни апликации, предмети на бита, матрици за леене на апликации и други метални предмети.[1]

Литература: 1. Обхождане на А. Конаклиев през 1992 г.

А. К.

НЕВША, община Ветрино, Варненска област

632. **КРЕПОСТ**. На 2 км югозападно, на височината Булото. Разположена върху естествено укрепена скална издатина Голямото було. На места отвесните скали достигат височина над 100 м. Крепостта е достъпна само от север, където отсечката между двата края на скалния венец е преградена с крепостна стена. В източната й част личат основите на кула, вероятно защитавала портата. В южния край на скалния венец са издълбани плитки ями за колове на дървена сграда.[1] Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са разхвърляни камъни от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[2] От крепостта произхожда каменен блок със средновековен български надпис, в който се споменава Хинат Граматик[3].

Крепостта е изградена през V-VI в. Възобновяването й е станало през XIII в. Защитавала е пътя от Варна и Провадия към столицата Търново.

633. **КРЕПОСТ**, днес Кокил тепе кале. На 3,6 км западно, на височината Голямото елеме. Разположена върху естествено укрепен скален издатък в източната част на височината. На места отвесните скали достигат височина над 40 м. Крепостта е достъпна само от север. Крепостната стена с дължина около 140 м преграждa отсечката между двата края на скалния венец и затваря площ около 20 дка. В западната част на стената личат основите на кула. От нея към скалния венец на юг има друга стена с дължина около 35 м.[4] Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са разхвърляни камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са разхвърляни камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[5] От крепостта произхождат два бронзови пръстена[6].

Крепостта е изградена през V-VI в. Възобновена е през XIII в. Защитавала е пътя от Варна и Провадия (Овеч) към столицата Търново

634. **СЕЛИЩЕ**. На 1,8 км югозападно, на височината Голямото було. Разположено в северната част на високото плато, северно от средновековната крепост. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от XIII-XIV в. Откриват се и керамични фрагменти от V-VI в.[7]

635. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2,5 км югозападно, в местността Кара пещера. Десет трудно достъпни килии и ниши, изсечени в източната част на скалния масив Малкото було.[8] Ориентирани на юг. На скалната стена в подножието на масива издълбани кръстове и рисунки графити. Датирани в XII-XIV в.[9]

636. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2 км югозападно, в западната и източна фасада на височината Голямото було, под средновековната крепост. Над 40 килии, разположени на два или три етажа. Повечето трудно достъпни. До южната група, от платото с крепостта, се достига по издълбани в скалата стъпала[10]. По стените им не са открити надписи или рисунки. В подножието на скалите са открити фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в.[11]

637. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 2,6 км западно, в местността Калин канара, в североизточния край на скалния венец на височината Малкото елеме. Състои се от две помещения. Северното е с размери 3 на 1,8 м и височина 2,3 м. По скалния ръб на входа личат вдлъбнатини от коловете на дървена преграда. Южното е с неправилна форма и размери 7 на 5,6 м и височина 2,3 м. В източната му част е изсечен гроб, а в пода крушовидна яма с диаметър 0,7 м и дълбочина 1,1 м. В стената - две ниши[12]. На западната и южната фасада на скалния венец изсечени множество скални килии[13]. Датиран в XII-XIV в.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 410. 2. Теренно обхождане на ВАМ през 1991 г. 3. Гълъбов 1977, 184 сл. 4. Шкорпил 1905, 410. 5. Теренни обхождания на ВАМ през 1991 г. 6. АМ - Варна, инв. № IV 1822, 1823. 7. Теренни обхождания на ВАМ през 1991 г. 8. Шкорпил 1905, 410. 9. Маргос 1981^a, 115, табл. XIV_3, XVI_{1-9}. 10. Шкорпил 1905, 410, табл. $LXXIV_{5,II,III}$. 11. Маргос 1981, 115, табл. V_2, $XVI_{6,1-4}$. 12. Шкорпил 1905, 411-412, табл. XXXVII_3. 13. Маргос 1981, 115, табл. II_2.

В. П.

НЕНОВО, община Провадия, Варненска област

638. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2,3 км северно. Група от девет скални килии в горната част на рида Содола, на десния бряг на р. Провадийска. Представляват галерия от свързани помежду си ниши, със следи от допълнителна обработка, изсечени в скалите на височина 8-10 м. При отворите на всички килии в скалата са изсечени жлебове и легла за дървени конструкции. В някои от килиите по стените изсечени огнища, скамейки и ниши[1]. В една от килиите - рисунки-графити на човешки маски и конник. Датиран в XII-XIV в.[2]

639. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2,5 км североизточно, в местността Долапите, в скалите в началото на Неновския боаз. Петнадесет килии с различна големина, разположени на един етаж, ориентирани на югоизток. Стените силно ерозирали. Датирани в XII-XIV в.[3]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 407, табл. LXXIV_3. 2. Маргос 1981^a, 114-115, табл. III_1, V, XII_7, $XV_{Б,1-7}$. 3. Шкорпил 1905, 407. Маргос 115, табл. XVII.

В. П.

НИКОЛА КОЗЛЕВО, община Никола Козлево, Варненска област

640. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км югоизточно, в местността Суфларбунар. Следи от землянки и пещи, очертания на зидове. По терена желязна шлака и фрагменти от битова керамика, отнасяща се към VIII-X в.[1]

641. **СЕЛИЩЕ**. В югозападната част на селото и до него, в местността Маюмунов гьол. По двата бряга на дерето фрагменти от битова керамика. Някои от съдовете са с груба изработка и от недоброкачествена глина. Дата VIII-X в.[2]

642. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югозападно, в местността Ташлъкелеме. В гора, затревена площ с очертания на зидове от ломени камъни и кал. Фрагменти от съдове, датиращи от VIII-X в.[3]

643. **НЕКРОПОЛ**. На 2 км югозападно, до селището от местността Ташлъкелеме. Погребения чрез трупоизгаряне, костите положени в гърнета. Дата VIII-X в.[4]

Литература: 1. Антонова-Дремсизова 1973, 105. 2. Пак там. 3. Пак там. 4. Дремсизова-Антонова 1975, 36.

П. П.

НИКОЛОВО, община Русе, Русенска област

644. **СЕЛИЩЕ**. На 250 м югоизточно от центъра, в частни дворове. По повърхността се откриват фрагменти от гърнета, характерни за времето на Първото българско царство.

645. **НЕКРОПОЛ**. На около 400 м източно от центъра. Некрополът е проучен през 1975-1977 г. Открити са 202 гроба. Погребенията в некропола са извършени по няколко начина: погребения чрез трупоизгаряне в урни, погребения чрез трупоизгаряне в ями, езически погребения чрез трупополагане - с различна ориентация, християнски погребения. Инвентарът от некропола се състои от накити, лични вещи, керамични съдове, предмети с магическо-култов характер. Въз основа на обреда и инвентара некрополът се датира от времето на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Станчев 1976, 82-83; 1977, 107-108; 1978, 114-115.

Д. С.

НИСОВО, община Русе, Русенска област

646. **КРЕПОСТ**. На 2 км северозападно, върху висок рид със стръмни склонове към реките Малки и Бели Лом. Крепостта има неправилна форма с размери 300 м на 140 м. От южната страна, която е достъпна, е бил изграден крепостен зид. Пред стената личат следи от ров. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове, характерни за римската, византийската и българската епоха (XII-XIV в.)[1]

647. **КРЕПОСТ**. На около 5-6 км северно, вър-

ху скалист нос, заобиколен от р. Малки Лом, западно от вливането му в р. Бели Лом. Известна е под името Калето над Долапо или Чилингир. Има неправилна триъгълна форма. Достъпна е само от запад, където се очертава трасето на стена, а пред нея - ров. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за тракийската и късноантичната епоха, а също така и за времето на Второто българско царство.[2]

648. СКАЛЕН МАНАСТИР, т. нар. Голям нисовски манастир. На 7 км южно, на левия бряг на р. Малки Лом. До него се стига по стълба, изсечена в скалата. Манастирът се състои от църква и килии. Църквата е била стенописвана, сега от фреските са останали само отделни петна.[3]

649. СКАЛЕН МАНАСТИР, т. нар. Малък нисовски манастир. Намира се на десния бряг на р. Малки Лом, на север от Голям нисовски манастир. Състоял се е от църква и килии. Сега църквата и голяма част от килиите са недостъпни.[4]

650. СКАЛНИ КИЛИИ. На около 500-600 м северно, на северния склон на крепостта Чилингира се намира естествена пещера, дълга около 12 м. Известна е под името Караулницата. Върху пода са издълбани дупки, предназначени за дървени стени, разделяли пещерата на няколко помещения. Пещерата е достъпна от платото, където е разположена крепостта.[5]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 48. 2. Пак там, 49-50. 3. Пак там, 50. 4. Пак там, 51. 5. Пак там.

Д. С.

НОВАКОВО, община Аксаково, Варненска област

651. КРЕПОСТ, сега Новаковско, Крумовско кале, на 2,4 км югоизточно, южно от местността Трите воденици. Разположена в северния край на издължен рид с много стръмни склонове. Свързана с платото със седловина, преградена с ров, дълбок 6 и широк 15 м. Крепостната стена следва очертанията на терена и затваря почти правилен правоъгълник с площ около 12 дка. Северозападната и югоизточната стени са дълги около 240-250 м, северната - 80, а южната 67 м. На южната стена е имало порта, фланкирана с две квадратни кули. Основите на кръглите кули личат в югоизточния и югозападния ъгъл и в южната част на североизточната стена. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан.[1] По повърхността са пръснати камъни и тухли от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[2] От крепостта произхождат стрели, занаятчийски сечива, ремъчни накити, кръстчета.[3]

Крепостта е изградена през V-VI и възобновена през XIII (?) в. Защитавала е пътя през долината на р. Батова.

652. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км югоизточно, в местността Трите воденици. Разположено върху висока тераса с наклон на юг, на левия бряг на р. Батова, вляво от пътя за с. Долище. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X и от XII-XIV в.[4] От селището произхожда стрела с втулка[5].

653. НЕКРОПОЛ. На 2,4 км югоизточно, в северното подножие на крепостта Крумовско кале, южно от чешмата. При изкопни работи са открити езически гробове с трупополагане. В гробовете - гърнета от VIII-IX в.[6]

Литература: 1. Теренни обхождания на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 г. 2. Теренни обхождания на ВАМ през 1992 г. 3. АМ - Варна, инв. № IV 607, IV 688, IV 2902-2909, 3238-3250, IV 3251, IV 3221, IV 3322, IV 3388, 3389. 4. Теренни обхождания на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 5. АМ - Варна, инв. № IV 701. 6. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г.

В. П.

НОВА ЧЕРНА, община Тутракан, Русенска област

654. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 3 км северно върху равнинна местност. Представлява четириъгълник с размери 176/214/83/192 м и заема площ 36 дка. Укрепването е с вал от чимове и пръст, а пред него е изкопан ров.[1] През средновековието животът тук започва още VI-VII в. с настаняването на славяни, носители на пенковска култура. През Първото българско царство тук има голямо селище, от което са проучени землянки и сметни ями. Открита е керамика VIII-X в. с излъскани ивици, врязана украса и глазура. Множество са находките - накити, коланни украси, кръстове-енколпиони, битови предмети, оръжие, сечива и пр. Животът прекъсва в края на X в. В границите му се намират останките на късноантичен кастел. Върху античния културен пласт е изграден земленият вал[2].

655. ЗЕМЛЕН ВАЛ. Започва от покрайнините на с. Брънлен, Русенско, преминава северно от укреплението до Н. Черна (то се явява своеобразен лагер на вала), северно от укреплението до Старо село и достига околностите на Тутракан. Защитава най-ниската част на дунавския бряг в тази зона и има дължина около 20 км. От юг е подсилен с 4 лагера - 2 при Брънлен, Н. Черна и Старо село.[3]

656. СЕЛИЩЕ. На 500 м североизточно, в ниско равнинно място, което заема площ около 10 дка. По терена раннобългарска керамика от VIII-X в. и късносредновековна керамика от XVII-XVIII в.

Литература: 1. **Милчев, Ангелова** 1970, 1-65. 2. **Рашев** 1984, 71-72. 3. **Рашев** 1984, 71.

Г. А.

НОВГРАД, община Ценово, Русенска област

657. КРЕПОСТ. На около 300 м североизточно, на високия ляв бряг на р. Янтра. Известна е под името Кале баир. Крепостта следва конфигурацията на терена и е с размери: дължина 200 м и ширина 100 м. Крепостта е достъпна само от източната страна, където е била изградена крепостна стена, а пред нея изкопан ров.

По терена се откриват фрагменти от керамични съдове от късноантичната епоха, времето на Първото и Второто българско царство.

658. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно и югозападно, върху високия бряг на р. Янтра. По време на изкопни работи и археологически разкопки са открити останки от жилища с пещи и огнища, както и керамика, предмети от камък, кремък, кост, от бронз и желязо. От находката е установено, че на това място е имало селища от ранно и късножелязната епоха, римското владичество и времето на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 51.

Д. С.

НОВИ ПАЗАР, община Нови пазар, Варненска област

659. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 1 км северозападно, между шосетата за гр. Плиска и за с. Стоян Михайловски, на десния бряг на Крива река. Има правоъгълна форма. Запазен е сектор от рова с дължина 500 м и с посока изток-запад. Ширината на рова в основата е между 5 до 8 м, средната му дълбочина е 2,50 м. Датирано е в VIII в.[1]

660. СЕЛИЩЕ. На около 1 км южно от града и на 500 м източно от новопазарския прабългарски некропол. Между селището и некропола е руслото на Крива река. Датирано е в VIII-X в.[2]

661. СЕЛИЩЕ. В източните покрайнини, върху висока тераса. Върху площ от около 40 дка се открива равномерно пръсната ранносредновековна керамика.[3]

662. СЕЛИЩЕ. Източно от парниците. Дълбочината на културния пласт е 0,60-1 м. Заема площ около 8-10 дка. Керамиката е груба, с едри кварцови примеси и може да се датира в VIII-IX в.[4]

663. СЕЛИЩЕ. На 800 м южно от горното селище, в местността Черковната воденица. По повърхността на терена върху площ 8-10 дка са разпилени необработени камъни, строителна и битова керамика от IX-X в.[5]

664. НЕКРОПОЛ. На 500 западно, в подножието на естествената могила Бешик тепе, на десния бряг на Крива река. Проучени са 42 гроба. Погребенията са извършени предимно чрез трупополагане. Сред инвентара преобладават оръжия, накити, железни и костени предмети, съдове от глина. Съдовете са датирани в VIII-IX в.[6]

665. ДЕВТАШЛАРИ. Непосредствено от запад на земленото укрепление. Предполага се, че групата е съдържала 5 реда по 5 камъка. Характерна особеност е необичайната ѝ ориентация с ъглите по посоката на света. Днес е изцяло заличена.[7]

666. ДЕВТАШЛАРИ. Западно от земленото укрепление. К. Шкорпил я определя като "непълна", без да съобщава приблизителния брой на камъните и тяхната подредба. Днес е заличена.[8]

667. ДЕВТАШЛАРИ. На възвишението Бешик тепе, северно от Нови пазар и южно от средновековното землено укрепление. Унищожена е още в края на миналия век.[9]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{a}, 40. 2. **Балабанов** 1989, 282. 3. Пак там. 4. Пак там. 5. Пак там. 6. **Станчев, Иванов** 1958. 7. **Рашев** 1992^{a}, 10. 8. Пак там. 9. Пак там.

П. П.

НОЖАРЕВО, община Главиница, Русенска област

668. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно по периферията на естествено възвишение в местността Каршъ. В подножието - суходолие със силни извори. Разкопани са три землянки с находки и керамика от VIII-X в.[1] Селището възниква върху тракийско и антично селище.

669. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км западно и недалеч от средновековното селище върху равнинен терен в местността Каваклък. Двуобреден езически некропол, от който са проучени 218 трупополагания и трупоизгаряния и 25 тризни. Гробният инвентар е съставен от глинени съдове с излъскана и врязана украса, накити (обеци, апликации), оръжие, битови предмети и пр. Датира се в VIII-IX в.[2]

Литература: 1. **Рашев, Станилов, Атанасов** 1986, 287. 2. **Рашев, Станилов** 1986, 214-220.

Г. А.

ОБРЕТЕНИК, община Борово, Русенска област

670. **СЕЛИЩЕ**. На 6 км западно, в местността Дренака. При обработка на земята се откриват късове от строителна керамика и фрагменти от глинени съдове, характерни за IV-V в. и времето на Първото българско царство[1].

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 52.

Д. С.

ОБРОЧИЩЕ, община Балчик, Варненска област

671. **СЕЛИЩЕ**. Над ленената фабрика, в северната част на селото. Създадено е върху останките на ранновизантийска крепост.[1] Дата IX-X в.

672. **НЕКРОПОЛ**. Разположен е в подножието на крепостта. Двуобреден, предхристиянски, от VIII-IX в.

673. **СЕЛИЩЕ**. Южно от селото. На повърхността се откриват фрагменти от гърнета с излъскани и врязани прави и вълнообразни ивици от VIII-X в.[2]

674. **НЕКРОПОЛ**. До селото, върху равен терен. Проучени са 26 гроба. Според погребалния християнски обред и инвентара се датира в IX-X в.[3]

675. **МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ**. Пет златни монети от Василий II (976-1025), намерени северно от селото на територията на антично селище.[4]

Литература: 1. **Бобчева** б. г., 50-51. 2. Обхождане на М. **Димитров**. 3. **Въжарова** 1976, 332-338. 4. Исторически музей Варна, инв. № I 2468, 2470, 2479, 2518, 2519.

М. Д., В. Й.

ОВЕН, община Дулово, Русенска област

676. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км западно, върху нисък хълм. В подножието има стар водоизточник. По повърхността ломени камъни и керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. **Бъчваров** 1990, 150.

Г. А.

677. **ОВЕЧ**, (ПРОВАТ, Προβάτους), днес Калето, Таш хисар, на високия скален издатък, източно от град Провадия. Споменава се за пръв път в средата на XII в. от Идриси под името Бурфанта, като град между Батерни (Петрич) и Мегали Бреслафа (Велики Преслав)[1]. Според Георги Акрополит[2] и Теодор Скутариот[3], град Producing Прoват е във владенията на брата на цар Асен I - Петър. Крепостта се споменава на няколко пъти от Мануил Фил[4] във връзка с похода на византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот през 1278 г. От Бориловия синодик[5] са известни двама митрополити на Овеч - Теодорит и Лазар. Вторият е участвал в Търновския църковен събор от 1360 г.[6] През 1366 в крепостта са затворени четирима рицари на граф Амадей VI Савойски, пленени при Галата. През същата година през Овеч преминава делегация до цар Иван Александър начело с католическия патриарх на Константинопол - Павел, във връзка с преговорите за тяхното освобождаване[7]. В синодално решение на Цариградската патриаршия от 1369 г. Проват е предаден в подчинение на месемврийския митрополит[8]. Според Мехмед Нешри крепостта Пъравади, принадлежаща на цар Иван Шишман, е завладяна от турците в края на 1388 г. при похода на Али паша в Североизточна България[9]. От Евлия Челеби[10], Ашик паша-заде и един анонимен османски хронист[11] е известно, че крепостта е превзета от войските на султан Муса през 1411-1412 г. при потушаването на въстанието на Константин и Фружин. Вече под името Ташасар (Таш хисар) крепостта се споменава от Мартин Бехайм[12] във връзка с превземането й от войските на Владислав III Ягело през есента на 1444 г. След тази година крепостта губи стратегическото си значение и постепенно е изоставена, въпреки че в нея е бил разположен малък гарнизон още няколко века[13]. В картата на Фра Мауро от 1459 г. е отбелязана с името Provat[14]. Отбелязана е и в редица западноевропейски карти от XVI-XVIII в. под името Provad, Provar, Prowada, Provata, Provazo[15].

Някои автори са на мнение, че Проват се споменава за пръв път през 879 г. във връзка с Цариградския събор, на който са присъствали проватските епископи Леон и Мануил[16]. По-убедително е локализирането на този митрополитски център с Проват, близо до Одрин, тъй като двамата епископи са били подчинени на одринския митрополит[17].

Разположена е върху естествено укрепен скален издатък, в западната част на високо плато, източно от града. На места отвесните скали достигат височина от няколко десетки метра. Свързана е с платото посредством тесен провлак, изкуствено пресечен на дълбочина 4 и широчина 8 м. Южно от пресечената скала е главната порта, защитавана от правоъгълна кула с двукрила врата и подвижен мост[18]. През провлака е преминавал изсечен в скалата път, засводен на повече от 10 м навътре в крепостта. Установена е крепостна стена по източната и западната част на скалния венец. Градежът й е от ломени камъни, споени с бял хоросан. В източната и западната част на скалния венец са изсечени стъпала, водещи към подножието на крепостта. Входът към западното стълбище е бил защитаван от квадратна кула. В северната част на крепостта е имало кладенец, дълбок над 80 м. На много места в скалата са изсечени щерни, а край източната стена множество помещения, доизградени в горната част[19]. Проучени са три църкви[20]. До главната порта е Митрополитската църква. Тя е трикорабна, едноапсидна, с притвор. Дълга е 18 и широка 14 м. В притвора са изсечени шест гроба. Източно от Митрополитската е втората еднокорабна, едноапсидна църква с размери 11,6 на 6 м.[21] Третата църква, също еднокорабна, едноапсидна, с малък притвор, е в западната част на крепостта[22]. Датирани са в XIII-XIV в. От крепостта произхождат сребърна коланна апликация с форма на двойна котва, бронзови кръстчета[23], монети от Анастасий I (491-518), Юстиниан I (527-565), Маврикий-Тиберий (582-602), Мануил I (1143-1180), Иван Александър и Михаил (1337-1355)[24]. Крепостта е изградена през V-VI в., възобновена през XII-XIII в. и постепенно изоставена след 1444 г.

Литература: 1. **Недков** 1960, 81. 2. **ГИБИ**, VIII, 154. 3. **ГИБИ**, VIII, 264. 4. **ГИБИ**, X, 143, 145, 147. 5. **Попруженко** 1928, 91-92. 6. **Златарски** 1904, 25. 7. **Иречек** 1939, 234. 8. **Андреев** 1980, 275, вж. бел. 31. 9. **Нешри** 1984, 94. 10. **Гаджанов** 1909, 648, 718. 11. **Кузев** 1974, 64. 12. **Коларов** 1970, 183-184. 13. **Маргос** 1981^{а}, 19-20; **Ганев** 1929, 34-38. 14. **Андреев** 1980, 264, обр. 1. 15. **Лаков** 1984, карти № 13, 17, 20, 21, 22, 25; 16. **Златарски** 1971, 220. **Снегаров** 1924, 171. 17. **Кузев** 1980^{б}, 84-85. 18. **Петрова** 1981, 110-112. 19. **Маргос** 1981, 32-35. 20. Непубликувани разкопки под ръководството на Ал. Кузев през 1974-1975 г. 21. **Маргос** 1981, 35-36. 22. **Кузманов** 1973, 66-69, обр. 1-3. 23. АМ - Варна, инв. № IV 3329, 3356, 3357. 24. АМ - Варна, инв. № IV 843, 844, 516, 2461, 2462, III 586, 592.

В. П.

688. **ОВЧАГА**, днес Града, Пилаф тепе, на 1,5 км южно от с. Аспарухово. Споменава се за пръв път от Мануил Фил като една от крепостите, превзети от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот по време на похода му в България през 1278 г. под формата Овчага (Ούτζαγαν)[1]. Мехмед Нешри я споменава под формата Ченге, между крепостите, принадлежащи на българския цар Иван Шишман и превзети от турския пълководец Али паша през 1388 г.[2] Крепостта е разрушена от войските на султан Муса по време на антиосманското въстание начело с Константин и Фружин през 1408-1413 г.[3]. След 1413 г. не е обитавана.

Разположена е върху естествено укрепената височина, на десния бряг на р. Луда Камчия. Има неправилна четириъгълна форма и площ около 20 дка. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове със сграфито украса от XII-XIV в. От крепостта произхождат: бронзов кръст-енколпион, ремъчни апликации, бронзово кръстче.[4] Крепостният зид е издигнат върху по-стара стена от камъни и тухли в техника opus mixtum, датиращ от V-VI в. В района на крепостта се откриват фрагменти от глинени съдове от същия период[5]. Локализирането на крепостта Овчага до съвременното село Овчага, Провадийско, не е достатъчно убедително.[6]

Крепостта Овчага е охранявала пътя от Айтос през долината на р. Камчия за Овеч (Провадия) и столицата Търново.

Литература: 1. **ГИБИ**, X, 144. 2. **Нешри** 1984, 94. **Андреев** 1980, 278. 3. **Кузев** 1974, 64, 68; **Гаджанов** 1909, 617, 718. 4. **ВАМ**, инв. № IV 2948, 2914, 3011, 3012, 2949. 5. **Шкорпил** 1929, 104. 6. **ГИБИ**, X, 144, бел. 40, вж. **Иречек** 1898, 257.

В. П.

ОВЧАГА, община Провадия, Варненска област

689. **СЕЛИЩЕ**. Южно, в местността Юртлука. Разположено върху ниска тераса с наклон на югоизток, на левия бряг на дерето, южно от селото. По повърхността са пръснати камъни и тухли от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и VIII-X в.[1]

Литература: 1. **Д. Димитрова** - теренно обхождане през 1972 г.

В. П.

ОВЧАРОВО, община Добрич, Варненска област

690. **СЕЛИЩЕ**. На територията на селото, върху селище от римската епоха. В дворовете се открива керамика от VIII-X в. Тук е намерена медна монета на Константин VII (913-959).[1]

Литература: 1. **Бобчева** б. г., 51. Монетата е в Исторически музей - Добрич, инв. № I 161.

В. Й.

ОВЧАРОВО, община Търговище, Русенска област

691. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км югозападно, разположено на площ от 300 кв. м. Разкрити са 17 цели и 25 отчасти запазени жилища с правоъгълна и овална форма. Сред намерените материали преобладава битовата керамика, метални предмети, прешлени за вретено, монета на Лъв VI и Александър

(886-912) и др.[1]

692. КРЕПОСТ. На 2 км западно, известна под името Калето. Крепостният зид е граден от ломени камъни и бял хоросан. Върху терена не се открива характерна за даден период керамика. През 1906 г. са намерени 40-50 сребърни монети на Иван Александър с Михаил (1331-1371).[2] Датира от XII-XIV в.

Литература: 1. Константинов 1977[a], 30-37. 2. Мушмов 1914, 273.

А. К.

ОГНЯНОВО, община Крушари, Варненска област

693. СЕЛИЩЕ. На 1,8 км юг-югозападно, в местността Отула. Площ около 12 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху селище от късножелязната епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

ОГРАЖДЕН, община Генерал Тошево, Варненска област

694. СЕЛИЩЕ (КРЕПОСТ?). На 0,7 км северозападно. Площ около 10 дка. По повърхността - керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Бобчева б. г., 51.

В. Й.

ОДЪРЦИ, община Добрич, Варненска област

695. СЕЛИЩЕ. На 0,8 км, в местността Калето. Площ около 10 дка. Селището е разположено върху късноантична крепост, но са открити и жилища северно от крепостта. Жилищата (проучени са над 80) са полуземлянки с еднолицеви стени от камъни на спойка от кал. Керамиката е представена от гърнета с украса от врязани линии, много фрагменти от печенежки котли, фрагменти от трапезна глазирана керамика, малко фрагменти от съдове с украса от излъскани ивици. Богата колекция от сечива, оръжие (върхове на стрели, копия), конско снаряжение, кръстове-енколпиони, апликации и коланни накрайници за ремъчни украси, предмети от кост и др. представят бита и обичаите на населението, обитавало селището. Тези находки, както и монетите от селището - над 90, в това число медни фолиси на Лъв VI (886-912) - 3, на Константин VII (945-959) - 1, анонимни от клас A1 - 3, A2 - 34, B - 28 (970-1042), датират живота в селището от втората половина на IX в. до първата половина на XI в.[1]

696. НЕКРОПОЛ. На 0,8 км от селото, на склона срещу северната крепостна стена на късноантичната крепост. Проучени са над 300 гроба, повечето по християнски обред. Гробните камери са оформени с камъни. От некропола произхожда богата колекция от ремъчни апликации и накити. Голяма част от апликациите са преизползвани ремъчни украси от конска амуниция, характерни за печенегите. Некрополът се датира в X - средата на XI в.[2]

Литература: 1. Дончева-Петкова 1981, 19-28. Dončeva-Petkova 1987, 69-82. 2. Дончева-Петкова 1993[б], 134-144.

В. Й.

ОКОРШ, община Дулово, Русенска област

697. КРЕПОСТ. На 3,3 км западно, върху естествен нос на сухоречието Сребренска. Има неправилна петоъгълна форма с площ около 45 дка[1]. Полесно достъпната северна стена е подсилена с три кули, които охраняват и входа. Пред нея има два рова. Зидът е бил широк около 3,50 м и на места е запазен на височина до 1,2 м. Изграден е от ломени камъни, споени с глина. Във вътрешността е проучена една полуземлянка с вкопана пещ. Откритата керамика от IX-X в. е с врязана и излъскана украса[2]. В района на укреплението са открити множество ранносредновековни накити, коланни и ремъчни украси, битови предмети, сечива, оръжия, кръстове-енколпиони и византийски фолиси клас A-2 (986-1032)[3].

697a. СЕЛИЩЕ. На 3,8 км западно, на брега на р. Сребренска, недалеч от гореописаната крепост. По полегат склон, наречен Юртулук, има керамични фрагменти от VIII-X в.[4]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 483. 2. Рашев 1982, 141. 3. Атанасов 1991, 77. 4. Шкорпил 1905, 483.

Г. А.

ОМАРЧЕВО, община Каолиново, Варненска област

698. КРЕПОСТ. Североизточно, върху възвишение над десния бряг на р. Канагьол, между устията на Сенебирдере и Колаково дере, известна като Хисарлъка. Има трапецовидна форма (300 на 290 крачки) с площ около 40 дка. Към две от страните има по 4 кули, както и на всеки ъгъл. Двете страни са подсилени с ров, бермата е широка 8 м. Западната стена, която е без кули, минава над стръмен склон. В средата на северната стена се намира портата. Датира от IX-X в.[1]

699. СЕЛИЩЕ. На 3 км източно. Равно място, следи от основи от камъни и кал. Някои от зидовете могат да се проследят на 20-30 м, бележат границите на отделните дворове и дълги каменни сгради. Фрагменти от битова керамика, отнасяща се към VIII-X в.[2]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 506; Рашев 1982[a], 131. 2. Шкорпил 1905, 506.

П. П.

ОМУРТАГ, общински център, Русенска област

700. СЕЛИЩЕ. В северните покрайнини на града. При разчистване на праисторически некропол са проучени две средновековни жилища. Разкрити са останки от дървената конструкция на стените и от пещите. Открити са керамични прешлени, костени шила, костено рогче - амулет и желязно ножче. Намерените материали датират жилищата в периода IX-X в.[1]

701. СЕЛИЩЕ. На 200 м югозападно от крепостта Юренджика, на левия бряг на Мазна река. По повърхността се намират фрагменти от керамика, характерна за Първата и Втората българска държава и много метална шлака.[2]

702. КРЕПОСТ. На 2 км северозападно, известна под името Юренджика.[3] Крепостният зид, граден от ломен камък и бял хоросан, огражда площ от 6-7 дка. Входът е от изток, където личат руините на две кули. По повърхността се намират фрагменти от керамика, характерна за Първата и Втората българска държава, върхове на стрели и др.[4]

703. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км северно. По сведения на жители, при стопанска дейност са откривани погребения, извършени чрез трупоизгаряне. Останките от пепелта и костите са били поставени в глинени урни. Вероятна дата VIII-IX в.

Литература: 1. Разкопки на К. Апостолов през 1991 г. 2. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1990 г. 3. Шкорпил 1926; Стефанов 1935,6. 4. Обхождане на А. Конаклиев и К. Апостолов през 1990 г.

А. К., К. А.

ОРЕШАК, община Аксаково, Варненска област

704. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно в местността Айдар кула. Разположено върху висока тераса с наклон на юг, на десния бряг на дълбок дол, около чешмата Кюмюр пунар. Площ около 30 дка. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IV-II в. пр. н. е. и от VIII-X в.[1]

705. СЕЛИЩЕ. На 1,8 км северозападно, в местността Чукар чешма. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на изток, в подножието на височината Юртлука, на левия бряг на дълбоко дере, приток на р. Батова. Площ около 30 дка. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IV-II в. пр. н. е., VIII-X и XII-XIV в.[2]

706. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км североизточно, в местността Алачука. Разположено върху висока тераса с наклон на запад, на десния бряг на дълбоко дере, ляв приток на р. Батова, около неголяма чешма. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от II-III в. и от VIII-X в.[3]

707. СЕЛИЩЕ. На 2 км югоизточно, в местността Маледжика. Разположено върху висока тераса с наклон на югозапад, на десния бряг на Кумановско дере, десен приток на р. Батова. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от IV-II в. пр. н. е. и от XIII-XIV в. В района на селището са намирани монети на цар Иван Александър (1331-1371).[4]

Литература: 1. Теренни обхождания на Д. Ил. Димитров през 1960 и на ВАМ през 1992 г. 2. Теренно обхождане на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 и на ВАМ през 1992 г. 3. Теренно обхождане на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 и на ВАМ през 1992 г. 4. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г.

В. П.

ОРЕШЕНЕ, община Дулово, Русенска област

708. СЕЛИЩЕ. На 3,4 км югоизточно, в местността Саякулак. Разположено върху два съседни ниски хълма. По повърхността камъни, тухли и фрагменти от керамика с врязана и излъскана украса от VIII-X в.

Г. А.

ОРЛЯК, община Тервел, Варненска област

709. СЕЛИЩЕ. На 1,3 км североизточно от селото и южно от местността Дядо Ганчов чаир. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки от селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ОСЕНЕЦ, община Разград, Русенска област

710. СЕЛИЩЕ. На 4 км източно, в местността Гецовски (Борисовски) ниви. Разположено е върху ниска тераса с южно изложение на десния бряг на река Бели Лом. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Непосредствено северно от селището били намирани човешки скелети, вероятно от некропол. Ранносредновековното селище се намира в непосредствена близост с останките на поселение от късноримската епоха. Границите му не са установени.

711. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км западно, в местността Юмерене. Разположено е върху ниска тераса с южно изложение на левия бряг на малката селска рекичка - ляв приток на река Бели Лом. В подножието на терасата има няколко извора. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от XIII-XIV век. Тук са намирани сребърни български грошове от типовете "Иван Александър - сам" (1332-1337) и "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371);[1] от самото селище или от близката му околност произхождат и един сребърен грош на цар Тодор Светослав (1300-1322) и иперперон - фуре на император Йоан III Дука Ватацес (1222-1254). Средновековното селище лежи върху останките на малко късноантично поселение, границите не са установени.

712. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югозападно, в местността Каздаа. Разположено е върху средновисока тераса със северозападно изложение на десния бряг на малката Садинска река - ляв приток на река Бели Лом, над селския микроязовир. В подножието на терасата има извор, каптиран в чешма. По повърхността на терена се открива фрагментирана битова керамика от XIII-XIV век, сред която и единични фрагменти с украса в техника сграфито. Границите на селището не са установени.

713. СЕЛИЩЕ. На 2 км западно, в местността Селище. Разположено е върху ниска тераса с южно изложение на левия бряг на малката селска река - ляв приток на река Бели Лом. По повърхността на терена се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Тук е намерена бронзова монета - фолис на Никифор I със Ставракий (803-811). Ранносредновековното селище лежи върху останките на селище от ранноримската епоха. Границите не са установени.

Литература: 1.Шкорпил 1905, 491.

Г. Д.

ОСЕНОВО, община Аксаково, Варненска област

714. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км югоизточно в местността Соват чешма. Разположено върху висока тераса с наклон на североизток, на левия бряг на Соват дере, северно от височината Перчемли тепе. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват многобройни фрагменти от глинени съдове от VIII-XIV в.[1]

715. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км северно, в местността Метропола. Разположено върху висока тераса с лек наклон на юг. Площ около 10 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района се откриват многобройни керамични фрагменти от халщатската и късноантичната епохи.[2]

716. СЕЛИЩЕ. На 2 км югозападно, в местността Камарата. Разположено около началото на къс дол, приток на Ана дере, източно от пътя за селото. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X и от XIII-XIV в.[3] От района на селището произхождат монети на Роман I и Христофор (924-931), Йоан Дондоло, Йоан Орсини (средата на XIII в.) и Иван Александър и Михаил (1337-1355)[4]. Намерени са и сребърни и бронзови накити, коланни украси и бронзово кръстче[5].

717. СЕЛИЩЕ. На 3 км източно, в местността Екренските гробища, в западното подножие на Краневското кале. Разположено върху висока тераса по двата бряга на дола Кузла кулаа. Площ около 50 дка. На повърхността се откриват камъни и керемиди от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от XIII-XVII в.(?).[6]

718. НЕКРОПОЛ. На 1,6 км югозападно, в местността Камарата. При изкопни работи открити 4 (?) християнски погребения[7]. Намерени са сребърни обеци, кръст-енколпион[8]. Датиран в XIII-XIV в.

Литература: 1. Теренно обхождане на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 и на ВАМ през 1992 г. 2. Теренно обхождане на ВАМ през 1992 г. 3. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г. 4. АМ - Варна, инв. № IV 2390, 2391, 2394, III 596. 5. АМ - Варна, инв. № IV 2889, 3231, 3146, 3147, 3148, 3149, 3150, 3151, 3316, 3324, 3059. 6. Д. Ил. Димитров - теренно обхождане през 1960 г. 7. Теренно обхождане на Д. Ил. Димитров през 1960 г. 8. АМ - Варна, инв. № IV 2932-2938.

В. П.

ОСИКОВО, община Попово, Русенска област

719. НЕКРОПОЛ. При проучвания на селищната могила до селото на дълбочина 0,60 м са разкрити 4 гроба. Мъртвите са погребани според християнския погребален обред. Инвентар не е открит.[1] Ориентировъчна дата X-XIV в.

720. МОНЕТИ. При обработка на нива в околностите на селото, в глинено гърне са открити неизвестен брой медни византийски монети от Мануил I Комнин (1143-1180) и Алексий III Комнин (1195-1203).[2]

721. МОНЕТИ. През 1938 г. при обработка на нива са намерени 24 кг медни корубести монети от Исак II и Алексий III Комнин[3] (1195-1203).

Литература: 1. Ангелова 1979, 36. 2. Герасимов 1934, 470. 3. Герасимов 1938, 454-455.

А. К.

ОСМАР, община Велики Преслав, Варненска област

722. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км северозападно, в южната част на Шуменското плато. Върху площ от около 20 дка останки от няколко исторически епохи - от IV в. пр. н. е. до XIV в. В масива под селището се намира скален манастир.[1]

723. СЕЛИЩЕ. На 3 км южно, в местността Три братя. В района битова керамика, основно от две исторически епохи - IV-II в. пр. н. е. и VIII-X в.[2]

724. СЕЛИЩЕ. На близо 3 км северно, в Осмарския боаз. Откриват се битови предмети, мазилка от стените на жилища, фрагментирана керамика и животински кости. К. Шкорпил съобщава за развалини на малка църква и гробница, изградени от плочи и тухли. По предание името на селището е Зелени град.[3] Находките се отнасят от IV в. пр. н. е. до XII в.[4]

725. СКАЛЕН МАНАСТИР. На около 4 км северно, в края на Осмарския боаз, съставен от 2 църкви, килии и гробници. Църквата, наричана Диреклията, е издълбана на 10 м височина в скалата Белберканаръсъ. Наосът има неправилна четириъгълна форма с размери 2,90 x 2,75 x 1,3 x 4,5 м. В апсидата изсечен престол, по пода легла за кръстове и свещи, в стената - ниша. В наоса запазен каменен стълб. Дървена преграда отделяла нартекса. В северната стена на наоса има помещение, по стените - графити и текст, според който църквата е посветена на Архангел Михаил.[5]

Втората църква, наричана Костадинов манастир, е с четириъгълен наос със страни около 4 м и притвор с размери 8,50 x 9,50 м. По основната скала са вдълбани килии и гробници. Отнасят се към XII-XIV в.[6]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 37. 2. Пак там. 3. Шкорпил 1905, 432. 4. Дремсизова-Антонова 1975, 37. 5. Маслев 1963, 95-97. 6. Дремсизова-Антонова 1975, 37.

П. П.

ОСТРЕЦ, община Търговище, Русенска област

726. СЕЛИЩЕ. На 2 км северно, на левия бряг на р. Врана, върху площ от 20 дка са пръснати фрагменти от керамика с врязани вълнообразни линии, характерни за времето на Първата българска държава.

727. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северно от селото и западно от гореописаното селище се намира друго с по-малка площ. По повърхността се намират фрагменти от керамика от IX-X в.[1]

Литература: Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1987 г.

А. К.

ПАМУКЧИ, община Нови пазар, Варненска област

728. СЕЛИЩЕ. На 1 км югоизточно, до изворите на Памукчийско дере. Има окръглени очертания и големина около 50 дка. Там е открита бронзова обеца - пастирски тип. Керамиката е неравномерно пръсната върху терасата. Датирана е в периода на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Балабанов 1989, 283.

П. П.

ПЕЙЧИНОВО, община Бяла, Русенска област

729. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км югоизточно, в местността Караачлък, при обработка на земята се откриват останки от сгради и фрагменти от керамични съдове, характерни за IX-X в.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 52-53.

Д. С.

ПЕПЕЛИНА, община Две могили, Русенска област

730. СКАЛНИ КИЛИИ. На левия бряг на р. Черни Лом, срещу селото, в отвесните скали са изсечени няколко килии. Сега те са недостъпни.[1] Датират от XII-XIV в.

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 54 и по данни на автора.

Д. С.

ПЕТ МОГИЛИ, община Нови пазар, Варненска област

731. **КРЕПОСТ**. На 2 км югозападно, в гората, по двата бряга на малка река. Крепостните стени са градени от ломени камъни и кал, край тях е прокопан ров. Според строителната техника и откритите материали датира от X в.[1]

Литература: 1. **Попконстантинов, Атанасов** 1993, 149-151.

П. П.

732. **ПЕТРИЧ**, днес Петрич кале, Петрича, на 4 км северно от Аврен и 1 км източно от гара Разделна. Споменава се за пръв път от Мануил Фил като една от крепостите, превзети от византийския пълководец Михаил Глава Тарханиот по време на похода му в България през 1278 г. под името Петрион (Πετριον)[1]. В един от актовете на Цариградската патриаршия от 1369 г. е отбелязана като крепост под името Петрин, в рамките на Варненската епархия.[2]

На 7.11.1444 г. е превзета и разрушена от войските на Владислав III Ягело. Името ѝ от това време е известно под формите: Петрус (Petrus), Петерс пюркт (Peterspurkt), Петреч (Petrecz).[3] След 1444 г. не е била обитавана.

Разположена е върху естествено укрепена скална издатина в северната част на Авренското плато. На места отвесните скали достигат височина до 100 м. Свързана е с платото със седловина, преградена с ров. Крепостната стена преграждa отсечката между двата края на скалния венец и затваря площ около 30 дка. В южния ѝ край се е намирала порта, защитавана от правоъгълна кула с двойна врата. Установени са останките на вътрешна крепостна стена и щерна, изкопана в скалата. Почти отвесен проход със стъпала, изсечени в скалата, е отвеждал в северното подножие на скалите.[4] На повърхността са пръснати много камъни от разрушени масивни постройки и фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в. От крепостта произхождат златни обеци, ремъчни апликации, пръстени, върхове на стрели и копия.[5] В района на крепостта е намерена медна монета от Константин X (1059-1069)[6]. Външната крепостна стена от ломени камъни, споени с бял хоросан и укрепени със сантрачи, е изградена върху по-стар зид от камъни и тухли в opus mixtum, датиращ от V-VI в. Възобновяването ѝ е станало през XI-XII в. Някои автори поставят тук крепостта Ветринон, спомената от Ана Комнина във връзка със събитията от 1088 г.[7] Тази локализация не е убедителна, крепостта по-вероятно се е намирала при с. Ветрен, Силистренско.[8] Отъждествяването ѝ със споменатата от Идриси крепост Батерни не е достатъчно убедително.[9]

Литература: 1. **ГИБИ**, X, 143. 2. **Иречек** 1974, 916 (лит. от бел. 12). 3. **Мирчев** 1964, 89-90; **Коларов** 1970, 179-181, 1973, 227; **Кузев** 1973, 139-151. 4. Разкопки на Ал. Кузев през 1960-1961 г. (непубликувани). 5. **ВАМ**, инв. № IV 2232, 2235, 2336, 2885, IV 74, 2338, IV 72, 232. 6. **ВАМ**, инв. № IV 1032. 7. **Шкорпил** 1929, 105. 8. **Атанасов** 1987, 37. 9. **Недков** 1960, 81; **Аврамов** 1929, 192.

В. П.

ПЕТРОВ ДОЛ, община Ветрино, Варненска област

733. **КРЕПОСТ**, днес Голямото кале. На 1,7 км южно, в местността Градището. Заема висок, естествено укрепен скален издатък с почти триъгълна форма. На места отвесните скали достигат височина от няколко десетки метра. Достъпна е от североизток. Крепостна стена с дължина около 150 м преграждa отсечката между двата края на скалния венец и затваря площ около 30 дка. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са разхвърляни камъни и тухли от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[1] От крепостта произхожда монета на Юстиниан I[2].

Крепостта е изградена през V-VI в. и вероятно възобновена през XII-XIII в. Защитавала е пътя от Провадия към Търново.

734. **СКАЛЕН МАНАСТИР** "Свети Георги". На 1,8 км югоизточно, в дъното на горист дол в местността Таш кайнарджа. Състои се от дървена църква-параклис и килия-костница, изсечена в скалата на височина 6-7 м. За източната стена на параклиса е използвана скалата. Килията има трапецовидна форма, ориентирана на югозапад. Размери: широчина 2,65, дълбочина 2,25 и височина 1,3 м. В източната стена изсечени две ниши. На пода край южната стена изсечен гроб с жлеб в горната част за капак. В средата на килията изсечена яма-костница.[3] На западната стена - прозорец. Вляво от входа е врязан надпис на гръцки от XIX в. "Манастир Св. Георги". Манастирът е датиран в XII-XIV в.[4]

735. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2 км северно, в местността Аладжик борун. В източната фасада на скалния масив, на височина 11 м са изсечени 6 килии и една ниша. Имат правоъгълна форма. Свързани са помежду си с изключение на първата и последната. В скалите в подножието на килиите са надраскани кръстове, рисунки и надписи. Част от рисунките са от XVIII-XIX в. Килиите са датирани в XII-XIV в.[5]

Литература: 1. Теренно обхождане на ВАМ през 1993 г. 2. АМ - Варна, инв. № IV 155. 3. **Шкорпил** 1905, 423-424, табл. LXXXVII$_{2}$, рис. 57. 4. **Маргос** 1981^{a}, 116-117, табл. VI$_{1,2}$, VII$_{1}$. 5. **Маргос** 1981^{a}, 116, табл. VIII$_{2}$, XI$_{2,3}$, XVIII$_{1-7}$.

В. П.

ПИРГОВО, община Иваново, Русенска област

736. **КРЕПОСТ**. На 3 км северно, върху високия бряг на р. Дунав, на км 510. Местността е известна под името Долното скеле. По ръба на възвишението се очертават останките на крепостна стена, сега залесена. Върху терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за предримската епоха, римското владичество и периода на Второто българско царство.[1]

737. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км северозападно, на 512 км на р. Дунав, в местността Дракaта. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за тракийската епоха, римското владичество и периода на Второто българско царство.[2]

738. **СЕЛИЩЕ**. На 5 км североизточно и на 508 км на р. Дунав. Известно е под името Калето. Цялата площ е засадена с акациева гора. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за IV-III в. пр. н. е., други за късната античност, а трети за периода на Първото българско царство.

739. **НЕКРОПОЛ**. На 3 км северозападно, в местността Горното скеле. При строежа на помпената станция са били открити няколко погребения, извършени чрез трупополагане. Сега по терена се намират фрагменти от керамични съдове от типа сграфито. Мястото е залесено с акациева гора.[3]

740. **НЕКРОПОЛ**. На 5 км североизточно и на 300-400 м югоизточно от км 508 на р. Дунав при поройни дъждове се откриват погребения с ориентация запад-изток.[4]

741. **НЕКРОПОЛ**. На 1 км източно. През 1979 г. са разкопани 16 гроба. Погребенията са извършени според християнския канон. По-голяма част от покойниците са погребани направо в гробни ями, а по-малка - в дървени ковчези. Инвентарът се състои от обеци, мъниста, копчета, железен нож. Датировка IX-X век.[5]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 54-55. 2. Пак там, 35. 3. Пак там. 4. Пак там. 5. АОР през 1979, 1980, 163.

Д. С.

ПИРИНЕЦ, община Антоново, Русенска област

742. **КРЕПОСТ**. На 2 км североизточно, на левия бряг на Голяма река в местността Пейкова нива. Мястото е известно под името Могилата. В южния край се очертават руини от кула, а на север-североизток е трасето на крепостната стена. Липсват видими културни останки, по които да се определи датировката на паметника. Според характера на крепостите по течението на Голяма река (Разделци - Любичево - Омуртаг) е най-вероятно крепостта да е обитавана по време на Втората българска държава.

743. **МАНАСТИР**. На 2 км южно от селото, на 1 км след разклона за с. Горна Златица. Местността е известна под името Манастира. На площ от около 200-300 кв. м личат останки от градежи. По терена липсват характерни находки за по-точно датиране на обекта.[1] Вероятна датировка XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и Л. Конаклиев през 1984 г.

Л. К.

ПИСАНЕЦ, община Вятово, Русенска област

744. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км югозападно, на левия бряг на р. Бели Лом, до помпената станция. Известно е под името Влахово (Ваково) или Бошнаковата нива. Представлява склон, който се спуска към реката. При разкопки са били открити полуземлянки, пещи, работилници за обработка на желязо, керамика, характерна за тракийската епоха и периода на Второто българско царство. Тук са открити и погребения чрез трупополагане с християнска ориентация.[1]

745. **КРЕПОСТ**. На 4 км южно, върху скалист нос, заобиколен от р. Бели Лом. Известна е под името Българското градище, а по К. Шкорпил Малкото градище. К. Шкорпил описва крепостта с три защитни пояса, от които сега е запазен най-южният. Неговото трасе се очертава под насип, осеян с камъни. Пред стената минава ров, широк 3 м. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за предримската, античната, късноантичната епохи. Най-често срещани керамични фрагменти са от времето на Второто българско царство.[2]

746. **КРЕПОСТ**. На 5,2 км южно, върху южната част на плато, върху гребена на Орланто. Известна е под името Голямото градище или Трънливото (у К. Шкорпил - Турското градище). В подножието ѝ тече р. Бели Лом. Крепостен зид, изграден от

ломени камъни и хоросан, е обграждал крепостта от всички страни, с изключение на част от източната, където се спущат стръмни скалисти склонове. Най-добре е запазена южната стена. Височината й сега достига до 2 м. Тук се намира и входът, до който води път, широк 2-2,50 м. Входове е имало на западната и северната страна, през които се е слизало до реката. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове от къснoримската епоха и времето на Второто българско царство. Тук са намирани монети на Филип Македонски, Александър Македонски, римски републикански и императорски. Монетите от Филип и Александър дават основание да се предположи, че на това място е имало селище още през предримската епоха.[3]

747. **СЕЛИЩЕ**. На 4 км южно, в местността Селище. Разположено е било върху наклонено на юг, към реката, пространство. В резултат на проучвания е установено, че в северното подножие на селището е имало пещи и работилници за обработка на желязо. Сега по повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за периода на Второто българско царство.[4]

748. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 3 км югоизточно, в скалния масив, т. нар. Църквата, непосредствено на север от Малкото градище. В най-северната, висока част, се намира естествена пещера с размери 10 м на 4 м. Има отвор на запад, широк 3 м и на изток, с ширина 1,20 м. По пода и стените личи допълнителна обработка на скалата.

На около 10 м южно от пещерата се намира килия с размери 5 на 6 м и отвор на запад. Върху пода й е имало издълбани гробни камери, сега затрупани.[5]

Под тази килия има още две. Едната е с размери 5 на 4 на 3,5 м. Другата килия е по-малка.

749. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На около 1,5-2 км източно, на склона на възвишението, което се издига над левия бряг на р. Бели Лом. Представлява проход с дължина 3 м, ширина 0,80 м и височина 1 м. Навътре се разширява и образува кръгло помещение с диаметър 4-5 м. В лявата му страна е изсечена пейка, а на дясната има следи от надписи. Скалната килия е известна под името Хайдушката пещера.[6]

750. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 3,6 км югозападно, на левия бряг на река Бели Лом. Изсечени са високо в скалния масив, известен под името Камберската чука. По сведение на местни жители това са естествени пещери, със следи от допълнителна обработка. Сега килиите са недостъпни.[7]

751. **СКАЛНА ЦЪРКВА С КИЛИЯ**. На 1,5 км югоизточно, на левия бряг на р. Бели Лом, в местността Балийца. От описанието на К. Шкорпил се установява, че тук се е намирало изсечено в скалата правоъгълно помещение с дължина 11,90 м и ширина 4,20 м. Към него е имало малка църква с добре оформен олтар. Сега цялата предна част на комплекса е разрушена.[8]

752. **СКАЛНА КИЛИЯ**. Скална килия. На 3 км югозападно, в местността Чифлишката канара, на десния скален бряг на р. Бели Лом. Има правоъгълен отвор, а встрани от него - малко кръгло прозорче. Стълбите, които са водели до килията, са разрушени и сега тя е недостъпна.[9]

753. **НЕКРОПОЛ**. На 4 км южно, в местността Селище, в източната част на средновековното селище, са били разкопани няколко гроба. Погребенията са извършени чрез трупополагане с ориентация запад-изток. Няма данни за гробен инвентар.[10]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 55. 2. **Пак там**, 55. 3. **Пак там**, 56. 4. **Пак там**. 5. **Пак там**. 6. **Пак там**. 7. **Пак там**, 56-57. 8. **Пак там**, 57. 9. **Пак там**. 10. **Пак там**, 56.

Д. С.

ПИСАРЕВО, община Нови пазар, Варненска област

754. **СЕЛИЩЕ**. Върху висока тераса, вляво от изворите на Писаревско дере. Има гнездовидна планировка върху площ от 100 дка. Локализирани са около 10 групи, всяка от които е съставена от по 3-4 жилища. Жилищните ями са запълнени с тъмен насип, наситен с въглени, животински кости и ранносредновековна керамика. В източния край на селището има следи от тракийско селище.

755. **СЕЛИЩЕ**. На около 3 км в източна посока от горното селище, върху ниска тераса с южно изложение, по левия скат на дерето. Има площ около 8 дка (60 x 120 м). Откриват се камъни от градежи, животински кости и керамика, предимно с врязана украса, от ранното средновековие.

756. **СЕЛИЩЕ**. На около 1 км източно от горното селище, по десния бряг на дерето в местността Пясъците. Има площ около 25-30 дка, датира от ранното средновековие. В района са установени следи от тракийско селище.

757. **НЕКРОПОЛ**. На около 600 м от селище 1. В района са установени следи от гробове. По терена се намира ранносредновековна керамика.[1]

Литература: 1. **Балабанов** 1989, 276.

П. П.

ПЛЕНИМИР, община Генерал Тошево, Варненска област

758. **СЕЛИЩЕ**. На 0,7 км северозападно, в местността Ямача, на североизточния склон над дола. Площ около 15 дка. Открива се керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ПЛИСКА, община Каспичан, Варненска област

В околностите на съвременния град са открити множество археологически паметници, идентифицирани като останки от първата българска столица, която в писмени източници от IX-XII в. е засвидетелствана с името Πλσκᾶς, Πλισκοῦβα, Πλίσκοβα **ПЛЮСКА, ПЛИСКА**, а в географски карти от XVII-XVIII в. фигурира като Plissa, Plisca, Pliska.[1] На 3 км северно от центъра на съвременния град се намира дворцовият ансамбъл. Част от него е оградена с тухлена стена, която е най-вътрешното укрепление на столицата - т. нар. Цитадела. Концентрично разположените защитни съоръжения разделят обитаваната през средновековието територия на Плиска на две части: Вътрешен град, защитен с каменна крепостна стена и Външен град, ограничен със землен вал и ров. В резултат на провежданите от близо столетие археологически проучвания, градоустройството на Плиска през отделните етапи на нейното развитие от края на VII до XI в. е сравнително добре изяснено[2].

Литература: 1. За селищното име Плиска и неговата етимология вж. **Бешевлиев** 1962, 14-15; 1973, 6-7; **Ковачев** 1980, 245 и посоч. лит. 2. **Шкорпил** 1905^{а}; 1905^{б}; 1905^{в}; **Миятев** 1949; **Мавродинов** 1949, 161-162; **Милчев** 1964; 1974; **Станчев** 1961; **Ваклинов** 1972; 1974; 1977, 85-90, 103-120, 169-172; 1979; **Рашев** 1979; 1985^{а}; 1987; 1990, 69-71; **Балабанов** 1983; **Василев** 1987; **Петрова** 1992; **Димитров** 1992; **Рашев, Георгиев** 1993; **Rashev** 1983.

ВЪТРЕШЕН ГРАД

ФОРТИФИКАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ

759. **КАМЕННА КРЕПОСТ**. Разположена на 2,5-3 км северно от съвременния град Плиска, почти в средата на земленото укрепление. Има форма на трапец с площ приблизително 0,5 кв. км. Размери: източна стена - 612 м, северна и южна стени - по 740 м, западна стена - 788 м. Градеж: дялани варовикови квадри, вътрешността запълнена с ломени камъни и блокове, спойка - червен хоросан. Ширина на зидовете 2,60 м. В четирите ъгъла крепостта има кръгли кули, а на всяка от страните - по една порта и две петоъгълни кули. Други съоръжения: по западната стена - потерна и основа на каменна стълба; по южната стена - основа на стълба, засводен проход на таен ходник, легла за водопроводи и канали; източна стена - основа на каменна стълба, отводнителен преграден зид откъм външната страна. Проучени с разкопки напълно - източната, южната и западната стени, от северната е разкрита портата и участък с дължина 80 м около нея и ъгловите кули. Датировка: първата четвърт на IX в.[1]

Литература: 1.**Шкорпил** 1905^{б}, 43-57; **Моллов** 1943, 69-70; **Миятев** 1958; **Михайлов** 1974, 204 и сл.; **Милчев** 1985; 1992, 185-211; **Захариев** 1979, 108-129; **Василев Р.** 1979, 98-108; **Childerhouse**

760. **СТЕНА**. Успоредна на южната крепостна стена, на 41 м от нейното вътрешно лице. Двойка вкопани в материка траншеи, проследени по протежение на 75 м. Ширина 0,8 - 1,0 м, дълбочина 1,5 м, разстояние между двете траншеи - 1,6 - 2,0 м. Според Св. Плетньова съоръжението се реконструира като двулицева каменна стена с глинен пълнеж. Други автори предлагат възстановка като дървена ограда от набити един до друг стълбове. Датировка: VIII в.[1]

Литература: 1. **Плетнева** 1992, 41-47; **Станилов, Димитров, Янкулов** 1991.

761. **ОГРАДНА СТЕНА. В ЮИ** част на крепостта, успореден на южната стена зид, на 2,70 м от нейното вътрешно лице. Дължина 120 м, ширина 1 м. Градеж: дялани варовикови блокчета, споени с бял хоросан. Датировка: X в. Вероятно ограда на архитектурен комплекс.[1]

Литература: 1. **Захариев** 1979, 112-113.

ДВОРЦОВ КОМПЛЕКС

762. **ГОЛЯМА ЮРТА**. Пред южния вход на Цитаделата са проучени следи от дървена конструкция на постройка, състояща се от: централно тяло с кръгъл или седмостенен план (диам. 14 м), преддверие и широка дървена стълба или рампа, извеждаща до нивото на платформата. Находки: керамика, ремъчен накрайник. Датировка: първа половина на VIII в.[1]

Литература: 1. **Рашев, Дочева** 1989.

763. **ДЪРВЕНА ПОСТРОЙКА**. Разположена западно от Голямата юрта. Четириъгълен план, ширина 10 м. Недопроучена. VIII в.[1]

Литература: 1. **Рашев** 1991.

764. **КРУМОВ ДВОРЕЦ**. План на основите: четириъгълник с размери 75/59,5 м, ориентиран по дължина север-юг. На дългите страни се издават по

две четириъгълни кули, вътрешността е прорязана от зидове, които се пресичат под прав ъгъл и образуват 63 помещения. Запазена хоросановата подложка на основите, които са градени от големи варовикови блокове, свързани с червен хоросан. Съхранени са до три реда квадри от основата на СЗ кула. Сградата е изцяло проучена. Върху западната й част лягат зидовете на Тронната палата. Датировка: края на VIII- началото на IX в.[1]

Литература: 1. **Миятев** 1943, 105-130; **Ваклинов, Рашев, Ваклинова, Константинов** 1978; 1979; **Рашев** 1980; 1990^{a}.

765. ТРОННА ПАЛАТА. Четириъгълна сграда със сложен базиликален план. Външни размери: 48,5/26,5 м. Изградена върху затрупаните останки на Крумовия дворец. Градеж на зидовете: дялани варовикови блокове, споени с хоросан. Запазени до пет реда квадри от суперструкцията и останки от тухлен свод. Около сградата - тротоарна настилка и каменен стилобат. Изцяло проучена с разкопки. Находки: керамика, предмети от пластове и съоръжения, появили се след разрушаването на постройката. Датировка: първата четвърт на IX в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 70-89, 307-308, 311, 313-316; **Моллов** 1943, 69; **Миятев** 1943, 115-122; **Рашев** 1980; 1990^{a}.

766. ГОЛЯМ ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ И ДВОРЦОВА БАЗИЛИКА. Планът на езическия храм представлява два вписани един в друг правоъгълника с размери: външен - 38/27 м, вътрешен - 23,6/14,6 м. Постройката е запазена в основи. Градеж: големи варовикови блокове, споени с червен хоросан. Ширина на основите: външен правоъгълник - 1,0 м, вътрешен - 1,5 м. Външният правоъгълник е изграден върху изоставена и затрупана галерия на таен ходник. Датировка: първа половина на IX в. Дворцовата базилика използва отчасти останките от градежа на езическия храм. Установени са три строителни периода, през които планът на черквата е бил изменян и допълван. Градеж на зидовете: варовикови блокчета и тухли, споени с хоросан. Сградата е изцяло проучена. Находки: битова и строителна керамика, фрагменти от архитектурната украса. Датировка: втора половина на IX-X в. В пространството на черквата и около нея - повече от 174 християнски гроба (накити, принадлежности към облеклото, кръстове). Датировка: края на X-XI в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 89-91, 97-101; **Михайлов** 1955^{a}, 229-264; **Георгиев** 1979; 1985; 1989^{a}, 338-354.

767. ТУХЛЕНА ОГРАДНА СТЕНА. Почти в средата на каменната крепост. Огражда правоъгълно пространство с размери 128/84 м (Цитадела), в което са разположени част от постройките на дворцовия комплекс. Дебелина на зидовете 1,60 м. Градеж: тухлена зидария върху основа от варовикови квадри, хоросанова спойка. Стената има три входа (северен, западен и южен), две потерни, два засводени прохода на тайни ходници. Изцяло проучена. Първата половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 62-65; **Миятев** 1943, 99; **Karasimeonoff** 1943, 147; **Михайлов** 1955, 110-111; 1964, 13; **Антонова** 1967, 28, 33-34; **Георгиев** 1979, 114.

768. МАЛЪК ДВОРЕЦ. ***Източна сграда***. Правоъгълна, долепена до северния зид на тухлената ограда. Размери: 19/14 м. План: многоделен, установени са пет строителни етапа, през които сградата е била достроявана и преустройвана. Градеж на зидовете: каменни блокове в система "биндер-лойфер", споени с хоросан, на места от вътрешната страна - червено оцветена мазилка. Постройката е била двуетажна - има данни за сводов градеж с тухли. Пред източната фасада - стилобат за дървена колонада. Проучена изцяло чрез разкопки. Датировка: първата четвърт на IX в. ***Западна сграда.*** Разделена от източната с коридор, широк 2,50 м. Постройката е правоъгълна, ориентирана север-юг. Установени са пет строителни етапа, през които вътрешното разпределение и общите размери на сградата са били променяни. На височината на втория етаж вероятно е била свързана с източния корпус на двореца. Градеж: квадров, със спойка от червен хоросан. В едно от помещенията - останки от хипокауст. Проучена изцяло с разкопки. Находки: керамика, керамопластична украса (фрагменти). Датировка: втората четвърт на IX в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 67-75, 307-308, 313, 315; **Karasimeonoff** 1943, 133-150; **Станчев** 1961; **Михайлов** 1955, 74-75; **Георгиев** 1984, 140-153; **Рашев** 1987^{a}; 1988.

769. ЖИЛИЩНА ПОСТРОЙКА. Разположена западно от двуделния корпус на Малкия дворец, постройката е била част от ансамбъла на дворцовите жилищни постройки в най-ранния му период. Запазена е хоросановата подложка на зидовете, които са били с квадров градеж. Планът на основите е правоъгълник (12,60/7,55 м), разделен във вътрешността на две части. Върху рушевините на постройката лягат зидовете на дворцовата черква. Датировка: първата четвърт на IX в.[1]

Литература: 1. **Георгиев** 1984, 149-151.

770. ЖИЛИЩНА ПОСТРОЙКА. Попада отчасти под основите на западната половина от Мал-

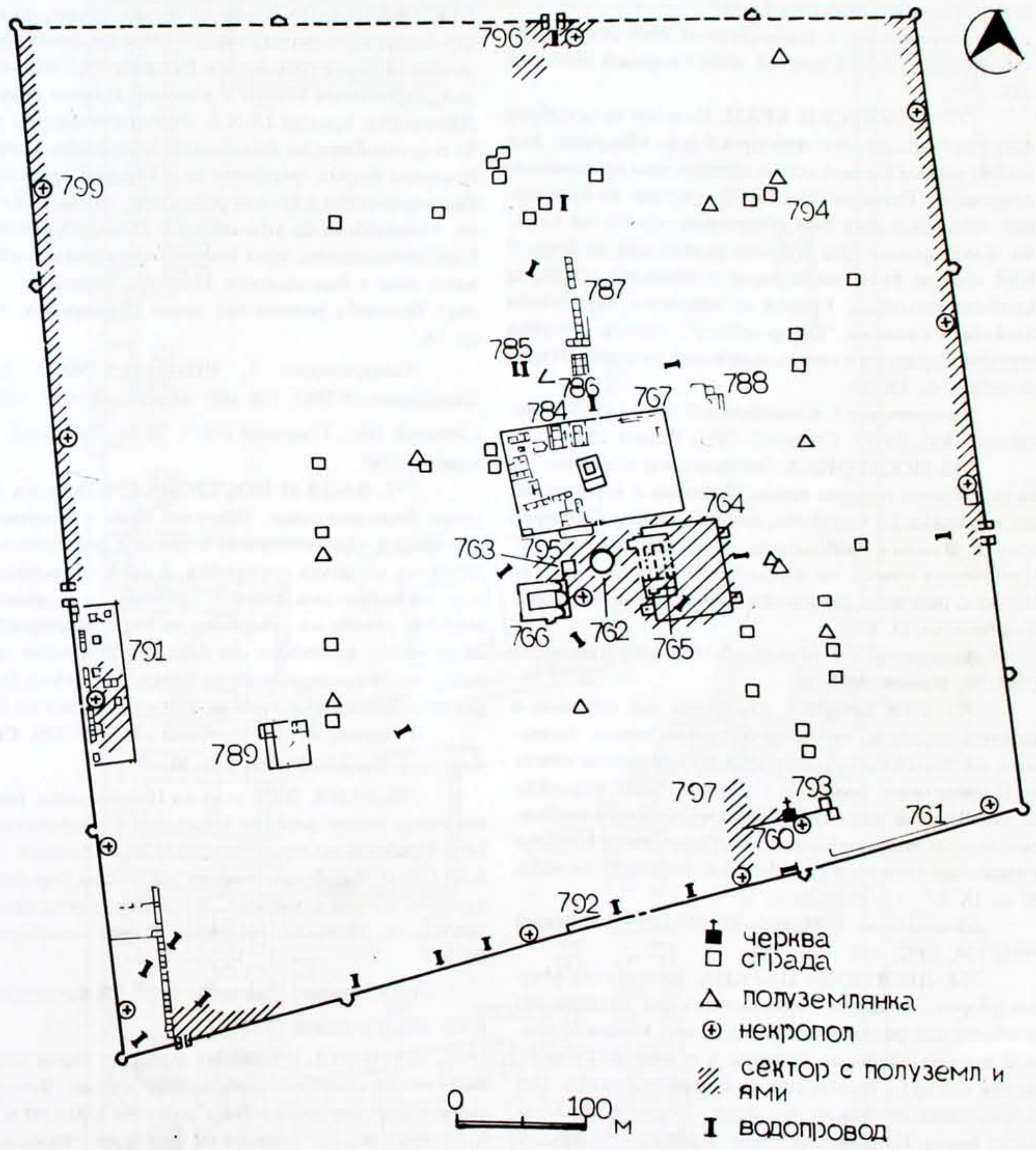

kия дворец. Сградата е била част от ансамбъла на дворцовите жилищни постройки в най-ранния му период. Запазени основите на зидовете, които оформят правоъгълник с размери 20,05/14,50 м. Градеж: ломени камъни и тухли, споени с хоросан. Вътрешността не е проучена. Находки: керамика, статуетка-ключ, ядро на оловен печат. Вероятна датировка: първата половина на IX в.[1]

Литература: 1. Karasimeonoff 1943, 148-150; Михайлов 1955, 75-77; Станчев 1960; Георгиев 1984, 148-149.

771. **ЕЗИЧЕСКИ ХРАМ**. Планът на основите представлява два вписани един в друг квадрата, към които откъм юг по-късно е пристроено правоъгълно отделение. Размери: 24/16 м. В средата на вътрешния четириъгълник има квадратна основа от камъни, фланкирана с два тухлени резервоара за вода. В ЮИ ъгъл на външния коридор е открита основа за каменно стълбище. Градеж на зидовете: варовикови блокове в система "бидер-лойфер", споени с червен хоросан. Сградата е изцяло проучена с разкопки. Първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. Karasimeonoff 1943, 148-150; Михайлов 1955, 75-77; Станчев 1961; Рашев 1989.

772. **ПОСТРОЙКА**. Отчасти под източния зид на тухлената оградна стена. Запазена е хоросановата подложка на зидовете, които са били с квадров градеж. В план е правоъгълна, ориентирана север-юг. Източната стена не е проучена. Размери: 18/? м. Находки: оцветена хоросанова мазилка, монета. Първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 108; Антонова 1967, 30; Рашев 1992, 101.

773. **ПОСТРОЙКА**. Отчасти под северния и източен зидове на тухлената оградна стена. Застъпена от верижната постройка до северната стена на Цитаделата. Запазена е хоросановата подложка на зидовете. В план сградата представлява правоъгълник, ориентиран запад-изток. Проучени са ЮЗ ъгъл и части от западната и южна основи. Първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 107-108; Рашев 1991, 134; 1992, 101.

774. **ДВОРЦОВА ЦЪРКВА**. Западно от Малкия дворец, отчасти върху останките на една от неговите най-ранни постройки. План: кръстокуполна с четири свободни подпори и притвор. Градеж: дялани камъни и тухли, споени с червен хоросан. От вътрешната страна на зидовете - облицовка с мраморни плочи. Напълно проучена. Края на IX - начало на X в.[1]

Литератера: 1. Karasimeonoff 1943, 15-151.

775. **ВОДОХРАНИЛИЩЕ И БАНЯ**. Съоръжение с кръгъл план и каменно-тухлен градеж. Първоначално е служело за водохранилище, а по-късно - с прибавянето на помещения откъм запад и север, с преустроено в баня. Напълно проучени. Датировка: края на VIII - началото на IX в.[1]

Литература: 1. Karasimeonoff 1943, 152; Станчев 1961; Георгиев 1982^{a}, 60.

776. **ВОДОХРАНИЛИЩЕ И ЖИЛИЩНА ПОСТРОЙКА**. Правоъгълна в план сграда, до западния зид на тухлената стена. Вътрешността разпределена на седем помещения. Размери: 18,5/16,2 м. Градеж: варовикови квадри и хоросан. Изцяло проучена. Датировка: края на IX-X в. Водохранилището остава под основите на жилищната постройка. Има правоъгълна форма, зидовете са с квадров градеж. Във вътрешността е вкопан резервоар, облицован с тухли. Установени са три етапа в съществуването на водохранилището, през които първоначално двуделният план е бил изменян. Находки: керамика (1 цял съд), бронзова розета със знаци. Датировка: VIII - ср. IX.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905^{в}, 65-67; Karasimeonoff 1943, 158-162; Михайлов 1957, 145-146; Станчев 1961; Георгиев 1981^{a}, 28-34; Ваклинов, Ваклинова 1993.

777. **БАНЯ И ПОСТРОЙКА**. Южно от голямото водохранилище. Двуделна баня с монументален градеж. До източната ѝ стена е долепена четириъгълна двуделна постройка, в едно от помещенията на която има вкопано приземие, а в другото - масивна основа на резервоар за вода. Постройките са отчасти застъпени от верижна Т-образна постройка от последния етап на строителство в Цитаделата. Датировка: края на VIII - началото на IX в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 99-100; Станчев 1961; Георгиев 1981^{a}, 28-34.

778. **БАНЯ**. В СЗ ъгъл на Цитаделата, отчасти върху останките от кръглото водохранилище и баня. Правоъгълна триделна постройка с размери 19,60/6,30-7,80 м. Зидовете, градени от дялани варовикови блокове, споени с хоросан. В средното помещение - хипокауст. Напълно проучена. Първа четвърт на IX в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905^{в}, 75; Karasimeonoff 1943, 156; Георгиев 1982^{a}.

779. **БАНЯ**. Изградена отчасти върху останките от кръглото водохранилище и баня. Четириъгълна триделна постройка с размери 7,90/4,60 м. Запазен един ред от градежа на зидовете - варовикови квадри със спойка от хоросан. Изцяло проучена с разкопки. Втора половина на IX в.[1]

Литература: 1. Karasimeonoff 1943, 155; Станчев 1961; Георгиев 1982^{a}, 95.

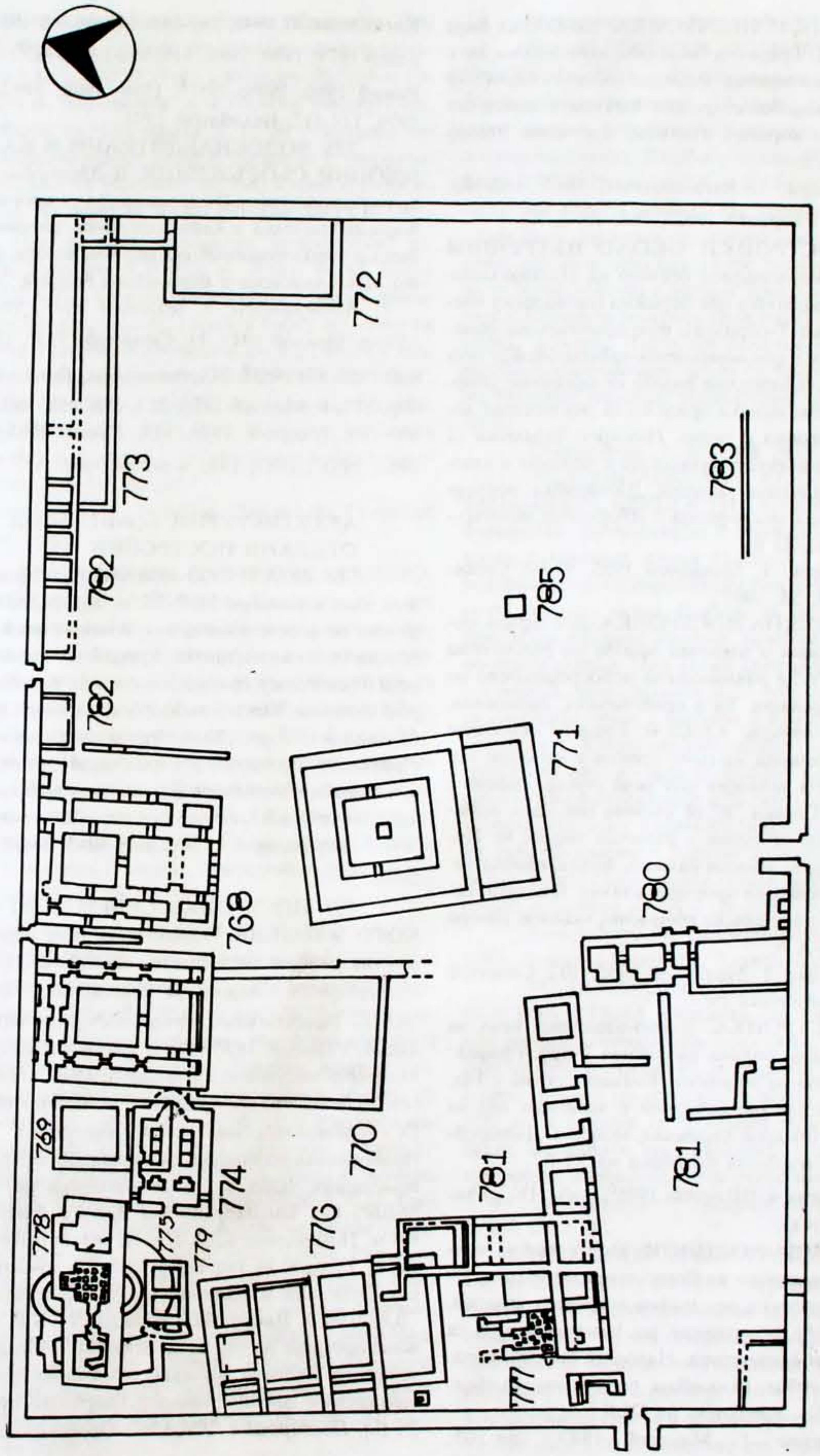

780. **БАНЯ И ПОСТРОЙКА**. До южния вход на Цитаделата. Триделна баня, свързана откъм юг с четириъгълна постройка. Размери (общо) - 20,30/5,40 м. Градеж на зидовете: дялани камъни и пояси от тухли, споени с хоросан. Напълно проучени. Втора половина на IX в.[1]

Литература: 1. Karasimeonoff 1943, 162-163; Станчев 1961; Георгиев 1982^{a}, 168; 1992, 92.

781. **ПОСТРОЙКИ ОКОЛО ВЪТРЕШНИ ДВОРОВЕ**. В югозападния сектор на Цитаделата. Проучени чрез разкопки две верижни многоделни постройки (едната е Т-образна), три правоъгълни еднодeлни постройки и две помещения-навеси. Между тях и свързващите ги отделни зидове се оформят дворни пространства. Всички градежи са от местни ломени камъни, споени с глина. Находки: керамика (2 цели съда), многобройни предмети с битово и стопанско предназначение, монети. Датировка: последните два строителни периода в Дворцовия център - X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 91-97; Станчев 1960, 25, 53, 58; 1961.

782. **ВЕРИЖНА ПОСТРОЙКА**. Две сгради, долепени до северния и източен зидове на тухлената стена. Сграда "А" е разположена непосредствено до входа на Цитаделата. Тя е правоъгълна, еднодeлна, с вход на юг. Размери: 4,5/3,0 м. Градеж: основите от дялани по лицата камъни, споени с хоросан; от суперструкцията запазени два реда тухли, споени с розов хоросан. Сграда "В" се състои от осем помещения, опрени на северния и източен зидове на Цитаделата. Градеж: ломени камъни, тухли, спойка хоросан. Постройките са проучени изцяло. Находки: керамика, битови и стопански предмети, монети. Втора половина на IX-X в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 107; Станчев 1960, 25, 53; Антонова 1967.

783. **ПОСТРОЙКА**. В юго-източния ъгъл на тухлената ограда, опряна на южния ѝ зид. Градеж: дялани по лицата на зидовете камъни, споени с кал. Разкрити са части от северния и западния зид на постройката. Находки: керамика, монета. Датировка: края на X - първата половина на XI в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905^{в}, табл. IV$_{2\text{-}VI}$; Антонова 1967, 31-33.

784. **ТАЙНИ ХОДНИЦИ**. В Дворцовия център и на територията на Вътрешния град са проучени няколко отсечки от тайни подземни галерии, които са свързвали сградите на комплекса или са извеждали извън крепостта. Находки: битова керамика, в т. ч. сервиз, включващ повече от 40 съда. Датировка: VIII - началото на IX в.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 103-105; Karasimeonoff 1943, 147-148; Михайлов 1955, 74; Георгиев 1979; 1980; 1984, 146, 149-150; 1985^{a}; 1988; 1991; Рашев 1980; 1986; 1987^{a}; 1988; 1989; 1992; Захариев 1979, 111-112; Балабанов 1981.

785. **ВОДОСНАБДИТЕЛНИ И КАНАЛИЗАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ**. В Дворцовия център и на територията на Вътрешния град е проучена сложна водоснабдителна и канализационна система, включваща десетки водопроводи, два колектора, девет шахти, два кладенеца и един голям водоем. VIII-X в.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 96-98, обр. 157а-п; Моллов 1943, 71; Станчев 1955^{a}, 188; Михайлов 1955, 87; 1955^{a}, 245; Антонова, Дамянов 1969, 28, обр. 17-а-в; Милчев 1975, 251, 255, 258, 260; 1992, 187, 193-195; Захариев 1979, 113; Рашев 1983; Георгиев 1983; 1985^{a}; 1987; 1992 и посоч. лит.

АРХИТЕКТУРНИ КОМПЛЕКСИ И ОТДЕЛНИ ПОСТРОЙКИ

786. **БОЛЯРСКО ЖИЛИЩЕ**. Сграда със сложен план и размери 16,0/12,2 м. Вътрешността разделена на девет помещения, в някои от които е запазена каменна настилка. Градеж на зидовете (запазени в основите): сравнително малки варовикови квадри в система "биндер-лойфер", хоросанова спойка. Дебелина от 0,75 до 1,20 м. Сградата е изцяло проучена с разкопки. Датировка: първа четвърт на IX в. Под нея остават основите на голяма дървена постройка, планът на която не е установен изцяло.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 88-91; Георгиев 1992^{a}.

787. **ПОСТРОЙКИ СЕВЕРНО ОТ БОЛЯРСКОТО ЖИЛИЩЕ**. Останки от пет сгради, разположени западно от улицата, свързваща Цитаделата със северната порта на крепостта. ***Постройка "АБВ"***. Правоъгълна, триделна, ориентирана запад-изток. Размери: 18,85/6,10 м. Зидовете са градени от плочести пясъчници с изгладени лица, споени с хоросан. Дебелината им е 1,00-1,05 м. Датировка: края на IX - първата половина на X в. ***Постройка "ГДЕЖЗ"***. Правоъгълна постройка, ориентирана север-юг, с пет помещения. Южната ѝ стена опира до постройка "АБВ", без конструктивна връзка. Размери: 30,7/6,0 м. Помещения Г, Д, Е и Ж имат входове откъм запад. Градеж на зидовете: местни ломени камъни и кал. Дебелина: външните - 1,0 и 1,15 м, вътрешните - 0,85-0,90 м. Датировка: края на IX - X в. В част от помещенията на двете постройки по-късно са били устроени вкопани жилища, от които произхождат множество дребни находки (първата половина на XI в.). ***Постройка "ИКЛМ"***. Правоъгълна, четириделна сграда, ориентирана север-юг. Размери: 23,4/5,8 м. Зидовете са градени от местни ломени камъни, споени с кал, а на места - с хоросан. Дебелина от 0,90 до 1,10 м. Датировка: X в. ***Банска постройка.*** Под основите на помещения Д, Е, Ж - останки от сграда с монументален градеж. Запазена е хоросановата подложка на зидовете, според която е установен планът. Датировка: първа половина на IX в. ***Постройка.*** Правоъгълна, еднодeлна, ориентирана запад-изток. Размери: 8,40/5,50 м. Лежи върху постройка "ГДЕЖЗ" и каменната оградна стена, ограничаваща от запад улицата, както и върху трасето на последната. Градеж: плочести мергели, споени с кал. Датировка: първа половина на XI в. Постройка "АБВ", "ГДЕЖЗ" и банята са изцяло проучени с разкопки, постройка "ИКЛМ" - сондажно. Находки: керамика (цели съдове), предмети с разнообразно предназначение, монета, оловен печат.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 91-96; Георгиев 1987; 1988; 1991; 1992^{a}.

788. **ГРАЖДАНСКА ПОСТРОЙКА СЕВЕРОИЗТОЧНО ОТ ЦИТАДЕЛАТА**. На около 30 м от СИ ъгъл на тухлената ограда. Триделна сграда, отделенията на която са разположени косо едно спрямо друго в посока от СЗ към ЮИ. Лицата им са обърнати на ЮЗ, където се оформя вътрешен двор. Размери на отделните помещения: 9,4/3,5 м; 6,0/6,0 м; 12,5/3,4 м. Градеж на зидовете: ломени местни камъни в неправилни редове, със спойка от кал, сполии. Изцяло проучена с разкопки. Находки: керамика (няколко цели съда), множество предмети, варовиков блок с рисунка и надпис. Датировка: края на X - първата половина на XI в.[1]

Литература: 1. Станчев 1955^{a}, 190 и сл.

789. **ОБЕКТ "Z"**. Архитектурен комплекс, състоящ се от четири постройки, разположени в правоъгълен двор (33,40/36,50 м, площ 120 кв. м), заграден с каменна стена. Градеж на зидовете: дялани и ломени варовици и пясъчници, споени с глина и кал. Дебелина от 0,85 до 1,00 м. Върху рушевините на тези постройки, в СИ ъгъл на двора, е проучена по-късна постройка. Правоъгълна, двуделна, с входове откъм запад. Размери: 12,90/8,00 м. Градеж: ломени камъни и кал. Дебелина на зидовете 0,60-0,70 м. Третата постройка е проучена в СЗ ъгъл на двора - правоъгълна, двуделна, с входове откъм изток. Размери: 10,30/10,90 м. Градеж: като на втората сграда. Най-късното съоръжение в комплекса е голяма полуземлянка, прорязваща две от каменните постройки. Комплексът е изцяло проучен. Находки: керамика (2 цели съда), множество предмети, монети, двойно печатче-амулет. Датировка: средата на IX - средата на XI в.[1]

Литература: 1. Джингов 1992.

790. **ТЪРГОВСКИ ПОМЕЩЕНИЯ**. Верижна в план постройка, с 19 помещения, ориентирана север-юг. Общи размери: 116,18/115,42 м. Градеж: ломени камъни, варовикови блокчета, сполии от крепостната стена. Спойка - глина. Дебелина на зидовете: 0,70-0,80 м и 0,6-0,9 м. В 14 от помещенията са открити пещи и огнища. На запад от постройката - три зида, единият от които достига до крепостната стена и огражда 15-те помещения в обширен двор. Комплексът е изцяло проучен с разкопки. Находки: керамика (няколко цели съда), множество предмети, монети. Част от помещенията застъпват по-ранни съоръжения, други са прорязани от по-късни вкопани жилища. Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. Милчев 1975; 1979.

791. **КОМПЛЕКС ПРИ ЮЖНИЯ СЕКТОР НА ЗАПАДНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА**. Пет каменни постройки, разположени в правоъгълен двор, заобиколен с каменна стена (площ 4,2 дка). Градеж на зидовете: малки варовикови блокове с различни размери, спойка - глина. В двора са проучени също осем еднодeлни наземни жилища, едно от които застъпва по-ранна сграда. Най-късни съоръжения в комплекса - 3 големи полуземлянки и 17 боклучни ями. В двора са открити пещи с битово и производствено предназначение. Южно от каменната ограда, покрай крепостната стена - производствен център, включващ стъкларска работилница и 58 пещи за желязо и цветни метали. Находки: керамика (няколко цели съда), множество предмети с битово и стопанско предназначение, златен кръст-енколпион, монети. Датировка: втора половина на IX - средата на XI в.[1]

Литература: 1. Дончева-Петкова 1980; 1992; 1993; Дончева-Петкова, Златинова 1978.

792. **ПОСТРОЙКИ ПОКРАЙ ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА**. Останки от сгради с лек каменен градеж - хоросанови подложки, зидове. Очертават се две многоделни постройки с верижен план, които опират до стената и имат размери 35/5 м и 10/5 м. В едната са открити три производствени пещи. Проучвани чрез разкопки. Находки: керамика, предмети. Датировка: втората половина на IX-X в.[1]

Литература: 1. Захариев 1979, 113-129; Балабанов 1983, 95.

793. **ЧЕРКВА И ПОСТРОЙКИ ПРИ ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА**. Черквата е разположена на около 40 м североизточно от източната петоъгълна кула. Под нея остават фундаментите на ранна стена и жилище-полуземлянка. План: еднокорабна, едноапсидна, с размери 6/4 м. Градеж: сполии от крепостната стена и други постройки, споени с глина. На около 20 м източно от черквата - частично

проучени сгради с голям архитектурен комплекс. Находки: керамика. Датировка (черквата и комплекса): края на X - началото на XI в. Около черквата и източно от нея - 20 християнски гроба от XI в.[1]

Литература: 1. Плетнева 1992, 54-58.

794. КЕРАМИЧНА РАБОТИЛНИЦА. Каменна постройка с правоъгълен едноделен план и размери 7,55/5,10 м. Градеж на зидовете: ломени камъни, квадри и зъбери от стената, споени с кал. Дебелина от 0,35 до 0,65 м. Във вътрешността на постройката - три пещи за изпичане на керамика. Находки: керамика, жел. предмети, накити, монети. Датировка: края на X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. Милчев 1983, 211-223.

795. ПОСТРОЙКИ В ПРОСТРАНСТВОТО НА ДВОРЦОВИЯ ПЛОЩАД. Основите на постройките пресичат настилката на площада западно от Тронната палата. ***Сграда 1.*** План: четириъгълна (трапецовидна), с размери 12,80/2,80-3,70 м. Градеж на зидовете: разноформатни дялани блокове (сполии) и плочести ломени камъни, споени с кал. Дебелина 0,90 м. Изцяло проучена с разкопки. ***Сграда 2.*** Опира до южния зид на тухлената оградна стена. Четириъгълна, многоделна (разкрити пет двойки помещения, свързани помежду си с входове), с размери 25-27/6,50-7,00 м. Градеж на зидовете: разноформатни дялани и ломени камъни, споени с кал. Дебелина 0,70 до 1,00 м. В двете постройки - множество находки с разнообразен характер (няколко цели съда, монети). Датировка: първата половина на XI в.[1]

Литература: 1. Михайлова 1992 г.

ВКОПАНИ ЖИЛИЩА

796. ПОКРАЙ КРЕПОСТНАТА СТЕНА. В 5-метровата ивица покрай вътрешното лице на крепостната стена са проучени жилища-полуземлянки, помещения-работилници, битови и производствени пещи, стопански и боклучни ями. Множество предмети с битово и стопанско предназначение, керамика, монети. Брой на проучените жилища и стопански помещения: покрай източната стена - 15; покрай северната стена - 22 вкопани и 1 наземни жилища, 4 помещения-работилници; покрай западната стена - 6 жилища, 4 битови и 3 производствени пещи; покрай южната стена - 10 жилища. Датировка: втора половина на X - първа половина на XI в.[1]

Литература: 1. Моллов 1943, 70; Василев Р. 1979, 100-101; Балабанов 1983; 1985, 130; 1992; Антонова, Витлянов 1985, 60-64, 70-76; Милчев 1992, 188-189; необнародвани проучвания на Я. Димитров.

797. В РАЙОНА НА ЧЕРКВАТА ПРИ ЮЖНАТА КРЕПОСТНА СТЕНА. Проучени са 9 полуземлянки, 6 пещи извън тях и 8 ями. Находки: керамика, битови предмети. Датировка: края на VIII - началото на XI в.[1]

Литература: 1. Плетнева 1992, 47-55, 59-62.

798. В ПРОСТРАНСТВОТО НА КРУМОВИЯ ДВОРЕЦ И ДВОРЦОВИЯ ПЛОЩАД. Проучени повече от 40 вкопани жилища, освен тях - битови и производствени пещи и съоръжения, ями, огнища, подови нива. Находки: керамика (цели съдове), предмети с битово и стопанско предназначение, монети. Края на X - първата половина на XI в.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 99-105; Михайлов 1955, 85-89; Ваклинов, Рашев, Ваклинова, Константинов 1979; Рашев 1980; 1982; 1983; 1991; Балабанов 1981; Михайлова 1992, 177-183.

Освен описаните, вкопани жилища и каменни постройки са локализирани посредством сондажи в различни пунктове от територията на Вътрешния град.[1]

Литература: 1. Михайлов 1949, 211-214; Антонова, Дамянов 1969; Милчев 1983, 211-215, 221-223; Балабанов, Михайлова 1980; Балабанов 1985, 130; Михайлов 1974, 244.

НЕКРОПОЛИ

799. ПОКРАЙ КРЕПОСТНАТА СТЕНА. В проучената с разкопки 5-метрова ивица са разкрити 183 гроба, много от които са с инвентар - накити, принадлежности към облеклото, монети. Шест гроба са езически, останалите - християнски. XI в.[1]

Литература: 1. Василев Р. 1979, 99-100; Балабанов 1985, 120, 130; Антонова, Витлянов 1985, 64-70; Дончева-Петкова 1984, 181-191; Михайлов 1974, 225; Джингов 1973, 461; Захариев 1979, 129-137; Плетнева 1992, 58-59; Милчев 1992, 195-196.

ВЪНШЕН ГРАД

ФОРТИФИКАЦИОННИ СЪОРЪЖЕНИЯ

800. ВЪНШНО ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. Форма на неправилен трапец с площ 23,3 кв км. Обща дължина на укрепителната линия 19,6 км; източна - 6470 м, северна - 3900 м, западна - 6500 м, южна - около 2700 м. Състои се от три елемента - ров, берма и вал, които в различни участъци имат различни размери. Първоначалната ширина в основата на вала е била 12 м, а височината - около 3 м. Първоначална ширина на бермата - 8,5 м. Ширина на рова до 16 м, дълбочина - 4,0-4,5 м. Външната страна на вала е облицована на места с един ред ломени камъни. В 25 пункта земленото укрепление прекъсва, без да е установено кои от тези проходи са служели за входове. Проучвания чрез разрези в 7 пункта. Находки: керамика. Датировка: първа половина на VIII в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905^{6}, 30-38; Рашев 1985.

801. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На около 250 м северно от каменната крепост е открита северната страна на укреплението, състояща се от ров и вал. Проучена чрез разрез в един пункт. Източната и западната страни установени с теренни и аеронаблюдения, южната не е открита. Предполагаема датировка: VIII в.[1]

Литература: 1. Шкорпил 1905^{6}, 44; Петрова 1988; 1992, 67-68.

802. КАМЕННА ОГРАДНА СТЕНА. Северно от крепостта. Трасето е установено частично чрез теренни и аеронаблюдения. Северната страна отстои на около 300 м от каменната крепост и има дължина 738 м. Градеж: ломени камъни, споени с кал. Ширина на зида 1,20 м. Проучвана чрез сондажи в 5 пункта. Датировка: втора половина на X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. Михайлов 1955, 63; 1963, 44-45; Милчев 1964, 31; Петрова 1992, 66-67, обр. 2; Димитров Я. 1992, 64.

АРХИТЕКТУРНИ КОМПЛЕКСИ И ОТДЕЛНИ ПОСТРОЙКИ

803. ГОЛЯМА БАЗИЛИКА И СТРОЕЖИ ОКОЛО НЕЯ. На 1,3 км С-СИ от източната порта на Вътрешния град. Обширен комплекс от постройки, оградени с каменна стена (височина около 4 м), оформяща правоъгълник с размери 140/110 м. Вътрешното пространство е разпределено от корпусите на сградите и отделни зидове между тях на няколко двора. Планът на ансамбъла като цяло и на съставляващите го постройки и съоръжения е напълно установен. Той е добил сегашния си вид в резултат на сложно и продължително развитие, обхващащо времето от 60-те години на IX в. до края на X в. Регистрирани са общо шест строителни етапа, в рамките на всеки един от които ансамбълът е бил доизграждан и преустройван. Изпълнявал е функциите на основен християнски култов център в Плиска - тук се разполагат катедралният храм (т. нар. Голяма базилика) и архиепископската резиденция. През следстоличния период комплексът продължава да съществува, но вече само като манастир. ***Голямата базилика*** е огромна по размери (99/29,5 м) църковна постройка, стените на която са градени от варовикови квадри и тухлени пояси, споени с червен хоросан. Планът на черквата включва характерните за класическата християнска базилика части. От запад е разположен просторен атриум (размери 50/29,5 м), ограден с открити портици. Същинската сграда на храма има триделен притвор, чиито разпределителни колони са поддържали пода на галерията, която продължава над страничните кораби в наоса. Останки от зидани стълби, водещи към етажа, са открити в помещенията, които са изградени от двете страни на притвора. Редуващи се зидани стълбове и мраморни колони разпределят наоса на три кораба. В средата на централния кораб е открита основата на масивен кръгъл амвон, на изток от който е била разположена невисока олтарна преграда. Триделният олтар се разполага в съобщаващи се помежду си посредством входове полукръгли отвътре и тристенни отвън апсиди. Пред страничните две от тях са оформени квадратни помещения-митатории, до които, встрани от надлъжните стени на базиликата, се издават други две помещения. Южното е баптистерий, което личи от откритата във вътрешността голяма по размери зидана писцина с форма на четирилистник. В противоположното помещение са открити останки от олтарна маса, изградена над саркофаг с мощи, за които се предполага, че са на княз Борис-Михаил. Вероятно на него е бил посветен и пристроеният от запад на това помещение дълъг правоъгълен параклис. След окончателното изграждане на базиликата, от трите страни на нейния корпус постепенно се оформят няколко дворни пространства, в очертанията на които са открити постройките на архиепископската резиденция. ***Архиепископският дворец*** е разположен в първия северен двор и представлява голяма по размери триделна сграда с портик пред западната и южна фасада. Градежът е квадров, със спойка от червен хоросан. Приземният етаж има голяма приемна зала, фланкирана от жилищни отделения, всяко от които с по три помещения. Дворецът е имал втори етаж, който вероятно е продължавал над портика, свързвайки се по този начин с галерията на базиликата. Непосредствено от изток на Архиепископския дворец е разкрита ***верижна сграда***, включваща седем еднакви помещения-килии. В СЗ ъгъл на същия двор се намира ***банска постройка***, която е обслужвала обитателите на двореца. Във втория северен двор, който е ограден със самостоятелна стена от ломени камъни, са открити различни по предназначение ***манастирски сгради***: кухня, трапезария, жилищни и стопански постройки. Втора ***банска постройка*** е разположена в близост до основния водоизточник на комплекса - ***голям кладенец***, намиращ се в южната половина на втория северен двор. Южно от базиликата е разкрита издължена сграда с три отделения, където са се помещавали ***дидаскалията*** и ***скрипторият***. Около корпуса на базиликата са открити две групи християнски гробове. Покрай апсидите е разположен ***аристократически светски некропол***

- открити са четири каменни саркофага, в няколко гроба е намерен богат инвентар (златна коланна гарнитура, накити, украсени с цветен емайл). Гробовете южно от атриума на базиликата са монашески и принадлежат на ***манастирския некропол***. Няколко имат надгробни плочи с надписи, единият от които е двуезичен - на гръцки и старобългарски.

След края на X в. манастирът около Голямата базилика престава да съществува и неговите полуразрушени постройки служат за убежище на част от обитателите на Външния град в Плиска - открити са ***жилища-полуземлянки и гробове*** от първата половина на XI в.

Хронологически по-ранни от Голямата базилика постройки и съоръжения са: ***Кръстовидната сграда***, чиито останки са открити под олтарната част на базиликата. Запазена е хоросановата подложка в леглата на зидовете, които са с квадров градеж. В южното рамо са открити следи от правоъгълен фундамент за саркофаг. Функционално кръстовидната сграда е определяна като езически храм, мавзолей, черква. Напоследък тя се тълкува като християнски възпоменателен храм, стоящ в хронологическа и функционална връзка с другите съоръжения, които предхождат изграждането на Голямата базилика - ***кладенец-аязмо, дървена постройки и дървена ограда***. Установено е, че всички те са съставлявали един ансамбъл, притежаващ характеристиките на християнски мемориален комплекс - мартириум. Предполага се, че мартириумът е бил изграден още преди датата на официалното покръстване и е посветен на първия български мъченик Енравота. Хронологически по-рано е откритото на същото място ***селище***, от което досега са проучени няколко жилища с материали, характерни за VIII - първата половина на IX в. От разкопките на базиликата и комплекса около нея са постъпили множество находки, сред които особено важни са епиграфските, нумизматични и сфрагистични паметници.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 104, 148; **Миятев** 1943, 75-85; **Ваклинов** 1972, 7; 1977, 169-171; **Василева** 1975, 290-292; **Michailov** 1976, 367-371; **Георгиев, Витлянов** 1976; 1977; 1978; **Витлянов** 1979; 1981; **Михайлов** 1979; 1993; **Въжарова** 1979; **Балабанов** 1980^{а}; **Георгиев, Смядовски** 1982; **Георгиев** 1982; 1989; 1993; 1993^{а}; **Тотев** 1984; **Ваклинов, Щерева** 1993.

804. **ЧЕРКВА № 1.** Базилика плисковски тип. Размери: 19,3/13,5 м. Градеж: дялани камъни и кал. Зидове запазени до 0,50-1,20 м височина. Под, застлан с тухли. Установени преустройства в притвора и северния кораб. Изцяло проучена. Находки: 2 надписа върху камък. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 178-180, обр. 2в.

805. **ЧЕРКВА № 2.** Базилика плисковски тип с размери 18,8/13,0 м. Градеж: на зидовете - ломени камъни и кал, на синтрона - варовикови блокчета. Запазени 1-2 реда камъни от основите. Проучена чрез сондажи. Находки: бронзов нож. Датировка: края на IX - началото на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 180-181.

806. **ЧЕРКВА № 3.** Еднокорабна, едноапсидна, без притвор. Размери: 8,0/4,5 м. Към южната стена по-късно пристроено правоъгълно помещение. Зидовете запазени на височина 0,70-0,80 м. Градеж: ломени камъни и кал. По вътрешното и външното им лица на места е запазена варова мазилка. Черквата лежи върху основите на по-стара постройка, която има форма на неправилен правоъгълник с три вътрешни ниши - северна, западна и южна. Сградите са изцяло проучени чрез разкопки. Находки: части от корнизи с релефна украса. Датировка: втора половина на IX - началото на X в. В пристройката до южната стена на черквата - християнски гроб.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 197-201.

807. **ЧЕРКВА № 4.** Еднокорабна, едноапсидна, с притвор. Размери: 12,2/6,0 м. Градеж: местни ломени камъни и кал. Подова настилка от квадратни каменни плочи. Находки: железен предмет от конско снаряжение. Датировка: X - началото на XI в. (?).[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 202.

808. **ЧЕРКВА № 5.** Трикорабна, триапсидна, с притвор. Размери: 9,25/7,25 м. Зидове, градени от местни ломени камъни и кал. От вътрешната им страна - останки от хоросанова мазилка. Сред рушевините - голямо количество тухли, вероятно от сводово покритие. В наоса - настилка от местни плочести камъни. Изцяло проучена чрез разкопки. Находки: метално кръстче, тока. Датировка: X - началото на XI в. (?).[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 197.

809. **ЧЕРКВА № 6.** Еднокорабна, едноапсидна, с притвор. Размери: 8,7/4,5 м. Зидове от местни ломени камъни и кал. В наоса и притвора - настилка от местни плочести камъни и отделни мраморни плочки. Датировка: края на IX - X в. (?). Изцяло проучена.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 203.

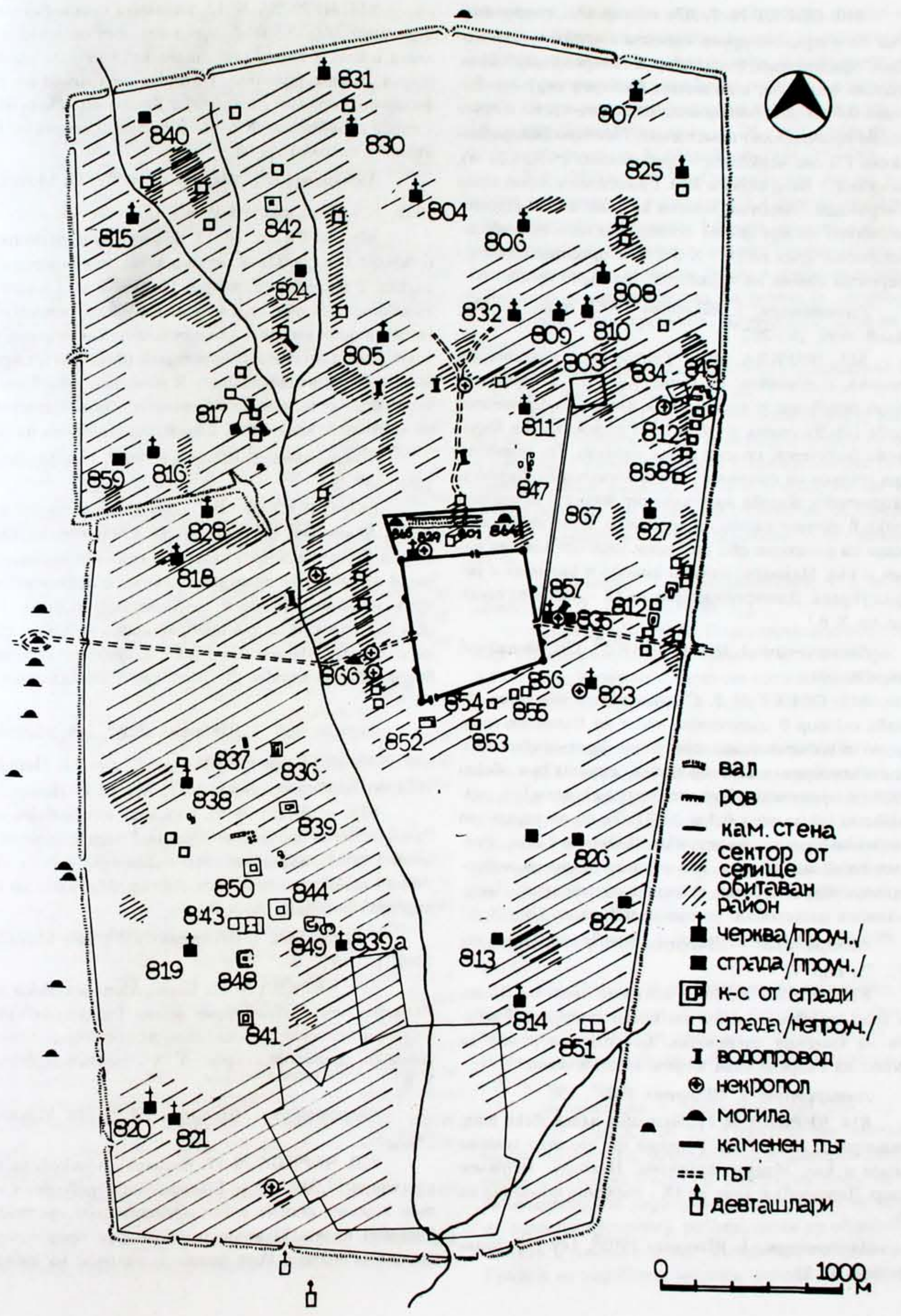

810. ОБЕКТ № 7. Две постройки, разположени на 10 м една от друга. Едната е ***черква*** - еднокорабна, едноапсидна, с притвор. Размери: 11,00/5,28 м. Запазена в основи, а на места (северен зид) - до височина 0,40 м. Към северната стена по-късно е пристроено правоъгълно помещение. ***Постройка***, разположена СЗ от черквата - правоъгълна (9,70/5,20 м), еднодЕлна, с вход откъм ЮЗ. Градежът е като този на черквата - местни ломени камъни и кал. Пространството между двете постройки не е проучвано. Датировка: края на IX - X в. (?). В пристройката до северната стена на черквата - няколко гроба.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, табл. I$_{7}$; **Михайлов** 1949, 201-202.

811. ЧЕРКВА № 8. Трикорабна, триапсидна базилика, с притвор. Размери: 9,25/7,25 м. Запазени изцяло основите и части от южния и вътрешните зидове (на височина до 0,50 м). Градеж: малки варовикови блокчета, споени с бял хоросан. По вътрешната страна на стените - фина хоросанова мазилка. Декоративна подова настилка от тухли и мраморни плочки в трите части на черквата. Към западната фасада са долепени два по-късни зида от ломени камъни и кал. Находки: база за колона и капител с релефна украса. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Михайлов** 1949, 190-193.

812. ОБЕКТ № 9. С този номер Шкорпил означава сектор в източната част на Външния град, където на повърхността има голямо количество строителни материали. От аеронаблюденията към обект № 9 са разграничени 13 архитектурни комплекса, разположени южно от обект № 31. Те се състоят от по няколко каменни постройки, включени в общ двор. Площ по около 2-3 дка. Без изразен релеф на повърхността. Керамика от теренни обхождания. Предполагаема датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150; **Петрова** 1992, 73, обр. 7.

813. ОБЕКТ № 10. В южната част на Външния град, на около 1,6 км от южната порта. Развалини на каменна постройка. Без изразен релеф на нивото на съвременния терен. Непроучвана.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150.

814. ЧЕРКВА № 11. Базилика плисковски тип, с размери 20,43/12,87 м. Градена от местни ломени камъни и кал. Изцяло проучена. Находки: метален потир. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149-150; **Милчев** 1964, 31-32.

815. ЧЕРКВА № 12. Базилика плисковски тип с размери 22,0/13,5 м. Градена от местни ломени камъни и кал. В наоса - настилка от каменни плочи и тухли. Изцяло проучена. Находки: отломъци от профилирани корнизи. Датировка: втора половина на IX - първа половина на X в. До северната стена на черквата - няколко гроба.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Михайлов** 1949, 173-178; **Станчев** 1949^{а}, 137, обр. 12.

816. ЧЕРКВА № 13. Проучена с разкопки в северната част. План: трикорабна, едноапсидна базилика, с притвор. Размери: 13,60/9,70 м. Градеж на зидовете: местни ломени камъни и кал, останки от мазилка по външната и вътрешната им страни. Наосът е застлан с квадратни тухли (0,62/0,08 м), притворът - с плочести камъни. В пласта с рушевини от черквата - останки от по-късни гробове. Датировка на черквата: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Михайлов** 1949, 187-189.

817. ОБЕКТ № 14. Голям архитектурен комплекс, включващ няколко двора с обща площ около 20 дка. Проучвана чрез разкопки една от постройките, в останалата част комплексът е документиран чрез аерофотоснимки и теренни наблюдения. Градеж на зидовете: едри, необработени мергели, споени с глина. Находки: керамика, части от керемиди, водопроводни тръби. Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Мавродинов** 1949, 160; **Станчев** 1949^{а}, 137, обр. 13; **Петрова** 1984, 60; необнародвани наблюдения на Я. Димитров.

818. ЧЕРКВА № 15. Базилика плисковски тип. Размери: няма публикувани данни. Градеж: ломени камъни и кал. Находки: каменно-пластична украса. Проучена изцяло чрез разкопки. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Михайлов** 1949, 181-182.

819. ЧЕРКВА № 16. Базилика плисковски тип. Размери: няма публикувани данни. Разкопана изцяло в източната част, цялостният план е установен чрез сондажи. Датировка: края на IX - първа половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Михайлов** 1955, 51.

820. ЧЕРКВА № 17. Базилика плисковски тип с размери 17,20/13,20 м. Градена от обработени местни камъни, споени с кал. Останки от настилка - каменни плочи. Планът е установен чрез няколко сондажни изкопа. Има данни за наличие на каменна ограда около постройката, затваряща квадратен двор със страна около 35 м. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149; **Мавродинов** 1949, 159-161; **Станчев** 1949^{а}, 138, обр. 14.

821. ЧЕРКВА № 18. Непроучена. Размери приблизително 22/14 крачки. Градеж от местни ломени камъни.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 149.

822. ОБЕКТ № 19. Непроучена чрез разкопки постройка с масивен градеж - на повърхността има пръснати големи дялани камъни (1,0/0,5 м) и буци розов хоросан.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{в}, 150.

823. ОБЕКТ № 20. Фигурира в картата на Ст. Михайлов, без да са посочени данни за него. Изглежда, че той е ситуирал проучена от Кр. Миятев чрез сондажи постройка. Открити: фрагментирани тухли, буци розов хоросан, парчета червено оцветена вътрешна мазилка, мраморен капител с релефна украса. Вероятно сградата е черква.[1]

Литература: 1. Миятев 1943, 86; Михайлов 1949, обр. 120.

824. ОБЕКТ № 21. Фигурира в картата на Ст. Михайлов като гражданска постройка, без да са посочени конкретни данни. Без релеф на нивото на съвременната повърхност.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 72, обр. I$_{21}$; необнародвани наблюдения на Я. Димитров.

825. ЧЕРКВА № 22. Базилика плисковски тип, без синтрон. Размери: няма данни. Проучена изцяло в източната част. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 182-183.

826. ОБЕКТ № 23. Отбелязан върху картата на Ст. Михайлов като гражданска постройка, без да са посочени конкретни данни за градежа и плана. Без изразен релеф на нивото на съвременния терен.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 172, обр. 123.

827. ЧЕРКВА № 24. План: кръстокуполна с четири подпори в наоса, с притвор. Размери: 12,40/7,65 м. Градеж: дялани каменни блокове, споени с бял хоросан. В наоса и притвора - настилка от плочести камъни върху здрава хоросанова подложка. Проучена изцяло чрез разкопки. Според данни от аерофотоснимки черквата е оградена с каменна стена, оформяща четириъгълен двор с площ около 2-3 дка. Датировка: X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 185-187; **Петрова** 1992, 73, обр. 724.

828. ЧЕРКВА № 25. Трикорабна, триапсидна базилика, с два притвора. Размери: 18,60/11,80 м. Квадров градеж, със спойка хоросан. Проучена изцяло чрез разкопки. Находки: гранитна колона, късове от мраморни капители с релефна украса. В северното отделение на притвора - гробница, покрита с мраморна плоча. В средното отделение и до южната апсида - два гроба. Датировка: края на IX - началото на X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 193-195.

829. ОБЕКТ № 26. Останки от зид на постройка, ориентирана запад-изток. Градена от варовикови блокчета и ломени камъни, споени с кал. До зида опира настилка от плочести камъни, пресечена на две места от гробове. Други 4 гроба са открити в близост до постройката, за която се предполага, че е черква. Недопроучена. Датировка: края на X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Миятев** 1943, 87; **Михайлов** 1949, 171-172; **Станчев** 1955, 183-186.

830. ЧЕРКВА № 27. Отбелязана върху картата на Ст. Михайлов, без конкретни данни за плана и градежа. Според сондажни наблюдения от 1989 г., черквата има дължина 14 м и е градена от едри, гладко одялани от лицевата страна мергели, споени с глина. Датировка: втора половина на X - начало на XI в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 172, обр. 1$_{27}$; **Димитров Я.** 1992, 60, обр. 1$_{л-9}$.

831. ЧЕРКВА № 28. План: триконхална, с притвор. Градена от ломени камъни и кал. Размери: 9,00/3,75-6,50 м. Запазена е част от настилката от квадратни тухли. Датировка: края на X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 203.

832. ЧЕРКВА № 29. План: трикорабна, едноапсидна базилика, без притвор. Размери: 6,40/6,15 м. Градена от местни ломени камъни и кал. Изцяло проучена чрез разкопки. Находки: метална тока. Датировка: края на IX - началото на X в. В южния край на наоса, пред апсидата е открит гроб, покрит с масивна каменна плоча.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 189-190; 1979, 55, обр. 25.

833. ОБЕКТ № 30. Гражданска постройка. План: правоъгълна (17,5 по 10,0 м), еднодЕлна, с вход откъм юг. Градена от местни ломени камъни и кал. Изцяло проучена. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 204.

834. ОБЕКТ № 31. Комплекс от няколко каменни постройки, разположени в обширен двор, заграден с каменна стена. В северната част на двора са открити две редици от по пет пещи за изпичане на керамика (съдове), работилница за обработка на желязо и няколко други постройки с верижен план. Градеж на зидовете: местни ломени камъни и грубо обработени варовици, споени с кал, останки от дебела варова мазилка в отделни помещения. Множество находки с различен характер. Датировка: втора половина на IX - X в. В **ЮИ** част на двора е разкрита т. нар. ***Болярска черква:*** трикорабна, триапсидна базилика - с притвор и преддверие. Размери: 15,60/8,70 м. Градеж: субструкцията - от варовикови квадри, надземната част - от тухли и камъни, споени с хоросан. Настилка от каменни плочи. В притвора и **ЮИ** от черквата са открити 4 гроба. Датировка: края на IX - началото на X в. В пространството на комплекса са проучени 8 вкопани жилища, които остават под основите на каменните постройки.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 205-211; 1955, 118-139; 1963, 5-46; **Михайлов, Милчев** 1959, 263-291; **Балабанов** 1982.

835. **СГРАДА № 32**. Постройка с правоъгълен план, ориентирана север-юг. Еднոделна, запазена само основата на зидовете. Размери: 22,0/13,5 м. Градеж: квадров, с хоросанова спойка. На 3,50 м от западната стена на постройката - успореден на нея зид, който е по-късен от нея. Изцяло проучена чрез разкопки. Датировка: първа половина на IX в. Между постройката и успоредния на нея зид - три християнски гроба. В рушевините на един от зидовете й - колективна находка от железни предмети. Края на X - XI в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1949, 204-205; **Рашев** 1984.

836. **ОБЕКТ № 33**. Комплекс от сгради, разположени в заграден с каменна стена двор с правоъгълна форма и размери 80/60 м. Проучени са две постройки. Едната е правоъгълна (17,3/3,9 м), триделна, ориентирана север-юг. Градеж: местни ломени камъни и кал. Настилка от каменни плочи. Втората постройка е също триделна, с външни контрафорси. Размери: 10,8/8,3 м. Градена е от ломени камъни и кал. От вътрешната страна зидовете имат бледорозова хоросанова мазилка, заменена по-късно с варова. Датировка: втора половина на IX-X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 55-63; **Петрова** 1984, 61, обр. 13.

837. **ОБЕКТ № 34**. Правоъгълна (12,7/6,0 м), еднոделна в план постройка, ориентирана север-юг. Градена от ломени камъни и кал. Изцяло разкопана. Находки: кръгла медна пластина. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 54.

838. **ЧЕРКВА № 35**. Базилика плисковски тип. Планът е проследен чрез сондажи. Няма публикувани размери. Датировка: края на IX - първата половина на X в.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 51.

839. **ЧЕРКВА № 36**. Трикорабна базилика, с една апсида и притвор. Размери: 12,0/7,5 м. Градеж на зидовете: местни ломени камъни и кал, от вътрешната им страна - бяла варова мазилка. Настилки: в наоса - тухли, в притвора - плочести камъни. Изцяло проучена. Находки: глинен потир. Края на X - началото на XI в. До **ЮИ** ъгъл на черквата - гроб. От аерофотоснимки се вижда, че черквата попада изцяло в рамките на голям комплекс, състоящ се от няколко каменни постройки, оградени с каменна стена.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 52-54; **Петрова** 1992.

840. **ОБЕКТ № 39**. В картата на Ст. Михайлов фигурира като гражданска постройка, без да се посочват конкретни данни за плана.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 50, обр. 139.

841. **ОБЕКТ № 40**. Комплекс от няколко постройки, разположени в правоъгълен двор, ограден с каменна стена (площ около 12 дка). По-голямата част от него е проучена. В средата - верижна четириъгълна постройка (22,5/5,5 м), градена от ломени камъни и кал. В източната част на двора - черква. План: трикорабна, едноапсидна, с притвор, от типа на т. нар. скъсени базилики. Размери 11,0/6,0 м. Откъм запад към нея е добавен по-късно открит портик. От комплекса са проучени и други помещения. Находки: керамика и предмети с разнообразно предназначение, 15 византийски златни монети (921-927 г.). Датировка на комплекса - втора половина на IX - първа половина на X в. Около черквата - християнски некропол с 25 гроба.[1]

Литература: 1. **Петрова, Аладжов** 1986; **Аладжов, Петрова** 1986; 1987; 1988; 1990; 1991; **Аладжов** 1993.

842. **ОБЕКТ № 41**. Комплекс от постройки, разположени в правоъгълен двор, ограден с каменен зид (площ 10-12 дка). Част от комплекса е проучена - открита е верижна сграда, опираща до оградната стена в СЗ ъгъл. Градена от варовикови блокчета с обработени лица, споени с глина. От вътрешната страна на зидовете - бяла хоросанова мазилка. Находки: керамика (9 цели съда), множество други предмети. Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1984, 55; **Витлянов** 1986; 1989; 1991; 1992.

843. **ОБЕКТ № 42**. Комплекс от постройки, затворени в общ правоъгълен двор, ограден с каменна стена (площ около 30 дка). Във вътрешността има няколко двора, разделени от сгради с верижен план. В централната част - голяма постройка с масивен градеж. До западната страна на каменната стена е долепен двор (80/80 м), ограден с дървена ограда. Данни от проучване по аерометода. Датировка: втората половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1984, 59-60, обр. 10.

844. **ОБЕКТ № 43**. Трапецовиден двор, ограден с каменна стена, с площ приблизително 2 дка. В средата на двора - останки от голяма постройка с масивен градеж. Проучван по аерометода. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1984, 59; 1992, 70, обр. 10.

845. **ОБЕКТ № 44**. Комплекс от две постройки с верижен план, свързани откъм запад с каменен ограден зид. Приблизителна площ 5-6 дка. Във вътрешността на двора - отделни постройки с лека конструкция. Проучвания по аерометода. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1984, 61, обр. 12.

846. **ОБЕКТ № 45**. Комплекс от няколко леки каменни сгради и вкопани жилища с каменна облицовка. Оформят се две групи, отдалечени на около 200 м една от друга. Проучвания по аерометода. Втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 72, обр. 145, 10.

847. **ОБЕКТ № 46**. Няколко постройки с верижен план, оформящи комплекс с обща площ около 10-12 дка. Част от сградите са свързани с каменни зидове, образуващи отделни дворни пространства. Проучвания по аерометода и сондажни наблюдения. Градежът на зидовете е от необработени мергели, споени с кал. Находки: керамика, железни предмети. Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1984, 61, обр. 14; 1992, 74, обр. 7; **Димитров** 1992, 64, обр. 146.

848. **ОБЕКТ № 47**. Комплекс от постройки, включени в общ правоъгълен двор, ограден с каменна стена. Площ около 10-12 дка. Общата схема на комплекса представлява два вписани един в друг четириъгълника. Проучван по аерометода. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 70, обр. 10.

849. **ОБЕКТ № 48**. Няколко постройки, които са включени в два правоъгълни, отчасти допиращи един до друг двора. Обща площ приблизително 10-12 дка. Без изразен релеф на нивото на съвременния терен. Проучвания по аерометода. Втора половина на IX - X в.

850. **ОБЕКТ № 49**. Комплекс от няколко постройки, разположени в ограден с каменна стена правоъгълен двор (прибл. 100/100 м). В централната част на двора - останки от масивна каменна постройка. Данни от аерофотозаснемания. Без изразен релеф на нивото на съвременния терен. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 70, обр. 10.

851. **ОБЕКТ № 50**. Комплекс от няколко постройки, разположени в ограден с каменна стена правоъгълен двор, с приблизителна площ 8-10 дка. В средата на двора има останки от зидовете на постройка с масивен каменен градеж, които личат на нивото на съвременния терен. Около дворната ограда - наземни постройки с леки зидове или вкопани жилища с каменна облицовка. Данни от аеронаблюдения и теренни обхождания. Датировка: втора половина на IX - X в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1987; необнародвани наблюдения на **Я. Димитров**.

852. **ПАЗАРИЩЕ**. Комплекс от 18 верижно разположени помещения, опиращи до каменен зид, който затваря правоъгълен двор с площ 1523 кв. м. Градеж на зидовете: ломени камъни, споени с кал. Комплексът е изцяло проучен с разкопки. Находки: битова керамика, множество предмети (между тях - медальон със знаци). Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Милчев** 1964, 30; 1992, 206-210.

853. **КОМПЛЕКС** от няколко постройки. Проучени са хоросанова настилка (5,0/4,5 м), отсечка от водопровод и няколко ями. В близост до тях е проследена в протежение на 33 м част от каменната ограда на комплекса. Според данни от аерофотоснимки, тя огражда правоъгълно пространство с размери 80/80 м. Находки: керамика. X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Милчев** 1964, 30; 1992, 210; **Петрова** 1992, 69.

854. **КОМПЛЕКС**, включващ няколко каменни постройки, оградени с каменна стена. Без изразен релеф на нивото на съвременния терен. Локализиран по аерометода.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 69, обр. 7.

855. **КОМПЛЕКС** от няколко постройки, разположени в четириъгълен двор, ограден с каменна стена. Без релеф на повърхността. Данни от аерофотоснимки.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 69, обр. 7.

856. **КОМПЛЕКС** от постройки в правоъгълен двор, ограден с каменна стена. Данни от аерофотоснимки.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 69, обр. 7.

857. **ЧЕРКВА ПРЕД ИЗТОЧНАТА ПОРТА**. Разположена между крепостта и сграда № 32. Еднокорабна, едноапсидна, без притвор. Размери: 7,50/4,60 м. Западната част е унищожена. Запазени три реда варовикови блокчета от градежа на апсидата, останалата част на плана е установена според леглата на зидовете. Находки: керамика. Датировка: края на X - началото на XI в. Около черквата - християнски некропол, от който са проучени 132 гроба (накити, монети, апликации). Датировка: края на X - средата на XI в.[1]

Литература: 1. **Димитров** 1990; 1991; 1992[a].

858. КОМПЛЕКС от постройки, включени в четириъгълен двор, ограден с каменна стена. Без изразен релеф на повърхността. Данни от аеронаблюдения, теренни обхождания и сондажни наблюдения. Находки: керамика. Датировка: Х в.[1]

Литература: 1. **Петрова** 1992, 73, обр. 7; **Димитров** 1992.

859. ПОСТРОЙКА. Западно от обект № 13. Каменни основи на четириъгълна в план сграда. Сондажни проучвания. Находки: два къса от каменни плочи с релефни образи. Втора половина на IX - X в. (?).[1]

Литература: 1. **Милчев** 1964, 30-31.

860. ПОСТРОЙКИ, локализирани във Външния град при сондажни наблюдения. Всички са градени от необработени или дялани по лицевата страна мергели, споени с кал. Планът им не е изяснен. Находки: битова керамика. Датировка: X - началото на XI в.[1]

Литература: 1. **Димитров** 1992, 60 и сл.

861. СЕЛИЩА. Територията на Външния град е била заета в отделни райони от селища-квартали, основен тип жилище в които са полуземлянки с четириъгълна форма и дървена конструкция на покрива. Засега не са изяснени границите на тези поселения, тъй като са проучени с разкопки само отделни сектори: 1. По левия бряг на Асардере. 2. В района на Голямата базилика. 3. В района на обект № 31 и североизточно от него. 4. В района на черква № 11. 5. В южната част на Външния град, обект Цеха. Проучени с разкопки общо 131 жилища. Освен тях, при сондажни наблюдения са локализирани още 221 полуземлянки, което дава основание да се набележат няколко жилищни района със сравнително голяма гъстота и интензивност на живот през периода VIII - края на X в.: по двата бряга на Асардере; равните терени западно, северно и североизточно от крепостта; югоизточната част на укрепеното с вала пространство.[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1955, 139-170; 1963, 63-71; **Михайлов, Милчев** 1959, 263-291; **Милчев** 1960; 1960^{а}; **Георгиев** 1981; 1989; **Василев Р.** 1980; 1981; 1987; 1993; **Балабанов** 1980; 1988, 11-15; **Станилов, Димитров, Янкулов** 1991; **Димитров Я.** 1992.

862. НЕКРОПОЛИ. Във Външния град са локализирани и проучени частично некрополи: 1. В района на обект 31 - 15 гроба. 2. В района на обект Цеха - 7 гроба. 3. Върху могила XXXIV и източно от нея - 50 гроба. 4. В района на обект № 20 - 7 гроба. 5. По левия бряг на Асардере (в района на селището) - не са публикувани данни за броя.

Погребалният обред на всички гробове е християнски. В някои от гробовете са намерени предмети (накити, принадлежности към облеклото, монети), датиращи ги в края на X - XI в.[1]

Литература: 1. **Милчев** 1960, 33-35; **Василев** 1990; 1991; 1992; **Балабанов** 1980; **Шкорпил** 1905, 326-332; **Димитров** 1992, 66.

863. ВОДОПРОВОДНИ И ОТВОДНИТЕЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ. Проучени сондажно отсечки от 8 водопровода с керамични тръби, които следват наклона на терена и имат направление север-юг. Повечето са насочени към крепостта, но има няколко, които вървят успоредно на левия бряг на Асардере. Около Голямата базилика са открити отводнителен ров и зидано преградно съоръжение (бараж).[1]

Литература: 1. **Михайлов** 1963, 43-44; **Милчев** 1960, 55-58; **Георгиев** 1990; **Димитров** 1992, 64.

МОГИЛИ

864. МОГИЛА № XXXII. На 180 м северно от СИ кръгла кула на крепостта. Диаметър 37-60 м, височина 2 м. След проучване на могилата чрез разкопки тя почти не личи на терена. В насипа: огнища и каменна пещ, два християнски гроба, битова керамика (X-XI в.). Датировка на могилата: VIII - първа половина на IX в. (?).[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{а}, 332; **Георгиева** 1955, 29-35.

865. МОГИЛА № XXXIII. На 260 м северно от СЗ кръгла кула. Диаметър 32-36 м, височина 5,6 м. След проучване е заличена. В източната част на насипа са открити скелет на кон и кости от други животни, 26 натрошени съда, останки от огнища. Приема се, че могилата е прабългарско възпоменателно съоръжение. Датировка: VIII - първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Фехер** 1940, 95, 106; **Георгиева** 1955, 12-28; **Станчев** 1949.

866. МОГИЛА № XXXIV. Диаметър 36-43 м, височина 6,5 м. Проучен сектор от източната страна. В насипа: керамика и желязна шлака, 15 християнски гроба. Датировка на могилата: VIII - първа половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{а}, 326-332.

867. КАМЕНЕН ПЪТ. Между източната порта на Вътрешния град и Голямата базилика. Големи плочести камъни, поставени направо върху почвата. Дължина 1270 м, ширина 2,50 м. Втора половина на IX в.[1]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905^{б}, 60; **Миятев** 1943, 85-86.

868. ДЕВТАШЛАРИ. В непосредствената околност на плисковското землено укрепление са разположени 8 групи мегалити - източно и южно от вала. Датировка: VIII - средата на IX в.[1]

Литература: 1. **Рашев** 1992^{а}, групи 1-4, 17-20 и посоч. лит.

Я. Д.

ПОБЕДА, община Добрич, Варненска област

869. СЕЛИЩЕ. На територията на селото, върху останки на селище от римската епоха. От района на селото произхождат две монети: една на Лъв VI (886-912), медна и анонимен фолис, клас В/1030-1040.[1]

Литература: 1. Исторически музей - Варна, инв. № I 160, 287.

В. Й.

ПОДЛЕС, община Главиница, Русенска област

870. КРЕПОСТ. На 4 км западно, в местността Калето. Разположена върху естествено защитено скално възвишение, в подножието на което тече рекичката Ири хисар. Крепостта има неправилна трапецовидна форма и обхваща площ около 70 дка, като следва конфигурацията на терена.[1] Най-лесен е достъпът от северозапад и тук стената е подсилена с 6 кули. Според археологическите проучвания крепостната стена е широка около 2,00 м, като лицата са оформени от едри ломени камъни, а блокажът от дребни камъни на жълта глинена спойка. Характерът на фортификацията, находките и керамиката определят датировката към IX-XI в. Изградена е над еднослойно селище от тракийската новожелязна епоха.[2]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905, 484. 2. **Рашев** 1982^{а}, 137.

Г. А.

ПОДСЛОН, община Добрич, Варненска област

871. СЕЛИЩЕ. На 1 км южно в местността Чирчилика, на северния склон над дола. Площ около 10 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

ПОЖАРЕВО, община Тутракан, Русенска област

872. СЕЛИЩЕ. На 100 м северно в местността Колонисткaта махала. На голяма равнинна площ е разпръсната керамика от епохата на Първото българско царство (VIII-X в.) и античността (III-VI в.).

873. СЕЛИЩЕ. На 400 м североизточно, в местността Постът, на стръмно възвишение, спускащо се към р. Дунав. По повърхността керамика от VIII-X в. Намира се в границите на тракийско и антично поселение.

874. НЕКРОПОЛ. На 100 м северно в района на ранносредновековното селище в местността Колонистката махала. При изкопни работи са засегнати няколко трупополагания по християнски обред. Няма допълнителни сведения за датировка. (IX - X в. ?)

Г. А.

ПОЛКОВНИК САВОВО, община Тервел, Варненска област

875. СЕЛИЩЕ. На 1,1 км север-североизточно, в местността Юртлука, на полегатия склон източно от водоизточник. Площ около 20 дка. На повърхността - керамика от VIII-IX в. с характерна украса от врязани линии и излъскани ивици. Срещат се големи фрагменти от т. нар. чаши-ведра.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1988 г.

В. Й.

ПОЛКОВНИК СВЕЩАРОВО, община Добрич, Варненска област

876. СЕЛИЩЕ. На 0,9 км северно в местността Турлаковите кладенчета. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от късножелязната епоха.

877. СЕЛИЩЕ. На 1 км южно от селото. Площ около 12 дка. Открива се на повърхността керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от късножелязната и римската епоха.

878. СЕЛИЩЕ. На 4,5 км североизточно, в местността Кьоркьовията. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Трите селища са локализирани при теренни обхождания през 1993 г.

В. Й.

ПОЛКОВНИК ЧОЛАКОВО, община Кайнарджа, Русенска област

879. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 3 км южно, върху слабо наклонена тераса. Има правоъгълна форма с площ около 65 дка и размери 312/210 м.[1] Укрепено е със землен вал и ров, днес почти заличени.

880. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км южно, в местността Гьолгеллик и недалеч от укреплението. В нисък дол, богат с водоизточници, има множество фрагменти ранносредновековна керамика от VIII-X в., обработени и ломени камъни, следи от подници и пр.

881. НЕКРОПОЛ. На 2,5 км южно, в местността Гьолгеллик и в непосредствена близост до селището. При изкопни работи са разрушени няколко гроба с трупополагане по християнски обред. Вероятна дата X в.

Литература: 1. **Рашев** 1982^{a}, 107.

Г. А.

ПОЛСКО КОСОВО, община Бяла, Русенска област

882. СЕЛИЩЕ. На 3,5 км източно, вдясно от р. Янтра, в местността Саков геран. Мястото е равно, сега се обработва. По повърхността се намират фрагменти от керамични съдове, характерни за неолита, римското владичество и времето на Първото българско царство.[1]

883. СЕЛИЩЕ. На 3 км северно, вляво от шосето за с. Пейчиново, в местността Тузлука. По терена, който се обработва, са пръснати късове от строителна керамика и фрагменти от глинени съдове - долиуми, амфори, паници, гърнета с врязана линейна украса, характерни за ранната и късната античност и периода на Първото българско царство.[2]

884. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км югоизточно, вдясно от жп линия за гр. Русе, в местността Кадигьол. В миналото, при оран, са били открити основи, изградени от камъни и хоросан, строителна и битова керамика (две остродънни амфори, късове от паници, гърнета с врязана линейна украса). Материалите определят селището от III - V в. и IX - X в.[3]

885. КРЕПОСТ. На 2,5 км източно, върху висок, скалист нос, на левия бряг на р. Янтра, непосредствено зад жп спирката. Известна е под името Хисарлъка или Канарата. Достъпна е от югозапад. Състои се от две укрепления: т. нар. Голямото и Малкото градище. Укрепленията са отделени с ров, дълъг 65 м и широк 12 м. Крепостта е обхващала площ от около 12 дка. Малкото градище заема около една пета от целия терен. Северната част от крепостта е разрушена от съвременна кариера. Сега е запазена само част от южната стена на Малкото градище. От крепостта произхождат битови предмети, монети от Валент, Юстиниан I, Комнините и др. По терена се намират фрагменти от керамични съдове от късноантичната епоха, времето на Първото и Второто българско царство.[4]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 57. 2. Пак там, 57. 3. Пак там. 4. Пак там.

Д. С.

ПОП ГРИГОРОВО, община Добрич, Варненска област

886. СЕЛИЩЕ. На 1,7 км северно, на северния склон над дола. Площ около 25 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

ПОПИНА, община Силистра, Русенска област

887. КРЕПОСТ. На 3 км източно, върху равнинна тераса на брега на Дунав, в подножието на местността Розован. Известна е като Калето.[1] Има правоъгълна форма с размери 150/140 м, но северната част е отнесена от Дунав. На ъглите е имало следи от кули. Зидът е от ломени камъни на кална спойка. Пред фронта на стените следи от ров и вал. Днес е полуобезличена.[2] Керамиката е предимно ранносредновековна, на бавно колело от VIII-X в., но се срещат фрагменти на бързо колело от X-XI и XIII-XV в. Намерени са още накити, коланни украси от IX-XI и от XIV в, меч и боен чук от XIV-XV в., бронзови кръстове-енколпиони от XI в., оловен печат на Василий Апокан (1060-1070)[3], анонимни византийски фолиси кл. E и P, златна монета на Никифор III Вотаниат (1078-1081) и медна корубеста монета от XIII в. (Иван Асен II?)[4]. Тук може да се локализира споменатата в италиански източници средновековна крепост Гравитини[5], която е била опожарена през средата на XV в.[6] Попада в границите на антично поселение.

888. ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ. На 2 км западно, на висока равнинна дунавска тераса.[7] Укреплението е с триъгълна форма и пречупени южни ъгли. Размери 370/340/240 м и площ около 50 дка. Сърцевината на вала е от чимове, подравнявани с камъш. Лицето също е било облицовано с чимове. Широк е бил около 4,20 м и висок около 2,50 м. Вкопаните върху билото му гробове и сметни ями с находки от X - XI в. загатват, че е бил изоставен към началото на X в.[8] Вътрешността на укреплението е била активно обитавана през VIII-XI в. При разкопки са разкрити полуземлянки с каменни печки, ранносредновековна керамика от VIII-X в. с излъскани ивици, врязана украса, глазура и ангоба, амфоровидни стомни, амфори с ниски и високи дръжки, котли с вътрешни уши, керамика на бързо колело от края на X и XI в., земеделски сечива, оръжия, накити, епиграфски паметници с гръцки текстове[9], енколпиони, коланни украси, два моливдовула от X - средата на XI в., монети на Лъв VI (886-912) и Константин VII със Зоя (913-919), анонимни фолиси кл. $А_2$ (976-1035), B (1035-1042) и златна монета на Михаил VII Дука (1071-1079)[10]. Укреплението е възникнало към VIII в. и окончателно е напуснато към края на XI в. В границите му попада късноантичен кастел, който е обезличен при строителството през VIII-XI в.[11]

889. СЕЛИЩЕ. Разположено на 1 км западно в местността Джеджови лозя, върху хълмист терен. При археологически разкопки са разкрити 63 жилища - полуземлянки, които често се застъпват. По-ранните са с пещ и колове за поддържане на покрива, а по-късните са с печки от камък. Разкрити са сметни ями, грънчарски пещи от IX-X в. и самостоятелни огнища. Керамиката е разнообразна. Най-ранната е представена от гърнета и тавички от раннославянски тип Прага-Корчак. Изработени са на ръка и се датират в VII в. Мнозинството от керамиката включва ранносредновековни съдове на ръчно колело с излъскана и врязана украса от VIII-X в. Открити са и ранносредновековни котли с вътрешни уши. Намерени са битови предмети, накити, стрели, една бронзова тока с изображение на грифон. Отсъства керамика и находки от края на X и XI в.[12]

890. СЕЛИЩЕ. На 4 км западно, върху висок склон в местността Дренчето. При сондажни проучвания е открита ранносредновековна керамика от VIII-X в.[13]

891. НЕКРОПОЛ. На 1,5 км западно, върху билото на възвишението в местността Джеджови лозя и до самото селище. Урнови погребения с трупоизгаряне. Общо 12 разкрити гроба, като 11 са урнови. Урните са славянски гърнета от VII в. и ранносредновековни гърнета от VIII-IX в. Инвентарът е беден - ножчета, накити, тока[14]

892. НЕКРОПОЛ. На 2 км източно, в съседство с крепостта Кале. Обредът е трупополагане по християнски обичай в трапецовидни каменни камери от варовикови обработени плочи. От осемте проучени гроба само в един е открито гърне с излъскана украса от IX в. Непосредствено до този гроб е погребан цял кон. В насипа на някои гробове има въглени и натрошена керамика от IX - X в.[15]

893. НЕКРОПОЛ. На 2 км северно, във вала на земленото укрепление са проучени 2 гроба с трупополагане по християнски. Гробните камери са оформени от преизползвани обработени камъни от антични строежи. Датировка X - XI в.[16]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905, 446. 2. **Рашев** 1982^{a}, 145. 3. **Йорданов** 1988, 89. 4. **Атанасов** 1992, 15. 5. **Kuzev** 1978, 530. 6. **Атанасов** 1992, 14. 7. **Шкорпил** 1905, 447. 8. **Рашев** 1982^{a}, 113. 9. **Въжарова** 1956. 10. **Атанасов** 1992^{a}, 16. 11. **Въжарова** 1956, 58. 12. **Въжарова** 1965, 9. 13. Пак там, 116. 14. **Въжарова** 1976, 81. 15. Пак там, 350. 16. **Въжарова** 1956, 57.

Г. А.

ПОП КРАЛЕВО, община Кайнарджа, Русенска област

894. КРЕПОСТ. На 3 км югоизточно, над левия скалист бряг на сухоречието Табан. Върху естествено възвишение силно обезличени отбранителни съоръжения. Керамика почти отсъства, с изключение на няколко фрагмента от глазирани съдове на бавно колело от IX - X в.

Г. А.

ПОПОВО, общински център, Русенска област

895. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км западно от града, западно от керамичния завод, при стопанска дейност са намирани късове от мазилки, животински кости и фрагменти от керамика с врязана линейна украса, характерна за времето на Първата българска държава.

896. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км северно от кв."Сеячи", в местността Голямото дере. Разположено е върху лек склон, в подножието на който има извор. При стопанска дейност тук са намирани фрагменти от тухли, керемиди и съдове, характерни за периода на Първата българска държава.[1]

Литература: 1. Обхождания на Г. Витанов през 1978 г.

А. К.

ПОП РУСАНОВО, община Кайнарджа, Русенска област

897. КРЕПОСТ. На 4 км западно, върху скалистия десен бряг на сухоречието Табан. Разположена върху езикообразно възвишение, достъпът към което е от запад. Тук се намира и входът между две кули. Зидовете са от обработени камъни на хоросанова спойка. Вероятно това е един от ранновизантийските кастели, споменат от Прокопий Кесарийски, който към X в. е възстановен и ползван отново като крепост. Освен керамика с врязана украса и глазура от IX - XI в. се откриват множество ранносредновековни накити, коланни украси, кръстове-енколпиони, оръжия, сечива, анонимни византийски фолиси кл. А-2. Укреплението е обитавано от IX до началото на XI в.[1]

898. **СКАЛНА КИЛИЯ**. Разположена на 4,5 км западно върху десния бряг на сухоречието Табан.[2] Старателно дооформена пещера на недостъпна височина, с две апсиди. По стената няколко кръстаграфити от X в.[2]

Литература: 1. Атанасов 1987, 34. 2. Атанасов 1989, 57.

Г. А.

ПОРОИЩЕ, община Разград, Русенска област

899. **СЕЛИЩЕ**. Непосредствено източно от центъра на съвременното село. Разположено е върху ниска тераса с източно изложение на левия бряг на малката селска рекичка - ляв приток на река Бели Лом. При изкопни работи тук са открити единични фрагменти битова керамика от IX - X в. Границите на ранносредновековното селище не са установени - терасата, върху която то е разположено, е покрита с речни наноси. Върху останките на селището се намират късносредновековен (XVII-XIX век) некропол и построената през 1850 г. църква "Св. Атанасий".

900. **СЕЛИЩЕ**. Намира се на 4,5 км югозападно, в местността Алабаш. Разположено е върху ниска тераса с южно изложение на левия бряг на малко мочурливо дере. По повърхността на площ от около 35 дка се открива разпръсната малобройна битова керамика от IX - X век и каменен брус. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на тракийско поселение от IV - I в. пр. н. е.

901. **СЕЛИЩЕ**. Намира се на 4 км югозападно, в местността Арнаут чешма. Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на десния бряг на дола Кору дере. По повърхността се срещат единични фрагменти битова керамика от IX - X век. Границите на селището не са установени. Непосредствено северно до него били откривани урни с горели човешки кости - възможно е да са от езически некропол на селището.

Г. Д.

ПОРУЧИК ЧУНЧЕВО, община Каварна, Варненска област

902. **СЕЛИЩЕ**. В югоизточната покрайнина на днешното село. Северозападната четвъртина от селището се пресича от асфалтовия път Каварна-Шабла. Площ с размери 400 х 320 м. Според керамичния материал се датира от ранното средновековие.[1]

Литература: 1. Обхожданията на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

ПРАВЕНЦИ, община Нови пазар, Варненска област

903. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югоизточно, в началото на малка река, която е ляв приток на р. Каменица. Датира от VIII - X в.

904. **НЕКРОПОЛ**. На 500 м от селището. Открит е при строеж на водохранилище. Проучени са 13 гроба. Разнообразие на погребалния обред. Гробният инвентар включва амфоровидна стомна от сива глина, три ножчета, две огнива, кремъчета, две стъклени мъниста, бронзова халка, 2 късноантични бронзови монети за харонов обол. Датиран е в VIII-IX в.[1]

Литература: 1. Балабанов 1989, 283-184.

П. П.

ПРЕСЕЛЕНЦИ, община Генерал Тошево, Варненска област

905. **КРЕПОСТ**. На 1,7 км запад-югозападно, в местността Калето, до водоизточник. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от ранносредновековна българска керамика от X в.[1] Открити са и монети - една на Лъв VI (886-912) медна и един анонимен фолис - клас В (1028-1034 ?).[2]

906. **СЕЛИЩЕ**. На 1,6 км запад-югозападно от селото и на 150 м източно от крепостта. В сбирката на градския музей в Генерал Тошево се съхраняват два кръста-енколпиони от това място.[3]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 145, табл. XLVIII$_5$. 2. Исторически музей - Добрич, инв. № I 4111, 1788. 3. Теренно обхождане на В. Йотов през 1994 г.

В. Й.

ПРЕСЕЛЕЦ, община Търговище, Русенска област

907. **СЕЛИЩЕ**. На около 400 м североизточно от крайните къщи на селото. Разположено върху склон, в подножието на който има чешма. По терена се намират фрагменти от керамика, характера за периода XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождания на И. Ангелова и Цв. Дремсизова през 1983 г.

А. К.

ПРЕСЕЛКА, община Нови пазар, Варненска област

908. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км югоизточно, върху ниска тераса, на левия бряг на р. Сюлейман дере. По терена незначително количество керамика с врязана украса. На около 300 м в южна посока руини от солиден градеж със спойка от червен хоросан, тухли и керемиди. Дата VIII - X в.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Антонова 1975, 46.

П. П.

ПРЕСИЯН, община Търговище, Русенска област

909. **СЕЛИЩЕ**. На 0,5 км северозападно, в местността Даатърлъ. Намерени са керамични фрагменти и железен връх на копие от XII - XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1989 г.

А. К.

ПРЕСЛАВ, вж. *Велики Преслав*

ПРОВАДИЯ, общински център, Варненска област

КРЕПОСТ. Източно над града, късносредновековна крепост, вж. *ОВЕЧ*.

910. **СКАЛНИ КИЛИИ**. Западно, в скалите над пътя за с. Кривня, в местността Сарькая. В скалата са изсечени няколко труднодостъпни килии.[1] В най-северната килия на височина 17 м са открити средновековни грузински надписи[2]. Издълбани са в правоъгълна ниша в северната стена на килията. Между надписите издълбан кръст и стилизирано изображение на църква. В друг надпис се чете името на св. Георги. Под килиите, в подножието на скалите, са издълбани множество кръстове. Датирани в XII - XIV в.[3]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 407. Иречек 1899, 855. Ганев 1929, 121-122. 2. Силогава 1980, 15-19. 3. Маргос 1981^{a}, 117.

В. П.

ПРОВАТ, вж. *Овеч*

ПРОЛАЗ, община Търговище, Русенска област

911. **КРЕПОСТ**. На 1 км южно, в местността Градището. Крепостната стена затваря площ от около 15 дка. По терена личат основи на сгради и се намират фрагменти от керамика, характерна за IV - VI и XII-XIV в. Крепостта е част от укрепителната система на Дервентския проход.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Цв. Дремсизова и Г. Гинев през 1982 г.

А. К.

ПТИЧЕВО, община Омуртаг, Русенска област

912. **КРЕПОСТ**. На около 6 км южно. Крепостният зид огражда площ с размери 60 х 90 м. Хоросанът от пълнежа на стената е примесен с дребно счукана тухла. В крепостта са открити железен връх за стрела, обков от ножница на меч и ажурна метална пластинка. Вероятно крепостта е пазела пътя, водещ от Котленския проход към столицата Търново през XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев, А. Конаклиев и К. Апостолов през 1991 г.

А. К., К. А.

ПЧЕЛАРОВО, община Добрич, Варненска област

913. **СЕЛИЩЕ**. На територията на селото. В дворовете се открива ранносредновековна керамика с излъскани ивици и врязани линии от VIII-X в.[1]

Литуратура: 1. Бобчева б. г., 57.

В. Й.

ПЧЕЛНИК, община Добрич, Варненска област

914. **СЕЛИЩЕ**. На 0,7 км североизточно, в местността Кара орман, на югозападния склон на дола. Площ около 25 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от късножелязната и римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

РАВНА, община Провадия, Варненска област.

915. **МАНАСТИР**. На 2,5 км северозападно, върху удобна тераса на десния бряг на Провадийска река, в местността Църквата, Черквата. Изцяло проучен в периода 1978-1989 г. Заема площ около 9000 м^2. Представлява отлично планиран и благоустроен комплекс от сгради със зидария от дялани откъм лицата варовикови блокчета, споени с глина или хоросан с примес от счукани тухли. Манастирската църква е в средата и представлява базиликална постройка с интересни архитектурни форми и вътрешна украса от бял мрамор. Пред западната ѝ фасада манастирските сгради затварят квадратен двор. В северното крило се е помещавало манастирското училище и скрипторий.

Манастирската ограда е снабдена на места с контрафорси, кули и порти от запад и изток. В южния двор е разкрита сграда, състояща се от кухня и трапезария, а източно от апсидите в двора се е намирала игуменарницата и гостната на манастира. В северния двор е разположена баня с подподово отопление, а пред оградната стена и помещения с отходни места, с канализация. Отвътре на източната и отчасти на южната оградна стена са построени допълнително големи сгради, чиито приземни части са служели за складиране на зърно и стопански инвентар. Северно и североизточно от апсидите са проучени няколко монашески гроба, а пред южната апсида - зидана гробница. В северния и южен двор са проучени няколко жилища-полуземлянки, изградени при опита за възстановяване на манастира. Открит е водопровод, който води началото си от извор върху склона на височина Студенец, югозападно от манастира. Под нивото на манастирските сгради и дворове се проследява пласт с тракийска керамика от IV-II в. пр. н. е.

Върху камъни от манастирските строежи са открити стотици надписи: гръцки, старобългарски (кирилица и глаголица), двуезични и рунически, както и многобройни рисунки-графити. Всички те, както и намерените метални писала, дават сигурни основания манастирът да бъде характеризиран като голямо просветно и книжовно средище от края на IX и началото на X в.

Намерените оловни печати-моливдовули на княз Симеон (893-913) и на неговия първороден син Михаил с официален титул на престолонаследник доказват тесните връзки на манастира с владетелския двор в Преслав и насочват към определянето му като княжески манастир и резиденция.

При разкопките са открити и възстановени над 100 глинени съда с разнообразни форми и украса, които оформят най-богатата колекция на керамични съдове от X в. у нас.

Точната датировка на манастира се определя въз основа на датиран гръцки надпис, който съобщава, че църквата е била осветена на 23 април 897 г. Разцветът му се отнася към управлението на цар Симеон и отчасти при цар Петър. Опожарен е в годините 969-971 г. и след краткотраен опит за възстановяване е окончателно изоставен.[1]

Литература: 1. **Чернев** 1969, 12, 19-20. **Георгиев** $1985^{б}$, 71-98; $1993^{б}$, 57-69; **Попконстантинов** 1984, 65-81; 1986, 46-48.

В. П.

РАВНО, община Разград, Русенска област

916. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км западно, в местността Еспиденца (Испиденция). Разположено е върху ниска тераса със западно изложение над дол, в който има кладенци. По повърхността на площ от около 10 дка се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век, както и единични късове от железни крици. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на значително по-голямо по площ тракийско поселение от IV-I в. пр. н. е.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на З. Генова през 1989 г. - дневник.

Г. Д.

РАВНО СЕЛО, община Антоново, Русенска област

917. ЗЕМЛЕН ВАЛ. На 2 км югозападно. Започва от височината Кръста и продължава до височината Узунджаалан сивриси. В момента представлява сухо дере с дълбочина средно 2 м. Валът и ровът са силно разрушени в северния участък.[1] Вероятно датира от периода на ранното средновековие.

Литература: 1. **Шкорпил** 1905, 537; **Рашев** 1982^{a}, 61 и данни от обхождане на И. Антелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1986 г.

А. К.

РАЗБОЙНА, община Търговище, Русенска област

918. **СЕЛИЩЕ**. Непосредствено южно от селото, в местността Разбойническа курия. По терена на площ от около 3-4 дка се намират фрагменти от керамика с врязана линейна украса (IX-X в.). На това място са намирани върхове на копия и стрели, предмети на бита и др.[1]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1981 г.

А. К.

РАЗГРАД, общински център, Русенска област

919. **СЕЛИЩЕ**. Намира се на 3 км източно, в местността Хисарлъка, върху развалините на късноантичния кастел Abritus. Разположено е върху средновисока тераса, образувана от извивка на река Бели Лом, на левия ѝ бряг.[1] Селището заема най-високата, североизточна част на местността и има площ около 40 дка. Южната му граница е укрепена със землен насип от жълта глинеста пръст, с ядро от наредени плътно един до друг едри и средноголеми варовикови камъни. Сега насипът е снишен и разнесен, има ширина до 12 м и височина до 1,5 м. Подобно укрепяване е имало вероятно и в западна посока, а откъм изток и север ранносредновековното селище е било защитавано от запазените до определена височина крепостни стени на кастела. Проучени са останките на 22 жилища - полувкопани и наземни. Подовете са от трамбована пръст или с обмазка от жълта глина. Отоплителните съоръжения са: открити огнища; пещи, изградени от големи плочести или от средноголеми ломени камъни; пещи с конична форма, изградени от фрагменти късноантична строителна керамика и обмазани с глина. Откритият керамичен материал е от периода VIII - средата на XI век; в късноантични отпадъчни ями са открити и отделни фрагменти ранославянска (VI-VII в.) керамика. Оттук произхождат множество предмети: оръдия на труда - лемежи, сърпове, косери, брадви, обкови на лопати; предмети на въоръжението - върхове на стрели; битови предмети - костени шила, керамични прешлени за вретено; накити - бронзови коланни токи и апликации, пръстени, обеци, нагръдни кръстчета; открита е златна монета - солид на Василий I с Константин (868-879).[2]

Западно от селището са откривани гробове с християнски погребален ритуал - тук вероятно се е намирал един от ранносредновековните некрополи.

В източната част на селището са проучени останките на църква от края на X - първата половина на XI век. Църквата е трикорабна, едноапсидна, с притвор откъм запад и с вероятно куполно покритие над централния кораб. Върху разрушенията на църквата през XI век е съществувал християнски некропол.

920. **КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА**. Открита е през 1954 г. в чертите на съвременния град, на склона над Винарското училище. Съдържала е малък брой грошове от типа "Иван Александър с Михаил Асен" (1337-1371).[3]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905, 489-490 и т. CXI; **Шкорпил** 1914, 37-39; **Явашев** 1930, 38-39. 2. **Георгиева** 1961, 9-35. 3. **Герасимов** 1955, 611.

РАЗДЕЛНА, община Белослав, Варненска област

921. **СЕЛИЩЕ**. На 2,2 км североизточно, в местността Бялата вода. Разположено върху тясна тераса с наклон на североизток, на левия бряг на дълбоко дере, в северния склон на Авренското плато. Площ около 10 дка. По повърхността личат ями от землянки и пещи. Откриват се фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.[1]

922. **НЕКРОПОЛ**. На 1,8 км североизточно, в двора на Керамичен завод, на брега на Балтата. Некропол с трупоизгаряне. Проучени 230 гроба. Преобладават урновите погребения в камери с плочести камъни или преизползвани антични тухли. Голям брой урни с капаци от камъни или глинени съдове. Гробният инвентар е съставен от глинени съдове с врязана украса, върхове на стрели, ножове, сърпове, бронзови накити, мъниста. Датиран в VIII-IX в.[2]

Литература: 1. **Димитров** 1982, 67. 2. **Димитров** 1959, 55; 1978, 120; **Въжарова** 1976, 78; **Fiedler** 1992, 463-485.

В. П.

РАЗДЕЛЦИ, община Антоново, Русенска област

923. **СЕЛИЩЕ**. На 6 км североизточно, в местността Чатмата, на десния бряг на Голяма река. Върху площ от около 10-12 дка се намират фрагменти от керамика, характерна за XII-XIV в.

924. **КРЕПОСТ**. На 4 км североизточно, в местността Асара, на десния бряг на Голяма река, при вливането на дерето Сърмеше. Крепостният зид огражда площ с триъгълна форма от около 25-30 дка. Личат останките му по северната и източната страна. По терена се намират незначителни фрагменти от строителна и битова керамика, характерна за XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1984 г.

А. К.

РАКОВСКИ, община Каварна, Варненска област

925. **СЕЛИЩЕ**. На около 750 м източно. Заема площ 200 x 200 м. По повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

РИШ, община Смядово, Варненска област

926. **ЗЕМЛЕН ВАЛ**. При северния изход на Ришкия проход. Преграждa стръмен скат на възвишението Божурец. Започва от висока скална тераса и се спуска до шосето Шумен-Карнобат. Дълъг е 500 м. От юг ров с ширина 10 м, от другата страна потесен ров. Земленият насип е запазен до 3,5-4 м. Пожар е унищожил дървената част на конструкцията.[1]

927. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ**. На 2 км северно от Ришкия проход, в Ришката котловина, върху равна тераса, ограничена от два къси дола. В план четириъгълник - 480 x 448 x 432 x 376 м, площ 190 дка. На места валът е запазен до 3-4 м височина.

Следи от опожарена дървена конструкция с глинена обмазка. Три входа по северната страна.[2]

928. **КРЕПОСТ.** Вляво от шосето Риш-Карнобат, западно от връх Маненица, над долината Боаз дере. Има почти правоъгълна форма с размери 17 x 63 м. По северната и източната страна и на трите прилежащи им ъгъла се разполагат 6 кули. Под стените от север и изток липсват ровове. Входовете са на северната и южната страна. В строежа на стените личат два строителни периода: I - от големи дялани блокове и хоросан; II - от ломени камъни, антични сполии и хоросан. Находките се отнасят към IV-V в. и IX-X в.[3]

Литература: 1. Рашев 1981, 57. 2. Рашев 1982, 107. 3. Шкорпил 1905, 512; Дрезсизова-Антонова 1975, 57.

П. П.

РОГАЧЕВО, община Балчик, Варненска област

929. **СЕЛИЩЕ.** В югозападната част на землището, заето понастоящем от насаждения. Според откритата керамика датира от IX-X и XII-XV в.

930. **СЕЛИЩЕ.** Разположено върху останки на римска и ранновизантийска крепост. Въз основа на керамиката и монети се датира в X-XI в.

М. Д.

РОСЕНОВО, община Добрич, Варненска област

932. **СЕЛИЩЕ.** На 1,4 км северозападно, в местността Дядо Желев кладенец. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.

933. **НЕКРОПОЛ.** На 0,5 км югозападно. При археологически разкопки са проучени 7 гроба с трупополагания и 2 с трупоизгаряне. Три от гробовете с трупополагане са по езическия и четири по християнския обред. От инвентара са запазени две гърнета.[1]

Литература: 1. Йотов, Ботов 1991^{a}, 18, табл. $II_{5,6}$.

В. Й.

РОСИНА, община Лозница, Русенска област

934. **СЕЛИЩЕ.** На 2 км югозападно. На площ от около 12 дка се намират фрагменти от строителна и битова керамика, характерна за Първата българска държава.

935. **СЕЛИЩЕ.** На 2 км източно, вдясно от шосето за гара Дралфа. По повърхността се намират фрагменти от строителна и битова керамика, характерна за периода IX-X в.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова и Г. Гинев през 1977 г.

А. К.

РОЯК, община Дългопол, Варненска област

936. **СКАЛЕН МАНАСТИР.** На 2 км северозападно, в скалите по левия бряг на Алзас дере, в местността Дженевиз канара. Килиите и църквата изсечени в скалите на три етажа. Долният етаж е бил с две килии, сега разрушени. От тях, по 12 изсечени в скалите стъпала, се достига до църквата. Състои се от притвор и наос с дължина 4,8 и височина 2,4 м. В притвора изсечени два гроба. На източната стена на наоса - ниша-олтар. Край южната стена изсечени скамейки.[1] По стените личат следи от стенописи. Над църквата, на третия етаж, има две свързани помежду си килии. Други килии и ниши са изсечени около църквата.[2] На източната стена на притвора изсечени два средновековни български надписа, в които се споменават царете Михаил Асен (1252-1253) и Иван Александър (1331-1371)[3]. В подножието на манастира намерен бронзов пръстен и монета на Юстин I[4].

Литература: 1. Шкорпил 1905, 419, 420, табл. LXXXVII5. 2. Маргос 1981, 48, 50. 3. Маргос 1976, 296-302. 4. АМ-Варна, инв. № IV 2410.

В. П.

РУЖИЦА, община Никола Козлево, Варненска област

937. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ.** На 3,5 км северно, в посока към с. Кус, в местността Паланка. Трапецовидна форма с ъгли, ориентирани към основните посоки на света. Размери около 110 x 115 м. Силно повредени ров и вал. На територията на укреплението обгорели пластове и останки от огнища.[1] Датира се в VIII-X в.[2]

938. **СЕЛИЩЕ.** Западно, в местността Юртлука или Шамията, в малка долина. В средата на селището - кладенец. Керамиката е от два периода: IV-II в. и VIII-X в.[3]

939. **СЕЛИЩЕ.** Североизточно, в местността Болата. Граничи със старо дере от юг. Теренът е с изглед на изток. Керамика от два периода: тракийска и ранносредновековна от VIII-X в.[4]

940. **СЕЛИЩЕ.** В местността Карасая. На повърхността пръснати фрагментирани строителни материали и керамика от IX-X в.[5]

941. **СЕЛИЩЕ.** Северно, върху рид, в местността Къзташи, около трасето на старата жп линия за с. Вълнари. Оскъдна керамика от IX-X в.[6]

942. **СЕЛИЩЕ.** В местността Икинлик орман. На повърхността ломени камъни, вероятно от зидове и фрагменти от гърнета от IX-X в.[7]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 504. 2. Дремсизова-Антонова 1975, 57. 3. Антонова-Дремсизова 1973, 109. 4. Пак там. 5. Пак там. 6. Пак там. 7. Пак там.

П. П.

РУЙНО, община Дулово, Русенска област

943. **КРЕПОСТ.** На 1,6 км югоизточно, в местността Аязмото, на десния бряг на сухоречието Сребренска. Укрепено скално възвишение, през което минава жп линията Самуил-Силистра. Най-солидна е фортификацията от изток и югоизток, където теренът е равен. Тук са изградени кули, а пред фронта на стените има два рова. Крепостният зид е широк около 3 м и запазен на места на височина 1,70 м. Лицата са от едри ломени камъни, споени с глина, а вътрешността е блокаж от дребни камъни и кал. Защитената площ е около 85 дка.[1] Открити са керамични фрагменти с излъскана и врязана украса, накити, медальони и енколпиони от IX-X в.[2] Следи от тракийско селище.

944. **КРЕПОСТ.** На 3,5 км южно, в местността Картал кале, на десния бряг на сухоречието Сребренска[3]. Разположена е върху труднодостъпен издължен скален нос. Има неправилна форма с площ около 50 дка. Най-добре е защитена западната страна, където са издигнати 5 кули и ров. Три кули е имало и на южната стена, където са установени още вал и ров[4]. Зидът е широк около 2,80 м и на места е запазен на височина до 2 м. Зидарията е от ломени камъни на глинена спойка. Някъде са врязани ранносредновековни знаци. При сондажи е проучено жилище-полуземлянка с пещ. В крепостта са открити ранносредновековна керамика с глазура, с врязани и излъскани ивици от VIII-X в., накити, коланни апликации, оръжия, колективна находка от селскостопански сечива, църковен процесиен кръст, медальони, кръстове-енколпиони, амулет с кирилски текст, анонимни византийски фолиси кл. А-2 (989-1032) и един оловен моливдовул от X-XI в.[5]. Срещат се отделни керамични фрагменти от тракийската епоха и керамика, накити и монети от IV-VI в.

945. **СЕЛИЩЕ.** На 2,7 км югоизточно, в местността Баскулак, върху ниско възвишение. По повърхността керамика от VIII-X в.[6]

946. **СКАЛЕН МАНАСТИР.** На 1,2 км югоизточно, върху левия скалист бряг на сухоречието Сребренска. Няколко естествени пещери са дооформени и приспособени за скална църква и две килии. До тях, над естествена пещера, старателно е изсечена крипта, в която е оформен гроб. Южно от манастира, в подножието на Картал кале, е открита и отшелническа килия, по стените на която има рисунки и знаци-графити.[7]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 483. 2. Рашев 1982, 141-143. 3. Шкорпил 1905, 484. 4. Рашев 1982, 143. 5. Атанасов 1991^{a}, 30-37. 6. Бъчваров 1990, 153. 7. Атанасов 1991^{a}, 28-30.

Г. А.

РУСЕ, областен център

947. **СЕЛИЩЕ И КРЕПОСТ.** В северозападната част на града, върху високия стръмен бряг на реките Русенски Лом и Дунав, върху руините на античната крепост Сексагинта Приста. По време на археологически разкопки, проведени през периода 1975-1977 г., успоредно с фрагменти от антична керамика, са открити и части от глинени съдове, характерни за периода на Първото и Второто българско царство. Край Русе са открити и средновековни монети. За крепостта намираме сведения в един турски регистър от XV в. В него е отбелязано, че Русе е заварен от турците като укрепен град. В редица още документи Русе се споменава като крепост.[1]

948. **СЕЛИЩЕ.** На 7 км западно, на високия бряг на р. Дунав, западно от военното поделение. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за IV-VI в. и времето на Второто българско царство.[2]

949. **СЕЛИЩЕ.** На 6 км западно, вляво от шосето за София. Теренът е засаден с лозя. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за периода на Второто българско царство.[3]

950. **СЕЛИЩЕ.** На 7 км западно, вдясно от шосето за София, в рамките на военното поделение. При изкопни работи се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за времето на Първото българско царство.

951. **НЕКРОПОЛ.** На 6 км западно, вдясно от пътя за София, във вилната зона. При изкопни работи са открити гробове с християнска ориентация. При един от скелетите е намерен оловен кръст.[4]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 59 и посочената там литература. 2. Пак там, 60. 3. Пак там. 4. Пак там и по наблюдения на автора.

Д. С.

РЯХОВО, община Сливо поле, Русенска област

952. СЕЛИЩЕ. Разположено върху руините на античния кастел Апиария. На 3 км северно от селото, върху десния бряг на р. Дунав. Значителна част от селището е унищожена от водите на р. Дунав и при направата на Бръшленската напоителна система. При изкопни работи са откривани фрагменти от керамични съдове, накити и др., характерни за периода на Първото българско царство.[1]

953. СЕЛИЩЕ. На 3 км северно, непосредствено южно от останките на крепостта Апиария. Мястото е равно, сега се обработва. К. Шкорпил съобщава за наличието на основи на сгради. Една от тях той отбелязва като църква. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за периода II-IV в. и за времето на Първото българско царство.[2]

Литература: 1. По данни на автора; Дремсизова, Иванов 1983, 60-61. 2. Пак там, 61.

Д. С.

САДИНА, община Попово, Русенска област

954. СЕЛИЩЕ. На 1 км западно, в местността Дерелик, на площ около 3 дка се намират фрагменти от битова керамика, характерна за IX-X в.[1]

955. КРЕПОСТ. На 3 км югозападно, в местността Голямото кале.[2] Повърхността силно обрасла. Вероятна дата XII-XIV в.

956. КРЕПОСТ. На 3,5 км югозападно, в местността Малкото кале.[3] Вероятна дата XII-XIV в.

956. КРЕПОСТ. На 4 км югозападно, в местността Ак буюнкале.[4] Територията на крепостта е гъсто обрасла с храсти и дървета. Вероятна дата XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1991 г. 2. Шкорпил 1914, 32. 3. Пак там, 33. 4. Пак там, 33.

А. К.

САМУИЛ, общински център, Русенска област

958. СЕЛИЩЕ. На 1,3 км северно, в местността Фаика. Разположено е по двата ската и високите тераси на малък дол, вливащ се в дола Фаик дере, срещу извора Фаик чешма. По повърхността на терен с източно и югоизточно изложение, на площ от около 90 дка, се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Откриват се също малко късове строителна керамика (тухли и керемиди), ломени варовикови камъни и единични буци железен шлак.

959. СЕЛИЩЕ. На 2,15 км северно, в местността Муса баба теке (Църквино). Разположено е върху ниска тераса с южно изложение по левия скат на Теке дере (Църквино дере). По повърхността на терен с площ около 40 дка се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Откриват се също единични фрагменти строителна керамика, късове железен шлак и дребни ломени варовикови камъни.

960. СЕЛИЩЕ. На 0,75 км южно, в покрайнините на съвременното село. Разположено е върху висока тераса с южно изложение над извора Гюнерджик чешма. По повърхността се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Границите на селището не са установени.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на Т. Балабанов - дневник.

Г. Д.

СВАЛЕНИК, община Вятово, Русенска област

961. СЕЛИЩА. На 1 км североизточно, между шосето за село Нисово и началото на Боаза. Местността носи името Селището. Разположено е на лек наклон към Боаза. Част от територията му е засадена с лозя, а останалото пространство се обработва като ниви. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за V-IV в. пр. н. е., римската епоха и времето на Първото българско царство.[1]

962. СКАЛНИ КИЛИИ. На 1 км североизточно, на високия скалист бряг, в началото на Боаза. В скалата се виждат две килии с неправилна форма. Сега килиите са недостъпни, тъй като стълбата, по която е ставало изкачването до тях, е срутена.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 61. 2. Пак там, 63.

Д. С.

СВЕТИ НИКОЛА, община Каварна, Варненска област

963. СЕЛИЩЕ. Върху руините на антична крепост в курорта "Русалка". Според керамичния материал се датира в VIII-IX в.[1]

Литература: 1. Бобчева 1982, 102.

М. Д.

СВЕТОСЛАВ, община Кайнарджа, Русенска област

964. СЕЛИЩЕ. На 2,3 км югоизточно, в местността Паралията. Върху наклонен хълм фрагменти от керамика VIII-X в. Попада в границите на антично селище.[1]

Литература: Атанасов 1987, 32.

Г. А.

СВЕЩАРИ, община Исперих, Русенска област

965. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км северозападно, в местността Мандрата. Разположено върху средновисока платовидна тераса с югозападно изложение на десния бряг на река Крапинец. Тук е била откривана фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище се намира върху развалините на малка късноантична крепост. Границите не са установени.[1]

966. СЕЛИЩЕ. На 2,5 км югозападно, в местността Свещарски могили. Разположено е върху висока тераса със западно иззложение на десния бряг на река Крапинец. Открити са единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Границите на селището не са установени.[2]

Литература: 1. Стефанов 1988, 123. 2. Petrova 1992, 40-49.

Г. Д.

СЕЙДОЛ, община Лозница, Русенска област

967. СЕЛИЩЕ. Намира се 0,9 км южно от центъра, в местността Ерека. Разположено е върху склон със западно-югозападно изложение на десния бряг на малка речна долина, до селския микроязовир. В дола, в подножието на селището, има няколко извора - Баш пунар. По повърхността, на площ от около 35 дка, има разпръсната фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на селище от римската епоха и на значително по-малко по площ селище от енеолита. По отсрещната височина над левия бряг на речната долина при изкопни работи били откривани човешки скелети, вероятно некрополът на ранносредновековното селище.

Г. Д.

СЕКУЛОВО, община Дулово, Русенска област

968. СЕЛИЩЕ. На 3 км югоизточно, над левия бряг на Канагьол (Дристра). По повърхността на ниската местност личат следи от зидове и землянки, откриват се керамични фрагменти от IX-X в.

969. СЕЛИЩЕ. На 5,5 км североизточно, върху хълм в местността Дженекьой, недалеч от Канагьол. По повърхността камъни, части от подници и пещи и керамика от VIII-X в. Намира се в границите на античнo селище от IV-VI в.

970. СКАЛЕН СКИТ. На 3,4 км североизточно, на десния скалист бряг на сухоречието Канагьол. Включва 4 самостоятелни килии, две от които са много добре обработени с аркирани ниши по стените. В едната са врязани знаци (пентаграми) и кръстове-графити по стените.[1]

Литература: 1. Атанасов 1992, 24.

Г. А.

СЕЛЦЕ, община Каварна, Варненска област

971. СЕЛИЩЕ. На около 500 м североизточно, в местността Гьола. Заема площ 400 x 275 м. Според керамиката, открита на повърхността, датира от VIII-X в.[1]

972. НЕКРОПОЛ. Непосредствено до селото. Погребалният обред е чрез трупополагане и трупоизгаряне. Датира от VIII-X в.[2]

Литература: 1. Бобчева 1982, 102. 2. Сондажни проучвания на Л. Бобчева и Л. Дончева-Петкова.

М. Д.

СЕНОВО, община Вятово, Русенска област

973. СЕЛИЩЕ. На 1 км югозападно, в местността Бирджик. Разположено е върху ниска тераса със североизточно изложение на левия бряг на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 30 дка се откриват фрагменти строителна и тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век (част от които с украса в техника сграфито), части от глинени мазилки и разпръснати ломени варовикови камъни.

974. СЕЛИЩЕ. На 1,5 км южно, в местността Срещу Шанлък карана. Разположено е върху ниска тераса с източно изложение на левия бряг на река Бели Лом. По повърхността на площ от около 60 дка се откриват фрагменти тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век, части от глинени мазилки и разпръснати ломени камъни. Тук са намирани медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век. Средновековното селище лежи върху останките на праисторическо поселение от епохата на енеолита.

975. СКАЛНА КИЛИЯ. На 0,6 км югозападно. Изсечена на югозападната страна на скалния масив Сиври карана, под късноантичната крепост Сеновско кале, с която е свързана посредством изсечена в скалата пътека. Размери: шир. 8,50 м, дълб. 2,60 м, вис. 2 м. По северната и южната стени на помещението - легла за дървени греди.

976. СКАЛЕН МАНАСТИР. На 1,5 км южно. Изсечен във високите отвесни скали със западно изложение на скалния масив Шанлък карана - на десния бряг на река Бели Лом. Състои се от 22 помещения - църква, 14 килии и 7 ниши - разположени на три нива. Размери: на църквата - шир. 3,60-4,40 м, дълб. 5,60 м, вис. 1,80-2,20 м, на килиите - шир. 1,40-6,40 м, дълб. 1,90-6,30 м, вис. 1,20-3,20 м, на нишите - шир. 0,90-2,10 м, дълб. 0,60-1,40 м, вис. 1,10-1,70 м. В църквата и в някои от килиите са изсечени легла за дървени греди. По стените на църквата и на една от килиите са издраскани знаци - пентаграми, ипсилони, двойни секири; рисунки-графити - рала, човешки фигури, елен, коне, конници, църква; 10 надписа - 8 на кирилица, 1 гръцки и 1 късен (XIX в.) на арменски. Всички надписи са врязани по стените на църквата: един от тях съобщава името на храма - "Св. Димитър". В две от килиите са открити фрагменти битова керамика от XIII-XIV век (част от които с украса в техника сграфито), два железни върха на стрели и фрагментирано желязно ножче.

Литература: 1. Шкорпил 1914, 129-130 - № 49 и № 50. 2. Маргос 1987, 116-121.

Г. Д.

СЕЧИЩЕ, община Нови пазар, Варненска област

977. СЕЛИЩА. По протежение на Сечищенското дере, което е десен приток на Долап дере, са регистрирани 3 селища. Първото е възникнало в близост до изворите на Далак чешма и Трескавата чешма, които поставят началото на Сечищенското дере. Има площ над 100 дка със следи от каменни градежи в западния сектор, където е възможно да се открие малко каменно укрепление. Другите две селища са възникнали на високи тераси по левия бряг на дерето в местностите Кояка и Кокарджа, западно от селото. Селищата са с гнездова планировка, а по площ са между 20 и 30 дка.[1]

Литература: 1. Балабанов 1989, 280.

П. П.

СИЛИСТРА, общински център, Русенска област

978. КРЕПОСТ. Средновековният град Дръстър, Доростол, Дръстер, Дристра, Тристрия, Триест. Разположен на дунавския бряг, Дръстър е сред най-значителните градове-крепости през цялото средновековие. Укрепената част заема равнинен терен от първите две незаливни дунавски тераси. Ранновизантийският Доростол, върху останките на който е разположен средновековният град, е бил опожарен при идването на славяните и прабългарите към края на VII в., както загатва едно съкровище в опожарената базилика, където най-късните монети са на Константин IV Погонат (668-685).[1] Откритите фрагменти раннославянска пенковска и пражка керамика в границите на ранновизантийския кастел и канабето загатват за проникване на славяни още в края на VI и през VII в. Средновековната крепост навярно е изградена към VIII - началото на IX в. и представлява всъщност възстановения ранновизантийски дунавски кастел. До момента са разкрити части от северната (дунавската) и южната крепостни стени, както и източната порта и западната ъглова кула.[2] Това дава възможност за определяне формата и площта на крепостта. Имала е полигонален план и е била подсилена с триъгълни и петоъгълни кули. Стената е дебела между 3,50 и 4,20 м. Лицата са от едри обработени квадри, поставени по система "биндер-лойфер" в правилни редове, споени с хоросан. Пълнежът е емплектон от ломени камъни и червен хоросан. По лицето на стената и върху архитектурни детайли във вътрешността са врязани ранносредновековни знаци, между които и фланкираният ипсилон.[3] Основата е от ломени камъни и малки обработени камъни, свързани с варов разтвор и е вкопана на около 3 м дълбочина. При северната стена е изградена върху пилоти.

При южната стена над петте реда квадров градеж суперструкцията продължава с тухли. Запазени са 18 реда, което дава основание да се мисли, че такава е зидарията до платформата.[4] Разкрита е една порта при източната стена, която наподобява напълно портите от IX-X в. в Плиска и Преслав.[5] До нея е проучена триъгълна кула с потерна, затваряна с катаракта. Разкрити са още 2 триъгълни кули по фронта на южната стена и 2 ъглови петоъгълни кули. Едната е при северната чупка, а другата при югозападната. Пред фронта на северната крепостна стена на дунавския бряг е разкрито средновековно пристанище. Дължината на укрепената територия е около 200 м, а ширината около 210 м. До северната крепостна стена, във вътрешността на крепостта, недалеч от северозападната ъглова кула е проучен ранносредновековен верижен комплекс от сгради, който е затварял павиран вътрешен двор. Изграден е към началото на X в., като предварително теренът е бил подравнен. Градежът наподобява преславската дворцова архитектура - добре оформени варовикови блокчета на хоросанова спойка, като фигурите са обмазани с червен хоросан.[6] На стотина метра източно от комплекса се намира баня, която е триделна по план с хипокауст, и също се датира към X в.[7] Между банята и верижния комплекс до северната крепостна стена е открита голяма трикорабна триапсидна базилика с притвор и синтрон. Открити са много мраморни архитектурни детайли, корнизи. По стените има следи от два слоя стенописи. Според предварителните наблюдения базиликата се датира към края на IX в. и след няколко преправки е използвана до XII-XIII в.[8] На запад от църквата се разполага комплекс от верижни сгради. Има предположения, че тук са резидирали най-висши представители на църковния клир между X-XIII в. - епископи, митрополити и дори българският патриарх през X в. Върху руините на базиликата през XIII-XIV в. възниква голям некропол.

Повечето представителни постройки в Дръстър са пострадали силно при печенежките нашествия в 1036 г., когато са регистрирани пожари. В някои сгради са проучени печенежки землянки с характерната керамика и накити. Въпреки пожара укрепената територия е обитавана активно до края на XI в. Най-многобройните находки също са от периода X-XI в. - накити, коланни украси, кръстове[9], оловни печати на български царе, византийски василевси, светски и духовни лица, епископи и митрополити от X-XI в.[10] Стотици са и византийските монети от края на X до края на XI в.

През втората половина на X и XI в. обитаемата територия на Дръстър надхвърля рамките на крепостта и заема площ около 150 дка.[11] Керамиката, монетите и разнообразните находки удостоверяват живот през този период върху развалините на античните терми, антични вили, ранновизантийска базилика и др. Вероятно през X-XI в. са възстановени стените на лагера на XI Клавдиев легион на 3 км южно от Дунав, с което той се превръща във втора цитадела на Дръстър.[12]

В края на XI в. - началото на XII в. градът е пострадал от ново нашествие и населението се съсредоточава главно в границите на дунавското укрепление. Към края на XII - началото на XIII в. укрепената територия е застроена наново, като са направени някои поправки по отбранителната система.[13] Вероятно тогава до южната крепостна стена е построена малка кръстокуполна църква със стегнат кръст и без притвор.[14] При разрушаването й в края на XIV-XV в. върху нейните руини възниква християнски некропол.

Силно горял хоризонт по цялата територия на крепостта, датиран с единични монети и няколно монетни съкровища, дава основание да се твърди, че Дръстър е пострадал силно при татарския поход през 1242 г.[15], при което част от населението го напуска. В XIV в. е регистрирано ново застрояване върху неравния терен, при което се променя значително планировката на града.[16] От това време датира откритата българска сграфито керамика и монети на търновските царе, византийски василевси, добруджанските деспоти и дръстърския феодален владетел Иванко Тертер.[17] При превземането му от турците Дръстър не е пострадал сериозно, но е бил опожарен и разрушен около средата на XV в., както може да се съди от следите на пожар, датиран с монети.

Дръстър може би е най-често и непрекъснато споменавания в средновековните наративни източници български град от VII до XV в. Според анонимната българска хроника от XI в. построяването (възстановяването) му се свързва със самия хан Аспарух.[18] Отбелязва се непрекъснато в епархийските списъци от IX до XI в., въпреки че е във владенията на българите.[19] В тази връзка предстои изясняването на сведение в актите на VII вселенски събор в Никея, според което на заседанията през 787 г. участвал и доростолският епископ Урсус.[20] През X в. Й. Генезий отбелязва, че Доростол се владее от българите.[21] Император Роман Лакапин в началото на X в. в писмо до цар Симеон твърди, че в Константинопол не могат да забравят, че някога Доростол принадлежал на ромеите.[22] В хрониката на Симеон Логотет от X в. се констатира, че цар Симеон се спасил в Дръстър през 897 г. при маджарското нашествие.[23] Градът е споменат и от Константин Багренородни около средата на X в., който отбелязва, че гр. Дристра се намира на Дунав и срещу него е разположена Печенегия[24]. Под формата Доростол градът е споменат няколкократно и в Менеалогия на Василий II по повод доростолските светци[25]. Неизвестен автор от X в. пък твърди, че Дръстър е издигнат от Константин Велики[26]. По същото време тази версия се поддържа и от Лъв Дякон, който споменава многократно Дръстър във връзка с византийско-руско-българския конфликт от 969-971 г.[27]. Според него градът е укрепен със стени и кули, а северната му стена се мие от Дунав. Нарича го голям и красив град и допълва, че след превземането му от Й. Цимисхи в 971 г. е наречен Теодорополис. В грамотата на Василий II от 1020 г. е отбелязано, че по времето на цар Петър Дръстър е патриаршеска резиденция, която през 1020 г. е трансформирана в епископия, но първа по ранг сред останалите в Охридската архиепископия[28]. В списъка на българските архиепископи от XII в. (Дюканжов списък) също се твърди, че първият български патриарх Дамян светителствал в Доростол, наричан Дристра[29]. Според епархийските списъци на Алексий Комнин от края на XI в. (веднъж под формата Доростол, а после Дристра) градът е въздигнат от епископия в митрополия[30]. Дръстър като митрополитски център през XII в. е коментиран и от Йоан Цеца[31]. Най-често Дръстър е споменаван в Алексиадата на Анна Комнина[32]. Според нея Доростол е най-блестящият сред градовете, разположени по Дунав, че има две крепости (цитадели) и външно укрепление, че в края на XI в. се владее от Татуш и Нестор. Анна Комнина дава сведения за неуспеха на Алексей Комнин срещу печенегите при Дръстър в 1087 г. По повод събитията от X-XI в. градът многократно е споменаван в хрониката на Скилица - Кедрин, където се отбелязва, че крепостта имала няколко врати[33]. За присъствието на Нестор в Дриста говори Михаил Аталиат[34], като голям град го характеризира Идриси през XII в.[35]

След известно прекъсване Дръстър е споменат от Мануил Фил по повод обсадата на Ивайло през 1278 г.[36] В Синодика на Борил пък са отбелязани имената на дръстърските митрополити от XIII в. - Кирил, Аверкий, Теодул, Йосиф, Дионисий и Калиник[37]. В житието на Теодосий Търновски е записано, че на събора срещу еретиците в 1360 г. в Търново е участвал и дръстърският митрополит Захарий[38]. Дръстър под формата Тристрия е споменат в две месемврийски хроники от края на XIV в., където се споменава и местният независим феодал Йоан Тертер[39]. По повод падането на града под османска власт Мехмед Нешри през XV в. пише, че преди превземането му от Али паша в 1388 г. Силистра е в границите на Шишмановото царство[40]. А според твърденията на Леунклавий от XVI в. цар Иван Шишман се произнесъл, че Силистра е най-красивият и голям град в царството му[41]. В няколко грамоти от началото на XV в. Мирчо Стари и сина му Михаил се титулуват като господари на Дръстър[42]. Според венециански документи от 1325 г. Силистра е превзета от обединена християнска армия начело с българския владетел Фружин[43], а според османския хронист Идрис Битлиси по същото време градът е опожарен[44]. Дръстър, под формата Триест, е споменат и от Валери дьо Саврен през 1445 г. като силна крепост[45]. В писмо до Матиаш Корвин от 1462 г. Влад Цепеш твърди, че опожарил Дръстър, при което избил много българи и турци[46]. Това сведение се повтаря и от византийския историк Дукас[47]. Като голям град Силистра е отбелязана в османски регистър от 1569 г. (633 християнски и 477 мюсюлмански фамилии)[48] и в немски документ от 1595 г.[49]

979. **НЕКРОПОЛ.** Край външното лице на южната крепостна стена на Дръстър. Разкрити са над 120 гроба на няколко хоризонта. Част от некропола продължава в южна посока под съвременни сгради. Гробовете са с трупополагане по християнския обред. Ямите са вкопани в културен пласт, поради което формата им не може да се определи точно. Най-ранните гробове са от XI в. и са разположени най-близо до крепостния зид. В някои се долавят варварски (печенежки?) обреди - опънати край тялото ръце. Основната част от гробовете са от XII-XIII в. Повечето са с беден инвентар, в единични случаи се откриват накити (пръстени, сребърни, медни и позлатени обеци), ножчета, мъниста, огърлици и др., предимно от XII-XIII в.[50] Отделни предмети и стратиграфията на некропола правят допустима и горна граница в началото на XIV в.

Литература: 1. Ангелова, Пенчев 1989, 38. 2. Ангелова 1988, 34. 3. Атанасов 1990, 206. 4. Ангелова 1973, 83, 1988, 36. 5. Ангелова 1973, 88. 6. Ангелова 1988, 36. 7. Ангелова 1987, 5-11. 8. Ангелова 1993; 1994. 9. Атанасов 1986, 74; 1987, 101; 1988, 78; 1991, 64; 1992, 70. 10. Йорданов 1983, 108; 1985, 98; 1988, 88. 11. Атанасов 1992, 18. 12. Пак там, 19; Манчева 1988, 213. 13. Ангелова 1988, 46. 14. Атанасов 1994. 15. Пенчев 1984, 28. 16. Ангелова 1988, 46-47. 17. Йорданов 1982, 119. 18. Иванов 1925, 282. 19. ГИБИ, 4, 151, 155, 157-158. 20. Aцner 1920, 1259. 21. ГИБИ, 4, 334. 22. ГИБИ, IV, 303. 23. Дуйчев 1940, 127. 24. ГИБИ, V, 216. 25. ГИБИ, VI, 53, 57-58, 60-61. 26. ГИБИ, V, 323. 27. ГИБИ, V, 265. 28. ГИБИ, VI, 45. 29. Иванов 1925, 564. 30. ГИБИ, VII, 104, 106. 31. ГИБИ, X, 108. 32. ГИБИ, VIII, 53 сл. 33. ГИБИ, VI, 244 сл. 34. ГИБИ, VI, 183. 35. Недков 1960, 79. 36. Лопарев 1891, 53. 37. Дуйчев 1944, 92. 38. Киселков 1926, 20. 39. Гюзелев 1972, 149-156. 40. Елезовић 1957, 38. 41. Кузев 1969, 145. 42. Hurmuzaki 1889, 322-324. 43. Kuzev 1978, 527. 44. Cronici 1966, 165. 45. Цветкова 1975. 46. Kuzev 1978, 530. 47. Grecu 1958, 430. 48. Цветкова 1972, 212. 49. Hurmuzali 1900, 231. 50. Ангелова 1993, 59-76.

Г. Д.

СИНИ ВИР, община Каолиново, Варненска област

980. **СЕЛИЩЕ.** На 2 км северозападно, при пътя за с. Черноглавци. От двете страни на дерето множество фрагменти от домашна керамика от VIII-X в. и глинена мазилка от жилища. Край брега на дерето петна от опалване на почвата, в района се откриват бучки желязна шлака.[1]

981. **СЕЛИЩЕ.** На близо 2 км в южна посока, източно от реката, срещу Башбунар. Върху склон с изложение на югозапад са пръснати ломени камъни от жилища и голямо количество битова керамика от VIII-X в.[2]

982. **НЕКРОПОЛ.** Върху неравен терен в източния край на селото. Голяма част от гробовете са унищожени от съвременни строежи. Погребения чрез трупоизгаряне в урни, в един случай в дървено ведро. Инвентар: ножове, прешлен за вретено, връх на копие, кремъчни огнива. Урните са изработени на грънчарско колело. Датира от VIII-IX в.[3]

983. **МАНАСТИР.** На близо 2 км в южна посока, в местността Башбунар, върху склон с изглед на изток, срещу селището от VIII-X в. Разкрита е църква с размери 16,40 x 14 м. Установени са три строителни периода: I - храм с издължена апсида и дълбок притвор; II - добавени портици от три страни; III - вместо портиците са добавени кули. В района на църквата са разчистени 17 гроба на мъже[4] - 2 в притвора и 15 в страничните портици. Находки: керемиди със знаци, печат на княз Борис I-Михаил.[5]

Литература: 1. Обхождане на П. Петрова. 2. Обхождане на П. Петрова. 3. Въжарова 1976, 77. 4. Антропологически анализ на Сл. Чолаков (Институт по морфология и клетъчна биология - БАН). 5. Петрова 1988, 190.

П. П.

СИНЯ ВОДА, община Лозница, Русенска област

984. **СЕЛИЩЕ.** Намира се на 1 км североизточно от центъра в м. Юк талъ (Меше алтъ). Разположено е върху ниска тераса с южно-югозападно изложение на левия бряг на малка река, ляв приток на Бели Лом. По повърхността на площ от около 8 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище лежи върху останките на значително по-голямо по площ селище от римската епоха.

Г. Д.

СИРАКОВО, община Генерал Тошево, Варненска област

985. **СЕЛИЩЕ.** На 0,6 км южно, в м. Кайряка, на югозападния склод над дола. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

СИТОВО, община Силистра, Русенска област

986. **СЕЛИЩЕ.** На 0,5 км североизточно от м. Тюркмахале. На повъхността се открива керамика от VIII-X в. Попада в границите на антично поселение.

Г. А.

СКАЛА, община Дулово, Русенска област

987. **КРЕПОСТ.** На 2 км източно, върху скален нос, на десния бряг на Канагьол (Дристра), наречен Хисар канара[1]. Има форма на неправилен четириъгълник с площ около 22 дка. Първоначално крепостният зид е бил от едри, грубо обработени камъни на кална спойка, а след разрушаването и опожаряването му е възстановен по същото трасе от средни ломени камъни на слаба хоросанова спойка. По източната стена има три кули, по западната две, а по северната пет. Входът е бил от запад, по средата между двете кули. Най-лесен е бил достъпът от север и тук крепостта е подсилена с ров. При разкопки са проучени части от зида и две кули, които представляват малки плътни бастиони[2]. В крепостта са разкопани две едноапсидни еднокорабни църкви, които са били богато украсени с мрамор и преславска рисувана керамика и над 30 землянки от два периода на живот. По-ранните са с пещи и в тях се открива керамика от началото на X в., а по-късните с каменни печки и са обитавани предимно в края на X и началото на XI в. Открити са и няколко наземни жилища от началото на XI в. Множество са находките - църковни кръстове, сечива, оръжия, енколпиони, иконки[3], накити, коланни украси, печенежки амулети, стотици византийски фолиси кл. A1, A2 и B, ядра за моливдовули и два моливдовула от началото на XI в. Крепостта е била изградена към началото на X в. и разрушена към последната четвърт на X в. След това е възстановена наново и тук е бил настанен византийски гарнизон. Второто разрушаване и опожаряване е резултат вероятно на печенежкото нашествие през 1036 г. След временно лагеруване на печенеги, тя е окончателно напусната към средата на XI в.

988. **СКАЛЕН СКИТ.** Разположен в скалния венец в подножието на крепостта. Включва 4 малки и една по-голяма килия, която има кръгла форма с диаметър около 4 м и е много старателно изсечена. На около 2 км северно от скита, върху десния бряг на Канагьол, има и полуразрушена скална крипта, в която частично са запазени 2 гробни камери. Под криптата и в килиите са врязани множество рисунки (кораб, конници) и знаци (предимно кръстове) - графити. Скитът се датира X - началото на XI в.[4]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 506. 2. Йотов, Атанасов 1990, 117. 3. Атанасов, $1991^{б}$, 27. 4. Атанасов 1990, 201; 1993, 91.

Г. А.

СЛАВЕЙКОВО, община Провадия, Варненска област

989. **КРЕПОСТ**, днес Кючук Хисар. На 2 км западно, в северния край на естествено укрепена височина. Крепостта е достъпна от юг, където седло-

вината е преградена с две крепостни стени на разстояние 300 крачки една от друга. Южната стена е дълга 110 крачки. Личат основите на две кули, защитавали портата. Пред северната стена е прокопан ров, широк 5,5 м и дълбок 2,5 м. Южно от него още един по-плитък ров. Между тях в скалата е изкопана щерна (?) с диаметър 2-3 м[1]. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и XII-XIV в. От крепостта произхождат сребърни и бронзови пръстени, ремъчни апликации, меч, върхове от стрели и земеделски сечива[2].

Крепостта е изградена през V-VI в., вероятно възобновена през XII-XIII в. Защитавала е пътя по долината на р. Главница към Преслав.

Литература: 1. Шкорпил 1905, 418-419. 2. АМ - Варна, инв. № 1811, 1812, 1933-1938, 2123, 2126, 3188, 3540, 3541.

В. П.

СЛАВЯНОВО, община Попово, Русенска област

990. **ЦЪРКВА**. На 500 м североизточно от селото до рекичка. Върху терена добре се очертават основите на сграда, ориентирана изток-запад, най-вероятно от църква. Градежът на зидовете е от ломен камък.[1] Вероятна дата XII-XIV в.

Литература: 1. Обхождания на Г. Витанов през 1976 г.

А. К.

СМИЛЕЦ, община Силистра, Русенска област

991. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км югозападно от м. Дюдюклук. При селскостопанска обработка са открити накити и керамика от VIII-X в. Попада в границите на антично поселение от IV-VI в.

Г. А.

СНЕЖИНА, община Провадия, Варненска област

992. **КРЕПОСТ**. На 3,2 км западно, в местността Хамбарлъка. Разположена върху издължен скален издатък между Костенска и Крива река. На места отвесните скали достигат височина от няколко десетки метра. Крепостта е достъпна от запад. Три крепостни стени преграждат отсечките между двата края на скалния венец. Външната укрепителна линия е съставена от две стени с дължина около 270 крачки, на разстояние 10 м една от друга. Пред външната - ров. Затваря площ около 200 дка. На 540 крачки източно е втората крепостна стена с дължина около 140 крачки и ров от запад. Почти в средата ѝ - порта, фланкирана с две квадратни кули. На 340 крачки източно - трета стена, дълга 130 крачки и ров от запад. В северната част - порта с квадратна кула. В югоизточната част на скалния венец е изсечен проход, широк 2,6, дълбок 4 и дълъг 20 м. От него към долината на Крива река се спуска път. Между втората и третата стена и около източния вход, в скалите са издълбани щерни или зърнохранилища, дълбоки около 2,5 м с диаметър 1,7 м.[1] На повърхността са пръснати камъни от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от V-VI и XII-XIV в. От крепостта произхождат сребърен пръстен и ремъчни украси[2].

Крепостта е възникнала през V-VI в. и вероятно е възобновена през XII-XIV в. Защитавала е пътя по р. Главница към Преслав.

993. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км западно, в местността Кръстевец. Разположено върху ниска тераса по двата бряга на Крива река, в подножието на крепостта. Площ около 50 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и XIII-XIV в.[3]

994. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 2,8 км западно, в местността Папаз еви. Две помещения, изсечени в скалите по десния бряг на малък дол, приток на р. Главнциа, с размери 4 на 2,3 м и 3,1 на 2,1 м. Ориентирани на изток. В източната стена на второто изсечена ниша. Други ниши има на западната и северната стени.[4]

Литература: 1. Шкорпил. 1905, 402-403, табл. LXXXV, 1, рис. 52. 2. АМ - Варна, инв. № IV 2925-2928. 3. Шкорпил 1905, табл. LXXXV, 1. 4. Шкорпил. 1905, 404, табл. LXXXV, 4.

В. П.

СМИРНЕНСКИ, община Вятово, Русенска област

995. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км южно, в м. Карапелит. Обхваща площ от около 50-60 дка. По повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове, характерни за периода на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов, 1984, 64.

Д. С.

СМЯДОВО, общински център, Варненска област

996. **КРЕПОСТ**. На 4 км южно, в западния сектор на продълговата висока тераса в м. Пчелина. План с форма на елипса, максимални размери 150 х 70 м. Крепостната стена следва конфигурацията на терасата. Дебелина на зида 1,30 м. Два строителни периода: I - ломен камък с червен хоросан; II - ломен камък с бял хоросан. На източната страна останки от кула и вход. По дължина крепостта е разделена на две части от зид. В района фрагментирана строителна керамика, битова керамика от IV-VI в. и от XII-XIV в.[1]

997. **СЕЛИЩЕ**. На около 2 км югозападно, край малка река. Керамика се открива предимно по десния бряг на реката, датира от IX-X в.[2]

998. **НЕКРОПОЛ**. Между средновековното селище и съвременния град. Гробовете са чрез трупополагане по християнски обред. Два вида погребални камери: с трапецовидна форма, облицовка и покритие от каменни плочи; правоъгълни камери, вкопани в здравия терен, без облицовка. Незначителни по количество находки свързват некропола със селището и го отнасят към периода на покръстването и следващите десетилетия - края на IX и X в.[3]

999. **ЦЪРКВА**. Намира се в района на некропола. Трикорабна едноапсидна базилика с издължена апсида. Останки от настилка в средния кораб - силно фрагментирани каменни плочи. Датира се в IX-X в.[4]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова, 1975, 58. 2. Антонова-Петрова, 1983, 9. 3. Пак там. 1-9. 4. Пак там, 8.

П. П.

СПАСОВО, община Генерал Тошево, Варненска област

1000. **СЕЛИЩЕ (КРЕПОСТ?)**. На територията на селото, върху селище от римската епоха. Освен отделни фрагменти керамика от VIII-X в. са открити една медна монета на Лъв VI (886-912) и един анонимен фолис - клас Д (1042-1055).[1]

Литература: 1. Монетите са в Исторически музей - Добрич, № I 1166, 283.

В. Й.

СРЕБЪРНА, община Силистра, Русенска област

1001. **СЕЛИЩЕ**. На 0,8 км източно от м. Опашката, на брега на езерото. По повърхността раннославянска и ранносредновековна керамика от VII-X в. Попада в границите на тракийско и антично поселение.[1]

Литература: 1. Възарова 1965, 18.

Г. А

СРЕДИНА, община Генерал Тошево, Варненска област

1002. **СЕЛИЩЕ**. На 0,5 км югозападно. Площ около 10 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху останки на селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

СРЕДИЩЕ, община Кайнарджа, Русенска област

1003. **КРЕПОСТ**. На 0,5 км южно върху езикообразно възвишение, образувано от съединяването на две сухоречия. Крепостта има трапецовидна форма с площ около 40 дка. Край източния скалист бряг няма стена. Най-добре е подсигурена северната стена, където е и достъпът до крепостта. Лицата са изградени от големи обработени камъни на кална спойка, а пълнежът е от дребни ломени камъни и глина. Зидът е дебел около 2,5 м, като от вътрешната стена е подсилен с насип от жълта глина. Пред северната стена е прокопан ров.[1] Във вътрешността множество керамични фрагменти от IX-XI в. с излъскани и врязани линии, с глеч и части от съдове на бързо колело. Открити са още рамо от църковен кръст[2], накити, коланни украси[3], медальони, енколпиони, оръжия, находка от селскостопански сечива[4], анонимни византийски фолиси и моливдовул на византийски пълководец от XI в., чийто текст е силно повреден. Крепостта е възникнала през IX в. В края на X - началото на XI в. тук е бил настанен византийски гарнизон. Разрушена е окончателно в средата на XI в. В границите ѝ се намира тракийско поселение.

Литература: 1. Рашев 1982^{а}, 133-134. 2. Атанасов 1991^{б}, 37. 3. Атанасов 1985, 129-133. 4. Атанасов 1986^{б}, 24-28.

Г. А.

СРЕДНО СЕЛО, община Ветрино, Варненска област

1004. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км западно, в местността Бабука. Разположено върху равно плато, в източната част на височината. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от II-VI и VIII-IX в. Селището е разположено върху голяма антична крепост[1]. От района на селището произхождат бронзово кръстче, ремъчни апликации и земеделски сечива[2].

Литература: 1. Теренни обхождания на ВАМ. 2. АМ - Варна, инв. № IV 2107-2115, 2124, 2368-2370, 3399.

В. П.

СРЕДНЯ, община Шумен, Варненска област

1005. **СКАЛНА ЦЪРКВА.** В северните склонове на Шуменското плато - Ортакьойската скала, вдясно от междуселищния път Средня-Лозево, на 3 км източно от Средня. Състои се от наос и притвор. Размери на наоса: 3,72 x 3,48 x 4,02 м. Апсидата е в средата на източната страна, от двете й страни се разполагат пастофории. Следи от иконостас пред олтара. При северната стена - пейка. Наосът е отделен чрез по-високото подово ниво. Източно от църквата в естествено скално образувани е оформено помещение[1]. Дата XII-XIV в.[2]

Литература: 1. Маслев, 1963, 100-101. 2. Дремсизова, Антонова 1975, 58.

П. П.

СРЕДНОСЕЛЦИ, община Исперих, Русенска област

1006. **СЕЛИЩЕ.** На 1,5 км югоизточно, в м. Юртлука. Разположено е върху ниска тераса с югоизточно изложение на левия скат на малко дере, в което има извор, каптиран в чешма. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище лежи върху останките на поселение от римската епоха. Границите не са установени.

Г. Д.

СТАН, община Нови пазар, Варненска област

1007. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ.** Заема широка равна тераса на левия бряг на Крива река. Не е завършено, построена е само източната и северната му страна. Ров и вал в начупена линия ограждат около 7000 дка. Северната линия е насочена към северния окоп на Плисковското укрепление, североизточната - към подножието на платото Стана. Регистрирани са следи от обширни ранносредновековни селища в района.[1]

1008. **КРЕПОСТ.** На 4 км северно върху рид на платото Стана. От три страни опира в стръмни склонове, от север е изкопан изкуствен ров. Има неправилна форма с площ 40 дка. К. Шкорпил описва 4 кули и вход от запад. Във вътрешността са регистрирани руини на сгради. Открива се строителна и битова керамика, битови предмети, оръжия, накити. Датирана е в V-XI в.[2]

1009. **СЕЛИЩЕ.** На 2 км северно в подножието на платото върху левия бряг на дерето. Голямо количество керамика от глинени съдове - сиви и с врязана украса, незначително количество животински кости и битови предмети. Липсват следи от жилища. Разкопани са 4 пещи по брега на дерето, разположени с отворите си към реката. Датирано е в VIII-X в.[3]

1010. **СЕЛИЩЕ.** На 3,5 км северно, върху рушевините на античните крепости Стана кале и Малкото кале. Разкрити са вкопани жилищни ями с 8 керамични съда в тях. В района се откриват анонимни византийски монети от X-XI в., коланни апликации, кръстове и др. Има данни за опожарявания и разрушения през XI в. Датира се в IX-XI в. и XII-XIV в.[4]

1011. **СЕЛИЩА.** Три селища в южните склонове на платото Стана при изворите на леви притоци на Провадийска река. Разположени са в близост или върху по-ранни селища. Намират се на подходи към възвишенията. Едното от тях попада в очертанията на земленото укрепление. На повърхността е открита ранносредновековна керамика.[5]

1012. **НЕКРОПОЛ.** Над селището от VIII-X в. (тук обект № 1009). Една от гробните ями е разрушила пещ. Практикуван е езически обред чрез трупополагане в обикновени гробни ями, сравнително плитки. Гробовете имат две основни ориентации: север-юг и изток-запад. Гробен инвентар: кана от сива глина, нож. На повърхността няма следи от маркировка. Датира се в XI-XII в.[6]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 101. 2. Дремсизова, Антонова 1975, 59. 3. Петрова 1994, 121-122. 4. Балабанов 1989, 281. 5. Пак там, 283. 6. Петрова 1994, 121-122.

П. П.

СТАРО СЕЛО, община Тутракан, Русенска област

1013. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ.** На 4 км северно от селото върху равнинен терен се намира землено укрепление, което се явява лагер № 4 на земления вал Тутракан-Бръшлян[1]. Той обаче не е долепен до вала, а е самостоятелно правоъгълно укрепление с площ около 40 дка и размери: 230 x 200 x 190 x 190 м. Издигнато е през VIII в.

1013а. **СЕЛИЩЕ.** На 3 км северно в. м. Юрта. При строителство на напоителен канал са прорязани землянки с огнища и печки и множество керамични фрагменти с врязана и излъскана украса от VIII-X в.[2]

Литература: 1. Рашев 1982^{a}, 73. 2. Ангелов 1952, 273-275.

Г. Л

СТЕВРЕК, община Антоново, Русенска област

1014. **ЦЪРКВА.** На около 3 км югоизточно, на левия бряг на Манушевското дере. На терена личат останките на сграда с размери 20 на 8 м, вероятно църква от XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1978 и 1986 г.

А. К.

СТЕФАНОВО, община Добрич, Варненска област

1015. **СЕЛИЩЕ.** На 1,1 км югоизточно, до пътя за курортния комплекс "Албена". Площ около 15 дка. На повърхността се откриват фрагменти от керамика от IX-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

СТОЖЕР, община Добрич, Варненска област

1016. **СЕЛИЩЕ.** На територията на селото. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. По сведение на местни жители.

В. Й.

СТОЯН МИХАЙЛОВСКИ, община Нови пазар, Варненска област

1017. **СЕЛИЩЕ.** На 1,5 км югозападно, върху незаливна тераса по левия бряг на Крива река в местността Първомайска чешма. Отстои само на 2,5 км източно от североизточния ъгъл на земленото укрепление на Плиска. Културният пласт е унищожен при строителни работи. Открити са 4 печки. Керамиката от тях е груба, работена на ръка или на примитивно грънчарско колело. Глината е примесена с едри кварцови частици. Въз основа на керамиката селището е датирано в VII-VIII в.[1]

1018. **СЕЛИЩЕ.** На 3 км южно, на левия бряг на реката върху тераса, която граничи от север с дере, идващо от Стоян Михайловски, а на запад с руслото на Крива река. Няма следи от каменни градежи. По повърхността са разнесени фрагменти от керамика с врязана украса, с излъскани ивици и с глазирана повърхност от VIII-X в. Селището заема площ около 30 дка.[2]

Литература: 1. Василев 1985, 180-181. 2. Балабанов 1989, 282.

П. П.

СТРАЖА, община Търговище, Русенска област

1019. **СЕЛИЩЕ.** На 2 км източно, в местността Падиша, на левия бряг на река Умник дере. По терена се намират фрагменти от керамика, характерна за IX-X в.[1]

Литература: 1. Обхождане на Г. Гинев и А. Конаклиев през 1982 г.

А. К.

СТУДЕНЕЦ, община Лозница, Русенска област

1020. **СЕЛИЩЕ.** Намира се на 1,85 км северозападно от центъра, в местността Ал атлъ (Абдал). Разположено е върху ниска тераса с югозападно изложение на левия бряг на малката река - ляв приток на Бели Лом. По повърхността на площ от около 10 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Селището е разположено върху останките на много по-обширно по площ праисторическо поселение от епохата на енеолита. По данни на местни жители в миналото в същата местност, до горичката Осман Корусу, били открити при оран урни с пепел - възможно е да са от езическия некропол на това селище.

1021. **СЕЛИЩЕ.** Намира се на 0,8 км югоизточно от центъра, в местността Бунарджика. Разположено е върху средновисока тераса с югозападно - южно изложение на левия бряг на малката селска река - ляв приток на Бели Лом. По повърхността на площ от около 35 дка се открива значително количество фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на много по-малки по площ поселения от бронзовата и от късноримската епохи.

Г. Д.

СТЪРМЕН, община Бяла, Русенска област

1022. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ.** На 2,5 км северно, на десния бряг на р. Янтра. Обхваща четириъгълно пространство с обща площ 58 дка. Било е оградено с нисък вал. В ъглите са се издигали бастиони, а на четирите страни е имало входове. В резултат на археологически проучвания са разкрити останки от четириъгълни или кръгли по форма жилища. Едни от тях са били полувкопани, а други - наземни. Открити са още пещи, огнища, различни битови предмети. Установени са няколко културни пласта. Най-ранният е от желязната епоха, вторият от късната античност, третият от периода на Първото българско царство. Открити са също така и фрагменти от керамични съдове, характерни за ранния енеолит.[1]

1023. **НЕКРОПОЛ**. На 2,5 км северно и на 300 м южно от градището. Разкопани са били седем гроба. Погребенията са били извършени чрез трупополагане направо в ями. Мъртвите са били погребани според християнския погребален обред. В един от гробовете е намерена обеца с форма на халка.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 64; Стърмен 1982; Styrmen 1980. 2. Дремсизова, Иванов 1983, 64.

Д. С.

СУВОРОВО, общински център, Варненска област

1024. **КРЕПОСТ**, днес Капу куле, Хисарлъка. На 1,8 км североизточно, в западния край на издължен рид в подножието на височината Кара даа. Стръмните западни и северни склонове достигат височина от над 50 м. Западната и северна стена с дължина около 160 м следват очертанията на рида, а източната с дължина около 250 м преграждa изцяло края на рида и затваря площ около 130 дка. В северната и южна част на източната стена е имало порти. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. По повърхността са пръснати камъни от разрушени масиви постройки и фрагменти от глинени съдове от II-VI, VIII-XIV в.[1] От крепостта произхождат кръст-енколпион, малки бронзови кръстчета, ремъчни накити, стрели[2] и олтарен кръст от XI в.[3]

Крепостта е изградена през II-III в. и възобновена вероятно през X-XI в. Преди това в района вероятно е съществувало неголямо раннобългарско селище. Защитавала е пътя по долината на река Девненска за Добруджа.

1025. **СЕЛИЩЕ**. На 1,8 км северно в местността Корията. Разположено върху ниска тераса с наклон на юг, по левия бряг на дерето, спускащо се от север към града. Площ около 5 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в.

1026. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км североизточно, в местността Кюхлюка. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на югоизток, в подножието на височината Кошу баир. Площ около 90 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и VIII-X в.[4]

1027. **СЕЛИЩЕ**. На 5 км северно в местността Сърта. Разположено върху ниска тераса с наклон на североизток, на левия бряг на малко дере, над Гюлева чешма. Площ около 50 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и VIII-X в. По цялата повърхност са разхвърляни късноантични тухли и керемиди, а в южната част на селището личат основите на масивна правоъгълна постройка.[5]

1028. **СЕЛИЩЕ**. На 6 км северно, в местността Конака. Разположено върху висока тераса с наклон на запад, около началото на дълбок дол, над чешмата Беш бунар. Площ около 50 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от II-VI и VIII-X в.[6]

1029. **СЕЛИЩЕ**. На 5,2 км северозападно, в местността Орман бунар. Разположено върху висока равна тераса, в западния край на висок език, до жп линията за Добрич. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и VIII-X в.[7]

1030. **СЕЛИЩЕ**. На 3,3 км северозападно, в местността Мусуджука. Разположено върху ниска тераса с лек наклон на юг. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от II-III, VIII-X и XII-XIV в.[8]

1031. **СЕЛИЩЕ**. На 2,9 км югоизточно, в местността Хирджата. Разположено върху ниска тераса, на левия бряг на Криво дере. Площ около 30 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от V-VI и VIII-X в.[9]

Литература: 1. Тонев, Стоянов 1973, 9-10. Теренно обхождане на Ив. Иванов, М. Лазаров и Ст. Янчев през 1993 г. 2. АМ - Варна, инв. № IV 1826-1833, 1835-1838, 1845-1849, 1862, 1863, 1870-1892, 1900-1901. 3. Атанасов 1991, 91, обр. 511. Теренни обхождания на Ив. Иванов, М. Лазаров и Ст. Янчев през 1993 г.

В. П.

СУХОДОЛ, община Силистра, Русенска област

1032. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км югозападно, в местността Чакмаклъка. Върху склон, засаден с лозя, множество фрагменти от VIII-X в. Попада в границите на тракийско и антично селище.

Г. А.

СЪРНЕЦ, община Тервел, Варненска област

1033. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км запад-северозападно, в местността Люляка и Бахчилъка. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1993 г.

В. Й.

СЯНОВО, община Тутракан, Русенска област

1034. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югозападно, в местността Паскалъка. По склона над естествени каптирани извори има фрагментирана керамика от VIII-X в. с излъскана и врязана украса. Намерен е и един малък кръст-енколпион от X в.

Г. А.

ТАБАЧКА, община Иваново, Русенска област

1035. **НЕКРОПОЛ**. На 1 км северно от гара Табачка при изкопи за строеж на помпена станция са разрушени много гробове. В резултат на спасителни археологически разкопки са разкопани 113 гроба. Погребването в тях е ставало по способа на трупополагането. В повечето случаи покойникът е бил полаган направо в гробната яма. Само в три гроба са костатирани следи от дървени ковчези. Мъртвите са погребвани според изискванията на християнския погребален обред. В некропола са установени и белези на по-стари езически вярвания и обичаи. Инвентарът от гробовете се състои от лични вещи и предмети, свързани с религиозните вярвания на мъртвите преди смъртта им и на техните близки, които са ги погребали. Според обреда и инвентара некрополът се датира от втората половина на IX в.[1]

1036. **СКАЛНА ЦЪРКВА**. Непосредствено североизточно, преди моста. Изсечена е на около 20 м от основата на скалния масив, на левия бряг на р. Черни Лом. Известна е под името Църквата. До нея се достига посредством стъпала, изсечени в скалата. Помещението има неправилна форма с размери приблизително 6 х 4 м и средна височина 2,20 м. На източната страна е издълбана апсида, а до нея - полукръгла ниша. До южната страна е оформена пейка. В пода са издълбани четири гробни камери. До северната страна на църквата е издълбано малко продълговато помещение.[2]

1037. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 1 км северно, на левия бряг на р. Черни Лом. Известни са под името Басарбовските пещери. Килията има неправилна четириъгълна форма и размери 8 м х 3,4 м и височина до 2,30 м. В югоизточния й ъгъл е запазена част от пейка. Южно от тази килия има естествена пещера, която е отчасти обработена. Отворът й е 3 м, а дълбочината - 6 м. Под първата килия е разположена още една килия. Размерите й са 3,30 м х 2,60 м и височина 1,50 м.[3]

1038. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На 5 км източно, на левия бряг на р. Черни Лом, т. нар. Водна пещера. Представлява естествена полукръгла пещера. На няколко места по стените има надписи, букви и знаци, които сега мъчно могат да се разчетат, тъй като повечето от тях са изчукани. Навремето ясно са личали гръцки и латински надписи. В римската епоха пещерата вероятно е служела за светилище, а през средновековието - за убежище на отшелници.[4]

1039. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На около 4 км източно, на левия бряг на р. Черни Лом. Известна е под името Тъмната пещера. Представлява естествена тунелообразна пещера, широка при входа 3,80 м и висока 2,50 м. Навътре постепенно се снишава. До входа е запазен жлеб, който е поддържал дървена греда.[5]

Литература: 1. Станчев 1984, 33-42. 2. Дремсизова 1983, 66. 3. Пак там. 4. Пак там. 5. Пак там.

Д. С.

ТЕРВЕЛ, общински център, Варненска област

1040. **СЕЛИЩЕ**. На 2,8 км югоизточно от града и западно от шосето Тервел-Добрич. Площ около 10 дка. На повърхността керамика от VIII-X в. Селището е разположено върху останки на селище от късножелязната епоха.

1041. **СЕЛИЩЕ**. На 3,4 км запад-северозападно от града и западно от местността Мералък. Площ около 20 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в.

1042. **СЕЛИЩЕ**. На 3,7 км запад-северозападно. Площ около 15 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Тук е намерена монета на Никифор I (802-811).[1]

1043. **НЕКРОПОЛ**. В центъра на града, при изкоп за битов комбинат, е намерена глинена стомна. Стените й са покрити с червена ангоба. Под шийката, преди изпичането е врязан знак - ипсилон с две хасти. Вероятно стомната е от некропол, датиращ от VIII-IX в.[2]

Литература: 1. Селищата са локализирани по сведения на уредника на градския музей в Тервел. 2. Йотов, Ботов 1991^{a}, 21, табл. $V_{3,4}$.

В. Й.

ТОДОР ИКОНОМОВО, община Каолиново, Варненска област

1044. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км западно, в местността Пунарджик, в долината по десния бряг на р. Канагьол. На повърхността фрагментирана керамика от VIII-X в.[1]

1045. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км северозападно, върху тераса на левия бряг на Канагьол. Руини на постройки, фрагменти от съдове с врязана украса и излъскани ивици от VIII-X в.[2]

1046. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км северно, на левия бряг на р. Канагьол, в местността Якакору. Незначително количество дребни фрагменти от битова керамика от VIII-X в.[3]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 60. 2. Пак там. 3. Пак там.

П. П.

ТОПОЛА, община Каварна, Варненска област

1047. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км северно, в местността Ковanлъка. Площ около 300 дка. Открити са полувкопани еднодслни и двуделни жилища, чиито стени са облицовани с еднoредова каменна суха зидария. По периферията на селището е бил разположен грънчарски център, открити са пещи за изпичане на съдове от сивочерна глина. Според открития керамичен материал се датира в VIII-X в.[1]

1048. **СЕЛИЩЕ**. На 450 м югоизточно. Заема площ 150 x 200 м. Разположено е върху останките на ранновизантийска крепост Афродазион (?). Според керамиката датира от IX-X в.

1049. **НЕКРОПОЛ**. До селището в местността Kованлъка. Погребалният обред е трупополагане и трупоизгаряне. Проучени са над 300 гроба. Датира от VIII-IX в.[2]

Литература: 1. Бобчева 1976, 122-130; 1976, 176-180; 1980, 126-130. 2. Разкопки на Л. Бобчева и Ст. Ангелова.

М. Д.

ТОПЧИИ, община Вятово, Русенска област

1050. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км североизточно, в местността Калето. Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на левия бряг на Топчийска река, в подножието на късноантична крепост. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Тук са намирани бронзови коланни токи и апликации, пръстени, обеци, нагръдни кръстове - единични и енколпиони. Оттук произхождат две бронзови монети - анонимни фолиси клас A2 (976-1030/35) и византийски оловен печат от X-XI век. Границите на селището не са установени. В околностите на селището е намерена бронзова монета - фолис на Лъв VI (886-912).

Г. Д.

ТРОЙЦА, община Велики Преслав, Варненска област

1051. **ЦЪРКВА**. На около 1,5 км южно, в местността Мералъка. Разкопана през 30-те години на XX в. В насипа намерени корнизи с дентикули. Датира от X в.[1]

1052. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. Над Троицкия проход има две стъпаловидно разположени скалисти тераси. По-ниската, известна като Мамил таш кале, вертикалната скала над него е Мамил Таш (Момина скала). Значителен брой от нейните пещери са превърнати в килии. В стените им са изсечени ниши, пейка, прозорец, вдлъбнатини за стълбове. По мнение на Ст. Маслев една от пещерите е превърната в манастирска църква с престол, апсида с пастофории от двете й страни и гробница.[2] Помещение в подножеието на южната страна той определя като параклис на Св. Дух.[3] За К. Шкорпил църквата се намира върху терасата на Мамил Таш, градена от дялани блокове с хоросан. Находки: плочи със старобългарски надписи. Върху горната повърхност на съседен блок изсечено корито и улеи. Гнезда за греди подсказват навес над коритото. Комплексът включва кладенец.[4]

1053. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На западния склон на Мамил баир. Съставен е от две отделни камери. Първата е църква с квадратна форма и размери 4,4 x 4,4 м, ос на 75 градуса, вход на север. Леко издължена апсида, северно на нея - ниша. В апсидата изсечено гнездо за олтарния камък. На източната стена са врязани жлебове за иконостас. Църквата имала втори етаж, към който отвеждала дървена стълба, устроена при западната страница на входа. В южната стена е вдълбана гробна камера. Второто отделение е с размери 8 x 2,80 м, ос на юг. Има две части. Върху скалата са врязани графити - кръстове и знаци.[5]

1054. **НАДПИС**. Намерен в местността Боаза, до подножието на скалния манастир. Изсечен е върху варовикови плочи. Типичен среднобългарски паметник, дело на двама майстори резачи. Стилът е близо до архаичния и се свързва с характерните за Североизточна България надписи. В него се споменава ктиторът на храм на Св. Никола и св. Андрея, който бил митрополит на гр. Преслав по времето на цар Константин Асен (1257-1277)[6].

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 60. 2. Маслев 1963, 97-98. 3. Пак там. 4. Шкорпил 1905, 432. 5. Пак там, 433. 6. Попконстантинов 1980, 56-54.

ТРЪБАЧ, община Лозница, Русенска област

1055. **СЕЛИЩЕ**. Намира се на 0,85 км югоизточно от центъра, в местността Караилийски път. Разположено е върху средновисока тераса с източно изложение на десния бряг на малката селска река (в дола под селището сега има микроязовир). По повърхността на площ от около 50 дка има разпръсната в значително количество фрагментирана битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище лежи върху останките на по-малко по площ поселение от римската епоха.

Г. Д.

ТРЪНИЦА, община Нови пазар, Варненска област

1056. **СЕЛИЩЕ**. В източния край на селото, върху ниска незаливна тераса с южно изложение по левия бряг на Толум дере, в местността Домуз дере. Заема площ около 40 дка (100 x 400 м). По повърхността са пръснати фрагменти от двата основни вида ранносредновековна керамика. В източния сектор се откриват фрагменти от късноантични съдове.

1057. **СЕЛИЩЕ**. Югозападно, по левия скат на дерето в местността Саите (Кошарите), върху висока тераса с южно изложение, ограничена от два оврага. Заема площ около 60 дка и има гнездовидна планировка. В западния край на терасата на 200 м от естествена могила се намира тракийско селище. Върху могилата са регистрирани следи от некропол с неизвестна хронология. Керамиката от района на средновековното селище е от IX-X в.

1058. **СЕЛИЩЕ**. На 500 м югозападно от селище № 1057 по поречието на Толум дере. Част от селището попада върху ниска тераса по десния бряг в местността Гюнгермес. Представлява малко продълговато каменно съоръжение (може би укрепление) с размери 40 x 120 м. В района личат останки от разрушени зидове. Изобилства керамика от VIII-X в.[1]

Литература: 1. Балабанов 1989, 277.

П. П.

ТРЪСТЕНИК, община Иваново, Русенска област

1059. **СЕЛИЩЕ**. На 3 км северозападно, върху лек склон, в местността Черновода. По терена, голяма част превърнат сега в лозя, фрагменти от керамични съдове, характерни за предримската епоха, римското владичество и периода на Първото българско царство. В подножието на склона, до рибарника, има чешма. Край нея са открити фрагменти от славянски гърнета, правени на ръка. Начинът на изработка и орнаментиката показват, че съдовете са от времето в края на VII и началото на VIII в.[1]

1060. **НЕКРОПОЛ**. На 3 км северозападно, в местността Черновода. През 1983 г. е проучен некрополът. Разкрити са 70 гроба. В 66 гроба погребението е извършено според християнския обред, а само в 4 е установен езически начин на погребване. Един от гробовете е символичен. Предметите, открити в гробовете, са: накити, части от облеклото, керамични съдове, ножове, прешлен за вретено, астрагалуси. Според погребалния инвентар и обред времето на използване на некропола се определя към края на IX век.[2]

Литература: 1. Станчев 1984, 122. 2. Дремсизова, Иванов 1983, 64 и по данни на автора.

Д. С.

ТУТРАКАН, общински център, Русенска област

1061. **КРЕПОСТ**. Предполага се, че северната укрепена част на античния кастел Трансмариска и по-специално стените край Дунав и по ул. "Ив. Вазов" са възстановени през X в.[1] Днес са запазени на височина 2-3 м. Тук при спасителни разкопки е открита ранносредновековна керамика от VIII-X в., оръжия, амфори от X-XI в., ранносредновековни коланни украси и накити, стрели, сечива, печенежка керамика от XI в., сграфито-керамика от XIII-XV в., монети на Лъв VI (886-912), Йоан Цимисхи, анонимен византийски фолис кл. Д (1050-1060), лят фолис от дръстърската монетарница, имитация на кл.I (1078-1081), българска имитация кл. C (втората четвърт на XIII в.), грош на Иван Александър с Михаил (1331-1335) и медна монета на Добротица. Тези факти подсказват, че идеята тук да се локализира споменатата от А. Комнина Главиница[2] не бива съвсем да се изоставя.[3] За пръв път със сегашното име под формата Тарака (Турковант) градът е споменал и Мехмед Нешри, описвайки превземането му от турците и от Валери дьо Ваврен, който опожарява укрепленията му в 1445 г.[4] С малки прекъсвания (XII в. ?) живот в Тутракан има почти през цялото средновековие от IX до XV в.[5]

1062. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км източно, в местността Заставата, върху незаливна хълмиста речна тераса. На повърхността са открити две стрели и ранносредновековна керамика от IX-X в. Намира се в границите на антично поселение.

1063. **СЕЛИЩЕ**. На 4,5 км източно, в местността Дълбок дол, по крайбрежната равнинна тераса са пръснати фрагменти от ранносредновековна керамика от IX-X в.

Литература: 1. Атанасов 1992, 27. 2. Златарски 1972, 181. 3. Атанасов 1992, 27. 4. Кузев 1981^{a}, 171. 5. Атанасов 1992, 27.

Г. А.

ТЪКАЧ, община Каолиново, Варненска област

1064. **СЕЛИЩЕ**. Непосредствено южно от съвременното село. Останки от градежи, вероятно от дворове. Фрагментирана битова керамика от ранното средновековие.[1]

Литература: 1. Антонова-Дремсизова 1973, 112.

П. П.

ТЪРГОВИЩЕ, общински център, Русенска област

1065. **СЕЛИЩЕ**. На 4 км южно, в мочурището под платото Поляница. Проучено през 1973-1975 г. Разкрити са останките от две средновековни жилища от XII-XIV в. В насипа около тях са намерени битова керамика и бронзов кръст-енколпион.[1]

1066. **СЕЛИЩЕ**. На 6,5 км южно, в местността Ловния парк. Разположено е върху възвишение пред ранновизантийската крепост. По терена се намира керамика, характерна за IX-X в. и XII-XIV в.

1067. **СЕЛИЩЕ**. На около 3 км южно, вдясно от шосето за Омуртаг. При строителна дейност се попада на землянки, вкопани на 0,60-0,80 м в здравия терен. В района около землянките и в тях са намерени късове от мазилки и битова керамика от IX-X в.

1068. **СЕЛИЩЕ**. В южната окрайнина на града от двете страни на пътя за Омуртаг. При строителство са разкрити останки от селище - обгорели пластове от жилища, керамика с врязана линейна украса от времето на Първата българска държава.

1069. **КРЕПОСТ**. На 7,5 км югозападно, в местността Ловния парк, до северния вход на Дервентския проход. Известна под името Крумово кале. Крепостният зид затваря площ от 25 дка. Изградена през V в., разрушена през VI в., върху руините ѝ през IX-X в. съществува неукрепено селище. През Втората българска държава е изградена нова крепостна стена от ломени камъни и хоросан. От вътрешността на средновековната крепост са проучени няколко стопански постройки около входа.[2] При проучването на античната базилика са разкрити 19 гроба. Погребенията са извършени по християнския погребален обичай. Материалите от некропола го датират във втората половина на XIV в. - времето непосредствено преди разрушаването на крепостта.[3]

1070. **НЕКРОПОЛ**. На 1 км североизточно, вляво от шосето Търговище-Шумен. По време на строителна дейност са открити няколко гроба. Погребенията са извършени чрез трупоизгаряне. Намерените около погребенията накити датират некропола в периода VIII-IX в.[4]

1071. **НЕКРОПОЛ**. На 1,5 км югозападно, в местността Първи долап. При археологически разкопки са открити погребения, извършени чрез трупополагане и трупоизгаряне. Погребалният инвентар се състои от лични вещи и дарове, които датират некропола от втората половина на IX и началото на X в.[5]

1072. **НЕКРОПОЛ**. На 7,5 км югозападно, в местността Ловния парк. При разработване на каменната кариера са разкрити няколко гроба. Те са извършени чрез трупополагане в ями, според християнския погребален обред. Некрополът е принадлежал на селището, описано тук под № 1066.[6]

1073. **МОНЕТИ**. При реголване на нива в местността Драката са намерени неизвестен брой монети на Мануил I Комнин и Андроник I Комнин.[7]

Литература: 1. Тодорова, Бонев 1976, 17. 2. Овчаров 1970, 16-21; Овчаров 1971, 18-31; Овчаров 1973^{а}, 225-235; Овчаров 1974, 223-248; Овчаров 1976^{а}, 22-23; Овчаров 1980, 13-18; Овчаров 1981, 68-71; Овчаров 1982, 13-18. 3. Овчаров 1976, 220-230. 4. Станилов 1975, 73-77. 5. Гинев 1979, 58-61. 6. Овчаров 1976, 220-230. 7. Герасимов 1939, 344-345.

А. К.

ТЪРНОВЦА, община Търговище, Русенска област

1074. **КРЕПОСТ**. На 2 км северно. Крепостният зид, граден от ломени камъни и бял хоросан, загражда площ от около 10 дка. Личат руините на портата, разположена в достъпната северна част на крепостта. По терена се намират фрагменти, характерни за Втората българска държава.[1]

1075. **ЦЪРКВА**. На 1,5 км източно, в местността Пойница, личат останки от градежи, сега силно обезличени.[2]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1987 г. 2. Шкорпил 1898, 161.

А. К.

ТЯНЕВО, община Добрич, Варненска област

1076. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км западно, в района на бившето село Горско, местността Карасолук, на северозападен склон срещу естествен водоизточник. По повърхността се открива керамика с излъскани ивици и с врязани линии от VIII-X в.[1]

Литература: Теренно обхождане на В. Йотов през 1991 г.

В. Й.

УРБИТЗИОН - Урвич, вж. *Върбица (№ 256)*

ХАН КРУМ, община Велики Преслав, Варненска област

1077. **УКРЕПЛЕНИЕ, АУЛ НА ХАН ОМУРТАГ**. На 2 км югоизточно, върху тераса недалеко от р. Камчия. Голямо землено укрепление с размери 600 x 428 м, правоъгълна форма, ориентирано почти по основните посоки на света. Две високи могили се разполагат в източните ъгли. В средата на укреплението е изградена каменна крепост от големи дялани блокове и хоросан. Входове на всяка от страните, източният е фланкиран от две издаващи се навътре крила. В укреплението са изградени казарма, жилищна сграда, баня, различни съоръжения. Южно от крепостта, в земленото укрепление, са разчистени руините на три църкви, строени последователно през IV в., V-VI в. и IX-X в. Находки: статуя на лъв, оръжия, битови предмети, съдове. Укреплението се свързва с известния от Чатапарската колона надпис за аула на Тича, построен от хан Омуртаг през 822 г. Защитната система повтаря схемата на централния плисковски лагер.[1]

1078. **СЕЛИЩЕ**. В западния сектор на аула и извън него. Останките му се простират на голяма площ в ивица, дълга около 1 км на запад. По терена фрагментирана керамика с врязана украса и с излъскване, глинена мазилка от жилища, камъни от градежи. На територията на земленото усрепление са проучени 15 землянки. Датира се VII-IX в.[2]

1079. **МАНАСТИР**. Западно от селото, на високия ляв бряг на Троишка река, встрани от шосето за с. Тройца. Проучена е църквата - трикорабна триапсидна базилика с нартекс и триделен екзонартекс. Забележими преустройства е претърпяла през X в. В близост е установена по-късна сграда и некропол, който отчасти застъпва църквата. В насипа се открива строителна и битова керамика и архитектурни детайли от украсата на църквата. Датира се в края на IX и X в.[3]

1080. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 2 км северно, в западния склон на Калугербоаз. Църквата е с размери 6,75 x 4 м. На източната страна апсида и ниши за пастофории, полуцилиндричен свод. Съседното отделение служило за преддверие с размери 3,70 x 4,50 м. В северната му стена е изсечена ниша. Към църквата е добавено още едно отделение с ниша. Връзката с подножието е изсечена в скалата стълба.[4] Датира от XII-XIV в.

1081. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. В Калугерския боаз. В централното отделение е църквата с размери 12 x 3,35 м. На изток завършва с апсида и полукръгла ниша. От южната ѝ страна са издълбани две отделения - килии. Отнася се към XII-XIV в.[5]

1982. **МОСТ**. На около 2 км източно от аула. На десния бряг са запазени останки от устоите на мост, отъждествен със споменатия в Чаталарската колона мост. Градежът е от големи дялани блокове и съответства на техниката, приложена в крепостта. Датира се в IX в.[6]

Литература: 1. Антонова-Дремсизова 1981, 14. 2. Антонова 1981^{а}, 56-64. 3. Антонова-Аладжова-Петрова 1981, 65-76. 4. Дремсизова-Антонова 1975, 63. 5. Пак там. 6. Пак там.

П. П.

ХИТОВО, община Добрич, Варненска област

1083. **СЕЛИЩЕ**. На 0,5 км северозападно, в местността Бозлука. Площ около 15 дка. Заема висока тераса над естествен водоизточник. На повърхността се откриват фрагменти керамика от VIII-X в. с характерна украса от излъскани ивици и врязани линии. Сондажно е проучено едно жилище с еднолицев каменен градеж и две пещи.[1] Селището е разположено върху останки на селище от римската епоха.

1084. **НЕКРОПОЛ**. В стопанския двор, южно от селото. Проучени са 76 гроба, от които 33 трупоизгаряния и 43 трупополагания. Гробният инвентар се състои от гърнета, кани, сечива, накити и др. Интерес представлява и една бъклица. Некрополът се включва към групата на двуобредните некрополи в Североизточна България от VIII-IX в.[2]

1085. **НЕКРОПОЛ**. В центъра на селото. Проучени са 28 гроба, от които 16 с трупоизгаряне и 12 с трупополагане. Гробният инвентар се състои от гърнета, сечива, накити и др. Включва се към двуобредните некрополи от Североизточна България от VIII-IX в.[3]

1086. **НЕКРОПОЛ**. На 0,8 км северозападно-западно, под ранносредновековното селище, на хълма Егрека. Проучени са 46 гроба, но некрополът вероятно се е състоял от 90-100 гроба. Погребалният обред е християнски. Гробният инвентар е сравнително оскъден и се състои предимно от накити. Датировката според автора е във втората половина на IX-X в.[4]

Литература: 1. Сондажно проучване по време на археологически разкопки на некропола в центъра на селото през 1988 г. 2. Йотов 1989^{б}, 221-230. 3. Йотов 1991^{б}, 101-108. 4. Ботов 1977, 177-183.

В. Й.

ХРАБРОВО, община Балчик, Варненска област

1087. **СЕЛИЩЕ**. На около 4 км южно, почти над острия спусък над Батовската долина. На повърхността се откриват фрагменти от битова керамика с врязани линии от IX-X в.

1088. **МОНЕТНО СЪКРОВИЩЕ**. Намерено на 3 км южно от селото, при ръба на платото над Батовска долина. Състои се от 356 сребърни грошове с контрамарка на крал Стефан Душан (1331-1355). С изключение на три монети, съкровището се намира във фондовете на археологическия музей в гр. Варна.[1]

Литература: По сведение на А. Кузев.

М. Д.

ХУМА, община Самуил, Русенска област

1089. **КРЕПОСТ**. Непосредствено източно, в местността Калето (Табиите). Разположена е върху висока тераса, в чието подножие се сливат два потока, давайки началото на безименен приток на река Бели Лом. Крепостните стени заграждат площ от 31 дка с форма на неправилен петоъгълник. В северна и североизточна посоки укрепената линия е съставена от вътрешна каменна стена (дълж. съответно 155 и 125 м), ров с дълб. до 2 м и землен насип пред рова. Общата ширина на тройната отбранителна линия е 19-21 м. В мястото на свързване на двете стени и в средата на североизточната стена има издадени напред по фронта им две кули - бастиони. Входове - просеки към вътрешността на укреплението има в средата на северната и североизточната укрепени линии. Югоизточната (дълж. 145 м), южната (дълж. 60 м) и западната (дълж. 150 м) стени следват ръба на терасата. По техния фронт няма следи от входове и кули, пред тях няма допълнително укрепяване с ров и насип - теренът тук е стръмен и естествено недостъпен.[1] Крепостните стени са градени направо върху повърхността на терена от средноголеми ломени варовикови камъни на спойка от жълта глина. Дебелината на стените е 2-2,20 м, запазената височина - до 1 м. Проучени са останките на 37 полувкопани и 1 наземно жилища. Жилищните ями с правоъгълна или неправилна форма са вкопани на дълб. 0,50-1,50 м и имат площ 6-20 кв. м. При две жилищни ями стените са укрепени с камъни, а в други 28 са установени гнезда от дървени подпори, носещи покрива. Разкритите отоплителни съоръжения са каменни пещи, вкопани в терена пещи, открити огнища и подници. Откритата фрагментирана битова керамика се датира в периода II половина на IX - началото на XI век. Открити са фрагментирани каменни хромели, каменни брусове, железни оръдия на труда - лемеж, сърп, брадви, клинове, кука, ножчета, пластини от обков и др.; предмети на въоръжението - връх на копие, върхове на стрели, плочка от ризница; костени шила; талуси; бронзови накитни предмети - коланна тока, коланни апликации, пръстен, обеци, печатче-амулет, нагръдно кръстче. В значително количество са късовете железни крици. Некрополът на укрепеното селище се намира на склона южно от него. Проучени са 4 гроба. Погребалният обред е християнски - трупополагане по гръб в посока запад-изток с ръце, положени в областта на гърдите или таза в различни вариации; без погребален инвентар. В разрушени в миналото гробове от некропола при скелетите били откривани гривни и обеци.

1090. **СЕЛИЩЕ**. Намира се непосредствено източно от укрепеното селище, с което са съществували синхронно. Разположено е върху средновисока тераса с южно изложение на брега на малък поток. Има площ около 70 дка. Откриващата се по повърхността на терена фрагментирана битова керамика е от VIII-XI век. Ранносредновековното селище застъпва частично останките на селище от периода II-IV век.[2]

Литература: 1. Рашев 1982^{а}, 129-131 и 126, т. XL IV-1,4. 2. Рашев, Станилов 1987.

Г. Д.

ХЪРСОВО, община Никола Козлево, Варненска област

1091. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км източно, в местността Папарлук, в обработваем терен. Изобилие от фрагментирана керамика, отнасяща се към два исторически периода: IV-III в. пр. н. е. и от VIII-X в.[1]

1092. **СЕЛИЩЕ**. Непосредствено южно от съвременното село в местността Ормантарла. Камъни от зидария, късове от мазилка и ранносредновековна фрагментирана битова керамика са пръснати на площ от около 30 дка. Находки: хромели, стрели, накити, византийски монети от VIII-XI в.[2]

1093. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км северозападно, в местността Бадалъците. При разкопки е разкрито вкопано жилище-полуземлянка и наземно с каменен градеж. Според материалите се датира в IX-X в.[3]

Литература: 1. Антонова-Дремсизова 1973, 113. 2. Дремсизова-Антонова 1975, 61. 3. Бонев, Димитров 1992, 93-96.

П. П.

ХЪРСОВО, община Самуил, Русенска област

1094. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югозападно, в местността Глоговица. Разположено върху ниска тераса с югозападно изложение на десния бряг на рекичката Лудна. По повърхността се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Тук е открито бронзово нагръдно кръстче. Границите на селището не са установени.

1095. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км югоизточно, в местността Сазлъка. Разположено върху ниска тераса със северозападно изложение на десния бряг на Сазлъшката река. По повърхността на площ от около 15 дка се откриват единични фрагменти битова керамика от IX-X век. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на по-ранни поселения - тракийско от V-III в. пр. н. е. и римско.

Г. Д.

ЦАР АСЕН, община Алфатар, Русенска област

1096. **КРЕПОСТ**. На 3 км източно, върху левия бряг на Канагьол, в местността Килник. Върху възвишение, оградено от Канагьол и суходолията Килник и Дамколая, е издигната крепост с формата на неправилен четириъгълник и площ около 45 дка.[1] Полесно достъпна е от североизток, където са издигнати 5 правоъгълни кули, а пред фронта им има ров, широк 15-20 м.[2] Стената е от ломени камъни на кална спойка. Широка е около 2 м и вкопана в терена около 0,5 м.[3] Главният вход е при чупка на източната стена и е защитен от съседните кули. В югозападния ъгъл има цитадела с квадратна форма 50/55 м, в която се влиза през два входа и потерна към външната южна стена. В крепостта са проучени три еднокорабни едноапсидни църкви без притвор. Двете са градени от ломени камъни на кална спойка, а третата (най-голямата) е от обработени камъни на хоросанова спойка и в по-късно време е била преустройвана. Около църквите са открити множество архитектурни детайли.[4] Проучени са и десетки полуземлянки и наземни жилища, при което се разграничават три етапа на жилищно строителство.[5] Керамиката е разнообразна - с излъскани ивици от VIII-IX в., с врязана украса от VIII-XI в., амфори от X-XI в., съдове на бързо колело от края на X - началото на XI в., глазирана от IX-X и X-XI в. и печенежка (котли с вътрешни уши и гърнета)[6]. Стотици са дребните находки - коланни украси, кръстове-енколпиони[7], църковни кръстове[8], ценен сребърен медальон[9] и пр. Открит е моливдовул на византийския император Роман Лакапин[10] (920-944) и десетки византийски анонимни фолиси, като най-късните са клас B (1030-1040).[11] Крепостта е построена върху тракийско селище през IX в. В края на X - началото на XI в. тук е настанен византийски гарнизон, а около средата на XI в. в нея лагеруват печенеги, след което е изоставена завинаги.

1097. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км западно, върху естествено възвишение. По терена камъни, следи от зидове и ранносредновековна керамика от VIII-X в. Намира се в границите на голямо антично поселение от III-IV в.[12]

1098. **СКАЛЕН СКИТ**. На 4 км източно, на десния бряг на Канагьол, срещу крепостта. Включва скална църква, наречена Хайдушката белберница, която е старателно оформено помещение с правоъгълен план и с апсида върху източната стена. Размери: 2,45/2,20/2,20. Северният и западният зид са взривени от иманяри. На около 150 м северно от църквата има две килии, които също са срутени[13]. Датира се X-XI в.

1099. **СКАЛЕН СКИТ**. На 4 км североизточно, върху левия бряг на Канагьол, в местността Кокарджа. Включва една църква и 5 килии, оформени в скалния венец на трудно достъпна височина. Църквата е дообработена естествена пещера с полукръгла апсида. В огнището на едната килия открихме керамика от X-XI в., а в една двойка килии, разположени една над друга, има кръстове и знаци-графити и един полузаличен кирилски надпис[14]. Датира се X-XI в.

1100. **КАМЕННА КАРИЕРА**. Намира се на 4 км източно, в района на Хайдушката белберница, недалеч от скита. Полузатрупана е, но личат оформените за вадене квадри. Разкрита е навярно за строителството на крепостта през IX-X в.[15]

Литература: 1. Шкорпил 1905, 506. 2. Рашев 1982^{а}, 128. 3. Димова 1993, 54. 4. Антонова, Друмева 1984, 59. 5. Димитров 1975, 218. 6. Димитров 1993, 76. 7. Атанасов, Йотов 1989, 81-93. 8. Атанасов 1991^{б}, 47. 9. Атанасов 1990^{б}, 43. 10. Попконстантинов 1982, 43. 11. Йорданов 1992, 29; Jordanov 1987, 206. 12. Бъчваров 1988, 59. 13. Атанасов 1984, 91. 14. Атанасов 1984, 92. 15. Атанасов 1984, 92.

Г. А.

ЦАРЕВ БРОД, община Шумен, Варненска област

1101. **ДЕВТАШЛАРИ**. В източния край на селото. Принадлежи към неправилните групи девташлари. В края на миналия век са били запазени повече от 30 камъка, днес - 9. Датира от VIII - средата на IX в.[1]

Литература: 1. **Рашев** 1992, 25.

П. П.

ЦАРЕВЕЦ, община Добрич, Варненска област

1102. **СЕЛИЩЕ**. На 2,3 км северозападно, в местността Алчака. Площ около 10 дка. На повърхността се открива керамика от VIII-X в. Селището лежи върху селище от римската епоха.[1]

Литература: 1. Теренно обхождане на В. Йотов през 1992 г.

В. Й.

ЦАР КАЛОЯН, общински център, Русенска област

1103. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км югоизточно, в местността Каяджик. Разположено е върху ниска тераса с югозападно изложение на десния бряг на дол, в близост до карстовия извод Каяджик. По повърхността се срещат единични фрагменти битова керамика от IX-X век и разпръснати ломени камъни, намирани са и каменни брусове. Границите на селището не са установени.

1104. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км югоизточно, в местността Калугерица. Разположено е върху ниска тераса със северозападно изложение в началото на дол, над карстовия извор Каяджик, в близост до ранносредновековно селище. По повърхността на площ от около 30 дка се откриват фрагменти от строителна и тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век и разпръснати ломени варовикови камъни.

1105. **СЕЛИЩЕ**. На 3,5 км южно, в местността Калугерец. Разположено е върху ниска тераса със западно изложение на десния бряг на дола Облец, над извор, каптиран сега в чешма. По повърхността се среща фрагментирана тънкостенна битова керамика от XIII-XIV век; откривани са медни монети - малкомодулни латински имитации от I половина на XIII век. Границите на селището не са установени.

1106. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 5 км северно, в местността Манастира (Торлашки манастир). Изсечен в стръмни отвесни скали с южно изложение на левия бряг на дола Манастирски боаз; върху скалите е издигната малка късноантична крепост. Състои се от еднокорабна едноапсидна църква (дълж. 7,20, шир. 4,10, вис. 2,70 м) и килия югоизточно до нея (дълж. 3,60; шир. 3; вис. 1,80 м). Някои от стените са били с дървена конструкция - запазени са легла на дървени греди. По стените на църквата и килията са врязани три средновековни надписа на кирилица, рисунки и знаци - предимно кръстове. В пространството пред манастира е проучен гроб с християнски погребален ритуал - вероятно на монах.

1107. **СКАЛЕН МАНАСТИР**. На 5,5 км северно, в местността Църквата. Изсечен в отвесни високи скали със северозападно изложение на левия бряг на река Бели Лом, по западния склон на скалния масив Калугерски рид. Състои се от еднокорабна едноапсидна църква с притвор (дълж. 11 м, шир. 2,60-6,70 м, вис. 2,60 м) и свързана с нея килия с неправилен план - северно до църквата. Църквата и килията с по един отвор - прозорец на западните си стени. Олтарната част и килията са били отделени с дървени конструкции - запазени са легла за дървени стълбове. По източната стена на притвора е изсечена седалка, а над нея - две плитки ниши - в края на миналия век в тях личали стенописи и надпис на кирилица. В западната част на наоса на църквата е изсечен гроб.

1108. **КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА**. Намерена в околностите на града през 1979 г. Състои се от 20 сребърни монети - 2 гроша на цар Иван Срацимир (1360-1396) и 18 гроша на цар Иван Шишман (1371-1393).

1109. **КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА**. Открита в местността Калето - на 3 км северозападно. Състояла се е от няколкостотин сребърни монети-грошове на цар Иван Шишман (1371-1393); част от находката е разпръсната.

1110. **КОЛЕКТИВНА МОНЕТНА НАХОДКА**. Открита в местността Калето - на 3 км северозападно. Състояла се е от неизвестен брой раннотурски сребърни монети-акчета - прегледани са екземпляри на Баязид I (1389-1402) и на Мурад II (1421-1451).

Литература: 1. **Шкорпил** 1914, 131-133 - № 59 и 133-134 - № 61. 2. **Герасимов** 1967, 190. 3. **Юрукова** 1981, 130. 4. **Дочев** 1984, 37-38. 5. **Маргос** 1987, 125-126 и 128-129.

Г. Д.

ЦАР САМУИЛ, община Тутракан, Русенска област

1111. **СЕЛИЩЕ**. При изкопни работи в самото село е открита ранносредновековна керамика, части от подници и находки от IX-X в. Попада в границите на антично поселение.

Г. А.

ЦЕНОВО, общински център, Русенска област

1112. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км североизточно, на десния бряг на р. Янтра, в местността Брестова паланка, сега Кошарите. От юг е ограничено от р. Барата. По повърхността са пръснати късове от строителна керамика, камъни, фрагменти от керамични съдове, характерни за IV-VI в. и времето на Второто българско царство.[1]

1113. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км северно, при завоя на р. Янтра, в местността Драката. Теренът се обработва. По повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за II-III в. и времето на Второто българско царство.[2]

Литература: 1. **Дремсизова, Иванов** 1983, 67. 2. Пак там.

Д. С.

ЦОНЕВО, община Дългопол, Варненска област

1114. **ЗЕМЛЕН ВАЛ**, сега Спасено, на 8 км югозападно, под височината Османов юрт. Преграждa седловината южно от височината в посока изток-запад. Дълъг 355 м, широк 15 и висок 3 м. От юг - ров, широк 15 и дълбок 2 м. От север - плитък и тесен ров. Валът в източната част е пресечен от стар път, в миналото Касаба йол. Валът преграждa пътя от юг към долината на р. Камчия. Датиран в VIII в.[1]

1115. **ЗЕМЛЕН ВАЛ**, сега Преградата, на 8,5 км югозападно, под височината Велчов връх. Преграждa седловината между реките Козя река и Дермен дере в посока СЗ-ЮИ. Дълъг около 225 м. Насипът широк 15 и висок 2 м. От южната страна ров, широк около 15 м. Втори по-плитък и тесен ров от северната страна. Преграждал е пътя от юг към долината на р. Камчия. Датиран в VIII-IX в.[2]

Литература: 1. **Шкорпил** 1905, 535; **Рашев** 1982^{a}, 55-57, табл. XVI_{1-4}. 2. Пак там, 57.

В. П.

ЦЪРКВИЦА, община Никола Козлево, Варненска област

1116. **СЕЛИЩЕ**. В северната част на селото. На десния бряг на реката открита землянка, дълбочина на вкопаването 1 м. В насипа - глинена мазилка от плет, фрагментирана керамика, костени шила, прешлени за вретено, животински кости и др., отнасящи се към VIII-IX в.[1]

1117. **НЕКРОПОЛ**. На 1,5 км западно, в местността Екичешмеюстю. Погребения чрез трупополагане в обикновени гробни ями без облицовка. Инвентар от глинени съдове, ножове и др. Отнася се към VIII-X в.[2]

1118. **НЕКРОПОЛ**. В района на съвременното село. Гробове с тухлена облицовка, преизползван материал от антично селище. Погребалният обред е трупоизгаряне. Инвентарът е от керамични съдове и ножове, датирани в VIII-IX в.[3]

Литература: 1. **Дремсизова-Антонова** 1975, 64. 2. Пак там. 3. Пак там.

П. П.

ЧЕКАНЦИ, община Антоново, Русенска област

1119. **ЦЪРКВА**. На 500 м югозападно, в местността Черковището. Върху терена личат руините от градеж, най-вероятно от църква, силно обрасли с храсти. XII-XIV в.[1]

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1985 г.

А. К.

ЧЕЛОПЕЧЕНЕ, община Каварна, Варненска област

1120. **СЕЛИЩЕ**. На около 1 км западно, в местността Карабизерген. Площ 400 x 330 м. Според керамиката датира от VIII-X в.

1121. **СЕЛИЩЕ**. На около 1,5 км северозападно, в местността Кьоркую. Заема площ 300 x 320 м. Според керамиката се датира в IX-X в.

1122. **СЕЛИЩЕ**. На около 500 м източно от старото село Мънино. Площ 300 x 280 м. Според керамиката се датира в ранното средновековие (VIII-X в.)[1]

Литература: 1. Обхождания на А. Салкин, Д. Топтанов и Ив. Сотиров.

М. Д.

ЧЕРВЕН, община Иваново, Русенска област

1123. **КРЕПОСТ**. Средновековен град Червен. Разположен върху продълговат рид, със стръмни склонове. Приблизителните му размери са: дължина - 1200 м, ширина - 100-150 м. От трите страни е заобиколен от р. Черни Лом. От 1961 г. се провеждат редовни археологически разкопки. В резултат на тях са разкрити останки от крепостните съоръжения, феодалния замък, църкви, обществени сгради, жилища и пр.[1]

1124. **СЕЛИЩЕ**. На 2,5 км южно, в подножието на тракийска крепост. При сондажи са установени няколко строителни хоризонта с останки от жилища, пещи, битови материали, животински кости, различни по вид и предназначение керамични съдове, характерни за енеолитната епоха и времето на Втората българска държава.[2]

1125. **СКАЛНА ЦЪРКВА**. На около 500 м северно, на левия бряг на р. Черни Лом, в местността Боруна. Известна под името Манастира при Москов дол. Представлява естествена пещера, с размери ширина 10 м и дълбочина 5 м. Пещерата е допълнително обработена. От юг се е преграждала с дървена стена. По пода са изсечени гробни камери. От изток църквата е имала апсида. Църквата е била изцяло стенописвана. Въз основа на сюжета, иконографията и стиловите особености, църквата се отнася към началото на XIV в.[3]

1126. **СКАЛЕН МАНАСТИР**, т. нар. Червенски манастир. На левия бряг на р. Черни Лом, срещу средновековния град Червен. От манастира са запазени незначителни останки, тъй като през 1892 г. и 1901 г. е бил разрушен от земетресение.[4]

1127. **СКАЛЕН МАНАСТИР**, т. нар. Голям рай манастир. На около 2,5 км северно, на левия бряг на р. Черни Лом. Манастирът се състои от няколко отделения. Южното е с размери 10,80 м х 5,60 м и височина 2,10 - 2,70 м. От югоизток е изцяло отворено. Било е разделено посредством стена на две части. Сега стената е до голяма степен разрушена. По стените личат петна от боя. Стенописът е от два пласта. В пода е изсечена гробна камера. Следващото отделение е с размери 6,20 м х 2 м и височина до 3,50 м. От това помещение са запазени южната и западната страна. На север от него се намират още две отделения, с обща дължина 10 м. На изток е запазена апсида, което дава основание да се предполага, че на това място е била църква.[5]

1128. **СКАЛЕН МАНАСТИР**, т. нар. Малък рай манастир. На около 3 км северно и на север от Голям рай манастир, на левия бряг на река Черни Лом. Разположен е на три пояса. Най-голям интерес представлява т. нар. Църквата. Намира се в най-горния пояс. Състои се от две отделения, които са били разделени с дървена преграда. Югозападното - притворът, е широко 4 м. В източната част на преддверието е издълбан гроб. Северното отделение - същинската църква, е с размери 4,56 м на 3,50 м и височина 3,50 м. Олтарната част е съборена. Личат следи от стенописи. След църквата следват три помещения, които до известна степен са разрушени.[6]

1129. **СКАЛНИ КИЛИИ**, т. нар. Манастир Кошута. На 2 км северно, на десния бряг на река Черни Лом. Състои се от няколко килии, изсечени на около 20 м от подножието на скалния масив. В пода са били изсечени гробни камери.[7]

1130. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На североизток от Москов дол, преди завоя на р. Черни Лом. Представлява почти правоъгълно помещение с дължина 4,70 м, на 2,85 м, височина 2,45 м. Входът е откъм запад. На източната страна има отвор. Покрай западната страна е изсечена пейка. В северозападния ъгъл е оформено продълговато помещение с размери: 3 м на 1,80 м. Достъпът до паметника се е осъществявал посредством стълба, изсечена в скалата.[8]

1131. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км северно, на десния бряг на р. Черни Лом, срещу Малкия рай манастир, в местността Селската мера. Открити са основи от сгради, направени от ломени камъни. Сега по повърхността се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за периода на Първото българско царство.[9]

1132. **СЕЛИЩЕ**. На около 300 м северозападно, под Червенската крепост, покрай реката. Открити са останки от землянки, битови предмети и керамика. Находките свидетелстват за съществуването на селището по време на Второто българско царство. Вероятно селището е представлявало махала, принадлежала към средновековния град Червен.[10]

Литература: 1. Червен, I. 2. Дремсизова, Иванов 1983, 68-73. 3. Пак там, 67. 4. Пак там, 73-74. 5. Пак там, 74. 6. Пак там, 74-75. 7. Пак там, 75. 8. Пак там, 75-76. 9. Пак там, 77. 10. Пак там, 77.

Д. С.

ЧЕРВЕНА ВОДА, община Русе, Русенска област

1133. **ЦЪРКВА**. В самото село, на площада. Мястото е известно под името Черковището. Сега върху терена се очертават основи на църква. По-добре е запазена южната стена. При строежи и благоустройство в района били открити останки на сгради. По повърхността липсват останки, по които да се датират паметниците.[1] Вероятна дата XII-XIV в.

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 77.

Д. С.

ЧЕРВЕНЦИ, община Вълчи дол, Варненска област

1134. **СЕЛИЩЕ**. На 0,8 км югозападно, в местността Асланът. Разположено върху ниска тераса на левия бряг на малко дере, до стопанския двор. Площ около 15 дка. На повърхността са разхвърляни камъни и антични тухли от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от III-VI и VIII-X в.[1]

1135. **СЕЛИЩЕ**. На 1,6 км югозападно. Разположено върху ниска тераса около началото на малко дере с чешма. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от III-VI и VIII-X в.

1136. **НЕКРОПОЛ**. В югоизточната част на селото. Некропол с трупоизгаряне. При изкопни работи в дворовете са открити гърнета-урни с горели кости и пепел. Датиран в VIII-IX в.

Литература: 1. Данните за селищата и некропола са от теренни обхождания на Д. Димитрова през 1972/1973 г.

В. П.

ЧЕРЕНЧА, община Шумен, Варненска област

1137. **КРЕПОСТ**. На 3,5 км северозападно, в северното подножие на хълма Фисека. Форма на неправилен четириъгълник с приблизителни размери 150 х 180 м. На югозападната страна има 3 кули и на североизточната още една. Върху терена фрагментирана строителна и битова керамика от няколко последователни исторически епохи - от IV в. пр. н. е. до XIV в.[1]

1138. **КРЕПОСТ**. На 2 км северно, върху крайния северен рид на Шуменското плато. Крепостна стена от ломени камъни и кал ограничава площ от около 20 дка. Липсват датиращи находки. Предполага се, че се отнася към времето на Второто българско царство (XII-XIV в.).[2]

1139. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км североизточно, в местността Червената пръст, на десния склон на Боаза. Покрай дерето и в овразите е пръсната битова керамика, стрели, копия, оръдия на труда и монети от XII-XIV в.[3]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 64. 2. Пак там. 3. Пак там.

П. П.

ЧЕРКОВНА, община Провадия, Варненска област

1140. **КРЕПОСТ**. На 5,3 км северозападно в местността Селище. Разположена върху северния край на висок нос, вдаващ се от юг към долината на р. Провадийска. На места отвесните скали достигат височина от 50-60 м. Крепостта е достъпна от юг. Скалният нос е преграден със стена, която се проследява на около 60 м и е дебела 2 м. Градежът на крепостните зидове е от ломени камъни, споени с бял хоросан. На повърхността са разхвърляни камъни и хоросан от разрушени постройки и силно фрагментирани глинени съдове от V-VI и XII-XIV в.[1] В района на крепостта са личали зидовете на средновековна църква.[2] От крепостта произхожда сребърна украса от усукана тел.[3]

Крепостта вероятно е изградена през V-VI в. и възстановена през XII-XIII в. Защитавала е пътя по долината на р. Провадийска от Варна към столицата Търново.

Литература: 1. Теренно обхождане на Д. Димитрова през 1972/1973 г. 2. Шкорпил 1905, 408. 3. АМ - Варна, инв. № IV 3171. Чернев 1969.

В. П.

ЧЕРКОВНА, община Търговище, Русенска област

1141. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км югозападно, в местността Черковището, на площ от 20-25 дка, се намират фрагменти от късносредновековна керамика (XII-XIV в.).

1142. **СЕЛИЩЕ**. Непосредствено в югоизточните покрайнини на селото на площ от 5 дка са намирани фрагменти от керамика, характерни за XII-XIV в.[1]

1143. **ЦЪРКВА**. На 1,5 км югозападно, в местността Епрес. Църквата е еднокорабна, едноапсидна, с притвор. Размерите ѝ са 12 х 6 м. Имала е стенописи и керамопластична украса. Намерените материали, надпис, графити и др. датират строежа на църквата в XIII в.[2]

1144. **НЕКРОПОЛ**. В североизточната окрайнина на селото. Разкрити са 32 гроба според християнския погребален обред. Намерените материали дават представа за горната граница на използването на некропола - първата половина на XVIII в.[3] Вероятно съществуването му е свързано със съществуването на селището и църквата, описани под № 1141 и № 1143.

Литература: 1. Обхождане на И. Ангелова, Г. Гинев и А. Конаклиев през 1985, 1986 и 1987 г. 2. Конаклиев 1988, 193; Конаклиев 1989, 157; Конаклиев 1991, 152; Константинов, Конаклиев 1992, 134-141. 3. Конаклиев 1986, 189; Конаклиев 1987, 266.

А. К.

ЧЕРНОГЛАВЦИ, община Венец, Варненска област

1145. **СЕЛИЩЕ**. На около 1,5 км югозападно, на склона на суходолие, в местността Клиседжик. При изкопни работи регистрирани профили на дълбоки землянки. В насипа керамика от две епохи: IV-VI в. и VIII-X в.[1]

1146. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км северозападно, в местността Гьолпонар, върху висока южна тераса на суходолие, което достига до р. Канагьол. Следи от зидове на жилища и керамика от VIII-X в.[2]

1147. **МАНАСТИР**. На около 2 км югозападно, при суходолие, в местността Клиседжик. Трикорабна базилика със скъсен план, триставен притвор, тристенни отвън и полукръгли отвътре апсиди, допълнително изграден екзонартекс. Южно от църквата гробнично помещение с каменен саркофаг. В притвора и южния кораб под настилката открити гробни камери. В района на църквата голямо количество епиграфски паметници, някои от които се датират точно в средата на X в. Установени са три строителни периода на манастира, през които са добавяни помещения и ограден зид.[3]

Литература: 1. Атанасов 1991. 2. Пак там. 3. Балабанов-Георгиев 1990, 137-139.

П. П.

ЧИЛНОВ, община Две могили, Русенска област

1148. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км южно, вдясно от пътя за с. Бъзовец, в местността Черковица. По терена са открити антични материали и фрагменти от гърнета, характерни за времето на Първото българско царство.[1]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 77.

Д. С.

ШАБЛА, общински център, Варненска област

1149. **СЕЛИЩЕ**. Разположено е между езерата Шабла и Тузлата. Керамиката е предимно сивочерна с врязана линеарна украса и с излъскани ивици - прави или образуващи ромбовиден орнамент. Датира се в VIII-IX в.[1]

1150. **СЕЛИЩЕ**. Разположено източно от града в днешните овощни градини. Керамиката датира от VIII-IX в.[2]

1151. **СЕЛИЩЕ**. Разположено между езерата Езерец и Пролез. Датира се с керамика, характерна за IX-X в.

1152. **НЕКРОПОЛ**. В овощната градина на съвременния град, върху тракийска надгробна могила. Според погребалния обред (трупополагане с глава на запад) и съседство на ранносредновековното селище (№ 1150) се датира в X в.[3]

Литература: 1. Бобчева 1982, 102. 2. Пак там. 3. Пак там.

М. Д.

ШИРОКОВО, община Две могили, Русенска област

1153. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На около 2 км южно, на левия бряг на р. Банински Лом, в местността Манастира. В почти отвесния скален склон са издълбани правоъгълни дупки в четири редици. Те са служили за легла на дървени греди, свързани с дървена конструкция. Съществува предание, че тук е имало манастир, изгорен от турците при завладяването на България.[1]

1154. **СКАЛНА КИЛИЯ**. На 2 км южно, на западния склон на античната крепост. Представлява малко помещение, широко 1,80 м, дълбоко 1,35 м и високо 2-2,40 м. У К. Шкорпил е обозначено с името Маркова баня. Южната страна на килията е отворена. На източната страна тесен отвор води до едно почти кръгло помещение, с диаметър 1 м. Край стените му има изсечена пейка. Таванът му е куполовидно оформен.[2]

1155. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На около 2,5 км южно, на левия бряг на р. Банински Лом. В отвесните скали се виждат два кръгли отвора на две килии. Над тях скалата образува навес. Някога до тях е водела дървена стълба. Сега килиите са недостъпни.

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 78. 2. Пак там.

Д. С.

ШКОРПИЛОВЦИ, община Долен Чифлик, Варненска област

1156. **ЗЕМЛЕН ВАЛ**. На 1 км югоизточно. Преграждa долината при устието на р. Фъндъклийска. Започва от възвишението Ташлъ тепе на десния бряг на реката, върви по източната стена на антична крепост и завършва на север до възвишението, на левия бряг, в началото на Лонгоза. Дълъг е 2125 м, широк около 15 и висок 1,5-2 м. Валът няма ров. Насипан е от пясък, глина и материали от разрушената крепост. На места по гребена е издигната ниска каменна стена без спойка. Част от вала е насипана върху унищожено в началото на VII в. селище. Датиран в края на VII-VIII в.[1] Част от черноморската укрепителна система на Първото българско царство.

Литература: 1. Рашев 1975, 150-155; 1982, 44-47, табл. III,X.

В. П.

ШУМЕН, средновековна крепост, вж. *ШУМЕН (№ 1157)*

ШУМЕН, общински център, Варненска област

1157. **СРЕДНОВЕКОВНА КРЕПОСТ ШУМЕН**. Локализирана на 2 км западно, върху тераса в източния край на Шуменското плато. Пещерите в подножието му, известни като Цар Крумови порти, са обитавани през енеолита. Първото заселване на терасата се отнася към ранножелязната епоха. Археологическите материали показват развитие на характерната за района тракийска култура в следващите столетия и бележат промените, внесени при римската и византийската експанзия през II-IV и V-VI в. Най-ранното укрепване се прави към IV в. пр. н. е. и в продължение на хилядолетие селището се утвърждава като военностратегически пост на променящата се държавна организация от времето на тракийския цар Ситалк до турския султан Мурад II (средата на XV в.).

Ранносредновековната крепост по техника на градеж и планове на кулите се свързва със строителната дейност на хан Омуртаг. Тя огражда съществуващото на това място от около столетие неукрепено селище и преизползва руините на старата византийска крепост. Южната, дебела 3,20 м крепостна стена, преграждa достъпната част на терасата и има 9 кули. От север и изток се спускат стръмни скали, дебелината на стените е 2 м с една кула от север. В западния ъгъл на крепостта е устроена цитадела. Градежът е от дялани варовикови блокове и бял хоросан с едри парчета тухли и керемиди. Находките и архитектурата характеризират населеното място като оживено средище с предимно натурално стопанство в периода на Първото българско царство. То запазва своята роля на военно и производствено селище и в следващите столетия.

През XII в. крепостната система е в значителна степен променена. Отвън е добавена паралелна крепостна стена, затваряща подградие, входът на вътрешното укрепление е изместен, в системата са включени плътни бастиони, променят се формите на някои кули. Във вътрешното градоустройство личи стремеж за по-добро планиране и организация на уличната мрежа и на строежите; групират се производствени квартали, в подем е църковната архитектура. Монетните находки бележат увеличен търговски обем, открити са предмети с висока художествена стойност. В периода на османското робство крепостта запазва ролята си на военен, икономически и културен център. Непоправими разрушения по време на сраженията между полско-унгарския крал Владислав III Ягело и Али паша довеждат до западането на града след 1444 г.

От района на крепостта произхождат няколко епиграфски паметника. В надпис от XIV в. е изписано името Шумен и селището е определено като град.[1]

1158. **ЗЕМЛЕНО УКРЕПЛЕНИЕ**. На 2 км северозападно, на Шуменското плато, в местността Висока поляна, в очертанията на тракийска крепост. Валът запазен до 2 м височина. Керамиката от две епохи: IV-II в. пр. н. е. и VIII-X в.[2]

1159. **СЕЛИЩЕ**. На 7 км североизточно, в района на язовира на р. Стража. Открити са землянки, пещи, огнища. Керамиката се отнася към IV-II в. пр. н. е. и към VIII-X в.[3]

1160. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км западно, на поляната вдясно от Харачибоаз, под Шуменския хисар. Открити са основи от сгради, огради на дворове, пещи и църква с дължина 7,3 х 4,5 м. Градежът е от необработени камъни, облицовка от обработени камъни, фугирани с бял хоросан. Останки от водопровод, вероятно от фонтан. Намерени гръцки и 3 славянски надписа,[4] битови предмети и керамика от XII-XIV в.[5]

1161. **СЕЛИЩЕ**. На 4 км северно, върху тераса, ограничена от две суходолия, вдясно от шосето, извеждащо от града. Разположено в централния и западния сектор на терасата. Керамиката се датира в VIII-X в. В края на IX или през X в. основната част от територията на селището е била заета от голямо (12-14 дка) имение. След пожар в края на X - началото на XI в. селището е възстановено и продължава да съществува докъм края на XII в.[6]

1162. **СЕЛИЩЕ**. На около 7 км северно, след разклона Шумен-Варна-София. По терена, от двете страни на малка река, се открива керамика с врязана украса и глинена мазилка от жилища от VIII-X в.[7]

1163. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 3 км северно, в склона на Шуменското плато, в местността Илдъзтабия, близо до лозята, наричани манастирски. Изкуствени пещери с щукатура и живопис (незначителни останки). В близост останки от зидове, монети от времето на Второто българско царство. Според К. Шкорпил това са останки от манастир, за който Петър Богдан пише през 1640 г. Забелязани са старобългарски надписи.[8]

1164. **СКАЛНИ КИЛИИ**. На 2 км западно, в подножието на Шуменското плато, под града-крепост Шумен. Три естествени вдлъбнатини, разширени допълнително. Установени са жлебове и дупки за навеси и прегради. По склона на същото ниво са регистрирани още гнезда в скалата и ниши, вероятно от манастир от XII-XIV в.[9]

Литература: 1. Антонова 1972; 1973; 1974; 1981; 1982. 2. Дремсизова, Антонова 1975, 66. 3. Пак там. 4. Шкорпил 1905, 439. 5. Дремсизова, Антонова 1975, 66. 6. Обхождания и разкопки на П. Петрова. 7. Обхождания на П. Петрова. 8. Шкорпил 1905, 438. 9. Антонова 1982, 37.

П. П.

ЩРЪКЛЕВО, община Русе, Русенска област

1165. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км югоизточно, в местността Мали дол. Представлява долина, по чиито склонове - главно по западния, се намират културни останки. Сред тях се откриват фрагменти от гърнета, характерни за периода на Първото българско царство.[1]

1166. **СЕЛИЩЕ**. В селото, в местността Селските чешми. При риголване за лозя са открити фрагменти от керамични съдове. Едни от тях се датират от II-III в., а други от времето на Първото българско царство.

1167. **СЕЛИЩЕ**. На 1 км северно, над микроязовира, в местността Нерадо. Мястото представлява склон, една част от който се обработва, а другата е поляна. По терена се откриват фрагменти от керамични съдове, характерни за предримската епоха, римското владичество и времето на първото българско царство.[2]

Литература: 1. Дремсизова, Иванов 1983, 79. 2. Пак там.

Д. С.

ЮПЕР, община Кубрат, Русенска област

1168. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км южно, в местността Ливадите. Разположено е върху ниска тераса с югоизточно изложение на десния бряг на малка рекичка. По повърхността се открива фрагментирана битова керамика от IX-X век. Точните граници на селището не са установени. Ранносредновековното селище е разположено върху останките на по-голямо по площ поселение от римската епоха.

1169. **НЕКРОПОЛ**. Намира се на 1,5 км югозападно, в местността Вехтите лозя. Проучени са общо 74 гроба с погребален обред трупоизгаряне. Кремираните останки са събрани в урни (71 гроба) или са изсипани в кръгли плитки ями (3 гроба). 65 гроба съдържат по една урна, 6 гроба - по две урни. Погребален инвентар: железни ножове, връх на стрела, прешлен на вретено, кремъчни огнива, гривни - бронзова и желязна. Славянски езически некропол от VIII-IX век.[1]

Литература: 1. Въжарова 1976, 61-76.

Г. Д.

ЯНКОВО, община Смядово, Варненска област

1170. **СЕЛИЩЕ**. На 2 км югозападно, в местността Пейково меше. Открити зидове, градени от камък и хоросан, фрагменти от битова керамика, строителна керамика, животински кости, късове глинена мазилка от жилища. Находките се датират в рамките от IV в. пр. н. е. до X в.[1]

1171. **СЕЛИЩЕ**. На 1,5 км северно, върху платото, в местността Баир. Фрагментирана керамика от различни периоди, късове глинена мазилка от жилища. Находките се отнасят към V-II в. пр. н. е. и VIII-X в.[2]

1172. **ЦЪРКВА**. На 1,3 км северно от селото, в местността Манастира. Еднокорабна, едноапсидна църква, размери 12 x 5,8 м, с полукръгла апсида. Зидовете са градени от ломен камък и кал, дебелина 1 м. Подова настилка от тухли. Датира се в IX-X в.[3]

Литература: 1. Дремсизова-Антонова 1975, 67. 2. Пак там. 3. Пак там.

П. П.

ЯРЕБИЧНА, община Аксаково, Варненска област

1173. **СЕЛИЩЕ**. На 0,6 км северно, в местността Поляната. Разположено върху висока равна тераса на десния бряг на дълбокото дере Ламбур йол. Площ около 20 дка. На повърхността се откриват фрагменти от глинени съдове от VIII-X в. В района на селището - няколко ниски надгробни могили.[1]

1174. **СЕЛИЩЕ**. На 0,8 км югозападно, до стопанския двор. Разположено върху висока, равна тераса на десния бряг на дерето Ламбур йол. Площ около 50 дка. На повърхността са пръснати камъни от разрушени постройки и фрагменти от глинени съдове от XII-XIV в.

1176. **НЕКРОПОЛ**. На 0,8 км северно, на ръба на високата тераса в местността Поляната, до раннобългарското селище. Некропол с трупополагане. Открит при изкопни работи и унищожен. Гробният инвентар е съставен от бронзова гривна, бронзови копчета, желязна тока и апликации.[2] Датиран в VII-VIII в.

Литература: 1. Данните за обектите в с. Яребична са от теренни обхождания на М. Мирчев и Д. Ил. Димитров през 1960 г. и на ВАМ през 1992 г. 2. АМ - Варна, инв. № IV 631-634.

В. П.

СПИСЪК НА ЛИТЕРАТУРАТА

Аврамов	1929	Аврамов, В. Юбилеен сборник Плиска-Преслав. Т. I-II. С., 1929.
Акрабова-Жандова	1955	Акрабова-Жандова, Ив. Работилница за рисувана керамика на юг от Кръглата църква в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, 407-509.
Акрабова-Жандова	1968	Акрабова-Жандова, Ив. Ново в Патлейна след Йордан Господинов. - Преслав, I, 1968, 69-77.
Акрабова-Жандова, Василева	1976	Акрабова-Жандова, Ив., Василева, Д. Баня във Вътрешния град на Преслав. - Преслав, II, 1976, 258-268.
Аладжов	1985	Аладжов, Ж. Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 161-176.
Аладжов	1993	Аладжов, Ж. Некропол край църквата на обект 40 (Комплекс "А") във Външния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 85-93.
Аладжов, Петрова	1986	Аладжов, Ж., Петрова, П. Разкопки на Комплекс "А" (обект 40) във Външния град на Плиска. - АОР през 1985 г. В. Търново, 1986, 124-125.
Аладжов, Петрова	1987	Аладжов, Ж., Петрова, П. Разкопки на Комплекс "А" (обект 40) във Външния град на Плиска. - АОР през 1986 г. Разград, 1987, 172-173.
Аладжов, Петрова	1988	Аладжов, Ж., Петрова, П. Разкопки на обект 40 (Комплекс "А") във Външния град на Плиска. - АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, 137-138.
Аладжов, Петрова	1990	Аладжов, Ж., Петрова, П. Разкопки на обект 40 (Комплекс "А") във Външния град на Плиска. - АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 124-125.
Аладжов, Петрова	1991	Аладжов, Ж., Петрова, П. Археологически проучвания на обект 40 в Плиска. - АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 141.
Ангелов	1952	Ангелов, Н. Новооткрити селища между Русе и Тутракан. - ИАИ, XVIII, 1952, 370-378.
Ангелов, Станчев	1955	Ангелов, Н., Станчев, Ст. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. - ИАИ, XX, 1955, 429-441.
Ангелова	1979	Ангелова, И. Разкопки на селищна могила Осиково, Търговищки окръг. - АОР през 1978. С., 1979, 36.
Ангелова	1986	Ангелова, И. Разкопки на обект "Резервата" между селата Еленово и Дриново, Търговищки окръг. - АОР при 1985 г. В. Търново, 1986, 28-29.
Ангелова, Ст.	1969	Ангелова, Ст. Керамичен съд от с. Вокил, община Силистра. - МПК, 4, 1969, 14-17.
Ангелова, Ст.	1973	Ангелова, Ст. Крепостна стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. - Археология, 3, 1973, 83-93.

Ангелова, Ст.	1987	Ангелова, Ст. Средневековный Дрыстр (Силистра). - Труды V международного конгресса славянской археологии. Т. III 1.М., 1987, 5-11.
Ангелова, Ст.	1988	Ангелова, Ст. Археологическото проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). - В: Дуросторум-Дръстър - Силистра. Силистра, 1988, 33-53.
Ангелова, Ст.	1993	Ангелова, Ст. Средновековен некропол до южната крепостна стена на Дръстър - ГСУ, ИФ, 86, 1993, 59-76.
Ангелова, Бъчваров	1995	Ангелова, Ст., Бъчваров, Ив. Ранносредновековен керамичен център от IX-X в. до с. Айдемир, Силистренско. - Приноси към българската археология, III, (под печат).
Ангелова, Пенчев	1989	Ангелова, Ст. Пенчев, В. Сребърното съкровище от Силистра. - Археология, 1989, 2, 38-43.
Андреев	1980	Андреев, Й. Средновековният Овеч през XII-XIV в. - В: Средновековният български град. С., 1980, 267-285.
Антонова	1964	Антонова, В. Средновековни накити в Окръжния исторически музей в Коларовград. - Археология, 1964, 2, 45-51.
Антонова	1965	Антонова, В. Средновековни лапидарни надписи и рисунки от Коларовград. -ИНМК, III, 1965, 25-37.
Антонова	1967	Антонова, В. Средновековно селище в чашата на язовир Виница, Шуменско. -ИНМШ, IV, 1967, 3-34.
Антонова	1967	Антонова, В. Археологически проучвания в центъра на Плиска през 1963-1964 г. (Сектор "А"). - ИАИ, XXX, 1967, 27-40.
Антонова	1972	Антонова, В. Новооткрити църкви на Шуменската крепост. - ИНМШ, VI, 1973, 127-158.
Антонова	1981	Антонова, В. Шуменската крепост - твърдина през вековете. С., 1981.
Антонова	1981^{а}	Антонова, В. Славянското селище в аула на хан Омуртаг. - ГМСБ, VII, 1981.
Антонова	1982	Антонова, В. Средновековният град Шумен като производствен и социален организъм (комплексно оформяне на Шумен). - ГМСБ, VIII, 1982, 37-46.
Антонова, Аладжова, Петрова	1981	Антонова, В., Д. Аладжова, П. Петрова. Нови археологически проучвания при с. Хан Крум, Шуменско. - ГМСБ, VIII, 1981, 65-76.
Антонова, Витлянов	1985	Антонова, В., Витлянов, Ст. Плиска. Западна стена - сектор "Север" (Археологически разкопки през 1973-1975 г.) - Плиска-Преслав, 4, 1985, 44-78.
Антонова, Дамянов	1969	Антонова, В., Дамянов, Ст. Материали от сондажни проучвания в Плиска. - Археология, 1969, 2, 25-42.

Антонова, Дремсизова	1968	Антонова, В., Дремсизова, Цв. Проучвания в местността Селище в Преслав през 1960-1961 г. - Преслав, I, 1968, 158-170.
Антонова, Дремсизова	1973	Антонова, В., Цв. Дремсизова-Нелчинова. Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. - ИНМШ, VI, 1973, 89-127.
Антонова, Дремсизова	1981	Антонова, В., Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. С., 1981.
Антонова, Дремсизова	1984	Антонова, В., Цв. Дремсизова-Нелчинова. Църкви и каменни постройки в ранносредновековното градище при с. Цар Асен, Русенска област. - ГМСБ, X, 1984, 59-70.
Антонова, Петрова	1983	Антонова, В., Петрова, П. Старобългарски некропол до гр. Смядово (Шуменски окръг). - ГМСБ, IX, 1983, 1-11.
Атанасов	1984	Атанасов, Г. Средновековни скални църкви в Силистренски окръг. - ИНМВ, 20(35), 1984, 91-98.
Атанасов	1985	Атанасов, Г. Средновековна коланна гарнитура от с. Средище, Силистренски окръг. - Добруджа, 2, 1985, 129-135.
Атанасов	1986	Атанасов, Г. Скални манастири в Крайдунавска Добруджа. - Векове, 1986, 4, 9-14.
Атанасов	1986^{а}	Атанасов, Г. Средновековни амулети от Силистра. ИНМВ, 22/37, 1986, 74-81.
Атанасов	1986^{б}	Атанасов, Г. За прехода от рало към плуг. - БЕ, 1986, 2, 24-34.
Атанасов	1987	Атанасов, Г. Към историческата география на Южна Добруджа. - Добруджа, 4, 1987, 29-37.
Атанасов	1987^{а}	Атанасов, Г. Средновековни костени изделия от Силистра. - ИНМВ, 23(38), 1987, 101, 114.
Атанасов	1988	Атанасов, Г. Ранносредновековни амулети от Дръстър. - ИНМВ, 24(39), 1988, 78-88.
Атанасов	1989	Атанасов, Г. Няколко скални манастира в Южна Добруджа. - ИНМВ, 25(40), 1989, 53-62.
Атанасов	1990	Атанасов, Г. Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от Крайдунавска Добруджа. - Добруджа, 7, 1990, 193-215.
Атанасов	1990^{а}	Атанасов, Г. Скални монашески обители в Добруджа IV-XIV в. Автореферат на кандидатска дисертация. С., 1990.
Атанасов	1990^{б}	Атанасов, Г. Сребърен медальон с образите на пр. Даниил и св. Георги от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Археология, 1990, 3, 42-48.

Атанасов	1991	Атанасов, Г. Етно-демографски промени в Добруджа X-XVI в. - Исторически преглед, 1991, 2, 75-89.
Атанасов	$1991^{а}$	Атанасов, Г. Християнски паметници от ранносредновековната крепост до с. Руйно, Дуловско. - Добруджа, 8, 1991, 28-48.
Атанасов	$1991^{б}$	Атанасов, Г. Средновековни църковни кръстове от Южна Добруджа. - ИНМВ, 27(42), 1991, 77-97.
Атанасов	1992	Атанасов, Г. Средновековни кръстове-енколпиони от Силистра. - ИНМВ, 28(43), 1992, 60-97.
Атанасов	$1992^{а}$	Атанасов, Г. Поглед към добруджанския дунавски бряг през средновековието. - Исторически преглед, 1992, 8-9, 13-31.
Атанасов	1993	Атанасов, Г. Колония от ранносредновековни скални манастири по средното течение на Канагьол (Дристра). - ИНМВ, 29(44), 1994 (под печат).
Атанасов	1994	Атанасов, Г. Средновековна църква № 1 в Дръстър (Силистра). - Археология, 3, 1994 (под печат).
Атанасов, Г.	1991	Атанасов, Г. Археологически проучвания на община Венец. - Научен архив на ИМ - Шумен, ф. 1.
Атанасов, Петрова	1981	Атанасов, Г., Петрова, П. Късноантична баня край с. Драгоево, Шуменски окръг. - ГМСБ, VII, 1981, 49-55.
Атанасов, Йорданов	1994	Атанасов, Г., Йорданов, Ив. Средновековният Ветрен на Дунав. Шумен, 1994.
Атанасов, Йотов	1989	Атанасов, Г., Йотов, В. Кръстове-енколпиони и медальони от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Добруджа, 6, 1989, 81-97.
Атанасов, Чешмеджиев	1990	Атанасов, Г., Чешмеджиев, Д. Средновековният скален манастир до Варна (Аладжа манастир). - ИНМВ, 26(41), 1990, 110-140.
Балабанов	1980	Балабанов, Т. Спасителни разкопки във Външния град на Плиска. - АОР през 1979 г. Хасково, 1980, 135-136.
Балабанов	$1980^{а}$	Балабанов, Т. Занаятчийски производства и съоръжения в Плиска през IX-X в. - Средновековният български град. С., 1980, 91-98.
Балабанов	1981	Балабанов, Т. Разкопки западно от Тронната палата. - АОР през 1980 г. Преслав, 1981, 88-89.
Балабанов	1982	Балабанов, Т. Разкопки на обект № 31 в Плиска. - АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, 64.
Балабанов	1983	Балабанов, Т. Занаятчийски производства в Плиска (VII-XI в.). Дисертация за присъждане на научната степен к. и. н. (ръкопис).
Балабанов	1985	Балабанов, Т. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 117-132.

Балабанов	1988	Балабанов, Т. Массовое жилище в Плиске (VIII-XI в.). - Труды V-ого международного конгресса археологов-славистов. Т. 2. Киев, 1988, 11-15.
Балабанов	1988	Балабанов, Т. Спасителни разкопки на ранносредновековен некропол в кв. "Дивдядово", Шуменско. - АОР през 1987г. Благоевград, 1988, 210-211.
Балабанов	1989	Балабанов, Т. Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 278-290.
Балабанов	1990	Балабанов, Т. Разкопки на обект Кирека до с. Калугерица. - АОР 1989 г. Кюстендил, 1990, 115-116.
Балабанов	1992	Балабанов, Т. Жилища покрай северната и източната крепостна стена на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 146-169.
Балабанов	1992	Балабанов, Т. Разкопки в Мадара през 1982-1985 г. - Мадара, III, 1992, 127-142.
Балабанов, Георгиев	1990	Балабанов, Т., Георгиев, П. Разкопки на старобългарски църковен комплекс при с. Черноглавци (общ. Венец, област Варненска). - АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 137-139.
Балабанов, Михайлова	1980	Балабанов, Т., Михайлова, Т. Сондажни проучвания по подходите и трасетата за маршрутни пътеки в средновековна Плиска. - АОР през 1979 г. Хасково, 1980, 137-139.
Бешевлиев	1934	Бешевлиев, В. Първобългарски надписи. - ГСУ, ИФ, XXXI, 1934.
Бешевлиев	1962	Бешевлиев. В. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. - ИАИ, XXV, 1962, 1-18.
Бешевлиев	1973	Бешевлиев, В. Географското минало на Плиска и нейната околност. - ИНМШ, VI, 1973, 3-14.
Бешевлиев	1974	Бешевлиев, В. Към въпроса за името Одесос. - ИНМВ, 10/25/, 1974, 3-7.
Бешевлиев	1982	Бешевлиев, В. Името Варна. -ИНМВ (17)(32), 1982, 5-8.
Бешевлиев	1987	Бешевлиев, В. Географията на България у византийските автори. - ИНМВ, 23/38/, 1987, 37-70.
Бешевлиев	1989	Бешевлиев, В. Географско разпространение на прабългарския знак |Y|. - ИНМВ, 25/40/, 1989, 49-50.
Бобчева	1972	Бобчева, Л. Оръдията на труда от средновековието в музея в гр. Толбухин. - МПК, 1972, 2, 8-12.
Бобчева	б. г.	Бобчева, Л. Археологическа карта на Толбухински окръг. - София, б. г. (1973?).
Бобчева	1976	Бобчева, Л. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. - ИНМВ, XII (XXVII), 1976, 127-130.

Бобчева	1977	Бобчева, Л. Грънчарски пещи на старобългарско население при с. Топола, Толбухинско. - ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, 176-180.
Бобчева	1980	Бобчева, Л. Глинени котли от ранносредновековно селище при с. Топола, Толбухински окръг. - ИНМВ, 16(31), 1980, 126-130.
Бобчева	1983	Бобчева, Л. Топографско разположение и означение на гробовете в средновековните некрополи. - Векове, 1983, 3, 32-36.
Бобчева	1987	Бобчева, Л. Ранносредновековни български селища и некрополи по южнодобруджанския черноморски бряг. - Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 99-108.
Божилов	1990	Божилов, Ив. Карвуна - твърдина на средновековна България. - Балчик - древност и съвремие. С., 1990, 6-24.
Бонев	1991	Бонев, Ст. Нови наблюдения за южната стена на преславския аул. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1991, 259-272.
Бонев	1992	Бонев, Ст. Наблюдения и разкопки на външната крепостна стена на Преслав. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 212-215.
Бонев	$1992^{\text{а}}$	Бонев, Ст. Църква при южната порта на Вътрешния град в Преслав. - Археология, 1992, 3, 44-49.
Бонев	1993	Бонев, Ст. Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 101-108.
Бонев	$1993^{\text{а}}$	Бонев, Ст. Архитектурен комплекс в Преслав. - Преслав, 4, 1993, 56-78.
Бонев	$1993^{\text{б}}$	Бонев, Ст. Преславската филиала. - Преслав, 5, 1993, 52-67.
Бонев, Димитров	1992	Бонев, Ст., М. Димитров. Старобългарското селище при с. Хърсово, Новопазарско. - ИНМШ, VII, 1992, 83-96.
Ботов	1977	Ботов, К. Старобългарски некропол край с. Хитово, Толбухинско. - ИНМВ, XIII (XXVIII), 1977, 177-183.
Бошнаков	1977	Бошнаков, Р. Разкопки на късноантична и средновековна крепост при с. Краневo. - АОР през 1976. С., 1977, 90.
Бояджиев	1960	Бояджиев, Ст. Църквата в Патлейна в светлината на нови данни. - Археология, 1960, 4, 22-33.
Бояджиев	1963	Бояджиев, Ст. Църква № 4 в местността Селище в Преслав. - МПК, 1963. 1, 10-15.
Бояджиев	1982	Бояджиев, Ст. Архитектурата на Кръглата църква в Преслав. - Архитектура на българското Средновековие. С., 1982.
Бояджиев	1983	Бояджиев, Ст. Отново по въпроса за църквата край Виница. - Преслав, 3 1983, 91-101.

Бояджиев	1993	Бояджиев, Ст. Северното разширение на вътрешното укрепление на Велики Преслав. - Преслав, 5, 1993, 178-191.
Бъчваров	1988	Бъчваров, Ив. Археологически паметници в общините Алфатар, Главиница и Дулово, Разградска област. - Добруджа, 5, 1988, 52-71.
Бъчваров	1990	Бъчваров, Ив. Археологически паметници от общините Главиница и Дулово, Разградска област. - Добруджа, 7, 1990, 154-177.
Ваклинов	1972	Ваклинов, Ст. Плиска през 1971 г. - Векове, 1972, 3, 3-10.
Ваклинов	1974	Ваклинов, Ст. Плиска за 30 години. - Археология, 1974, 3, 28-39.
Ваклинов	1977	Ваклинов, Ст. Формиране на старобългарската култура (VI-XI в.) С., 1977.
Ваклинов	1979	Ваклинов, Ст. Плиска, Преслав, Мадара (разкопки и проучвания). - Плиска-Преслав, 1, 1979, 7-16.
Ваклинов	1981	Ваклинов, Ст. Дворцовите центрове в Плиска и Преслав - Плиска-Преслав, 2, 1981, 133-137.
Ваклинов и др.	1978	Ваклинов, Ст., Рашев, Р., Ваклинова, М., Константинов, К. Разкопки на т. нар. Крумов дворец. - АОР през 1977 г. Видин, 1978, 98-99.
Ваклинов и др.	1979	Ваклинов, Ст., Рашев, Р., Ваклинова, М., Константинов, К. Разкопки на т. нар. Крумов дворец в Плиска. - АОР през 1978 г., С., 1979, 113-114.
Ваклинов Станилов	1981	Ваклинов, Ст., Станилов, Ст. Кладенци. Ранносредновековно българско селище. Варна, 1981.
Василев	1979	Василев, Р. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972-1974 г.). - Плиска-Преслав, 1, 1979, 98-107.
Василев	1980	Василев, Р. Разкопки на североизточнатачаст на I-ви северен двор на манастира при Голямата базилика. - АОР през 1979 г. С., 1980, 132-133.
Василев	1981	Василев, Р. Разкопки в североизточния ъгъл на южния манастирски двор на манастира при Голямата базилика в Плиска. - АОР през 1980 г. Преслав, 1981, 87-88.
Василев	1983	Василев, Р. Разкопки на средновековно селище и крепост край гр. Завет, Разградски окръг. - АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 123.
Василев	1995	Василев, Р. Нов тип печат на цар Петър. - Християнската традиция и царската институция. Шумен, 1995 (под печат).
Василев	1985	Василев, Р. Спасителни разкопки на ранносредновековно селище в местността Първомайска чешма в района на Плиска. - АОР през 1984. Сливен, 1985. 180-181.
Василев	1987	Василев, Р. Ранносредновековни селища VIII-X в. в района на Плиска. - Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Т. 6. Българските земи в древността. България през средновековието. С., 1987, 400-406.

Василев	1993	**Василев, Р.** За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. - Приноси към българската археология, 2. С., 1993, 35-39.
Василева	1975	**Василева, Д.** Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 283-313.
Василчин	1989	**Василчин, И.** Двуобреден езически раннобългарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 198-213.
Витлянов	1979	**Витлянов, Ст.** Манастирски некропол при Голямата базилика в Плиска. - Векове, 1979, 6, 62-65.
Витлянов	1981	**Витлянов, Ст.** Оградната стена на манастира при Голямата базилика в Плиска. - МПК, 1981, 4, 24-28.
Витлянов	1985	**Витлянов, Ст.** Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 177-188.
Витлянов	1986	**Витлянов, Ст.** Резултати от археологически проучвания на обект № 41 във Външния град на Плиска. - АОР през 1985 г. В. Търново, 1986, 125-126.
Витлянов	1989	**Витлянов, Ст.** Археологически проучвания на обект № 41 във Външния град на Плиска. - АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 112-113.
Витлянов	1991	**Витлянов, Ст.** Археологически проучвания на обект № 41 във Външния град на Плиска. - АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 141.
Витлянов	1992	**Витлянов, Ст.** Археологически проучвания на обект № 41 във Външния град на Плиска. - АОР през 1991 г. С., 1992, 100.
Велков	1959	**Велков, В.** Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV-VI в.). С., 1959.
Възарова	1956	**Възарова, Ж.** Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. С., 1956.
Възарова	1965	**Възарова, Ж.** Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI-XI в. С., 1965.
Възарова	1976	**Възарова, Ж.** Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI-XI в. на територията на България). С., 1976.
Възарова	1980	**Възарова, Ж.** Разкопки на средновековно селище край с. Г. Извор, Разградски окръг. - АОР през 1979 г. С., 1980, 164.
Възарова	1981	**Възарова, Ж.** Двуобреден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. - ИНМВ. 17(32), 1981, 77-109.
Възарова	1982	**Възарова, Ж.** Средновековно селище в местността Над пясъка при Г. Извор, Разградски окръг. - АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, 72.
Възарова	1983	**Възарова, Ж.** Средновековното селище край с. Голям Извор, Разградски окръг. - АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 122-123.
Възарова	1985	**Възарова, Ж.** Средновековното селище в местността Над пясъка, с. Голям Извор, Разградски окръг. - АОР през 1984г. Сливен, 1985, 262.
Възарова	1986	**Възарова, Ж.** Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI-XI в. С., 1986.
Възарова, Златарски	1969	**Възарова, Ж., Златарски, Д.** Средновековно селище и некропол в град Дългопол. - Археология, 1969, 3, 49-59.
Гаджанов	1909	**Гаджанов, Д.** Пътуването на Евлия Челеби из българските земи през средата на XVII в. - ПСп, XXI, 1909, 639-724.
Ганев	1929	**Ганев, Н.** Провадия в своето минало и настояще. С., 1929.
Гатев	1970	**Гатев, П.** XV национална археологическа конференция. - Археология, 1970, 3, 76-82.
Гатев	1985	**Гатев, П.** Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 189-200.
Георгиев, Г.	1955	**Георгиев, Г.** Мраморна статуетка от Благоево, Разградско. - Сборник Гаврил Кацаров, част втора (ИАИ XIX). С., 1955, 1-13.
Георгиев	1979	**Георгиев, П.** Сондажни проучвания в Дворцовия център на Плиска. - АОР през 1978 г. Пазарджик, 1979, 114.
Георгиев	1980	**Георгиев, П.** Разкопки в Дворцовия център на Плиска. - АОР през 1979 г. С., 1980, 129-130.
Георгиев	1981	**Георгиев, П.** Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика Плиска. - Плиска-Преслав, 2, 1981, 190-197.
Георгиев	1981^a	**Георгиев, П.** Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. - МПК, 1981, 4, 28-34.
Георгиев	1982	**Георгиев, П.** Атриумът на Голямата базилика в Плиска. - МПК, 1982, 3-4, 54-62.
Георгиев	1982^a	**Георгиев, П.** Ранносредновековни български бани VIII-X в. Дисертация за присъждане на научна степен к. и. н. Автореферат. С., 1982.
Георгиев	1983	**Георгиев, П.** Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 98.
Георгиев	1983^a	**Георгиев, П.** Манастирска баня в Преслав. - Преслав, III, 1983, 81-89.
Георгиев	1984	**Георгиев, П.** Строителна история на Малкия дворец в Плиска. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 140-153.
Георгиев	1985	**Георгиев, П.** Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864-870 г.) - Векове, 1985, 3, 53-61.

Георгиев	1985^{а}	Георгиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1984 г. Сливен, 1985, 171-172.
Георгиев	1985^{б}	Георгиев, П. Манастирската църква при с. Равна, Провадийско. - ИНМВ, 21, 1985, 71-98.
Георгиев	1987	Георгиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1986 г. Разград, 1987, 170-171.
Георгиев	1988	Георгиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, 133-134.
Георгиев	1989	Георгиев, П. Нови проучвания в манастира при Голямата базилика. - АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 109-110.
Георгиев	1989^{а}	Георгиев, П. Големият езически храм в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 338-355.
Георгиев	1990	Георгиев, П. Спасителни проучвания южно от Голямата базилика в Плиска. - АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 121-122.
Георгиев	1991	Георгиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 135-136.
Георгиев	1992	Георгиев, П. Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 77-104.
Георгиев	1992^{а}	Георгиев, П. Разкопки на север от тухлената ограда в Плиска. - АОР през 1991 г. С., 1992, 101-102.
Георгиев	1993	Георгиев, П. Мартириум в Плиска и началото на християнството в България. С., 1993.
Георгиев	1993^{а}	Георгиев, П. Разкопки в Голямата базилика през 1978 и 1979 г. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 49-68.
Георгиев	1993^{б}	Георгиев, П. Историята на Равненския манастир. - Епохи, 1993, 2, 57-69.
Георгиев, Витлянов	1976	Георгиев, П., Витлянов, Ст. Разкопки на манастирския комплекс около Голямата базилика. - АОР през 1975 г. Смолян, 1976, 58-59.
Георгиев, Витлянов	1977	Георгиев, П., Витлянов, Ст. Разкопки и проучвания на манастирския комплекс при Голямата базилика. - АОР през 1976 г. Русе, 1977, 94.
Георгиев, Витлянов	1978	Георгиев, П., Витлянов, Ст. Разкопки и проучвания на манастирския комплекс при Голямата базилика. - АОР през 1977 г. С., 1978, 100-101.
Георгиев, Смядовски	1982	Георгиев, П., Смядовски, Т. Параклисът при Голямата базилика в Плиска. - Археология, 1982, 2, 13-26.
Георгиева	1951	Георгиева, С. Преславски тип керамика от Варненския музей. - ИВАД, VIII, 1951, 87-91.

Георгиева	1955	Георгиева, С. Разкопки на могила XXXIII и XXXII в Плиска. - ИАИ, XX, 1955, 11-41.
Георгиева	1961	Георгиева, С. Средновековното селище над развалините на античния град Абритус. - ИАИ, XXIV, 1961, 9-36.
Герасимов	1934	Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1933-1934 г. - ИБАИ, VIII, 1934, 467-473.
Герасимов	1938	Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1934 и 1938 г. - ИБАИ, XII, 1938, 450-457.
Герасимов	1939	Герасимов, Т. Колективни находки от монети през 1939 г. - ИБАИ, XIII, 1939, 341-345.
Герасимов	1955	Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1951, 1952, 1953 и 1954 г. - ИАИ, XX, 1955, 602-611.
Герасимов	1957	Герасимов, Т. Колективни находки на монети през 1955 г. - ИАИ, XXI, 1957, 323-327.
Герасимов	1961	Герасимов, Т. Късноантичната крепост на Марцианопол. - ИВАД, XII, 1961, 53-58.
Герасимов	1963	Герасимов, Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1960-1961 г. - ИАИ, XXVI, 1963, 257-270.
Герасимов	1967	Герасимов, Т. Монетни съкровища, намерени в България през 1966 г. - ИАИ, XXX, 1967, 187-192.
Герасимов	1969	Герасимов, Т. Съкровища от монети, намерени в България през 1967 г. - ИАИ, XXXI, 1969, 231-237.
Гинев	1979	Гинев, Г. Двуобреден некропол при гр. Търговище. - Векове, 1979, 1, 58-61.
Горина	1973	Горина, Л. Материалы дневника Антона Бербери по истории Болгарии и Византии в XIV в. - BBg, 4, 1973, 223-253.
Господинов	1914	Господинов, Ю. Разкопки в Патлейна. - ИБАД, IV, 1915, 113-128.
Господинов	1916	Господинов, Ю. Разкопки в околностите на Преслав. - ИБАД, VI, 1916-1918, 158-161.
Господинов	1948	Господинов, Й. Разкопки из долината Бял бряг в Преслав. - РП, III, 1948, 73-76.
Господинов	1948^{а}	Господинов, Й. Гробнични църкви на Тузлалъка в Преслав. - РП, III, 1948, 97-100.
Гълъбов	1977	Гълъбов, Ив. Нов средновековен български епиграфски паметник. - ИНМВ, 13(28), 1977, 184-190
Гюзелев	1981	Гюзелев, П. Калиакра. - Български средновековни градове и крепости. Т. I. Варна, 1981, 246-271.

Гюзелев	1972	Гюзелев, В. Сведение за историята на Варна и Анхиало (Поморие) през XI в. в житието на Кирил Филеот. - ИБИД, XXVIII, 1972, 315-325.
Гюзелев	1973	Гюзелев, В. Chronicon Mesembriae. (Бележки върху историята на българското Черноморие в периода 1366-1448). - ГСУ, ИФ, LXVI, 1973, 3, 147-192.
Джамбазов, Маргос	1960	Джамбазов, Ив., Маргос, А. Към въпроса за проучването на палеолитната култура на Побитите камъни. - ИАИ, XXIII, 1960, 269-295.
Джингов	1961	Джингов, Г. Средновековна винарница в Патлейна. - Археология, 1961, 4, 24-26.
Джингов	1962	Джингов, Г. Към проучване на укрепителната система около средновековен Преслав. - Археология, 1962, 4, 16-21.
Джингов	1963	Джингов, Г. Водоснабдяването на средновековния Преслав. - Археология, 1963, 3, 30-36.
Джингов	1963^{а}	Джингов, Г. Средновековна стъкларска работилница в Патлейна. - ИАИ, XXVI, 1963, 47-69.
Джингов	1973	Джингов, Г. Проблеми, задачи и постижения на българската археология. - Slovenská archeologia, XXI, 1973, 2, 457-464.
Джингов	1979	Джингов, Г. Калиакра. С., 1979.
Джингов	1990	Джингов, Г. Балканска, А., Йосифова, М. Калиакра. Т. I. С., 1990
Джингов	1992	Джингов, Г. Археологически проучвания във Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 105-123.
Димитров, Б.	1979	Димитров, Б. Българските пристаница в XIII-XIV в. според два средновековни портулана. - Археология, 1979, 1, 21-28.
Димитров	1959	Димитров, Д. Ил. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. - Археология, 1959, 3-4, 55-61.
Димитров	1961^{а}	Димитров, Д. Ил. Находки от ранното средновековие от Варненско. - ИВАД, X, 1961, 61-67.
Димитров	1961^{б}	Димитров, Д. Ил. Керамични пещи при с. Бояна. - ИВАД, XII, 1961, 133-135.
Димитров	1967	Димитров, Д. Някои въпроси по проучването на ранносредновековните селища в Североизточна България. - МПК, 1967, 4, 1-5.
Димитров	1967^{а}	Димитров, Д. Ил. Ранносредновековен некропол при с. Блъсково, Варненски окръг. - ИНМВ, 3(18), 1967, 127-149.
Димитров	1969	Димитров, Д. Ил. Раннобългарско селище при с. Брестак, Варненски окръг. - ИНМВ, 5(20), 1969, 113-137.
Димитров	1970	Димитров, Д. Ил. Старобългарски некропол № 2 при Девня. - ИНМВ, 6(21), 1970, 21-49.
Димитров	1971	Димитров, Д. Ил. Новооткрит раннобългарски некропол при Девня. - ИНМВ, 7(22), 1971, 57-76.
Димитров	1972	Димитров, Д. Ил. Раннобългарски некропол № 3 при Девня. - ИНМВ, 8(23), 1972, 45-67.
Димитров	1973	Димитров, Д. Ил. Древнеболгарские некрополи в Варненском округе. - Славяните и средиземноморския свят (VI-XI в.) С., 1973, 75-93.
Димитров	1973^{а}	Димитров, Д. Ил. Принос към изучаване на старобългарското жилище в Североизточна България. - ИНМВ, 9(24), 1973, 104-111.
Димитров	1975	Димитров, Д. Някои въпроси във връзка с изучаването на ранносредновековното масово жилище от VI-XI в. в Североизточна България. - Архитектура на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 212-245.
Димитров	1975^{а}	Димитров, Д. Ил. Номадска керамика в Североизточна България. - ИНМВ, 11(26), 1975, 37-59.
Димитров	1976	Димитров, Д. Ил. Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. - Преслав, II, 1976, 107-125.
Димитров	1977	Димитров, Д. Ил. Някои черти на старобългарската материална култура. - ИБИД, XXXI, 1977, 19-33.
Димитров	1978	Димитров, Д. Ил. Некрополът при гара Разделна. - ИНМВ, 14(29), 1978, 120-152.
Димитров	1980	Димитров, Д. Ил. Възникване на градски центрове в Североизточна България. - Средновековният български град. С., 1980.
Димитров	1982	Димитров, Д. Ил. Варна и близките й околности през VII-IX в. - ИНМВ, 18(33), 1982, 55-79.
Димитров	1984	Димитров, Д. Ил. Керамични пещи от ранното средновековие при с. Кипра, Варненски окръг. - ИНМВ, 20(35), 1984, 37-47.
Димитров	1993	Димитров, Д. Керамиката от ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Добруджа, 10, 1993, 76-122.
Димитров, Маринов	1974	Димитров, Д. Ил., Маринов, Г. Раннобългарски масов гроб при град Девня. - ИНМВ, 8(23), 1974.
Димитров, М.	1982	Димитров, М. Дионисополис и прабългарите според археологическите доказателства. - I международен конгрес по българистика. Симпозиум "Славяни и прабългари". С., 1982, 79-92.
Димитров, М.	1989	Димитров, М. Ранносредновековен двуобреден некропол при гр. Балчик. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 231-240.

Димитров, М.	1990	Димитров, М. Балчик - древност и съвремие. С., 1990.
Димитров, М.	1991	Димитров, М. Старобългарски некропол в град Балчик. - Проблеми на старобългарската история и култура. С., 1991, 87-100.
Димитров, М.	1992	Димитров, М. Балчик - 2600. Русе, 1992.
Димитров, Я.	1990	Димитров, Я. Спасителни разкопки на некропол пред източната порта на Вътрешния град в Плиска. - АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 118-119.
Димитров, Я.	1991	Димитров, Я. Некропол пред източната порта на Вътрешния град в Плиска - АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 136-137.
Димитров, Я.	1992	Димитров, Я. Нови данни за археологическата карта на Плиска. - Приноси към българската археология. 1. С., 1992, 58-67.
Димитров, Я.	1992^{a}	Димитров, Я. Некропол пред източната порта на Вътрешния град в Плиска. - АОР през 1991 г. С., 1992, 102-103.
Димова	1993	Димова, В. Ранносредновековната крепост до с. Цар Асен, Силистренско. - Добруджа, 10, 1993, 54-75.
Дончева-Петкова	1977	Дончева-Петкова, Л. Българската битова керамика през ранното средновековие. С., 1977.
Дончева-Петкова	1979	Дончева-Петкова, Л. Западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.). - Плиска-Преслав, 1, 1979, 81-97.
Дончева-Петкова	1980	Дончева-Петкова, Л. За металодобива и металообработването в Плиска. - Археология, 1980, 4, 27-36.
Дончева-Петкова	1981	Дончева-Петкова, Л. Средновековно селище при с. Одърци, Толбухински окръг. - ИНМВ, 17(32), 1981, 19-28.
Дончева-Петкова	1983	Дончева-Петкова, Л. Кръстове-енколпиони от Варненския музей. - ИНМВ, 19(34), 1983, 113-125.
Дончева-Петкова	1984	Дончева-Петкова, Л. Некропол при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 181-191.
Дончева-Петкова	1985	Дончева-Петкова, Л. Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973-1977 г.). - Плиска-Преслав, 4, 1985, 91-116.
Дончева-Петкова	1992	Дончева-Петкова, Л. Сгради при южния сектор на западната крепостна стена на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 124-145.
Дончева-Петкова	1993	Дончева-Петкова, Л. Нови проучвания край западната крепостна стена на Плиска. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 79-84.
Дончева-Петкова	1993^{a}	Дончева-Петкова, Л. Глинени съдове от XI в. от Плиска. - Преслав, 4, 1993, 250-262.

Дончева-Петкова	1993^{б}	**Дончева-Петкова, Л. Средновековният некропол при с. Одърци, Добричко. -Добруджа, 10, 1993, 134-144.**
Дончева-Петкова, Златинова	1978	**Дончева-Петкова, Л., Златинова, Ж. Стъкларска работилница край западната крепостна стена в Плиска. - Археология, 1978, 4, 37-48.**
Дочев	1984	**Дочев, К. Хронология на монетосеченето на цар Иван Шишман (1371-1393). - Нумизматика, 1984, 2, 30-43.**
Дремсизова- Нелчинова, Антонова	1975	**Дремсизова-Нелчинова, Цв., Антонова, В. Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. С., 1975.**
Дремсизова, Иванов	1983	**Дремсизова-Нелчинова, Цв. Иванов, Д. Археологически паметници в Русенски окръг. С., 1983.**
Дуйчев	1940, 1944	**Дуйчев, Ив. Из старата българска книжнина. I, II. С., 1940, 1944.**
Дуйчев	1944	**Дуйчев, Ив. Принос към средновековната българска култура. - ИБИД, XIX-XX, 1944, 51-65.**
Евтимова	1993	**Евтимова, Е. Некрополи южно от дворцовите сгради в Преслав. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 180-196.**
Елазовић	1957	**Елазовић, Г. Огледало света или историја Мехмеда Нешрије. Београд, 1957.**
Захариев	1979	**Захариев, И. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 108-138.**
Златарски	1904	**Златарски, В. Н. Житието на св. Теодосия. -СбНУ, XX, 1904, 1-41.**
Златарски	1972	**Златарски, В. Н. История на българската държава през средните векове. Т. II. С., 1972.**
Златарски, Д.	1960	**Златарски, Д. Колективна находка от славянски сечива от Дългопол. - ИВАД, XI, 1960, 103-109.**
Иванов .	1973	**Иванов, Ив. С. Праисторическо наколно селище Страшимирово. - ИНМВ, 9(24), 1973, 285-289.**
Иванов	1975	**Иванов, Ив. С. Енеолитният некропол при Варна. В., 1975.**
Иванов, Й.	1925	**Иванов, Й. Български старини в Македония. С., 1925.**
Иванова	1925	**Иванова, В. Стари църкви и манастири в българските земи. - ГНМ, 4, 1925, 129-232.**
Иванова	1931	**Иванова, В. Проучване на църквата Гебеклисе. - ГНМ, V, 1926-1931, 229-232.**
Иванова	1948	**Иванова, В. Разкопки на Аврадака в Преслав. - РП, III, 1949, 13-61.**

Иванова	$1948^{а}$	Иванова, В. Две църкви в Бял бряг в Преслав. - РП, III, 1949, 149-156.
Иванова	1955	Иванова, В. Двете църкви при чупката на източната стена на Вътрешния град в Преслав. - ИАИ, XX, 1955, 463-482.
Иванова	1959	Иванова, В. Южната порта на Вътрешния град, нейният градеж и архитектурен тип. - ИАИ, XXII, 1959, 133-169.
Иванова	1966	Иванова-Мавродинова, В. Преслав. Водач за старините и музея. С., 1966.
Иречек	1898	Иречек, К. Християнският елемент в топографската номенклатура на балканските земи. - ПСп, LV-LVI, 1898, 253-268.
Иречек	1939	Иречек, К. История на България. Поправки и добавки. С., 1939.
Йорданов	1982	Йорданов, Ив. Монетосеченето на българските владетели в Добруджа (втората половина на XIV в.). - Средновековна България и Черноморието. Варна, 1982, 119-130.
Йорданов	1983	Йорданов, Ив. Неиздадени византийски оловни печати от Силистра.- ИНМВ, 19(34), 1983, 142-158.
Йорданов	1985	Йорданов, Ив. Неиздадени византийски печати от Силистра. II. - ИНМВ, 21(35), 1985, 98-106.
Йорданов	1988	Йорданов, Ив. Неиздадени византийски печати от Силистра. III. - ИНМВ, 24(39), 1988, 88-103.
Йорданов	1993	Йорданов, И. Печатите от стратегията Преслав (971-1092). С., 1993.
Йотов	1987	Йотов, В. Четири железни стремена от старобългарското селище при с. Божурово, Толбухински окръг. - Добруджа, 4, 1987, 93-95.
Йотов	$1989^{а}$	Йотов, В. Колона със знаци от с. Абрит, Толбухинско. - ИНМВ, 25(40), 1989, 52-54.
Йотов	$1989^{б}$	Йотов, В. Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 221-230.
Йотов	1991	Йотов, В. Ранносредновековен некропол Хитово-3. - Проблеми на прабългарската история и култура, С., 1991, 101-108.
Йотов	$1992^{а}$	Йотов, В. Сабя от ранносредновековното селище до с. Дебрене, Добричко. - Добруджа, 9, 1992, 141-145.
Йотов	$1992^{б}$	Йотов, В. Средновековно селище до село Кранево, Добричко. - Проблеми на археологическите проучвания на средновековието XII-XIV в. Русе (под печат).
Йотов	1993	Йотов, В. Ремъчни украси от ранносредновековното селище до с. Дебрене. - Добруджа, 10, 1993, 123-130.

Йотов, Атанасов	1990	Йотов, В., Атанасов, Г. Ранносредновековната крепост Скала до с. Кладенци, Тервелско. - Археологически разкрития и разкопки през 1989 г. Кюстендил, 1990, 117-118.
Йотов, Ботов	1991	Йотов, В., Ботов, К. Някои непубликувани ранносредновековни археологически материали от Южна Добруджа. - Добруджа, 8, 1991, 18-27.
Ковачев	1980	Ковачев, Н. Названията на няколко укрепени средновековни селища като извор за етногенезиса на българския народ. - Средновековният български град. С., 1980, 243-252.
Ковачева	1984	Ковачева, М. Археомагнитно изследване на средновековни пещи във Варненски и Толбухински окръг. - ИНМВ, 20(35), 1984, 47-53.
Коларов	1970	Коларов, Хр. Два малко известни извора за битката на народите на 10.11.1444 г. при Варна. - ИНМВ, 6(21), 1970, 171-194.
Коларов	1973	Коларов, Хр. Хроника на Калимах - важен извор за варненската битка от 1444 г. - ИНМВ, 9(24), 1973, 241-254.
Коледаров	1974	Коледаров, П. Мореплавателни карти, наръчници и други свидетелства за международното значение на Втората българска държава. - България в света от древността до наши дни. С., 1974, 290-299.
Комша	1962	Комша, М. Знаки раннефеодальной эпохи врезанные на римско-византийской колонне. - Dacia, VI, 1962, 257-268.
Константинов	1977	Константинов, К. Два старобългарски надписа от скалния манастир при с. Крепча, Търговищки окръг. - Археология, 1977, 3, 19-29.
Константинов	$1977^{а}$	Константинов, К. Старобългарско селище при с. Овчарово, Търговищки окръг. - ГМСБ, 1977, III, 30-37.
Константинов	1985	Константинов, К. Надпис с дата от с. Горно Новково, Търговищко. - Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 170-174.
Конаклиев	1986	Конаклиев, А. Проучвания на късносредновековния некропол в с. Черковна. - АОР през 1985. В. Търново, 1986, 189.
Конаклиев	1987	Конаклиев, А. Некропол при с. Черковна, Търговищки окръг. - АОР през 1986. Разград. 1987, 266.
Конаклиев	1988	Конаклиев, А. Разкопки на черква край с. Черковна, Търговищко. - АОР през 1987. Благоевград. 1988, 193.
Конаклиев	1989	Конаклиев, А. Археологически разкопки на останки от църква край с. Черковна, Търговищко. - АОР през 1988. Кърджали, 1989, 157.
Конаклиев	1991	Конаклиев, А. Разкопки на останки от църква край с. Черковна, Търговищко. - АОР през 1990. Ловеч, 1991, 152.
Киселков	1926	Киселков, В. Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник. С., 1926.

Кузев	1961	Кузев, А. Един средновековен гръцки надпис от Аксаково, Варненско. - ИВАД, XII, 1961, 77-79.
Кузев	1962	Кузев, А. Средновековната крепост на град Варна. - ИВАД, XIII, 1962, 111-126.
Кузев	1968	Кузев, А. Галата. - Корабостроене и корабоплаване, 1968, 7, 8-12.
Кузев	1969	Кузев, А. Приноси към историята на средновековните крепости по Долния Дунав. IV. Силистра и Хърсово. - ИНМВ, V(XX), 1969, 74-88.
Кузев	1972	Кузев, А. Още веднъж за Варненската крепост. - ИНМВ, 8(23), 1972, 67-69.
Кузев	1973	Кузев, А. Маршрутът на Владислав III Ягело до Варна. - ИНМВ, 9(24), 1973, 139-152.
Кузев	1974	Кузев, А. Восстание Константина и Фружина. - BHR, 1974, 3, 53-70.
Кузев	1980^{а}	Кузев, А. Раннесредневековный некропол под Варной. - Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. 2. Bratislava, 1980, 259-262.
Кузев	1980^{б}	Кузев, А. Развитието на градовете и създаването на нови епархии във Второто българско царство. - Средновековният български град. С., 1980, 81-91.
Кузев	1981^{а}	Кузев, А. Тутракан. - Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 171-176.
Кузев	1981^{б}	Кузев, А. Каварна и Карвуна. - Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 272-277.
Кузев	1981^{в}	Кузев, А. Кранеа и Кастрици. - Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 286-292.
Кузманов	1973	Кузманов, Г. Средновековни църкви от крепостта Овеч. - Векове, 1973, 3, 66-70.
Лаков	1984	Лаков, Л. Учебен факсимиле-атлас. Картографиране на българските земи през вековете (до XVIII в.). С., 1984.
Лопарев	1891	Лопарев, Х. Византийский поэт Мануил Фил. СПб, 1891.
Лисицов	1976	Лисицов, Ст. Проучване на фортификационните съоръжения от Вътрешния град на Велики Преслав (разкопки 1975-1976 г.). - ГНПТМ, VI, 1976, 44-75.
Лисицов	1979	Лисицов, Ст. Разкопки на източната крепостна стена от Вътрешния град на Преслав през 1973-1974 г. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 177-184.

Мавродинов	1926	Мавродинов, Н. Проучване на църквата във Външния град на Преслав. - ГНМ, V, 1926-1931, 223-228.
Мавродинов	1949	Мавродинов, Н. Разкопки и проучвания в Плиска. - РП, III, 1949, 159-170.
Манова	1982	Манова, Е. За търговията на Варна през XV в. - ИНМВ, 18(33), 1982, 79-85.
Манчева	1988	Манчева, О. Към топографията на средновековния Дръстър. - Terra antiqua Balcanica, III, 1988, 84-92.
Маргос	1973	Маргос, А. Праисторическо наколно селище Страшимирова - 1. - ИНМВ, 9(24),1973, 267-284.
Маргос	1976	Маргос, А. Средновековните български надписи до село Рояк, Провадийско. - Български език, XXVI, 4, 1976, 296-302.
Маргос	1979	Маргос, А. Старобългарски надписи при с. Калугерица. - Плиска-Преслав, I, 1979, 193-197.
Маргос	1981^{а}	Маргос, А. Средновековни скални манастири по Провадийското дефиле. - ИНМВ, 17(32), 1981, 112-118.
Маргос	1981^{б}	Маргос, А. Провадия. В., 1981.
Маргос	1987	Маргос, А. Средновековни скални обители по река Бели Лом. - ИНМВ, 23(38), 1987, 114-131.
Маслев	1963	Маслев, Ст. Неизследвани скални църкви в Коларовградско. - ИАИ, XXVI, 1963, 95-103.
Меламед	1989	Меламед, К. Керамика от средновековното селище край Дуранкулак. - Дуранкулак. Т. I. С., 1989, 112-179.
Милчев	1960	Милчев, Ат. Археологически разкопки в местността Асардере в Плиска. -ГСУ, ФИФ, т. 53, II, 1960, 31-64.
Милчев	1960^{а}	Милчев, Ат. Разкопки в Плиска, западно от Вътрешния град през 1959 г. - Археология, 1960, 3, 30-43.
Милчев	1964	Милчев, Ат. Проучвания на раннославянската култура и на Плиска през последните 20 години. - Археология, 1964, 3, 23-35.
Милчев	1974	Милчев, Ат. Разкопки в Плиска (1945-1970). - Археология, 1974, 3, 39-48.
Милчев	1975	Милчев, Ат. Занаятчийски търговски помещения северно от южната порта на Вътрешния град в Плиска. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 246-274.
Милчев	1979	Милчев, Ат. Материали, открити в занаятчийските и търговските помещения северно от южната порта на Вътрешния град в Плиска. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 139-176.

Милчев	1983	Милчев, Ат. Разкопки южно от гроба на Карел Шкорпил във Вътрешния град на Плиска през 1968 г. - Преслав, 3, 1983, 211-227.
Милчев	1985	Милчев, Ат. Разкопки и проучвания на южната порта в Плиска (1963-1970). - Плиска-Преслав, 4, 1985, 16-43.
Милчев	1992	Милчев, А. Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула във Вътрешния град на Плиска. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 185-211.
Милчев, Ангелова	1970	Милчев, Ат., Ангелова, Ст. Археологически разкопки и проучвания в местността Калето при с. Нова черна, Силистренско. - ГСУ, ФИФ, 69-III, 1970.
Мирчев	1950	Мирчев, М. Разкопки в Караач тепе при град Сталин. - ИАИ, 17, 1950, 284-289.
Мирчев	1951	Мирчев, М. Късноримският некропол на Одесос. - ИВАД, VIII, 1951, 90-98.
Мирчев	1961	Мирчев, М. Новооткрит средновековен некропол при Каварна. - ИВАД, VII, 1961, 67-76.
Мирчев	1964	Мирчев, М. Андреас де Палацио (Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Лудвиг). - ИВАД, XV, 1964, 85-95.
Мирчев	1966	Мирчев, М. Колективна монетна находка. - ИНМВ, 2(17), 1966, 145-151.
Мирчев	1967	Мирчев, М. За античните храмове в Одесос. - ИНМВ, 3(18), 1967, 21-39.
Мирчев	1969	Мирчев, М. Раннотракийско селище при село Брестак, Варненско. - ИНМВ, 5(20), 1969, 95-113.
Минчев	1986	Минчев, А. Ранното християнство в Одесос и околностите му. - ИНМВ, 22(37), 1986, 90-98.
Моллов	1942	Моллов, И. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930-1931 г. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, 69-73.
Михайлов	1949	Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1945-1947 г. - РП, III, 1949, 171-225.
Михайлов	1954	Михайлов, Ст. Първата славянска столица Плиска в светлината на последните археологически разкопки. - ИПр, 1954, 4, 122-139.
Михайлов	1955	Михайлов, Ст. Археологически материали от Плиска (1948-1951 г.). - ИАИ, XX, 1955, 49-181.
Михайлов	1955^{a}	Михайлов, Ст. Дворцовата църква в Плиска. - ИАИ, XX, 1955, 229-264.
Михайлов	1957	Михайлов, Ст. Милчев А. Разкопки в Плиска през 1955 г. - ИАИ, XXII, 1959, 263-291.
Михайлов	1963	Михайлов, Ст. Разкопки в Плиска през 1959-1961 г. - ИАИ, XXVI, 1963, 5-46.
Михайлов	1964	Михайлов, Ст. Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура. - Археология, 1964, 2, 13-23.
Михайлов	1974	Михайлов, Ст. Разкопки на западната порта в Плиска. - ИАИ, XXXIV, 1974, 204-250.
Михайлов	1979	Михайлов, Ст. Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 44-60.
Михайлов	1993	Михайлов, Ст. Нови данни за Голямата базилика в Плиска. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 22-32.
Михайлова	1991	Михайлова, Т. Верижна сграда край южната крепостна стена във Вътрешния град на Преслав. - Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 273-284.
Михайлова	1992	Михайлова, Т. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска. -Плиска-Преслав, 5, 1992, 169-184.
Миятев	1932	Миятев, Кр. Разкопките в Преслав през 1930 г. - ГНМ, V, 1926-1932, 189-221.
Миятев	1931	Миятев, Кр. Разкопки на Вътрешния град в Преслав. - ИИД, XI-XII, 1931-1932, 151-159.
Миятев	1932	Миятев, Кр. Кръглата църква в Преслав. С., 1932.
Миятев	1942	Миятев, Кр. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. -ИБАИ, XIV, 1940-1942, 73-135.
Миятев	1948	Миятев, Кр. Славянската керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балканите. С., 1948.
Миятев	1949	Миятев, Кр. Славянский город в древней Болгарии. - BSL, X, 1949, 2, 259-267.
Миятев	1952	Миятев, Кр. Предварителни проучвания на Кадъкьойското градище. - ИАИ, XVIII, 1952, 243-258.
Миятев	1958	Миятев, Кр. Нещо за каменната крепост на Плиска. - Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. С., 1958, 595-596.
Мушмов	1914	Мушмов, Н. Колективни находки на монети 1891-1914 г. - ИБАД, IV, 1914, 273.
Недков	1960	Недков, Б. България и съседните ѝ земи през XII в. според "Географията" на Идриси. С., 1960.
Нешева	1979	Нешева, В. Средновековен некропол във Вътрешния град на Преслав. - Археология, 1979, 2, 48-55.
Нешри	1984	Нешри, М. Огледало на света. С., 1984.
Овчаров	1961	Овчаров, Д. Могилни погребения при с. Долна Росица, Търговищки окръг. - Археология, 1961, 4, 61-64.

Овчаров	1964	Овчаров, Д. Средновековно тухларско селище край с. Кралево, Търговищко. - Археология, 1964, 4, 26-28.
Овчаров	1970	Овчаров, Д. Базилика № 1 при крепостта Крумово кале край Търговище. - Археология, 1970, 3, 16-21.
Овчаров	1971	Овчаров, Д. Две ранновизантийски крепости от Североизточна България. -Археология, 1971, 4, 18-31.
Овчаров	1973	Овчаров, Д. Ранновизантийска крепост до с. Долна Кабда, Търговищко. - ИНВИМ, I, 1973, 106-128.
Овчаров	1973^{a}	Овчаров, Д. Преславски паралели в крепостта Крумово кале край Търговище. - ИНМШ, VI, 1973, 225-235.
Овчаров	1974	Овчаров, Д. Ранновизантийското крепостно строителство по нашите земи (V-VII в.). - ИБИД, 29, 1974, 228-242.
Овчаров	1975	Овчаров, Д. Нови данни за укрепителната система на Преслав. - Архитектурата на Първата и Втората българска държава. С., 1975, 102-118.
Овчаров	1976	Овчаров, Д. Базилика № 2 в крепостта Крумово кале до Търговище. - Археология, 1976, 3, 22-23.
Овчаров	1976^{a}	Овчаров, Д. Средновековни некрополи от Търговищко. - Преслав, II, 1976, 220-230.
Овчаров	1982	Овчаров, Д. Византийски и български крепости V-X в. София, 1982.
Овчаров	1985	Овчаров, Д. Разкопки и проучвания на източната стена на Външния град на Преслав (1970-1976 г.). - Плиска-Преслав, 4, 1985, 132-160.
Овчаров, Аладжов, Овчаров	1991	Овчаров, Д., Аладжов, Ж., Овчаров, Н. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. I. Преславската патриаршия през X в. С., 1991.
Овчаров, Н.	1980	Овчаров, Н. Крепостта Крумово кале край Търговище. - МПК, 1980, 5, 13-18.
Овчаров, Н.	1981	Овчаров, Н. Значение на прохода Дервент при Търговище през средновековието. - ВИСб, 1981, 5, 68-71.
Овчаров, Н.	1986	Овчаров, Н. - Рец.: Културата на средновековния Търнов. С., 1985, 214. - Археология, 1986, 2, 52-54.
Огненова, Георгиева	1955	Огненова, Л., Георгиева, С. Разкопки на манастира под Вълкашина в Преслав през 1948-1949 г. - ИАИ, XX, 1955, 373-411.
Пенчев	1987	Пенчев, В. Към историята на Дръстър през XIII в. (по нумизматични данни). - Нумизматика, 1987, 2, 8-12.
Петров, Гюзелев	1978	Петров, П., Гюзелев, В. Христоматия по история на България. Т. I, II. С., 1978.

Петрова	1981	Петрова, М. Средновековната надвратна кула на Провадийската крепост. - ИНМВ, 17(32), 1981, 110-112.
Петрова	1984	Петрова, П. Аероархеологическо проучване на архитектурни комплекси от IX-X в. - Археология, 1984, 1, 52-62.
Петрова	1987	Петрова, П. Аероархеологическо изследване на паметници от Североизточна България. Автореферат на дисертация за получаване на научна степен k. u. н. С., 1987.
Петрова	1988	Петрова, П. Църквата при с. Сини вир, Шуменско. - АОР през 1987. Благоевград, 1988, 190.
Петрова	1988	Петрова, П. Вътрешно землено укрепление в Плиска. - АОР през 1987 г. Благоевград, 1988, 135.
Петрова	1992	Петрова, П. Към въпроса за историко-археологическата топография на Плиска по данни на аерометода. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 44-76.
Петрова	1994	Петрова, П. Ранносредновековно селище и къснономадски некропол при с. Стан, Шуменско. - АОР за 1992-1993 г. Велико Търново, 1994, 121-122.
Петрова, Аладжов	1986	Петрова, П., Аладжов, Ж. Археологически проучвания на комплекс "А" (обект 40) във Външния град на Плиска. - ГМСБ, XII, 1986, 37-48.
Плетнева	1992	Плетнева, Св. Стратиграфические исследования Плиски (работы Советского отряда 1977-1980 г.). - Плиска-Преслав, 5, 1992, 35-62.
Покровски	1942	Покровски, С. Разкопки на Караач теке при Варна. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, 249-252.
Попконстантинов	1980	Попконстантинов, К. Старобългарски надпис от с. Тройца, Шуменски окръг.- Археология, 1980, 4, 56-54.
Попконстантинов	1980^{a}	Попконстантинов, К. Граждански комплекси в Плиска и Преслав. - Средновековният български град. С., 1980, 124-128.
Попконстантинов	1982	Попконстантинов, К. За четенето и тълкуването на надписа от с. Цар Асен, Силистренски окръг. - Археология, 1982, 3-4, 43-49.
Попконстантинов	1984	Попконстантинов, К. Двуобредни надписи и абецедари от старобългарския манастир при с. Равна, Варненски окръг. - ИНМВ, 20, 1984, 65-81.
Попконстантинов	1986	Попконстантинов, К. Книжовен и просветен център от IX-X в. - МПК, 1986, 2, 46-48.
Попконстантинов, Конаклиев	1992	Попконстантинов, К., Конаклиев, А. За два епиграфски паметника от Герлово. - Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV-XVIII в. В. Търново, 1992, 134-141.
Попконстантинов, Атанасов	1993	Попконстантинов, К., Атанасов, Г. Оловна пластинка с надпис от X в. - Плиска-Преслав, 6, 1993, 149-151.

Попруженко	1928	Попруженко, М. Синодик царя Борила. С., 1928.
Ракова	1984	Ракова, Сн. Находки на средновековни венециански монети от България. - Нумизматика, 1984, 3, 31-39.
Рашев	1970	Рашев, Р. Още една керамична пещ по пътя за Патлейна. - МПК, 1970, 4, 13-16.
Рашев	1976	Рашев, Р. Модел на юрта от Девня. - Археология, 1976, 1, 39-46.
Рашев	1978	Рашев, Р. Към въпроса за югоизточната българска граница през VIII-IX в. - Векове, 1978, 4, 48-54.
Рашев	1979	Рашев, Р. Плиска - разкопки, проблеми, задачи. - Векове, 1979, 1, 38-47.
Рашев	1979^{а}	Рашев, Р. Аспаруховият вал при Варна (към историята на града през ранното средновековие). ИНМВ, 15(30), 1979, 116-125.
Рашев	1980	Рашев, Р. Разкопки на т. нар. Крумов дворец в Плиска - АОР през 1979 г. С., 1980, 128-129.
Рашев	1981	Рашев, Р. Раннобългарски землени укрепителни съоръжения. - Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 1981, 16-44.
Рашев	1982	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център в Плиска. - АОР през 1981 г. Михайловград, 1982, 63-64.
Рашев	1982^{а}	Рашев, Р. Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII-XI в.). Варна, 1982.
Рашев	1982^{б}	Рашев, Р. Старобългарски валове по Черноморието. С., 1982.
Рашев	1983	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център на Плиска. - АОР през 1982 г. Плевен, 1983, 97.
Рашев	1984	Рашев, Р. Нови данни за сграда № 32 в Плиска. - МПК, 1984, 2, 5-8.
Рашев	1985	Рашев, Р. Землението укрепление на Плиска. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 7-15.
Рашев	1985^{а}	Рашев, Р. Плиска. Пътеводител. С., 1985.
Рашев	1985^{б}	Рашев, Р. Проучвания на външната крепостна стена на Преслав. - Плиска-Преслав, 4, 1985, 215-222.
Рашев	1986	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център в Плиска. - АОР през 1985 г. В. Търново, 1986, 123.
Рашев	1987	Рашев, Р. О генезисе болгарского средневековного города. - Труды V-ого международного конгресса славянской археологии. Т. I. Вып. 2б. Секция II. Киев, 1987, 30-37.
Рашев	1987^{а}	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център в Плиска. - АОР през 1986 г. Разград, 1987, 169.

Рашев	1988	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център в Плиска. - АОР през 1988 г. Кърджали, 1989, 108.
Рашев	1990	Рашев, Р. Към топографията на Плиска и Преслав. - Векове, 1990, 5, 69-73.
Рашев	1990^{а}	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център в Плиска. - АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 122-123.
Рашев	1990^{б}	Рашев, Р. Ранносредновековна бронзова тока от Караманите. - Археология, 1990, 4, 46-50.
Рашев	1991	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център на Плиска. - АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 134-135.
Рашев	1991^{а}	Рашев, Р. Езически култов паметник при с. Златна нива. - Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 209-218.
Рашев	1992	Рашев, Р. Разкопки в Дворцовия център на Плиска. - АОР през 1991 г. С., 1992, 101.
Рашев	1992^{а}	Рашев, Р. Девташларите - мегалитни паметници на българската езическа култура. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 5-34.
Рашев	1992^{б}	Рашев, Р. Средновековни постройки северно от скалния релеф в Мадара. - Мадара, III, 1992, 109-126.
Рашев	1993	Рашев, Р. Към топографията на Преслав в Х в. - Преслав, 4, 1993, 49-54.
Рашев, Георгиев	1993	Рашев, Р., Георгиев П. Плиска. Пътеводител. Шумен, 1993.
Рашев, Дочева	1989	Рашев, Р., Дочева В. Юртообразна постройка в Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. С., 1989, 291-314.
Рашев, Станилов	1987	Рашев, Р., Станилов, Ст. Старобългарското укрепено селище при с. Хума, Разградски окръг (РП, XVI). С., 1987.
Рашев, Станилов	1989	Рашев, Р., Станилов, Ст. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский округ (предварительное сообщение). - Проблеми на българската история и култура. С., 1989, 214-220.
Рашев, Станилов и Атанасов	1987	Рашев, Р., Станилов, Ст., Атанасов, Г. Старобългарски езически некропол и селище при с. Ножарево, Силистренски окръг. - Археологически открития и разкопки през 1986 г. В. Търново, 1987, 162-163.
Силогава	1980	Силогава, В. Нови данни за грузино-българските отношения. - Археология, 1980, 2, 15-26.
Снегаров	1924	Снегаров, Ив. История на Охридската архиепископия. I. С., 1924.
Сотиров	1993	Сотиров, И. Средновековният град Карвуна - възникване и местонахождение. - ГНАМ, IX, 1993, 169-188.

Станилов	1975	Станилов, Ст. Ранносредновековен некропол в Търговище. - Векове, 1975, 5, 73-77.
Станилов, Димитров и Янкулов	1991	Станилов, Ст., Димитров, Я., Янкулов, Иг. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. - Проблеми на прабългарската история и култура. 2. С., 1991, 124-137.
Станчев	1948	Станчев, Ст. Три новоразкрити църкви в Преслав. - РП, III, 1949, 79-93.
Станчев	1949	Станчев, Ст. Керамиката от Голямата могила в Плиска. - РП, III, 1949, 235-246.
Станчев	1949^{a}	Станчев, Ст. Домашна керамика от Преслав. - РП, III, 1949, 129-148.
Станчев	1952	Станчев, Ст. Църквата до с. Виница. - ИАИ, XVIII, 1952, 305-328.
Станчев	1952^{a}	Станчев, Ст. Разкопки на обект N в Кадъкьойското градище. - ИАИ, XVIII, 1952, 285-303.
Станчев	1955	Станчев, Ст. Разкопки по десния бряг на р. Тича в Преслав през 1951-1952 г. - ИАИ, XX, 1955, 419-426.
Станчев	1955^{a}	Станчев, Ст. Разкопки и новооткрити материали в Плиска. - ИАИ, XX, 1955, 183-227.
Станчев	1961	Станчев, Ст. За периодизацията на Плисковския дворцов център. - Изследвания в памет на Карел Шкорпил. С., 1961, 101-109.
Станчев	1968	Станчев, Ст. Преславският дворец. Състояние и задачи на проучването му. - Преслав, I, 1968, 49-66.
Станчев, Иванов	1958	Станчев, Ст., Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. С., 1958.
Станчев, Иванова, Балан и Боев	1955	Станчев, Ст., Иванова, В., Балан, М., Боев, П. Надписът на чъргубиля Мостич. С., 1955.
Станчев, Д.	1976	Станчев, Д. Разкопки на некропол в с. Николово, Русенски окръг. - АОР през 1975 г. Смолян, 1976, 82-83.
Станчев, Д.	1977	Станчев, Д. Разкопки на средновековен некропол в с. Николово, Русенски окръг. - АОР през 1976 г. С., 1977, 107-108.
Станчев, Д.	1978	Станчев, Д. Разкопки на средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. АОР през 1977 г. С., 1978, 114-115.
Станчев, Д.	1984	Станчев, Д. Спасителни разкопки на ранносредновековен некропол до с. Тръстеник, Русенски окръг. - АОР през 1983 г. Смолян, 1984, 122.
Станчев, Д.	1984	Станчев, Д. Ранносредновековен некропол до гара Табачка. - ГМСБ, X, 1984, 33-42.
Станчев, Д.	1985	Станчев, Д. Ранносредновековен некропол до с. Батин, Русенски окръг. - ГМСБ, XI, 1985, 45-54.

Станчев, Д.	1986	Станчев, Д. Ранносредновековен некропол до село Красен. - ГМСБ, XII, 1986, 29-35.
Станчев, Д.	1988	Станчев, Д. Ранносредновековни некрополи в Русенски окръг. - Terra antiqua Balkanica, III, 1988, 211-217.
Стефанов	1935	Стефанов, Л. Град Омуртаг. Омуртаг, 1935.
Стефанов, **Й.**	1988	Стефанов, Й. Издирване и регистриране на антични селища в Исперихския край. - Terra antiqua balcanica, III, 1988, 120-124.
Стефанов, **Ст.**	1956	Стефанов, Ст. Старините по долния басейн на Янтра. С., 1956.
Стърмен	1982	Михайлов, Ст., Джингов, Г., Вълов, В., Димова, В. Ранносредновековното селище при село Стърмен. С., 1982.
Тачева-Хитова	1974	Тачева-Хитова, М. Култът на Юпитер Долихен в Долна Мизия и Тракия. - ИНМВ, 10(25), 1974, 57-83.
Тодорова	1989	Тодорова, Х. Архитектура на средновековното селище. - Дуранкулак. Т. I. С., 1989, 31-109.
Тодорова, Бонев	1976	Тодорова, Х., Бонев, Ал. Разкопки на обект Поляните - Платото. - АОР през 1975 г. Смолян, 1976, 17.
Тонев, **Стоянов**	1973	Тонев, В., Стоянов, К. История на село Суворово. С., 1973.
Тончева	1966	Тончева, Г., Марцианопол. Пътеводител. В., 1966.
Тончева	1976	Тончева, Г. Скулптурни паметници от село Изгрев, Варненско. - МПК, 2, 1976, 28-33.
Тотев	1966	Тотев, Т. Колективна находка от средновековни оръдия на труда от с. Златар. - Археология, 1966, 4, 33-35.
Тотев	1967	Тотев, Т. Старобългарски некропол в чашата на язовир Виница. - ИНМШ, IV, 1967, 36-56.
Тотев	1972	Тотев, Т. Византийски оловен печат от с. Драгановец, Търговищко. - МПК, 1972, 2, 6-8.
Тотев	1972^{a}	Тотев, Т. Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. - ИНМШ, V, 1972, 41-56.
Тотев	1973	Тотев, Т. Старобългарски производствен център за строителна керамика в чашата на язовир Виница. - ИНМШ, VI, 1973, 159-187.
Тотев	1973^{a}	Тотев, Т. Северната порта на Външния град в Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (река Камчия). - ИНМВ, IX (XXIV), 1973, 304-312.
Тотев	1976	Тотев, Т. Базилика при Сакалова могила в Преслав. - Преслав, II, 1976, 38-61.

Тотев	1982	Тотев, Т. Манастирът в Тузлалъка - център на рисувана керамика в Преслав през IX-X в. С., 1982.
Тотев	1982^{а}	Тотев, Т. Преславското златно съкровище. С., 1982.
Тотев	1984	Тотев, Т. Кръстовидна църква под Голямата базилика в Плиска. - Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. С., 1984, 160-169.
Тотев	1985	Тотев, Т. Дворцовият манастир в Преслав. - Старобългарска литература, 17, 1985, 70-84.
Тотев	1987	Тотев, Т. Родов манастир на владетелите в Преслав. - Старобългарска литература, 20, 1987, 120-128.
Тотев	1992	Тотев, Т. Наблюдения върху рисуваната керамика на манастира около Кръглата (Златната) църква в Преслав. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 249-258.
Тотев	1993	Тотев, Т. Велики Преслав. Варна, 1993.
Тотев	1993^{а}	Тотев, Т. Преславското съкровище. Шумен, 1993.
Тотев, Бонев	1992	Тотев, Т., Бонев, Ст. Новоразкрит прабългарски храм в Преслав. - Плиска-Преслав, 5, 1992, 222-230.
Тотев, Георгиев	1979	Тотев, Т., Георгиев, П. Две църкви в Преслав. - Плиска-Преслав, 1, 1979, 18-31.
Тотев, Станилов	1972	Тотев, Т., Станилов, Ст. Граждански постройки на левия бряг на р. Тича в Преслав. - ИНМШ, V, 1972, 57-76.
Фехер	1940	Фехер, Г. Ролята и културата на прабългарите. С., 1940.
Филов	1914	Филов, Б. Старата крепостна стена в Преслав. - ИВАД, IV, 1914, 251-252.
Филов	1938	Филов, Б. Нов паметник от Караач теке. - ИБАИ, XII, 1938, 432-433.
Цветкова	1972	Цветкова, В. Ценен османски източник за историята на Добруджа през XVI в. - ИНМВ, VIII (XXIII), 1972, 209-232.
Цветкова	1975	Цветкова, В. Френски пътеписи за Балканите. I. С., 1975.
Чанева-Дечевска	1973	Чанева-Дечевска, Н. Средновековният манастир в местността Караач теке край Варна. - ИСТИГА, XXV, 1973, 88-102.
Чангова	1957	Чангова, Й. Търговски помещения край южната крепостна стена в Преслав. -ИАИ, XXI, 1957, 233-290.
Чангова	1966	Чангова, Й. За гражданските постройки в Преслав. - Преслав, I, 1966, 139-154.
Чангова	1969	Чангова, Й. Гражданска постройка в местността Селище в Преслав. - ИАИ, XXXI, 1969, 211-229.
Чангова	**1976**	**Чангова, Й. Кръстокуполна църква с гробница в местността Селище в Преслав. - Преслав, II, 1976, 93-103.**
Червен	**1985**	**Димова, В., Георгиева, С., Нешева, В., Заимов, Д., Иванов, Д., Ангелов, Н, Вълев, П. Средновековният Червен. Т. I. С., 1985.**
Чернев	**1969**	**Чернев, Хр. Кратка история на село Черковна, Провадийско. С., 1969.**
Шкорпил	**1892**	**Шкорпил, Х. и К. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. - СбНУ, VII, 1892, 3-84.**
Шкорпил	**1898**	**Шкорпил, Х. и К. Могили. Пловдив. 1898.**
Шкорпил	**1905**	**Шкорпил, К. Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. - ИРАИК, X, 1905, 443-502.**
Шкорпил	**1905^{а}**	**Шкорпил, К. Окопы и земляные укрепления Болгарии. - ИРАИК, X. 1905, 503-543.**
Шкорпил	**1905^{б}**	**Шкорпил, К. Курганы. - ИРАИК, X, 1905, 325-337.**
Шкорпил	**1905^{в}**	**Шкорпил, К. Укрепления Абобской равнины. - ИРАИК, X, 1905, 30-61.**
Шкорпил	**1905^{г}**	**Шкорпил, К. Постройки в Абобской укреплении. - ИРАИК, X, 1905, 62-152.**
Шкорпил	**1907**	**Шкорпил, Х. и К. Втори годишен отчет на Варненското археологическо дружество. В., 1907.**
Шкорпил	**1909**	**Шкорпил, Х. и К. Римският водопровод във Варна. - ИВАД, II, 1909, 8-12.**
Шкорпил	**1910**	**Шкорпил, Х. и К. Одесос и Варна. - ИВАД, III, 1910, 2-23.**
Шкорпил	**1911**	**Шкорпил, Х. и К. Неизвестно писмо и крайбрежни насипи. - ИВАД, IV, 1911, 77-86.**
Шкорпил	**1912**	**Шкорпил, Х. и К. Балчик. - ИВАД, V, 1912, 47-62.**
Шкорпил	**1914**	**Шкорпил, К. Опис на старините по течението на река Русенски Лом. С., 1914.**
Шкорпил	**1914^{а}**	**Шкорпил, К. Бележки за старата българска столица Преслав. - ИБАД, IV, 1914, 130-133.**
Шкорпил	**1921**	**Шкорпил, Х. и К. Печат на княз Михаил-Борис. - ИВАД, VII, 1921.**
Шкорпил	**1923**	**Шкорпил, К. Владислав Варненчик 1444-1923. В., 1923.**
Шкорпил	**1925**	**Шкорпил, К. Паметници от Одесос и Варна. С., 1925.**
Шкорпил	**1926**	**Шкорпил, К. Опис на старините в Черноморската област. С., 1926.**
Шкорпил	**1927**	**Шкорпил, К. Паметници от столицата Преслав. - 1000 години България 927-1927. С., 1927.**

Шкорпил	1929	Шкорпил, К. Старобългарска съобщителна мрежа около Преслав и крепостите по нея. - БИБ, I, 1929, 2, 80-112.
Шкорпил	1930	Шкорпил, К. Стратегически постройки в Черноморската област на Балканския полуостров. - BSl, II, 2, 1930, 197-230.
Юрукова	1981	Юрукова, Й. Монетните находки, открити в България през 1979 г. - Археология, 1981, 1-2, 126-130.
Юрукова	1981^a	Юрукова, Й. Моливдовул на княз Михаил I. - Нумизматика, 2, 1981, 3-10.
Явашов	1930	Явашов, А. Разград - неговото археологическо и историческо минало. С., 1930.
Явашов	1930^a	Явашов, А. VII отчет на РАД. Разград, 1930, 5-7.

* * *

Atanassov	1995	Atanassov, G. Martyrium et AGYAΣMON dans le castel bas byzantin près du village de Golech, région de Silistra. - Miscellanea Bulgarica, VI. Vien, 1995 (sous presse).
Auner	1920	Auner, Ch. Dobrodga, PACL, IV, 1920, 148-180.
Cronici	1966	Cronici turceşti privind tărilе romăne. I. Bucureşti, 1966.
Dončeva	1987	Dončeva-Petkova. Z. Sur la chronologie du site bulgare médiéval près du village Odarci, departement de Tolbuhin. - Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 69-82.
Fiedler	1992	Fiedler, U. Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau. T. 1, 2. Bonn, 1992.
Grecu	1958	Grecu, V. Ducas. Istoria turcobizantină (1341-1429). Bucureşti, 1958.
Hurmuzaki	1887	Hurmuzaki, E. Documente privitoare la istoria Românilor. Bucureşti, 1887.
Jatrus	1986	Jatrus-Krivina. Band III: Die mittelalterliche Siedlungen. Berlin, 1986.
Jordanov	1987	Jordanov, I. Dobrudža (491-1092) - selon les données de la numismatique et de la sphragistique. - Dobrudža. Etudes ethno-culturelles. Sofia, 1987, 182-207.
Karasimeonoff	1942	Karasimeonoff, P. Neue Ausgrabungen in der Residens von Pliska. - ИБАИ, XIV, 1940-1942, 136-168.
Kuzev	1975	Kuzev, A. Zwei Notizen zu den historischen Geographie der Dobrudža. - SB, 1, 1975, 119-137.
Kuzev Veselini	1978	Kuzev, A. Drei falsche topographiche Identifizierungen. - Studia in honorem Beševliev. Sofia, 1978, 525-533.

Margos	1970	Margos, A. Au sujet de la localisation de la forteresse médiévale Diavina, Devina. - SB, 1, 1970, 103-111.
Michailov	1976	Michailov, S. Nouvelles fouilles à la Grande basilique de Pliska. - Actes du XIVe Congrés international des Études byzantines. III. Bucarest, 1976, 367-371.
Pârvan	1915	Pârvan, V. Raportul general al direcțiunei muzeului pe anne 1915. - ACM, 1915, 179-217.
Petrova	1992	Petrova, P. Remote investiqation of ancient and medieval settlements in the area of the Isperich municipality. - Хелис, II, 1992, 40-49.
Rashev	1983	Rashev, R. Pliska - The First Capital of Bulgaria. - Ancient Bulgaria, Part 2. Ed. by A. Poulter. Nottingham, 1983, 255-269.
Styrmen	1980	Styrmen nad Jantra (Bulgaria). Badania archeologiszne w latach 1961-1964 i 1967-1968. Wroclaw, 1980.

СЪКРАЩЕНИЯ

АМ - Археологически музей
АОР - Археологически открития и разкопки
БЕ - Българска етнография
БИБ - Българска историческа библиотека
БСМ - Български старини из Македония
ВАМ - Варненски археологически музей
ВВр - Византийски временник
ВИСб - Военно-исторически сборник
ГИБИ - Гръцки извори за българската история
ГНАМ - Годишник на Народния археологически музей
ГНМ - Годишник на Народния музей
ГНМП - Годишник на Националния политехнически музей
ГМСБ - Годишник на музеите от Северна България
ГОВАД - Годишен отчет на Варненското археологическо дружество
ГСУ ИФ - Годишник на Софийския университет - исторически факултет
ГСУ ФИФ - Годишник на Софийския университет - философско-исторически факултет
ИАИ - Известия на Археологическия институт
ИБАИ - Известия на Българския археологически институт
ИБАД - Известия на Българското археологическо дружество
ИБИД - Известия на Българското историческо дружество
ИВАД - Известия на Варненското археологическо дружество
ИИБЕ - Известия на Института за български език
ИНМВ - Известия на народния музей Варна
ИНМК - Известия на народния музей Коларовград
ИНМШ - Известия на народния музей Шумен
ИМ - Исторически музей
ИПр - Исторически преглед
ИМЮИБ - Известия на музеите от Югоизточна България
ИРАИК - Известия Русского археологического института в Константинополе
ИСТИГА - Известия на Секция за теория и история на градоустройството и архитектурата
ЛИБИ - Латински извори за българска история
МПК - Музеи и паметници на културата
ПСп - Периодическо списание
РАД - Разградско археологическо дружество
РП - Разкопки и проучвания
СА - Советская археология
СБК - Стара българска книжнина
СБЛ - Стара българска литература
СбНУ - Сборник за народни умотворения
АА - Acta Archaelogia
АЕ - Archeologia Érstesitö
АН - Archaelogia Hungarica
BBg - Byzantinobulgarica
BHR - Bulgarian Historical Review
BSl - Byzantinoslawica
FA - Folia archaeologica
MCA - Materiale și cercetări archeologice
SB - Studia balcanica

СПИСЪК НА АВТОРИТЕ

А. К. - **Ангел Конаклиев**, Исторически музей - Търговище

В. Й. - **Валери Йотов**, Исторически музей - Добрич

В. П. - **Валентин Плетньов**, Исторически музей - Варна

Г. А. - **Георги Атанасов**, Исторически музей - Силистра

Г. Д. - **Георги Дзанев**, Исторически музей - Разград

Д. С. - **Димитър Станчев**, Исторически музей - Русе

К. А. - **Кирил Апостолов**, Исторически музей - Търговище

М. Д. - **Марин Димитров**, Градски исторически музей - Балчик

П. П. - **Павлина Петрова**, Исторически музей - Шумен

С. Б. - **Стойчо Бонев**, Филиал на АИМ при БАН - Шумен

Я. Д. - **Янко Димитров**, Филиал на АИМ при БАН - Шумен

УКАЗАТЕЛ НА ПАМЕТНИЦИТЕ

1. **БАНИ** - 145, 159, 775, 778, 779, 780.

2. **БАСЕЙНИ** - 156, 588.

3. **ВАЛОВЕ ЗЕМЛЕНИ** - 65, 97, 106, 111, 280, 281, 375, 505, 655, 917, 926, 1114, 1115, 1156.

4. **ВИНАРНИЦИ** - 191.

5. **ВОДОПРОВОДИ И КАНАЛИ** - 147, 157, 164, 785, 863.

6. **ВОДОХРАНИЛИЩА** - 775, 776.

7. **ГРОБНИЦИ** - 176.

8. **ГРОБНИЦИ СКАЛНИ** - 428, 586.

9. **ДВОРЦИ** - 139, 140, 141, 462, 764, 765, 768.

10. **ДЕВТАШЛАРИ** - 360, 361, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 599, 665, 666, 667, 868, 1101.

11. **ЖИЛИЩА ВКОПАНИ (ЗЕМЛЯНКИ)** - 796, 797, 798.

12. **КАРИЕРИ** - 12, 1100.

13. **КИЛИИ СКАЛНИ** - 11, 21, 25, 41, 77, 78, 261, 392, 395, 495, 496, 534, 537, 539, 540, 545, 546, 601, 622, 635, 636, 638, 639, 650, 730, 735, 748, 749, 750, 751, 752, 898, 910, 962, 975, 1037, 1038, 1039, 1129, 1130, 1153, 1154, 1155, 1163, 1164.

14. **КОМПЛЕКСИ АРХИТЕКТУРНИ (ГРАЖДАНСКИ)** - 142, 162, 169, 170, 175, 176, 180, 208, 789, 791, 812, 817, 834, 836, 841, 842, 843, 844, 845, 846, 847, 848, 849, 850, 851, 853, 854, 855, 856, 858, 860.

15. **КРЕПОСТИ** - 2, 33, 40, 44, 55, 72, 80, 127, 129, 133, 134, 135, 136, 137, 138, 210, 211, 213, 217, 225, 230, 231, 246, 256, 264, 271, 285, 300, 323, 334, 370, 374, 403, 407, 419, 424, 452, 455, 465, 468, 485, 487, 504, 509, 542, 543, 575, 580, 593, 597, 609, 617, 630, 632, 633, 646, 647, 651, 657, 677, 688, 692, 697, 698, 702, 731, 732, 733, 736, 742, 745, 746, 759, 870, 885, 887, 894, 897, 905, 911, 912, 924, 928, 943, 944, 947, 955, 956, 057, 978, 987, 989, 992, 996, 1003, 1008, 1024, 1061, 1069, 1074, 1077, 1089, 1096, 1123, 1137, 1138, 1140, 1157.

16. **МАНАСТИРИ** - 124, 165, 177, 182, 186, 192, 743, 803, 915, 983, 1079, 1147.

17. **МАНАСТИРИ СКАЛНИ** - 3, 43, 76, 200, 201, 204, 223, 252, 253, 279, 298, 309, 346, 356, 493, 494, 511, 514, 535, 536, 538, 584, 598, 620, 622, 637, 648, 649, 725, 734, 936, 946, 976, 994, 1052, 1053, 1080, 1081, 1106, 1107, 1126, 1127, 1128.

18. **МОГИЛИ** - 864, 865, 866.

19. **МОНЕТНИ СЪКРОВИЩА** - 110, 328, 541, 594, 675, 720, 721, 920, 1073, 1088, 1108, 1109, 1010.

20. **МОСТОВЕ** - 188, 1082.

21. **НАДПИСИ** - 290, 429, 1054.

22. **НЕКРОПОЛИ** - 6, 28, 36, 37, 38, 39, 42, 45, 46, 47, 49, 52, 63, 67, 73, 89, 100, 105, 120, 121, 122, 123, 163, 228, 235, 241, 242, 245, 257, 259, 268, 269, 270, 305, 306, 307, 308, 314, 316, 330, 335, 338, 351, 352, 354, 355, 358, 397, 413, 421, 422, 425, 447, 448, 453, 461, 498, 499, 500, 508, 512, 515, 520, 523, 551, 552, 562, 567, 573, 577, 585, 616, 625, 626, 643, 645, 653, 664, 669, 672, 674, 696, 703, 718, 719, 739, 740, 741 ,753, 757, 799, 857, 862, 874, 881, 891, 892, 893, 922, 923, 951, 972, 979, 982, 998, 1012, 1023, 1035, 1049, 1060, 1070, 1071, 1072, 1084, 1085, 1086, 1117, 1118, 1136, 1144, 1152, 1169, 1176.

23. **ПАРАКЛИСИ** - 560

24. **ПЕЩИ КЕРАМИЧНИ** - 189, 190, 229, 503, 563.

25. **ПЛОЩАДИ** - 152.

26. **ПОСТРОЙКИ ДЪРВЕНИ** - 763.

27. **ПЪТИЩА** - 82, 867.

28. **РАБОТИЛНИЦИ КЕРАМИЧНИ** - 183, 454, 794.

29. **РЕЛЕФИ СКАЛНИ** - 579.

30. **СГРАДИ (ПОСТРОЙКИ, ЖИЛИЩА)** - 144, 146, 150, 151, 153, 154, 158, 160, 173, 187, 197, 198, 199, 582, 769, 770, 772, 773, 776, 777, 780, 781, 782, 783, 786, 787, 788, 792, 793, 795, 810, 813, 822, 823, 824, 826, 829, 833, 835, 837, 840, 859.

31. **СЕЛИЩА** - 1, 4, 5, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 26, 27, 29, 30, 31, 34, 35, 48, 50, 51, 53, 54, 56, 58, 60, 61, 62, 64, 66, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 101, 102, 103, 104, 107, 108, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 128, 130, 131, 132, 209, 214, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 232, 233, 234, 236, 237, 238, 239, 240, 243, 244, 247, 248, 249, 252, 255, 258, 260, 262, 263, 265, 266, 267, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 278, 282, 283, 284, 286, 287, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 299, 301, 302, 303, 304, 310, 311, 312, 313, 315, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 324, 325, 326, 327, 331, 332, 333, 336, 337, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 347, 350, 355, 356, 357, 359, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368, 371, 372, 373, 376, 377, 378, 387, 396, 398, 399, 400, 401, 402, 404, 405, 406, 408, 409, 410, 411, 412, 414, 415, 416, 417, 418, 420, 423, 426, 430, 431, 432, 433, 434, 435, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 457, 458, 459, 460, 463, 464, 466, 467, 469, 470, 471, 473, 486, 488, 489, 490, 491, 492, 497, 501, 502, 506, 507, 510, 513, 516, 517, 518, 519, 521, 522, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 547, 548, 549, 550, 553, 554, 555, 556, 557, 558, 564, 566, 568, 569, 570, 571, 572, 574, 576, 578, 589, 590, 591, 592, 596, 600, 602, 603, 604, 606, 607, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 615, 618, 619, 623, 624, 627, 628, 631, 634, 640, 641, 642, 644, 652, 656, 658, 660, 661, 662, 663, 668, 670, 671, 673, 676, 689, 690, 691, 693, 694, 695, 699, 700, 701, 704, 705, 706, 707, 708, 709, 710, 711, 712, 713, 714, 715, 716, 717, 722, 723, 724, 726, 727, 728, 729, 737, 738, 744, 747, 754, 755, 756, 758, 861, 869, 871, 872, 873, 875, 876, 877, 878, 880, 882, 883, 884, 886, 889, 890, 895, 896, 899, 900, 901, 902, 903, 904, 906, 907, 908, 909, 913, 914, 916, 917, 918, 919, 921, 925, 929, 930, 931, 932, 934, 935, 938, 939, 940, 941, 942, 945, 947, 948, 949, 950, 952, 953, 954, 958, 959, 960, 961, 963, 964, 965, 966, 967, 968, 969, 971, 973, 974, 977, 980, 981, 984, 985, 986, 991, 993, 995, 997, 1000, 1001, 1002, 1004, 1006, 1009, 1010, 1011, 1015, 1016, 1017, 1018, 1019, 1020, 1021, 1025, 1026, 1027, 1028, 1029, 1030, 1031, 1032, 1033, 1034, 1040, 1041, 1042, 1043, 1044, 1045, 1046, 1047, 1048, 1050, 1055, 1056, 1057, 1058, 1059, 1060, 1062, 1063, 1064, 1065, 1066, 1067, 1068, 1076, 1078, 1083, 1087, 1090, 1091, 1092, 1093, 1094, 1095, 1097, 1102, 1103, 1104, 1105, 1111, 1112, 1113, 1116, 1120, 1121, 1122, 1124, 1131, 1132, 1134, 1135, 1139, 1141, 1142, 1145, 1146, 1148, 1149, 1150, 1151, 1159, 1160, 1161, 1162, 1165, 1166, 1167, 1168, 1170, 1171, 1173, 1174, 1175.

32. **СКИТОВЕ СКАЛНИ** - 19, 20, 22, 23, 24, 254, 970, 988, 1098, 1099.

33. **СТЕНИ ОГРАДНИ** - 148, 587, 760, 761, 767, 802.

34. **СЪОРЪЖЕНИЯ КУЛТОВИ ЕЗИЧЕСКИ** - 379.

35. **ТЪРГОВСКИ ПОМЕЩЕНИЯ** - 185, 790, 852.

36. **УКРЕПЛЕНИЯ ЗЕМЛЕНИ** - 7, 32, 250, 348, 2(349, 369, 460, 472, 595, 654, 659, 800, 801, 879, 888, 927, 937, 1007, 1013, 1022, 1077, 1158.

37. **ХОДНИЦИ ПОДЗЕМНИ** - 784.

38. **ХРАМОВЕ ЕЗИЧЕСКИ** - 166, 184, 427, 581, 766, 771.

39. **ЦЪРКВИ (ЧЕРКВИ)** - 57, 109, 125, 126, 143, 149, 155, 161, 167, 168, 171, 172, 174, 177, 178, 179, 181, 193, 194, 195, 196, 202, 203, 205, 206, 207, 212, 216, 227, 297, 329, 559, 565, 583, 605, 629, 766, 774, 793, 803, 804, 805, 806, 807, 808, 809, 810, 811, 814, 815, 816, 818, 819, 820, 821, 825, 827, 828, 830, 831, 832, 838, 839, 857, 990, 999, 1014, 1051, 1075, 1119, 1133, 1143, 1172.

40. **ЦЪРКВИ СКАЛНИ** - 10, 59, 261, 388, 389, 390, 391, 393, 751, 1005, 1036, 1125.

41. **ЮРТИ ДЪРВЕНИ** - 762.

СЪДЪРЖАНИЕ

опис

Стойчо Бонев	Двадесет години филиал на Археологическия институт при БАН в гр. Шумен	5
Димитър Ангелов	Приветствие към колектива на филиала на АИМ в Шумен	9
Рашо Рашев	Плисковският аул	10
Павел Георгиев	Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска	23
Радослав Василев	Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска	27
Людмила Дончева-Петкова	Пещи за добиване на желязо край западната крепостна стена на Плиска	34
Янко Димитров	Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X-XI в.)	42
Иван Йорданов	Името на Преслав в писмените източници	71
Маргарита Ваклинова, Ирина Щерева	Югозападният двор на Преславския дворец	81
Стоян Витлянов	Стопанският облик на столичните манастири през IX-X век	92
Тотю Тотев	Преславските ателиета за рисувана керамика	101
Станислав Станилов	Метални гарнитури за ремъци и облекло от двореца във Велики Преслав	110
Димитър Овчаров	Още за игрите в средновековен Преслав	136
Констатин Тотев	Нов печат на цар Симеон (893-927) от колекцията на Националния исторически музей	144
Марин Димитров	Ранносредновековни укрепления по северното българско Черноморие	150
Авторски колектив	Материали за картата на средновековната българска държава (територията на днешна Североизточна България)	155

Филиалът на Археологическия институт и музей при БАН - Шумен е издател и създател на научни поредици, които предлага за продан и книгообмен:

ПЛИСКА-ПРЕСЛАВ т. 5, т. 6.

ПРЕСЛАВ, т. 3, 4, 5.

ПРОБЛЕМИ НА ПРАБЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ И КУЛТУРА т. 1, 2.

За контакти: 9701, Шумен, ул. Ген. Тошев № 4
Филиал на АИМ при БАН, Библиотека.

Плиска - Преслав, т. 7

Българска

Научно-популярна

Компютърен набор
"ИО" - ЕАД гр. Шумен

Коректор
Цонка Ефтимова

Технически редактор
Славчо Николов

Издателска къща
"Славчо Николов и сие"

Шуменски Университет
БИБЛИОТЕКА
2013
"Еп. К. Преславски"